

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

DE
DANSKE
MINISTERIER
1929-1953

DE DANSKE MINISTERIER

1929-1953

UDGIVET AF
PENSIONSFORSIKRINGSANSTALTEN
AKTIESELSKAB
I ANLEDNING AF DENS 50 ÅRS JUBILÆUM

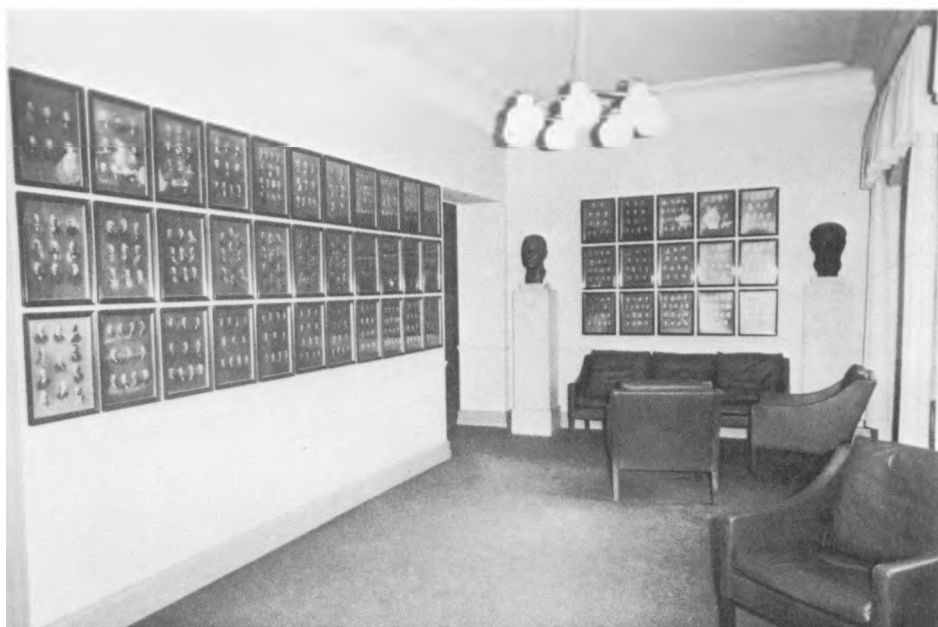
DE DANSKE MINISTERIER

1929-1953

ET HUNDREDE POLITISK-HISTORISKE BIOGRAFIER

AF
TAGE KAARSTED

KØBENHAVN MCMLXXVII

I Folketingets såkaldte ministergang, en del af den gang, der forbinder „den røde bygning“ med Christiansborg, hænger på væggene fotografier af alle ministerier siden 1848. Det er kulbilleder eller pigmentbilleder, og de har en meget stor holdbarhed, fordi de er fremstillet uden anvendelse af kemikalier, alene ved lysfølsomt pigment papir. Kgl. hoffotograf Elfelt begyndte i 1922 at optage sådanne fotografier; det er siden sket ved hvert ministeriums afgang. Ved rekonstruktion blev billedrækken af de danske ministerier ført tilbage til 1848. Kapitlerne i bogen indledes med et fotografi fra denne kronologiske række.

FORORD

Med udsendelsen af dette bind er det mål nået, som Pensionsforsikringsanstalten ved sit 50 års jubilæum satte sig, nemlig efter aftale med folketingets præsidium at tilvejebringe en fremstilling af ministeriernes historie fra 1848 og frem til 1953, året for den seneste grundlovsændring, med de i folketinget beroende fotografier af ministerierne som billedgrundlag.

*Forfatteren Svend Thorsen havde ved sin død i 1971 ført fremstillingen op til 1929. Om sine intentioner skrev han selv i *De danske ministeriers historie 1901-29*, s. 250:*

„Denne fremstilling angår langt mere personlighedernes historie end sagernes, hvorfor det almindelige politiske forløb mest bliver et baggrundstæppe for den tilstræbte biografi“.

Professor Tage Kaarsted, der efter Svend Thorsens død påtog sig at fuldføre værket, har af veneration over for denne i dette afsluttende bind søgt at efterleve det citerede program for at give værket et helhedspræg, hvilket også er lykkedes.

På trods af krise, krig og besættelse viste folkestyret i den her skildrede periode en betydelig indre styrke og en stabilitet, der kan forekomme større end den, der præger vore dages politiske liv. Det lykkedes ved en forsigtig skridt-for-skridt-politik at gøre Danmark til en velfærdsstat. Når vort land er et menneskeværdigt samfund, skyldes det i høj grad de i værket omtalte kvinders og mænds indsats.

Der er ved værkets afslutning grund til at takke Pensionsforsikringsanstalten for at have muliggjort dets udgivelse og de to forfattere for det betydelige og indsigtsfulde arbejde, de har udført.

FORMAND FOR FOLKETINGET

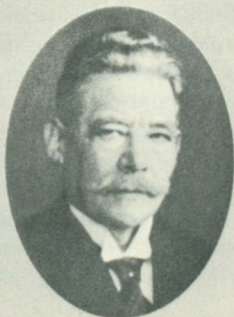
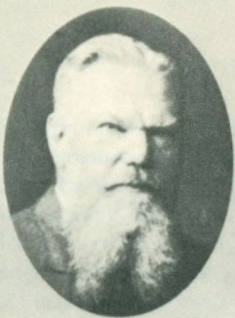
Malet af Herman Vedel (Frederiksborg-museet)

CHRISTIAN X

DANMARKS KONGE
1912-1947

ISLANDS KONGE
1918-1944

MINISTERIET TH. STAUNING II

J. FRIIS SKOTTE C. V. BRAMSNÆS P. DAHL
 F. BORGEBJERG TH. STAUNING P. MUNCH
 C. TH. ZAHLE L. RASMUSSEN K. K. STEJNCKE

KR. BORDING C. N. HAUGE H. P. HANSEN BERTEL DAHLGAARD

MINISTERIET TH. STAUNING II

(30. april 1929 – 4. november 1935)

Folketingsvalget onsdag 24. april 1929 blev en sejr for Socialdemokratiet. Det gik fra 53 til 61 mandater. En forøgelse på otte mand var en betydelig fremgang. Christmas Møllers ledelse af Det konservative Folkeparti syntes ved sin undsigelse af Venstre-regeringen Madsen-Mygdal i marts at have bragt ulykke over det borgerlige Danmark. De konservative gik seks tilbage og blev 24, og Venstre måtte ligeledes notere tilbagegang, nemlig fra 46 til 43. Det radikale Venstre, som også havde deltaget i ombringelsen af Madsen-Mygdal, beholdt sine 16 folketingsmedlemmer, mens Retsforbundet voksede fra to til tre. Der skulle dog gå 21 år, før Retsforbundets mandater fik betydning for et regeringsskifte, og 28 år, før partiet også kom til at deltage i en regeringsdannelse.

Socialdemokraterne var altså sejrherre; men de havde dog kun 61 mandater, og der krævedes 75 til et flertal, idet der til de 147 opregnede mandater skal lægges en færing, der var i valggruppe med Venstre, og en repræsentant for Slesvigsk Parti, der imidlertid holdt sig uden for de danske partikonstellationer.

Den manglende parlamentariske basis leveredes af Det radikale Venstre. Det havde ganske vist trukket tæppet væk under det første socialdemokratiske ministerium i 1926,

men meget vand var løbet i stranden siden. Det havde kostet de radikale mandater, og Venstres regering havde i den efterfølgende treårsperiode gjort det nemmere for de radikale at søge tilbage til det samarbejde, som de havde haft med Socialdemokratiet under første verdenskrig – men nu under socialdemokratisk førerskab, hvor det før havde været under radikal ægide.

En socialdemokratisk-radikal regering føltes altså naturlig i situationen, om end der – som vi om lidt skal se – dog måtte slås nogle herresving på Slotsholmens islagte flader, inden ministrene kunne lade sig fremstille for Maje-stæten.

*

Givet var det imidlertid, at Thorvald Stauning var selvskreven som landets kommende statsminister. For længst var Socialdemokratiet parlamentarisk lyst i kuld og køn – ikke mindst takket være Stauning, der med forsigtighed havde lempet partiet over til at godtage „ministersocialismen“, altså det forhold, at partiet kunne stille ministre, førend man havde flertal i folketinget. Den første ministersocialist eller socialistminister blev just Stauning selv, der i 1916 udnævntes til minister uden portefølje i ministeriet Zahle, og som to år efter – under indtryk af revolutionen i Tyskland – blev socialminister, i al fald minister for in-

denrigsministeriets sociale anliggender. I 1920 havde han under påskekrisen manøvreret med meget snilde og vundet anseelse og respekt i vide kredse – kongehuset indbefattet – naturligvis bortset fra de ultravenstreorienterede og de mest udholdende højremohikanere.

I 1924 kom så ophøjelsen til statsminister, og var regeringsperioden langt fra nogen dans på roser, så viste den dog, at Socialdemokratiet var regeringsdueligt, og at dets førstemand havde format til at udfylde statsministerposten. Og nu havde vælgergunsten altså på ny bragt Thorvald Stauning frem i første række.

*

Hans første tanker efter valget gik til de radikale. Der havde de i øvrigt været længe. Allerede i januar 1929, hvor forsvarsforhandlingernes stranding syntes en nærliggende mulighed, havde Stauning optaget kontakt med P. Munch og talt om muligheden af en koalitionsregering. Efter at der var udskrevet valg, rådslog Stauning 4. april i, hvad C. V. Bramsnæs kalder „en meget snæver partikreds“, nemlig foruden Stauning selv kun Bramsnæs, Borgbjerg og Socialdemokratiets næstformand, Fr. Andersen. I sin dagbog noterede Bramsnæs: „Der var enighed om, at de radikale burde med i ministeriet, ellers måtte der være faste aftaler“. Det er Bramsnæs' vurdering, at enigheden næppe var absolut (Fr. Andersen var betænkelig), og det er i al fald korrekt, at der uden for denne snævre kreds var nogen tøven, for ikke at sige uvilje.

Det er også rigtigt, at man ikke med sikkerhed kunne sige, om de radikale i givet fald ønskede at gå med i en koalitionsregering; men en sådan var ganske i overensstemmelse med dr. Munchs konsekvente politiske strategi, og på den måde det politiske billede som nævnt havde ændret sig under ministeriet Madsen-Mygdal, er det nok korrekt at slå fast, at den overvejende stemning hos de radikale var for at acceptere et fællesministerium.

Nogen aftale før valget forelå altså ikke; men der var på den anden side nok en forståelse mellem de to partiers „stærke mænd“ om, at et regeringssamarbejde var ønskeligt – notabene, hvis valgresultatet gjorde det rimeligt og muligt, og det blev som bekendt tilfældet.

Allerede dagen efter valget, d.v.s. torsdag 25. april, aflagde Stauning visit i det Munchske hjem på Øster Allé. Stauning tog ganske vist forbehold over for sine kompetente forsamlinger, som skulle indkaldes de følgende dage; men i realiteten tilbød han de radikale at indtræde i regeringen. „Det var åbenbart, at han ikke ønskede en gentagelse af den usikre tilstand fra 1924-26“, skriver Munch, der om sig selv siger, at han „var meget hæs efter valgkampen, så det kneb at sige noget“. Han fik dog fremhvisket, at det var ønskeligt, at der forelå „en henvendelse“ – altså et tilbud – fra Socialdemokratiet, inden den radikale rigsdagsgruppe mødtes fredag aften.

I sine erindringer skriver Bramsnæs, at der i det korte tidsrum, hvori der herefter blev forhandlet, viste sig „mangfoldige vanskeligheder“. Det er vel i en vis forstand rigtigt; men det må rigtignok føjes til, at „de dybe kræfter“ i alt væsentligt kan siges at have virket for netop denne regeringskoalition af de to partier, som altovervejende repræsenterede landets ikke-besiddende befolkningsgrupper. Derfor var de mangfoldige vanskeligheder overvindelige, og de blev overvundet.

Store bededag, fredag 26. april, mødtes Stauning på ny med „den meget snævre partikreds“, altså Bramsnæs, Borgbjerg og Fr. Andersen, men nu suppleret med formanden for landstingsgruppen, C. C. Andersen, parti sekretær og nyvalgt folketingsmedlem Alsing Andersen – samt tidligere forsvarsminister Laust Rasmussen. Den sidste var misteltenen, der skulle tages i ed, eftersom Laust Rasmussen hørte til gruppen af socialdemokrater, der ikke rigtig kunne lide de radikale. For resten

havde de jo også broderet svært på hans af-rustningsforslag i 1924, og i øvrigt kunne det næppe bebrejdes en socialist, at han nærede betænkeligheder ved et samarbejde med et borgerligt parti. Sådanne var da også med mellemrum kommet frem før – men i den sidste snes år steds hos et mindretal. Stau-nings linje havde sejret. Det gjorde den også nu. Den lidt bredere partikreds nåede frem til „fuld-stændig enighed“ om, at der ikke blot måtte et nærmere samarbejde med de radikale til, men også et, der eventuelt medførte deres rege-ringsdeltagelse.

Altså fattede Thorvald Stauning pennen og tilskrev P. Munch et meget diplomatisk udformet brev, hvori der indbødes til for-handlinger om et samarbejde, og som sluttede med ordene: „Jeg kan naturligvis ikke på forhånd sige, hvorledes stillingen vil være i mit parti, men jeg går ud fra, at det vil være ret af-gørende, hvis Det radikale Venstre måtte nære ønske om at få repræsentanter ind i ministe-riet“. Ret beset rummede denne formulering intet, som ikke efter et eventuelt sammenbrud af forhandlingerne lod sig forsvare. Men Munch opfattede naturligvis signalet rigtigt, når han om Stau-nings brev noterede: „Det var jo forsigtigt i udtrykkene; men der var in-gen tvivl om, hvad hans ønske var“.

Stauning overbragte personligt brevet til dr. Munch, inden denne tog til Det radikale Venstres første partimøde efter valget samme dags aften (fredag 26. april). Partimødet be-stod dels i et bestyrelsesmøde i rigsdagsgrup-pen, dels i et gruppemøde. Fælles for begge møder var, at stemningen var delt som så ofte siden, når de kompetente forsamlinger skulle tage stilling til regeringsdeltagelse. Men de toneangivende (Niels Frederiksen, Gunnar Fog-Petersen, Bertel Dahlgaard, Jørgen Jør-gensen m.fl.) var for, at man skulle gå i rege-ring med Socialdemokratiet. Drøftelsen i gruppen gik videre den følgende dag (lørdag

27. april) kl. 10 og fortsatte i et langvarigt, til dels vanskeligt hovedbestyrelsesmøde. At Munch talte for, kan ikke overraske; men det samme gjorde Ove Rode – endda „indtræn-gende“ ifølge Munch, hvoraf man nok kan slutte, at Rode har lagt sin hele sjæl i argu-mentationen. Det måtte gøre stort indtryk på forsamlingen, eftersom Rode havde været meget kritisk over for den socialdemokratiske mindretalsregering 1924-26. Nu var et af Rodes argumenter, at han ikke ønskede nogen den opgave at være ordfører for et støtteparti uden at have del i forberedelserne, hvad han selv havde lidt under 1924-26.

Kort før kl. 14 forlod Munch, Zahle og Ber-tel Dahlgaard mødet for at tage ud til Stau-ning, hos hvem Borgbjerg, Bramsnæs, Fr. An-dersen og Alsing Andersen var. I virkelighe-den var det ved denne lejlighed, at der blev givet håndslag på den alliance, som kom til at vare samfulde elleve år.

•

Forhandlingerne drejede sig dels om mini-steriets arbejdsprogram, dels om dets sammen-sætning. Hvad det første angik, mødte hver part med et skriftligt oplæg. Stau-nings var en sammenfatning af det, der havde været enig-hed om under valgkampen, de radikales var vedtaget i rigsdagsgruppen og formet som et svar på Stau-nings henvendelse. Ifølge Munch, som er den eneste kilde til denne del af for-handlingerne, nåedes enighed ret nemt. Ud-gangspunktet var, „at hovedreglen måtte være, at der kun gennemførtes, hvad vi kunne enes om“. I denne sammenhæng var to så for-skellige forhold som toldpolitik og kirkeforfat-ning fremme. Det sidste var der enighed om at begrave i den nedsatte kommission, ligesom Borgbjerg anførte, at der var større udsigt til forståelse med den tidligere radikale kirke-minister, pastor Th. Povlsens grundtvigske synspunkter i denne sag end med Indre Mis-sion. Farligere var tolden, hvor Socialdemo-

kratiet ifølge den lille katekismus skulle være for, Det radikale Venstre imod. Efter omstændighederne faldt det dog ikke svært for Socialdemokratiet at afstå fra at kræve toldforanstaltninger.

Man kan ved læsningen af Munchs optegnelser få det indtryk, at kun Socialdemokratiet gav indrømmelser. Det er selvfølgelig ikke korrekt. Sammenligner man det radikale oplæg med det endeligt vedtagne arbejdsprogram for regeringen, kan man f.eks. se, at hvor de radikale havde en blødere formulering af forsvarsspørgsmålet (bevogtningsopgaver og afskaffelse af værnepligten), var det Socialdemokratiets formulering, der gik igennem: „Det af folkettingen en gang vedtagne afrustningsforslag gennemføres“. Når de radikale i et sprog, hvis ubehjælpomhed måtte få Edvard Brandes og Ove Rode til at ryste på hovedet, talte om „foranstaltninger til mildelse af erhvervs-krisen ved opmuntring af industriens koncentration på områder, hvor denne måtte være hensigtsmæssig“, så blev dette i den endelige version til, at man skulle arbejde for beskæftigelses-spørgsmålet ved foranstaltninger til fremme af industriens modernisering og til oparbejdelse af nye markeder for dansk produktion, ligesom der også andre steder taltes om bekæmpelse af arbejdsløshed og om krisehjælp til de langvarigt arbejdsløse. Også på andre felter mærkedes Socialdemokratiets hånd. Således slettedes fra det radikale valgopråb ønsket om arbejdernes medejede virksomhederne, hvad socialdemokraterne ikke havde tiltro til. Ligeledes krævedes „tugthusloven“ – d.v.s. loven om erhvervs- og arbejdsfrihed – afskaffet, da den af arbejderne opfattedes som et forsøg på at kvæle deres organisationer. Fremdeles hed det i regeringens arbejdsprogram, at de ændringer i skattebetingelserne, der i 1927 var foretaget i den kommunale valglov, skulle ophæves, at landstinget skulle afskaffes, en tidssvarende straffelov ind-

føres, og at der skulle gennemføres en revision af bankloven, aktieselskabsloven og forsikringsloven.

Fælles i de to oplæg var, at man ville videreføre jordlovgivningen efter principperne fra 1919, ligesom grundforbedringsarbejder skulle fremmes. Samsfundsskabte værdier skulle beskattes snarere end arbejde og forbrug, og man gik ind for trustlovgivning samt „genopbygning og forenkling af den sociale lovgivning“.

Hvor der er en vilje, er der en vej, siger det gamle ord. Vel var Socialdemokratiet i sit grundsyn socialistisk, altså til venstre for midten, og vel var Det radikale Venstre „borgerligt“, men begge partier repræsenterede som nævnt overvejende folk med jævne indtægter og små eller ingen formuer; de to partier havde efter samarbejds-vanskelighederne 1924-1926 under det Madsen-Mygdalske mellem-spil fundet hinanden igen. De ydre omstændigheders magt var i april 1929 stor, og hos de to partiers ledende personer var der tillige en vilje til et snævert samarbejde for at løse en praktisk opgave. Derfor slog begge parter af på fordringerne. Man talte ikke højroret til hinanden, men enedes ret hurtigt og lavmælt om et jordnært arbejdsprogram.

*

Ministeriets sammensætning voldte derimod visse vanskeligheder. Personspørgsmål er ved regeringsdannelse undertiden de mest intrikate. Sådan også i 1929. Først var der problemet med Det radikale Venstres ministerration: to eller tre? Socialdemokratiet ville helst nøjes med to, hvilket ikke var acceptabelt for de radikale: „De ville blive opfattet som gidsler“, sagde Munch til den socialdemokratiske delegation. I forhold til de to partigrupperes størrelse, 61-16, var to også i underkanten, mens tre var i overkanten, og halve ministre fandtes i modsætning til landstingsmænd ikke. Det blev imidlertid tre, hvad Stauning fra begyndelsen må have været indstillet på.

Derimod havde hverken Stauning eller Munch regnet med, at Zahle på ny ville være minister, idet han i 1928 havde ladet sig vælge til landstinget efter at have siddet i folketinget i 33 år og i de politiske inderkredse antoges at være i færd med at afstrappe sin offentlige virksomhed. Af høflighedsgrunde mente Stauning imidlertid, at han burde spørge de radikales statsminister gennem næsten otte år, og til forhandlernes overraskelse sagde han ja tak. Hermed var justitsministeriet gået fra Steincke, som det ellers var tiltænkt, og dermed var P. Munchs tanke om at få husmandslederen Niels Frederiksen ind i ministeriet ikke gennemførelig, idet Munch mente at måtte prioritere Bertel Dahlgaard (som indenrigsminister) højere. Samtidig var Borgbjergs placering vanskeliggjort, idet Steincke nu overtog det Borgbjerg tiltænkte socialministerium. Bramsnæs har berettet, med hvilket besvær man fik overtalte Borgbjerg til at tage undervisningsministeriet.

Også forsvarsministeriets besættelse fremkaldte problemer. Det var en udbredt forventning hos de radikale, at P. Munch fik denne post, mens Munch ikke, så lidt som i 1913, havde noget ønske om at påtage sig det utaknemlige og brydsomme hverv. Han så helst, at Stauning selv blev forsvarsminister, mens denne efter sine egne udtalelser at dømmet havde tiltænkt sig selv udenrigsministeriet og gerne så Munch som forsvarsminister.

Ved 17-tiden lørdag 27. april vendte så de radikale forhandlere tilbage til deres hovedbestyrelse, hvor Zahle straks – til Munchs bekymring – udløste ovationer ved at få Munch selv til at sige, at han på ny skulle være forsvarsminister. Det kan i dag måske falde vanskeligt at forstå, at netop denne post kunne få de radikales hjerter til at banke. Men forsvarsagen havde jo som et stridspunkt, der virkelig delte, været i centrum af det politiske liv i hele den foregående periode; det havde udløst

Madsen-Mygdals fald, og det havde spillet en væsentlig rolle i valgkampen. Kanhænde det også har spillet en rolle, at Munch på grund af skæbnens ugunst under første verdenskrig mod de radikale læresætninger havde været tvunget til at optræde som oprustningsminister (og sågar fæstningsbygger). Nu syntes chancen for rehabilitering at være til stede.

En fortættet debat udspandt sig efter de retningsslinjer, som synes at gælde, når det mindre parti skal bestemme sig for et samarbejde med det større. Vil vælgerne forstå det, eller vil de betragte det som en opgåen i det store parti? Det var, hvad kritikerne af et regeringsfællesskab fremførte. Tilhængerne – og blandt dem var Ove Rode formentlig den mest betydningsfulde – fremhævede bl.a. større sikkerhed for at få opgaverne løst, øget indflydelse for Det radikale Venstre og mere stabile parlamentariske forhold. Hertil kom, at man alligevel ville komme til at fungere som støtteparti, og tilhængerne af et regeringssamarbejde vurderede det som en svagere position ved et kommende valg. De mindede om støttepartiernes skæbne ved valgene i 1926 og 1929. For Rode betød det også noget, at han nærede frygt for, at Socialdemokratiet i givet fald kunne søge forståelse med „venstre fløj af Venstre“ og dermed sætte Det radikale Venstre uden for indflydelse.

Munch skriver, at Rode udfoldede al sin gamle veltalenhed for at få partiet til at acceptere en fællesregering, og Bertel Dahlgaard siger, at Rodes standpunkt efterlod et stærkt indtryk. Det var sidste gang, Ove Rode gjorde sin indflydelse gældende i det parti, han sammen med P. Munch mere end nogen anden havde præget. Før første verdenskrig havde Rode som den søgende sjæl, han var, stedse holdt sig alle samarbejdsmuligheder åbne, mens Munchs kompasnål bestandig havde peget mod S. Under krigen havde ingen været en mere pålidelig støtte for Rodes småkårsvenlige regulerings-

politik end Socialdemokratiet. Rodes sensitive og visionære natur havde straks registreret krigens vendetegn: Efter Ragnarok kom Gimle, og Gimle betød centralreguleret økonomi og velfærdsstat – selv om disse udtryk endnu ikke var opfundet. Men politikere føres undertiden mere, end de fører. Under påskekrisen kastede Socialdemokratiet for at bjærge den radikale regering og parlamentarismen en uønsket redningskrans ud, mærket „Generalstrejke“. Det bekom Det radikale Venstre ilde at blive indrulleret i klassekampen, og det næsten ødelæggende valgnerlag viste, at det var med god grund. Men da vandene sank, måtte det social-liberale radikale parti fortsat erkende, at skulle det vælge mellem det sociale og det liberale, måtte det sociale i det lange løb have fortrinet. Med et agrarpøget Venstre under en stejl partifører som Madsen-Mygdal var der intet udkomme. Sådanne tanker må være løbet gennem Rodes hjerne på denne afgørelsens dag i Det radikale Venstres hovedbestyrelse. „I virkeligheden var mange usikre, og Rodes indlæg blev formentlig afgørende“, skriver Munch. Stemmerne faldt nu ca. 70 for, ca. 25 imod, hvortil kom nogle, der ikke stemte. Altså et klart flertal for regeringssamarbejdet. Hertil sluttede rigsdagsgruppen sig, og den radikale forhandlingsdelegation kunne lørdag aften kl. 21 vende tilbage til Staunings hjem, hvor man fortsatte drøftelsen af den nye regerings forestående arbejde.

Søndagen blev stormfuld. Sent lørdag aften havde Laust Rasmussen nemlig af en af de socialdemokratiske forhandlere fået underretning om, at han ikke skulle være forsvarsminister. Også lå der et hus. Man ville i partiet ikke ofre Laust Rasmussen. Det var i al fald, hvad Stauning senere søndag sagde til Munch. Så meget står dog fast, at Bramsnæs sent lørdag var taget fra Stauning i forvisningen om, at Laust Rasmussen var ofret, hvorfor han blev forbløffet, da Stauning søndag morgen til den social-

demokratiske rigsdagsgruppe sagde, at alle de tidligere socialdemokratiske ministre nok ville komme med i den nye regering, skønt denne også skulle have tre radikale medlemmer. Bramsnæs anstiller i sine erindringer mange betragtninger over, hvad der eventuelt kan have fået Stauning til at ombestemme sig. Spørgsmålet er dog, om Stauning egentlig på noget tidspunkt har ønsket at skubbe Laust Rasmussen ud som den eneste af veteranerne fra 24. Stauning kan ikke have været uvidende om den modstand, det ville fremkalde i Socialdemokratiet. Imod Laust Rasmussen som forsvarsminister talte, at han parlamentarisk havde været til besvær, og skulle forsvarsspørgsmålet løses, måtte det ske i forståelse med Venstre. Den hypotese skal dog voves, at Stauning hele tiden har stilet efter, at Munch skulle være udenrigsminister, hvad Stauning næppe kan have været uvidende om var Munchs eget ønske. Derfor skrev Stauning sig selv for denne post, som han da sikkert ikke har attrået, og kunne så holde forsvarsministerposten frem som lokkemad for de radikale. Når de først havde accepteret at være med i regeringen, ville de næppe lade det revne på en ombytning af forsvarsministeriet med udenrigsministeriet, så meget mindre som Stauning altså kunne regne med en forbundsfælle i Munch selv. Stauning havde i al fald ikke mødt anden modstand mod at ofre Laust Rasmussen end den, der kan have givet sig til kende i løbet af en nat, men den kan naturligvis have været præget af onde drømme.

Da Stauning imidlertid af enten den ene eller den anden grund havde besluttet sig for at beholde alle de tidligere ministre, blev der ingen reelle vanskeligheder i den socialdemokratiske rigsdagsgruppe og heller ikke i hovedbestyrelsen. Der blev ganske vist fra tilstedeværende socialdemokratiske kommunalpolitikere knurret lidt over, at en radikal, nemlig Bertel Dahlgaard, skulle være indenrigsmini-

ster; men Stauning fik dog beroliget de ængstelige.

Samme søndag formiddag, 28. april, havde Det radikale Venstre partimøde. Skal man tro Munch, nævnede han – helt uvidende om, at Stauning et andet sted i huset stod og sagde det samme – at han, Munch, dog helst ville være udenrigsminister. En historiker må ikke digte mod kilderne, men gerne med, og det ene øje voves da på, at Munch og Stauning handlede i forståelse med hinanden, men rigtignok udtalt. I den radikale gruppe anså man imidlertid forsvarsministeriet „som det afgørende politiske ministerium og udenrigsministeriet som et ret interesseløst ministerium“, og derfor ville man ikke acceptere ombytningen. I sine erindringer skriver Munch herom: „Jeg opgav da ganske tanken“. Mon?

I al fald traf Munch – stadig med tanken i hovedet – Stauning lige efter partimødet, og nu kunne Stauning oplyse, at det næppe gik an at skubbe Laust Rasmussen ud. Derfor burde Munch blive udenrigsminister, og Stauning ville så tage til takke med et af disse for tilfældet opfundne ministerier, der mir nichts, dir nichts etableres natten over, når omstændighederne gør det opportunt. I dette tilfælde: Ministeriet for søfart og fiskeri.

Denne forandring i det oprindelige grundlag fremkaldte megen uvilje hos de radikale. En tid diskuteredes en deling af forsvarsministeriet mellem Laust Rasmussen og Munch; men det vandt ikke genklang. På et radikalt partimøde besluttede man sig efter megen argumentation frem og tilbage for at resignere. Et forslag om, at forsvarsministeren og udenrigsministeren i fællesskab skulle behandle militærspørgsmålet, fik sagen til at glide, da også Socialdemokratiet kunne acceptere dette.

Kabalen var gået op, og mandag 29. april kunne Stauning gå til kongen med den færdige ministerliste.

Ministeriet Stauning-Munch, der officielt udnævntes 30. april 1929, fik da følgende sammensætning: Statsminister og minister for søfart og fiskeri: Th. Stauning; udenrigsminister: P. Munch; finansminister: C. V. Bramsnæs; indenrigsminister: Bertel Dahlgaard; justitsminister: C. Th. Zahle; undervisningsminister: F. J. Borgbjerg; kirkeminister: P. Dahl; forsvarsminister: L. Rasmussen; minister for offentlige arbejder: J. Friis-Skotte; landbrugsminister: Kr. Bording; minister for handel og industri: C. N. Hauge; socialminister: K. K. Steincke.

*

Blandt disse var kun én minister debutant, nemlig indenrigsminister Bertel Dahlgaard (1887-1972), som fra da af skulle blive en førstekraft på den politiske skueplads lige til 1961. Bertel Dahlgaard stammede fra Salling og var af konservativ storbondetæt. Hans far, Poul Dahlgaard, Hesthave, var i mange år den stærke mand i Viborg amtsråd. Men hjemmet var yderst demokratisk i livsførelse, og arbejdsomhed og nøjsomhed var fremherskende træk. De prægede Dahlgaard til hans død. Hans flid som dreng viste sig ved, at han tjente penge ved at klippe kalvene og ungkreaturerne efter indbindingen og ved at opkøbe duer og kyllinger, som han solgte til hotellerne i Skive. Ikke desto mindre var han hele sit liv aldeles fantasifuld som privatøkonom, men rigtignok en dygtig og opfindsom samfundsøkonom. Sin første uddannelse fik han ved landbruget på fødegården. Hans læselyst var tidligt stor; men hvor andre på hans alder læste indianerromaner, slugte han social, økonomisk og politisk litteratur – samt rigsdagsreferater og -biografier. Naturligt gik da vejen over Salling Højskole og Dalum Landbrugsskole, blandt hvis lærere var den betydelige Henry George-pioner Jakob Lange. Ud fra sin konservative grundindstilling måtte Bertel Dahlgaard opponere mod Jakob Lan-

ges syn, som han et halvt århundrede senere ud fra en radikal holdning måtte gå imod Jakob Langes søn, SF'eren Morten Lange. Men Dahlgaard mente selv, at Jakob Lange alligevel havde sat noget i gang hos ham: „Jeg fik lidt efter lidt åbnet mit syn for den kamp mellem ret og uret, der foregik i det gamle privilegiesamfund“.

Men samme år, som Det radikale Venstre blev stiftet, 1905, ramtes den 17-årige bondekne af polio, hvilket knuste drømmen om at gå i faderens spor, selv om Dahlgaards seje konstitution dog genrejste ham – om end med et ben, der for stedse var svækket. Det var anden gang, Bertel Dahlgaard blev hensat i, hvad han selv kaldte „dyb fortvivelse og depression“. Første gang var, da han 9 år gammel mistede sin elskede, betydelige far. Men Bertel Dahlgaard var sjæleligt gennem-sund, og de to chok havde, da krisen var ovre, hærdet hans nervesystem. Siden slog intet ham ud. Han havde gode nerver, den første betingelse for at holde længe i politik.

Den store fædrene gård gik i stedet over til Dahlgaards søster, hvis mand, Gudik Gudiksen, senere blev radikal landstingsmand. Det var Gudiksen, der muliggjorde sin unge svogers studier ved at låne ham de fornødne penge. Dahlgaard kom på Askov, hvor den senere Venstre-undervisningsminister Jacob Appel fik betydning for ham ved sin evne til at ansøre de unge til at sætte sig høje mål, og det var netop, hvad Dahlgaard gjorde. Det var Appel og Ludvig Schrøder, som tilskyndede Bertel Dahlgaard til at læse nationaløkonomi. Med et umådeligt slid førte han sig selv – via en studentereksamen som privatist – frem til en cand.polit.-, altså økonom-eksamen i 1913. Hans bedste ven og læsekammerat var den 10 år ældre Bramsnæs, der også var gået den u-traditionelle vej til universitetet. Året efter brød den krig ud, blandt hvis følger var en ekspansion i de centralregulerende økonomers

antal og indflydelse. Dahlgaard havde til-endebragt sin grunduddannelse, just som tiden havde mest brug for den; men han fortsatte som den slittige student sit hele liv med at bygge videre på den.

Som studerende deltog han med iver i Studentersamfundets aktiviteter, og her traf han mænd som f.eks. Vilhelm Buhl, Hartvig Frisch, Bror Gloerfelt-Tarp og dennes senere hustru, Kirsten Gjessing, også vordende radikal poli-tiker. I studietiden ændredes den unge Dahl-gaards politiske syn. Alberti-katastrofen havde lagt en kim. Dahlgaard følte sympati for de mænd, der havde været forrest i jagten på Al-berti, allerede mens denne var justitsminister. Det var Ove Rode, Borgbjerg, grev Mogens Frijs, Herman Trier og L. V. Birck, hvis uor-todokse og over for autoriteterne respektløse universitetsundervisning også fik betydning for Dahlgaard, der nu med sit eget udtryk placerede sig „på venstre side af den afgø-rende skillelinje i datidens danske politik“. Først og fremmest blev Bertel Dahlgaards for-billede dog Ove Rode. Da Socialdemokrati-ets efter Dahlgaards opfattelse mere klasse-prægede politik stred mod hans selvstændig-hedsfølelse, også på grund af hans uvilje mod masseinstinkter og massepsykose, sluttede han sig i stedet til Det radikale Venstre ud fra sym-pati for dette partis folkelige og sociale kamp. „Det var i pagt med mine drømme om det jævne, men stadige fremskridt, som i demo-kratiets ånd skulle omdanne vort fædrelands gamle privilegiesamfund til et virkeligt folke-samfund“.

Han var derfor med til i 1911 at stifte Radi-kal Ungdom, hvis landsformand han var 1915-1917. Allerede i denne tidlige fase var Dahlgaard på en ejendommelig måde færdig-udviklet som politiker. I sine første taler brugte han højskoleprægede vendinger, som går igen en menneskealder senere: „fællesfølelse og samdrægtighed“, „frændefolkene“, „slægtleds

kamp“, „i samdrægtighed at samle alle gode kræfter“, „en tid, hvor grøde og frodighed slår os imøde“. Det var heller ikke negre-nes kår i Vestindien, som optog den unge Dahlgaard, men nøgterne, konkrete politiske opgaver. Han var straks efter sin eksamen blevet ansat ved Københavns statistiske kontor, og dér trænede man ikke i at udlægge tågebaner, derimod nok i hårdt arbejde og respekt for kendsgerningerne, hvilket også svarede til Dahlgaards karakter og hidtidige livsbane. Hans hemmelighed var flid og stor viden. Ingen appelsin er nogen sinde faldet i denne hårdt- arbejdende Nureddins turban. Møjsommeligt måtte han plukke dem selv. Som Gunnar Fog-Petersen rigtigt siger i sin samling af rigsdags- biografier: Bertel Dahlgaard skylder ingen tak for sin position. Når han som ung sagde: „Når jeg bliver minister. . .“, kan det hælde, at en og anden morede sig derover, kun ikke Dahlgaard selv. Han mente det jo. Ærgerrighed og selvbevidsthed hører med til billedet af den unge Dahlgaard.

I Bertel Dahlgaards formandstid optog RU et samarbejde med søsterorganisationerne i Norge og Sverige. Dahlgaard var tilhænger af den skandinaviske tanke og et deraf flydende snævert samarbejde på handelens, det social- økonomiske og det videnskabelige område. Det var ikke tilfældigt, at han 45 år efter sluttede sin løbebane som minister for nordiske anliggender. Det var også i Dahlgaards for- mandstid, at RU fik sit første program, præget af georgistisk tankegang.

Ved folketingsvalget i 1918 var Dahlgaard opstillet i Østbirk-kredsen, der dog ikke gav valg. Men i 1920 kom chancen i hans eget „land“: Salling. Skive-kredsen havde længe politisk haft en særstilling. Den førte sin egen Venstre-politik nedfældet i det såkaldte Skive- program, som Hans Nielsen-Dølvby var blevet valgt på i 1909. På rigsdagen havde han op- trådt som radikal løsgænger; men nu ville han

ikke mere. Samtidig med opstillingen af Dahlgaard indmeldte vælgerforeningen sig i Det radikale Venstre. Med valget af Dahlgaard 26. april 1920 fuldbyrdedes Sallings overgang til radikalismen, hvorhos dog bemærkes, at også de andre partier talte adskillige vælgere i kredsen. Men sandt er det, at Skive-kredsen nu blev en radikal forpost, ikke mindst på grund af Dahlgaards snævre samarbejde med de to redaktører af „Skive Folkeblad“, Carl og Elin Hansen, far og søn.

1920 var Det radikale Venstres skæbneår, hvor partiets folketingsgruppe halveredes. Dahlgaards medlemskab var en stor gevinst for partiet, fordi han tilførte gruppen saglig viden, hvis værdi øgedes ved hans veludviklede sans for politisk strategi og taktik. Svend Thorsen følger dog hertil, at Dahlgaard også havde et så offensivt gemyt, at hans pågående disputerelyst ikke altid var hans parti tjenlig. Han kunne irritere; men han havde dog place- ret sig sådan igennem 1920'erne, at han var af- gjort ministermoden i 1929.

*

For første gang siden J. C. Christensens mi- nisterium 1905-08 var der dannet en regulær flertalsregering, idet ministeriet Klaus Bern- sen 1910-13 kun beherskede nøjagtigt halv- delen af folketinget og den radikale regering 1913-20 kun havde én socialdemokratisk mi- nister (Th. Stauning 1916-20), skønt Social- demokratiet var det større af de to samarbei- dende partier. Nu, i 1929, krævede storebror den ham tilkommende plads, og ministeriets sammensætning udtrykte de to partiers ind- byrdes styrkeforhold. Det skulle vise sig at være en bæredygtig konstruktion. Den holdt i lyst og nød i 11 år gennem tre folketingsvalg og én folkeafstemning; ej heller verdenskrisen, der rystede det danske samfund økonomisk, eller udbruddet af verdenskrigen fik den til at falde sammen. Samtlige vidnesbyrd bekræf- ter, at det end ydermere var en stabil og stærk

regering, hvor samarbejdet aldrig – trods krusninger – anfægtedes for alvor fra nogen side. Det var en styrke, at Danmark i disse urolige tider havde en flertalsregering, der var så homogen, at den uden urimelige indbyrdes vanskeligheder kunne formulere sine forslag og derpå søge støtte hos enten Venstre eller konservative for at få dem igennem landstinget, hvor der jo til 1936 var et andet flertal end i folketinget.

For eftertiden er ministeriet Stauning-Munch kommet til at stå som det hold af mænd, der måtte kæmpe mod verdenskrisen, og som måtte bøje nakken for den tyske krigsmaskine. Men regeringen tiltrådte under helt andre auspicer. I tiden efter 1927 var vor økonomi bestandig gået frem. De udenlandske konjunkturer udviklede sig til vor fordel, og vi havde to gode høstår, hvilket bedrede landbrugets kår. Eksporten steg. Fra 1928 gik det også fremad for visse dele af industri og håndværk. For en nutidig betragtning var arbejdsløsheden stadig meget betydelig. Stauning fandt dog kun anledning til at karakterisere den som „uforholdsmæssig stor“. Den havde også været 22% i 1927, men kun 16% i 1929. Tendensen var altså positiv, og man regisnerede dengang lettere end et halvt århundrede senere. I stedet glædede man sig – med økonomen Erling Olsens ord – „over, at både landbrugsproduktionen, industriproduktionen og realtimelønnen var voksende og større end nogen sinde før“.

På samme måde forholdt det sig med vor sikkerhedspolitiske placering. Rigtignok havde „luft- og gaskrigens rædsler“ været socialdemokraters og radikales foretrukne tema under valgkampen; men sandheden var, at dansk neutralitet i 1920'erne ikke truedes af nogen. Tyskland var slået, og vi havde ikke misbrugt denne kendsgerning under grænsedragningen; fremdeles var langs Østersøen opstået

en række nye, militært svage stater. Hertil kom så Folkeforbundet, der skulle tjene til fredens opretholdelse.

•

14. maj 1929 indviede statsminister Stauning folketinget i det regeringsprogram, som uden større besværligheder var aftalt mellem de to regeringspartier. Til husværelse for de radikale og i nøje overensstemmelse med socialdemokraterne indledtes dette program med en antimilitaristisk fanfare. Det nedrustningsforslag, som de to partier var nået til enighed om i 1925, blev taget frem igen. I samklang hermed betonedes også det arbejde, regeringen med P. Munch som den drivende kraft var med i under de årlige delegationsrejser til Folkeforbundet i Genève, og i det hele den støtte, man ydede alle afspændingsbestrebelse, eksempelvis tre år senere ved deltagelse i den internationale afrustningskonference i Genève i 1932.

Under indtryk af de lovende internationale udsigter havde Danmark allerede i 1922 be- trådt om ikke af- så dog nedrustningens vej. Det skete ved et forlig mellem Venstre og konservative, mens socialdemokrater og radikale krævede endnu større nedskæringer. Disse havde de som nævnt fået sat på en fælles formel i 1925, og nu kom forslaget altså op på ny. 3. oktober 1929 fremsatte forsvarsminister Laust Rasmussen „forslag til lov om omdan- nelse af hær og flåde til et vagtkorps og en statsmarine, bestemt til varetagelse af Dan- marks neutralitets- og folkeforbundsopgaver“. Et sådant forsvar kunne ifølge forslaget erhol- des for ca. 18 mill. kr. om året mod 1922-ord- ningens 44 mill. Værnepligten skulle afskaf- fes, og i stedet skulle alene bruges frivillige. I samlingerne 1929-30 og 1930-31 skete der intet på det officielle plan. Venstre og konservative blokerede forslaget; men i kulisserne foregik der tallose forhandlinger og samtaler mellem regeringspartierne og Venstre. Undertiden

var de radikale holdt udenfor, idet Venstre helst ville forhandle alene med Socialdemokratiet og under alle omstændigheder ville have statsministeren med, hver gang forsvarsspørgsmålet skulle drøftes. Af socialdemokraterne var Stauning, Hauge og Steincke indstillede på at fire for at nå et forlig, mens Laust Rasmussen, H. P. Hansen samt dr. Munch var mere principfaste. Stauning var heller ikke glad for at opgive værnepligten. Han frygtede for, at for mange kommunister og fascister ville lade sig hverve. Med andre ord forelå den situation, at statsministeren og forsvarsministeren – skønt partifæller – ikke så ens på det vigtige forsvarsspørgsmål.

Først i den tredje folketingssamling, 1931-32, lykkedes det at nå et kompromis mellem regeringspartierne og Venstre, hvis hovedforhandlere var Krag og J. A. Hansen. Efter dette nedsattes de samlede militæruddgifter til 35,5 mill. kr. med 24 til hæren og 11,5 til flåden. Værnepligten opretholdtes. Regeringspartierne havde måttet strække sig vidt, da de havde regnet med, at skæringspunktet ville komme til at ligge i det mindste 10 millioner lavere, og forliget kom bag på Laust Rasmussen, der stod svagt i regeringen. Stauning var ivrig efter at få denne sag løst, og samtidig var Venstre under indtryk af krisetiderne indstillet på at spare. Sagt på en anden måde havde man i 1922 reduceret bataljernes antal fra 52 til 35 og spredt disse jævnt ud over Jylland og Sjælland. I 1932 skar man yderligere ned til 24 bataljoner, nu med Sjælland som det forsvarsmæssige tyngdepunkt. Hertil kom en væsentlig reduktion af flåden. Det var ikke afrustning; men med historikeren Troels Finks ord må man fra da af karakterisere dansk udenrigspolitik „som en i militær henseende svagt underbygget alliancefri neutralitetspolitik“. Der var intet at virke med, og der var ingen at virke sammen med.

•

Forsvarslovene tog altså megen tid og kostede stort besvær at gennemføre. Adskillige andre af regeringspartiernes programsager lå også lang tid i rigsdagen, og nogle nåede aldrig at blive vedtaget. Blandt de sidste var landbrugsminister Bordings genganger fra det første ministerium Stauning om ekspropriation af jord til husmandsbrug. Blandt de første var lovforslag fremsat af socialminister Steincke vedrørende arbejdsanvisning og arbejdsløshedsforsikring og om folkeforsikring – alt det, der senere skulle blive hovedbestanddele i socialreformen af 1933. Men i ministeriets første to rigsdagssamlinger var det ikke muligt at skabe flertal for videregående socialøkonomiske reformer.

Derimod fik justitsminister Zahle gennemført en ny borgerlig straffelov, stadfæstet 15. april 1930, efter at forslag til en sådan havde været behandlet i samtlige rigsdagssamlinger siden 1924-25. Den indtil da gældende straffelov var fra 1866, dog med ændringer af 1905 (indførelse af betingede domme) og med den nyskabelse, loven af 1925 om internering af abnorme, farlige personer indebar. 1866-loven virkede for usmidig efter den opfattelse, som det 20. århundredes kriminalister havde. Forenklet sagt indebar den faste straffe for enhver forseelse alene takseret efter forbrydelsens karakter og uden hensyn til lovovertræderens person eller straffens virkninger på ham. Den nye opfattelse, som politikerne efterhånden blev vundet for, gik ud på, at man burde tage hensyn til forbryderens individuelle særpræg og også til den sociale baggrund for forbrydelsen. Dette betød ikke kun mildere straffe, men også alvorligere sanktioner i form af langvarige, tidsbestemte indespærringer. Ved den nye straffelov hævdedes den kriminelle lavalder fra 14 til 15 år, og for personer mellem 15 og 21 år kunne anbringelse i ungdomsfængsel komme på tale, ligesom der i øget omfang kunne idømmes betingede domme. I det hele

var loven båret af ønsket om resocialisering.

Den nye lov afskaffede dødsstraffen. Sidste gang, bøddelen havde hævet øksen, var i 1892, og siden da var der undtagelsesfrit sket benådning for lovens strengeste straf, ja, siden 1866-lovens ikrafttræden var dødsstraf i virkeligheden kun fuldbyrdet i alt fire gange. Alligevel havde dødsstraffen mange fortalere både uden for og inden for rigsdagen. Blandt de sidste var eksempelvis folketingsmedlemmerne politimester Vagn Bro og senere justitsminister A. L. H. Elmquist. I folketinget forkastedes dødsstraffens bibeholdelse med 90 stemmer mod 45. I landstinget var en af dem, der stillede forslag om at opretholde dødsstraf, J. C. Christensens søster, Marie Christensen; men også landstinget forkastede dødsstraffen med 42 stemmer mod 26.

Af lovens øvrige indhold kan nævnes de strenge bestemmelser om sikkerhedsforvaring på ubestemt tid og reglerne om fortabelse af de borgerlige rettigheder. Hidtil havde disse automatisk været tabt ved dom for en vanærende handling. Nu skete fradømmelsen i et ved dommen fastsat antal år efter løsladelsen og kom altså til at virke som en utilsigtet til lægsstraf, der betød udelukkelse fra offentlig ansættelse eller beskæftigelse som mægler, translator, læge, tandlæge, dyrlæge, jordemoder, landinspektør, lærer, lods m.v., fortabelse af valgret, af valgbarhed og af pensionsret. Dette kunne virke som en utilsigtet hård straf, og da navnlig når det skete i sammenhæng med en betinget dom, og i 1939 vedtog rigsdagen derfor en række indskrænkninger i domstolens muligheder for at fradømme de borgerlige rettigheder.

Straffeloven var vel – bortset fra lovgivningen på det økonomiske område – regeringens betydeligste resultat i dens første periode.

*

I ministeriets første år fik undervisningsminister Borgbjerg – byggende på forslag fra

skolekommissionen af 1919 – gennemført lov om seminarier, der bl.a. indebar en forlængelse af studietiden på et år til fire år og en række andre faglige og pædagogiske forbedringer af læreruddannelsen. Denne lov blev vedtaget af alle fire store partier. 1931 opnåede han en væsentlig forbedring af folkebibliotekernes vilkår, ligesom rigsdagen nu vedtog at anerkende og at yde tilskud til „Universitetsundervisningen i Aarhus“, hvorved det jyske parnas kom egentlig universitetsstatus et væsentligt skridt nærmere. Nævnes må også loven om oprettelse af et sønderjysk landsarkiv.

Fra sin forgænger modtog undervisningsminister Borgbjerg en arv, han sikkert gerne havde været foruden: den altid omstridte skueplads på Kongens Nytorv. Ganske vist havde Borgbjerg virkelig hjerte for Det kgl. Teaters samtlige tre kunstarter, men det krævede mere end et sædvanligt hånddelag plus en god portion held at undgå politisk uro omkring denne institution. „Størekassen“ var ved Borgbjergs udnævnelse bygget som teater- og radiobygning, og han afskedigede nu den hidtilværende teaterchef, Will. Norrie, og udnævnte i februar 1930 kgl. skuespiller Adam Poulsen til den krævede stilling som chef for dobbeltscenen fra juli s.å. Det skulle han næppe have gjort. Et ret stort antal af teatrets bedste kræfter forlod det, og Borgbjerg blev kraftigt angrebet i pressen, der også dengang elskede den slags affærer. Borgbjerg lod Adam Poulsen falde og udnævnte i stedet Andreas Møller, ministeriel embedsmand, til chef for teatret. Dernæst viste det sig, at dobbeltscenen blev dyrere end beregnet, hvad Borgbjerg var uden skyld i. Den blev i det hele en fiasko, og i 1933 opgav man foreløbig den fælles drift.

*

Kirkeminister Dahls hænder var i virkeligheden bundet ved den aftale, der var truffet i 1929. Mange socialdemokrater så gerne en adskillelse af stat og kirke og et kirkeligt selv-

styre, hvor alle kirkesamfund fik understøttelse og adgang til at bruge kirkerne, og hvor menighedsrådene kunne opkræve kirkeskatten. Sådanne tanker kom frem i det foran nævnte kirkelige udvalg af 1928. Men det blev der altså ikke noget af. I kirkelige kredse blev Dahl kritiseret for sin økonomiske administration, idet han strøg alle statsbevillinger til kirkebyggeri og henviste til at bruge stiftsmidlerne. Denne beslutning var en sidste rest af Socialdemokratiets fronderende indstilling over for kirken. Den modvillige holdning sporedes også bag det forhold, at kirkeminister Dahl i 1930 ændrede de københavnske sognegrænser for at genere den stærke kirkepolitiske organisation Det københavnske Kirkefond, der opførte kirker. Efter mange uelskverdige forhandlinger endes fond og minister om, at fondet bevarede ejendomsretten til kirkerne, mens kirkebestyrelsen overgik til menighedsrådene, der i disse år i København i stadig højere grad blev socialdemokratisk prægede. Snart gled partiet over til helt at godtage folkekirken som en del af det samfund, man sikrede sig mere og mere indflydelse på. Fra Dahls embedsperiode skal i øvrigt kun nævnes, at han i april 1931 gennemførte en lovgivning om folkekirkens lønningsvæsen, der blev moderniseret og rationaliseret.

*

Trafikminister Friis-Skotte fik i samlingen 1929-30 gennemført en lov om elektrisk drift i Københavns nærtrafik, og i marts 1932 vedtoges lov om tilvejebringelse af en fælles vej- og jernbanebro dels over Storstrømmen m.v., dels over Oddesund. Begge broer havde længe været diskuteret. Allerede 1908-10 havde rigsdagen fået forelagt et forslag om en jernbanebro over Storstrømmen, og i 1917 var en højbro blevet vedtaget af folketinget, men standset af landstinget med henvisning til, at man på grund af krigen alligevel ikke kunne bygge den. Siden tog trafikken til mellem Sjæl-

land og Lolland-Falster – ikke mindst hvad angik biler og transportere af alle arter til Tyskland via Gedser-Warnemünde. Brospørgsmålet blev derfor taget op igen i 1920'erne, idet man nu også frygtede DSB's stilling i forhold til Trelleborg-Sassnitz ruten. Efter en debat om højbro kontra tunnel valgte man det første, men nu som en 3,2 km lang fælles bro for vej og jernbane over Storstrømmen og en lavbro med klap over Masned-sund. Anlægsudgifterne ansloges til 33,6 mill. kr. i 1931-priser, dog bortset fra vejtilslutningen. I virkeligheden var beløbet dog kun ca. det halve, når besparelserne ved færgeriets nedlæggelse kapitaliseredes. Pengene blev skaffet ved at lægge 1 øre mere på benzinprisen. Broen skulle stå færdig på seks år, men allerede i 1937 kunne den tages i brug.

Oddesundbroen var i modsætning til Storstrømsbroen alene af regional betydning. Men skulle der være noget for øboerne, og disse syntes jo at blive favoriseret, var det godt, om et jysk broprojekt kunne komme i gang samtidig. Hertil var Oddesundbroen – ønsket siden 1922 – velegnet, thi den var mere populær på rigsdagen end Storstrømsbroen. Prisen for Oddesundbroen regnedes til 5,7 mill. kr.

Under behandlingen på rigsdagen var der megen betænkelighed ved den store udgift. Dette gjaldt især inden for Venstre, men tidligere statsminister Niels Neergaard anbefalede broerne ud fra den motivering, at de var en stor national opgave, der både ville knytte landsdelene tættere sammen og have betydning i konkurrencen med den svensktyske rute. Forslaget blev da også vedtaget af folketinget med 94 stemmer mod 28. Der var både egnsudvikling og beskæftigelse i loven, men jo også statsdirigeret økonomi, og en del af Venstres og Det konservative Folkepartis rigsdagsmænd havde svært ved at finde ud af, hvilket ben de skulle stå på.

*

Handelsminister Hauge fik i samlingen 1929-30 vedtaget en ny aktieselskabslov, hvis skærpelse bl.a. af reglerne for direktionernes og bestyrelsernes dispositioner var præget af 1920'ernes ubehagelige oplevelser i form af store virksomheders fallit. Det samme gjaldt en ny banklov, der bl.a. hæmmede spekulationsmulighederne. Landmandsbankens sammenbrud var ikke glemt. I den følgende samling vedtoges lov om prisaftaler (stadfæstet 28. april 1931), ifølge hvilken et priskontrolråd skulle prøve aftaler truffet af truster, karteller m.v., hvis der var tale om en „åbenbart urimelig pris på varer, som indgår i det almindelige forbrug“. For loven stemte regeringspartierne og Venstre.

*

Ved ministeriet Stauning-Munchs dannelse bortfaldt sundhedsministeriet, hvis opgaver for en stor del på ny henlagdes under indenrigsministeriet. Til gengæld afgav dette en række sager især vedrørende arbejderforhold og det kommunale forsørgelsesvæsen til socialministeriet, hvis chef, K. K. Steincke, vistnok med nogen moro iagttag visse blades konstatering af, at Bertel Dahlgaard kun havde jordemodervæsenet tilbage. Drilleriet var slet funderet, eftersom der var nok at rive i for indenrigsministeren; men sandt er det derimod, at han ikke straks kom til at præge lovgivningsarbejdet. Således måtte han i de første to samlinger anvende megen tid og mange kræfter på at søge loven om indtegnning til vagtkorps og statsmarine gennemført. Værnepligt og dermed sammenhængende problemer henhører under indenrigsministeriet; men dette forslag om hvervning af frivillige var knyttet til regeringens nedrustningsforslag, der som beskrevet ikke kunne blive vedtaget. Landstingsflertallet ønskede dertil bestemt at opretholde værnepligten for at sikre sig, at mandskabet repræsenterede alle samfundslag, og nogen hvervelov blev hverken dengang

eller senere vedtaget. Dahlgaard fik da stort set kun rutinemæssige, administrative lovrevisio-ner igennem rigsdagen; men i den 3. samling, der – som det vil fremgå – i det hele var ganske frugtbar, fik han vedtaget en ny lov om apotekervæsenet, hvorefter bl.a. de salgbare apoteksprivilegier blev afskaffet og en række reguleringer af apotekernes forhold gennemførtes. Denne lov stadfæstede i marts 1932. Ligeledes vedtog rigsdagen en lov om sundhedsvæsenets centralstyrelse til afløsning af loven fra 1909. Den nye lov betød en modernisering og en forenkling i sundhedsstyrelsens forretningsgang. Loven blev stadfæstet i juni 1932.

Alt i alt opnåede ministeriet Stauning-Munch ikke så lidt i sin første treårsperiode, når datidens lovtempo tages i betragtning; endda er uomtalt talrige rutinelove af den slags, der udgør en stor del af vort parlaments ukontroversielle og derfor upågtede arbejdsområde. Uomtalt er også de lovforslag, som blev fremlagt, men ikke vedtaget – ikke endnu da.

*

Imidlertid var det, der optog de fleste ministres tid – og i al fald regeringens som helhed – bekæmpelse af verdenskrisen, hvis begyndelse sædvanligvis sættes ved det dramatiske Wall Street-sammenbrud i 1929, men hvis rødder gik meget længere tilbage. Dens internationale baggrund og årsager skal dog ikke skildres her. Af en række forskellige årsager varede de efter datidens målestok relativt gode forhold i Danmark ved helt frem til 1931. Endnu 1929-30 var vort bytteforhold gunstigt, idet vi havde gavn af de lave råstof- og foderstofpriser; men fra sommeren 1930 rammes landbruget som det første erhverv. Priserne på smør og flæsk faldt med henholdsvis ca. 35 % og ca. 50 % fra 1929-30 til 1932, så at landbrugsproduktionens værdi, der i 1929 havde ligget på 1803 mill. kr., i 1930 dalede til 1636 mill.

kr. Året 1930 oplevedes dog knap nok som et kriseår. Fra 1931 tog krisen imidlertid fat. Landbrugsproduktionens værdi udgjorde for året 1931 kun 1.373 mill. kr. Hermed forværedes byerhvervenes vanskeligheder, thi når bønderne tjente færre penge, købte de mindre hos købmanden o.s.v. I 1930 stiftedes Landbrugernes Sammenslutning, som krævede rentenedsættelse og gældsmoratorier. LS blev fra da af og indtil besættelsen en for de politiske partier – og især Venstre – forstyrrende faktor.

Helt uafhængigt af LS var rigsdagens partier dog enige om, at krishjælp var nødvendig, men ikke om til hvem og ej heller om formen for hjælpen. Der var nemlig ikke kun kriseramte landmænd, men også flere og flere arbejdsløse. Rigsdagen blev indkaldt til den 21. september 1931. Hvor forligsmulighederne lå, var svært at se, da Venstre og konservative var uenige ikke blot indbyrdes, men også med regeringspartierne. Under en rejse i Jylland i foråret 1931 var Stauning, Munch og Bording enige om, at der måtte ydes landbruget „rimelig hjælp“ af det samlede danske samfund. Det stred mod alle tilvante forestillinger at hæve hjemmemarkedspriserne, og for resten ville virkningen heraf også være begrænset, da langt den største del af landbrugsproduktionen blev eksporteret. Det eneste, der kunne komme på tale, var da direkte tilskud. De tre ministre var enige om at stille 30 mill. kr. til rådighed som tilskud til betaling af skatter og 1. prioritetsrenter. Husmandsforeningerne accepterede, men landboforeningerne gik imod. Madsen-Mygdal kaldte forslaget for „almindelig uddeling af statsunderstøttelser“ og ønskede i stedet ved besparelser at gøre skattelettelse mulige. Det forslag, Venstre udarbejdede, mindede i meget om Venstre-regeringens politik 1926-29. De konservative foreslog at nedsætte ejendomsskatterne og samtidig optage, hvad der havde karakteren af en told-

kamp over for de lande, der ved told vanskeliggjorde dansk eksport.

Dagen før rigsdagen trådte sammen, gik Storbritannien fra guldet. For en eftertid, der er anderledes vant til økonomisk og valutarisk uberegnelighed, kan det være svært at forstå, at meddelelsen herom udløste en nærmest chokagtig reaktion i Danmark såvel som andre steder. Pundets forankring til guldet havde været betragtet som urokkelig, når man så bort fra krigsforholdene; men udenlandsk kapital i London-bankerne var efter 1929 blevet trukket hjem, bl.a. fordi briterne havde investeret kraftigt i Tyskland, der imidlertid ikke var i stand til at betale sine kreditorer. Bank of England kunne derfor ikke opretholde guldfoden.

Med den store samhandel, vi havde med Storbritannien – det købte næsten to tredjedele af vor landbrugseksport – ville briternes beslutning få alvorlige følger for os. Finansminister Bramsnæs var på søndagsnøddetur med sine børn i Ganløse Ore, men blev i hast hentet ind til møde med Nationalbankens og de private hovedbankers direktører. Der var megen forvirring, beretter Bramsnæs, og var der ikke forvirring på de følgende dages ministermøder, så var der i al fald uenighed.

I ugen frem til søndag den 27. september foregik et hav af forhandlinger mellem regeringen, Nationalbanken, de private banker og rigsdagens partier. Venstre var for at støtte landbruget tilhænger af en devaluering og de fleste radikale også. De konservative var derimod i tvivl. Det samme gjaldt socialdemokraterne, skønt Bramsnæs gik stærkt imod at devaluere. Han fortæller, at Stauning var enig med ham; men statsministeren lod dog i et interview i „Berlingske Tidende“ 23. september 1931 en dør stå åben for, at vi måtte følge Storbritannien. Med nationaløkonomen Erik Hoffmeyers ord havde han „en meget præcis fornemmelse af det reelle problem“. Derimod

var Nationalbankens ledelse usikker og svag. Resultatet af alt dette var, at man den første uge trådte vande. Man foretog visse indgreb, der havde karakter af halve løsninger, fordi man overvejende var indstillet på at se tiden an og derfor holde kronens fulde guldværdi. Bramsnæs slog svært med knaldepisken over for Nationalbanken, til hvilken han sagde, at dersom den ikke opretholdt pariværdien af kronen, havde den „forbrudt sin oktroj“ og „måtte tage konsekvenserne“. Diskontoen forhøjedes fra 4,5 til 6%, og der indførtes kreditrationering. Imidlertid fulgte Norge og Sverige søndag 27. september Storbritannien ved at gå fra guld, og nu var også Bramsnæs indstillet på at følge briterne og fastholde samme kroneværdi i de tre skandinaviske lande. 29. september 1931 kunne så loven om op- og guldindløseligheden vedtages enstemmigt. Denne lov er i princippet stadig grundlaget for vor valutapolitik. Sagens kerne var, at det i realiteten ikke var muligt at gøre andet på grund af Danmarks landbrugs-eksport, som ved en sænkning af sterlingkursen ville blive ramt mere, end prisfaldet allerede havde skadet den.

*

Ét var en sådan afværgereaktion, et andet regeringens øvrige krisepåbud, der som nævnt havde været langt fremme, før den britiske sterlingkrise ramte os. Herom forhandlede i efteråret 1931. Madsen-Mygdal og med ham Venstre var ikke med i drøftelserne, der foregik gehejmt mellem socialdemokraten N. P. Fisker, den radikale Niels Frederiksen og Christmas Møller. Den konservative partileder handlede i konsekvens af den uafhængighedskrig, han havde ført mod Venstre omkring ministeriet Madsen-Mygdals fald. Efter det nødvendige udholdenhedsløb enedes disse tre partier i oktober 1931 om en række kriseforanstaltninger, der i høj grad bar kompromisets præg. Landbrugsminister Bording

havde ønsket at yde tilskud på indtil 2.000 kr. til ejere af ejendomme, hvis gæld oversteg deres nettoformue. Tilskuddet skulle gå til lettelse af de pågældendes skatte- og rentebetaling. De konservative fik tilskuddet ændret til et lån, der skulle tilbagebetales, hvis flæske- og smørprisernes gennemsnit 1932-36 lå mindst 30% over gennemsnittet af noteringerne i 2. halvår af 1931.

Til ordningen fik landbrugsministeren bemyndigelse til at anvende indtil 30 mill. kr., og af disse penge havde regeringen oprindelig tænkt sig, at de 10 mill. skulle hentes ved militære besparelser; men dette fik de konservative ændret til 2,3 mill. Det største beløb kom dog fra en forhøjelse af indkomstskatten. Regeringen havde ønsket 12 mill. kr., men under forhandlingerne sattes beløbet op til 17,2 mill. kr. mod, at også lavere indkomster blev omfattet af skatteforhøjelsen. Videre blev formueskatteforhøjelsen ikke på 8 mill. kr., men kun på 2 mill., og i stedet fik de konservative gennemført øgede indirekte skatter, nemlig på øl, benzin, silke, æbler og pærer samt kvæder, på tilsammen 12,2 mill. kr. I forliget indgik også en aftale om, at hvad de nye skatter indbragte ud over 30 mill. kr. – dog ikke mere end 3 mill. kr. – skulle overføres til amtskommunerne til brug for sygehusbyggeri. Til lige fik regeringen sit ønske om midlertidig hjælp til arbejdsløse gennemført. Det ville koste 11,4 mill. kr. fordelt mellem kommuner, staten og arbejdsløshedsfonden med 3,8 mill. kr. til hver.

Som man vil se, var forliget et typisk stykke filigranarbejde, kendt og benyttet før, men siden 1931 rendyrket og anvendt til den dag i dag, hver gang der har været økonomiske vanskeligheder eller kriser. Men det er just ved enven til at indgå kompromiser, at det parlamentariske demokrati beviser sin levedygtighed. I oktober-forliget fra 1931 er det let at påvise, hvad hver af parterne fik, og hvor de

måtte bøje sig for modstanderen. Det konservative Folkeparti fik mange indrømmelser, og endda var det ikke let for partiet at holde sammen i denne sag. I rigsdagsgruppen stod stemmetallene 21-10, blandt de sidste var senere handelsminister Halfdan Hendriksen. Industrirådet gik skarpt imod forliget, som karakteriseredes som „en tilsidesættelse af hensynet til byernes erhvervsliv“. Men det var altså den pris, Christmas Møller og med ham rigsdagsgruppens flertal var villige til at betale for at godtgøre, at Det konservative Folkeparti havde sin fulde selvstændighed.

•

Den britiske flugt fra guldets var dog ikke den eneste ulykke, der ramte os. I løbet af året var valutabeholdningen dalet fra 63 til 3 mill. kr. Vi havde så godt som ingen indførselstold. Renten var ret høj, og vi eksporterede for lidt i forhold til importen. Vi bevægede os altså på afgrundens rand. Det endelige skub ud over den syntes vi at skulle få, da den tyske smørtold med virkning fra 22. januar 1932 blev forhøjet fra 50 til 136 mark pr. 100 kg ved eksport ud over de 5.000 t, som vi havde mestbegunstigelsesaftale om. Handelsminister Hauge havde længe ønsket indgreb over for importen, men Bramsnæs og P. Munch havde holdt igen. Nu var situationen en anden.

Inden regeringen havde fået bestemt sig for, hvad den ville, og med hvem den ville søge det gennemført, kom Madsen-Mygdal på frierfodder på samme måde, som Christmas Møller havde gjort det nogle måneder før. Madsen-Mygdal plæderede over for P. Munch for, at den valuta, der var til rådighed, først og fremmest skulle bruges til de råstoffer, som var nødvendige for landbruget. Imidlertid krævede dette statsindgreb og et organ til løbende at fordele den til rådighed værende valuta med skyldig hensyntagen til vor eksport til de forskellige lande, men også således, at man kunne begrænse den samlede import. Alt dette var

Madsen-Mygdal, liberalismens førstemand, parat til at acceptere fremfor det konservative ønske om told, hvilket naturligvis var en behagelig overraskelse for regeringen, mens de konservative skar tænder. Selvfølgelig var der et moment af tak for sidst til de konservative i Madsen-Mygdals initiativ; men det udsprang først og fremmest af et oprigtigt ønske om at hjælpe landbruget, samtidig med at han og Venstre regnede med, at der var tale om et kortvarigt indgreb. Politisk var der som nævnt også en reel uenighed mellem de konservative og Venstre, der kunne frygte, at Socialdemokratiet ville acceptere toldkravet. Der kunne derfor være god grund for Venstre til at gribe til hurtigt – så meget mere som LS-agitationen var generende for partiet.

På én dag – 29. januar 1932 – gik da „Lov om foranstaltninger til værn for den danske valuta“ igennem rigsdagen. Allerede på et lukket møde i rigsdagen 25. november 1931 havde Christmas Møller sagt, at det var nødvendigt, at man foretog en koncentration af valutahandelen, og loven blev da også enstemmigt vedtaget. Herefter skulle alle udenlandske tilgodehavender sælges til den af Nationalbanken fastsatte pris. Import kunne kun finde sted, dersom Nationalbankens valutakontor – valutacentralen, som dens officielle navn senere blev – ville stille valuta til rådighed for købet. Valuta skulle i første række gives til importvarer, der var en forudsætning for eksport, eller som var nødvendige for at opretholde produktive virksomheder i landet. Lovens varighed sattes til kun to måneder; men loven kom – som handelsminister Hauge forudså – til at vare adskilligt længere. Det må dog slås fast, at man ikke fra regeringens side sigtede mod en permanent kontrol med importerhvervene endsige med andre dele af erhvervslivet. Man var fra den første verdenskrig vænnet til, når nødvendigheden krævede det, at træffe ad hoc-løsninger, og en sådan var valutaloven.

At disse, selv om de bortfaldt, efterhånden vænnede befolkningen til at betragte statsdirigerede økonomiske foranstaltninger som noget naturligt, stod vel knap nok politikerne klart i samtiden. Uagtet vi ikke før havde haft en valutastyring som den, der nu tilvejebragtes, var valutaloven altså ikke nogen principiel nyskabelse.

•

Det var kriseforliget fra oktober 1931 heller ikke, og, hvad værre var, de midler, der var stillet til rådighed, rakte ikke til. Afstanden mellem regering og opposition syntes under drøftelserne om nye indgreb stor; men efter 3-4 måneders forløb nåede man i juni 1932 frem til andet – eller om man vil tredje – forlig i 1930'ernes kompleks af kriselove. Af forhandlingerne var Christmas Møller og Fisker gængsere fra forliget i 1931, nye var Jørgen Jørgensen fra de radikale og Oluf Krag fra Venstre. I dette forlig deltog nemlig nu Venstre modsat oktober 1931, og det var ingen tilfældighed, at Krag var dets repræsentant. Den i mange henseender ortodokse liberalisme, som Madsen-Mygdal repræsenterede, var ikke nogen kulant ideologi i en tid, hvor alle syntes at vende sig til staten med bøn eller krav om hjælp. Oluf Krag var uortodoks, smidig, forslagen, rund, idérig, og han åndede ved det særlige gælle-system, som kan udvikles til fuldkommenhed på Christiansborg. Han var med andre ord en dreven parlamentariker, der meget bedre opfyldte tidens krav end Madsen-Mygdal, når man så på de erhvervsinteresser, Venstre repræsenterede; men det svækkede ham i Venstre, at han ikke var bonde, men akademiker og kapitalist, endog fra 1931 kreditforeningsdirektør, altså rente- og afdragsopkræver hos gældbetyngede prioritetsbestyrere.

Når Venstre ville medvirke, var det altså i første række, fordi det erkendte nødvendigheden af en kriselovgivning, og dernæst selvfølgelig for at øve indflydelse på den. I juni-forliget

af 1932 opnåede Venstre, at amtsskatterne på landejendomme blev lettet med 6 mill. kr. (en halvering), og at der ydedes tilskud til kommunerne – deriblandt også sognekommunerne – på 9 mill. kr. Til landbrugere og fiskere blev bevilget henholdsvis 20 og 1 mill. kr. Regeringspartierne – og af dem naturligvis først og fremmest Socialdemokratiet – fik især gennemført loven om arbejdsanvisning og arbejdsløshedsforsikring m.v., en af hovedkomponenterne i den året efter vedtagne socialreform. I begge de foregående samlinger havde socialminister K. K. Steincke slidt for denne lov – og meget andet – og nu fik han den efter svære fødselsveer med i juni-forliget. Loven betød en betydelig forhøjelse af de offentlige tilskud til arbejdsløsheds-kasserne og en lettere adgang til at oprette fortsættelseskasser. Ikke mindst de sidste var betydningsfulde. I løbet af kort tid oprettede samtlige 70 arbejdsløsheds-kasser fortsættelseskasser, og da ordningen trådte i kraft 1. oktober 1933, kostede den i det første finansår staten ca. 11 mill. kr. Steincke betragtede det som glædeligt, at man nu på ny havde en permanent lov om arbejdsløshedsforsikring, gennemført af alle rigsdagens store partier. Prisen var 16 mill. kr. Når man fradrog, hvad der endnu ikke var opbrugt fra efterårets krisehjælp, blev den samlede udgift godt 43 mill. kr. Hvor pengene til dette sammenskudsgilde skulle komme fra, optog i særlig grad Det konservative Folkeparti. Regeringen havde ønsket at tage de 23 mill. ved direkte skatter; men her vendte de konservative tommelfingeren nedad. Resultatet blev i stedet en forhøjelse af indkomsts-katten på 14,5 mill. kr. og en forhøjelse af afgiften på benzin, øl, chokolade og cigaretter, samtidig med at skatten på kaffe og kaffetilsætning øgedes klækkeligt. Hertil kom meget opfindsomt en told på blomsterløg, blomsterknolde, levende planter og afskårne blomster. I alt ville disse afgifter give godt 29 mill. kr. Man kunne så springe videre

til næste tue, thi den hele kriselovgivning var ret beset et lappeværk. Når skuden lækkede et sted, tætnede man den hurtigst muligt med, hvad man havde for hånden, indtil den næste lækage opstod. Men det bør rigtignok slås fast, at skibet ikke blot blev holdt flydende, men også kunne sejle videre til den næste destination.

Allerede i samtiden kritiserede dog en økonom som Jørgen Pedersen regeringens dispositioner, idet han fandt, at det var mere formålstjenligt at skåne skatteyderne, så at de ikke blev forstyrret i deres erhvervsvirksomhed eller blev tvunget til at nedsætte deres forbrug. I stedet burde man efter hans mening have optaget lån til de hjælpeforanstaltninger, krisen krævede, således at ny købeevne opstod. Moderne økonomiske historikere har sluttet sig til denne opfattelse, men med tilføjelsen, at der ikke var politisk mulighed for at føre en mere tidssvarende økonomisk politik ud i livet.

*

I maj 1932 skulle valutaloven til fornyet behandling. Regeringspartierne ønskede den forlænget uforandret, sådan som det var lykkedes ved den forlængelse, man havde fået igennem i marts 1932, men Venstre og konservative gjorde nu modstand. Venstres utilfredshed havde sin årsag i, at afleveringspligten efter bøndernes opfattelse holdt den danske krone i en kunstigt høj kurs, hvorved de kom til at betale for det hele samfunds indførsel. På grund af de dårlige tider for landbruget var Venstre meget følsomt over for LS-agitationen, der talte om overgreb mod landbruget – overgreb, som Venstre altså havde været med i. De konservative havde hele tiden foretrukket told, hvad Venstre var imod. Til trods herfor kunne de to oppositionspartier dog enes om ved hjælp af deres landstingsflertal at få optaget en bestemmelse i loven, hvorefter afleveringspligten skulle bortfalde senest 15.

oktober. Inden for samme frist skulle valutacentralen begrænses eller ophæves. Det bestemtes også, at valutapolitikken skulle fastsættes efter forhandling mellem Nationalbanken, handelsministeren og rigsdagens valutaudvalg. Regeringen var altså formelt ringere stillet, end den havde været ved augustlovene af 1914; de var først efter statslånskrisen i 1919 blevet indskrænket på en sådan måde, at også oppositionen fik et ord med. Under debatten sagde udenrigsminister P. Munch om verdenskrisen og Danmarks lidenhed: „Beherske krisen, vende den, gøre noget enkelt land usårbart over for denne krise ved særegne foranstaltninger i det land, ja, enhver tale derom hører i den grad hen i fantasteriets verden . . .“. Det var sandt; men det hindrede naturligvis ikke, at man kunne have forskelligt syn på, hvorledes man bedst skulle søge at afbøde virkningerne.

Lysten til at være uenig stimuleredes også kraftigt ved, at der i september 1932 skulle være landstingsvalg i halvdelen af landet. Under et valg må man have noget at rumle på, og hertil var valutasagen velegnet. Næppe mange forstod eller forstår mekanikken i valutapolitikken i dens sammenhæng med hele den økonomiske politik, men at landbruget fik for få kroner for den smule sterling, man tjente på den britiske handel, *det syntes* indlysende for den betrængte bonde, der sad under LS-agitatorens talerstol. Denne konkurrence kunne Venstre ikke helt uhemmet kaste sig ud i, og partiet måtte da også ligesom Det radikale Venstre notere en – dog begrænset – tilbagegang, mens Socialdemokratiet og Det konservative Folkeparti havde fremgang i forhold til landstingsvalget i 1924. I landstingets sammensætning skete dog ingen anden ændring, end at de radikale måtte afgive et mandat til de konservative, som ved valgmandsvalget i Ålborg fik den nødvendige bistand af LS.

For regeringen var dette ikke tilfredsstill-

lende, fordi Socialdemokratiet var gået tilbage i forhold til folketingsvalget i 1929. Politisk fandt regeringen heller ikke situationen acceptabel, eftersom oppositionen hindrede den valutapolitik, som regeringen fandt nødvendig – dette så meget mere, som vanskelighederne syntes at tårne sig op i løbet af 1932. I foråret havde briterne lagt told på landbrugsvarer eller begrænset indførselen. Ved Ottawa-aftalerne i juli 1932 gav Storbritannien sine dominions fortrinsret til det britiske marked ved at fritage dem for den 10-15 % told, som vi fortsat måtte betale. Samtidig købte vi til briternes stigende utilfredshed mindre hos dem, end vi solgte. I denne situation ønskede Stauning, som P. Munch beretter, straks at få en ny styrkeprøve i form af en opløsning af folketinget, modsat Munch, der altid var mod valg i utide og på grund af forhandlingerne med Storbritannien fandt et valg særlig uheldigt på dette tidspunkt. I et ministermøde 7. september 1932 erklærede Stauning, at det var umuligt for regeringen at fortsætte uden folketingsvalg. Bertel Dahlgaard, Steincke, Bramsnæs og Hauge var af samme opfattelse, mens Borgbjerg som Munch var betænkelig. Efter megen diskussion i partigrupperne enedes regeringspartierne dog om at tage et valg, men at det var bedst, om det skete med baggrund i en konflikt mellem folketing og landsting om valutaloven.

Den 11. oktober 1932 forelagde handelsminister Hauge en ny valutalov, der skulle gælde helt til 1. april 1934. Den gav tillige handelsministeren sådanne beføjelser, at kun dr. Munch endnu bevarede håbet om, at oppositionen ville vise sig medgørlig. Inden der var gået 14 dage, havde landstinget sagt nej, og regeringen udskrev da valg til 16. november 1932.

De ministre, som i første række havde måttet tage stilling til krisen, var foruden statsmini-

ster Stauning finansminister Bramsnæs, udenrigsminister Munch, handelsminister Hauge, landbrugsminister Bording og indenrigsminister Dahlgaard. Såvidt man nu kan gøre det op, synes det, som om Bramsnæs og Munch var de to, der øvede den største konkrete indflydelse på indgrebenes art. De indtog en lidet agitatorisk holdning til kriseløvgivningen, og de havde en ganske betydelig autoritet. Om de økonomiske ministre som helhed tør det vistnok siges, at de bedømt ud fra samtidens forudsætninger havde vist sig i stand til at leve op til de krav, situationen stillede, hvilket naturligvis ikke udelukker, at deres dispositioner blev kritiseret ud fra politiske kriterier.

Blandt dem, der ikke stillede op ved folketingsvalget i 1932, var Niels Neergaard. Han havde da længe været Venstres grand old man, hvis rød gik helt tilbage til forfatningskampens tid. Hans storhedstid var for længst forbi, og han gjorde sig de sidste år ikke stærkt gældende. Niels Neergaard døde i 1936.

Heller ikke tidligere trafik- og handelsminister M. N. Slebsager søgte valg. Han følte sig generet af det LS-røre, som senere skal omtales nærmere. Efter sin afgang som minister i 1928 sad han som medlem af bestyrelserne for en række erhvervsvirksomheder som Margarinefabrikken Alfa A/S, Assurance-Compagniet Baltica A/S, Dampskibsselskabet Norden A/S og Kjøbenhavns Telefon Aktieselskab. Dette udnyttedes i den socialdemokratiske og radikale agitation og også af LS-bevægelsen, der af tilsvarende grunde som nævnt skød på Oluf Krag. Kritikken gjorde indtryk på Slebsagers vælgere i Guldager-kredsen. Men han var, som det hedder i „Vestkysten“s nekrolog, „ikke af dem, der spiste af hånd, og hans svar blev afsked med den kreds, han følte sig så stærkt knyttet til“. Dette skete 1. maj 1932. Ved grundlovsvalget i april 1939 søgte han dog valg igen, men uden at komme i folketinget. Hans ho-

vedvirke var i årene fra 1928 og helt til 1956 at være formand for KTAS. Slebsager døde i 1962. Han var en stærk og uafhængig natur, og han – „Venstres ragekniv“, som hans tilnavn var – huskes som den, der elskede striden, men for at sætte ting i gang. Han levede efter devisen, at ja er ja, og nej er nej. En søn, Erik Slebsager, blev som faderen fremtrædende erhvervsmand. Han døde 1974 som direktør i Den danske Provinsbank.

•

Valgkampen forud for folketingsvalget i 1932 drejede sig som under landstingsvalget om handels- og valutapolitikken, derunder en eventuel kronesænkning, hvad regeringen var imod bl.a. af frygt for britiske repressalier, mens Venstre presset af landbruget og i konkurrence med LS var for. Venstre gentog også sine krav om nedskæring af de offentlige udgifter, skatter og lønninger. Det konservative Folkeparti var i en vanskelig situation, da dets kernevælgere talte folk både fra handel og fra industri, af hvilke de første var mod valutacentralen, de sidste for at holde fremmede konkurrenter ude. De konservative krævede derfor tolden sat i vejret og valutacentralens importbegrænsende virksomhed bragt til ophør. Herved håbede partiet at have dækket sig ind over for begge grupper.

Staunings brug af opløsningsretten viste sig at være til gavn for ministeriet. Det gik ganske vist sammenlagt ét mandat tilbage, idet Det radikale Venstre, der overvejende hentede sine vælgere på landet, tabte to, mens Socialdemokratiet gik ét frem; men regeringens hovedmodstander, Venstre, kom kun igennem valget med svære skrammer og buler. Det tabte fem mandater, hvad der dengang med de relativt få vælgervandringer var mange. Hertil kom, at flere af de nyvalgte venstremænd var LS-tilhængere. Skønt Industrirådet støttede regeringens politik, gik Det konservative Folkeparti dog tre mandater frem, mens Retsfor-

bundet vandt ét. På yderfløjene opnåede Danmarks nationalsocialistiske Arbejderparti 1.026 stemmer og ingen repræsentation, mens Danmarks kommunistiske Parti fik 16.068 stemmer. Dette var dog ikke nok til at skaffe partiet plads i rigsdagen. En sådan opnåedes kun ved, at den københavnske læge Leunbach stillede sig i tilslutning til DKP, hvorved han tilførte dette 1.111 stemmer. Han var tilhænger af fri abort, praktiserede den og havde derfor måttet vandre i fængsel. I alt fik DKP således 17.179 stemmer, og dog ville det med 10 stemmer mindre i København og 4 i Jylland ikke have opnået de to tillægsmandater, som det fik, hvorved Aksel Larsen og Arne Munch-Petersen blev valgt. Når henses til, at arbejdsløshedsprocenten stod på 43, var kommunismens parlamentariske gennembrud spinkelt og snarere et bevis på Socialdemokratiets daværende urokkelige position som arbejdernes parti.

Gjort op på en anden måde havde socialdemokrater og radikale tilsammen 52% af de afgivne stemmer, Venstre og konservative 43%. I stemmer var flertallet på 135.000.

Skønt Det radikale Venstre følte tabet af de to stærkt, besluttede man at blive i ministeriet, og Stauning slap således for at rekonstruere sin regering, hvis parlamentariske grundlag jo i realiteten var uforandret.

•

22. november 1932 – altså en uge efter valget – fyldte forsvarsminister Laust Rasmussen 70 år. Selv om Socialdemokratiet ikke dengang havde nogen partivedtaget aldersgrænse, var de 70 år dog et rimeligt påskud til at skille sig af med en minister. Bramsnæs beretter, at Stauning ikke var tilfreds med Laust Rasmussens afrustningspropaganda, og at han ønskede folketingets formand, H. P. Hansen (1872-1953), som forsvarsminister, og sådan blev det. 24. november 1932 udnævntes han. Laust Rasmussen – agitatoren, der forblev tro mod sin ungdoms idealer – døde i 1941 i Horsens. Sit

folketingsmandat bevarede han til 1935. En søn, L. Bie Rasmussen, gik i hans fodspor som socialdemokratisk politiker, idet han en år-række var borgmester i Skanderborg.

Hans Peter Hansens livshistorie afspejler en væsentlig del af det danske Socialdemokratis historie. Han kan karakteriseres som den sidste repræsentant for den generation af arbejdere, som ved århundredets begyndelse rykkede frem til ledende poster efter at være blevet skolet i oppositionspolitikken, og som – da partiet blev landets største – havde både evner og vilje til at tage et regeringsansvar.

H. P. Hansen var født i Nykøbing Sjælland, og Vestsjælland forblev hans faste holdepunkt. Hans far var arbejdsmand, og selv var han 1886-90 tjenestedreng vederlagt med 50 kr. og et pund uld årligt, hvilket kan antages at være næsten lige så gavnligt for en vordende finansminister, hvad jo H. P. Hansen var, som at have vogtet får på den jyske hede. Et halvt år var han ude at sejle og derpå nogle år lagerarbejder i et engrosfirma i København. Han var vaks og uhyre flittig og blev firmaets forretningsfører 1898-1900. I denne periode frekventerede han datidens arbejderuniversitet: Studentersamfundets aftenundervisning.

Det støt voksende Socialdemokrati fik snart øje på H. P. Hansens seje udholdenhed, der forbandtes med en fast og redelig karakter. 1900-02 var han forretningsfører ved „Fyns Socialdemokrat“. Derpå gik turen til Slagelse, hvor han kom til at udøve sin manddomsgerning. 1902-19 var han redaktør af den stedlige socialdemokratiske avis, og fra 1906 blev han medlem af Slagelse byråd, hvor han sad i samfulde 40 år. 1917 blev han byens sidste kongelige borgmester, året efter dens første folkevalgte, en post, han havde til 1927.

Samtidig kanderede han fra valget i 1906 til folketinget, opstillet i Slagelse-kredsen, der valgte ham fra 1913 til oktober 1945. En løbebane af denne art fra proletariatet over den i

hine tider gode socialdemokratiske titel „forretningsfører“ til redaktørstol er ingenlunde enestående for den generation af socialdemokratiske ledere, der høstede lønnen for de forudgående årganges slid nu, hvor Socialdemokratiet blev rigsdagens største parti og vandt flertal i mange byråd. Men H. P. Hansens personlige egenskaber, hvoraf nogle er nævnt, var sådanne, at han befordredes videre mod magtens tinder, idet han dog stede forblev uimponeret og uimodtagelig for stemninger.

1924 valgtes han til formand for folketinget og 1929 til formand for Den danske Købstadforening – altså forenede i sig dualismen mellem kommunal og landspolitisk virksomhed. Det er folketingsformand Gustav Pedersens opfattelse, at H. P. Hansen gennem sin usædvanlige autoritet og myndighed skabte fasthed i rigsdagens arbejdsdag. Han var i det hele yderst selvstændig og ikke bange for at sige Stauning imod, hvis han fandt det påkrævet.

60 år gammel blev H. P. Hansen så forsvarsminister – ikke for sine politiske visioners skyld, thi han var jordbunden; ikke på grund af sine talemåder, for han var ingen stor orator; men for sin loyalitet, sin flid og sin saglighed. Han var solid og sikker. En sådan mand behøvede Stauning på forsvarsministerposten.

Ministeriet Stauning-Munch kunne nu begive sig ind i sin anden periode, der blev fuldt så bevæget som den første.

*

På trods af, at folketingsvalget havde bekræftet regeringens mandat og altså dermed den valutapolitik, på hvilken man var gået til valg, havde landstingsflertallet af Venstre og konservative stadig i sin magt at sætte regeringen stolen for døren. Skulle man tage en forfatningskamp i det små ad modum statslåns-krisen 1919? Senere handelsminister Halfdan Hendriksen plæderede i den konservative rigsdagsgruppe derfor, idet han sagde, at det efter

forfatningen ikke kunne være meningen, at landstinget skulle være et spejlbillede af folketinget. Men Christmas Møller, der var ivrig efter at godtgøre sit partis demokratiske holdning, var af en anden mening – og den sejrede. Han fremholdt, „at på det spørgsmål, der er valgets, må et stort og betydningsfuldt hensyn tages til, hvordan vælgerne har talt“. I Venstre indtog man samme standpunkt. Her var Madsen-Mygdals indflydelse i dalen og Oluf Krag i stigen, hvilket dog ikke betød, at Krag fuldt ud bestemte gruppens politik. Madsen-Mygdal og hans svorne tilhængere var stadig en magtfuld kreds, men Krag og hans folk svarede som nævnt bedre til den foreliggende situation. I december 1932 kunne valutiloven derfor vedtages, idet dog regeringen gjorde forskellige mindre indrømmelser til oppositionen. Loven blev vedtaget med et stort flertal; kun Retsforbundet og DKP samt LS-venstremanden Valdemar Thomsen stemte imod.

•

Året 1932 betegnede kulminationen af LS, som det er på tide at karakterisere. Landbrugernes Sammenslutnings første organisation blev stiftet på et møde 9. december 1930, hvor en forening for Langå-Torup-Sdr. Vinge kommune blev proprietær Knud Bach som formand blev oprettet. Den direkte baggrund var naturligvis landbrugskrisen. Initiativtagerne fandt, at de bestående landboorganisationer, d.v.s. især landbo- og husmandsforeningerne, ikke duede til andet end at varetage bøndernes landbrugsfaglige interesser. De økonomiske burde plejes af en anderledes militant organisation. Fra Randers-egnen bredte LS-bevægelsen sig til hele Danmark, og den fik hurtigt en meget betydelig tilslutning såvel fra proprietærer og gårdejere som fra husmænd. Her var en alliance mellem „store og små bønder“, som syntes at skulle lykkes. I 1932 opgjorde bevægelsen selv sit medlemstal til ca. 135.000; mere forsigtigt vurderes det til

ca. 100.000, hvilket svarer til, at hveranden landbruger i Danmark var medlem af LS!

Dens krav var også letfattede for den bonde, der havde svært ved at svare enhver sit. LS krævede nemlig under mottoet „Ret, pligt og retfærdighed“ moratorium, nedsættelse af ejendomsskatterne, af byerhvervenes priser og af renten („ned med renteslaveriet“) samt standsning af tvangsauktioner. LS forlangte „ligestilling med andre erhverv“ – også et taknemligt ønske, da man ikke ligefrem tænkte på retten til at gå arbejdsløs, men på statsmagtens hjælpende indgreb. Produktionsstrejke og betalingsstandsning blev stillet i truende udsigt, hvis ikke samfundet trådte til med de ønskede støtteforanstaltninger. LS var ideologisk i familie med den samtidige Landvolkbewegung i Tyskland, Lappo-rörelsen i Finland, Bygdefolkets Krisehjelp i Norge og Riksförbundet Landsbygdens Folk i Sverige. For resten havde Knud Bach været optaget af de beslægtede bondebevægelser i Danmark i 1920'erne, hvorfor man ikke kan sige, at LS-bevægelsen var uden fortilfælde. Ved Knud Bachs side stod godsejer Moesgaard-Kjeldsen, der bedst huskes som den radikale folketingsmand, der under påskekrisen i 1920 brød med sit parti. Et andet fremtrædende medlem var hofjægmester Jørgen Sehested, Broholm.

•

Ved valget i 1932 var som nævnt flere LS-medlemmer kommet ind i Venstres folketingsgruppe, der kunne frygte for, at en trojansk hest var plantet i partiet. Venstres nye leder, dr. Krag, havde det som alt berørt ikke let med LS'erne, hverken dem i partiet eller dem udenfor. Nogen ortodoks liberalist var Krag ikke – om overhovedet ortodoks på noget punkt – og med LS i ryggen faldt det ham ikke svært at lade Venstre delvis opgive sin traditionelle liberalisme. Dette fik stor betydning for de følgende måneders politiske udvikling frem til det vigtige Kanslergade-forlig, der i årenes løb

er kommet til at stå som et bevis på, at det parlamentariske demokrati også kan fungere under krise.

Baggrunden for og optakten til dette forlig er velkendt fra alle blot lidt større historiske fremstillinger. De meget ringe vilkår for landbruget førte De samvirkende danske Landboforeninger og De samvirkende danske Husmandsforeninger ind i et samarbejde, som kom til udtryk i de to landbrugsorganisationers udtalelse af 11. januar 1933. De vendte sig i denne mod minimalpriser på levnedsmidler beregnet for hjemmemarkedet, fordi det indenlandske forbrug kun udgjorde $\frac{1}{6}$ af den samlede landbrugsproduktion, ligesom minimalpriser ville ramme de arbejdsløse. Man ønskede udlånsrenten sat ned til 2,5 à 3 %, hvorved der ville blive mulighed for konvertering af prioritetslån. Videre krævede man øjeblikkelig nedsættelse af beskatningen til amts- og sognekommunerne, priskontrol med sagførere, læger, tandlæger, landinspektører m.v., forlængelse af henstandslove og akkordlov samt genoptagelse af udstykningen. Målet var, at landbrugets forrentningsprocent skulle hæves til 3 %, hvilket svarede til en indtægtsfremgang på 300 mill. kr. Henvendelsen til regeringen var underskrevet af landboforeningernes formand, Venstre-politikeren Henrik Hauch, og husmændenes formand, Jens Holdgaard, radikal folketingsmand til november 1932. Det var navne – og organisationer – der hver for sig var egnet til at gøre indtryk på enhver regering, og som, når de optrådte i fællig, også kunne gøre regning på en betydelig effekt – især på en regering som Stauning-Munchs. Det må i øvrigt anføres, at „Socialdemokratiets særlige forligsekspert“, N. P. Fisker, formand for landbokommissionen af 1931, havde været virksom, mens de to landboorganisationers ledere var i færd med at formulere deres skrivelse til statsministeren. Det er en ikke ubekendt form for politisk brevskrivning, der

som regel virker befordrende på muligheden for at få de stillede krav opfyldt. Nogle af disse – især ønsket om, at kronen skulle have „normal købekraft“ – var i øvrigt formuleret i en så tilpas blød form, at flere løsninger var tænkelige.

Der var dog lang vej igen, og ikke kun landbrugsområdet var kriseram. På arbejdsmarkedet var der udsigt til en truende konflikt. Der var nu ca. 200.000 arbejdsløse, og overenskomsterne udløb ved udgangen af januar 1933. Arbejderne stod altså ved denne i en vanskelig position. Arbejdsgiverne krævede 20% lønnedgang med den motivering, at uorganiserede arbejdsgivere kunne få arbejdere til 30-40% under tariffen, ligesom konkurrenceevnen over for udlandet påberåbtes. Arbejdsgiverne varslede lockout for 100.000 mand til 1. februar, og forligsmanden, tidligere trafikminister K. Riis-Hansen, måtte 27. januar 1933 konstatere, at parterne stod så langt fra hinanden, at der ikke var udsigt til gennemførelse af mæglingforslag at skabe enighed.

En arbejdskamp oven i en landbrugs- og erhvervskrise var næsten ikke til at tænke på og i al fald ikke til at bære for regeringen, der måtte søge at varetage samfundets tarv som helhed. Allerede i 1925 havde den socialdemokratiske regering som bekendt haft et indgreb parat, skønt arbejderne – ligesom arbejdsgiverne – var imod statens indblanding i, hvad de fandt var deres egne anliggender. Derimod betragtede Det radikale Venstre ikke arbejdsmarkedsproblemer som de to parter „egne anliggender“, men som det hele samfunds. De radikale var derfor tilhængere af en permanent voldgiftsret, hvorfra skridtet til et statsindgreb via en ad hoc-lovgivning ikke var langt. Og det var just, hvad Stauning besluttede sig for efter forgæves at have appelleret til parterne om at forliges.

28. januar 1933 fremsatte statsministeren da forslag til lov om forlængelse af overenskom-

ster mellem arbejdsgivere og arbejdere og om forbud imod arbejdsstandsninger. Han anså, sagde han, situationen for den alvorligste, der nogen sinde havde foreligget for Danmark, „en trussel om at drive befolkningen og landet ud i en katastrofe, som aldrig er oplevet her i landet og næppe nogetsteds i verden“. Hertil kom, at en arbejdskonflikt også ville være skadelig, fordi der hjemme pågik de nysnævnte drøftelser vedrørende landbrugets forhold og ude handelspolitiske forhandlinger. Derfor foreslog regeringen, at overenskomsterne forlængedes uforandret til 1. februar 1934, ligesom der ikke måtte strejkes eller lockoutes i samme periode. Det var med andre ord som i 1920 arbejdsgiverne, der skulle betale gildet. Derfor vendte de konservative og foreløbig også Venstre sig med stærke ord imod lovforslaget, og af samme årsag kunne det forudses, at loven aldrig ville passere landstinget.

Det så i sandhed sort ud. LS fiskede i rorte vande og havde let ved at vinde gehør hos de hårdt ramte bønder. DKP hidsede arbejderne op. Med Aksel Larsens ord ville man rejse dem „til kamp mod lovens virkninger på trods af loven“. Hvordan ville handelsforhandlingerne gå? I Tyskland forberedte nazisterne deres magtovertagelse. Var grænsen truet? Torden i syd! Men Oluf Krags kraftige afstandtagen fra regeringens forslag var i nogen måde teatertorden. Sagen var, at Venstres ledere to dage forinden – altså 26. januar – havde ført sig frem for statsministeren for om muligt at nå til, hvad man 40 år senere utvivlsomt ville have kaldt en helhedsløsning. Christiansborg var i disse dage et hus på gloende pæle, hvor snart sagt ethvert økonomisk og politisk problem blev endevendt – alt under et uhyre stærkt ydre pres, der viste sig fremmende for et samlet forlig. Det konservative Folkeparti holdt sig udenfor, da der kunne blive tale om en kronesækning. En sådan var de meget imod, ganske

som regeringspartierne også havde været det under valgkampen få måneder forinden.

Forhandlingernes afsluttende fase foregik i Kanslergade 10 på Østerbro, hvor Stauning dengang boede. Man begyndte søndag 29. januar 1933 kl. 10 om formiddagen, og først mandag morgen ved 4-tiden kunne forhandlingerne trætte og forvågede tage hjem, kun bemærket af mælkedrenge og avisbude. De ti forligsmagere var foruden statsministeren handelsminister Hauge, landbrugsminister Bording, udenrigsminister P. Munch, der dog på grund af sygdom måtte gå hjem ved midnattid, indenrigsminister Dahlgård, folketingsmændene Niels Fisker og Niels Frederiksen og de tre venstremænd Henrik Hauch, Krag og Madsen-Mygdal. Med historikeren Erik Rasmussens ord var det „en snæver kreds af begavede og erfarne, men også forskelligartede politikere, tilsammen repræsenterende meget store kredse af den danske befolkning“. Først efter en bid brød, en øl og en dram ved 3-tiden om morgenen lykkedes det at blive enige om grundtrækkene i et forlig. Dette var kun muligt, fordi Madsen-Mygdal gav det sin autoritet. Efter at have fået accepteret kronesækningen med dens øjeblikkelige, kontante indtægtsforbedring for landbruget henskød han de andre problemer til afklaring ved forhandling mellem regeringen og Krag, der således i Venstre kom til at fremtræde som den egentlig ansvarlige for forliget.

Ifølge dette gav Venstre grønt lys for lock-out-loven ved at afholde sig fra at stemme. Dermed var arbejdskonflikten løst. Til gengæld slutte regeringen altså den af Venstre ønskede kronesækning. Man aftalte at hæve sterlingkursen fra 20 kr. til 22,40 kr. Det var ikke så meget, som New Zealand gjorde, hvad der var klogt. Var man gået videre, havde der været overhængende risiko for, at den britiske regering ville have afbrudt handelsforhandlingerne med Danmark. I øvrigt nåedes af sig

selv i dagene indtil 31. januar en kurs på 22,50, da de trekantede forhandlinger og forliget blev kendt. Herved undgik ministeriet direkte at skulle nedskrive kronens værdi. Lockout-loven, der jo på grund af den varslede storkonflikt hastede overordentligt, blev konfirmeret af rigsdagen i løbet af 30. og 31. januar. Imod stemte konservative, DKP og Retsforbundet. I rigsdagsgården demonstrerede kommunisterne, og det kom til sammenstød med politiet, der ryddede hele Slotsholmen og for første gang anvendte tåregas. I en dagsbefaling stillede politiet friere, når det gjaldt om at svinge staven under gadeoptøjer. Samme dag – 30. januar 1933 – blev Adolf Hitler udnævnt til rigskansler i Tyskland. I Danmark styrkede Kanslergade-forliget vor besindige og ligevægtige kansler og dermed det parlamentariske demokrati.

Hvad der var blevet aftalt i den årle morgen hos Stauning, omfattede imidlertid mere end lockout-lov og kronenedskæring. Disse yderligere aftaler var dog kun skitseret, men blev ved fortsatte forhandlinger gennemført i den følgende tid. Sædvanligvis dækker betegnelsen Kanslergade-forliget også disse foranstaltninger, der i det følgende skal beskrives ministerium for ministerium.

*

Landbrugsminister Bording fik forlænget loven om akkord og fik den udvidet til også at gælde lån til opnåelse af moratorium. Lånebeløbet, der kom fra Erhvervenes Lånefond, var i 1931 sat til 10 mill. kr.; det fordobledes nu. Regeringen fik ligeledes Venstres tilslutning til lov om statshusmænds rentebetaling. De afgifter, de hidtil havde betalt, og som tyngede meget hårdt under krisen, blev i stedet knyttet til æg-, smør- og slæskepriserne. Fremdeles gennemførtes en lov om lån og tilskud til grundforbedringer (indtil 10 mill. kr.) og en lov om oprettelse af mindre landbrug. Den betød, at der kunne anvendes ca. 12 mill.

kr. til oprettelse af nye statshusmandsbrug og til køb af tillægsjord til for små brug. Efter denne lov etableredes ca. 5.000 husmandsbrug. Opførelsen af bygninger hertil skabte arbejde for håndværkerne. Til oprettelse af gartnerier, frugtplantager og kolonihaver blev der ydet ca. 3 mill. kr. Denne lov blev ligesom grundforbedringsloven det følgende år yderligere udbygget. Samtidig blev hele udstykningsadministrationen reorganiseret.

Hertil kom en række landbrugsordninger, d.v.s. reguleringer af landbrugets produktion. De var en kilde til stadig misfornøjelse; men de havde nogen betydning med hensyn til at vende udviklingen for landbruget. Ved loven om fremme af afsætningen af kvæg og oksekød blev der pålagt hvert slagtet kreatur en afgift på 10 kr., der sammen med et statstilskud skulle bruges til at destruere „udsætterkøer“, d.v.s. kreaturer af ringe kvalitet. Lovens hensigt var at standse det voldsomme prisfald – helt ned til en tredjedel – på slagtekvæg. Størst betydning fik dog lov om regulering af svineproduktionen. Den gav landbrugsministeren bemyndigelse til med tilslutning af Landbrugsrådet at regulere størrelsen af svineslagtingerne og at begrænse svineproduktionen. Meningen var at holde en rimelig overensstemmelse mellem produktionen og det kvantum, briterne ville købe. Dette bestemtes ved handelstraktaten af 24. april 1933 til 62 % af den import, Storbritannien aftog fra ikke-britiske lande. Herefter indførtes „svinekortene“, der i landbrugernes bevidsthed kom til at stå som en anstødssten af samme styrke som senere besættelsestidens rationeringskort for hele befolkningen. Princippet var, at enhver bonde byggende på ejendommens grundværdi og svinesalget i 1932 fik et antal kort, der gav ham ret til at levere et vist antal svin til slagteriet. Han måtte rigtigt nok gerne levere flere, men i så fald til underpris. Modsat rationeringskortene måtte svinekor-

tene sælges og blev det også. Husmændene fik relativt flest svinekort, de større brug i stedet senere på året en fordelagtigere kornordning. Endelig blev det påbudt, at margarinen skulle indeholde 10% svinefedt, hvilket svarede til en tredjedel af det kvantum, man hidtil havde udført.

Kanslergade-forliget viste sig hurtigt utilstrækkeligt. Landbrugets priser var stadig for lave på trods af Englandsaftalen af april 1933, jf. senere; men forliget mellem regeringspartierne og Venstre åbnede for fremtidige aftaler. Et nyt „Kanslergade-forlig“ nåedes ved et lovkompleks af 13. december 1933, der byggede på en sommers intense arbejde i landbo-kommissionen. Den mest interessante foranstaltning var gennemførelsen af en kornordning, som indebar en afgift – told var for belastet et ord – på indført korn. Siden landbrugskrisen et halvt århundrede før havde man ellers konsekvent fastholdt toldfrihed for korn. Afgifterne indgik i et fond, hvoraf 2 mill. kr. skulle anvendes til indkøb af oksekød til trængende, mens resten efter et sindrigt system fordeltes til mindre og mellemstore landbrug efter aftale med Landbruksrådet.

Det nye forlig omfattede også en smør- og margarineordning, der havde til hensigt at sikre landbruget en mindstepris på smørret. Dette skete ved, at man pålagde smør, som solgtes på hjemmemarkedet, en afgift, hvis størrelse steg og faldt i takt med eksportprisen. Afgifterne indgik i et fond, hvis midler landbruksministeren med tilslutning fra Landbruksrådet fordelte til samtlige landbrugsejendomme på grundlag af grovfoderproduktions anvendelse. For at fastholde danskerne som smørspisere lagde man en afgift på margarine, og for at fastholde den sociale balance bestemtes det, at af afgiften skulle 5 mill. kr. bruges til fordeling af margarine til trængende personer, 2 mill. til oksekød, mens resten tilfaldt statskassen til dækning af udgifterne ved

den udvidede arbejdsløshedsunderstøttelse, som var en del af kriseforliget. Frem og tilbage er i et demokrati ikke altid lige langt!

Det havde været svært for regeringen at nå dette forlig med Venstre, der modsatte sig regeringens ønsker om forbud mod overarbejde og begrænsning af den arbejdstid, der var gældende under udførelsen af offentlige arbejder. Det konservative Folkeparti stemte imod kriseforliget, skønt man i og for sig kunne acceptere både kornetold og korn-, smør-, margarine- og kødordningerne. Man motiverede modstanden med, at kriseforanstaltningerne ikke var effektive nok og i øvrigt rummede en række elementer, man var imod.

Indenrigsminister Dahlgaard fik bemyndigelse til indtil 31. marts 1935 at udlåne indtil 30 mill. kr. til opførelse af beboelseshuse „svarende til den mindre bemidlede befolknings behov“, hvilket også var til gavn for byggefagene, og han fik vedtaget visse lempelser i reglerne om fortabelse af valgret ved skattemestancer og en lov til lettelse af konvertering af kreditforeningslån. Den skulle forberede en eventuelt kommende konvertering ved at lette debitorerne adgangen til at overføre deres faste lån til en lavere rentefod og derved skabe mulighed for at nedsætte terminsydelserne ved omskrivning af et låns restgæld til ny hovedstol. Efter svære forhandlinger nåede man på dette felt et skridt videre ved decemberforliget i 1933. Der gennemførtes ved denne lejlighed med støtte fra både Venstre og konservative en konverteringslov. Hensigten var at lette landbrugets store rentebyrde ved hjælp af en frivillig konvertering af prioritetsgælden fra 5 og 4,5 % til 4 %. Der havde under lovforslagets behandling på rigsdagen været en betydelig uenighed mellem indenrigsminister Dahlgaard og landstingsflertallet, og det endelige resultat gav ikke grundlag for en effektiv konvertering. Et nyt forsøg i 1934 førte heller ikke til noget.

Resultatet var, at kun en mindre del af landbrugets gæld blev konverteret. Nationaløkonomen Erik Hoffmeyer har kaldt den argumentation, der anvendtes til fordel for den frivillige konvertering, primitiv. Men han siger også, at der i alle kredse var for stor skepsis over for tanken om, at man kunne beherske renteniveauet uden at skulle øge likviditeten så meget, at der ville være risiko for en alt for stærk ekspansion og dermed belastning af valutabeholdningen. Omfattet af Kanslergade-aftalerne var også loven om kommunale ejendomsskatter, hvorved de sognekommunale skatter kunne lettes med knap 6 mill. kr., og ifølge hvilken staten ydede 20 mill. kr. til amtskommunerne, så at ejendomsskylden til disse kunne bortfalde, indtil landbrugets forrentningsprocent havde nået en bestemt højde. I den følgende samling fik indenrigsministeren 16. maj 1934 gennemført en lov, der gav yderligere henstandsmuligheder for kreditforeningerne.

*

Handelsminister Hauge var ansvarlig for loven om oprettelse af en krisefond. Den skulle, som det hed, støtte erhvervslivet ved „at skabe betingelser for øget likviditet, normal kreditgivning og et lavere renteniveau“ ved at yde lån til pengeinstitutterne, dersom disse kom i likviditetsvanskeligheder på grund af udeblevne renter og afdrag, ligesom den skulle låne penge direkte til næringsdrivende, garantere mod tab på lån, som blev ydet af banker og sparekasser til bestående erhvervsvirksomheder, yde byggelån og købe obligationer for at holde kurserne oppe. Nationalbanken skaffede midlerne mod sikkerhed i skatkammerbeviser, altså anvisninger udstedt på statskassen. I loven bestemtes også, at bankernes og sparekassernes indlånsrente skulle nedsættes til 3-3,5 %, ligesom disse fik pålæg om effektivt at sænke renten af deres udlån mindst lige så meget som indlånsrenten. En kriseforanstalt-

ning, som dog var truffet inden Kanslergade-forliget, var statens retningsaktion til fordel for Burmeister & Wain's Maskin- og Skibsbyggeri. Det kom på grund af de ekstraordinære skibsfartsforhold og på grund af svigtende udenlandske debitorer i likviditetsvanskeligheder; men på forslag af Hauge vedtog rigsdagen 23. december 1932 en lov om betalingshenstand, og virksomheden blev senere ved lov af 28. februar 1933 rekonstrueret, efter at den var blevet kulegravet af et undersøgelsesudvalg nedsat af ministeren. For loven stemte alle fire store partier, men først efter en uundgåelig debat om det privatkapitalistiske system kontra statsdrevne virksomheder.

Under justitsminister Zahles område hørte loven om betalingshenstand for ejere af landbrugs- og skovejendomme, fiskere m.fl.

*

Socialminister K. K. Steincke var vel den, der på lang sigt fik den største høst i hus, dels en række enkeltlove, dels og navnlig socialreformen. Blandt de første var loven om statstilskud til kommunernes vinterhjælp til kriseramte personer og lov om fordeling af oksekød til kriseramte; der regnedes med 400.000 personer, som hver kunne hente trekvart kg pr. uge. Videre lov om midlertidig hjælp til arbejdsløse. Det samlede udgiftsbeløb for staten ansløges til 12-13 mill. kr.

I oktober 1930 havde Steincke i folketinget fremsat forslag om socialreformen, der bestod af fire love. Loven om arbejdsanvisning og arbejdsløshedsforsikring blev som nævnt vedtaget af de fire store partier i 1932; men oppositionen kvalte de tre andre: loven om ulykkesforsikring, loven om folkeforsikring og loven om offentlig forsorg; den sidste var det egentlige hovedforslag. Nu lykkedes det altså at få dem vedtaget.

Folkeforsikringsloven gjaldt sygdom, invaliditet og alderdom. Sygeforsikring blev obligatorisk, men deltes i to grupper: nydende og

bidragydende. De sidste betalte et meget ringe kontingent og havde til gengæld ingen rettigheder. Nydende (aktive) medlemmer måtte ikke have indtægt eller formue over et bestemt beløb – sygekassegrænsen – og de fik ret betydelige tilskud til lægehjælp og medicin. Bidragydende (passive) medlemmer kunne kun ved indtægtsnedgang blive oprykket i den nydende afdeling. Store reelle forandringer medførte sygeforsikringsbestemmelserne ikke, udover at tilgangen til sygekasserne steg. Alle bidragydende medlemmer var automatisk forsikret mod invaliditet, men personer, der var født invalide, kunne dog ikke blive medlem af invalideforsikringen, men var henvist til den såkaldte særhjælp. Som noget nyt var aldersrentebestemmelserne en del af folkeforsikringen og altså kædet sammen med syge- og invalideforsikringen. Kun de mindrebemidlede kunne som hidtil oppebære aldersrente. Ved at kæde retten til aldersrente sammen med pligten til at være sygeforsikret kunne man altså komme ud for at skulle straffe en gammel for en 25 år gammel undladelse. Selv den kritiske Kjeld Philip medgiver dog, at folkeforsikringsloven medførte mange velgennemtænkte og praktiske detaljer. Blandt dem bør nok nævnes, at ydelserne fremtidig blev pristalsreguleret, hvad der snart blev en fordel for nyderne.

Loven om offentlig forsorg afløste fattigloven af 1891 og senere bestemmelser, der frembød et broget og ofte selvmodsigende billede. I stedet for fattighjælp uden fattighjælps virkninger (f.eks. valgretsfortabelse) indførte socialreformen begrebet særhjælp til kronisk syge, blinde og andre, der ikke kunne blive sygeforsikret. I stedet for hjælpe-kassehjælpen fik man kommunehjælpen – sædvanligvis kaldet socialhjælp – der skulle træde til, når andre hjælpeformer som f.eks. arbejdsløshedsunderstøttelse var opbrugt; den var som særhjælpen uden retsvirkninger. Tilbage var så fattighjælpen,

der brugtes til landets få tusinde drankere, vagabonder og arbejdssky. Den havde retsvirkninger.

Hele lovkomplekset skulle som omtalt administreres af de sociale udvalg; men skønt socialreformens regler var detaljerede – den officielle udgave fra 1933 fylder 364 tætttrykte sider – administrerede de sociale udvalg den ret forskelligt, ikke mindst under besættelsen, hvorved noget af øjemedet forspildtes. Dette hang sammen med udvalgenes forskellige politiske sammensætning og tillige med de store forskelle i kommunernes størrelse, hvoraf fulgte, at mange af dem ikke havde sagkyndig administrativ bistand. På trods af det sindrige lovværk blev trang og ubemidlethed vurderet forskelligt. Men selv om f.eks. socialhjælp opfattedes som deklasserende, oplevedes socialreformen allerede i samtiden som et stort skridt i retning af det, der senere kaldtes velfærdsstaten. Nogle fandt, at den var et udtryk for blødsødenhed, andre, at den var et bevis på samfundets fortsatte humanisering. I rigsdagen passerede reformen kun igennem, fordi Venstre som et led i Kanslergade-aftalerne undlod at stemme, mens Det konservative Folkeparti til socialministerens skuffelse stemte imod. Forholdet var nemlig det, at de konservative havde været lettere at få i tale på det socialpolitiske område end Venstre; men nu var de blevet distanceret i det forligspolitiske spil og måtte af partipolitiske grunde hævde sig.

Om socialreformen og dens far skrev i 1947 økonomen Kjeld Philip – senere både handels-, finans- og økonomiminister – i sin bog „Staten og Fattigdommen“:

„Steincke var ikke den store socialpolitiker, han så ikke socialpolitiske syner, han kæmpede ikke for nye principper, han var først og fremmest ordensmennesket med den umådelige trang til at kodificere (han var cand. jur.) og til at skabe indre konsekvens. Han var også et forfængeligt menneske, ivrig efter at være med i første række og et menneske, der nød at lave reklame for sig og sit. Kombinationen af disse egen-

skaber måtte føre til, at hans socialreform blev en rationalisering, systematisering og kodificering af den tidligere sociale lovgivning, mens han selv troede og udgav den for at være noget nyt, båret af nye socialpolitiske ideer. Det lykkedes ham ikke blot at overbevise sig selv, men også mange andre herom. Og så er forholdet dog det, at Steincke så at sige intet nyt bragte ud over orden. Betydningen heraf skal ingenlunde underkendes. Steincke havde en stærk trang til at skabe system i småting (en umådelig nyttig egenskab for en lovgiver), men ejede ikke evnen til at se uordenen i det store. Eller var det politisk tæft, der fik ham til at bøje af over for de store spørgsmål, de virkelige problemer, såsom frivillighed eller tvang, forsikring eller forsorg, bistand til trængende, ubemidlede eller alle o.s.v.?"

I sine erindringer skriver Steincke selv, at man fik erstattet en mængde forskellige love, der var givet til forskellige tider, ud fra forskellige principper og med forskelligartet hjælp for ensartede trangstilfælde, med nogle få love, der sammendrog bestemmelserne og forenkede hele systemet. Hans værk ophævede således 55 gældende love eller dele af love. Hertil kom, at al offentlig forsorg, der havde været spredt på en række forskellige myndigheder, herefter skulle administreres af kommunalbestyrelsernes sociale udvalg med ensartet behandling af klientelet for øje. Om man vil kalde dette reform eller rationalisering, må bero på en vurdering, der også inddrager lovenes pengeforbrug.

Ser man på de økonomiske virkninger af loven om offentlig forsorg, er der først at bemærke, at en større del af udgifterne flyttedes fra kommunerne over på staten. Indtil 1933 havde staten ydet 21,1 mill. kr. pr. år, det blev nu 33,5 mill., mens kommunernes bidrag blev sat ned fra 59,5 til 38,6 mill. kr. Den største forbedring skete inden for børnelovgivningen, hvor de årlige ydelser steg fra 11 til 15,3 mill. kr. Men den samlede besparelse inden for de af forsorgsloven omfattede områder var altså 8,5 mill. kr. Hvad folkeforsik-

ringsloven angår, steg statens bidrag til sygekasserne fra 10,8 til 12,8 mill. kr., kommunernes fra 0,2 mill. kr. til 1,8 mill. kr., de forsikredes bidrag steg fra 27,5 til 29,7 mill. kr. Til sammen var stigningen altså på 5,8 mill. kr. Til invalideforsikringen faldt statens bidrag fra 2,8 til 0,6 mill. kr., kommunernes faldt fra 3,3 til 2 mill. kr., de forsikredes eget bidrag steg fra 5,9 til 10,9 mill. kr., og arbejdsgivernes bidrag steg fra 3,8 til 5 mill. kr. I alt steg udgifterne med 2,7 mill. kr. Aldersrenten finansieredes stort set uforandret af staten med ca. 34 mill. kr. og af kommunerne med ca. 29 mill. kr. Stigningen inden for området var ca. 0,6 mill. kr. Det samlede resultat af folkeforsikringsloven var en udgiftsstigning på 9 mill. kr.; men heraf var 8,5 mill. kr. merydelse fra de forsikrede og fra arbejdsgiverne, og yderligere indelbar forsorgsloven som nævnt en besparelse af samme størrelse. Den ny ulykkesforsikringslov, der også var en del af reformen, betød en merudgift på ca. 0,4 mill. kr. Hvad endelig loven om arbejdsanvisning og arbejdsløshedsforsikring af 1932 angår, så undergik den ved denne lejlighed visse ændringer, bl.a. blev det årlige arbejdsgiverbidrag sat op fra 1,5 til 2,2 mill. kr., så at underskuddet, som staten skulle dække, beregnedes til normalt at andrage ca. 1,8 mill. kr. På grund af den store arbejdsløshed var udgifterne dog en del større, og socialreformens samlede merudgift var 5,6 mill. kr. I 1930 havde man beregnet socialreformens merudgifter til ca. 13 mill. kr., nemlig en stigning i statens udgifter fra 74 til 101 mill. kr. og et fald i kommunernes fra 91 til 77 mill. kr.

Hvorledes man end vender og drejer tallene, så var der ikke særlig mange penge i socialreformen, hvorfor den måske snarere fortjener betegnelsen: administrationsreformen. Men det var altså, hvad der var politiske muligheder for at gennemføre. Når den i samtiden fremstilledes som en gennemgribende reform, er en del af forklaringen utvivlsomt, at Social-

demokratiet – og specielt socialministeren – havde et politisk let forståeligt behov for at fremhæve partiets indflydelse. Det må dog også tilføjes, at det var af betydning, at retssynspunktet nu vandt frem på bekostning af transsynspunktet.

*

I den følgende tid broderede også socialminister Steincke videre på Kanslergade-forliget. Ved decemberforliget i 1933 blev der således givet adgang til at forlænge arbejdsløshedsunderstøttelsen til medlemmer af de anerkendte arbejdsløsheds-kasser, som havde opbrugt deres fortsættelsehjælp. 16-17 mill. var prisen for denne hjælp, og heraf skulle kommunerne refundere staten en tredjedel. Nævnt er indkøbene af oksekød og margarine til trængende personer.

Ved loven af 31. januar 1933, hvorved indgrebet i arbejds-konflikten foretoges, var det blevet bestemt, at der under statsministerens ledelse skulle nedsættes et udvalg, der skulle gennemgå de eksisterende regler for bilæggelse af arbejdsstridigheder. Byggende på dette alsidigt sammensatte udvalgs betænkning gennemførte socialministeren ved lov af 18. januar 1934 forskellige ændringer i forligsmandsloven. På to hovedpunkter havde udvalget ikke kunnet nå til enighed, og her skar Steincke igen med kompromisforslag. Det gjaldt for det første reglerne for urafstemning, hvor de hidtidige bestemmelser om simpelt flertal ikke havde været betryggende, og hvor loven nu fastslog, at et mæglingforslag var forkastet, når over 50% af de stemmedeltagende havde stemt imod forslaget og mindst 75% af de stemmeberettigede havde deltaget i afstemningen. For hver procent, hvormed stemmeafgivningen lå under 75, forhøjedes den til forkastelse nødvendige procent med en halv. Hvis stemmedeltagelsen var under 25%, betragtedes forslaget som vedtaget. For det andet ønskede man at komme bort fra det

forhold, at et enkelt mindre forbund ved at forkaste mæglingforslaget kunne bringe hele mæglingssaktionen til at strande. På socialministerens forslag fik forligsmanden nu mulighed for at bestemme, at et mæglingforslag skulle betragtes som en helhed, og at stemmerne inden for de forskellige fag skulle sammenlægges efter komplicerede regler, der var udformet med henblik på de tilfælde, hvor der både stemtes ved urafstemning og ved kompetent forsamling. Fremdeles indbar loven, at forligsmanden kunne gribe ind ikke blot som hidtil i stridigheder af større samfundsmæssig betydning, men også, hvis de kun var af mindre samfundsmæssig betydning, og hvilken strejke er ikke det? Det bestemtes tillige, at enhver afstemning om et mæglingforslag skulle være hemmelig, ligesom det gjordes strafbart at røbe resultatet, før forligsmanden havde offentliggjort hovedresultatet – også selv om det skete gennem pressen i form af „forlydender“. Også loven om den faste voldgiftsret fik ved en ændring af 2. maj 1934 udvidet sit område, så at der kunne etableres mæglingssudvalg for områder, hvis kollektive aftaler ikke gav betryggende regler til løsning af faglige stridigheder. Disse to love vedtoges enstemmigt, og de er udtryk for, at statsmagten – og altså også Socialdemokratiet – nu ikke veg tilbage for at bestemme, efter hvilke regler organisationerne skulle virke. Ud fra den helhedsopfattelse, de socialdemokratiske ledere, og blandt dem navnlig Stauning, anlagde, måtte fagbevægelsen lære at samarbejde med statsmagten. Ud fra samme grundholdning havde regeringen i april 1934 grebet ind over for en slagteri-arbejderstrejke, der kunne lamme Englands-eksporten.

Socialminister Steincke fik 27. marts 1934 forlænget loven om tilskud i anledning af ungdomsarbejdsløsheden. Denne lov var de konservative sammen med regeringspartierne

for, mens Venstre var imod, overvejende fordi partiet frygtede for, at den ville hæmme tilgangen af landbrugsmedhjælpere.

*

Men penge skulle der til og det ikke blot til de sociale love, men også til de mange andre udgiftkrævende foranstaltninger, i alt ca. 25 mill. kr., hvortil kom et underskud på finansloven for 1933-34 på ca. 46 mill. kr. Disse dækningslove var det finansminister Bramsnæs' opgave at få trukket igennem rigsdagen. 8. maj 1933 fremlagde han regningen i folketinget i form af et lovforslag om et statslån på indtil 85 mill. kr. og syv skatteforslag. Disse indebar, at indkomstskatten blev forøget med 23 mill. kr., arveafgiften med 9 mill. kr., kaffe- og kaffesurrogatafgiften med 6,5 mill. kr., sukkerafgiften med 7 mill. kr., stempelafgiften med 0,4 mill. kr., spillekortafgiften med 0,3 mill. kr. og totalisatorafgiften med 0,5 mill. kr., i alt 46,7 mill. kr. Lovene blev vedtaget, og resten, regnede finansministeren med, ville blive dækket ved, at kurstabene på udenlandsk gæld antagelig blev mindre end beregnet og toldindtægterne noget større.

Bramsnæs fik også gennemført loven om grundstigningsskyld (stadfæstet 20. maj 1933). I 1926 var der givet adgang for kommunerne til at opkræve en kommunal grundstigningsskyld; men den var temmelig betydningsløs, bl.a. fordi den kun fik virkning i ganske få kommuner, og Bramsnæs havde derfor i samlingen 1929-30 fremsat et forslag om at afløse den kommunale skyld med en grundstigningsskyld, der skulle være fælles for hele landet og opkræves af staten, men tilflyde kommunerne. Imidlertid var forslaget blevet standset af landstingsflertallet, indtil Kanslergade-forliget løste op også for dette problem. Forenklet sagt skulle halvdelen af værdstigningsgange om året beskattes med 2% - udregnet på en såre indviklet måde. Også Retsforbun-

det og DKP kunne stemme for denne lov sammen med de tre forligspartier, mens de konservative stemte imod. De ville kun acceptere en grundstigningsafgift, når grundstigningen var konstateret ved salg og ikke kun ved en vurdering.

*

Hvem af parterne der havde sejret ved Kanslergade-forliget, kan være nok så vanskeligt for ikke at sige umuligt at afgøre. Som det fremgår af den foregående fremstilling, var Kanslergade-aftalerne et meget kompliceret broderi, hvor gamle standpunkter måtte frafalde, og hvor alle parter både gav og modtog. Bramsnæs mente, at Venstre havde vundet en partipolitisk sejr, ved at socialdemokraterne havde måttet købe sig fri for en lockout ved en kronenedskæring. Også Det radikale Venstre sejrede ifølge Bramsnæs, fordi arbejdslønnen nu blev fastsat ved lovgivning. Med andre ord var Socialdemokratiet taberen. Denne pessimistiske vurdering er utvivlsomt præget af, at Bramsnæs var decideret imod kronenedskæringen. Snarere kan man vel sige, at Venstre betalte en høj pris ved at give afkald på princippet om kræfternes frie spil. Man tog nu tråden op fra første verdenskrigs „regereri“ og begyndte økonomi med staten som den allestedsnærværende beskyttende og indgribende formynder. Selv om Socialdemokratiet ikke først og fremmest gik med til Kanslergade-forliget for bevidst at fremme en socialistisk politik, så var Kanslergade-lovgivningen dog mere i overensstemmelse med dette partis forestillinger end med Venstres. Som under krigen skete indgrebene i nøje samarbejde med de store organisationer, hvis magt dermed også styrkedes. Tillige må det siges, at arbejderne - som bønderne - fik konkret og kontant hjælp ved Kanslergade-foranstaltningerne. Socialdemokratiet fik altså sin del

af kagen. I det hele er det vel rigtigt at sige, at det var det parlamentariske demokrati, der vandt, ved at kompromisviljen og -evnen bragte samfundsmaskineriet over det døde punkt.

*

26. april 1933 kunne udenrigsminister P. Munch forelægge en handelsaftale med Storbritannien til ratifikation i rigsdagen. Den var blevet til efter langvarige og yderst besværlige forhandlinger i London, hvor vi var repræsenteret af en talstærk delegation, der bestod af Munch og Bramsnæs som formænd på skift, embedsmænd og erhvervsrepræsentanter som f.eks. Henrik Hauch og Jens Holdgaard fra landbruget. Overenskomsten, der løb i tre år, byggede på princippet om gensidige indrømmelser. Briterne lovede ikke at forhøje smøretolden, og vi fik som tidligere omtalt løfte om at måtte levere 62% af den bacon, briterne købte af ikke-britiske lande. Til gengæld skulle vi købe flere britiske varer; briternes andel i vor import steg fra ca. 15 til 35%, mens importen fra Tyskland og USA faldt. Før krigen havde vi købt 96% af vort kulforbrug i Storbritannien, i 1933 var det dalet til 70%, da Polen var kommet ind på det danske marked. Ved handelsaftalen fikseredes procenten til 80. Nogen god aftale var det ikke; men man havde nu vished for, hvor meget briterne ville købe af os. Imidlertid var der, som P. Munch skriver, intet valg, når storstaterne var slået ind på at begrænse den frie handelsomsætning. Derfor har Bramsnæs heller ikke uret i sin dom: „Som helhed var det vist ikke noget dårligt resultat“.

Det var valutacentralens opgave at holde styr på, at alle overenskomstens procenter blev holdt, og at sikre, at kronens kurs fastholdtes på det niveau, der var aftalt. Valutacentralen skulle også bidrage til at bekæmpe arbejdsløsheden ved at fremme brugen af danske varer

på bekostning af udenlandske. Dens middel var valutarationering. Importørerne fik kun valuta, hvis Danmark havde penge til gode i det pågældende land, eller såfremt et dansk produkt ikke skulle beskyttes. Det lyder enkelt, men var dog såre kompliceret, thi efter hvilke kriterier skulle man fordele valutaen til importørerne? Valutacentralen kom til at stå som det store dyr i åbenbaringen for alle dem, der var afhængige af dens dispositioner, skønt den samarbejdede med erhvervsorganisationerne for at opnå en retfærdig fordeling af den sparsomme valuta.

*

Kanslergade-forligets brud med to partiers hidtidige politik efterlod to politikere af format på valpladsen. Finansminister Bramsnæs havde anset en kronenedskæring for udelukket. Han betragtede den som skadelig, bl.a. fordi arbejderne ville blive ramt af prisstigninger, og han havde både offentligt og privat i forhandlinger med f.eks. Henrik Hauch forsikret, at der ikke kunne blive tale om en kronesækning. Stauning delte oprindeligt dette synspunkt; men et forlig skulle jo opnås, og N. P. Fisker pressede Stauning for at få ham til at give sig. „Jeg frygtede hans indflydelse på Stauning“, skriver Bramsnæs med nogen ret i sine erindringer. Kronenedskæringen blev besluttet, og dermed måtte Socialdemokratiet give afkald på Bramsnæs som finansminister. Historien har mange eksempler på ministre, der under tavshed eller med anvendelse af megen ækvilibrisme har formået at bevare den dem så kære ministerpost, skønt regeringspolitikken tog en kurs, de var imod; kun få har taget konsekvensen af et særstandpunkt. Bramsnæs er en af dem. Straks efter Kanslergade-forliget, som han på grund af influenza ikke deltog i, meddelte Bramsnæs statsminister Stauning, at han ville gå. Men Bramsnæs, der var en loyal stats tjener og dertil uden sans

for dramatik, fulgte en henstilling om at gøre finansloven og de omtalte dækningslove samt handelsforhandlingerne med briterne færdig.

Bramsnæs gik som minister, fordi han fandt nedsættelsen af den danske krone uhæderlig både økonomisk og socialt. Det kunne gerne være, at den var en politisk nødvendighed, men Bramsnæs ville med departementschef E. Diges ord „ikke gå på akkord med sin hæderlighed som finansminister“. Den uanseligt udseende, tørre og alvorlige mand, der var aldeles uimponeret af alt og alle, vil i de danske ministeriers historie først og fremmest huskes for den centrale styring af statsbudgettet, han skabte i sin første ministertid, for regnskabsreformen af 1926, der gjorde det muligt for finansministeriet til enhver tid at have rede på statens penge, samt for indførelsen af den kritiske revision.

Da han var gået af som minister, sagde handelsminister Hauge til Bramsnæs: „Du må gå over i Nationalbanken, der er en plads ledig“. Den „plads“, Hauge tænkte på, var ikke en som seddeltæller, men som direktør efter Jakob Lindberg. Og således blev det. Den 31. maj 1933 mødte han i Nationalbanken for at hilse på sine nye kolleger, som han straks fik med på at nedsætte diskontoen fra 3,5% til 3%, i november 1933 yderligere ned til 2,5% med den klare økonomisk-politiske hensigt at fremme byggeriet og dermed dæmpe arbejdsløsheden samt at lette landbrugets konvertering af gæld. Ledelsen af Nationalbanken var altså en betydningsfuld politisk opgave. I 1936 blev Bramsnæs yderligere kgl. direktør og formand for direktionen, en stilling, han med megen selvstændighed beklædte til 1949. Sit sæde i landstinget bevarede han til 1939. Som overbevist tilhænger af et snævert samarbejde mellem de skandinaviske lande var han fra 1939 og helt til 1960 formand for Foreningen Norden, ligesom han beklædte en

række andre hverv. Hans afgang blev altså ikke indgang til et ubemærket otium. Under besættelsen var hans position endda sådan, at han kom på tale som statsminister, hvilket senere skal beskrives. Bramsnæs døde i 1965 som den sidste af Staunings generation. En søn er levnedsmiddelforskeren, professor Frode Bramsnæs.

Stauning henvendte sig først til landstingsmand, skattedirektør Vilhelm Buhl og tilbød ham finansministerposten; men han fandt det for tidligt, fordi han endnu ikke følte sig i stand til at gennemskue de politiske kabaler, og i stedet blev det forsvarsminister H. P. Hansen, mens Stauning selv overtog forsvarsministeriet. Det beskedne ministerium for søfart og fiskeri afgav Stauning til handelsminister Hauge.

*

Den anden mand, som gik ud af Christiansborg-politikken og modsat Bramsnæs i det hele taget forlod den politiske skueplads, var Th. Madsen-Mygdal. Fuldt af mismod over den politiske udvikling, der i den grad var gået hans producentliberalistiske grundholdning imod, nedlagde han 5. august 1933 sit rigsdagsmandat. Hvad der til dels havde været mulig politik i 1920'erne – nemlig at stille uret tilbage til før 1914 – var i 1930'erne ikke gennemførligt. Nu stod internt organisation over for organisation, eksternt land mod land. Det var derfor logisk, at Madsen-Mygdal gik. Han fortsatte dog til 1941 som formand for Venstres landsorganisation. Dette er en i politisk henseende betydningsløs post, hvis den indehaves af en mand, der ikke vil bruge den magt, den i virkeligheden kan give, fordi landsorganisationen er partiets højeste, besluttende myndighed også i væsentlige politiske spørgsmål. Hvervet gav da også i de følgende år Madsen-Mygdal anledning til at blande sig i rigsdagsgruppens arbejde, og

Oluf Krag kunne derfor senere beklage sig over, at han aldrig fik den støtte i rigsdagsgruppen, som han som gruppeformand mente at have krav på. Han søgte forklaringen i, at han kun havde „den halve magt“, Madsen-Mygdal den anden halvdel. Forholdet var nemlig det, at Venstre dengang havde et repræsentantskab, der var lige så repræsentativt som landsmødet, men et mindre tungt apparat at bruge, og Krag var fuldt ud klar over, at Madsen-Mygdal var rede til at spille på dette, hvorfor han, Krag, til det yderste passede på, at uoverensstemmelserne ikke brød ud i lys lue. De erfaringer, Venstre på denne måde indhøstede, medførte, at man siden sørgede for, at samme mand sad på begge poster.

Madsen-Mygdal gik som formand for Venstres landsorganisation i 1941, fordi han fandt, at hans politik var blevet underkendt ved valgene, og fordi udviklingen tog en retning, som helt var i strid med hans liberale samfundsopfattelse. På længere sigt frygtede han for kommunismen og Sovjetunionen. Dette førte ham over i en sympati for Tyskland, som ikke var til at bære for Venstre, og på Venstres landsmøde i 1941 rakte den samme Mads Gram, som i sin tid havde fået Madsen-Mygdal kåret som Venstres høvding, ham silkesnoren.

Som politiker var Madsen-Mygdal stejl og uforsonlig, privat ligetil og charmerende. Han blev som Asquith i England overhalet af tiden. Madsen-Mygdal døde i 1943 som en dybt skuffet mand, nedtrykt over, at udviklingen gik hans gammeldags liberale livssyn imod. I meget kan hans livsafslutning minde om Estrups. Også han døde skuffet, men over ikke at have kunnet skabe et holdbart autoritært styre, mens Madsen-Mygdal var mismodig over ikke at have kunnet bringe til sejr det liberale livssyn, som han så truet fra alle kanter, også fra socialdemokratisk side.

•

En sag, som udenrigsminister Munch i denne periode måtte ofre mange af sine egne og sit ministeriums kræfter på, var striden med Norge om Østgrønland. Danmark havde ved forskellige lejligheder fået anerkendt sin suverænitæt over Grønland, sidst og klarest ved salget af de dansk-vestindiske øer, hvor USA gav sin anerkendelse, hvorpå alle andre stater fulgte efter. Norge gjorde det dog ikke officielt; men da vi i 1919 erklærede intet at have imod Norges krav på Spitsbergen, udtalte den norske udenrigsminister, N. C. Ihlen, til den danske gesandt, at den norske regering ikke ville gøre vanskeligheder, når det gjaldt Danmarks ret til hele Grønland. I 1931 okkuperede norske fangere imidlertid områder i Østgrønland, hvor de udstyredes med politimyndighed af den norske regering. Denne var under pres af en nationalistisk bølge, som den altså ikke havde styrke til at modstå. Det var svært at finde saglige argumenter for den norske handling, men alligevel ønskede P. Munch, for ikke at vække unødigt bitterhed i Norge, at håndtere sagen med stor forsigtighed. Stauning var dygtigt irriteret over nordmændene; men han fulgte Munch, der ville have alle mæglingerforsøg prøvet, før man gik rettens vej. Munchs synspunkt var, at Danmark af to grunde under alle omstændigheder ville vinde, for det første fordi „det nu engang var gået ind i bevidstheden rundt om i landene, at Grønland var en helhed, og det Grønland var dansk“; for det andet fordi Norges udenrigsminister, Ihlen, havde fremsat den omtalte erklæring. Men der var intet at stille op, og sagen måtte da have sin gang for den internationale domstol i Haag. Her var den danske advokat højesteretssagfører K. Steglich-Petersen; i forberedelsen af sagen havde deltaget en tidligere og en kommende udenrigsminister, nemlig Harald Scaenius og fuldmægtig i udenrigsministeriet Gustav Rasmussen, hvis indsats blev bemærket af politiske kredse.

5. april 1933 faldt dommen, som var en entydig dansk sejr, idet dommerstemmerne stod 12-2 i Danmarks favor; den ene af de to dissenterende dommere var i øvrigt enig i dommens konklusion, men ikke i dens præmisser, den anden dommer var norsk. Så snart dommen blev kendt, udfoldede Stauning og Munch energiske bestræbelser for at få den danske presse til at lade være med at hovere. Hvor stor bitterheden mellem de to lande var efter dommen, er svært at sige. Den norske aktivist- eller chauvinistgruppe, der havde stået bag okkupationen, var næppe stor; men den havde altså været i stand til at skabe sig en vis sangbund i den norske befolkning og presse, hvilket som nævnt ikke havde undladt at gøre indtryk på mange politikere på samme måde, som Slesvig-spørgsmålet i 1920 og 1945 gjorde det i Danmark. Men under alle omstændigheder bragte de fælles kår under den tyske besættelse en ende på enhver mulig mistenning mellem de to lande.

Kongen tildelte statsminister Stauning fortjenstmedaljen i guld som en anerkendelse af hans betydningsfulde indsats i sagen om Grønland. Kort efter fik socialminister Steincke den samme medalje for sit arbejde med sociallovgivningen. De – og senere andre politikere med dem – ville nok modtage decorationer, hvis blot de var runde, men ikke af nogen anden geometrisk form.

*

Denne fase af ministeriet Stauning så også en ny lov af 30. marts 1935 om udenrigstjenesten. Fra politisk side forlangtes nedskæringer i tjenesten, mens denne anså det for „tåbers tale“ at skære ned i krisetider, hvor det gjaldt om at være på mærkerne, især hvad angik udenrigshandelen. I denne sag lagde P. Munch sig personligt i selen, og det er udenrigsministeriets senere direktør, ambassadør Nils Svenningsens vurdering, at Munch

havde gjort en stor indsats for at bevare ministeriets struktur og dets tjenestemandsstab intakt uden dog at lukke øjnene for de statsfinansielle hensyn, der med vægt gjorde sig gældende. Lovens egentlige nyskabelse blev da også kun en større bevægelsesfrihed ved anvendelsen af ministeriets personale. Dette kunne herefter flyttes uden lovændring, men alene med tilslutning fra det udenrigspolitiske nævn og de to tings finansudvalg. Denne ændring var de konservative af principielle grunde imod.

*

Foråret 1933, der var så rigt på sociale og økonomiske foranstaltninger, så også en række andre ikke uvæsentlige love, der dog næsten var ved at passere i al ubemærkedhed. Indenrigsminister Dahlggaard fik således gennemført et lovkompleks, der moderniserede kommunernes styrelse. Den væsentligste politiske bestemmelse gjaldt amtsrådene, hvor den indskrænkede og indirekte valgret blev gjort lige og almindelig samt direkte, ligesom valgperioden blev nedsat fra seks til fire år. Bertel Dahlggaard fik også rigsdagens samtykke til ændringer af loven af 1917 om værnepligtiges anvendelse til civilt arbejde, altså militærnægterloven. Tjenestetiden nedsattes fra 20 til 15 måneder, idet også den militære tjenestetid var blevet nedsat. Samtidig blev lovens administration flyttet fra forsvarsministeriet til indenrigsministeriet.

I 1933 kom der en lov om autoriserede sygeplejersker, og efter tre års forhandlinger lykkedes det Bertel Dahlggaard ved lov af 14. marts 1934 om udøvelse af lægegerning at komme til rette med rigsdagen om en kodificering og modernisering af retsreglerne for lægevirksomhed. Ved loven bortfaldt bl.a. forordningen af 1672 om medici og apotekere og forordningen af 1794 angående straf for kvaksalvere. Disse sidste har altid til en vis

grænse haft rigsdagsmændenes sympati, og de kvaksalvervenlige folketingsmedlemmer var ifølge medicinaldirektør Johannes Frandsen lige ved at myrde indenrigsministeren. I landstinget blev der dog, ikke mindst takket være Svenning Rytter, rettet en del op på lovforslaget. I Dahlgaards forslag hed det, at kvaksalvere skulle straffes, dersom de „uomtvisteligt“ havde udsat nogens helbred for fare. Dette nøgleord forandredes til „påviseligt“, hvad der ikke ændrede meget ved lovens hensigt. I 1935 vedtoges loven om statens husholdningsråd til fremme af husholdningernes ernæringsmæssige, hygiejniske, tekniske og økonomiske forhold. Samme år kom også den første civilbeskyttelseslov, som gav indenrigsministeren fuldmagt til at fastsætte regler for politiets, brandvæsenets og de andre civile statsmyndigheders samvirke. Loven blev vedtaget enstemmigt – bortset fra DKP – men blev senere genstand for kritik, fordi den var lidet vidtgående.

Uden forbindelse med den økonomiske krise var også landbrugsminister Bordingsskovlov af 11. maj 1935, der betød en ajourføring af fredskovsloven af 1805, bl.a. hvad angik selve fredskovsbegrebet og hugst samt skovtilsyn m.m.

Handelsminister Hauge fik 2. maj 1934 gennemført en lov om regulering af de kollektive spareselskabers virksomhed, navnlig deres udlån. 11. maj 1935 vedtog rigsdagen en lov om tilsyn med private pensionskasser; denne lov var baseret på et privat forslag stillet af Det konservative Folkeparti.

*

Justitsminister Zahle var biografernes minister og fik som sådan en ny biograflov vedtaget. Den gik ud på at styrke bevillingshaverne, således at de fik en stærkere stilling i forhold til filmudlejerne og bygningsejerne. Hensigten var, at filmniveauet kunne blive højnet ved,

at bevillingshaverne lettere kunne gøre de kulturelt og kunstnerisk mest værdifulde film tilgængelige for det danske publikum. Zahle fik også gennemført en fast aldersgrænse på 70 år for dommere, ligesom han var ansvarlig for nogle reformer – f.eks. vedrørende aldersrente – for Færøerne, der dengang henhørte under justitsministeriets ressort.

Zahle, der altid havde rigsdagens øre, når det gjaldt praktisk lovgivning, fik i det hele meget gennemført i sin sidste ministertid. Nævnes kan lov om offentlige indsamlinger af 16. maj 1934, lov af 16. april 1935 om retslægerådet, der betød en modernisering og effektivisering af retsmyndighedernes lægevidenskabelige bistand, en lov af 16. april 1935 om offentlig auktion ved auktionsledere, der nu afløste dommerfuldmægtigene i denne funktion, og endelig lov om adgang til sterilisation og kastration, hvorved muligheden for disse indgreb udvidedes dels frivilligt, dels tvungent for grovere sædelighedsforbrydere og pyromaner.

Først og fremmest var dog justitsministerens tid beslaglagt af den begyndende politiske uro, ganske som han 15-16 år tidligere havde måttet tage vare på syndikalist- og bolschevispektakler. Urolighederne i januar 1933 har været omtalt; men det første alvorlige varsel om tidens krise fik man 10. december 1930, hvor en arbejdsløs demonstrant affyrede et revolverskud fra folketingets tilhørerloge. Da han var under observation, lykkedes det en betjent at slå til pistolen, så at skuddet gik forbi og ikke ramte socialminister Steincke, der stod på tingets talerstol. I den følgende tid fulgte i København gadeuroligheder, brosten gennem ministervinduer, demonstrationer og slagsmål med politiet. Alene i juli kvartal 1932 blev 35 københavnske politibetjente såret, især ved gadespektakler. 30. november 1932 anmeldte Aksel Larsen en forespørgsel om de overgreb, han mente

politi og øvrige myndigheder foretog over for DKP-medlemmer og arbejdsløse. Under debatten i tinget antog demonstrationerne fra tilhørerlogerne en så voldsom karakter, at disse blev ryddet, hvorefter mødet fortsatte uden tilhørere – noget, der sjældent er forekommet i den danske rigsdags historie. Tinget afviste Aksel Larsens dagsordensforslag. Bedre gik det ikke med et tilsvarende forslag 22. februar 1933. Det gik på et politiforbud mod en demonstration på Grønttorvet og på påstande om, at militæret og politiet var blevet bevæbnet med „dødbringende politistave, browningrevolvere samt gasbomber og gaspistoler“ for at være „parat til væbnet overfald på Københavns arbejderbefolkning“.

Der var meget i alt dette, som for den tænksomme iagttager kunne minde om tilstandene i Berlin omkring nazisternes magtovertagelse, selv om det danske parlament hidtil var blevet forskånet for sådanne tilstedeværelse udover som tilhørere. Hvorledes kunne man værge sig? 11. april 1933 fremsatte Zahle forslag til lov om en udvidelse af statspolitiet, og han fik den vedtaget og stadfæstet den følgende dag. Ordenspolitiet var dengang kommunalt, kriminalpolitiet statsligt. Dette sidste korps blev nu øget med 100 mand foruden de 55, det allerede var blevet forøget med på normeringsloven for 1933-34, og kom herved op på i alt 628 mand. „Tiden er sådan, at det må være enhver forstandig regerings formål at holde ro og orden i landet“, sagde justitsministeren; men DKP's ordfører, Arne Munch-Petersen, modsagde ministeren, idet han betragtede loven som en „styrkelse af det borgerlige statsapparats undertrykkelse af arbejderklassen“. Loven blev vedtaget med alle stemmer mod de to kommunister.

Samtidig og med samme motivering gennemførtes 12. april 1933 et uniformsforbud for medlemmer af politiske organisationer.

Uniformerede agitationsafdelinger var et alt for velkendt fænomen syd for grænsen; nu var moden begyndt at sive til Danmark. DKP, DsU og KU begyndte at promenerer i uniformer af forskellig farve og tilsnit og unægtelig med forskelligt udgangspunkt og endemål. Regeringen frygtede, at tumulter og slagsmål skulle begynde at gøre sig gældende ved politiske møder, og nu søgte den at komme en sådan udvikling i forkøbet. Også denne lov stemte DKP imod, men fik her følge af Det konservative Folkeparti, som mente, at loven ville have den modsatte virkning af den tilsigtede og i øvrigt på betænkelig måde gribe ind over for borgernes frihed til at tilkendegive, at de tilhørte en bestemt organisation.

*

For eftertiden er Konservativ Ungdom kommet til at stå som den mest militante organisation. I hver sin ende af spektret var kommunister og nazister, men de var få og regnedes ikke for så stor en fare for en rolig demokratisk udvikling som KU. Denne sammenslutning, der i disse år nåede ca. 30.000 medlemmer, er derimod blevet anset for et ubedrageligt tegn på, at der var gået råd i borgerskabet. Mangt og meget kan også virke mere end påfaldende på en nutidig læser, der har oplevet nazismens og fascismens storhed og navnlig deres fald og totale demaskering. Da KU således holdt landsstævne i Kolding i juli 1933, var der stor stormtropparade. Som en efterligning af Hitlers og Ernst Röhm's brune SA-tropper havde KU etableret ST-afdelinger. De brugte nazihilsen, paraderede i sorte støvler, spidsbukser og grønne skjorter, og på mødet udbragte de et leve for „føreren Christmas Møller“, hvem denne titulation bekom ilde, og som kun var kommet til stede, fordi han som partiformand fandt det nødvendigt. KU's landsformand, Jack Westergaard, erklærede på mødet, at det liberali-

stisk-parlamentariske system havde spillet fallit. Denne opfattelse deltes i disse år af adskillige konservative. 1. oktober 1932 sagde redaktør K. Bøgholm til bladet „Konservativ Ungdom“, at liberalismens stat var blevet sprængt ved fordringen om en stærk udøvende magt, personificeret i den nationale fører. Han sagde videre: „Kravet om en stærkere stilling for føreren er et dybt konservativt krav, fordi konservatismen tror på de individuelle og sociale værdier og sætter individuel forskel på lighedens sted“. 24. maj 1933 sagde Ole Bjørn Kraft til bladet „Studium“, at „folkestyret i sin nuværende form har levet sin længste tid“. I samme blad hed det 28. juni 1933 i en artikel, hvori man i øvrigt tog afstand fra jødefølgelser og anden naziterror: „Vi nægter ikke, at vi i adskilligt sympatiserer med national-socialismen, thi vi unge forstår vore jævnaldrende i Tyskland, og havde vi været tyskere, ville vi vel næsten alle have stået i de brune bataljoner. Vi beundrer nazismens nationalfølelse, offervilje og disciplin, og vi mener, at Europa skylder den en tak, fordi den har slået kommunismen ned og derigennem reddet Tyskland for Vesteuropas kultur“.

Talrige andre artikler, der talte mod det parlamentariske demokrati, spåede dets undergang og i øvrigt ønskede „en stærk mand“, kunne fremdrages – mange af dem i øvrigt skrevet af personer, der få år efter var forrest i kampen mod nazismen. Fortolkningen af dette efter danske forhold militante fænomen har været forskellig. Fra ét hold har man karakteriseret KU-bevægelsen som en art nazistisk femtekolonne, fra anden side som udsprunget mere af ungdommelig oplevelses-trang end af virkelig revolutionær vilje, mens den i KU's officielle historie bagatelliseres: de lange støvler og spidsbukserne blev alene båret, fordi det var en praktisk beklædning, når man skulle klistre valgplakater op eller forsvare sig mod DsU'ere og DKP'eres spark!

Det er vel åbenbart, at KU's uniformering var en efterligning af nazisternes og fascisternes, ligesom også ungkommunisternes og DsU'ernes forbilleder i så henseende var hentet udenlands. Tilbage bliver bevægelsens inderste mål. Utvivlsomt var der tale om en dyb utilfredshed med det socialdemokratisk-radikale styre, som flikkede lap efter lap på folkestyrets slidte klædebon, der dog for den kritiske iagttager forblev laser og pjalter. Hertil kom for nogle også utilfredshed med den danske forsvarspolitik og med vor tilbageholdende politik over for det danske mindretal i Sydslesvig. På disse to områder var der tale om en antitysk holdning, der var i modstrid med efterligningen af den nazistiske ydre form og tilslutningen til visse af nazismens ideer såsom den korporative stat og „den stærke mand“. Denne modsætning er søgt forklaret ved, at for KU-bevægelsen var, hvad man kaldte den nationale genrensning efter det socialistisk-radikale misregimente, et afgørende mål lige så vel som kampen mod kommunismen.

Nogen objektiv analyse af fænomenet foreligger ikke. Det forekommer dog lidet logisk, at en antitysk, dansk-national bevægelse antog nazityske former og ideer. KU'erne synes at have haft en stærk evne til at fortrænge dette forhold, hvad der understreger bevægelsens ungdommeligt-emotionelle præg, hvorhos bemærkes, at politiske bevægelser ikke altid ræsonnerer logisk. Det tør vel også formodes, at medlemmernes motiver har været forskellige. For nogle var antikommunisme virkelig drivkraften, for andre modvilje mod demokrati og parlamentarisme, for atter andre vrede over socialdemokraters og radikales „fædrelandsløse“ holdning og deraf følgende manglende forsvarsvilje, for en og anden flipproletar frustration over at være blevet arbejdsløs og for nogle vel også en uartikuleret lyst til under balladeagtige former at genere

selvhøjtidelige magthavere – dem, som propagandachef Carsten Raft, betegnende for en side af disse års politiske polemik, kaldte „fede maddiker“.

*

Politiet og justitsministeriet var foruroliget over udviklingen, og 18. januar 1934 fremsatte justitsminister Zahle forslag om lov mod „visse sammenslutninger“. Disse kryptiske ord dækkede over sammenslutninger eller korps, som havde til hensigt ved ulovlig magtanvendelse at øve indflydelse på politiske eller offentlige anliggender. Sådanne sammenslutninger havde der efter justitsministeriets skøn vist sig en vis tendens til at organisere med „en betydelig fare for forstyrrelse af ro og orden i samfundet“ til følge. Samtidig stilledes forslag om en skærpende af straffen for fredsforstyrrelser ved skænderi og slagsmål, der foranledigedes af medlemmer af politiske sammenslutninger, ligesom Zahle fremkom med forslag, hvorefter handel med samt tilvirkning af og besiddelse af våben blev forbudt.

Fremsættelsen af de tre forslag skete under dramatik. Statsminister Stauning havde nemlig kort forinden indkaldt formændene for de fire store partier til en fortrolig drøftelse i håb om sammen med dem og Zahle at nå til en forhåndsforståelse. Dagen efter stod lovforslaget om forbud mod visse sammenslutninger med bemærkninger ordret i „Dagens Nyheder“. En politiundersøgelse førte ikke til kilden, men redaktøren blev ved højesteretsdom af 4. juni 1934 idømt en bøde på 200 kr.

Forhandlingerne i rigsdagen blev langvarige. Den betydning, partierne tillagde sagen, ses af, at folketingsudvalget talte folk som Alsing Andersen, Hartvig Frisch, Oluf Krag, Christmas Møller og Pürschel. De konservative fandt de allerede eksisterende lovregler tilstrækkelige og ville ikke være med til et foreringsforbud af den art, som regeringen

foreslog. Skulle der lovgives, ønskede de i stedet, at sammenslutninger af den nævnte art ville være at opløse efter påstand af anklagemyndigheden under en offentlig sag. Regeringspartierne kom derimod til rette med Venstre. Ændringerne i straffeloven blev taget af bordet, og i stedet blev der i foreringsloven indsat sådanne straffebestemmelser, som ikke var dækket af eksisterende lovgivning. Ved loven, der stadfæstedes 28. april 1934, forbødes de nævnte sammenslutninger og korps, og til definition af dem hed det i loven, at den ulovlige hensigt særlig kunne være tilkendegivet ved udrustning med våben, ved militærlignende organisation og afholdelse af militæriske øvelser, som alt sammen kunne være egnet til magtanvendelse. Loven indeholdt også en lempelse af uniformsforbudet af 1933, hvorefter børn under 14 år, der var medlem af idrætsforeninger og lignende sammenslutninger, kunne bære den pågældende sammenslutnings påklædning. Nu hævedes grænsen til 16 år. På dette punkt ønskede de konservative aldersgrænsen sat ved 21 år, ligesom uniformsforbudet efter deres opfattelse ikke burde gælde de anerkendte frivillige korps som f.eks. Akademisk Skyttekorps. I december 1934 lempedes loven yderligere, så at spejdere og FDF'ere måtte bære uniform.

Den samtidig stadfæstede våbenlov skærpede og samlede de eksisterende bestemmelser, så at enhver form for våben – dog ikke jagtgeværer – fra totenschlägere og „bedøvende og irriterende væsker“ til håndgranater og bomber enten var forbudt eller kunne forbydes af justitsministeren. I samme runde skærpedes fremmedloven, så at kontrollen med tilrejsende blev effektiviseret.

Således søgte demokratiet at sikre sig mod at blive omstyrtet indefra.

*

Mere fredeligt var undervisningsminister Borgbjergs domæne blevet, efter at stormen omkring Det kgl. Teater var løjet af. Han fik således uden megen dramatik i april 1933 vedtaget en ny lov om forfatterret og kunstnerret. Dens indhold, der ikke skal gennemgås her, betød, at vi kunne ratificere Bernerkonventionen af 1928 om ophavsret, og den tilstræbte at skabe klarhed på en række punkter og – om end beskedent – at forbedre kunsternes vilkår. Borgbjerg fik efter noget besvær i april 1933 også vedtaget en lov om Nationalmuseets og Folkemuseets bygningsforhold.

Som mest betydningsfuld opfattedes dog loven af 20. maj 1933 om folkeskolens styrelse og tilsyn. Ved denne lov indførtes forældreråd, ligesom det gejstlige tilsyn – især manifesteret ved skoledirektionernes stærke kirkelige islæt – bortfaldt. På landet ansattes amtsskolekonsulenter til at bistå amternes folkevalgte skoledirektioner og til at vejlede lærerne. Det havde længe været et ønske i vide kredse blandt lærerne at slippe af med provst og præst som tilsyn, og især fra socialdemokratisk-radikal side havde man virket for at få ændret på den gammeldags ledelse af skolevæsenet. Nu lykkedes det med Venstres stemmer, mens de konservative, formentlig under indtryk af Indre Missions standpunkt, afholdt sig fra at stemme. Selve folkeskolens ordning, med styrkelse af dens ikke-boglige afdelinger, nåede Borgbjerg ikke at få gennemført før sin afgang.

Ved lov af 14. februar 1935 fik Borgbjerg med støtte af de konservative gennemført en nyordning af Det kgl. Teater, en ordning, som i princippet stadig består. Forslaget byggede på flertalsindstillingen fra den kommission, ministeren havde nedsat i 1933, da teatret var i en krise. Nu samledes ledelsen under én teaterchef, som ved sin side fik et tilsynsråd af politikere, der skulle følge og kontrollere teatrets dispositioner og drift både repertoire-

mæssigt og økonomisk. Tilsynsrådet var – og er – et typisk eksempel på sammenblanding af den lovgivende og den udøvende magt, hvad der er rettet mange principielle indvendinger imod; men i praksis har tilsynsrådet vist sig at være et skjold for det stridens æble, som nationalscenen var navnlige i disse år. Når de fire store partiers repræsentanter i tilsynsrådet havde accepteret en disposition, var teatret dermed i virkeligheden fredet i klasse A.

Teaterloven medførte også oprettelsen af en kulturel fond til fremme af tonekunsten, særlig i teatrets tjeneste. Midlerne kom fra statskassen, statsradiofonien og Koda, der fra 1926 opkrævede gebyrer for offentlig afspilning af nulevende komponisters værker, og som ved Borgbjergs lov opnåede eneret.

Loven, der i øvrigt gav regler for Det kgl. Teaters gæstespil i provinsen, var vel ikke skelsættende; men det var dog for Borgbjerg ingen ringe måde at slutte sit politiske virke på.

*

I løbet af 1934 forværredes samarbejdsmulighederne i rigsdagen, først og fremmest på grund af Venstres hæmmede manøvre muligheder. Med et sæt havde det, i al fald for en tid, opgivet de gamle liberale principper for at kunne skaffe det betrængte landbrug hjælp, og endda kunne det ikke tilfredsstillende landbrugerne. Let var det som nævnt heller ikke for Venstre, at det i disse år lededes af en kreditforeningsdirektør, altså en opretholder af „renteslaveriet“. LS opererede nu ikke blot som en pressionsgruppe uden for Venstre, men havde som tidligere omtalt fra og med valget i 1932 også infiltreret Venstres folketingsgruppe, at forstå således, at to LS'ere ved denne lejlighed var kommet i folketinget som venstre-mænd. Blandt dem var gårdejer Valdemar Thomsen den mest fremtrædende. De to fik tilslutning fra Bent Holstein, der nu var blevet valgt til folketinget af Venstre. Tilsammen

gjorde de Venstres rigsdagsgruppe til et hus i splid med sig selv ved deres bestandige kritik af partiet og ved deres krav om yderligere kronesaenkning og mere hjælp til landbruget i det hele taget. Under en af de utallige økonomiske debatter indtraf en længe ventet eksplosion 23. marts 1934.

Denne dag behandlede folketinget ændringer i loven om en krisefond og om nedsættelse af renten for bank- og sparekasseindskud. I sin ordførertale advarede Christmas Møller mod de voldsomme demonstrationer, som man den sidste tid havde set til fordel for landbrugets krav. „Den megen vildskab, der går over landet“, var et af de udtryk, han anvendte. Denne udtalelse kaldte Valdemar Thomsen frem med et af vildskab præget angreb på lovgivningsmagten, der efter hans opfattelse intet havde gjort over for landbrugskrisen eller arbejdsløsheden: „Over for kapitalismens misbrug har det nuværende flertal intet at stille op, og det hænger vel sammen med, at netop det system kun kan eksistere, hvor der er opsparede værdier at snylte på. Stemmekøb, bengnaveri og korrupsion, som vi er velsignet med ud over alle grænser, er vel nok kræftskaden i vort samfund“. Hertil sluttede Holstein sig med bemærkninger om den „slette offentlige moral“. Dr. Krag fordømte straks udtalelserne, der efterlyste støtte til støttedes af LS, og efter yderligere gensidige udsædninger forlod de tre agrarpolitikere Venstre og dannede 6. april 1934 partiet De Uafhængige, bag hvilket LS stod. 16. maj stiftede 1.000 jyske LS'ere på et møde i Århus Det frie Folkeparti (fra 1939 Bondepartiet), der så at sige overtog det månedgamle parti, dog minus grev Holstein, der foretrak ene mand at operere under betegnelsen De Uafhængige.

Hermed havde Venstre med Svend Thorsens udtryk også fået sin måne eller drabant på samme måde, som Socialdemokratiet havde

DKP og Det radikale Venstre Retsforbundet – fraspærngte legemer, der kredsedede om moderpartiet til gene for det.

Året 1934 var tillige præget af regeringens mislykkede forsøg på at få gennemført den før omtalte frivillige konvertering. Først gjorde landstingsflertallet knuder, og da man omsider i november 1934 var nået frem til et kompromis, turde pengeinstitutterne ikke være med. Der stod kold luft om navnlig indenrigsminister Dahlgaard ved konverteringens stranding, men han bed fra sig under den dagsordensdebat, der fandt sted 27. februar 1935 i folketinget, og det ville da også være galt at tillægge ham et særligt ansvar for miseren. Ikke desto mindre stod Dahlgaard her i sin karrieres alvorligste personlige, politiske krise. Stauning kunne have ladet ham falde af politiske grunde, men dette lå helt uden for hans tankegang. Under hele denne konverteringsstrid havde Venstre været svær at danse med. Bedre var det ikke blevet, da man i december 1934 på ny havde drøftet foranstaltninger til værn for den danske valuta. Her gik Venstre direkte imod regeringens forslag under pres fra de LS-påvirkede vælgerstemninger, ifølge hvilke valutacentralen gjorde det muligt for arbejdere og arbejdsgivere i byerne at lukrere på bekostning af bondebefolkningen. Regeringspartierne fik til valutaordningens forlængelse den nødvendige støtte hos de konservative, der intet havde imod importbegrænsningen.

*

Jævnside med Venstres mindre kompromisvilje og af LS-frygt inspirerede kamprang hvæssede også regeringspartierne kløerne. 1. oktober 1934 fremsatte statsminister Stauning et forslag om en grundlovsændring, hvorefter landstinget skulle afskaffes og etkammerssystem indføres. Forslaget motiveredes med, at landstinget var blevet til „de ældres ting“, og at det

tillige havde fået en anden partimæssig sammensætning end folketinget og vel at mærke brugte denne til at vælte forslag, hvortil folketinget „i kontakt med befolkningens flertal havde opnået en aldeles overvejende tilslutning“. Forslaget rummede også bestemmelser om et lovrevisionsudvalg bestående af sagkyndige, der skulle prøve lovforslagene, inden de kom til endelig afgørelse i rigsdagen. I sin forelæggelsestale sagde Stauning med polemisk adresse til dem, der raillerede over parlamentarismens evneløshed, at landstinget var årsagen. En rigsdag, der skulle handle og handle hurtigt, burde ikke som nu kunne lade sig lamme af et landstingsflertal.

På dette grundlag udvikledes naturligvis kun en skinfægtning. Dr. Krag roste 1915-forfatningen og oplæste Zahles anbefaling af den, og Christmas Møller kaldte ikke ubegrundet Staunings forslag „en skitse og intet andet“. Skulle de konservative være med til en grundlovsændring, måtte det være på grundlag af et effektivt tokammersystem kombineret med den lige og almindelige valgret. Partierne var altså gået i stilling i denne forfatningskamps første fase. Den endte lidet overraskende med, at landstingets flertal 12. april 1935 erklærede sig mod sin egen afskaffelse.

*

I 1935 kulminerede uroen. Alle „systemfjendtlige“ bevægelser syntes at nå et crescendo. Nazister og kommunister, KU'ere og LS'ere rasede mod etablissementet og håbede hver for sig, at et systemskifte mere drastisk end det i 1901 ville indtræffe senest ved folketingsvalgperiodens udløb i 1936. Ganske særlig aktiv var LS, der 29. juli 1935 – to dage før den ekstraordinære rigsdagssamling – arrangerede en march som fascisternes mod Rom i 1922 og Lappo-bevægelsens mod Helsinki i 1930, nemlig det såkaldte bondetog til

Amalienborg, hvor man ved en direkte appel til kronen prøvede at få sine krav gennemført eller i al fald søgte effektivt at skabe opmærksomhed om dem. At de utvivlsomt monarkisk sindede agrarer i virkeligheden gjorde monarkiet en bjørnetjeneste, tænkte de i deres harme og fortvivlelse næppe på – måske bortset fra iscenesætterne. Kongen havde imidlertid intet ønske om at genkalde erindringen om påskekrisen, netop som han var ved at finde sig bedre og bedre til rette med Stauning og hans fremkommelige folk. Da bondetogets ledelse derfor blev modtaget af kongen, var det kun for at få besked om fra Amalienborg at søge hen til Christiansborg, hvor kravene om landbrugets ligeret med andre erhverv var at fremsføre. Noget konkret kom der ikke ud af bondetoget. Det var ganske vist med sine ca. 40.000 deltagere efter danske forhold en betydelig og omfattende demonstration, men dels var rigsdagen dengang mindre påvirkelig over for ekstraparlamentariske manifestationer, dels kendte man jo udmærket landbrugets problemer og vidste, hvor meget eller hvor lidt man kunne eller ville gøre.

23. juli 1935 – altså seks dage før bondetoget – havde statsministeren indkaldt rigsdagen til en overordentlig samling 31. juli for at behandle den enstemmige indstilling, landbo-kommissionen afgav om en korn- og svineordning, og som var blevet til i samarbejde med landboorganisationerne. Den nye kornordning var forårsaget af, at kornoverskud i udlandet i forbindelse med eksportpræmiering havde fremkaldt dumpingpriser. Dette forhold medførte, at produktionsomkostningerne for dansk korn ikke blev dækket. Også for at spare udenlandsk valuta pålagdes indført korn på ny en afgift eller told efter samme principper som ved kornordningen 1933-34. Svineordningen blev knyttet til kornordningen, fordi det mindre landbrug, der var afhængigt af svineproduktionen, ville blive ramt, når

kornpriserne steg. Svineordningen gennemførtes enstemmigt; mod kornordningen stemte kun DKP, Retsforbundet og Det frie Folkeparti.

Men korn og flæsk var kun en del af landbrugets problemer. Landbokommissionen havde også påpeget det ønskelige og nødvendige i en ny smørordning, i en fastholdelse af renteniveauet og i foranstaltninger vedrørende landbrugets renter og gæld. En sådan samlet løsning kunne regeringen imidlertid ikke komme igennem med. Oppositionen ønskede højere smørpriser og lavere ejendomsskatter, regeringspartierne forlangte som modydelse lavere rente og gældsnedskrivning. Hertil kom, at Venstre og konservative ikke ville være med til at forlænge valutaloven. Til dette skal føjes, at LS i september 1935 i utilfredshed med resultatet af bondetoget havde dekretet „valutastrejke“, ifølge hvilken andelsmejerier og -slagterier skulle beholde den valuta, de indtjente, og ikke aflevere den til Nationalbanken, som reglerne foreskrev. Ideen var, at kronekursen derved ville blive tvunget ned. Denne „strejke“ var imidlertid blevet en fiasko, idet for mange bønder, når alt kom til alt, dog ikke ville gå så vidt. Men aktionen vakte opsigt og havde utvivlsomt fremkaldt vrede blandt byarbejderne. LS var nok en stærk bevægelse, men styrken var ikke ubegrænset – dog stor nok til, som berørt flere gange, at genere Venstre, det største og betydeligste oppositionsparti.

Sådant forbliver ikke uobserveret af statsministeren. I al fald så Stauning det, og når hans ministerium ikke fik lov at føre den krisepolitik, som det ønskede, og når yderligere ministeriet havde visse resultater at fremvise, kan det ikke overraske, at statsministeren brugte det tveæggede sværd, der hedder opløsningsretten. Dette våben behøver imidlertid ikke altid at være til skade for den, som kræver det. Det viste valget 22. oktober 1935, der

blev Socialdemokratiets i al fald foreløbige kulmination i dansk historie. Derfor nogle ord om dette parti.

For den gamle socialdemokrat, som havde været med i arbejderbevægelsens pionertid før århundredskiftet, må tilstanden i midten af 1930'erne have forekommet utrolig. Rigtig nok var paradiset ikke blevet af denne verden, hvad bl.a. arbejdsløshedstallene viste; men den, der et halvt århundrede før havde set sig selv i proletarens matte og skårede spejl, iagttog nu socialdemokrater overalt på de bonede gulve. Regeringen var overvejende socialdemokratisk, talrige borgmestre og byråd var socialdemokratiske, fremtrædende embedsmænd og kulturpersonligheder bekendte sig til Socialdemokratiet. Arbejderklassens parti var blevet et bredt samlende folkeparti. Denne metamorfose ses af dets evne og styrke til at indgå kompromiser i den konkrete, praktiske politik. Baggrunden herfor var samfundets ændrede struktur, der havde skabt en stadig større funktionærklasse, f.eks. inden for HK-området, en gruppe, som følte sig socialdemokratisk, dels fordi dens stilling endnu ikke var betrygget, dels fordi den i høj grad var rekrutteret fra socialdemokratiske arbejderhjem. Efter historikeren Vagn Dybdahls vurdering skabte dette både en fællesskabsfølelse og en større bredde i partiet, hvis fronderende tendenser afsvækkedes ved samarbejdet med bønderne i krisepolitikken.

Forandringen i Socialdemokratiet ses også af partiets program fra 1934, der hed „Danmark for folket“, og som for størstepartens vedkommende var skrevet af Stauning selv. Heri krævedes socialisering af Nationalbanken og af de private banker; for de sidstes vedkommende var formuleringen så tilpas tvetydig, at aktion dog ikke nødvendigvis ville være at foretage i denne konges tid. End vagere var afsnittene om det øvrige erhvervsliv. Her hed det om sprit, sukker, tobak, øl og forsikringer.

at mulighederne for socialisering burde undersøges. Så var der ikke sagt for meget. Derimod udtrykte programmet sig mere utvetydigt imod „den ublufærdige fordeling af udbytte“ og for priskontrol, produktionsplanlægning og beskæftigelsesfremmende foranstaltninger, ligesom der taltes om fortsat hjælp til landbruget, bl.a. i form af renteletelse, og om udstykning og tillægsjord til indeklemte husmænd. Andre programpunkter, der argumenterede for arbejderklassens krav, kunne anføres. Det afgørende er imidlertid, at programmet holdt sig inden for en ikke-socialistisk velfærdsstats rammer, og at det uden store ord og fagter lavmælt og indtrængende appellerede til det hele folk om at samles for at føre landet fremad i et tempo, der var tilpasset også de mere forsigtige temperamenter. Hertil kom, at programmet, bag hvilket sporede en national undertone, varslede nye signaler i forsvarspolitikken, om hvilken det hed, at det måtte erkendes, at der ikke var „tilstrækkelig basis for isoleret afrustning for tiden“. Programmet sluttede med ordene „Danmark for folket“, som også var titlen på Oskar Hansens nye partisang. I den forekom ikke ord som „Rejs jer, fordømte her på jorden, rejs dig, du sultens slavehær“, men derimod „Danmark for folket – / det klinger og gror, / det er de stærke de sejrende ord. / Hver den, der virker med evne og ånd, / og hver en den, der skaber med den barkede hånd, / hver den, der ærligt i arbejdets flid / vil bygge op den nye dag, den nye folkets tid, / plads for dem alle, / plads for alle der vil, / Danmark for folket“.

Samtidig hermed var Staunings position blevet så stærk, at Socialdemokratiet kunne føre sin valgkamp med store plakater af statsministerens betryggende, skægpyrede kontraje og under sloganet „Stauning eller kaos“. Og uagtet der blev konstrueret vitser om, hvem denne „Hr. Kås“, som han kaldtes, mon var, så gav dog åbenbart anstrengelserne

resultat. Stauning synes at have været den rette til at føre partiet frem under den devise, som programmet og den praktiske politiks nødvendighed var udtryk for. I al fald blev valget en meget betydelig succes for den socialdemokratiske folkebevægelse. Socialdemokratiet fik 46% af de afgivne stemmer. Næsten hveranden person i Danmark stemte socialdemokratisk. Skønt adverbiet „næsten“ bør iagttages, var det dog en formidabel sejr. I mandater var det kun seks, men altså at lægge oven på de 62, man havde i forvejen. Efter datidens målestok, der ikke kendte til 1970'ernes vælgerskred, var det en betragtelig tilgang. Hvorfra den kom, ved vi ikke, men man har nok lov at antage, at der ikke blot var tale om nye vælgere fra midten af den sociale lagdeling, men også fra bunden, d.v.s. fra landdistrikterne, eksempelvis de små landmænd, der måtte tage lønarbejde ind imellem, enten det nu var på nabogården eller på sukkerfabrikken under roekampagnen. Vagn Dybdahl føjer hertil den iagttagelse, at stationsbefolkningen synes at have leveret en stor del af de socialdemokratiske vælgere, der registreredes som landstemmer. De var ikke bønder, men utvivlsomt økonomisk knyttet til landbruget.

Til Socialdemokratiets 68 mandater skulle yderligere lægges Det radikale Venstres uforandrede 14 mandater (9%), hvorved koalitionsregeringen nåede 82 ud af 149. Når ellers de to partier kunne enes, og det kunne de, var det en komfortabel majoritet. Af oppositionens 67 mandater fik Det konservative Folkeparti 26 (18%); det var en tilbagegang på 1. Venstre var valgets store taber. Det kunne ikke holde til LS' udnyttelse af landbrugs-krisen og måtte aflevere 10 mandater. Heraf tog Det frie Folkeparti 5. Venstre fik også 18 % af stemmerne, og det gav på grund af valgloven 28 mandater, hvortil kom 1 færing. Retsforbundet, DKP og Slesvigsk Parti fik

uforandret henholdsvis 4, 2 og 1 mandat. DNSAP fik 16.000 stemmer svarende til 1% af de afgivne stemmer. Det gav intet mandat. Frø af ukræs var nok føget over hegnet, men spire kunne de ikke. På trods af økonomisk krise med hærskarer af arbejdsløse byarbejdere og gældbundne bønder samlede de systemfjendtlige partier kun ca. 6% af de afgivne stemmer. Det var en sejr for Stauning og hans parti, og det var en sejr for demokratiet.

*

Samarbejdet i dette andet ministerium Stauning gik godt. I det første ministermøde aftaltes det, at alle udnævnelser af højere embedsmænd skulle for i ministermøde. Dette overholdtes så langt ned, at også indstillinger vedrørende embeder som overlærer (d.v.s. skoleinspektør) foredroges. En decideret ministermødesag var f.eks. spørgsmålet om Erik Scavenius' anbringelse. Han ville i 1930 hjem fra Stockholm, hvor han siden 1924 havde været gesandt, og det var på tale at udnævne ham til direktør for udenrigsministeriet. Ministermødet vedtog at følge udenrigsminister P. Munch, der fandt, at en udnævnelse til direktør ville virke som en partipolitisk beslutning, hvorfor Scavenius i stedet stilledes til rådighed for udenrigsministeriet med henblik på deltagelse i Folkeforbundets forhandlinger. Også ordensudnævnelser kom for i ministermøde. Således måtte undervisningsminister Borgbjerg i november 1934 gå hjem med uforrettet sag, da han ville gøre departementschef Graae til kommandør af 1. grad, hvad alle de andre ministre var imod. Det var dog uhyre sjældent, at en udnævnelse ikke blev godkendt – utvivlsomt også fordi de trænedes politikere, der sad om ministermødebordet, vidste, hvad de kunne få igennem, og kun sjældent vovede sig ud, hvor isen brast.

Således forholdt det sig også med administrations- og lovgivningssager, men for disses

vedkommende kunne det være påkrævet at tage en drøftelse, før et standpunkt blev formuleret. For en eftertid kan mange sådanne sager virke bizarre, men fælles for dem var, at de kunne få betydning for den politiske opinion, der ikke altid er præget af proportionsans. I juli 1929 drøftede man således spørgsmålet om Trotskys indrejse og i september samme år, hvad man skulle stille op, da en kvartervært i Sønderjylland nægtede at modtage en soldat. Såvidt det kan ses, stemtes der kun én gang på et ministermøde, nemlig 19. juli 1932, hvor der forelå en ansøgning til behandling om indrejsetilladelse for tre dirigenter og fire musikere til statsradiofonien. Med 4 stemmer mod 2 vedtoges det alene at give indrejsetilladelse til dirigenterne; justitsministeren undlod at stemme.

Først og fremmest var ministermøderne i disse år præget af indgående drøftelser vedrørende den økonomiske krisepolitik. Det er imidlertid meget svært at danne sig et indtryk af disse debatters forløb, fordi ministermødereferaterne oftest kun omtaler den beslutning, man er nået frem til, men ikke den forudgående diskussion. Dog synes Steincke, Borgbjerg, Laust Rasmussen, Dahl, Zahle og Friis-Skotte i almindelighed kun at have ytret sig i sager fra deres ministerier, mens debatterne om den generelle politik – og især den økonomiske – domineredes af Bramsnæs, senere H. P. Hansen, og af Dahlgaard samt Hauge, men med Munch som jævnlig deltager. For bordenden sad en ikke meget talende statsminister, der dog forstod at formulere, hvad man kunne blive enige om, og enige blev man. Kun sjældent var der knive i luften, som da Dahlgaard 17. oktober 1933 besværede sig over socialdemokraten Hans Niensens finanslovstale om forsvaret. Også en sådan sag forstod Stauning at håndtere.

Det blivende indtryk er da, at man holdt sammen i en fælles opfattelse af de væsentligste,

påtrængende problemer og i en fælles uvilje mod oppositionen, som man fandt træsk og standsegoistisk, mens alene regeringspartierne viste det rette samfundssind.

•

Efter folketingsvalget i 1935 følte Stauning det rimeligt at rekonstruere sit ministerium ved at udskifte de ældre ministre med nye, friske kræfter. Øjensynlig har han været besluttet på at skille sig fra Zahle, der jo så at sige ved et uheld var blevet justitsminister, og som efter socialdemokratisk opfattelse ikke havde taget håndfast nok på de ekstremistiske uroligheder. Det er altid vanskeligt for en statsminister i en koalitionsregering at blande sig i partierens taburetandel, for derved kan han rokke ved sin regerings parlamentariske basis. Men åbenbart følte Stauning sig så stærk efter valget, at han kunne være ret så frejdig. I al fald sagde han dagen efter valget til „Berlingske Tidende“, at Zahle, der 19. januar 1936 ville fylde 70 år, havde talt om at træde tilbage. Zahle opfattede selvfølgelig dette temmelig forståelige røgsignal; han tilskrev derfor straks statsministeren, at han ville gå af. Hermed havde Stauning fået et udgangspunkt for at tage hele rekonstruktionsspørgsmålet op.

Let var dette ikke, fordi undervisningsministeren og handelsministeren for enhver pris ville blive, fordi socialministeren absolut ville være justitsminister, og fordi de radikale ønskede den i enhver henseende minister-værdige landsdommer Jesper Simonsen som Zahles efterfølger. I en sådan situation kræves af en statsminister robust menneskekundskab tilsat et stænk kynisme. Stauning anmodede i et ministermøde om at få frie hænder, således at samtlige ministre stillede deres porteføljer til rådighed, hvilket ministrene naturligvis gjorde med en passende grimasse – hver især tavst bedende for sit liv. Dog tavs var – sin natur tro – ikke Borgbjerg. Han ønskede, og

sagde det i ministermødet, at gennemføre folkeskoleloven, inden han afgik. K. K. Steincke, der havde vitale interesser i, at rekonstruktionen blev gennemført uden komplikationer, greb nu – ifølge sine erindringer – ind og sluttede, formentlig ikke uden salvelse, et indlæg med ordene: „Frie hænder må betyde, at afgørelsen helt og holdent overlades til statsministeren“. Heri havde Steincke selvfølgelig ret; men på den anden side forstår man også, at landsfaderen Stauning følte sig ilde berørt over den hele situation, blev rød i hovedet og rokkede frem og tilbage.

De „frie hænder“ betød ikke blot Zahles og Borgbjergs afgang, men også at kirkeminister Dahl, trafikminister Friis-Skotte og handelsminister Hauge gled ud.

•

Blandt de ministre, vi her må tage afsked med og derfor følger til dørs, fordi de ikke siden blev ministre, rager naturligvis Borgbjerg og Zahle op over de øvrige, der nu kunne sætte det lidet attråede fhv. på visitkortet. Mens Stauning med let hjerte tog afsked med Zahle, var det ikke nemt for ham at eksekvere dødsdommen over sin ældre staldbroder, hvad også en tanke om at gøre ham til minister uden portefølje vidnede om. Og for Borgbjerg var det et bittert bæger at sluge. I mange år havde Stauning været en ret ukendt parti-håndværker, mens Borgbjerg var Socialdemokratiets vimpel – modsat ballasten altid synlig. Så var Stauning 1918-20 – åbenbart for enhver – passeret forbi Borgbjerg for i 1924 endog at blive statsminister, og nu 11 år senere måtte Borgbjerg se sig udstødt af ministeriet. Det var tungt, og få måneder efter – 15. januar 1936 – døde Borgbjerg efter en operation, som hans hjerte var for svagt til at bære. Ved hans død gav Stauning ham dette vidnesbyrd: „Det er en kæmpeindsats, han har ydet igennem 45 år, en indsats, der for

arbejderklassens organisation, for modningen af det danske folk og for den demokratiske udvikling i landet har været af ganske enestående og afgørende betydning". Borgbjergs store tid var ikke hans ministerperioder, men tiden før og op til 1915-grundlovens vedtagelse. Hvad han her udrettede, har sikret ham en varig plads ikke blot i Socialdemokratiets annaler, men også i rigshistoriens.

*

C. Th. Zahle fik det smukkeste tænkelige politiske otium. 7. oktober 1936 valgtes han til formand for landstinget – en post, han beklædte, til han ved landstingsvalget 3. oktober 1939 73 år gammel gik ud af aktiv politik. Han døde mæt af dage få uger efter sin 80 års fødselsdag i 1946. Før ham havde gårdmændene, personificeret i J. C. Christensen, været den politisk dominerende klasse, efter ham blev det arbejdere og håndværkere, personificeret i Th. Stauning. Zahle blev med sine social-liberale anskuelser en formidler mellem gammelt og nyt, en af velfærdsstatens fædre. Han havde rygvind fra historien og kom til at lægge navn både til en ny grundlov, til en række social-økonomiske love samt til en ny landegrænse efter princippet: Rigets skal sættes dér, hvor folket har sin grænse. Zahle var ikke uden begrænsninger, hvilket bl.a. viste sig netop i grænsesagen, hvor han ville det rigtige, men ikke med nogen udpræget psykologisk forståelse. Men han var en dreven

parlamentariker, og hans styrke beroede derudover på hans evne til at formidle et samarbejde især imellem første verdenskrigsministre. Hans egenskaber i forbindelse med den daværende samfundssituation gjorde ham, som Svend Thorsen har udtrykt det, til tidens mand, efter hvem en epoke kan tage navn.

Mathilde og C. Th. Zahles eneste barn var direktør for Kunstindustrimuseet, magister Erik Zahle.

*

Blandt dem, vi ikke mere genfinder som ministre, var også handelsminister Hauge. Som Borgbjerg var han bitter og forurettet over at være blevet taget på ordet. Han havde vel undertiden sagt, at han var træt og ville gå af, når angrebene på valutakontrollen tog til; men nu havde valget styrket Hauges politik og ham personligt i Odense – en kreds, han repræsenterede til sin død i december 1940. Stauning fandt ham næppe slittig og effektiv nok.

Trafikminister Friis-Skotte synes at have været mere tilfreds med at blive befriet for sit embede, fordi hans helbred ikke var helt godt. Han bevarede sit folketingsmandat til valget i 1943 og havde flere vigtige hverv efter sin afgang som minister, bl.a. som formand for jernbanerådet. Han døde i 1946 og huskes først og fremmest som broministeren.

Kirkeminister Dahl døde allerede i 1936. Han var ved sin død medlem af landstinget.

MINISTERIET TH. STAUNING III

V. BUHL H. P. HANSEN LUDVIG CHRISTENSEN
 P. MUNCH TH. STAUNING K. K. STEINCKE
 ALSING ANDERSEN N. FISKER JØRGEN JØRGENSEN
 KR. BORDING JOHS. HANSEN BERTEI DAHLGAARD JOHS. KJÆRBØL

MINISTERIET TH. STAUNING III

(4. november 1935 – 15. september 1939)

Som i 1929 voldte Det radikale Venstres ønsker visse komplikationer for Stauning. Øjensynlig ud fra den betragtning, at der var tale om en begrænset rekonstruktion, var der hos de radikale som nævnt stemning for, at landsdommer Jesper Simonsen skulle overtage justitsministeriet. Tanken stødte imidlertid på Steinckes ønske, som denne også frembar for dr. Munch, ængstelig for, at koalitionspartneren i regeringen skulle hindre hans overflytning; men Munch ville ikke gå til Stauning herom, og denne rådførte sig ikke med Munch, før rekonstruktionen var ved at være færdig.

Stauning havde spurgt den radikale folketingsgruppes formand, Jørgen Jørgensen, om han ville være kirkeminister, hvad han absolut ikke havde lyst til. Han attråede da – som 22 år senere – kun én post, nemlig den som undervisningsminister. Skønt Stauning allerede havde tilbudt dette ministerium til sin partifælle, førstelærer, folketingsmand Niels Fisker, blev det nu Jørgen Jørgensen, som fik den. Stauning synes som nævnt at have overvejet som et plaster på såret at gøre Borgbjerg til minister u.p., hvad Munch stærkt støttede; men Staunings tanke mødte modstand i den socialdemokratiske inderkreds, fordi det havde virket uheldigt, da den gamle Klaus Børntsen i 1922 fik en sådan udnævnelse.

Fisker blev i stedet flyttet til trafikministe-

riet, og forbundsformand, nyvalgt folketingsmand Johannes Kjærbøl blev handelsminister, mens rådmand, landstingsmand Ludvig Christensen efterfulgte Steincke som socialminister. Endelig blev lærer, landstingsmand Johannes Hansen kirkeminister, og Stauning opgav forsvarsministeriet, der gik til formanden for den socialdemokratiske rigsdagsgruppe, partisekretær Alsing Andersen. Kabalens var gået op, og rekonstruktionen konfirmeredes af kongen 4. november 1935.

•

Ved samme lejlighed skete der en del ressortændringer. Således blev ministeriet for søfart og fiskeri nedlagt og søfartssagerne henlagt under ministeriet for handel, industri og nu altså også søfart, mens fiskeriet gik til ministeriet for landbrug og nu også fiskeri. Fra kirkeministeriet overførtes grønlandske kirke- og skolesager til statsministeriet, som tillige fra justitsministeriet modtog naturfredningen og de færøske sager, der ikke hørte under et særligt fagministerium. For statsministeriets vedkommende var dette den stik modsatte udvikling af den, der kom til at gælde 30-40 år senere, og som gradvis berøvede statsministeriet alle sager bortset fra netop sager vedrørende Færøerne og kongehuset.

•

Af de nye ministre var undervisningsminister Jørgen Peter Laurits Jørgensen den, der længst kom til at holde sig på det politiske firmament, og vel også den, der sammen med Johannes Kjærboel i 1935 stod stærkest i den offentlige og politiske bevidsthed. Jørgen Jørgensen (1888-1974) er af Svend Thorsen kaldt „ur-venstremanden fra Lejre“ ud fra den betragtning, at han i lige linje nedstammede fra forrige århundredes gudelige vækkelser, Peder Hansen-Lundbys politiske bondefrigørelsesbevægelse og grundtvigianismen, hvorved han så at sige blev et testamente fra det 19. århundrede til vort.

Jørgen Jørgensens slægt var siden den franske revolution fæstebønder på Bispegården, en stor og god fæstegård under godset Ledreborg nær Roskilde. Forældrene var folkeligt, kristeligt og socialt vakte – moderen såvel som faderen allerede fra 1909 medlem af sogneråd og skolekommission. Som bondeknejs vandrede Jørgen Jørgensen i sine spidsnasede træsko lejlighedsvis rundt i sognet for at opkræve skatter og udbetale fattighjælp. Han lærte almuens kår at kende og tilegnede sig en social grundholdning. Jørgen Jørgensens af hjemmet skabte grundtvigske livssyn fik sin endelige form under et ophold på Vallekilde Højskole 1906-07. Som moden mand var Jørgen Jørgensen i 1924 medstifter af Osted valgmenighed, hvis 50 års jubilæum han i sin høje alderdom deltog i. Valgmenighedstanken fyldte hans liv og udvidede hans sjæl.

Dog er det galt at tro, at Jørgen Jørgensens unge år alene hengik med bragesnak og vokale præstationer fra højskolens blå sangbog. Sådant lod sig udmærket forene med opdræt af røde køer og fremelskning af Frederiksborgheste. Jørgen Jørgensen blev også en driftig bonde. Han besøgte Tune Landboskole 1910-11 og gik „på valsen“ fra gård til gård i Skotland og Tyskland. Varige indtryk af fremmede folk og deres tankegang fik han næppe derved.

Uden distraktion forblev han hele sit liv dansk. I 1917 blev han forpagter af Hule Møllegård, som han drev med dygtighed.

Samtidig hermed begyndte Jørgen Jørgensens offentlige virksomhed. Han blev 1921 medlem af Osted-Allerslev sogneråd og straks dets formand, og 1922 kom han ind i Roskilde amts provstiudvalg, alt imens han førte proces mod grev Josef Holstein på Ledreborg. Sagen var, at jordlovene af 1919, der betød en åreladning af de store len, stamhuse og fideikommisgodser, gav fæsteejeren lov til at inddrage hver 10. fæstegård under godset. Grev Holstein ønskede netop Bispegården; men Jørgen Jørgensen mente på sin fars og egne vegne, at kravet ikke var rejst i tide. Heri var hverken landsret eller højesteret enig. Uimponeret, som han var, var Jørgen Jørgensen selvmøder i højesteret; men det hjalp ikke. Efter processen fik han i øvrigt i 1923 gården i forpagtning på fordelagtige vilkår, og en søn driver den i skrivende stund. Op igennem 1920'erne kom nu det ene hverv efter det andet følgende den selvforstærkende proces, som synes at være kendetegnende for den lovende politiker i svøb. Således blev Jørgen Jørgensen i 1928 medlem af Roskilde amtsråd.

Landspolitisk var Jørgen Jørgensen i 1917 med til at stifte Dansk politisk Ungdomsforbund, som bestod af frisindede, uafhængige Venstre-ungdomsforeninger i Varde, Mariager, Roskilde, Lejre og Køge. Forbundets program gik på national, nordisk holdning, åndelig frihed i kirke og skole, jordens frigørelse, løsning på alkoholspørgsmålet ud fra sociale kriterier, afskaffelse af den almindelige værnepligt og varig fred ved parlamentarisk kontrol med udenrigspolitikken. Selv om ungdomsforbundet var stiftet ud fra et ønske om engang at se et forenet Venstre, var Jørgen Jørgensen dog allerede radikalt stemt, og han fik Ove Rode til at tale ved forbundets første møde i Herthadalen ved Lejre sammen med

venstremanden Slebsager. Håbet om de to venstrepartiers sammenslutning fremmedes dog ikke ved denne lejlighed. Netop på dette tidspunkt – under første verdenskrig – var afstanden mellem Venstre og radikale på grund af Ove Rodes indgrebs- og restriktionspolitik stor. Jørgen Jørgensen stemte radikalt i 1918 netop for at støtte Rodes politik, i 1920 var han også medlem af partiet. Broen blev da definitivt brudt af til Venstre, idet Venstre i marts 1920 i grænsesagen efter Jørgen Jørgensens opfattelse havde svigtet princippet om selvbestemmelsesretten. Jørgen Jørgensen gik altså mod strømmen ved at melde sig ind, da så mange ellers forlod Det radikale Venstre. For partiet var han adskilligt mere værd end de fleste af dem, der ellers i dette partiets skæbneår søgte andre steder hen.

I 1924 var Jørgen Jørgensen første gang radikal kandidat. Det var i Køge-kredsen, men han opnåede ikke valg, hverken da eller i 1926. Først da han i 1929 blev opstillet i Frederiks-værk-kredsen, kom han ind i folketinget. I 1935 flyttede han endnu en gang, nemlig hjem til Lejre-kredsen, som han repræsenterede til 1961. Som nyvalgt folketingsmand havde Jørgen Jørgensen i april 1929 oprindelig været imod radikal regeringsdeltagelse; men i parti-moderne havde P. Munch fået ham omstemt.

Jørgen Jørgensen følte sig hurtigt hjemme på Christiansborg, den grå stenkolos, hvori et, i al fald ud fra en demokratisk betragtning, nødvendigt fordelingsarbejde foregår. I denne virksomhed tog Jørgen Jørgensen del med liv og sjæl. Han, der var den typiske folkelige politiker, som stod sig blandt vælgerne i forsamlingshusene, var også den fødte parlamentariker. Et lille parti, der må stille ministre, skaber gode arbejdsmuligheder for de folketingsmedlemmer, der med eller mod deres vilje må blive i salen. Jørgen Jørgensen kom i landbokommissionen, og han blev tillige partiets ordfører i kommunale og sociale sager –

alle tre områder, der på grund af 1930'ernes krise blev centrale. Han blev således aktiv deltager i udformningen af socialreformen. Da Niels Frederiksen i 1934 trak sig tilbage som formand for Det radikale Venstres rigsdagsgruppe, blev Jørgen Jørgensen enstemmigt valgt til hans efterfølger.

Fra 1930'erne har partifællen Gunnar Fog-Petersen karakteriseret det indtryk, Jørgen Jørgensen gjorde, som „noget himmelvendt, noget verdensfjernt; et næsten gejstligt udtryk præger hans åbne ansigt. Men det er kun ved en overfladisk betragtning, at det lys, der næsten som en glorie står om ham, synes så forklaret; hans milde venlige blå øjne kan let og hurtigt antage stålets glans, hans smil kommer til at minde om hesten, der lægger ørerne tilbage, når den vil bide“. Rigtigt er det, at Jørgen Jørgensens vilje hans hele liv var stærk, hans hånd sikker og hård, om det krævedes. Men der stod også tillid om ham, og det føltes helt naturligt, at han blev minister.

Ganske vist var hans overtagelse af netop undervisningsministeriet ikke umiddelbart selvfølgelig, da han politisk ikke havde beskæftiget sig meget med uddannelsesforhold og ikke havde virket meget for den offentlige skole og i øvrigt stod ganske fremmed over for de højere skoler og læreanstalter; men selv ønskede han netop denne post for at reformere folkeskolen og havde altså styrke til, skønt han havde sagt nej tak til kirkeministeriet, at få posten.

På trods af den sorg, Borgbjerg følte ved at forlade undervisningsministeriet, var han storsindet nok til at byde sin efterfølger velkommen i en tale i folketinget 25. november 1935, den sidste, han holdt:

„Grundtvig skrev i 1850 i „Danskeren“ et digt: Om hundred år. Han kunne ikke lide dette: „Om hundred år“ – som det hedder fra drikkevisetiden – „er alting glemt“, det var uhistorisk, det var ham imod. Han skrev bl.a.:

Om hundred år er den danske bonde langt bedre oplyst om de bedste ting end nu professorerne om det onde, og om alle tyskeres bukkespring. Han kender vor jord i sin bedste dragt, han kender den himmelske godheds magt.

.....
† Nu har vi for første gang i dansk politisk historie fået en bonde til kulturminister, og nu kan jeg bruge det ord uden at krænke ærede kolleger, nu kan jeg bruge det ord om min efterfølger . . . , og i det rekonstruerede ministerium Stauning sidder nu to bønder, en sjællandsk og en jysk, og jeg ser i disse to netop typer på udspringet af den oplyste bondestand, som Grundtvig i 1850 så for sig i ånden om 100 år.“

*

Johannes Kjærboel (1885-1973) var født på livets skyggeside. Hans mor tjente hos Søllestedes sognepræst, der efter at have gjort hende med barn giftede sig med en anden. Kjærboels mor tog fra Lolland til København og søgte at gemme sin skam i Københavns slumkvarterer. Det „uægte“ barn blev døbt Johannes Hansen; den gejstlige far indgik på at sende 100 kr. om måneden, til drengen blev 14 år. Det blev en glædesløs barndom, som ikke bedredes ved, at moderen blev knækket af den ubarmhjertige tilværelse. Efter at have fået endnu et barn uden for ægteskab – han blev for resten oberst og stabsintendant – døde hun af tb, underklassens svøbe. Johannes var da 8 år.

Han blev nu sat i pleje hos en barnløs Troense-familie, hvor manden var en ilandgået, levelysten skipper, der ernærede sig som rejsebud og fragtmand til Svendborg, konen meget ældre og bigot. Fra baggården kom den lille Johannes til en af de kønneste egne i Danmark og til en relativ velstand; men hjemmet var koldt og lod ham aldrig glemme, at han var plejebarn; havde ikke en behjertet, børnerig skovfogedfamilie taget sig lidt af drengen, havde hans hele barndom været aldeles trøstesløs. Dog, den grimme, lavbedede, hidsige dreng blev hurtigt skolens duks,

og det gav ham kompensation. Uagtet Kjærboel i sin erindringsbog „Modvind og medbør“ (1959) giver et overvejende negativt indtryk af sit hjem hos plejeførelldrene, tør det nok antages, at miljøsokiftet stabiliserede ham og bød på udviklingsmuligheder.

Da plejeførelldrene trods økonomisk mulighed nægtede ham videregående skolegang, kom Johannes i smedelære i Svendborg, og efter udstået læretid tog han i 1904 til København, hvor han i 10 år var skibssmed på „Flydedokken“. Her annammede han en nok så kras omgangsform, der aldrig forlod ham; han lærte også, at hans uklare konservative holdning ikke var den rette, og gled over i Socialdemokratiet. På forskellig måde dygtiggjorde han sig, bl.a. ved at deltage i Studentersamfundets arbejderundervisning. Blandt lærerne var hans senere ministerkollega, dr. P. Munch. En weekend tog Kjærboel uanmeldt til Langå, hvor faderen nu var præst. Efter søndagsgudstjenesten, som Kjærboel overværede med stigende foragt for præstens usammenhængende tale, gav han sig til kende for faderen, der var ret så ynkværdig og åbenbart i forfald. Mødet var ikke lykkeligt, og Kjærboel genså aldrig sin far.

På arbejdspladsen blev Kjærboel straks respekteret for sin dygtighed og en særegen frygtløshed parret med fornuft. Han blev tilidsmand, og som sådan arbejdede han efter J. A. Hansens, smedeformandens, devise: „Du skal sortere dine sager“. Han forfulgte kun de anker, som det var opportunt at tage op, og kom derfor ofte i skudlinjen fra begge sider. Men han var robust og selvsikker, og hans prestige voksede. I 1913 blev han ansat på Smedeforbundets arbejdsanvisningskontor, hvor han førte striks kontrol med de arbejdsløse. For at undgå forveksling med forbundsformand J. A. Hansen og hovedkasserer A. Johansen tog Johannes Hansen resolut navneforandring til Kjærboel, hvorved Stauning i

1935 undgik at få to ministre af samme navn. Navnet havde Kjærboel bemærket sig under drengårenes læsning af det dengang udbredte populærvidenskabelige tidsskrift „Frem“, hvori optrådte Zoologisk Haves stifter, Niels Kjærboelling.

I 1918 blev Kjærboel valgt til formand for Skibssmedenes Fagforening, da syndikalistene Andreas Fritzner efter Grønttorvsspektaklerne følte jorden brænde under sig. I 1924 blev Kjærboel valgt til Smedeforbundets sekretær. Det var åbenbart, at J. A. Hansen betragtede Kjærboel som forbundets kronprins, og ved J. A. Hansens død i 1926 blev Kjærboel da også valgt til formand for Dansk Smede- og Maskinarbejderforbund – om end efter et kampvalg med Aarhus-smedenes førstemand, Leonard Hansen.

Det garvede en mand i disse år under og efter den første verdenskrig og ind i 1930'ernes kriseår at holde styr på de ofte uregerlige hoveder, der var i „jernet“ og ikke mindst blandt skibssmedene. Kjærboel vendte aldeles ikke den venstre kind til, når nogen slog ham på den højre. Han kunne være hård, ja, brutal, når han fandt det nødvendigt. Men der stod tillid til ham på grund af hans redelighed, og han blev hurtigt respekteret også i Arbejdsgiverforeningen, fordi han ud fra erkendelse af en nationaløkonomisk sammenhæng forstod, hvor grænsen for lønkravene gik, hvad ikke mindst forligsmanden, departementschef Riis-Hansen, åbnede hans øjne for. Kjærboel var således den drivende kraft ved oprettelsen af Arbejderbevægelsens Erhvervsråd i 1935, som han tænkte sig ligestillet med f.eks. Industrirådet og Grosserer-Societetet i forhold til de offentlige myndigheder.

Uden at tabe arbejderklassens mål af ynde stræbte Kjærboel efter at anlægge et samfundsmæssigt helhedssyn. Dette er så meget mere bemærkelsesværdigt, som han – der i øvrigt var en mådelig, men velsignet kortfattet taler –

ikke følte sig tiltrukket af Christiansborgpolitikken. Først ved valget i 1935 blev han, 50 år gammel, nærmest trukket ind i folketinget, valgt i Søndre storkreds på Staunings initiativ. Kort efter kom så udnævnelsen til handelsminister – en disposition, der vidnede om, at Stauning kunne se sine folk an.

•

Minister for offentlige arbejder Niels Peter Fisker (1886-1939) var ved sin ministerudnævnelse som Jørgen Jørgensen allerede kendt som en indflydelsesrig politiker. Han var søn af en husmand og træskomand fra Hammel. Faderen var socialdemokrat, medlem af Viborg amtsråd og sluttelig kæmner i Hammel. Niels Fisker var opvakt og kundskabstørstende, og en naturlig opstigningsvej gik dengang via seminarier. Fisker tog lærereksamen fra Silkeborg Seminarium i 1907. Han var andenlærer i Hurup ved Lille Vildmose i Østjylland 1908-15 og blev dernæst førstelærer i Almind fra 1915 og helt til 1933, hvor hans offentlige hverv var blevet så krævende, at han måtte tage sin afsked som lærer.

Fisker blev formand for hjælpe-kassen (1917-21), dengang ofte den første station på vejen ind i det kommunale arbejde. I sognerådet indvalgte han i 1919, de sidste to år, til 1925, var han sognerådsformand skønt eneste socialdemokrat; medlem af amtsrådet var han 1922-35, og med dette hverv fulgte formandskabet for Viborg Amts Sygehus. 1923-30 var han tillige formand for den socialdemokratiske amtsorganisation. På det landspolitiske plan bevægede han sig også. Han var bl.a. medlem af Socialdemokratiets hovedbestyrelse 1920-31 og folketingskandidat i Skanderborg amt fra 1920. Da Jacob Christensen døde i 1924, indtrådte Fisker i folketinget som hans suppleant og sad der, lige til han kort før sin død gik over i landstinget.

1918-48 var der i alt 34 folkeskolelærere på

rigsdagen, og af dem var halvdelen socialdemokrater. Ingen anden i tal så begrænset stand som folkeskolelærernes har haft en tilsvarende betydning i vore politiske forsamlinger. Skønt svært at måle eksakt var denne indflydelse vel størst, så længe lærerstanden endnu havde et stort forspring for den øvrige befolkning, hvad angik kundskaber og andre færdigheder. Lærerne gav før første verdenskrig almuen politisk mund og mæle, og skønt denne i den her skildrede periode havde afrystet almuepræget og selv var i stand til at varetage sine interesser, forblev lærerne en ganske magtfuld gruppe.

Fisker var indlevet både i land- og byforhold, hvad der kom ham til gode, da han allerede i 1931 fik betroet det vigtige hverv som formand for landbokommissionen. Med Fisker som formidler blev mange af kriseårenes forlig mellem bønder og arbejdere sluttet. Hans virksomhed under Kanslergade-forliget er tidligere omtalt. I 1932 blev han medlem af finansudvalget og næstformand for den socialdemokratiske rigsdagsgruppe. I det hele viste han i tiden op til ministerudnævnelsen, at han var en forhandlingskunstners mester. Dette skyldtes, at han interesserede sig for, hvad modparten mente, og at han lyttede dertil, hvorefter han i kraft af en naturlig myndighed var i stand til at skære igennem og finde det kompromis, som alle havde et og andet at udsætte på, men som ingen dog ville modsætte sig.

Utvivlsomt ville Fisker helst have været undervisningsminister; men i virkeligheden var han velkvalificeret til en hvilken som helst ministerpost, fordi han kunne det politiske håndværk og dertil var overordentlig udholdende.

*

Alsing Emanuel Andersen (1893-1962) „er i sit parti *akademikeren*, sat til bogen ikke blot

for sine gode evners skyld, men som et udtryk for den kundskabstrang, der boede så dybt i de gamle socialdemokrater. De havde ofte følelsen af at stå svagt i kampen på grund af manglende skolekundskaber...“, skrev G. Fog-Petersen i 1938. Tiderne skifter, i dag ville det ikke virke påfaldende, om man udpegede en som *arbejderen* i Socialdemokratiets gruppe, der nu ikke har underrepræsentation af akademikere. Alsing Andersen var ud af den socialdemokratiske „overklasse“. Hans far var rådmænd, folketingsmand Frederik Andersen. rigsdagsgruppens formand og forretningsfører (d.v.s. formand) i Socialdemokratisk Forbund.

Han satte altså sin begavede søn til bogen. idet han mente, at det danske socialdemokrati havde brug for en mand, der kunne fremmedsprog og derved holde kontakt med søsterpartierne. Alsing blev 1917 cand. mag. med engelsk, tysk og dansk som fag. Hjemmet, der var en politisk salon, fyldte ham med politiske indtryk, og til overflod var Alsing i sin studietid tillige stenografassistent i rigsdagen. Men der var tale om et bagerbarn, som elskede brød. Politik blev fra barndommen både metier og lidenskab for Alsing Andersen. Efter sin eksamen blev han sekretær for Socialdemokratisk Forbund, året efter rigsdagsgruppens sekretær, og i 1929 blev han selv medlem af folketinget, valgt i Vestre storkreds. Stauning protegerede Alsing Andersen, fordi han havde brug for en smidig og sprogkyndig medarbejder, der kunne varetage partiets europæiske forbindelser, og fordi Alsings dygtighed var forbundet med en usvigelig loyalitet over for partiets ledelse og dets beslutninger. Enighed gør stærk, tvedragt skaber splid, var en læresætning, de gamle socialdemokrater havde en umiddelbar forståelse for, og som de krævede efterlevet.

I 1932 blev Alsing Andersen valgt til formand for den socialdemokratiske rigsdagsgruppe og var hermed i venteposition for en

ministerpost. Nogen let stilling havde han ikke på grund af den politiske uro med Danmarks kommunistiske Parti som spilodelægger i et parlament, der ellers i sin hele levetid kun havde kendt ét arbejderparti. Måske kunne den slebne og veltalende akademiker virke som en politisk letvægter: rigtignok alt for partiet, men også alt ved partiet. Bag Alsing Andersen stod imidlertid fader Stauning selv, og dermed var der sikkerhed for, at en eventuel nyorientering i forsvarsspørgsmålet skete i et tempo og en form, som partiet – og dets regeringspartner – kunne acceptere.

*

Socialminister Ludvig Vilhelm Christensen (1878-1956) var som Kjærboel et af fagbevægelsens tårne, hvormed Stauning kunne styrke sin regering i det politiske skakspil. Men Ludvig Christensen havde haft det lettere i sine første leveår end Kjærboel. Hans far var støbemester i København, og drengen gik i faderens fodspor, idet han kom i lære som former. Som ung nybagt svend blev han allerede 1897 klubformand, og i 1900 kom han i fagforeningens bestyrelse. Hermed var grunden lagt til en typisk karriere inden for fagbevægelsen.

Da loven om en statsanerkendt arbejdsløshedskasse trådte i kraft i 1907, blev Ludvig Christensen valgt til hovedkasserer for Dansk Formerforbund, og han fik her sat skik på formernes arbejdsløshedskasse. Han lærte som Kjærboel at administrere, hvad der hos formerne krævede færre armbevægelser end hos skibssmedene. Han havde posten som hovedkasserer til 1934. 1909-25 var han formernes formand i hovedstaden, og han kom i bestyrelsen for Arbejdernes Fællesorganisation. Hånd i hånd med dette fagpolitiske arbejde gik en ideel bestræbelse for arbejderoplysningen. Den gav sig udtryk f.eks. i formandskabet for Folkets Hus og for Arbejdernes Oplys-

ningsudvalg. For Ludvig Christensen var slagordet „Kundskab er magt“ en realitet.

Samtidig hermed arbejdede han i partiets tjeneste. Han var 1915-32 formand for Socialdemokratiet i 12. kreds, og i 1918 kom han i Københavns borgerrepræsentation, hvor han blev ordfører i sociale og undervisningsmæssige sager. 1933 blev han rådmand i magistratens 2. afdeling med al udsgit til at efterfølge finansborgmester Peder Hedeboel.

Men Ludvig Christensen virkede også i det tredje plan: det landspolitiske. Han indtrådte i landstinget i 1925 som suppleant for P. J. Pedersen, da denne blev borgmester i København. Også i landstinget kom Ludvig Christensen til at arbejde med sociale problemer, men tillige med almindeligt finansielle og politiske, idet han blev medlem både af landstingets finansudvalg, af landbokommissionen og af rigsdagens valutaudvalg.

Ludvig Christensen var i mange henseender Steinckes diametrale modsætning og blev da også modtaget med glæde af embedsmændene. Han var ingen livfuld eller sprudlende person, som taler snarere tør, for ikke at sige kedelig; men han var saglig og dygtig, af den bogholderiprægede type. Og løbe om hjørner med ham kunne man ikke, hvad kommunisterne i hans forbund måtte erfare. Han var praktisk og stilfærdig, vidende og fornuftig. Han var med andre ord driftssikker, hvad statsminister H. C. Hansen senere djærvt opsummerede som en ministers væsentligste egenskab. Da budet kom fra Stauning, sagde Ludvig Christensen ja – og dermed farvel til en fortsat karriere på det mindre usikre Københavns rådhus.

*

Kirkeminister Johannes Theodor Christoffer Hansen (1881-1953) var som Niels Fisker lærer, og hans løbebane kan minde meget om Fiskers, selv om de som personligheder var forskellige. Johannes Hansen var søn af en

københavnsk havnearbejder. Efter at være kommet ud af skolen var han i tre år ansat på et handelskontor, men kom i 1899 på Vesterbro Seminarium, hvor han i 1902 tog lærereksamen. 1902-06 var han lærervikar, indtil han blev ansat ved Brande kommunale skolevæsen, hvor han virkede i 29 år, nemlig til han blev minister.

Også han begyndte i hjælpekassens bestyrelse (1917-21), kom i sognerådet (1921-25), Vejle amts skatteråd (1925-35) og Vejle amtsråd (1928-36). Han udviklede sig til en særdeles kyndig kommunalpolitiker med sans for tal. Summen af sine administrative, politiske og kommunale erfaringer samlede han i 1933 i en bog med titlen „Kommunalkundskab“.

Allerede 1914 var han formand for den lokale partiforening. Han var i det hele Vesterbro-drengen, som var emigreret til det mørke Midtjylland for dér at sprede lys. Men han søgte også valg til rigsdagen, nemlig som folketingskandidat i Give ved alle valg 1920-35. I 1928 belønnedes han med et landstingsmandat for 5. kreds (Midt- og Sønderjylland).

For Socialdemokratiet kunne der være god grund til at tage en midtjysk skolelærer af københavnsk arbejderherkomst til kirkeminister; men det var næppe derfor, Stauning valgte Johannes Hansen. Han ønskede en trænet og sikker politiker, der også var fremkommelig og forhandlingsvillig, en minister, der ved en diskret, men dog bevidst behandling af kirkens sager kunne undgå at skabe distraherende kirkepolitiske besværligheder.

•

Efter valgsejren lå dagens problemer der stadig. Det var de samme som før, nemlig den fortsatte økonomiske krises følgevirkninger, der fortsat var meget kraftige. Hertil kom så de bestandige mere truende uvejrsskyer, der ildevarslende trak hen over Europas himmel.

Statsministeren måtte selv holde for. Ikke

blot som ministeriets chef, men også personligt. Det var således ham, der år for år måtte søge rigsdagens samtykke til de indgreb i arbejdsmarkedets forhold, som regeringen ikke mente at kunne afstå fra på grund af den økonomiske situation:

„Vi lever under nye, af verdensudviklingen fremkaldte handelsforhold, hvorunder staten igennem regeringen og rigsdagen må påtage sig forpligtelser, som det er nødvendigt at opfylde, hvis man vil bevare sikkerheden for afsætning af danske produkter. Køb af fremmede varer er fornødent for at få adgang til at sælge danske varer, og salget af danske varer er betingelsen for at kunne tilføre landet de råstoffer, der atter er betingelsen for fortsat – og helst forøget – dansk produktion både for landbrug og industri“.

Således sagde Stauning, da han i marts 1936 forelagde regeringens forslag om at standse de lockouter og strejker, der da havde været over en måned og ramt over 100.000 arbejdere foruden de 140.000, der i forvejen var arbejdsløse, og som så ud til at skulle fortsætte, fordi arbejdsgiverne, men ikke arbejderne, havde forkastet forligsinstitutionens mæglingforslag. Samtidig var en konflikt opstået mellem Andels- og Privatslagteriernes Arbejdsgiverforening og Dansk Slagteriarbejderforbund; sidstnævntes medlemmer havde ved en urafstemning forkastet det resultat, de to parter forhandlingsudvalg ellers havde vedtaget. Nu vedtog folketinget at ophøje de to forkastede forslag til lov. Stauning sagde videre i sin tale ved denne lejlighed:

„Lockoutens fortsættelse er et uhyre farligt spil, og derfor må det ophøre. Det er ikke et spørgsmål om nogle håndværksmestres større eller mindre fortjeneste, heller ikke alene et spørgsmål om nogle arbejderhjemms ødelæggelse; men det er et spørgsmål om samfundets økonomiske ligevægt, om produktions opretholdelse og forøvelse og dermed om arbejdsløshedens formindskelse“.

Også landstinget var vel i virkeligheden enigt heri; men dets flertal var nu engang i opposition til regeringen og benyttede sig af sin smuldrende magt til at ændre i folketingets forslag, så at arbejdsstandsninger vel bragtes til ophør straks, men stridsspørgsmålene henvises til en voldgift. Det gav stort set den samme udgang og accepteredes derfor af folketinget. Oppositionen havde vundet en sejr, om end af de små, og landstinget havde føjet en pind til sin ligkiste.

Året efter, i april 1937, gentog konflikten sig. Imidlertid havde regeringen nu flertal i begge ting og gennemførte derfor med sine egne stemmer et strejkeforbud og en lovfæstelse af forligsmandens mæglingsforslag. I april 1938 var det igen galt på slagteriområdet, i marts 1939 med de grafiske fag og i maj 1939 inden for mejeriområdet. I alle tilfælde greb regeringen ind og ophøjede mæglingsforslagene til lov. Motiveringen var så at sige standardiseret: Hensynet til samfundets tarv som helhed.

•

En af dem, der havde mest at gøre, og for hvem også meget lykkedes, var landbrugsminister Bording.

Ret snart efter valget i 1935, nemlig i april 1936, lykkedes det ham at få vedtaget om ikke en fuldstændig løsning, så dog en ordning til lettelse af landbrugets gældsbyrde, der havde været et af valgets store stridsspørgsmål. Problemet var, at henved 50.000 landmænd havde en gæld på mellem 85 og 110% af deres gårds panteværdi. For deres vedkommende foreslog regeringen et rentetilskud på 3% af det gældsbeløb, som lå mellem 85 og 110% af panteværdien. Venstre og konservative, der jo stadig havde flertal i landstinget, kunne ikke godtage rentetilskuddet, der karakteriseredes som et for den danske bonde uværdigt almisseprincip. Derimod kunne der samles flertal for en hjælp til de ca. 60.000 bønder,

hvis gæld udgjorde mindst 110% af panteværdien. De skulle have adgang til såkaldte saneringslån på 25% af panteværdien, hvorved de kunne konvertere dyre lån til billige statslån. Til dette formål stillede staten 100 mill. kr. til rådighed. Landbrugsminister Bording karakteriserede dette som „en overordentlig stor håndsrækning“ til landbruget, og det kan være svært at se den egentlige forskel på rentetilskud og billige statslån, da begge dele betød statstilskud til landbruget; men traditionsbunden psykologi er nu engang også en politisk faktor, hvorhos bemærkes, at rentetilskuddet fortrinsvis var til gavn for husmændene.

Efter landstingsvalget i 1936 dukkede forslaget om rentetilskud da også op igen begrundet med det voksende misforhold mellem priserne på landbrugets råvarer og dets færdigvarer. Ministeren anstillede den sammenligning, at smørprisen i femåret 1909-14 var 14 gange så høj som prisen på foderblandingerne, i januar 1937 kun 10 gange så stor, hvilket gavnede det store landbrug, men skadede det lille. Tre fjerdedele af samtlige husmænd og mindre gårdejere fik en væsentlig indtægtsnedgang og dermed øget besvær med at betale deres rentegæld. Nu vedtoges loven i maj 1937 med regeringspartierne og DKP's stemmer, men mod de konservative og Retsforbundet, mens Venstre og Det frie Folkeparti undlod at stemme. Gældssaneringsloven blev forlænget i 1938 og i 1939, men nu således, at der bl.a. indførtes en konjunkturbestemt rentebetaling.

•

Også derudover var der ved mange sider af Bordings virksomhed en vis rytme med årlige gengangere. Som han i 1933 og 1934 havde fået stillet henholdsvis 10 og 15 mill. kr. til rådighed, fik han i december 1935 10 mill. kr. til grundforbedring. Motivet var arbejdsløshedsbekæmpelse; men nu stemte Det kon-

servative Folkeparti for, mens Venstre undlod at stemme med den begrundelse, at man ønskede en varig grundforbedringslovgivning. En sådan nåede man til enighed om i februar 1937, nemlig ved at private lån til grundforbedringer fik samme fortrinnsstilling fremfor andre prioriteter i ejendomme som statslån. For finansårene 1936-37 og 1937-38 stilledes der 4 mill. kr. til rådighed i tilskud, og derpå skulle beløbet fastsættes på finansloven.

Tilbagevendende var også de mange landbrugsordninger navnlig for korn- og svineproduktionen. De vedtoges år for år stort set med tilslutning fra landbrugsorganisationerne, som i disse år inddrogtes i et samarbejde med regering og rigsdag af samme intense art som under første verdenskrig og præget af den samme had-kærlighedsstemning. Da smørret faldt stærkt i pris, kom der i maj 1937 også en lov om en smørordning, der alene for de resterende otte måneder af 1937 gav en økonomisk gevinst for landbruget på ca. 18 mill. kr. Der var herved spændt et sikkerhedsnet ud under landbruget, om end det ikke var fintmasket.

Til alle disse kriseforanstaltninger kom en række andre betydningsfulde love. Nævnes kan loven fra maj 1937 om tillægsjord til de såkaldte indeklemte husmænd, der fik stillet 3 mill. kr. til rådighed fra jordfonden. Loven forlængedes de følgende tre finansår, og der bevilgedes yderligere i alt 15 mill. kr. Landbrugsministerens virksomhed var i øvrigt i bogstaveligste forstand en blandet landhandel, spændende over hvalfangst, slyvesand, mund- og klovsyge, fuglefangst og grindestævne på Færøerne, ensilagebeholdere, staldhygiejne og opbevaring af gødning. Det var sager, der gik relativt glat igennem rigsdagen; Bording var fortrolig med dem, og han havde rigsdagens øre – også på grund af sit fremkommelige og ligevægtige væsen. De dage var for længst forbi, hvor nogen kunne drømme om at sætte

ringeagtsytringer på tryk af den art, som Edvard Brandes havde mødt ham med i 1924.

•

En, der også meget hurtigt blev en støttepille for regeringen, var den rigtig stærke smed Johs. Kjærbøl. Han skriver, som før nævnt, i sine erindringer meget åbent, at han egentlig ikke brød sig om Christiansborg, hvis politisk-taktiske finesser slet ikke lå for ham. Men han lærte, som han også selv slår fast, spillets regler, og han brugte dem og landstingsflertallet til at få en meget omfattende lovhest i hus, inden krigen brød ud.

Landstingsflertal havde Kjærbøl dog ikke straks; men han fik i den første rigsdagssamling efter valget god hjælp fra Det konservative Folkeparti. Det erklærede nemlig, at valget viste, at befolkningen ønskede valutacentralens fortsatte beståen, siden dette tema havde været valgkampens hovedgenstand. Det var Christmas Møller, som efter en del skærmydsler havde fået sit parti til at acceptere dette standpunkt. Bag det lå også ønsket om at manøvrere Det konservative Folkeparti ind i et bedre forhold til Socialdemokratiet og i det hele søge en mere fleksibel parlamentarisk situation tilvejebragt. De konservative tog hensyn til valgets tale og undlod at stemme, hvorved der skabtes mulighed for at få valutaloven igennem. Dette skete i december 1935, men med den tilføjelse i forhold til valutaloven af december 1934, at den nye dels blev toårig, dels rummede bestemmelser om en priskontrol, der skulle hindre, at importreguleringen medførte ubegrundede prisstigninger på den hjemlige produktion. I folketinget sagde Christmas Møller, at valutacentral og priskontrol hang sammen, fordi valutacentralen gav en række virksomheder monopol. Når industrien ville have valutacentralen, måtte den tage priskontrollen med. Intet under, at mange konservatives uvilje

mod den konservative partileder ikke blev mindre ved en sådan uindpakket tilkendegivelse.

Da loven blev forlænget 31. marts 1937, foretoges visse mindre ændringer, og først ved samme lejlighed kom Nationalbankens valutakontor officielt til at hedde valutacentralen. I forbindelse med denne lovrevision førte en række erhvervsorganisationer som Industrirådet, Grosserer-Societetet og Dampskibsrederiforeningen sig frem for folketingsudvalget for at få en række varer overført til friliste, mens omvendt Landbrugsrådet, husmandsforeningerne, købmandsforeningerne og det af Kjærbøl initierede Arbejderbevægelsens Erhvervsråd, om end med forskellige motiver, gik mod erhvervenes fælleshenvendelse. Ved denne lejlighed fremsatte Det konservative Folkeparti sit eget valutalovsforslag; men opposition var risikofri nu, hvor regeringspartierne havde flertal i begge ting. Regeringens forslag vedtoges da også af disse mod Venstres, konservatives, Retsforbundets og Det frie Folkepartis stemmer. Oppositionen havde dog opnået, at der blev nedsat et sagskyndigt udvalg, som skulle kulegrave samtlige vore importproblemer. Udvalget fandt, at der kunne ske en gradvis overførsel til friliste af en række varer, og dets forslag herom ophøjedes til lov 22. december 1937.

Hvad der ikke lykkedes for Hauge med hensyn til Nationalbanken, fik Kjærbøl maget. Hauge havde i to samlinger søgt at komme igennem med en nyordning af banken, hvis oktroj udløb i juli 1938. Med de konservatives støtte gennemførtes ved lov af 7. april 1936 et kompromis imellem den bestående private bank og en ren statsbank. Ændringen betød, at Danmarks Nationalbank, som den nu benævntes, blev en selvejende institution med en øget statslig indflydelse. Da seddelbankens valutapolitik var et samfundsanliggende, mente regeringen, at den og rigsdagen også

måtte have større kontrol med banken. Christmas Møller kaldte under de lange og gentagne forhandlinger denne lov for „Lex Bramsnæs“. Det var ikke ubegrundet, da Bramsnæs både i Nationalbankens direktion og som socialdemokratisk landstingsmand havde virket for loven. Han blev da også den første regeringsudnævnte direktør, og han viste i øvrigt som sådan, at selv om den nye oktroj betød øget statsindflydelse, var Danmarks Nationalbank dog ikke regeringen – heller ikke dersom den var socialdemokratisk – følgagtig i enhver henseende.

Som Bording høstede over jævnmål, kunne også Kjærbøl efter landstingsvalget i 1936 føre mange love igennem. Det gjaldt f.eks. loven om prisaftaler, stadfæstet i maj 1937. Som det fremgår af det foregående, eksisterede der allerede en sådan lovgivning, nemlig loven fra 1931 og visse bestemmelser i valutaloven af 1935; men nu blev loven strammet, under protest fra både erhvervene og oppositionen. Den norske trustlov fra 1926 var i et vist omfang forbillede, således i henseende til den nu indførte anmeldelses- og registreringspligt. Til at føre kontrol med prisaftaler blev der nedsat et kontrolråd på 9 medlemmer, der fik hjælp af et sekretariat. Kontrollen skulle ikke blot omfatte egentlige priser, men også takster, vederlag og avanceprocenter. Ifølge Kjærbøls udtalelse under sagens behandling forbødes i loven alle aftaler, som medførte urimelige priser, være sig urimeligt høje eller urimeligt lave; den sidste bestemmelse var indsat med henblik på kapitalstærke handlendes eventuelle aftaler om ved særlig lave priser at ombringe mindre handlende.

Mindre kontroversiel var loven af 31. marts 1937 om bestemmelser mod uretmæssig konkurrence og varebetegnelse. Den blev til efter ønske fra købmændene og havde til hensigt at begrænse mulighederne for udsalg, tilgift og rabat. Alene med regeringspartiernes stem-

mer vedtoges i maj 1937 en ny sparekasselov. Hensigten var at bringe sparekasseloven på linje med bankloven af 1930, d.v.s. skærpe lovens krav til sparekasserne og gøre forholdene inden for kasserne mere ensartede. Oppositionen var særlig imod den af ministeren ønskede ret til at udnævne et medlem af garantkassernes tilsynsråd, ligesom man fandt den krævede likviditetsprocent for høj. Kjærboel fik også gennemført en række love om patenter, varemærker, dykkernæring, forhyring og mønstring, ændringer i søloven og en ny beværterlov, der skulle højne beværternæringen.

„Den skal du holde dig fra så meget som muligt“, havde finansudvalgets formand, Holger Larsen, sagt til Kjærboel om folketingets talerstol, da denne var tiltrådt som minister. Det råd passede Kjærboel udmærket, og da han ikke optrådte udæskende over for oppositionen, vandt han ret hurtigt en position i rigsdagen. De store erhvervsorganisationer mødte vel nok den fra fagforeningsformand til jaketklædt transformerede minister med en vis skepsis, men også dem vandt Kjærboel i virkeligheden for sig ved sin uimponerthed, evne til at sætte sig ind i sagerne og sin forståelse for helheden.

•

Også indenrigsminister Bertel Dahlgaard opnåede resultater; men han måtte kæmpe mere for dem. Dels fordi han selv – modsat Kjærboel – ville sætte sig ind i, beherske og formulere detaljerne, dels fordi hans væsen kunne irritere og ægge til modsigelse. Uden dissens fik Dahlgaard dog i april 1936 gennemført love om kreditforeningernes og købstad-hypotekforeningernes organisation og virkemåde.

Derimod tog det lang tid at få bragt en løsning på uligheden i kommunernes økonomiske stilling, der først og fremmest skyldtes den for-

skellige beskatning fra kommune til kommune, og denne havde igen sin baggrund i, at der var velhaverkommuner med få sociale udgifter og fattige kommuner med store. Det var i disse år et problem, at kommunerne afholdt en del udgifter, der i dag hører under staten. Derfor var de kommunale skatter i almindelighed større end statsskatterne, og derfor havde staten svært ved at nedsætte statsskatterne for at hjælpe de dårligst stillede. I de fem finansår fra 1930-31 til 1934-35 var der ydet 64 mill. kr. i statstilskud til kommunerne. Dahlgaard fremsatte i november 1935 et forslag om på ny at yde et ekstraordinært statstilskud, hvad han også efter meget tovtrækkeri fik igennem med vrangvillig støtte fra Venstre; men han sagde, at der måtte en permanent løsning til ved udligning over hele landet og en særlig udligning for de københavnske kommuner. I februar 1936 fremsatte Dahlgaard da også et forslag til lov om en fælleskommunal udligningsfond; men et resultat nåedes først i den følgende samling, 1936-37, hvor som hyppigt nævnt landstingsflertallet var skiftet. Det skete ved lov af 14. april 1937 om en fælleskommunal udligningsfond og ved lov af 31. marts 1937 om økonomisk udligning mellem Københavns kommune og Frederiksberg og Gentofte kommuner. Navnlig for hovedstadsområdet mødte lovgivningen modstand. På den ene side ville velhaverkommunerne Frederiksberg og Gentofte helst bevare deres skatteprivilegium, på den anden side truedes der fra København med indlemmelse. Med det nye landstingsflertal kunne en sådan tænkes, og til sidst nåedes et kompromis udmøntet i en af de mest udviklede love, rigsdagen har vedtaget. Det sagdes også, at da forslaget forlod folketinget, var der kun to, som forstod det, nemlig senere finansminister Wilhelm Buhl og Dahlgaard, men da det forlod landstinget, var der kun én, nemlig Buhl.

I forlængelse heraf skal nævnes loven om

personlig skat til kommunen af 18. februar 1937. Den havde været behandlet i hele fire rigsdagssamlinger uden at blive vedtaget; men nu skete det altså på trods af oppositionens modstand. Den medførte bl.a. en bedre systematik og en ændret beregning af skatten til erhvervskommunen, og den betød en rimeligere fordeling af skatten mellem erhvervs- og opholdskommunen, ligesom af kongehuset nu kun kongen og dennes børn var skattefri. Ved lov af 22. december 1936 om ændringer i den kommunale valglov var reglerne om skattebetaling og bopælspligt mod Venstres og konservatives stemmer blevet lempet.

23. marts 1937 satte kongen sit navn under en anden indenrigsministeriel lov, nemlig lejeloven. Også den havde været længe undervejs, og også den blev vedtaget mod Venstres og konservatives stemmer. Lovens hensigt var først og fremmest at sikre mod økonomisk udnyttelse. Den gav regler for standardlejekontrakter, der ikke som de eksisterende overvejende tog hensyn til udlejernes interesser, for flyttedage, betalingsterminer og – som en særlig betydningsfuld nyskabelse efter fransk forbillede – beskyttelse af erhvervsvirksomheder i lejet ejendom. Hensigten med denne sidste bestemmelse var at give en næringsdrivende ret til de værdier, han ved skabelse af en kundekreds havde opbygget, og som han ved opsigelse måtte se gå tabt.

Dahlgaard fik i 1938 analogt med revisionen af lovene om købstædernes og landkommunernes styrelse fornyet styrelsesloven for København, så at nu kun borgerrepræsentationen og ikke tillige magistraten fik den besluttende myndighed, ligesom overpræsidenten som formand for magistraten erstattedes af en overborgmester valgt af borgerrepræsentationen. Enstemmigt vedtoges også samme år loven om byplaner. Den hidtil gældende var fra 1925, men var aldrig blevet anvendt, fordi kommunerne frygtede for lovens erstatnings-

bestemmelser. Den nye lov hvilede på den grundsætning, at en bebyggelse ikke er et rent privat anliggende, men må reguleres efter almene hensyn, og den gav nye regler, som begrænsede det offentliges erstatningsansvar og overtagelsespligt for ejendomme, hvis ejere var utilfredse med erstatningen. Samme år gennemførtes ligeledes enstemmigt lov om lån til boligbyggeri og huslejenedsættelse for mindrebemidlede børnerige familier. Det var en lov, som lå i forlængelse af Kanslergadeforligets aftale om at stille 30 mill. kr. til rådighed for boligbyggeri. Af disse midler var der brugt 28 mill. kr., der var medgået til opførelse af 9.000 lejligheder og 2.000 parcelhuse. 1937-38 var byggepriserne steget, men finansieringsmulighederne forringet. Nu bevilgedes der 10 mill. kr. om året til og med 1943-44 til brug for kommunernes og boligforeningernes opførelse af beboelseshuse, ligesom der i samme periode ydedes 4 mill. kr. til lån til opførelse af parcelhuse for mindrebemidlede børnerige familier. Skatterne på statsstøttede ejendomme indbetaltes i en fond, hvis provenu anvendtes til huslejenedsættelse for den samme kategori. Den danske boliglovgivning havde hermed ud fra sociale hensyn taget yderligere et skridt frem mod vore dages komplicerede og, som det synes, uforenklelige boligpolitik. I 1939 kom en byggelov for København og en lov om boligtilsyn og sanering af usunde bydele. Til det sidste formål stilledes 4 mill. kr. til rådighed i årene 1939-40 til 1943-44.

Også indenrigsminister Bertel Dahlgaard kom til at deltage i disse års opbygning af det, der senere blev karakteriseret som velfærdsstaten. En ubetinget social indenrigsministeriel reform var således lov af 31. marts 1937 om bekæmpelse af sygelighed og dødelighed blandt børn i det første leveår, som dens lovsprogstunge titel var. Hermed trådte sundhedsplejerskerne med deres bismervægt ind i

de danske hjem. I 1930'erne var spædbørnsdødeligheden i Danmark ca. 7%, men i lande som Schweiz, Holland og Storbritannien kun ca. 5%. Efter forsøg over seks år, finansieret af Rockefeller Foundation, der udstationerede sundhedsplejersker i prøveområder, fandt man ud af, at vejledende kontakt med hjemmene alene i landdistrikterne kunne have reddet mindst 600 spædbørns liv i forsøgsperioden. Nu gennemførtes enstemmigt den ordning, at kommuner, der ansatte spædbørnsundhedsplejersker, kunne få halvdelen af udgifterne refunderet af staten. Det var altså frivilligt for de enkelte kommuner, og der var derfor helt op til vor tid stadig amter, hvor det var mere usikkert at lade sig føde.

Udbygningen af sundhedssektoren fortsatte også på andre områder. I perioden 1929-40 omdannedes således 13 kommunale sygehuse uden for København til centralsygehuse med deraf følgende bedre behandlingsmuligheder. Endvidere oprettedes i samme tidsrum 16 amts- og købstadkommunale tb-stationer.

•

Socialminister Ludvig Christensen fik også udbytte af magtskiftet i landstinget. Han havde i samlingen 1935-36 måttet se landstinget standse lovforslag om udvidelse af retten til arbejdsløshedsunderstøttelse, om de statsanerkendte arbejdsløshedskassers fortsættelseskasser, om foranstaltninger til bekæmpelse af langvarig arbejdsløshed, om nødhjælpsarbejder, om forbud mod overarbejde og om visse ændringer i lovene om offentlig forsorg og om folkeforsikring.

Men i 1936-37-samlingen mærkedes tøbruddet. Foruden nogle tekniske ændringer, som oppositionen kunne tiltræde, kom der nu nogle mindre forbedringer i forsorgsloven til i alt ca. 2,5 mill. kr. og ændringer i folkeforsikringsloven, der bl.a. betød nedsættelse af aldersgrænsen for at kunne modtage alders-

rente fra 65 til 60 år. Merudgiften for staten var her i alt ca. 8 mill. kr., idet invalidepræmien blev forhøjet med ca. 5 mill. kr. Nu fik også de statsanerkendte arbejdsløshedskassers fortsættelseskasser den ønskede saltvandsindsprøjtning på 5,6 mill. kr., ligesom der kom en lov om beskæftigelse af arbejdsløse. I årene 1934, 1935 og 1936 var det samlede antal arbejdsløse, der var tilmeldt den offentlige arbejdsanvisning, henholdsvis 104.000, 100.000 og 97.000. 12-15.000 af disse var under 22 år. Til nødhjælpsarbejder bevilgedes nu 30 mill. kr. for tiden indtil 31. marts 1938. Denne lov forlængedes i 1938, og der ydedes nu yderligere 10 mill. kr. Det kan lyde af meget, men i februar 1938 var dog kun 2.204 beskæftiget ved de af loven omfattede arbejder. I samlingen 1936-37 ændredes også loven om arbejdsanvisning og arbejdsløshedsforsikring, hvorved kassernes muligheder for at yde hjælp øgedes. Da arbejdsgivernes bidrag til arbejdsløshedsfonden sattes op til 4,5 mill. kr. (fra 4,50 kr. til 15 kr. pr. forsikret helårsarbejder), kunne staten slippe med en merudgift på 1,4 mill. kr., kommunerne med en på 1,1 mill. kr. Denne lovændring stemte Venstre og Det konservative Folkeparti imod. Disse to partier stemte også imod loven, der forbød overarbejde. Formentlig var det begrænset, hvor mange arbejdsløse denne lov bragte i arbejde; men den havde utvivlsomt en psykologisk effekt.

En vigtig reform var lærlingeloven af 7. maj 1937. En sådan havde socialminister Steincke samling efter samling søgt at få gennemført siden 1931. Også den nød godt af „systemskiftet“ i 1936. Lærlingeloven gav særdeles detaljerede regler for alle sider af lærlingeforholdet: lønfastsættelse, læretid, uddannelse og tilsyn med denne, ophør af læreforholdet m.m. Venstre og konservative stemte imod, og adskillige håndværksmestre svor, at de havde haft deres sidste lærling. Faktisk gik antallet

af lærlinge tilbage, men i tidens fylde jævnedes det sig. Industrien havde hele tiden været positivt indstillet over for lærlingeloven.

I dag forekommer det en selvfølge, at enhver har ret til sommerferie med løn. Sådan var det ikke for 40 år siden. Da havde i al fald 165.000 organiserede arbejdere ikke denne ret, mens 215.000 ifølge sædvane eller overenskomst havde det. De eneste, der var lovmæssigt sikrede, var tjenestemændene. Med henvisning til, at den 20. internationale arbejds-konference i Genève i 1936 havde vedtaget et udkast til en konvention, der gav en række ansatte ret til ferie med løn i fra 6 til 12 dage, og efter at den 21. konference samme år havde foreslået noget tilsvarende for sømændene, fandt den danske regering tiden inde til handling. Naturligvis behøvede Socialdemokratiet ikke en sådan tilskyndelse; men den var et bekvemt springbræt. Ferieloven – med længere ferier end de nævnte – gik dog kun igennem med regeringspartiernes stemmer.

Private lovforslag – altså forslag fra folketingsmedlemmer, der ikke er ministre – fremsættes i reglen i agitatorisk øjemed, mødes derfor med overbærenhed og bisættes under overholdelse af de fastlagte rituelle normer. En sjælden gang lykkes et sådant privat initiativ til glæde for forslagsstillerne og irritation for regeringen, der som regel, som sagen udvikler sig, gør en dyd af nødvendigheden. Således passerede det i al fald i samlingen 1937-38, hvor det lykkedes Det konservative Folkeparti at få vedtaget en funktionærlov, stadfæstet 13. april 1938. Når de konservative tog dette initiativ, skyldtes det et pres fra konservative funktionærer, bl.a. formidlet af KU, der talte adskillige handels- og kontor-medhjælpere. Mange af disse følte sig i klemme, efter at HK i 1932 var blevet optaget i De samvirkende Fagforbund. I maj 1937 forelagde Christmas Møller på sit partis vegne et forslag til lov om individuelle arbejdsaftaler. Det

nåede ikke at komme til behandling, men blev genfremsat i oktober 1937. Forslaget motive-rede med, at mens de to yderled i produktionen, arbejdere og ledere, havde stærke organisationer og faste regler, så var dette ikke tilfældet for den store mellemlasse af funktionærer. De konservatives forslag indebar oprettelse af kontrakt, blot den ene part ønskede det, minimumsopsigelsesfrister, erstatning for uberettiget bortvisning, sygeløn, barselhvile, ferie med løn og løn – om end reduceret – under indkaldelse. Det var, som om det hele var udtænkt i den socialdemokratiske rigsdags-gruppe eller i socialministeriet og rettet mod en gruppe, der ikke nødvendigvis følte sig knyttet stærkere til ét parti end til et andet, oven i købet en voksende gruppe. Alarmklokkerne ringede altså hos de øvrige partier; de konservative burde ikke løbe med denne vælgergruppe. Socialministeren sagde under 1. behandling, at han ikke i mindste måde var imponeret af de konservatives initiativ. Han anviste i stedet fagforeningsvejen; funktionærer kunne organisere sig. Imidlertid ville han ikke afvise at forhandle sagen i et udvalg. Man kunne nu forestille sig, at dette udvalg ville blive et begravelsesudvalg; men også Det radikale Venstre havde interesser i denne sag, og den radikale ordfører, tidligere trafikminister Hassing-Jørgensen, bebrejdede ligefrem socialministeren hans negative indstilling. I og uden for udvalget arbejdede Socialdemokratiet og Det radikale Venstre sig nærmere og nærmere hinanden, d.v.s. at Socialdemokratiet blev trukket over i retning af det konservative forslags tanker, hvorefter det kunne vedtages enstemmigt. Af det oprindelige forslag udgik bestemmelserne om barselhvile med løn, da dette spørgsmål behandlede i befolkningskommissionen, og bestemmelsen om ferie med løn, da dette problem var taget op i den nys gennemførte ferielov. På visse andre punkter omarbejdedes

forslaget også, bl.a. ved, at loven kom til at omfatte en præcisering af funktionærbegrebet, og ved, at alle funktionærer blev omfattet af loven. Ændringerne var alle i funktionærernes favør, og det er forståeligt, at konservative arbejdsgivere var irriterede over deres partis initiativ. I folketingsudvalget havde man drøftet muligheden af at gennemføre en obligatorisk pensionsforsikringsordning for de private funktionærer, men man veg alligevel tilbage herfor, da man ikke mente at kunne vurdere hverken virkningerne eller mulighederne. Udfaldet af denne sag var en parlamentarisk sejr – om end af de mindre – for de konservative, der i disse ørkenvandringens år måtte slå sig til tåls med lidt.

Mere i overensstemmelse med socialminister Ludvig Christensens og hans partis intentioner var loven om mødrehjælpsinstitutioner, som blev stadfæstet 15. marts 1939. Den blev vedtaget enstemmigt, og den tap, hvorom forslaget drejede sig, var en ændret formulering af mødrehjælpsinstitutionernes opgaver. Disse skulle efter loven kun give svangre kvinder råd og vejledning med hensyn til deres svangerskab og om muligheden for bistand til dem selv og barnet efter fødslen, hvorimod vejledning i seksualhygiejne skulle være mødrehjælpen uvedkommende. Ludvig Christensen sagde i folketinget, at „mødrehjælpsinstitutionerne bør i den offentlige bevidsthed have samme præg som sygehusene og andre tilsvarende institutioner, der søges af alle befolkningsskredse“. Dette håb kom knap nok til at gå i opfyldelse, hvilket ikke hindrer, at institutionerne har været til gavn for adskillige enlige mødre.

*

Alle de penge, der medgik til de her omtalte kriseordninger, sociale foranstaltninger og meget andet endnu uomtalt, skulle skaffes til veje af finansministeren. I fordums dage,

d.v.s. før Bramsnæs og Kofoed, var det – noget forenklet sagt – finansministerens opgave at spørge bordet rundt, hvor meget hver enkelt skulle bruge, lægge tallene sammen og derpå inddrive beløbet i skat. Finansminister H. P. Hansen passede imidlertid godt til rollen som finansminister på de præmisser, Bramsnæs havde opstillet. „Han maskerede sig som fugleskræmsel for at holde stær og skade, solsørt og gårdens egne høns borte fra bærrerne“, siger Gunnar Fog-Petersen. Det er udlagt: den i virkeligheden venlige mand anlagde en bøs maske og havde ikke svært ved at sige nej – en finansministers væsentligste dyd, vil mange mene.

Den mest pengekrævende enkeltforanstaltning i samlingen 1935-36 var det tidligere omtalte saneringslån til nedbringelse af landbrugets gæld. H. P. Hansen fremkom i den anledning med et forslag om en saneringsydelse på 25 mill. kr. om året i fire år, tilvejebragt ved at forhøje indkomst- og formueskatten. Dette forslag blev i rigsdagen ændret, så at finansministeren i stedet kunne udstede rentebærende statsobligationer, og det tab, statskassen led ved den lave rente på saneringslånene, fik man igen ved forholdsmæssigt at forhøje indkomstskatten. En særlig lov gav lempelser for lån til sønderjyske landbrugere, håndværkere m.v., da gældsbyrden var mere trykkende i Sønderjylland end i den øvrige del af landet. Ved en ekstraordinær indkomstskat skaffedes 6½ mill. kr. til veje til dækning af det tilskud, rigsdagen havde bevilget kommunerne. Da der samtidig var et stort overtræk på statens konto i Nationalbanken, fik finansministeren i marts 1936 bemyndigelse til at optage et statslån på indtil 65 mill. kr. og til at forny 125 mill. kr. statsgældsbeviser, som forfaldt i 1936, samt til yderligere at konvertere to betydelige dollarlån fra 1921 og 1925.

I samlingen 1936-37 behandledes finanslovsforslaget for finansåret 1937-38. Det endte

ved vedtagelsen med en udgift på 463 mill. kr. og et overskud på 4 mill. kr. Socialministeriets udgifter androg alene 151 mill., undervisningsministeriets 72 mill. kr. Mønsteret var tydeligt. Da der i 1937 blev vedtaget en ny og dyrere militærordning, og da der nu som nævnt også kom en rentelettelsesordning for landbruget, behøvede finansministeren ca. 25 mill. kr., som han ved hjælp af det nyvundne landstingsflertal skaffede sig ved en merindkomstskat og en tillægsskat. H. P. Hansen var godt tilfreds med vor finansielle stilling. På grund af øget beskæftigelse i erhvervene og højere priser på landbrugsvarer steg skatteevnen og det afgiftsbelagte forbrug. Der kom derfor flere penge i statens kasse, som dermed blev i stand til at klare de øgede udgifter.

H. P. Hansen kunne da gå af 20. juli 1937 efterladende en fuld kasse til sin efterfølger. H. P. Hansens helbred var ikke robust, hvad en finansministers bør være, og finansministerposten havde slidt meget på ham, også fordi han selv følte, at han ikke i tilstrækkelig grad kunne overskue sit ansvarsområde. Derfor valgte han at tage sin afsked. H. P. Hansens ministersekretær, senere departementschef E. Dige, har berettet, at H. P. Hansen, da han overtog finansministerposten, følte, at opgaven oversteg hans evner. Men, vidner Dige: „Det tjente H. P. Hansen og hans sunde sans til stor ære, både at han havde ret i sit skøn, og at han ved ansvarsbevidsthed og slid slap godt fra opgaven i de fire år, den varede“.

I 1942 overtog H. P. Hansen formandskabet i den socialdemokratiske gruppe, hvis myndige og respekterede leder han var, indtil det parlamentariske styre blev suspenderet året efter. H. P. Hansen blev siddende i folketinget til oktober 1945. Han døde i 1953.

•

„Betal din skat med glæde“ er et slagord, der

oftest tillægges Vilhelm Buhl. Dagen efter sin udnævnelse til finansminister i 1937 blev han nemlig spurgt af en journalist, om han betalte sin skat med glæde, hvortil han svarede: „Ja. Jeg gør det selv“. Det slog an – formentlig dog som en ironi – men udtrykket var brugt før af andre, bl.a. af Borgbjerg, og det er jo i virkeligheden også et udtryk for velfærdsstatens filosofi: for de gode skatte kroner købes socialydelser til samfundets svage, hvad Vilhelm Buhl, hvis liv til hans tresindstyvende år var et liv i skatter, som den første erkendte.

Vilhelm Buhl (1881-1954) stammede fra et gårdmandshjem på Kolding-egnen, men forældrene døde tidligt, og slægtninge i Fredericia tog ham da til sig. Han blev student fra byens gymnasium i 1900 og rejste derpå til København for at læse jura. Under studiet fik professor Julius Lassen megen betydning for den unge Buhl. Lassen var en af vore betydeligste retslærde, en fremragende systematiker og teoretiker med sans for juraens praktiske og lovgivningsmæssige sider. Han var tillige fuld af humor og – bl.a. som regensprovst – besjælet af interesse for de studerende.

En tid synes Vilhelm Buhl at have tænkt på at gå dommervejen; men når han i 1908 – da han blev kandidat – søgte og fik en stilling som assistent i Københavns skattedirektorat, var det ikke blot, fordi der nu var en ledig stilling, men fordi tidens sociale problemer og disses sammenhæng med skattelovgivning mere og mere var kommet til at optage ham.

Som student var Buhl formand for Juridisk Diskussionsklub 1904-06, og politisk sluttede han sig til Studentersamfundets socialdemokratiske fraktion; i 1915-20 var han Samfundets formand. I disse unge år udvikledes hans samfundssyn. Han ønskede en samfundsorden, der vel hindrede den uheldige livsudfoldelse, men på den anden side netop derved kunne fremkalde en dybtgående solidaritet på de økonomiske områder. Det inderste

indhold i Socialdemokratiets samfundsopfattelse blev for ham en evig livsværldi.

Han blev såvel det københavnske skattevæsen som det danske Socialdemokrati en såre nyttig mand. Forfremmelserne kom hurtigt: han blev fuldmægtig 1911, ekspeditionssekretær 1916 og kontorchef allerede i 1918 for året efter at blive vice direktør. Han sad på denne tid i vigtige udvalg og kommissioner vedrørende Københavns skatteforhold. I 1924 kom så udnævnelsen til skattedirektør, og samme år tog han det første skridt ind på det landspolitiske område, idet han blev medlem af udvalget vedrørende skattelovens revision. Samtidig hermed havde han tillidsposter inden for den kooperative bevægelse. I 1920 blev han dommersuppleant i den faste voldgiftsret og 1928 ordinær dommer. I 1932 blev han medlem af landstinget, hvad der må karakteriseres som en rigtig placering af denne dygtige, men lidt tilbageholdende, i formen ufolkelige mand. 25 af hans format i landstinget, og det havde ikke behøvet at melde pas, da kortene 20 år senere blev givet til det forfatningspolitiske spil. På dette tidspunkt havde Buhl selv for længst forladt landstinget, idet han fra 1939 var medlem af folketinget, valgt i Maribo amtskreds.

På rigsdagen blev Buhl straks centralt placeret, og sammen med indenrigsminister Bertel Dahlgaard fik han som tidligere omtalt gennemført loven om skatteudligning mellem København og de to skattely-kommuner Frederiksberg og Gentofte. For længst stod han i Staunings lommebog som ministeremne, og allerede i 1933, da Bramsnæs gik af som finansminister, ønskede Stauning ham som nævnt på denne post, men Buhl vægrede sig altså med held. Han blev i stedet bl.a. formand for landstingets finansudvalg 1936, medlem af det udenrigspolitiske nævn 1936 og medlem af forfatningskommissionen 1937.

I 1937 modtog han altså udnævnelsen til

finansminister, en post, han agtede at forvalte efter de principper, han havde fulgt i næsten en menneskealder ved Københavns kommune: „Nok bøjelig, men ikke føjelig“.

På dette tidspunkt var Stauning endnu stærk og Hedtoft hans kronprins, og der stod derfor intet skrevet i stjernerne om, at Buhl skulle blive landets statsminister ved to historiske vendepunkter. Netop på grund af denne senere placering har tidlige vurderinger af Vilhelm Buhl interesse. I værket „Vor Regering og Rigsdag“, der udkom i 1938, skriver journalisten og politikeren Gunnar Fog-Petersen: „Den nye finansminister er en rolig, behersket karakter, ikke stundesløs, selv om han har meget mellem hænderne. Hans væsen er stulfærdigt, men beslutsomt, og han er en af de ledere, som hverken er brøsig eller befalende, men smilende. Han argumenterer med et smil, overbeviser med et smil“. Der er meget sandt i denne karakteristik, og den rummer elementer, som forklarer, hvorfor Vilhelm Buhl kunne fylde pladsen ud mellem Stauning og Hedtoft uden alene at være en overgangsskikkelse. Men Fog-Petersen har dog ikke haft øje for, at Buhl – beskeden i al sin færd – var en mand af et stærkt temperament. Under indtryk af besættelsestidens overlevelseshesproblematik blegnede smilet, og under den Buhlske realisme anedes et stærk af kynisme. Men hermed har vi foregrebet begivenhedernes gang.

Departementschef Dige har om finansminister Vilhelm Buhl sagt, at han, skønt han havde fantasi på sine faglige felter, dog var „uden større interesse for fantasifulde perspektiver og luftige teorier“. Derfor fortsatte han også uden svinkeærinder eller eksperimenter forgængerens linje. I hans embedsperiode – inden krigsudbruddets virkninger gjorde sig gældende – blev statsgælden reduceret med 51 mill. kr. Til gengæld nåede finansloven for 1938-39 en samlet udgift på

514 mill. kr. Det noteredes, at man hermed havde passeret den halve milliard, hvad man skulle tilbage til perioden 1918-21 for at nå. En af grundene til stigningen var en bevilling på ca. 13 mill. kr. til socialministeren til fordeling af fødevarer til trængende. Dermed nåede socialministeriets budget op på ca. 170 mill. kr. Pengene skaffedes ind som før ved hjælp af de almindelige skatter og afgifter samt de snart lige så almindelige merindkomster og tillægsskatter.

I kort begreb kan man vel sige, at vi i disse år finans- og pengepolitisk satte tæring efter næring uden at foretage nogen eksperimenter. Ikke kun på grund af finansministerens påholdenhed og oppositionens nidkære overvågen, men dybest set fordi forståelse for situationen hos ministeren kombineredes med evne til resignation.

*

Ethvert politisk parti rummer, uanset dets tænkende medlemmers enighed om visse fundamentale ideologiske principper, vidt forskellige mennesketyper. Når et parti når dertil, at omtrent halvdelen af landets voksne befolkning stemmer på det, tør det antages, at partiet er leveringsdygtigt på alle områder. Idet her ses bort fra de tre dybt asketiske radikale ministre, hvis maksimale syndefald bestod i et ekstra måltbolsje, kan modsætningen inden for regeringen sættes op mellem synf-tige elskere af livets goder som Stauning og Kjærboel og en moralist med kværlantiske tilbøjeligheder som justitsminister K. K. Steincke. Om dennes sociale og demokratiske sindelag kan der ikke godt herske tvivl. Han gik straks i gang med at forme sit ministeriums embedsområder, således som han opfattede det sociale demokrati, og han fik længe sin statsministers og dermed sit partis støtte, skønt han som uforfærdet sandsiger og asket, dertil brysk, sarkastisk og selvglad, med jævne mel-

lemrum tirrede det socialdemokratiske hierarki.

Steincke fik i det hele udrettet meget. I samlingen 1935-36, hvor han endnu skulle tage hensyn til landstingsflertallet, fik han med støtte fra de konservative gennemført en ændring af retsplejeloven. Den betød først og fremmest indførelse af domsmænd, som herefter blev en betydningsfuld faktor i domstolens virke. Steincke havde også ønsket offentlig og mundtlig votering i højesteret; han måtte imidlertid acceptere, at voteringen skulle være hemmelig, mens eventuel dissens blev skriftligt begrundet og med angivelse af stemmetal. Videre kom nævningene til at deltage i strafudmålingen, ligesom der blev givet udvidet adgang til at lukke dørene, hvis man derved kunne undgå at tilføje nogen en uornøden krænkelser. Ved denne sidste bestemmelse pådrog Steincke sig vrede i dele af pressen. Loven trådte i kraft 1. juli 1937.

Helligdagsloven gennemgik også en modernisering. Steincke – og den øvrige regering – havde ønsket en formulering, hvorefter forlystelser på folkekirkens helligdage skulle være tilladt, når blot de ikke forstyrrede gudstjenesten. Så vidt ville oppositionen dog ikke gå. Resultatet blev derfor vel nok en vis liberalisering, men dog meget præget af ret så udviklede regler med dispensationsmuligheder for politiet.

En virkelig lovhøst fik justitsminister Steincke dog først i hus i samlingen 1936-37, hvor han fik gennemført hele 25 lovforslag, af hvilke flere var ret betydningsfulde. Det gælder således de syv børnelove af 7. maj 1937. Disse love havde helt eller delvis været forelagt for rigsdagen af Zahle i 1934 og Steincke selv i 1935; men først efter landstingsvalget i 1936 kunne de vedtages med regeringspartierne, Retsforbundet og Det frie Folkepartis stemmer. Lovkomplekset tilstræbte at give børn født uden for ægteskab juridisk ligestilling med

børn født i ægteskab. Herefter kunne et „u-ægte“ barn få faderens navn og også arve ham, ligesom faderen også fik fuld forsørgelsespligt over for barnet til dets 18. år, eventuelt helt til dets 21. år, hvis det uddanner sig. Disse nye bestemmelser var i virkeligheden til trods for deres juridiske karakter sociale love.

Det var også tilfældet med svangerskabsloven af 18. maj 1937, som gennemførtes efter sindsoprivende debatter både i og uden for rigsdagen. For en eftertidig vurdering synes K. K. Steincke i mange henseender at have været ideel til gennemførelse af den liberalisering – den være sig nok så moderat – som nu virkeliggjordes. Netop i disse år førte han sig energisk frem i alle hånde moralske spørgsmål. I sine erindringer siger han selv, at han var en skarp modstander af enhver form for værdinihilisme og altså – også politisk – først og fremmest var „etiker“, der satte moral og karakter langt højere end intelligens. Ud fra ønsket om, at den offentlige moral skulle være præget af en vis form for velanstændighed, fejdede han mod, hvad man dengang kaldte „utugtige skrifter“, mod smudslitteratur og mod pornografi. Han beordrede politiet til skærpet årvågenhed over for kioskerne, hvis interessante lagre af lekture for „bedærvede ældre herrer“ blev beslaglagt, og han lod anlægge sag mod pornografiske forfattere. Samtidig forsvarede han teatercensuren og gik til angreb på revyernes uanstændigheder, platheder og falske beskyldninger for myndighedsmisbrug, ligesom han udtrykte ønsket om „mindre sløve domstole“ og slog til lyd for „en forsvarlig presselov“ og en æresret for journalister. Kort sagt, her var alt, hvad et kristeligt folkeparti kunne begære – et sådant opstod da heller ikke, så meget mere som tillige Venstre og konservative holdt fanen højt. Steincke beskyldtes da også af „Ekstra Bladet“ som københavnerradikalismens hårdtslående talerør

og af frisindede og venstreorienterede kredse for at være en reaktionær mørkemand.

Allerede i Zahles tid som justitsminister, nemlig i 1932, var der med rigsadvokat Aug. Goll som formand nedsat en kommission angående lovligheden af svangerskabsafbrydelse. Problemet var, at straffeloven af 1933 opretholdt 1866-lovens princip om straf – om end meget mild – til den kvinde, der fik foretaget en illegal abort. Men specielt de københavnske nævningedomstole frifandt rask væk på trods af loven.

Fri adgang til svangerskabsafbrydelse støttedes dengang kun af DKP, og kommissionen tog afstand derfra. Men den foreslog abort på medicinsk, etisk og eugenisk indikation, og herom var der enighed. Tillige ville et flertal i kommissionen medtage den sociale indikation, hvorefter et svangerskab kunne afbrydes, når det medførte fare for „en varig og betydelig forringelse af kvindens personlige, familie- eller samsundsmæssige stilling“ og denne fare ikke kunne afværges på anden måde.

Selv var Steincke tilbageholdende. Han brugte betegnelsen „fosterdrab“, selv om han vel ikke var uden forståelse for kravet om fri abort og i al fald var imod straftruslen i moralske forhold; på den anden side væmmedes han ved det, han kaldte den negative, materialistiske, familiefjendtlige agitation, der gennem litteratur, presse og agitatorer, ja, endog gennem skattelovgivningen, havde været drevet i en menneskealder med nymalthusianisme, børnebegrænsning o.s.v. til formål. Bag disse betragtninger lå dog også den stenhårde kendsgerning, at det dengang var plat umuligt at få rigsdagen til at acceptere noget, der blot lignede fri abort. Ikke blot var oppositionen ganske imod, men det samme gjaldt for Det radikale Venstres rigsdagsgruppe og for hovedparten af den socialdemokratiske gruppe.

Når Steincke heller ikke kunne acceptere

den sociale indikation i kommissionens formulering, var det ud fra den betragtning, at denne i virkeligheden i praksis ville være „altædende“, som Steincke udtrykte det, altså føre til næsten fri abort, hvad han og rigsdagens store flertal fandt uholdbart. Den seneste udvikling har vist, at Steinckes ræsonnement ikke var ubegrundet.

Steincke ville derimod gerne bjærge en abortmulighed igennem for de allerdårligst stillede, og han foretog derfor en ændring i kommissionens formulering af den medicinske indikation. Denne talte om fare for kvindens liv eller helbred på grund af sygdom, men Steincke strøg ordet „sygdom“ og skrev til gengæld „alvorlig fare“. Ændringen vakte stort postyr, og Steincke blev angrebet for at smugle den sociale indikation ind ad bagdøren; men det lykkedes dog at få loven vedtaget i denne skikkelse med socialdemokraters, radikales og kommunisters stemmer. Loven skulle først træde i kraft 1. oktober 1939, for at man kunne få etableret sociale hjælpeforanstaltninger for fødende. Det var det, der skete ved den allerede omtalte lov af 1. april 1939 om mødrehjælpen.

En eftertidig vurdering må nok konstatere, at Steinckes svangerskabslov rummede det maksimum af liberalisering, som rigsdagen – og folkeflertallet – dengang var rede til at acceptere. Steincke var genstand for mange angreb, men han bed fra sig – og han nød det.

•

En ikke-politisk reform, for så vidt ikke alt på Christiansborg er politik, var hundeloven af 16. maj 1937. Også den bragte Steincke i centrum for den offentlige debat. Forholdet var det, at der ikke fandtes nogen egentlig lovgivning for de firbenede væsener udover hundeaftgiftsloven af 1925, der gav kommunerne mulighed for at indføre hundetegn og opkræve hundeaftgift. I et cirkulære fra 1932

havde justitsministeriet henstillet til kommunerne, at de i politivedtægterne optog bestemmelser om hundes færden også af hensyn til færdselssikkerheden. Baggrunden herfor og for Steinckes lovinitiativ var en stigende hundeterror, som hverken den nævnte, eksisterende mulighed eller henstillingen hjalp på. Både landbo- og husmandsforeningerne protesterede sammen med politimestrene. I sommeren 1934 havde løsgående hunde – navnlig schæferhunde – ihjelbidt næsten 200 får, lam og hjorte og over 300 stykker fjerkræ foruden adskillige andre dyr, hvortil kom skambidning af 16 voksne mennesker og 8 børn. Loven burde måske snarere hedde lov om hundeejere, eftersom disse må siges at være ansvarlige for hundenes gøren og laden. Nu blev hundene undergivet ensartede, lovmæssige bestemmelser, der omfattede anmeldelsespligt, hundetegn, regler for færden på gader og veje, indspærring om natten, afgift, mundkurvstvang o.s.v. Loven skabte som sagt røre, og årsagen hertil var den enkle, at den gik på et tema, som enhver kunne forstå og have en mening om. Tillige rørte hundeloven ved de følelsesmæssige strenge, og Steincke blev stærkt angrebet af hundevenner på trods af, at hans lov i virkeligheden var både menneske- og dyrevenlig.

•

Det faldt også i Steinckes lod at gennemføre en lov om foranstaltninger mod deltagelse i borgerkrigen i Spanien – på grund af sygdom dog delvis bistået af udenrigsminister Munch. Især de konservative havde været utilfredse med, at danskere – overvejende kommunister – meldte sig i kampen mod Franco; men justitsministeren fandt ikke, at der var tale om overtrædelse af hverveloven, og mente derfor oprindeligt ikke at kunne gribe ind. Imidlertid henvendte den internationale komité for gennemførelse af aftalen mellem de ikke-europæiske stater om ikke-

indblanding i Spaniens anliggender sig til den danske regering, og ved lov af 26. februar 1937 vedtoges derfor regler med forbud mod udrejse til Spanien m.v. Nu fandt de konservative og Venstre, at kontrolbestemmelserne i loven forekom noget for vidtgående, men de undlod dog at stille ændringsforslag. Til gengæld foreslog Victor Pürschel, at der skulle sendes et dansk krigsskib til de spanske farvande for at værne den danske skibsfart. Med mild røst sagde P. Munch hertil, at det naturligvis ikke var principielt udelukket, men på den anden side næppe anbefalelsesværdigt. Det må vist også siges at være en bizar tanke, at netop Munch og den daværende socialdemokratisk-radikale regering skulle sende et dansk krigsskib til Middelhavet som i de tider, hvor man bekæmpede barbareskerne.

*

Spanien-loven var et af de første varsler om, at også den danske regering og rigsdag var påvirket af den truende storpolitiske udvikling. Oprettelsen af enhedspolitiet ved lov af 18. maj 1937 var et andet. På ganske samme måde, som det gjaldt svangerskabsloven og før den f.eks. socialreformen, kastede Steincke sig velopløst og argumenterende ud i debatten om det problem, han benævnte „det lammefromme demokrati“. Det skete i form af pjecer, artikler og foredrag i radioen – det medium, der i 1930'erne nåede op på en næsten total dækning, i 1940 således 80% af samtlige husstande. Efter Steinckes mening forudsatte demokrati loyalitet. „Frihed er“, sagde han, „hverken ensbetydende med tøjlesløshed, ansvarsløshed eller ret til at begå forbrydelser eller overgreb, men kun frihed på det givne kulturgrundlag, således som dette politisk giver sig udtryk i vedkommende grundlov, og ingen grundlov tillader frihed uden under ansvar for loven og domstolene“. For Steincke havde tolerancen sin logiske grænse over for

den, der ville knægte denne tolerance, og de, der ville det, var efter Steinckes opfattelse i lige høj grad kommunister og nazister. Hans forargelse over deres virke var stor, men næsten lige så stor var hans irritation over de naive, frisindede kredse, der talte om frihed for Loke såvel som for Thor uden at ville forstå, at det lammefromme demokrati, de gjorde sig til talsmænd for, kunne gå sin undergang i møde. Omvendt beskyldte kommunisterne og „enkelte radikale åndshøvdinge“, som Steincke med bidende ironi kaldte dem, justitsministeren for at ville gøre Danmark til en politistat. Hvor vidt demokratiet bør gå for at beskytte sig selv, er et delikat spørgsmål, på hvilket der ikke kan gives noget entydigt svar. Det afhænger af den internationale situation og af de demokratifjendtlige lokale grupperes styrke. I et samfund, som ser med skepsis på militant magtudøvelse, og som ønsker fred uden at ænse fare, er det let at fremkalde en stemning imod ordensmagten. Også Steincke måtte sande dette.

Men han arbejdede ligefuldt for ved en rationalisering at styrke politiet, som han havde gjort det allerede i sin første justitsministertid 1924-26. Miseren bestod i, at det uniformerede ordenspoliti var kommunalt, men ganske vist under en statsansat politimester, mens kriminalpolitiet var statsligt, hvorfor det da også benævntes statspolitiet. I samlingen 1935-36 søgte Steincke at få loven om et enhedspoliti igennem, men det lykkedes først i den følgende samling, hvor det kunne ske alene med regeringspartierne stemmer. Der oprettedes nu et rigspoliti under en rigspolitichef; justitsministeren udøvede sine beføjelser igennem ham, Københavns politidirektør og politimestrene. Rigspolitichefens indflydelse begrænsedes altså ved, at justitsministeren stadig var de lokale politimynderheders direkte foresatte. Samtidig overgik arresterhusene til staten. Den samlede udgift blev 18 mill. kr. om året.

Ordningen betød, at selv om de enkelte politikredse bevaredes, så blev dog hele landet så at sige én politikreds, hvor der nu ved et centralt organ var mulighed for at styre og samvirke.

I 1938 kom hertil en udvidelse af ordenspolitiet med 200 mand og kriminalpolitiet med 50. Motiveringen var, dels at politiet skulle medvirke ved en række civilforsvarsanstaltninger, dels at de almindelige politiopgavers antal var vokset. Kontroversiel var en samtidig hermed foreslået udvidelse af sikkerhedspolitiet på 48 mand. Da det kun var på 9, var der altså tale om en virkelig forøgelse af dette korps. Sikkerhedspolitiet skulle værne mod handlinger rettet mod rigets selvstændighed og den lovlige samfundsorden samt føre effektivt tilsyn med fremmede. Der var altså tale om et politisk politi, hvis styrkelse forekom nødvendig på grund af nazistiske indbrud i Socialdemokratisk Forbunds kontor, agenter blandt emigranterne fra Tyskland og forskellige grove tilfælde af tysk spionage. Hertil kom også ængstelse for, hvad kommunisterne kunne finde på. Uheldigt ikke bare for forslagens gang gennem rigsdagen, men også for politietaten, var det, at en af sikkerhedspolitiets folk var en nazist, der havde udvekslet informationer om tyske emigranter med Gestapo. Dette medførte, at de konservative ikke på dette tidspunkt ville acceptere en udvidelse af sikkerhedspolitiet, men nok af det øvrige politi. Venstre afholdt sig fra at stemme. Steincke havde det ikke let i disse sager, thi ikke blot skulle han kæmpe mod nazister og kommunister, men også Venstre og konservative var vrangvillige og mistænksomme.

I samlingen 1937-38 lagde Steinckes lovgivningsiver også stort beslag på rigsdagens tid; men skønt han fik meget vedtaget, var han dog nu ved at løbe ind i vanskeligheder. Her skal ikke omtales de mange mindre initiativer, som bar frugt. Principielt interessante var æn-

dringerne i ægteskabsloven af 13. april 1938. Nu gennemførtes motiveret ved racchygieniske hensyn en udvidelse af kriterierne for ægteskabsforbud. Mens der hidtil kun havde været forbud mod ægteskab mellem sindssyge og åndssvage i højere grad, blev forbudet nu udvidet til også at omfatte psykopater i højere grad, kroniske alkoholister, epileptikere i højere grad samt lettere åndssvage. Det hele skulle tjene til at hindre fødsler af abnorme; men disse kan som bekendt også forekomme uden for ægteskab, og i vore dage er man gået den stik modsatte vej og har tværtimod liberaliseret adgangen til at gifte sig. Det skal i øvrigt anføres, at det under lovforslagets forberedelse havde været drøftet, om man ikke burde forbyde blinde og døve at gifte sig, men det havde retslægerådet dog fundet betænkeligt. Sågar de taledidende var i søgelyset; men for deres vedkommende turde retslægerådet ikke „på nuværende tidspunkt“ anbefale en lovgivning. Da socialministeren sluttede sig til disse betænkeligheder, bøjede justitsministeriet af, og blinde, døve og taledidende bevarede ikke blot retten til at få børn, men altså også retten til at gifte sig.

Derimod kom Steincke kun med svære skrammer igennem med sit ønske om at få oprettet en særlig appelret, der skulle fungere som en art disciplinærdomstol for dommere og tage stilling til genoptagelse af straffesager. Steincke mente, at der i befolkningen herskede den opfattelse, at det ikke kunne nytte at klage over en dommer, ligesom folk ikke kunne forstå, at ønske om at få en straffesag genoptaget skulle rettes til den domstol, hvis afgørelse den pågældende var utilfreds med. Derfor ville han etablere en særlig appelret bestående af en højesteretsdommer, en landsdommer, en underrettsdommer og to advokater. Forslaget mødte imidlertid så megen modstand både blandt jurister og i rigsdagen, hvor det i øvrigt ikke blev færdigbehandlet i samlingen

1937-38, at Steincke fandt det rådeligst at acceptere forskellige ændringer og også om-døbe retten til „den særlige klageret“. I virkeligheden lå det forslag, som blev stadfæstet 15. marts 1939, ret nær op ad Steinckes oprindelige, bl.a. hvad angik rettens sammensætning. Imidlertid havde Steincke under sagens behandling bl.a. på grund af sin arrogance fået dommerstanden – inklusive højesteret – og en meget stor del af advokatstanden imod sig, ligesom størsteparten af pressen brugte sagen mod ham. Det var altså noget af en pyrrhussejr, Steincke havde vundet.

Populær i pressen blev Steincke heller ikke på sit i februar 1938 fremsatte forslag om en skærpelse af presseloven. Den præciserede på forskellig måde ansvarsreglerne; men Steincke havde ønsket at gå meget videre, således f.eks. at forbyde misvisende referater af rigsdagsmøder, hvad pressens repræsentanter fandt urimeligt. Det samme var tilfældet med Steinckes ønske om at udvide borgernes berigtigelsesret. I debatten kædedes disse ønsker sammen med Steinckes formodede personlige krænkelser, og sely om han fik en række bestemmelser igennem, som eftertiden har kunnet leve med, svækkede presseloven, der i parentes bemærket erstattede en lov fra 1851, utvivlsomt Steincke i den offentlige bevidsthed, da denne ofte er identisk med den presse, som Steincke ønskede at stække. Hans påståede angreb på ytringsfriheden kunne kædes sammen med andre af de allerede nævnte initiativer, han tog, og som blev fremstillet som reaktionære, uden at han dog af den grund blev rost af oppositionen.

Af Steinckes øvrige tiltag i hans sidste ministertid kan nævnes biografloven af 13. april 1938, der skærpede betingelserne for at opnå biografbevilling, klippede toppen af de største biografers indtægter til fordel for en filmfond, der skulle støtte undervisningsmæssige og kulturelle opgaver, og oprettede en filmcentral

til fremskaffelse af oplysende og kulturelle film. Først i vor tid er man gået den stik modsatte vej ved at give biografnæringen fri. I 1939 kom loven om ministres ansvarlighed, således at disse nu ikke blot kunne tugtes med rigsret, mistillidsvotum og den almindelige straffelov, men også med bøde, hæfte eller fængsel i indtil to år for administrative forseelser og magtmisbrug inden for det „grå“ område, som ikke var omfattet af det allerede eksisterende sanktionsapparat. Loven blev vedtaget enstemmigt, men da den var kædet sammen med grundlovsforslaget, der faldt, trådte den aldrig i kraft. Videre skal nævnes forskellige ændringer i straffeloven, som nu kom til at indeholde bestemmelser om dagbøder sat i forhold til dømtes indtægt og forseelsens størrelse, ligesom bestemmelser om sædelighedsforbrydelser, udbredelse af utugtige skrifter, voldsforbrydelser og spionage ændredes. Også ved denne lejlighed søgte Steincke at få ram på pressens vildskud ved med bøde, hæfte eller fængsel i indtil seks måneder at straffe den, der offentliggjorde bevidst usande referater af rigsdags- og retsmøder m.v. – en formulering, som rigsdagen stærkt afsvækkede. Det samme gjaldt reglerne om ærefornærmelse. På grund af de nazistiske blades angreb på jøderne indførtes ved straffelovsændringen bestemmelser mod den, der ophidsede til had mod en gruppe af den danske befolkning på grund af dens tro, afstamning eller statsborgerforhold. Ved ændringer i retsplejeloven gaves der hjemmel til i øget omfang at lukke rettens døre og til for politiet at foretage ransagning uden retskendelse. Steincke ville herved støtte demokratiet, men blev i stedet angrebet for at svigte det. Ubehageligt var det i denne sammenhæng, at nu også de radikale var ved at blive utilfredse med justitsministeren. I landstinget sagde Hermod Lannung således direkte: „Vig fra mig, Steincke!“ Selv var Steincke ved at køre træt på grund af de mange angreb og

de mange injurieprocesser, han anlagde og oftest med grund vandt for retten, men nu og da tabte.

*

Væsentlig mindre blæst stod der om undervisningsminister Jørgen Jørgensen, der i det hele tog alt med ro i sjælen, og som havde en evne til at styre uden om vanskelighederne uden at tabe sine langsigtede mål af syne. Men det må rigtignok understreges, at undervisningsministeriet dengang modsat nu var lige så roligt som Frederiksholms Kanal, hvori det spejler sig. Jørgen Jørgensen begyndte i sin første samling blødt med en beskeden ændring i biblioteksloven. Han fremsatte også forslag til en folkeskolelov; men der kunne ikke samles flertal for den. Det kunne der imidlertid i den følgende samling med det nye landstingsflertal. Skoleloven, som Borgbjerg også havde prøvet at få igennem, byggede på en betænkning afgivet i 1923 af den såkaldt store skolekommission. Jørgen Jørgensen karakteriserer i sine erindringer Borgbjergs skolelovsforslag, som han fremsatte uforandret, som nøgternt og uden store syner eller nye tanker. Han var ikke ubetinget tilfreds med det og fik under udvalgsarbejdet gennemført en række ændringer i det. Central for forståelsen af Jørgen Jørgensens skolesyn er den ændring i formålsparagraffen, han fik tilslutning til. Borgbjerg havde foreslået, hvad Jørgen Jørgensen kalder en „noget tør formulering“; den sagde kun, at folkeskolen „giver en undervisning, der kan være det fælles uddannelsesgrundlag for alle samfundets medlemmer“. Det var yderst neutralt og kunne dårligt være mindre. I al fald var det for lidt for Jørgen Jørgensen, der foreslog og fik tilslutning til en formulering, der ikke var tør: „Folkeskolens formål er at fremme og udvikle børnenes anlæg og evner, at styrke deres karakter og give dem nyttige kundskaber. Kristendomsundervisnin-

gen i folkeskolen skal være i overensstemmelse med folkekirkens evangelisk-lutherske lære“. Jørgen Jørgensen var således en ægte eksponent for den retning i åndslivet, som havde sejret over den brandesianske åndsradikalisme i Det radikale Venstre; men hans formulering af folkeskolens formål betegner ligesom en fuldbyrdelse af denne udvikling. Socialdemokratiet havde som alt behandlet udviklet sig til en folkebevægelse; det ønskede ikke en ateistisk skole og accepterede uden viderværdighed børnenes oplæring i den luthersk-evangeliske lære.

På et andet punkt satte Jørgen Jørgensen ligeledes ind. Borgbjerg havde ønsket at give kommunerne ret til at indføre et obligatorisk ottende undervisningsår. Det blev i stedet til, at kommunerne havde pligt til at oprette ottendeklasser, hvis forældre til mindst 15 børn ønskede det; men kun for dem, der ønskede det. Også bag denne bestemmelse ses Jørgen Jørgensens grundtvigske skolesyn.

Loven havde til hensigt at opruste skolens eksamensfri afdelinger ved oprettelse af den eksamensfri mellemskole; men denne blev alligevel ikke nogen succes. Der var fortsat mere prestige forbundet med at gå i eksamensmellemskolen, hvor lærerne også var bedre aflagt end i den eksamensfri skole. Men loven gav klarere regler for fagenes placering og for kravene til skolebygninger, og på trods af krigen blev der mange steder opført nye skolebygninger – især centralskoler på landet – ligesom lærerpersonalet blev udvidet. Først ved skoleloven af 1958 nåede Jørgen Jørgensen, hvad han havde ønsket i 1937, og også ved denne lejlighed overtog han en socialdemokratisk ministers forarbejde. I 1937 blev loven vedtaget alene med regeringspartiernes stemmer, skønt Jørgen Jørgensens ændringer i Borgbjergs forslag havde nærmet dette til Venstres opfattelse. I 1958 gik Venstre med.

Afstanden mellem Venstre og Det radikale Venstre var i denne sag kun ringe.

Blandt Jørgen Jørgensens øvrige love kan nævnes loven af 7. maj 1937 om Aarhus Universitet, der nu blev helt uafhængigt af Københavns Universitet med hensyn til undervisningsplaner og læreransættelser. Det var en rent praktisk reform, og det samme var tilfældet med flere andre mindre love, som Jørgen Jørgensen fik gennemført. Derimod satte krigen en stopper for gennemførelsen af et ret bekosteligt forslag om husholdningsundervisning, som Jørgen Jørgensen fremsatte i marts 1939. Hensigten var af sundhedsmæssige grunde at sikre alle piger i alderen fra 7 til 20 år en solid uddannelse i husgerning.

Et problem opstod omkring skolesproget på Færøerne. Ifølge en anordning af 1912 skulle børnene ikke blot lære dansk, men også de sidste år undervises på dansk. Lagtinget ønskede tvungen brug af færøsk som skolesprog, og Jørgen Jørgensen imødekom i 1938 i realiteten dette ønske ved i en ny anordning blot at slå fast, at børnene skulle opnå færdighed i begge sprog. Jørgen Jørgensen var imod tvang på dette område, også fordi han regnede med eller håbede på, at børnene under den nye ordning ville få et godt indtryk af Danmark og derved opmuntres til at lære det danske sprog. Jørgen Jørgensen blev angrebet for anordningen af Halfdan Henriksen og Svenning Rytter under en forespørgselsdebat i landstinget. For at give dansk en stærk stilling talte, at en meget større kulturkreds, som færingerne i mange henseender hører til, derved åbnedes for dem. Forholdet var imidlertid det, at 1912-anordningen var umulig at opretholde, når flertallet af øernes befolkning og lagtinget ikke ønskede den, og når den danske stat ikke var indstillet på at anvende sanktioner.

Det skal i denne sammenhæng understreges, at Jørgen Jørgensen i bedste overensstemmelse

med sin grundtvigske holdning var stærkt motiveret for det nordiske samarbejde. Han tog initiativet til det første nordiske undervisningsministermøde i København, hvor han slog til lyd for Grundtvigs tanke om en fællesnordisk højskole. Krigen kom imellem; men Jørgen Jørgensen rejste sagen på ny på Nordisk Råds første møde i 1953, og nu blev den realiseret ved oprettelsen af Nordens folkelige Akademi i Kungälv.

*

Beskedent og diskret ledede Johannes Hansen kirkeministeriet. Han skaffede på ny penge til kirkebyggeri, hvad der altså markerede et brud med forgængerens indstilling. Socialdemokratiet var ikke længere interesseret i en adskillelse af stat og kirke. Hensynet til den radikale samarbejdspartner spillede ind, men også det forhold, at Socialdemokratiet i stigende grad gled ind i det borgerlige samfunds apparat.

*

I den her skildrede periode henhørte fredningsspørgsmål under statsministeriet. Det var derfor Stauning, som stod for gennemførelsen af loven om reservater for pattedyr og fugle, som gennemførtes 7. april 1936. Efter denne lov kunne der oprettes både videnskabelige reservater og yngle- og trækreservater. Skelsettende på naturfredningsområdet var loven af 7. maj 1937. Den fredede alle jordfaste fortidsminder og øgede almenhedens adgang til skov og strand; mest betydningsfuld var dog loven om strand- og skovbyggelinjer. Herefter skulle huse ligge mindst 100 m fra stranden og mindst 300 m fra skoven. I mange henseender kom man tyve år for sent, men store naturværdier blev dog reddet.

*

16. november 1937 råbte Christmas Møller i folketinget henvendt til regeringspartierne:

„Hvad dølen nøler I efter?“ I en vis forstand kan dette drastiske udtryk stå som et startskud for den forfatningsstrid, der kulminerede lige før anden verdenskrigs udbrud. Med vilje anvendes ikke ordet forfatningskamp. Den havde fundet sin slutning i 1915, og hvad der nu forestod, var ret beset kun justeringer.

Adskillige gange i det foregående har det som en etableret kendsgerning været fastslået, at landstingsflertallet skiftede i 1936. Siden „Stauning eller kaos“-valget i 1935 havde regeringspartierne naturligvis regnet stærkt med muligheden af et systemskifte ved det forestående landstingsvalg. Det havde de borgerlige partier også, og næppe nogen sinde hverken før eller siden har et landstingsvalg, der ellers var en stilsfærdig foreteelse, påkaldt så megen opmærksomhed og forårsaget så megen agitation. Skulle man tro den borgerlige propaganda, ville Danmark med et nyt landstingsflertal bukke under for en rød bølge med udspring i Moskva. Og skulle man tro regeringspartierne, hvad man heller ikke burde, var det gamle landstingsflertal ensbetydende med sort reaktion.

Der skulle flyttes tre mandater, for at flertallet skiftede. To var, målt efter folketings-tallene, nogenlunde sikre for Socialdemokratiet. Det holdt stik, men på Bornholm stod stemmerne på 8 nær lige. I valgmand gav det 23 mod 23. Med sans for effektiv isenesættelse lod valgbestyrelsens formand, amtmand P. Chr. von Stemmann, en bronzealderurne hente fra Rønne museum til brug for den nødvendige lodtrækning, som statsradiofonien transmitterede. Socialdemokratiet vandt den, og dermed havde landstinget samme flertal som folketinget. 38 socialdemokrater og radikale stod nu over for 37 fra Venstre og konservative.

Dette valg indebar to konsekvenser. For det første kunne regeringspartierne gennemføre, hvad de kunne blive enige om. I Venstre følte

man i virkeligheden lettelse herover. Dr. Krag havde vel forstået at udnytte landstingsflertallet til forlig, som Venstres gruppe ikke altid var begejstret for, men som den tog, fordi de indeholdt noget til fordel for partiets synspunkter. Nu kom man i en friere stilling som oppositionsparti, og regeringspartierne fik et større ansvar for det, der blev vedtaget. Symbolsk afskaffedes hurtigt den såkaldte tugthuslov, der efter bogstaven kriminaliserede visse sider af fagbevægelsens metoder, men som i øvrigt aldrig havde fået nogen betydning. Mere betydningsfuld var den række love, der har været omtalt i det foregående, og som nu kunne gennemføres enten enstemmigt eller med regeringspartiernes stemmer alene. For det andet betød valget, at regeringspartierne ønskede om at ændre grundloven og afskaffe landstinget nu kølnedes. Fra at være en konservativ garant var landstinget nu blevet en socialdemokratisk-radikal garant. Dersom en vælgerbølge skulle fremkalde et borgerligt flertal i folketinget, ville landstinget med sin uopløselighed og sine otte års valgperioder være et stærkt våben, der kunne bruges, til folketingsflertallet på ny skiftede.

Men over for denne kolde vurdering af magtens muligheder stod stentavle på stentavle med forudms slagord indhugget: Væk med landstinget! – senest en beslutning på et ministermøde kort før valget. Det er forståeligt, at en konservativ politiker som Christmas Møller måtte udnytte denne situation, thi ud fra en konservativ betragtning ville en ny forfatning med andre konservative garantier end det gamle landsting være at foretrække. Christmas Møller havde aldrig været nogen beundrer af 1915-grundlovens landsting.

I den frontale, Stauning holdt, da rigsdagen åbnedes 6. oktober 1936, var der meget om økonomi, arbejdsløshed, sociallovgivning og udenrigspolitik, mens forfatningsspørgsmålet nærmest kom som en henkastet bemærkning

gående på, at de nødvendige forhandlinger om en grundlovsændring ville blive påbegyndt. Under finanslovens første behandling fulgte Christmas Møller sagen op, idet han erklærede, at det nu ville være rimeligt at søge en ny tokammerforfatning gennemført.

Der var ingen vej udenom, og 10. november 1936 fremsatte statsminister Stauning forslag om nedsættelse af en forfatningskommission. Loven herom stadfæstedes 3. februar 1937. I kommissoriet hed det, at kommissionen særlig skulle overveje overgang til etkammersystem, indførelse af folkeafstemning og nedsættelse af valgretsalderen. Kommissionen skulle afslutte sit arbejde senest ved udgangen af juni måned 1938.

Venstre var imod nedsættelsen af en forfatningskommission. Det fandt 1915-grundloven god nok. Den bar ganske vist en radikal statsministers underskrift, men J. C. Christensens stempel. Venstre meldte altså pas, og Christmas Møller blev herved i stand til at placere Det konservative Folkeparti som en selvstændig politisk magtfaktor, der kunne handle uden om Venstre. Der kan næppe være tvivl om, at Christmas Møller håbede at kunne isolere Venstre og ved et samarbejde med Socialdemokratiet give Det konservative Folkeparti øget indflydelse ikke mindst på partiets livssag: forsvaret. Christmas Møller havde naturligvis, som den drevne iagttager han var, registreret de røgsignaler, som netop i denne sag opsendtes fra den socialdemokratiske lejr. Men hvad Christmas Møller formentlig ikke analyserede med samme sensitivitet, var mange konservatives uvilje mod nogen form for forfatningsændring. Eller kanhænde Christmas Møller kalkulerede med at præsentere dem for et så overbevisende forhandlingsresultat, at de måtte acceptere det.

I den følgende tid gennemlevede Det konservative Folkeparti omkring forfatnings-

problemet en krisepræget intern politisk kamp, som historikeren Jens Winther udførligt har skildret i Det konservative Folkepartis jubilæumshistorie. Den skal derfor ikke refereres her. På baggrund af denne strid, som netop i efteråret 1937 nåede et højdepunkt, er der noget paradoksalt i, at det var Christmas Møller, som i november 1937 æggede regeringen med det nævnte citat af Tordenskjold. En måned efter stak han i vanskeligheder til halsen i sin partigruppe, der drøftede hans fuldt udarbejdede forfatningsforslag. Debatten førtes ind i forfatningskommissionen, og den kom også til offentlighedens kendskab ved angreb på Christmas Møller fra bl.a. Victor Pürschel og Holger Andersen, mens Anders Vigen i „Berlingske Tidende“ forsvarede Christmas Møllers og dermed sine egne tanker. Hele denne opslidende kamp inden for Det konservative Folkeparti viser ikke blot dette partis konstitutionelle svaghed ved dets uforligelige interessemodsatninger, men også, at dets formand ved sin skrupelløse vedholdenhed var i stand til at gennemtvinge sit standpunkt ved hjælp af den større halvdel stemmer mod den mindres. Det er ilde for et parti, hvis dets formand er et stridens tegn, som må kræve sin ret ved afstemninger, der efterlader partiveteranerne skumlende. For ethvert parti i vort land synes det at gælde, at det først og fremmest skal vogte på sin højrefløj. Christmas Møller trådte den altså under fode og kom også til at betale prisen derfor.

7. december 1937 fremlagde regeringspartierne et udkast til en ny forfatning. Det byggede på den grundopfattelse, at der ikke måtte være to kamre, som kunne få forskelligt politisk flertal. Derfor foreslog man, at landstinget blev afskaffet og erstattet af et lovråd, der skulle behandle alle lovforslag – med undtagelse af finansloven – for at sikre, at såvel tekniske som juridiske hensyn var iagttaget. Det skulle have 37 medlemmer, hvoraf

21 blev valgt af rigsdagens medlemmer, 16 udenfor. Valgrets- og valgbarhedsalderen skulle sættes til 21 år. Rigsretten forudsattes afskaffet og erstattet af en ministeransvarlighedslov. Stadfæstelse af en lov kunne i givet fald gøres afhængig af udfaldet af en folkeafstemning. Endelig skulle det fremtidig være betydelig nemmere at gennemføre en grundlovsændring, nemlig ved, at blot et flertal stemte ja ved folkeafstemningen. Dette var altså regeringens udspil. Det kunne ikke vedtages; men strukturen i forslaget blev bevaret. De største anstødssten var valgretsalderen og lovrådet.

20. januar 1938 kom Det konservative Folkeparti med sit modspil. Det gik på tokammerssystemets opretholdelse, men gerne med en væsentlig omdannelse af landstinget. Christmas Møller føjede for sit vedkommende til: efter princippet „ét vælgerkorps, én valgdag“. Partiet holdt i øvrigt på 25 års valgret, men med en dør åben for forhandling herom, og på adgang til at holde folkeafstemning ikke blot efter en flertalsbeslutning, men også som en ret for et mindretal af rigsdagens medlemmer såvel som for et vist antal vælgere. Man kunne tiltræde forslaget om en ministeransvarlighedslov, men ønskede rigsretten opretholdt. Hertil kom, at de konservative i grundloven bl.a. ville have optaget en garanti for, at ændringer i folkekirkens indre anliggender ikke kunne foretages uden samtykke af en repræsentativt valgt kirkeforsamling, ligesom der måtte være sikkerhed for, at grundlovsændringer kun foretoges, når de var velovervejede og i hele samfundets interesse.

Store diskussioner i partierne og mellem dem fandt sted, navnlig om det nye landstings sammensætning. En del konservative, især Ole Bjørn Kraft, havde længe været tilhængere af et korporationslignende landsting, og Stauning var heller ikke fremmed for en eller anden form for erhvervsting. Problemet var, at

skulle de to kamre vælges af det samme vælgerkorps og på samme valgdag, blev de meget nemt fuldstændig ens, og hvad skulle man så med dem? Men korporationskammer fremkaldte straks associationer i retning af Mussolinis Italien, og det var ikke muligt at komme igennem med denne tanke, uagtet et erhvervsting ikke behøvede at have med fascisme at gøre.

Også Venstre fremlagde 20. januar 1938 sine forfatningstanker. De gik stort set ud på en afvisning af hovedparten af regeringsforslaget, men med tilslutning til ideen om en ministeransvarlighedslov og til folkeafstemningsinstituttet som en ret for et mindretal. På dette grundlag skubbede regeringen Venstre ud. Den troede sig sikker på, at samarbejdet med Christmas Møllers konservative var tilstrækkeligt.

Regeringspartierne besvarede 10. februar 1938 det konservative udspil med nærmere at præcisere, hvorledes den kunne forestille sig princippet „ét vælgerkorps, én valgdag“ udformet. Herefter valgtes 170 rigsdagsmedlemmer, der af deres egen midte udpegede 34 landstingsmedlemmer. Disse 34 valgte efter forholdstal yderligere 34 landstingsmedlemmer, der stod opført på særlige offentliggjorte lister. Det endelige resultat begyndte at tegne sig.

I forfatningskommissionen enedes socialdemokrater, radikale og konservative herefter hurtigt. Bestemmelserne om rigsdagsvalg indbar i deres definitive skikkelse en rigsdag på i alt 210 medlemmer. Af disse skulle de 175 vælges ved almindelige direkte valg efter forholdstalsvalgmetoden. De 175 udpegede af deres midte 35 til at tiltræde „rigstinget“ sammen med 34 valgt fra landslisterne af vælgere og altså ikke af de 34, som det foregående udkast havde foreslået. Til de 34 sluttede sig 1 færings valgt af lagtinget. Resultatet var altså et folketing på 140 medlemmer og et

rigsting på 70. Den forenede rigsdag skulle behandle bl.a. finansloven, mens andre love fordeltes på de to afdelinger. I tilfælde af uenighed mellem de to kamre afgjordes sagen af den forenede rigsdag. Det er tydeligt, at forbilledet var Norges forfatning af 1814. Landslistevalgene var motiveret med, at der herved blev „mulighed for at kunne opstille mænd og kvinder af fortrinlig indsigt i samfundslivets forskellige områder, men lidet tilbøjelige til at gøre tjeneste i den almindelige politiske agitation“.

Hvad angik valgretsaldern, enedes de tre partier om at fiksere denne til 23 år, ligesom man nåede til forståelse angående folkeafstemningsreglerne. Herefter kunne to femtedele af rigsdagens medlemmer kræve en lov til folkeafstemning. Det samme gjaldt, hvis en tredjedel begærede folkeafstemning og kunne få støtte til kravet fra 15% af vælgerne. Ved folkeafstemning i anledning af grundlovsændring bevarede J. C. Christensens 45% regel.

Venstre holdt sig som nævnt udenfor. Om forslaget til rigsdagens organisation sagde partiet, at det var et indviklet og kunstigt både- og, af hvilken grund det rene etkammer-system var værd at overveje. Blandt dem, der fremførte dette standpunkt i Venstre, var Knud Kristensen en af de mest fremtrædende.

5. oktober 1938 fremsatte Stauning grundlovsforslaget, og det lå derpå i rigsdagen, til det 11. marts 1939 blev vedtaget. Usikkerhedsmomentet var stadig, om Christmas Møller kunne bevare grebet om sit parti. De fyl-dige referater af den konservative rigsdags-gruppens forhandlinger, som Jens Winther udførligt har gengivet, er ikke opbyggelig læsning. Den eminente politiske skribent Anders Vigen hidsede Christmas Møller, der havde ikke blot Victor Pürschel imod sig, indtil denne 1. december 1938 udtrådte af den konservative gruppe, men også andre, mere be-

sendige og mere farlige, dybt borgerligt kon-servative. Men Christmas Møller havde vel over tre fjerdedele af partiorganisationens kompetente forsamlinger og hovedparten af de yngre folketingsmedlemmer bag sig.

I folketetinget vedtoges grundlovsforslaget med 96 stemmer mod 32; 18 var fraværende, og 3 konservative undlod at stemme. Imod stemte Venstre, Bondepartiet, Pürschel og tre konservative. I landstinget vedtoges forslaget med 43 stemmer mod 32, mens 1 konservativ undlod at stemme. Af den konservative lands-tingsgruppe stemte kun 4 for – blandt dem Halfdan Hendriksen – imod stemte 10.

I og med, at rigsdagen vedtog grundlovsfor-slaget, skulle der være valg såvel til folketetinget som til landstinget. Hele den sidste del af for-fatningsdebatten var derfor i høj grad præget af valgkampen. Den tilskyndede ikke ubet-tinget borgerlige vælgere til at stemme for den grundlov, som regeringen og Christmas Møller sammen havde udarbejdet. Således sagde Hartvig Frisch under den afsluttende grund-lovsdebat i folketetinget i marts 1939, at døds-klokkerne ringede for den private ejendoms-ret, ligesom han også hævdede, at arbejdsløs-heden kun kunne afskaffes, hvis man samtidig afskaffede det privatkapitalistiske system og ophævede den private ejendomsret til produktionsmidlerne. „Døds-klokkerne ringer!“ – en sådan epigrammatisk uforsigtighed, velegnet til at blive citeret, var for god for grundlovs-modstanderne, og ingen kan fortænke Christ-mas Møller i, om han tænkte: „Gud bevare mig for mine venner, mine fjender skal jeg nok selv få bugt med“. Christmas Møller søgte at bagatellisere udtalelsen som en socialdemo-kratisk selvfølgelighed uden forbindelse med forfatningssagen.

Valgkampen var præget af Venstres in-teresse i at udnytte forfatningssagen mod Christmas Møller for at vinde de konservativt konservative, og de konservative var følgelig

lige så interesserede i at få debatten til at dreje sig om andre sager. For dem gjaldt det om at få forfatningsafgørelsen lagt over på den folkeafstemning, der skulle komme efter valgene. Tiden var præget af storpolitisk uro – i 1938 havde man under München-krisen frygtet for en ny verdenskrigs udbrud – og Det konservative Folkeparti søgte på denne baggrund at vinde forståelse for en ny forsvarslov, der skulle effektivisere værnene. I øvrigt angreb både de konservative og Venstre regeringen for tidens alt for høje skatter, for valutacentralens alt for vidtgående indgreb i erhvervslivet og for en arbejdsløshedsprocent, der stadig lå på ca. 20 om året, hvad den havde gjort siden 1934.

På den anden side kunne regeringspartierne bore i uenigheden mellem Venstre og Det konservative Folkeparti og på spliden inden for sidstnævnte parti samt i det hele taget udnytte oppositionens hele kalejdoskopiske mangfoldighed. Ikke blot var der halvgamle kendinger som Retsforbundet, Danmarks kommunistiske Parti og Danmarks nationalsocialistiske Arbejderparti, men også Bondepartiet, der var oprettet i januar 1939 som en videreførelse af Det frie Folkeparti, foruden Dansk Samling, stiftet 1936 med Arne Sørensen som drivende kraft og anmeldt til folketingsvalget af en socialdemokratisk afhopper, lærer J. A. K. Dalby, og endelig Nationalt Samvirke, der var oprettet i 1938 og anmeldt i 1939 af Victor Pürschel. I alt opstillede 10 partier foruden Slesvigsk Parti.

Denne partisplittelse kunne virke nok så drabelig og foruroligende; men valgresultatet 3. april 1939 viste, at de små partier var betydningløse, dels fordi de fik så få mandater, dels især fordi intet af dem kunne placere sig som den berømte tunge på vægten. De seks små partier fik tilsammen knap 11 % af samtlige stemmer, hvilket gav 4 mandater til Bondepartiet (+1), 3 til DKP (+1), 3 til

Retsforbundet (+1), 3 til DNSAP (+3) og ingen til Dansk Samling og Nationalt Samvirke. Slesvigsk Parti fik uforandret 1 mandat. For de store partier gjaldt, at Socialdemokratiet ikke kunne holde „Stauning eller kaos“-valgets høje stemmetal. Partiet gik fra 68 ned til 64 mandater, mens de radikale beholdt deres 14. Regeringen havde altså efter danske forhold stadig et pænt flertal. Venstre gik 2 frem og blev 30, mens de konservative mod forventning fik uforandret 26 mandater, hvilket vil sige, at partiet havde fået Pürschels mandat tilbage.

Landstingsvalget 14. april 1939 er først og fremmest karakteriseret ved, at den ene halvdel af tinget ikke havde været på valg siden 1932. Resultatet måtte derfor blive et andet end i folketinget. Socialdemokratiet gik fra 31 til 35, Det radikale Venstre fra 7 til 8, Venstre fra 22 til 18, Det konservative Folkeparti fra 15 til 13. Hertil kom, at Bondepartiet fik 1 valgt.

For grundlovssagens gang på Christiansborg var valget positivt. Hos de konservative var i folketinget tre modstandere af forslaget gledet ud, og af de nyvalgte var kun én imod, tre for. I landstinget kom der tre nye tilhængere ind, mens en modstander var gledet ud. I den gamle konservative rigsdagsgruppe havde der været 24 for og 17 imod, nu var tallene 28 og 11. Det kunne alt sammen være meget godt, og Christmas Møllers åndedrætsbesværigheder blev utvivlsomt mindre. Men uagtet politikerne på Christiansborg har gode forbindelser til deres vælgerforeninger, som de alle er nært knyttet til, og som de i mange henseender er afhængige af, så har de ikke altid en lige så intim forbindelse med de større cirkler, som ligger udenfor, altså de tavse tilhængere og vælgere. Folkeafstemningen stod tilbage. Efter at rigsdagen på ny havde behandlet og vedtaget grundlovsforslaget i april-maj 1939, fandt den sted 23. maj 1939. På grund af reglerne, der som nævnt sagde, at mindst 45 %

af samtlige valgberettigede skulle stemme ja, talte sofa-vælgerne automatisk som nej-stemmer. Dem appellerede Venstre til ved at opfordre vælgerne til at blive hjemme. Denne agitation virkede. Der kom kun 44,5% ja-stemmer, og dermed var grundlovsforslaget faldet. Af vælgerne undlod groft sagt en tredjedel af hovedstadens og halvdelen af øernes at stemme, mens i Jylland knap to tredjedele forblev på sofaen.

Selv om Stauning havde engageret sig med hele sin autoritet i sagen, havde det ikke været nok. Sandheden var, at der i alle tre grundlovs-partier var mange, som fandt det uforholdsmæssigt allerede 24 år efter 1915-grundlovens vedtagelse at lave den om, så meget mere som socialdemokrater og radikale som nævnt kunne glæde sig over det sikkerhedsnet, landstinget nu udgjorde for dem. Yderligere begik Christmas Møller den uforklarlige dumhed, at han to dage før afstemningen erklærede, at en tabt folkeafstemning ville få konsekvenser for hans ledelse af Det konservative Folkeparti. I stedet for, som den kloge leder gør, at true med at blive havde Christmas Møller stillet i udsigt, at han ville gå, hvilket var en oplagt forøring til alle hans uvenner i partiet. De havde længe ønsket at ramme ham på grund af hans økonomiske politik, hans hele antikapitalistiske holdning og aggressive form. Hos adskillige konservative borgere i Hellerup, Gentofte og på Frederiksberg steg blodtrykket, når talen faldt på den uborgerlige Christmas Møller. Nu kom hævn: de blev borte på afstemningsdagen.

31. maj 1939 valgte Det konservative Folkeparti Henning Hasle til formand for folketingsgruppen og Halfdan Hendriksen til formand for landstingsgruppen. Christmas Møller bevarede ganske vist stillingen som generalsekretær, og de to nye formænd delte overvejende hans anskuelse, om end de var af et andet sind. Selv om Christmas Møller altså

ikke var nedsat i de meniges anden klasse og forsynet med sort kokarde, var han dog en anden politiker, end før grundlovslaget begyndte. Anders Vigen har berettet, hvorledes nervepresset sled i og udmattede Christmas Møller. Han blev ved nederlaget en bitter og forurettet mand, der kunne føle lige så stor vrede mod sit parti som en af hans forgængere som partiformand, den heller ikke rigtigt konservative Johan Knudsen. Han blev altså. Hvad skulle han ellers tage sig til? Han var jo, mere end nogen anden, politiker og kun det. Han havde ingen „ben“, ingen erhvervs-mæssig baggrund, ingen social position. Han var kun, hvad Det konservative Folkeparti gjorde ham til. Til gengæld var dettes folkelige bredde gennem 1930'erne i høj grad hans værk. Mange af Christmas Møllers undertiden næsten desperate handlinger i de følgende år læsten sig kun forklare, hvis man gør sig klart, at han efter måneders og års slid måtte føle grundlovs-nederlaget som et knæk.

*

På samme måde forholdt det sig med Stauning. Hans første reaktion var, at ministeriet burde gå af; men Munch og Buhl var straks gået imod, og da ingen af de øvrige delte Staunings affektbetonede opfattelse, lod han tanken falde. I politik lønner det sig ikke at vise sig forurettet, selv om man føler, at man er det. Allerede da folketinget 31. maj 1939 holdt likvidationsmøde om grundlovsboet, bebrejdede Stauning det danske folk, at det ikke havde vedtaget grundloven. Han sagde det ikke lige ud, men talte om, at det var „de ligegyldige vælgere“, der ved folkeafstemningen fik en slags sejr, og han sagde, at „for landets omdømme var det nedslående, at det var passiviteten, der sejrede. Hvis man havde slået forslaget ned med en million nej-stemmer, havde det været meget opmuntrende, thi det havde dog vist, at der var politisk liv og

interesse i landet. Passiv modstand er ikke tiltalende“. Hvor utilfreds Stauning end havde grund til at være, kunne man ikke bebrejde vælgerne deres reaktion. Når udeblivelse var en grundlovssikret måde at sige nej på, behøvede det ikke at være et udslag af passivitet at blive hjemme. Der kunne udmærket være foregået en aktiv, men altså negativ stillingtagen til grundlovsforslaget.

Men sagen var vel, at Stauning efter 10 års ubrudt landsfaderlig regeringstid var blevet vænnet af med at lide nederlag. Ganske vist var ikke alt gået glat; mange hensyn havde han måttet tage, først til sin regeringspartner, Det radikale Venstre, og indtil 1936 også til landstingsflertallet. De økonomiske vanskeligheder og den betydelige arbejdsløshed var det heller ikke lykkedes at komme til livs. Alligevel havde Stauning og hans parti sat deres umiskendelige præg på udviklingen til gavn for de befolkningsgrupper, de repræsenterede. Allerede efter folketingsvalget i april 1939 havde han bittert sagt: „I politik kan der aldrig regnes med taknemlighed“. På partikongressen tre måneder før valget havde han sagt, at Socialdemokratiet var rede til at erobre det fulde flertal. Resultatet var en anti-klimaks. Staunings ven og værkfælle Peder Tabor mener, at Stauning havde håbet at krone sit livsværk med gennemførelse af en forfatning, der i alt fald byggede på samme vælgerkorps og afskaffede 1915-landstinget. Peder Tabor skriver:

„Vi, der ofte havde lejlighed til at træffe Stauning, kunne ikke undgå at bemærke, at han efter to bitre skuffelser ikke mere var den gamle Stauning. Vel kunne han stadig i vennelag med sin dybe stemme synge proletarvisen „Enhver, som har trådt sine børnesko“, men der var i hans væsen og tone kommet en biklang af mismod og fatalisme“.

Det skal dog også tilføjes, at Stauning var 65 år gammel, og han havde så vist ikke sparet sig.

Som grundlovssagens fald gav Christmas Møller et ulivssår, således efterlod den også en såret statsminister. Også hans handlingsmønstre i tiden efter har trådt tilbage til 1939's store skuffelse.

•

Samtiden og i nogen måde også eftertiden oplevede 1930'erne som en tid rig på nydannelser og skelsættende begivenheder økonomisk, socialt og politisk. Ikke mindst er Kanslergadeforliget kommet til at stå i et næsten forklaret skær. Med udgangspunkt i dette forlig, der ofte opfattes som indgangen til en ny æra, har der været en tilbøjelighed til at se alt i krisens vendetegn, skønt der snarere er tale om krigens vendetegn, altså første verdenskrigs, hvor i virkeligheden fundamentet til den centralregulerede økonomi og dermed til liberalismens suspension blev lagt.

Som under første verdenskrig så man i 1930'erne staten gribe ind i det økonomiske liv først og fremmest for at sikre forsyninger og fastholde, hvad flertallet dengang fandt en rimelig social balance, men også af hensyn til vort forhold til de krigsførende parter. I 1930'erne var der ikke militær krig, men på det nærmeste handelskrig. Som under verdenskrigen måtte vi i 1930'erne balancere mellem Storbritannien og Tyskland, der var vore største samhandelspartnere, ved krisens begyndelse dækkende henholdsvis ca. 60% og ca. 20% af vor eksport og henholdsvis ca. 65% og 15% af råvareimporten, mens USA levede ca. 13%. Vi var derfor i høj grad afhængige af deres handelspolitik, som vi i krigens tid havde været afhængige af, hvad de tillod os at købe og sælge. Vi blev i 1930'erne tvunget ind i et system af tosidede handelsaftaler med både Storbritannien og Tyskland. For sidstnævnte lands vedkommende skete det ved de såkaldte clearingaftaler, der skulle sikre en udligning af betalingerne. Liberalismens frie

handelsomsætning var suspenderet, som den havde været det under krigen.

I det foregående er en række af mellemkrigstidens foranstaltninger gennemgået. Noget samlet kriseplan fandtes, som det fremgår, ikke. Man havde nok en idé om, at man ville holde hjulene i gang, d.v.s. bekæmpe arbejdsløsheden, men også hjælpe bønderne, så at de ikke skulle gå fra gårdene. Til den ende søgte man fra regeringens side fra sag til sag en løsning ved at forhandle med partierne og organisationerne. Ikke alle indgreb viste sig adækvate. F.eks. søgte man at holde et lavt renteniveau; men det gik ud over valutasituationen, og lavrentepolitikken brød sammen i 1935, hvorefter man lod renten stige. Sagt med fremmedord førte man en uortodoks, pragmatisk, opportunistisk politik. Den bidrog sikkert til en stabilisering af de økonomiske forhold, selv om disse først og fremmest forbedredes på grund af fremgangen i udlandet. Tvangsauktionerne blev meget færre, landbrugets indtjening steg, mens arbejdsløsheden næsten halveredes; den var dog ved krigsudbruddet nær de 20%. Samtidig var realløbstigningen fra 1914 til 1939 55-60%, hvortil kom sikring af ferie og andre sociale goder.

I årene 1931-39 bevilgedes i krisehjælp til landbruget ca. 224 mill. kr. i direkte tilskud, 210 mill. kr. i indirekte tilskud især til gældsrensning og ca. 200 mill. kr. i lån. I betragtning af, at der var ca. 200.000 landbrugere, er disse 6-700 mill. kr. ikke noget stort beløb. Når det dog mod periodens slutning som just beskrevet gik fremad, skyldtes det derfor i første række, at landbruget var ved at have tilpasset sig de nye produktionsformer og de ændrede afsætningsforhold. Krisehjælpen er derfor næppe ubegrundet karakteriseret som „en overvejende socialpsykologisk gestus ... et tegn på, at samfundet som helhed stod solidarisk med dets kriseramte medborgere“.

I 1930'erne mistede landbruget i øvrigt

terræn til industrien. I 1929 beskæftigede landbruget 32% af befolkningen, tegnede sig for ca. 25% af faktorindkomsten og 79% af eksporten. I 1939 var beskæftigelsen dalet til 29%, faktorindkomsten til ca. 20% og eksporten til ca. 75%; men landbrugserhvervet stod stadig som den dominerende valutaandtjener.

Håndværk og industri beskæftigede i 1929 29% af befolkningen, i 1940 32%. Krisen med dens aflukning til udlandet skabte i mange henseender gode forhold for dansk industri. Industrialiseringen – og dermed urbaniseringen – fortsatte; men der var tale om en dybtgående omstrukturering af erhvervslivet. Nye virksomheder opstod til dækning af de ændrede forbrugsvaner, som nu krævede bl.a. radioer og støvsugere, ligesom man i øget grad i læ af beskyttelsen gik over til indenlandsk produktion af gummistøvler, silkestrømper, badedragter og meget andet.

Hvad der her er sagt, betyder ikke, at der ikke skete nogen udvikling i 1930'erne med hensyn til samfundslivets organisering set i forhold til perioden 1914-18. Statsmagtens indflydelse øgedes givetvis. Eksempelvis betød valutacentralens oprettelse, at staten herefter fik kontrol med hele valutahandelen. Valget i 1935 viste, at de kvantitative restriktioner, som regeringens valutapolitik medførte, nu accepteredes af befolkningens flertal. Staten styrkedes også ved de konsekvente indgreb, der fandt sted over for arbejdsmarkedets parter, ligesom lovgivningen f.eks. om pris-kontrol, så spød den end var, og ændringen i Nationalbankens oktroj tjente samme formål.

Ligesom indenrigsminister Ove Rode under første verdenskrig havde inddraget repræsentanter for de store erhvervsorganisationer i såvel den overordentlige kommission som de talrige råd og nævn, gennem hvilke statsreguleringen fandt sted, sådan samvirkede også 1930'ernes ministre med organisationerne, og selv om statsmagten som sagt befæstede sin

position ved at gribe ind over for de erhverv, som organisationerne repræsenterede, styrkede den også organisationerne og disses ledelser ved at tage dem med på råd. Prototypen på det organiserede samarbejde mellem staten og erhvervsorganisationerne var valutarådet, der var meget alsidigt sammensat, og som gav retningslinjer for både valuta-centralen og rigsdagen. Organisationernes delvise overtagelse af eller i det mindste indseende med vigtige statsopgaver betegner en befæstelse af de korporative tendenser i samfundsudviklingen.

Sammenfattet i et kort begreb kan det altså siges, at 1930'ernes udvikling er en fortsættelse af den politik, der var blevet knæsat under første verdenskrig, men periodisk suspenderet i 1920'erne. Denne politik forgrenede sig og raffineredes i 1930'erne; men noget principielt nyt skete ikke.

Krisens virkninger oplevedes forskelligt. For den håndværker, der var arbejdsløs, og for den landbruger, hvis forrentningsprocent var negativ, kunne den føles ubarmhjertig. Men der er mange måder at opgøre dens virkninger på. Ser man på de nøgterne tal, viser den samlede udvikling fra 1930 til 1939, at væksten i levestandarden i gennemsnit pr. år kun var på ca. 1,3%, hvilket var det halve af væksten i 1920'erne. Men et sådant tal er dog kun den halve sandhed, thi krisen ramte de forskellige erhverv ulige hårdt. Det værste kriseår var 1932, hvor den samlede investering var ca. 25% lavere end i 1931. Selv om begge hovederhverv – landbrug og industri – blev ramt, var det dog navnlig bygge- og anlægssektoren, som led. Men byerhvervene gik dog forholdsvis hurtigt frem efter 1932 på grund af importreguleringerne og rentesænkningerne. Dette hindrede imidlertid ikke, at arbejdsløsheden fortsat var betydelig: i 1932 på 32% i alle fagforbund, i 1939 18%. For landbruget blev normaliseringsfasen endnu mere langtrukket;

først i 1938 påbegyndtes igen en større produktionsforøgelse.

Det er historikeren og økonomen Hans Chr. Johansens samlede vurdering, at

„For landbrugerne faldt indtjeningen betydeligt stærkere end priser og produktionsomfang, fordi en række af erhvervets hovedudgifter ikke ændredes tilsvarende, således at en stigende andel af produktionen tilfaldt andre samfundsgrupper i form af rentebetaling og lønninger, og for de beskæftigede i byerhvervene kunne de grupper, der ikke blev ramt af arbejdsløshed, regne med en reallønsfremgang, fordi lønningerne – delvis ved politiske indgreb – faldt mindre end priserne, mens til gengæld de langvarigt arbejdsløse blev meget alvorligt ramt, fordi arbejdsløshedsforsikring og offentlig hjælp langt fra lå på samme niveau som lønningerne. Den beskedne nedgang i den gennemsnitlige levestandard dækker derfor over meget store forskelle i udviklingen blandt samfundets enkelte medlemmer“.

På samme måde, som man har overdrevet det nye i 1930'ernes krisepolitik, har man utvivlsomt dramatiseret den partipolitiske udvikling. Svend Thorsen har som tidligere nævnt malende, men korrekt brugt det billede, at de fire store partier i løbet af 1930'erne alle var blevet forsynet med en måne eller drabant. Det var DKP, DNSAP, LS (alias Det frie Folkeparti, fra 1939 Bondepartiet) og Danmarks Retsforbund, der dog var repræsenteret i folketinget allerede fra 1926. Men som det netop er fremhævet i forbindelse med valget i 1939, der betegner en kulmination i henseende til partisplittelse, fik drabanterne ret få stemmer og tilsvarende ringe indflydelse, måske med undtagelse af Det frie Folkeparti, der gjorde et sådant indhug på Venstre, at det i sin politik var nødt til at tage hensyn dertil. Venstres tilbagegang begyndte dog allerede i 1932 under indtryk af landbrugskrisen. Venstre blev nu reduceret til samme størrelse som Det konservative Folkeparti, hvilket skærpede kappelstriden mellem disse to partier.

Den mest bemærkelsesværdige forandring i

partiforholdene var Venstres faktiske opgivelse af partiets liberalistiske holdning i forbindelse med Kanslergade-forliget. I partiet har man næppe haft nogen entydig forestilling om den principielle ideologiske rækkevidde af de skridt, man foretog. De mere fremsynede og mindre ortodokse i partiets ledelse som dr. Krag har formentlig gjort sig klart, at Venstre stod ved et skifte, mens andre snarere regnede med, at Kanslergade-forliget var en engangsforeteelse. Som udviklingen formede sig efter forliget, med den fortsatte økonomiske krise, tog Venstre dog definitivt afsked med den rene liberalisme og accepterede for at vinde indflydelse, hvad mangan ortodoks liberalist ville kalde den rene planøkonomi.

I de øvrige partiers forhold skete der ikke store forandringer i forhold til den foregående tid. Det konservative Folkeparti havde altid været parat til at lade staten hjælpe betrængte erhverv, og partiet havde altid virket for et stærkt forsvar; heri skete ingen ændring. Det radikale Venstre fandt i 1929 sammen med Socialdemokratiet, men det var heller ikke nyt. 1913-16 havde Socialdemokratiet været fast støtteparti for den radikale mindretalsregering, 1916 var Stauning blevet optaget i regeringen, der i det mindste fra 1918 lader sig betegne som en socialdemokratisk-radikal koalitionsregering, om end den forholdsvis sammensætning var usædvanlig. De to partier repræsenterede også begge de ikke-besiddende samfundsklasser, og dr. Munchs opfattelse af partiets placering var helt klart, at det fortrinsvis burde samvirke med Socialdemokratiet. Der var altså ikke noget bemærkelsesværdigt i, at de to partier fandt sammen før krisen. Efter Socialdemokratiets totale accept af „ministersocialismen“ i 1924 fik dog nu storebror broderparten af ministerposterne. Denne konstellation skabte en bemærkelsesværdigt stabil parlamentarisk situation, navn-

lig sammenlignet med de fleste andre europæiske stater.

Næst efter Venstres ideologi-skifte var Socialdemokratiets vækst periodens anden bemærkelsesværdige begivenhed. Den kunne efter 1935 give anledning til formodning om, at man som i Sverige ville nå over 50% af de afgivne stemmer. Men stigningen var en jævn fortsættelse af udviklingen fra 1920'erne og før. Det har tidligere i denne fremstilling været fremhævet, at Socialdemokratiet således ændrede karakter og blev en folkebevægelse. I takt hermed afskrev man ideologisk tanken om en umiddelbart forestående socialisering og gik ind på et kontrolsystem og en kriseudjævnende finans- og pengepolitik. Heller ikke heri var der noget nyt. Allerede Socialdemokratiets program fra 1923 var inde på denne tankegang, og i 1927 sagde Stauning på partiets kongres, at udviklingen fra smådrift til kapitalistisk stordrift ikke kunne undværes. Den var, sagde han, nødvendig for kapitalismen, men også en forudsætning for den socialisering, der engang skulle komme. „Socialiseringen var“, med Vagn Dybdahls ord, „ikke afskrevet, men, for at blive i bogholderisproget, overført til de usikre fordringer, som tilfældet også var det i Sverige“. Socialdemokratiets begyndende nyorientering i forsvarsspørgsmålet vil straks blive behandlet.

Om valgdeltagelsen gælder, at den var ret konstant i 1930'erne, idet den groft sagt lå på 80%, hvilket var et par procent mere end i 1920'erne.

Konklusionen, som underbygges af den nyeste forskning, er altså, at udviklingen i 1930'erne i Danmark – såvel som i Norge og Sverige – ikke bryder afgørende med den, der allerede var i gang. Skellet ligger snarere ved første verdenskrigs udbrud.

•

Denne status over vælfærdsstatens videreudbygning i 1930'erne har alene beskæftiget

sig med de indenrigspolitiske forhold i videste forstand. Uomtalt er derimod Danmarks forsvars- og udenrigspolitiske situation. I denne sammenhæng har Socialdemokratiets stilling særlig interesse, fordi det – hvis det ændrede holdning – kunne gennemføre en ny politik sammen med Venstre og konservative, dersom det skønnede, at forholdene krævede det.

At partiets ledelse begyndte at varsle nye signaler efter Hitlers magtovertagelse, måske endda før, er evident. Alene det forhold, at Socialdemokratiet var kommet til magten, kan i så henseende have haft en vis betydning. Ekstremistiske bevægelser rundt om i Europa havde vist, at en bevæbnet ordensmagt udover politiet i givet fald var af betydning. Forsvarslovene af 1932 kunne siges at give en styrke, som var tilstrækkelig til indvortes brug, og der mærkedes ikke ved denne lejlighed nogen ændring i partiets officielle holdning. Lovene var, hvad socialdemokraterne, Venstre og radikale kunne enes om. I 1932 havde Stauning skilt sig af med afrustningsforkæmperen par excellence, Laust Rasmussen, som forsvarsminister og i 1933 med hans efterfølger, H. P. Hansen, der vel var mere besindig, men af samme observans. Fra foråret 1933 var Stauning selv forsvarsminister. Heri kunne der ligge en tanke. Skulle skibet ændre kurs, var det bedst, at skipperen selv stod på broen. Allerede ved sin udnævnelse til forsvarsminister lod han forstå, at afrustningsforslaget næppe nogen sinde ville blive til noget.

Det var heller ikke tilfældigt, at Socialdemokratiets ordfører, Hans Nielsen, under finanslovdebatten i oktober 1933 fremkom med de ofte citerede ord om, at Danmark var et smukt hus i nationernes række, som var vel værdt at forsvare. Han sagde ganske vist „over for voldsmand“ og talte særlig om Sønderjylland, hvor sindene var opskræmte på

grund af fanatiske nazisters trusler om at løbe storm mod grænsen. Alligevel var det en helt anden toneføring end den, man var vant til, da Laust Rasmussen førte ordet. Hans Nielsen fremhævede også med baggrund i nogle af general Withs ideer det positive i ungdommens opdragelse i våbenbrug, hvilket den socialdemokratiske gruppes flertal i et efterfølgende møde dog tog afstand fra. Hans Nielsen, og altså ikke Stauning selv, havde med andre ord vovet sig derud, hvor isen begynder at knage. Socialdemokratiets rigsdagsgruppe var stadig tilbageholdende. Når man betænker de mange års intense antimilitaristiske propaganda – foruden hensynet til den radikale regeringspartner – er det forståeligt, at man viste træghed. Man svinger ikke let et stort parti fra dag til dag, hvad i øvrigt næppe nogen ønskede. Man varmede kun op. Men debatten i partigruppen viste også, at Stauning, Hartvig Frisch, der netop i oktober 1933 udsendte sin bog „Pest over Europa“, og J. P. Nielsen, Dynt, var parate ikke blot til at opgive afrustningen, men også til at acceptere ungdommens våbenopøvelse og et større nordisk samarbejde på forsvarsområdet. Hvad det sidste angik, havde Stauning følt sig for i oktober 1933 ved forskellige udtalelser, men var blevet mødt med afvisning af både den svenske og den norske opinion. Danmarks sydgrænse vedkom ikke disse to lande. For Norges vedkommende var bitterheden over nederlaget i Grønlandsprocessen stadig stor.

Socialdemokratiets linje blev altså, at man stadig var for afrustning, men ville begrave forslaget herom.

Udviklingen i Socialdemokratiet notificeredes i 1934 i programmet „Danmark for folket“, som Stauning som før nævnt selv skrev hovedparten af. Det anlagde en pessimistisk vurdering af den internationale situation og erklærede, at der ikke for tiden var basis for isoleret afrustning. Meget mere blev der ikke sagt.

Stauning måtte stadig gå forsigtigt frem. Han erkendte, at hovedmassen af partiet ikke var rede til videregående foranstaltninger, og alene den lige refererede programmerklæring blev i samtiden registreret som en betydningsfuld drejning.

At Stauning var i skred, fremgår af ministermødet 22. marts 1935, hvor han foreslog, at hæren udvidedes med to regimenter mere. Det støttedes af Friis-Skotte, Hauge og Steincke, mens de radikale var imod sammen med formentlig Bording og H. P. Hansen. Der kan ikke godt være tvivl om, at de to regimenter var en prøveballon, for i samme forår bragte „Social-Demokraten“ flere artikler, der var positive over for forsvaret. Kongressen i Ålborg i juni 1935 gik et ikke uvæsentligt skridt videre. Nu taltes i resolutionen om „en effektiv bevogtning“. Stauning ville gerne være gået endnu længere og have åbnet mulighed for en vis oprustning. Han var stærkt påvirket af den begyndende tyske oprustning; men han bremsedes af hensynet til partiets gamle antimilitarister.

Der var som nævnt også hensynet til dr. Munch og de øvrige radikale, som ikke i mindste måde havde ændret opfattelse. Under de slesvig-holstenske nazisters grænsebulder, hvis rækkevidde det kunne være svært at vurdere, havde Munch været tilbageholdende og ment, at lidt mere statspoliti måtte være nok, og Munch misbilligede Staunings spæde nordiske initiativ. Det betød ikke, at Munch undervurderede Hitler-regimets farlighed; han mente blot ikke, der var noget for os at stille op. Folkeforbundet som fredsstifter havde han opgivet troen på allerede i marts 1933. Kort efter udtrådte Tyskland af Folkeforbundet, og i marts 1935 meddelte Hitler, at der ville blive indført almindelig værnepligt i Tyskland, hvilket stred klart mod Versaillesfredens bestemmelser. Det var en disposition, der fremkaldte megen ængstelse i Danmark –

også fordi vi som medlem af Folkeforbundsrådet siden 1933 ikke kunne undgå at bekende kulør. Munchs standpunkt, som også Stauning og den øvrige regering samt Venstre og konservative delte, var, at vi ikke måtte vække mistro i Berlin, men på den anden side heller ikke måtte indtage en holdning, der vanskeliggjorde senere bistand fra de stater, som nu ville slutte op mod Tyskland. Heraf fulgte, at Danmark i Folkeforbundsrådet undlod at stemme, hvilket indbragte os ros i Tyskland og kritik for frygtagtighed bl.a. i den franske presse. Til grund for Munchs holdning lå den uomtvistelige kendsgerning, at Folkeforbundet ikke kunne gøre sig gældende i stormagtskonflikter. Der kunne derfor ingen anledning være for os til at blive indblandet. Christmas Møller erklærede da også i det udenrigspolitiske nævn, at enhver dansk udenrigsminister måtte have handlet som Munch.

Netop under „Stauning eller kaos“-valget i 1935 inddrog vi på ny i den accelererende storpolitiske konfrontation, da Italien angreb Abessinien og Folkeforbundssanktioner derfor kom på tale. Munch havde altid været skeptisk over for sådanne; men da alle andre medlemmer af Folkeforbundet på nær Italien, Østrig, Ungarn og Albanien gik ind for sanktioner, d.v.s. 50 mod 4, fandt også vi vor plads blandt de stater, der i påkommende tilfælde ønskede sanktioner anvendt. 13. november 1935 – altså så hurtigt efter valget som muligt – fremsatte Munch i folketinget forslag om sanktionerne. Retligt var det formentlig uforødet; men det ville være opportunt, om Venstre og konservative kunne bindes, og det kunne de ikke ved at udnytte administrative bemyndigelser, men kun ved at gå den trælse vej gennem rigsdagen. Munch havde utvivlsomt forestillet sig, at det ville gå forholdsvis glat; men de to oppositionspartier var ikke til sinds at give den generelle bemyndigelse, regeringen bad om. For at opnå alle fire store partiers tilslutning

søgte Munch at imødekomme VK-oppositionen ved at give tilsagn om, at sanktionerne kun skulle iværksættes efter forhandling med det udenrigspolitiske nævn og med tilslutning af finansudvalget; men det tilfredsstillende ikke Venstre og konservative, og sanktionsloven blev da vedtaget alene med regeringspartiernes stemmer, mens oppositionen undlod at stemme. Da olien var holdt uden for sanktionerne, og da vestmagterne i virkeligheden ikke var indstillet på at sætte ind over for Italien, var sanktionerne uden betydning, og hvad vi foretog os ret beset ligegyldigt. Folkeforbundets fallit var åbenbar. Dette forhold repetere- redes til overflod i marts 1936, da Hitler besatte Rhin-zonen. Forhandlinger om sanktioner førte til intet; men Danmark havde formået at manøvrere, så at vi ikke fornærmede Tyskland.

Der var mange andre dårlige varsler, som f.eks. den tysk-britiske flådeoverenskomst af 18. juni 1935; men disse forhold skal her, hvor vi interesserer os for den danske regerings reaktioner, lades uomtalt. Historikeren Viggo Sjøqvist konstaterer i sit værk om dansk udenrigspolitik 1933-40, at det fra sommeren 1935 syntes uundgåeligt, at alle problemer omkring det danske forsvar måtte tages op til ny vurdering, men i isoleret dansk regie, da enhver form for nordisk militært samarbejde var udelukket.

På trods af små skinmanøvrer og mindre krusninger under drøftelserne i det udenrigspolitiske nævn var der enighed mellem de fire store partier om regeringens Folkeforbunds- politik. Derimod var der langt fra enighed mellem partierne om, hvilke slutninger man skulle drage af de udenrigspolitiske konjunkturer med hensyn til dansk forsvar. Her stod Det konservative Folkeparti og Det radikale Venstre på de positioner, de havde stået på den sidste menneskealder. At Venstres grund- holdning var forsvarsvenlig, kunne der ikke

være tvivl om, og Socialdemokratiet var for- sigtigt i skred over mod en mere positiv stilling. Valget i 1935, der som omtalt var den stemme- mæssige understregning af Socialdemokratiets vækst til folkebevægelse, gjorde det ikke lettere for partiet at slå ind på en ny politik. Det er nu engang sværere at vende en supertanker end en jolle. Som nævnt foretrak Stauning efter valget at kvittere forsvarsministerposten og overdrage den til partisekretær Alsing Ander- sen. Herved opnåede statsministeren ved den nye ministers ubetingede loyalitet at have fuld kontrol over dansk forsvars udvikling og tillige have mulighed for selv at stå friere både over for sit eget parti og over for de øvrige partier samt måske ikke mindst over for gene- ralløjtnant Erik With, som Stauning i uden- rigsminister Munchs fravær selv havde prote- geret frem til posten som hærchef, bl.a. fordi dennes joviale væsen tiltalte ham.

Det konservative Folkeparti førte an i pres- set på regeringen for at få den til at omsætte registreringer af den farlige internationale ud- vikling til praktiske foranstaltninger. I februar 1936 fremsatte Ole Bjørn Kraft på de konser- vatives vegne et forslag om at anskaffe for 20 mill. kr. materiel til luftforsvaret. Han moti- verede det med nogle betragtninger over flyvevåbenets udvikling efter krigen: „Med den tekniske udvikling, der har fundet sted, er det et stort spørgsmål, om den danske stats- ledelse ikke allerede gennem truslen om et luft- bombardement kunne blive tvunget til ind- rømmelser af en sådan karakter, at vor selv- bestemmelsesret ville blive bragt i afgørende fare“. Hans ord gjorde dog ikke noget indtryk på regeringen og heller ikke på general With, som tænkte i første verdenskrigs baner og der- for foretrak kanoner og fodfolk fremfor fly- vende maskiner. Derimod var Venstre mere positivt, skønt dette parti havde været initia- tivtager til 1932-ordningen.

Et konservativt forslag, der enigt støttedes

af de ellers altid uenige militære sagkyndige, om at nedsætte en forsvarskommission til kulegravning af vore forsvarspolitiske problemer vandt ikke genklang hos regeringen. Den nedsatte i stedet i august 1936 et internt ministerudvalg bestående af de tidligere forsvarsministre Stauning, Munch og H. P. Hansen samt den fungerende forsvarsminister, Alsing Andersen. Dette politiske sværvægtsudvalg skulle give direktiver til værnscheferne om de rammer, de måtte holde sig inden for i planlægningen af en ny forsvarsordning. De væsentligste direktiver gik ud på, at en ny forsvarsordning ikke måtte koste mere end den gamle, og at den ikke måtte sigte på et eksistensforsvar, men kun på et grænse- og kystforsvar, der dog skulle være i stand til at afvise forsøg på at bruge dansk territorium, „hvor mulighed for en sådan afvisning måtte foreligge“. Så var der ikke sagt for meget.

Resultatet af ministerudvalgets direktiver blev, at krigsministeriet udarbejdede et meget moderat forslag, som With, da han omsider fik det til høring, fuldstændig nedgjorde – og at søværnet foreslog en udvidelse af flåden, som ifølge forslaget også skulle have artilleriskibe og et kraftigt luftvåben med henblik på, at neutralitetsforsvaret kunne gå over i et egentligt eksistensforsvar.

I Socialdemokratiet stod man stadig delt. Yngre socialdemokrater var mere tilbøjelige til at gå ind for et stærkere forsvar. F.eks. sagde H. C. Hansen i 1936: „Skulle tilfældige bander kunne gå over grænsen, uden at vi satte ind over for dem? Kunne vi i en kritisk situation forvente nogen art af militær bistand fra andre nationer, såfremt vi selv resignerede og erklærede ikke at ville yde nogen beskyttelse af vor grænse?“ Det var meget forsigtigt formuleret, men dækkede meget godt en gruppes synspunkt. På den anden side havde mange ældre socialdemokrater ikke glemt Laust Rasmussens afrustningsforslag. I centrum af rigs-

dagsgruppen stod ministrene, først og fremmest Stauning, der vel dybest set var enig med de unge, men måtte tænke på sammenholdet i partiet. Da forsvarsforslagene, som på grund af august-direktiverne trods alt holdt sig inden for ret snævre rammer, kom til behandling i den socialdemokratiske gruppe i december 1936, fik de støtte også af de ellers ret pacifistisk indstillede ministre som f.eks. H. P. Hansen og Bording, der ønskede ro om sagen. De blev også vedtaget af socialdemokraterne, hvorimod de radikale var imod. Nogle, som Munch, var imod artilleriskibe, der kunne tjene egentlige krigsformål, andre, som de tidligere ministre Zahle, Scavenius og Hassing-Jørgensen, krævede besparelser.

Situationen var med andre ord ikke uden spændinger; men når de to regeringspartier dog så forholdsvis hurtigt nåede til enighed om et kompromis, skyldtes det i første række, at statsministeren og med ham de øvrige socialdemokratiske ministre kom de radikale i møde, hvilket også konvenerede Socialdemokratiets afrustningsfløj. Når alt kom til alt, foretrak Stauning regeringsfællesskabet med de radikale fremfor med Venstre og eventuelt de konservative at etablere et forsvarspolitisk samarbejde, som ville skabe større problemer med pacifistfløjen, end samarbejdet med de radikale forvoldte i forhold til partiets unge – rent bortset fra, at et sådant samarbejde kun med stort besvær ville kunne udstrækkes til de områder, hvor man i øvrigt gik harmonisk i spand med Det radikale Venstre. Sagt på en anden måde var Staunings og hans fællers bekymring over udviklingen efter Hitlers magtovertagelse ægte nok og ligeledes deres deraf flydende ønske om at effektivisere vort forsvar; men de havde uklare og usikre forestillinger om, i hvilken sammenhæng og på hvilken måde et stærkere forsvar skulle virke, når man så bort fra helt begrænsede grænsekrænkelser af forvildede og ophidsede tyske grænseflyt-

tere. Der var jo, tænkte de, nok trods alt noget om det, når dr. Munch med stoisk ro doede, at Danmark aldrig nogen sinde, uanset hvor meget vi i vor venneløse tilstand oprustedede, ville være i stand til at modsætte sig en tysk aggression. Hensynet til den indenrigspolitiske situation vejede altså tungere end nervøsiteten for den udenrigspolitiske udvikling.

Det sås af det lovforslag, Alsing Andersen fremsatte i folketinget 4. februar 1937. I sin forelæggelsestale betonedede han, at rustningerne i andre lande ikke kunne eller burde tages som eksempel for Danmark, da regeringen ikke anså det for muligt at bygge Danmarks sikkerhed på rustninger. Man havde, sagde han, også fundet det afgørende nødvendigt at tage økonomiske hensyn, således at de sociale og kulturelle opgaver ikke led skade. Men noget militær måtte vi have, og skulle militærordningen være mere rationel, var det mest påtrængende at skaffe en tidssvarende materieludrustning for hærens styrker og, som han sagde, „sanere flådens forhold med hensyn til materiel og personel“. Det var efter regeringens opfattelse bedre at have et mindre, veludrustet forsvar end et større, som ikke havde det fornødne materiel. For at tilsukre pillen, der ellers ikke synes særlig stor, var der til forsvarslovene knyttet forbedringer af kaserneforholdene, højere løn til de værnepligtige og en humanisering af den militære straffelov.

Om det således efter regeringens opfattelse mere rationelle og hensigtsmæssige forsvarsopgaver sagde Alsing Andersen, at de var som under første verdenskrig at bidrage til at holde os uden for et eventuelt stormagtsopgør ved at varetage de forpligtelser, der påhvilede os, d.v.s. ikke alene at afvise tilfældige neutralitetskrænkelser, men også at yde en vis beskyttelse mod andre neutralitetskrænkelser, når der var rimelig mulighed for at afvise dem.

Efter forslaget ville ordningen blive mere

rationel og hensigtsmæssig, dersom man nøjedes med at indkalde 7.800 mand i stedet for 8.900, men det skete ved at sætte arbejds- og hjælpetroppernes antal ned med 2.300 og øge de regulære styrker med 1.200. Regnet ud efter regimentet gik man ned fra otte til syv. For artilleriets vedkommende blev to hestetrukne afdelinger erstattet med motoriserede. Til forsvar af hovedstaden stilledes én luftværnsafdeling til rådighed. Herom sagde forsvarsministeren, at man ikke ville ofre mere, da en effektiv dækning alligevel ikke kunne opnås. Men den ene afdeling betød dog, „at flyvere, der i fjendtlig hensigt søgte ind over byen, ikke kunne gøre dette uden risiko og derfor heller ikke kunne optræde efter forgodtbefindende“. Således ræsonnerede man ikke blot i Danmark, men også i de øvrige vesteuropæiske lande, at man kunne beskytte sig mod Hitlers Luftwaffe. Samtidig nedsatte man antallet af eskadriller i hærens flyvertropper fra fem til fire. I kroner og øre betød alt dette, at hærudgifterne steg fra ca. 26 mill. kr. årligt til 26,4 mill. Inden for en periode af højst fem finansår ydedes en engangsbevilling på 10 mill. kr. til materielanskaffelser.

Hvad flåden angik, bestemtes det, at den skulle bestå af artilleriskibet „Niels Juel“ – af stort set alle anerkendt som noget af et misfoster – og 13 bevogtningsenheder, d.v.s. torpedobåde, u-både og minestrygere, samt 1 mineskib, nogle minefartøjer og 20-24 fly. Under forhandlingerne i folketingsudvalget skubbede man nogle af nyanskaffelserne ud i fremtiden og opsminkede i stedet de gamle u-både og artilleriskibet „Peder Skram“. Søværnets budget steg med ca. 1,6 mill. kr. til 14,5 mill. årligt. Hertil kom en ekstraordinær bevilling på 9 mill. kr. at anvende inden for en periode af højst fem år. Denne forsvarsordning vedtoges af folketing og landsting i april-maj 1937 alene med regeringspartierne stemmer. Det konservative

Folkeparti stemte imod, mens Venstre undlod at stemme. Selv om 1937-ordningen betød en lidt bedre teknik især i form af mere motorisering, var og forblev vi alligevel militært afmægtige. Oppositionens og værnenes synspunkt, at en fjendtlig stormagt altid ville være optaget på hovedfronterne og derfor ikke i stand til at sætte større styrker ind mod os, havde ikke formålet at gøre indtryk på regeringen. De radikale måtte ved forliget acceptere en beskedent stigning i forsvarsudgifterne, hvad der navnlig ud fra et gammelradikalt synspunkt var uheldigt, men til gengæld var der færre indkaldte, ligesom de frivillige korps blev nedlagt. Ordningen var vel en smule mere effektiv end den fra 1932; men det var, når alt kom til alt, de radikale, som prægede den. Viggo Sjøqvist siger træffende om Socialdemokratiets holdning, at der vel „spores en begyndende usikkerhed, som dog ikke fik lov at slå igennem“. Hensynet til den radikale samarbejdspartner vejede tungere.

Venstres mindretalsforslag gik ud på 600.000 kr. mere til kystdefensionen, yderligere to regimente og en flyeskadrille samt 5 musikkorps à 20 mand. I forhold til regeringsforslaget betød det ca. 7 mill. kr. mere om året og ekstraordinært 2 mill. kr. årligt i 5 år. De konservative ønskede bl.a. yderligere 4 regimente fodfolk, et artilleriregiment, et luftværnsregiment i København og to nye artilleriskibe. Prisen for de konservatives forslag ansløges for hærens vedkommende til 36,6 mill. kr. om året og 32,5 mill. kr. til materiel og for flådens vedkommende til 16 mill. kr. om året og 86,2 mill. til nyanskaffelser over en otte års periode og 11,5 mill. til kystdefensionen over en fem års periode. Eller sagt på en anden måde lå Venstres forslag ikke langt fra regeringens, de konservatives lidt nærmere de militære sagkyndiges; men fælles for de to oppositionspartiets forslag var, at de begge var blevet til med skelen til de politiske mulighe-

der. Sådanne eksisterede ikke, da det kom til stykket. Undervisningsminister Jørgen Jørgensen havde for sit vedkommende ikke noget imod at søge et trekantet forlig med Venstre, men modstanden inden for hans eget parti var for stor. De konservative ønskede ikke at isolere sig fuldstændigt ved at gå ind for beløb af en størrelse, som ingen ville drømme om at bevilge. Hovedforskellen imellem de konservative på den ene side og socialdemokrater og radikale samt et forsvarsvenligt, men dog ambivalent Venstre på den anden side var, at de konservative mente, at vi under alle omstændigheder skulle kæmpe, fordi en sådan kamp for nationens frihed og selvstændighed havde en værdi i sig selv.

•

Meget tyder på, at den udenrigspolitiske situation, vi befandt os i, netop mens man behandlede forsvarslovene i begyndelsen af 1937, gik Stauning på nerverne, og at han for en gangs skyld var uenig med sin udenrigsminister, som han ellers i enhver henseende agtede højt. De var begge lige pessimistiske over den udenrigspolitiske udvikling i almindelighed og især ængstelige for den dansk-tyske grænse, som man frygtede for Hitler ville kræve revideret. Man vidste ikke og kunne ikke vide, at det for Hitler var et uvæsentligt problem i forhold til de tanker, han havde om hele Nordens placering i Neuropa. Folkeforbundets sammenbrud kunne også kun fremkalde bekymring, og nordisk samarbejde kunne der ikke blive tale om. Det havde vist sig med al tydelighed i juli 1936 og var blevet bekræftet i begyndelsen af 1937, hvor de danske gesandter i Oslo og Stockholm oplyste, at hverken den norske eller den svenske regering ville løfte en finger for en truet dansk-tysk grænse.

Stauning og Munch vurderede utvivlsomt vor udenrigspolitiske situation lige alvorligt;

men de reagerede forskelligt. Munch mente, at vi intet skulle foretage os og så håbe, at uvejret ville drage forbi. Ethvert dansk initiativ kunne efter hans opfattelse kun tjene til på uheldig måde at henlede opmærksomheden på vor eksistens og forværre vor stilling. Stauning derimod kunne ikke slå sig til tåls med en sådan passivitet.

Samtidig med, at den svenske regering ikke ville gå ind på tanken om et forsvarssamarbejde, fremkom i konservative svenske aviser som „Svenska Dagbladet“ angreb på Stauning for ikke at ville gøre noget effektivt for ved et stærkt forsvar at værne den dansk-tyske grænse, som jo var hele Nordens grænse. Denne pressekampagne tirrede Stauning, og han formåede ikke at lægge bånd på sin irritation, da han holdt sin meget omtalte tale i Lund 8. marts 1937 for en forsamling, der også talte statsminister Per Albin Hansson. Stauning sagde uden omsvøb, at Sverige ikke havde nogen adkomst til at blande sig i dansk forsvarspolitik, lige så lidt som vi havde det til at blande os i svensk, hvorefter han stillede det retoriske spørgsmål, som har givet talen navn: „Har Danmark fået overdraget opgaven som lænkehund eller anden vagtopgave på Nordens vegne?“ Svaret var selvfølgelig nej. Og med hævet stemme understregede Stauning, at der var andet end hensynet til Norden, som vejede med ved bedømmelsen af Danmarks militærpolitiske holdning. Endelig afviste han et nordisk forsvarsforbund som en utopi, der kunne fremkalde ubegrundet mistænksomhed. Der var ikke ét ord i denne tale, som ikke i realiteten var sagt før, og dens indhold var, når man tog hensyn til de faktiske forhold, også sandt; men sandheden er somme tider ilde hørt, især når den som her havde en udiplomatisk form og afleveredes sammenbidt og uden forsonende smil. Talen vakte stor opsigt og fremkaldte angreb både i pressen og i folkettinget.

Mere interessant er det, at Stauning ikke havde vist talen til Munch eller i øvrigt udbedt sig hans bistand. Stauning har været klar over, at Munch ikke ville sympatisere med Stau-ningens håndfaste måde at drive udenrigspolitik på. Der er grund til at antage, at talen ikke kun havde til hensigt at gøre op med danske og svenske konservative, som talte om nordisk forsvarsforbund, skønt der ikke kunne blive enighed om et sådant, men også sigtede mod Tyskland, som Stauning ønskede at berolige, og en sådan effekt synes den også at have fremkaldt.

Den af Munch uafhængige udenrigspolitik fortsatte Stauning under en rejse til London i april 1937, hvor han og vor gesandt, grev Preben Ahlefeldt-Laurvig, mod Munchs udtrykkelige instruks bragte det dansk-tyske problem på bane for at indkassere den nedslående meddelelse, at Storbritannien ikke ville yde Danmark andet end diplomatisk støtte, dersom tyskerne søgte „at rokke ved vor sydgrænse“. Hermed var det gået, som Munch havde forestillet sig at det kunne gå, hvis disse farlige materier blev bragt på bane, nemlig at vi fik slået fast, at vi var venneløse. Dette var snarere en udenrigspolitisk ulempe end en fordel, men kunne dog tjene til at oplyse Stauning, der åbenbart som Holbergs Ulysses helst selv ville have troen i hænderne, om, at Munch udenrigspolitisk var den klogere af de to. Meget tyder på, at Stauning under sit ophold i London ønskede en kontakt med von Ribbentrop, der da var tysk ambassadør i Storbritannien, for so oder so at få ham til at love, at Tyskland ikke ville angribe Danmark; men initiativet blev ikke til noget, formentlig på grund af indiskretioner i den svenske presse. I stedet tog Stauning i juli 1937 spørgsmålet om en ikke-angrebspakt op med den tyske gesandt i København, Renthe-Fink, men fik ikke andet svar ud af det, end at vi burde behandle det tyske mindretal bedre.

Vi var således overladt til os selv, alt mens de storpolitiske skyer blev stadig mere truende. I marts 1938 besatte Hitler Østrig, og det er forståeligt, at man i Danmark tænkte på Sønderjylland. 26. marts 1938 skrev Stauning under mærket Politicus i den socialdemokratiske presse en artikel, der refererede til 1937-lovens materielanskaffelser og derpå konstaterede, at det vel var muligt, at der kunne gøres endnu mere i den retning bl.a. til beskyttelse af hovedstaden, „hvor der kunne være fare under andre magters sammenstød“. I tilslutning hertil fremsatte finansminister Wilhelm Buhl 5. april 1938 lovforslag om et indenlandsk statslån på 50 mill. kr., der for halvdelens vedkommende skulle bruges til beredskabslagre af kul, jern, olie, reservedele, medicin m.v., mens den anden halvdel over tre år skulle benyttes til fremskyndelse af de ekstraordinære anskaffelser, som 1937-loven forudsatte. Denne sidste forsvarsydelse kunne for de stadig mange forsvarsskeptiske motiveres med, at den for en væsentlig del medgik til at dække prisstigninger.

Under den tjekkiske krise i september 1938, hvor krigsfrygten var udtalt, opholdt udenrigsminister Munch sig i Genève, og det var da Stauning og det øvrige ministerium, der traf beslutning om de ret begrænsede militære dispositioner, som udførtes medio september. Men faren drev også denne gang over, og nogen direkte konfrontation, diplomatisk eller militært, fandt ikke sted for vort vedkommende. De dramatiske begivenheder udløste dog en række forsvarspolitiske overvejelser i Danmark. I oktober 1938 lod statsministeren et 21-mandsudvalg nedsætte, som skulle drøfte vort militære beredskab. Dette udvalg arbejdede på baggrund af en dyb og i offentligheden erkendt uenighed mellem de to værn, hvis ledere havde en indgroet uvilje mod hinanden. De ønskede begge hver især at være det bærende element i forsvaret med deraf

flydende udbygning. Denne uenighed gjorde det lettere for regeringen at sige nej til større bevillinger. Med Munchs ord øgede den tvivlen om, at dansk forsvar kunne løse krigsmæssige opgaver. I udvalget var man, da arbejdet standsede i foråret 1939, heller ikke nået til enighed om noget som helst. De konservative havde ønsket en bemyndigelseslov, der kunne gennemføre den af hæren ønskede enhedskommando, forsvarsstab m.v. og de af flåden krævede artilleriskibe. Munch mente, at en sådan dansk oprustning ville få udlandet, altså især Tyskland, til at tro, at vi havde ændret vore militære hensigter, hvilket var farligt. Regeringens synspunkt var fortsat, at en eksistenskamp kunne vi ikke indlade os på.

I marts 1939 rykkede man verdenskrigen et skridt nærmere, da Tjekkoslavakiets totale underkastelse og opsplitning fandt sted og Chamberlain med baggrund i et begyndende tysk pres på Polen garanterede dets selvstændighed. Både Stauning og Munch og den øvrige regering var fuldt på det rene med situationens alvor. Nogen militære konklusioner drog man ikke. Munch søgte at indhente beroligende udtalelser i det tyske udenrigsministerium, og Stauning formanede i en radiotale 14. april 1939 befolkningen til at indtage en ubetinget upartisk og neutral holdning.

Imidlertid lod USAs præsident, Franklin Roosevelt, Hitler og Mussolini spørge, om de ville love at lade være med at angribe en række stater, bl.a. Danmark, hvilket naturligvis udløste et sandt teutonisk raseri. Hitler spurgte til gengæld, om vi havde foranlediget Roosevelts upassende forespørgsel, hvortil Munch i nøje overensstemmelse med sandheden kunne svare nej, og ligeledes, om vi følte os truet af Tyskland, hvortil Munch selvfølgelig, men ikke med sandhed, også svarede nej. Ikke desto mindre blev man opskræmt, og de fire gamle partiers formænd

enedes 20. april 1939 med regeringen om at styrke beredskabet ved at genindkalde årgang 1938 med 7.000 mand til hæren og ca. 1.000 til flåden samt 6.500 til civilforsvaret.

Hitlers svar på Roosevelts initiativ var dernæst i en tale 28. april 1939 på den ene side at opsigte flådeoverenskomsten af 1935 med Storbritannien og ikke-angrebspagten med Polen af 1934 og på den anden side generøst at tilbyde de af Roosevelt nævnte stater, deriblandt altså Danmark, en ikke-angrebspagt. For at understrege det betydningsfulde i tilbuddet lod Ribbentrop de pågældende landes gesandter kalde til sig enkeltvis til manuduktion. Munch havde helst ønsket at undgå denne situation, men som sagen lå, fandt han det nødvendigt at acceptere tilbuddet. Det lod sig endda hævde, at en ikke-angrebspagt med Tyskland kunne tolkes som en anerkendelse af den dansk-tyske grænse. Men danske politikere var naturligvis klare over, at Hitlers udspil havde en propagandamæssig hensigt, og at en afvisning ville blive opfattet som en uvenlig handling, der tværtimod kunne rejse grænsespørgsmålet. En afvisning ville heller ikke medføre nogen ændret holdning fra vestmagterne, der tydeligvis havde afskrevet os.

Til Munchs skuffelse lykkedes det ikke at få de tre andre nordiske lande med på Danmarks linje i denne sag, og da den kom op på det udenrigspolitiske nævns møde 9. maj 1939, viste ikke blot Christmas Møller, men også Oluf Krag fra Venstre uvilje mod at gå med til en ikke-angrebspagt. Der måtte flere møder i nævnet til og ind imellem på begæring fra oppositionen nye nordiske sonderinger.

Da tyskerne gav tilsagn om, at en pagt ikke hindrede vort handelsamkvem med Tysklands krigsmodstandere, og da Storbritanniens gesandt lod meddele, at briterne var ligeglade, gled først Venstre og til sidst meget nølende også de konservative over til rege-

ringens standpunkt. Vedtagelsen fandt sted 31. maj 1939. I realiteten ændrede „papirlappen“ ikke vor udenrigspolitiske placering. Vi var stadig stort set forsvarsløse, og vi var stadig afhængige af Tysklands forgodtbefindende, ligesom vestmagterne med et beklagende skuldertræk fortsat overlod os til vor egen skæbne.

Da situationen blev prekær i løbet af august 1939, hvor det stod klart, at verdenskrigen snart ville bryde ud, gennemførte man i Danmark 24. august en række udførselsforbud, ligesom man øgede beredskabet en smule, bl.a. ved at indkalde fem årgange, af hvilke de tre hjemsendtes med uniform. For P. Munch, der i 1914 som forsvarsminister også havde stået i en nøgleposition, måtte det hele forekomme som en reprémie på en tragedie, han helst ikke så opført. De forestillinger, Tyskland fremkom med over for os i slutningen af august 1939, kunne minde meget om dem fra juli-august 1914, dog at de ikke nu i første række var udslag af frygt for den britiske marine, men for, at Royal Air Force måske ville hjælpe Polen med fly, der passerede over dansk område. Senere – i november 1939 – kom også et krav om som i august 1914 at spærre Bælterne med miner, hvad man også gjorde for at undgå, at tyskerne selv udlagde dem.

Som under første verdenskrig blev handelen med de to krigsførende parter et ømtåleligt problem. Briterne havde under første krig haft noget mere brug for danske levnedsmidler end nu, hvor man gennem 1930'erne havde forberedt sig på isolation; deres langmodighed var derfor mindre end under første verdenskrig, hvor de modsat nu i øvrigt ikke havde strammet blokadevåbenet før 1916-17. Det betød dog ikke, at briterne var uinteresserede i vore landbrugsvarer. Hvad de fik fra os, gik tyskerne forbi.

Tyskerne syntes også straks mere rigoristi-

ske end i 1914. Den tyske marine sænkede i september 1939 flere skandinaviske skibe på vej til britisk havn; men der nåedes ret hurtigt ved forhandling med det tyske udenrigsministerium en aftale bl.a. om afmærkning af de danske skibe. I princippet etableredes herved samme handelsmæssige ordning, som havde været gældende under første verdenskrig. Vi solgte til begge de krigsførende parter og de til os.

Skulle uestret mon gå os forbi, som det havde gjort, dengang Jeppe Aakjær skrev:

„Du pusling-land, som hygger dig i smug, mens hele verden brænder om din vugge“?

•

Samarbejdet i ministeriet Stauning III fortsatte på samme, overvejende gnidningsfri måde som i den foregående regeringsperiode. Den afgørende prøve kom samarbejdet ud for i forbindelse med 1937-forsvarslovene, idet der her var visse divergenser ikke blot inden for de to regeringspartiers rigsdagsgrupper, men også mellem de to regeringspartier indbyrdes. Det var en farlig sag, som godt kunne have ført til regeringens sprængning. Men viljen til at bevare sammenholdet var altså større, og afstanden mellem standpunkterne blev overvundet.

Staunings ledelse af regeringen fremhæves af alle de ministre, som har ytret sig herom. Ganske særlig er det dog tilfældet med de tre radikale ministre. Dybest set er deres ros en refleks af, at Stauning var pantet på regerings-samarbejdet, som de radikale ministre ønskede skulle fortsætte. Så længe Stauning var af samme mening, var hans position stærk nok til at neddæmpe enhver opposition i hans eget parti.

Var der tilløb til uenighed, talte Stauning og Munch sammen og fik den jævnet, men også Jørgen Jørgensen og Bertel Dahlgaard havde et tillidsfuldt forhold til statsministeren. Jørgen Jørgensen beretter, at ministre

som regel havde orienteret statsministeren på forhånd om de sager, de agtede at fremlægge på ministermøderne. Jørgen Jørgensens forslag var præget af hans højskoleindstilling, som ikke altid harmonerede med de socialdemokratiske ministres, men Stauning støttede da altid Jørgen Jørgensen.

Meget rammende siger Bertel Dahlgaard: „Vi kendte hinanden så godt, at vi vidste, hvor grænserne gik for, hvad hvert af partierne kunne medvirke til. Hvorfor så strides derom . . .“. Dahlgaard fremfører også, at der i hele den 11-årige regeringsperiode afholdtes ca. 1.000 ministermøder, uden at det kom til heftig strid eller politisk opgør. Ministerprotokollerne synes at bekræfte dette. Kun en enkelt gang ser det ud til, at man har stemt, nemlig 25. maj 1937, hvor Steincke stemte imod en overlærerudnævnelse! Mere vigtigt var det naturligvis, at man i de dybt alvorlige diskussioner om f.eks. den udenrigspolitiske situation, derunder den spanske borgerkrig, vort beredskab samt alle de sociale og økonomiske tiltag kunne tale sig frem til enighed.

Dahlgaard oplyser dog også, at Staunings styrke ikke lå i at tilrettelægge en samlet politik. Han lod stort set hver minister passe sit og tog kun sjældent selv koordinerende initiativer. Dette kan dog også skyldes, at han fandt, at summen af ministreens bestræbelser udgjorde en bæredygtig politik. På ministermøderne synes man overvejende at have beskæftiget sig med myriader af enkeltpørgsmål, og det kan være svært at se, hvem der var de toneangivende ministre bortset fra statsministeren. Staunings og Munchs divergenser er nævnt. Der er dog ingen tvivl om, at udenrigspolitikken suverænt bestyredes af P. Munch, og ej heller om, at landbrugsminister Bording spillede en rolle som Staunings rådgiver og i det hele var en klog politiker med sans for helheden. Derudover synes periodens to finansministre, H. P. Hansen og Vilhelm Buhl, at

have været et par tårne, hvis man skal udtrykke sig i skakspillets terminologi. Også Kjærboel, fornemmer man, fik hurtigt en stærk position. Jørgen Jørgensen holdt sig i denne periode overvejende til sit ministeriums sager, mens til gengæld Bertel Dahlgaard fungerede som en allestedsnærværende opsynsmand, hvad der jævnlige irriterede socialdemokraterne.

Justitsminister Steincke blev stadig mere isoleret på grund af sin arrogante form, der var parret med forfængelighed, og på grund af politiske dispositioner, som krænkede kredse, hvis støtte ministeriet mente at behøve. Derfor ønskede Stauning at skille sig af med Steincke, ifølge denne stærkt tilskyndet af Buhl og Alsing Andersen, og en anledning hertil fik han, da trafikminister Fisker, hvis helbred var dårligt, ønskede at gå af. Stauning motiverede sin henstilling til Steincke med den uro i partiet, hans retssager bl.a. mod pressefolk vakte. Steincke, der selv har offentliggjort hele korrespondancen i sine erindringer, var dybt krænket, og selv om han hævder, at han nødig ville være blevet siddende, var sandheden nok en anden. Næppe nogen minister kan lide „at blive gået“ på den måde, Steincke blev det. Men der var ingen vej udenom, og Steincke forlod justitsministeriet 15. september 1939. Fra 1. januar 1940 udnævntes han til statens medlem af direktionen for Kryolitselskabet Øresund. Nogen afsked skal ikke tages med Steincke, da han fortsatte som samfundsdebattør og politiker endnu i mange år og endog blev minister en gang til.

•

Allerede et års tid efter sin udnævnelse til minister havde trafikminister Fisker fået et

sygdomsmæssigt knæk. Hans hjerte var svagt. Han kom derfor ikke til at udrette så meget, som hans politiske begavelse og smidige forhandlingsevne ellers berettigede til at forvente. Han havde i sin ministertid interesseret sig meget for trafikflyvningen, og han fik sat fart i opførelsen af den nye administrationsbygning i Kastrup lufthavn, ligesom det var i hans tid, at der blev åbnet indenrigsflyvning og anlagt lufthavne i Ålborg, Esbjerg og Rønne. Han tog initiativet til nedsættelse af en trafikkommission, som han forestillede sig skulle føre til en koordination af alle det moderne samfunds forskellige samfærdselsmidler. Men det blev aldrig til noget, kommissionens overvejelser kunne ikke danne baggrund for en stor trafikreform. Fisker havde i marts 1939 gennemført loven om Kalvebøds inddæmning og anlægget af en dæmning til Rømhø, to beskæftigelsesfremmende projekter à ca. 10 mill. kr. stykket. Ved valgene tidligere på året 1939 havde han ladet sig vælge til tingvalgt medlem af landstinget, og da han gik af som minister, nævnedes han både som emne til posten som landstingsformand efter Zahle og til den stilling som hypotekbankdirektør, han havde haft, før han blev minister. Men han foretrak hvervet som formand for radiorådet. Det var dengang en mindre konfrontationsrig forsamling end senere, og formandsposten var en interessant sinecure og ikke en affyringsrampe for yngre himmelstormere.

Fisker nåede dog knap nok at fungere i denne stilling. Han døde 26. december 1939, og ved hans død sagdes det nok med rette, at sin største indflydelse og den betydeligste gerning øvede han, før han blev minister, nemlig i de store forligs tid i 1930'ernes begyndelse.

MINISTERIET TH. STAUNING IV

AXEL SØRENSEN	JØRGEN JØRGENSEN	JØHS. KJÆRBØL
KR. BORDING	TH. STAUNING	P. MUNCH
ALSING ANDERSEN	V. BUHL	BERTEL DAHLGAARD
JØHS. HANSEN	LUDVIG CHRISTENSEN	S. UNMACK LARSEN

MINISTERIET TH. STAUNING IV

(15. september 1939 – 10. april 1940)

Stauings valg af justitsminister virkede overraskende, og i al fald Steincke var fuld af sarkasme over, at en efter hans opfattelse så ubetydelig person som den af ham selv til politimester i Lemvig nyligt udnævnte Svend Unmack Larsen skulle efterfølge ham; men Stauning havde naturligvis sine grunde dertil. Han ville som nys nævnt først og fremmest af med den besværlige Steincke, der gjorde livet vanskeligt for hele ministeriet, og han ville have en justitsminister, som fremtrådte mere socialt og demokratisk.

Svend Unmack Larsen (1893-1965) var født i Århus som søn af byens fattiginspektør, og han voksede op sammen med fattighusets indvånere. „Jeg blev tidligt stillet ansigt til ansigt med livets hårdhed, omgikkes dagligt de mennesker, som frivilligt eller ufrivilligt havde sagt verden farvel, og blev vidne til den dybeste menneskelige fornedrelse“. Som 14-årig skar han en hængt mand ned, fordi han var den første, der så ham. Denne tidlige konfrontation med samfundets ulykkelige prægede Unmack Larsen for livet og gjorde ham til en praktisk mere end en teoretisk socialist, selv om han som moden mand stedse tumlede med socialismens etiske og psykologiske sider og eksempelvis i 1920'erne var stærkt optaget af den belgiske teoretiker Hendrik de Man's opgør med klassekamp-teorien. Han var en friluftsnatur, ville helst have været forst-

mand, men den autoritære fars ordre lød på jura, og cand. jur. blev Unmack Larsen i 1918. Samme år blev han byfogedfuldmægtig i Randers og ved retsreformen året efter dommerfuldmægtig ved Århus kriminalret.

Jævnside hermed gik et politisk arbejde. Han blev huslejenævnensformand, formand for biblioteksforeningen i den på dette område underudviklede by og værgerådsformand. 1933-37 var han medlem af byrådet, hvor han, der var et følelsesbetonet, til dels uligevægtigt gemyt, ofte indtog skarpe standpunkter, der ikke harmonerede med partiets taktik. Han lod sig ikke genopstille i 1937, vel sagtens fordi han følte sig utilpas i det politiske liv, og fordi han attråede en karriere som embedsmand.

I 1939 blev han da også politimester i Lemvig, hvor han efter eget udsagn havde en meget lykkelig, men også meget kort periode. Blandt de unge socialdemokrater, der var utilfreds med Steincke, var også Hans Hedtoft, som kendte Unmack Larsen fra deres fælles by, og der er næppe tvivl om, at Hedtoft – der for resten havde visse psykologiske træk fælles med Unmack Larsen – har henledt Stauings opmærksomhed på ham. I al fald tog Hedtoft til Lemvig og overtalte Unmack Larsen til at indtræde i ministeriet, hvilket skete 15. september 1939.

Det var en dristig udnævnelse, når henses

til, at verdenskrigen var brudt ud 14 dage forinden. Ikke blot havde Unmack Larsen slet ingen landspolitisk lovgivningserfaring – hverken som embedsmand eller som politiker – men han var også stærkt stemningssvingende. Til gengæld kunne han tilføje embedet et større mål af friskid og fratage det noget af den autoritære atmosfære, som Stauning og Socialdemokratiet i Steinckes sidste ministertid havde følt som en belastning.

*

Mens altså justitsministerudnævnelsen havde eksperimentets karakter, var valget af borgmester Axel Sørensen (1882-1947) til trafikminister af den slags, en statsminister foretager, når han ikke ønsker forsøg eller øjnefaldende signalforandringer. Axel Sørensen var søn af Horsens-socialdemokraternes grand old man, forretningsfører Erik N. Sørensen; han blev udlært som købmandslærling, men fulgte så miljøets tilskyndelser, idet han af Laust Rasmussen lod sig fæste som journalist ved „Horsens Social-Demokrat“, hvor han 1909-18 var medredaktør.

Han var medlem af Socialdemokratiets hovedbestyrelse 1906-39, formand for hjælpe-kassen 1907-17, hvad der dengang ofte var en mellemstation i det kommunale arbejde, hjælpe-kassernes landsformand var han 1915-17, og i perioden 1909-39 var han formand for Socialdemokratisk Forbund i Horsens. Ved folketingsvalget i 1913 var han dumpekandidat i Horsens landkreds. Det kunne alt sammen være udmærket; men det grundlæggende i Axel Sørensens politiske tilværelse var dog Horsens byråd. Af dette blev han medlem 1917 og året efter – kun 36 år gammel – borgmester. Rigtig nok blev Axel Sørensen medlem af landstinget i 1932 som suppleant for Mads Jensen-Aale, der blev tingvalgt medlem; men han var dog først og fremmest en østjysk købstadkommunalpolitiker, der var

kommet ind i rigsdagen ad bagdøren. Han forlod den også i 1936 og sad som borgmester på 21. år, da Staunings bud kom.

Axel Sørensen var da 57 år gammel. Han var et hurtigt hoved, en dygtig taler og en snedig, hårdhændet taktiker. Dertil charmerende og festlig, men også ærgerrig og forfængelig. I hans sidste år som borgmester havde der været en vis murren i geledderne over den måde, på hvilken han røgtede sit hverv, og det er på denne baggrund forståeligt, at han brød broerne af efter sig for at påtage sig en ministers usikre gerning.

*

Det således rekonstruerede ministerium Stauning kom i sin korte levetid på grund af forholdene til mest at beskæftige sig med den storpolitiske udvikling og dennes følger for Danmark.

De ekstraordinære foranstaltninger, som regeringen havde ment at måtte iværksætte på grund af krigssituationen, medførte, at finansminister Vilhelm Buhl i oktober 1939 udbad sig og fik rigsdagens samtykke til at forhøje indkomst- og formueskatten for skatteåret 1939-40 med 40% ud over den forhøjelse på 15%, indkomstkatten havde fået i marts 1939. Den nye forhøjelse ville give ca. 47 mill. kr. Allerede i november drejede krigsøkonomiens skrue en tak videre, idet Buhl for skatteåret 1940-41 foreslog en forhøjelse af indkomst- og formueskatterne på ca. 135 mill. kr. Loven herom vedtoges først i marts 1940. Samtidig hermed fik Buhl vedtaget en lov om forhøjelse af forbrugsafgifterne med ca. 200 mill. kr. Forhøjelsen ramte i første række indførte varer, bortset fra livsnødvendige artikler som kul og foderstoffer, ligesom der blev lagt en 10% omsætningsafgift på guld- og sølvvarer, ure, garn, tråd, trikotage, hatte, paraplyer m.v. Hertil kom, at bajerne nu som siden måtte holde for, foruden sodavand, lamper,

papir, chokolade, parfume og andre vellugtende vande samt selvfølgelig tobak. Datiden fandt, at området hermed måtte være støvsuget, eftertiden blev klogere. Men staten fik penge i kassen.

Dyb uro fyldte os, da Sovjetunionen 30. november 1939 angreb Finland. Også i denne konflikt erklærede vi os for neutrale; men Munch frygtede nu for alvor, at vi kunne blive inddraget i krigen. Han så faren i den sammenhæng, at vestmagterne muligvis ville støtte Finland med våben, der da skulle føres gennem Norge og Sverige. Herved kunne Tyskland, der jo var Sovjetunionens allierede, eventuelt som et modtræk angribe Danmark. Tropper og materiel var der nok af, da krigen endnu ikke var begyndt på vestfronten.

Statsminister Stauning var som tidligere nævnt også efter 1939's nederlag og den truende storpolitiske udvikling præget af desillusion og modløshed. Denne holdning kom til udtryk 1. januar 1940 i hans radiotale, der var defaitistisk, og selv om den ikke let kunne være det modsatte, så var dens form ligesom Lund-talen holdt så kategorisk, at den måtte ægge til modsigelse og altså virkede splittende, ikke samlende på nationen.

Han sagde bl.a.:

„Vi kan på grund af landets karakter ikke skabe et forsvarsvæsen som andre lande, selv om viljen havde været til stede, og disse forhold i forening med den uvilje til krig, som efterhånden er udviklet i befolkningen, har ført Danmark ind i en stilling, der umuliggør alle forestillinger om effektivt kampberedskab. Vort land er indrettet på at udøve en bevogtning for vor neutralitet, men krigsførelse i egentlig forstand er udelukket af de geografiske forhold, ligesom befolkningens ringe størrelse også udelukker tilstedeværelsen af en hær, der kan tage kampen op imod magter, som kan tænkes at stå kampberedte over for Danmark. Man skal være rustet således, at man kan hindre parterne fra at benytte neutralt område i krigsøjemed, og man skal derfor udøve kontrol og bevogtning både af land- og søområder“.

Bedre blev det ikke, da Stauning til „Politiken“ sagde, at han aldrig før havde følt sig så nedtrykt, og at alle i hans omgangskreds følte en uhyggestemning. Talen, der var blevet til uden konsultation med dr. Munch, fremkaldte stor opstandelse. I „Berlingske Tidende“ kaldte Anders Vigen statsministeren for „en troens fallent, en politisk Job, der strigler sig med sine potteskår“. De konservative gik i aktion. 12. januar 1940 tilskrev Henning Hasle og Halfdan Hendriksen Stauning med forslag om, at folkettingen vedtog en udtalelse, hvori der stod, at riget „med alle til rådighed stående midler skulle værnes, dets uafhængighed og fred sikres“. Dette forslag var ikke blot udtryk for den diametralt modsatte opfattelse af statsministerens, det gik også videre end forsvarsminister Alsing Andersens udtalelse fra februar 1937. Han havde her gjort sig til talsmand for, at man skulle modsætte sig neutralitetskrænkelser, „når disse var af en sådan karakter, at der forelå rimelig mulighed for deres afvisning“. Dette var regeringens standpunkt.

De konservative havde derfor en baggrund at agere på, og efter interne forhandlinger mellem partierne accepterede regeringen – altså også Stauning – en udtalelse, der 19. januar 1940 blev vedtaget enstemmigt, og hvori det hed, at man var enig om, „at landets neutralitet skal opretholdes, og at de midler, der rådes over, om fornødent skal anvendes for at hævde og værne rigets fred og uafhængighed“. Formuleringen kunne vel fortolkes, men opfattedes let som en desavouering af statsministerens nytårstale og tillige som en ændring af regeringens politik, fordi forbeholdet fra Alsing Andersens erklæring manglede. Her syntes at være tale om et eksistensforsvar. Selv om de konservatives forslag ikke var fulgt slavisk, havde de dog vundet en sejr – men hvilken? Kun en parlamentarisk, thi regeringen ændrede ikke anskuelse. Den ville fortsat kun

anvende dansk forsvar over for en neutralitetskrænker, hvis der forelå „rimelig mulighed“. Forklaringen på, at regeringen i ord kunne forekomme at have imødekommet oppositionens krav, er utvivlsomt, at den tænkte i de samme baner som under første verdenskrig. For at undgå en indenrigspolitisk uro, der kunne vække ubehagelig opsigt i udlandet, accepterede P. Munch og med ham regeringen dengang en forsvarspolitik, der principielt var i modstrid med de to regeringspartiers ideologi. Det var gået godt dengang, for så vidt som vi ikke blev besat og det derfor aldrig blev prøvet, hvorledes regeringen ville handle i tilfælde af en seriøs neutralitetskrænkelse. En sådan prøve kom man på 9. april, og da fulgte man forbeholdet fra 1937, skønt man yderligere i februar 1940 – stadig i overensstemmelse med modellen fra første krig – bevilgede 65 mill. kr. til materielanskaffelser. Staunings nytårstale havde altså fået en følgevirkning, der både på kort og lang sigt blev til skade for regeringspartierne.

•

Imidlertid var der næppe noget at sige til, at statsministeren følte sig både nedtrykt og omgivet af uhygge. Man skulle være afstumpet for at være andet: I Tyskland syntes Hitler stærkere end nogen sinde, inden for de seneste måneder var Tjekkosllovakiet blevet opløst og protektoratet Böhmen-Mähren oprettet, Italien okkuperede Albanien, Franco-sejren i Spanien var blevet definitiv, Tyskland havde overfaldet Polen, hvorefter Frankrig og Storbritannien havde erklæret Tyskland krig, hvilket ikke hindrede Tyskland og Rusland i at dele Polen, i Estland og Letland fik russerne militære støttepunkter, og i Finland rasede vinterkrigen med Sovjetunionen. Allerede gennem nogen tid havde Norge og Danmark været genstand for de krigslørendes interesse. På tysk side havde den maritim ledelse så

tidligt som i oktober 1939 overvejelser om at tiltvinge sig støttepunkter i Norge og det nordlige Danmark. En af grundene var ønsket om at få u-bådsbaser i kampen mod Storbritannien. Hertil kom, at man ønskede at hindre leverancer til England, men sikre Kiruna-malmen uhindret passage til Tyskland. Man var også ængstelig for, at briterne måske ville finde på at besætte vigtige punkter i Norge. Nøjagtig den samme frygt gjorde sig gældende på britisk side, selv om man dér ikke havde sikker viden om de tyske hensigter, lige så lidt som tyskerne havde det, for så vidt angik briterne. De allierede var også interesserede i malmruterne, hvilket var en af grundene til, at de under vinterkrigen havde ønsket at komme Finland til hjælp med et ekspeditionskorps, der skulle landsættes i Narvik. Betydningsfuld var også „Altmark“-episoden 16. februar 1940, hvor en britisk destroyer gik ind i norsk territorialfarvand syd for Stavanger for at borde det tyske krigsskib „Altmark“, der havde 299 tilfangetagne briter om bord. Såvel i Norge som i Tyskland opfattedes begivenheden som et signal, der for Hitlers vedkommende fik til følge, at han for alvor gik ind i planerne om en besættelse af Norge.

I Hitlers direktiv af 1. marts 1940 for det, der med et kodeord kaldtes „Weserübung“, hed det, at operationen skulle hindre, at briterne satte sig fast i Skandinavien og Østersøen, og at den skulle sikre Tyskland malmleverancerne fra Sverige og give flåden og luftvåbenet bedre muligheder for operationer mod Storbritannien. Danmark var også omfattet af aktionen; men der var stadig tale om en plan, beslutningen var endnu ikke truffet.

12. marts 1940 kapitulerede Finland over for Sovjetunionen, og en allieret landgang i Norge kunne altså ikke længere begrundes med hjælp til Finland. I stedet vedtog de allierede at begynde en mineudlægning i norsk farvand for derved at provokere tyskerne til en mod-

aktion, som man så regnede med relativt hurtigt at kunne slå ned. Herved ville man have sikret sig, at Norge på trods af britisk okkupation blev fjende med Tyskland. I slutningen af marts var såvel tyskerne som briterne parat til at gå i aktion. I deres havne lå flådeenheder og landgangsstyrker parat. Den britiske mineudlægningsaktion blev udsat fra 5. til 8. april, og skønt efterretninger 4. og 6. april nåede tyskerne, troede hærens overkommando ikke på, at en britisk aktion var forestående. Hitlers afgørende argument for en besættelse af Norge (og Danmark) synes på dette tidspunkt at have været, at det planlagte angreb på Frankrig kunne forfejle sin virkning, hvis de allierede blev i stand til at åbne en anden front. Derfor besluttedes det 2. april, at „Weserübung“ skulle finde sted. Først bestemtes dagen til 7. april, men den udsattes til 9. april.

*

Hvad vidste vi nu om alt dette? Politikerne og værnernes ledere var hverken blinde eller døve. Af det omfattende kildemateriale, der findes om optakten til 9. april 1940, fremgår det, hvor bekymret man var, og at man eksempelvis drøftede muligheden af tyske basekrav – analogt med overvejelserne under første verdenskrig. Men man anså stadig en besættelse for usandsynlig, bl.a. fordi man ikke indså nogen tysk fordel derved, og fordi man ikke havde fantasi til at forestille sig, at tyskerne kunne finde på at angribe Norge, der som i første verdenskrig betragtedes som liggende under britisk magtområde. Dette så man bl.a. af den britiske note af 6. januar 1940 til den norske regering, hvori briterne i anledning af sænkningen af tre af deres handelsskibe ud for Norge erklærede, at de ville udvide søoperationerne til norsk farvand. Da dette let kunne betyde, at også Danmark og Sverige ville blive inddraget i krigen, tog P.

Munch 16. januar 1940 initiativet til en fælles nordisk fredsappel; men især på grund af norsk modstand blev det efter et trekantet udenrigsministermøde i København 25. februar ved forsøget. I samme måned kom foruden „Altmark“-episoden også marineminister Winston Churchills lidet opmuntrende udtalelse: „Jeg kan ikke bebrejde Danmark noget... De andre har dog en grav, over hvilken de kan fodre tigreren, men Danmark er så frygteligt nær Tyskland, at det ville være umuligt at bringe hjælp. Jeg ville i hvert fald ikke påtage mig at garantere Danmark...“. Han havde også opfordret os til at handle med begge de krigsførende parter. Fra Storbritannien var der altså ikke hjælp at få, hvilket udenrigsminister Munch heller ikke havde ventet.

Til dette dystre billede kom nu advarslerne, som indløb fra vor marineattaché i Berlin, Frits Hammer Kjølens. Han var først tiltrådt ved juletid 1939, men havde straks opnået at få, hvad der senere skulle vise sig at være nogle eminente kilder. Allerede 8. januar 1940 indberettede han, at hans græske kollega fra pålidelig kilde mente at vide, at Holland skulle angribes til foråret samtidig med, at Danmark ville blive afspresset baser i Thy for at sikre kontrollen med forbindelseslinjen til Nordnorge. Kjølens indberetning nåede formentlig aldrig frem til udenrigsminister Munch, mens forsvarsminister Alsing Andersen fik dens indhold refereret uden at tillægge den betydning. Bagefter kan vi se, at udsagnene var værdifulde, men dengang var det umuligt at tillægge dem nogen særlig vægt, da de stod isoleret, og da luften var tyk af rygter og formodninger – og hvorledes kunne en dansk kommandørkaptajn efter et par ugers ophold i Berlin straks lægge et så fantastisk dræn i den tyske krigsplanlægning? Det var for godt til at være sandt. 13. februar rapporterede Kjølens, at der var tyske planer om i foråret 1940 at an-

lægge støttepunkter i Jylland og Vestnorge. I dette tilfælde var kilden den i Stockholm fungerende rumænske militærattaché, der angaves at have oplysningerne fra sin tyske kollega. Heller ikke denne indberetning fik følger, selv om bemeldte tyske attaché var velkendt i den danske marineledelse som den, der før nogen anden havde advaret os om, at den tyske flåde i denne krig ville være offensiv. Der var tale om planer, og dem har som bekendt en krigsførende stormagt mange af.

4. april 1940 sendte kommandørkaptajn Kjølens en ny indberetning byggende på, som det hed, „pålidelige kilder inden for den tyske Oberkommando der Wehrmacht i Berlin“. Herefter skulle Danmark og Norge blive angrebet „de første dage i næste uge“, derpå Holland og Belgien. Yderligere oplystes det, at der i Swinemünde var samlet en betydelig flåde af troppetransportskibe med bl.a. gasuddannede alpejægere om bord. Operationen mod Danmark og Norge ville blive gennemført „med hensynsløs indsættelse af alle midler“. Den hollandske militærattaché, der var en af Kjølens meddelere, anførte, at han var overbevist om oplysningernes pålidelighed, hvad planernes udarbejdelse angik, men at han selvfølgelig ikke kunne sige, om de ville blive realiseret.

Selv om der heri lå et forbehold, var det meddelte af en så alarmerende karakter, at det er forståeligt, at gesandten, kammerherre Herluf Zahle, lod legationssekretær Frode Schön tage med rutemaskinen til København samme dag for at overbringe udenrigsministeren indberetningen. Schön tog straks ud til dr. Munch, der læste den igennem og derpå permitterede kureren. Det er karakteristisk for efterkrigstidens traumatiske oplevelse af aprilbegivenhederne, at man kritiserede Schön for ikke ved overbringelsen af indberetningen at uddybe dens alvor og Munch for ikke at have udspurgt Schön. Men denne følte ikke nogen

trang til at blive længere end højest nødvendigt, eftersom familien Munchs kalvestore hund truende lagde sine forpoter på hans skuldre. Hertil kom, at Schön ikke vidste andet end, hvad der stod i indberetningen, og Munch fandt dens oplysninger meget tvivlsomme. Schön har selv under afhøring i den parlamentariske kommission, der blev nedsat efter krigen, meget korrekt sagt: „Der gik altid mange rygter i Berlin om, hvad der eventuelt kunne tænkes at ville ske. Koncise oplysninger var det derimod altid vanskeligt at få fat i“. Alligevel reagerede Munch, fordi han var på det rene med, at Hitler kunne finde på hvad som helst. Han tog derfor samme aften en forhandling både med Stauning og med kongen, og den følgende dag holdtes der såvel ministermøder som rådslagning med de militære chefer. Nu oplyste det norske og det svenske udenrigsministerium, hvor man fra de samme kilder også havde hørt om besættelsesplanerne, at man ikke troede på dem. Yderligere kom der samme dag – 5. april – med fly nye indberetninger fra Zahle og Kjølens, som afsvækkede indtrykket af de første. Nu talte de nemlig begge om, at meddelelserne fra de utilfredse tyske officerer måske skulle tages med forbehold, da indiskretionerne kunne være tilsigtede. Altså traf man ikke ekstra forsvarsforanstaltninger. Ved intet militært at gøre regnede man – især Munch – med, at tyskerne havde tillid til, at vi ikke ville forstyrre eventuelle tyske operationer gennem Bælterne. Allerede ved århundredets begyndelse havde Munch formuleret tesen: „Vi må indrette os således, at vi militært set intet betyder. Da kan Tyskland ikke mistænke os for at ville slå følge med dets fjender...“. Det var derfor logisk heller intet at gøre nu, hvor der ikke forelå klare, ubetinget troværdige vidnesbyrd om tyske angrebshensigter over for Danmark.

I de følgende dage fulgte værnscheferne og ministrene årvågent udviklingen; men man

foretog sig intet, en vis lettelse gjorde sig gældende. Hærchefen, general Prior, ønskede vel indkaldelser, men det skete ikke. Politikerne og admiral Rechnitzer var imod. Forholdet var derfor, at vi kun havde ca. 14.000 mand inde, hvoraf de 8.000 var rekrutter indkaldt i februar og marts. I september 1939 havde man haft ca. 36.000 mand under våben, men af disse var altså de 30.000 gradvis blevet hjemsendt – de fleste med uniformer.

8. april om morgenen kom så underretningen om de britiske mineudlægninger ved Norge, om en tysk flådes passage gennem danske farvande for nordgående samt, hvad der var værre, om betydelige motoriserede tyske styrker lige syd for den danske grænse. Generalerne Prior og Gørtz foreslog hele sikringsstyrken på 54.000 mand indkaldt, hvilket ministeriet afviste, stadig ud fra den betragtning, at det ville kunne misforstås af tyskerne, selv om man nu var klar over, at disse eventuelt ville angribe os under alle omstændigheder. Derimod blev hæren sat i højeste alarmberedskab, og der blev indkaldt mandskab til artilleriskibet „Niels Juel“ til erstatning for dets rekrutbesætning. Ved en misforståelse, som admiral Rechnitzer formentlig må bære ansvaret for, blev flåden ikke sat i alarmberedskab.

Med i billedet hører også den tyske gesandt C. von Renthe-Finks patetiske appel til dr. Munch den 8. april om eftermiddagen. „Det ville jo være det værste vanvid“, udbød han, da udenrigsministeren slog på muligheden af at indkalde nogle af de hjemsendte soldater. Renthe-Fink enten vidste eller anede, hvor det bar hen, og ønskede ligesom kollegaen Brockdorff-Rantzau i 1914 at sikre sig imod, at vi foretog os noget, der kunne genere tyskernes hensigter.

Den tyske gesandts udtalelser forblev ikke uden virkning. Da forsvarsminister Alsing Andersen sidst på eftermiddagen konfererede

med værnscheferne, der nu anråbte ham om at måtte indkalde sikringsstyrken og flytte troppe ned mod grænsen, brugte Alsing Andersen dem som argument mod at gøre noget videre.

Hvor alvorligt regeringen dog opfattede situationen, ses af, at den om aftenen 8. april lod et møde med partiformændene afholde. Her redegjorde Munch for indberetningerne fra Berlin og Renthe-Finks udtalelser, Alsing Andersen for de militære efterretninger og for sine rådslagninger med forsvarlets ledelse. Uhygge er vel det ord, der karakteriserer mødets stemning bedst. Halfdan Hendriksen spurgte, om det var en utænkkelig tanke, at vi kom i krig på tysk side, og den socialdemokratiske gruppeformand, Hartvig Frisch, udtrykte ængstelse for, at vi kom ind i det hele uden at tage standpunkt, således at vi i verdens øjne stod som deltagere på tysk side, og da han ikke var tilfreds med Munchs svar, fortsatte han med at sige, at det, der lå ham på sinde, var måden, hvorpå et eventuelt angreb blev taget. Resultatet ville sikkert blive det samme, men udlandets bedømmelse ikke. Til dette rystede Stauning og Buhl på hovedet. Halfdan Hendriksen stillede spørgsmål om sikringsstyrkens indkaldelse, men et sådant skridt vandt ikke støtte hos nogen. Han og den anden konservative leder, Henning Hasle, fik af Alsing Andersens referat den opfattelse, at de militære chefer ikke havde ønsket mere mandskab, men at de havde været tilfredse med alarmberedskab og besætning til „Niels Juel“, af hvilken grund de anså faren for mindre overhængende. De mente, at mødet var indkaldt for at berolige. Snarere var der vel tale om at fremlægge, hvad man vidste, for at tage oppositionen i ed.

Efter referaterne at dømme synes mødet at have været præget af stor usikkerhed. Man havde en mængde uro-signaler i form af diplomat-indberetninger, der som nævnt dog ikke havde været ubetinget entydige, og militære efterretninger om påfaldende troppebevægel-

ser i Sydslesvig og skibsbevægelser i Bælterne og Kattegat; men man regnede med muligheden af, at det hele dog kunne gå os forbi. På grund af den usikre bedømmelse var man rådløs med hensyn til, hvilke foranstaltninger man skulle træffe. Man må også her erindre sig, at regeringspartierne havde en defaultistisk grundholdning. Dette gjaldt også i nogen måde Venstre, hvis repræsentant på mødet, Oluf Krag, ikke fandt det tilrådeligt at foretage indkaldelser på dette sene tidspunkt. Den overvejende stemning var, at ville tyskerne overfalde os, kunne det dog ikke nytte at gøre noget. Hertil kom den allerede nævnte forestilling, at danske militære foranstaltninger i værste fald kunne fremkalde den modsatte virkning af den tilsigtede. Ingen på mødet krævede med nogen styrke nogen forsvarsmæssig disposition. Resultatet af det hele blev altså, at man gik den 9. april i møde stort set uden at have gjort noget. Rigtignok havde forsvarsminister Alsing Andersen bekræftet, at troppe i givet fald skulle sætte sig til modværge; men med de meget begrænsede forholdsregler, der var truffet, betød det kun lidet.

Hvad der virkelig har passeret gennem ministrenes hjerner, da de udmattede efter en bevæget dag tørnede ind – forsvarsministeren i sit kontor i krigsministeriet – unddrager sig i dag menneskelig erkendelse. I 1914 havde P. Munch været parat til uden sværdslag at acceptere, hvad der træffende er kaldt en fredsbesættelse af dele af Danmark. Svend Thorsen rammer da utvivlsomt rigtigt, da han i 25-året for besættelsen søgte at sætte sig i de tre ministres sted:

„Med kendskab til dette fortilfælde eller tilløb og til 1940-regeringens alt for velbegrundede syn: at et militært forsvar var totalt håbløst, ja selvmorderisk, er det uoverkommeligt svært at tro, at mænd som *Th. Stauning, P. Munch og Alsing Andersen* har ønsket, ulykkens uundgåelighed forudsat, at den 9. april skulle få et andet forløb end det, den netop fik, eller

at de forinden ganske har undladt at søge ulykkens følger dæmpet. Man kunne også vise sin forståelse ved ikke at ville forstå.

De har villet lade en ond skæbne, som intet kunne afvende, på sine stålvinger modstandsløst stryge ind over Danmark, så at landet ikke blev slået til krøbling, men havde styrke til at genoptage sit eget liv, når *denne* djævels tid var til ende. . . .“

*

Da kronprins Frederik kl. ca. 5 om morgenen den 9. april stirrede ud ad badeværelsesvinduet på Amalienborg, så han til sin forbløffelse statsminister Stauning og dennes papirløse hustru, Augusta Erichsen, søge ved banken på vinduet at vække schweizeren ved det skråt overfor liggende residenspalæ. Kronprinsen skyndte sig for ikke at vække kronprinsessen, der ventede sig, i det forhåndenværende tøj, en smoking fra den foregående aften's middag, og ilede af sted for at få statsministeren indladt. Han kom for at meddele den tyske besættelse. Kort efter hørtes de første detonationer fra angrebet på Kastellet, snart også skydning i Amaliegade. Alt imens var foruden statsministeren udenrigsminister Munch, forsvarsminister Alsing Andersen, udenrigsministeriets direktør, Mohr, general Prior og admiral Rechnitzer samt nogle af hoffets folk kommet til stede.

Begivenhedsforløbet er bekendt. Under indtryk af truslen om bombardement af hovedstaden og ud fra en almindelig følelse af afmagt besluttede ministrene – med kongens tilslutning – at kapitulere: Mest beslutsom med hensyn til overgivelse synes admiral Rechnitzer at have været, mens general Prior var inde på tanken om at fortsætte kampene i Nordsjælland. Hensynet til udlandets opfattelse drøftedes på kongens foranledning også kort, men i virkeligheden indså alle det håbløse i situationen. Alene Christmas Møller søgte, da han tidligt om morgenen fik underretning om overgivelsen, tro mod sin overbevisning, at få

afgørelsen omstødt; men da var det naturligvis for sent, år for sent.

„Nu kommer det an på at bære hovedet højt og holde ryggen rank...“, sagde kronprinsesse Ingrid senere til nogle af hoffets folk. I dag kan det måske lyde som en kliché, men dengang var det et rammende udtryk for nationalt indstillede danskeres opfattelse. Hun sagde også straks til sin svigerfar, at han burde forblive i København, og at slaget på residenspalæet ikke måtte stryges, men burde vaje nat og dag. Vel standede riget i våde, men det eksisterede dog.

*

Allerede da Renthe-Fink om morgenen ved 4.30-tiden den 9. april havde afleveret den officielle meddelelse om besættelsen til Munch – motiveret med ønsket om at komme Storbritannien i forkøbet – havde dr. Munch protesteret. I ministermødet umiddelbart efter kapitulationen gentog man protesten i den officielle regeringserklæring. Den indeholdt bl.a. denne passus: „Den danske regering har under protest besluttet at ordne landets forhold under hensyn til den besættelse, som har fundet sted“. I Staunings udkast stod „indordne sig under forholdene“. Denne formulering viser i et glimt, at Staunings dømmekraft var begyndt at svigte. Munch fik ordene ændret. Der opfordredes også til ro, orden og loyal optræden „over for alle, som har en myndighed at udøve“ – „alle“, stod der, altså også den tyske besættelsesmagt. Vi var under åget. Om end det skete i form af en „fredsbesættelse“, var Danmark for første gang fuldstændig i fjendehånd. I 1659, da det så mørkest ud, var dog København, udmattet til døde, forblevet på danske hænder.

Det er svært at sætte sig ind i stemningen, som den var den 9. april, fordi indtrykkene og vurderingen af det skete farves af udviklingen i besættelsens sidste år. Sikkert er det, at det

tyske overfald opfattedes som en ulykke, da først choket var overvundet, og lige så givet er det, at den altovervejende del af det danske folk ville have betragtet det som uforsvarligt, dersom man havde taget nogen anden beslutning på Amalienborg.

*

I flere år efter den anden verdenskrig kunne det i fuldt alvor diskuteres, om ikke den danske regering havde aftalt besættelsen med Tyskland. Skønt beskyldningerne efter krigen blev sat i omløb af personer, der havde været interneret for unational adfærd, blev de alligevel troet, fordi man i brede kredse efter krigen følte 9. april som en skam. Specielt fremførtes der påstande om, at dr. Munch under et møde i Rostock 17. marts 1940 af Gestapos chef, Heinrich Himmler, var blevet informeret om den forestående besættelse. Det er for længst både af den parlamentariske kommission og af den uafhængige journalist Bjørn Svensson eftervist, at der ikke er skygge af bevis herfor, rent bortset fra, at dr. Munch aldrig ville indlade sig på en sådan fremgangsmåde. Det er tværtimod godtgjort, at aktionens heldige gennemførelse helt beroede på dens hemmeligholdelse. Ganske vist ved vi nu, at kontraspionagens chef, admiral Canaris, lod oplysninger sive ud, som også nåede os, men rigtigt nok i håb om derved at kunne tilføje Hitler et nederlag.

Men hvorledes vil man da forklare, at besættelsen kom som en overrumpling? Hvorfor var der utilstrækkelig besætning på Middelgrundsfortet, og hvorfor kunne kanonen derude ikke skyde? Hvorfor var der ryddet plads ved Langeliniemolen, så at de tyske transportfartøjer kunne lægge til tægt ved Kastellet? Hvorfor var Københavns luftforsvar i realiteten ikke funktionsdueligt? Sådanne spørgsmål og mange andre blev stillet, og den parlamentariske kommission har, delvis støttet af politiet

og efterfulgt af journalister og historikere, kulegravet dem alle. Der er ikke fundet noget som helst bevis for forræderi, men nok i nogle tilfælde for malkonduite, misforståelser og nervøsitet. Dybest set kan dog alt, hvad der skete 9. april 1940, henføres til den forsvarspolitik, man havde ført mellem de to verdenskrige. Den var årsag til, at vi næsten intet forsvar havde, og at vi, når alt kom til alt, ikke var indstillet på at bruge det, vi havde. For resten bør det ikke glemmes, at de tropper, der faktisk kom i ilden i Sønderjylland og på Amalienborg, med utilstrækkelige midler kæmpede tappert.

Under angrebet på Norge indtraf på norsk side fejl magen til dem, der skete i Danmark. Men i Norge kom man straks i regulær kamp ikke mindst på grund af nedskydningen af et norsk bevogningsfartøj ved Oslo-fjordens udmunding allerede 8. april ved 24-tiden, ligesom nazisten Vidkun Quisling straks stillede sig an som ny regeringschef; endelig fortsatte kampen nogle uger op igennem Norge støttet af et britisk ekspeditionskorps. Derfor fik Norge ikke det traumatiske forhold til 9. april, som vi fik, og derfor har nordmændene aldrig næret de forestillinger om aftalt spil, som en overgang herhjemme forpestede debatten.

I dag kan 9. april drøftes med samme ro som den, hvormed man diskuterer det betimelige i rømningen af Danevirke i 1864. Vi ved nu fra de tyske arkiver, med hvilket besvær den militære ledelse fik skrabet de nødvendige styrker sammen til det skandinaviske felttog, vi ved også nu, at tyskerne var til det yderste bekymrede for, at den britiske flåde ville vise sig, og vi ved ydermere, at der var megen modstand i den øverste tyske politiske og militære ledelse mod overhovedet at udføre operation „Weserübung“, da felttoget mod Frankrig var prioriteret højest. Den danske politiske ledelse troede ikke på, eller den så ikke, at en

vis militær styrke kunne give flere muligheder. Med åbne øjne for konsekvenserne havde regeringspartierne med støtte i befolkningen sat alt på ét kort. Men denne havde ikke gjort sig følgerne klart, snarere fortrængt de ubehagelige tanker og lullet sig i håbet. Så meget desto mere langtrækkende blev vel virkningerne af choket. Deraf opstod slagordet „Aldrig mere en 9. april“.

*

Men hvorledes var da verdens syn på Danmarks kapitulation eller rettere på Tysklands overfald på en venligsindet nabostat, med hvilken det havde en ikke-angrebspagt? Det er forstæeligt, men ikke betydningsfuldt, at udlandsdanskere følte overgivelsen uden kamp som en skændsel. Det var straks værre, at der i dele af den vestlige verdens presse anstilledes for Danmark ufordelagtige sammenligninger med Norge, for så vidt som opinionen kan øve indflydelse på regeringerne. Man bør dog her erindre sig, at det altid er lettere at kræve kamp til sidste mand af andre, og krigen var 9. april 1940 endnu ikke kommet i gang. Den amerikanske journalist, som fra besættelsen af Norge rapporterede, at det hele så ud som en ny ejer, der overtog en fårefarm, ville formentlig have reageret med patriotisk harme over en sådan karakteristik, da japanerne overfaldt Pearl Harbor. Afgørende var, hvad de allierede regeringer tænkte. Churchills udtalelser fra før besættelsen er refereret, og den britiske regering ændrede ikke opfattelse, da kendsgerningen forelå.

Selv om en gesandts indberetninger ikke i enhver situation svarer til hans regerings synspunkter, så rammer dog den britiske København-gesandt, C. Howard Smith, vistnok meget rigtigt stemningen i britiske regeringskredse, da han efter sin hastige hjemkomst til London gav en lang redegørelse til Foreign Office. Som enhver god konservativ brite

måtte han først slå fast, at de materielle goder, som praktisk socialisme havde frembragt i Danmark, havde „svækket det danske folks fibre og udslettet, hvad der var tilbage af vikingeånden. Danmarks skæbne er en advarsel om farerne ved overdreven materiel komfort“.

Men gesandten sluttede også sin rapport med disse ord:

„Det er muligt, at Danmark nu må betragtes som fjendeland, og at landet må lide alle krigens pinsler. Men den danske stat er – så vidt jeg kan se – ikke faldet fra hinanden, men befinder sig kun i en nedgangsperiode. Det er sandt, at danskerne negligerede deres forsvar, og at deres pralerier om skandinavisk enhed og samarbejde ikke var andet end bevidst vildledning. Ikke desto mindre er den danske civilisation et vigtigt bidrag til den totale sum af menneskelig lykke og må derfor ikke lide så meget, at den forsvinder.

Danskerne må leve, og de vil eventuelt ubevidst blive trukket ind i et samarbejde med deres undertrykkere, ja, endog med tiden adoptere de politiske doktriner, de i øjeblikket foragter. Så vidt jeg kan se, er det vor opgave at anvende alle midler, vi har til rådighed, for at forsikre danskerne om, at vi ikke bærer nag til dem på grund af, hvad der er hændt. Tværtimod må vi vise sympati for dem og den hårde skæbne, der nu har ramt dem. Vi må se fremad med et urokkeligt håb om sejr, og når den er nået, må vi gøre alt, hvad der er menneskeligt muligt, for at genskabe den danske stat og udvikle den industri, som dens fremtid skal bygges på“.

I denne vurdering af Danmarks holdning var der nogle overfladiskheder, men også mange sandheder. Det væsentligste er dog, at den viste forståelse for vor situation, hvilket ikke udelukker, at briterne naturligvis havde foretrukket, at vi havde kæmpet.

MINISTERIET TH. STAUNING V

HENNING HASLE JOHS. HANSEN JØRGEN JØRGENSEN HENRIK HAUCH
 ALSING ANDERSEN KR. BORDING TH. STAUNING P. MUNCH BERTEL DAHLGAARD
 AXEL SØRENSEN LUDVIG CHRISTENSEN V. BUHL JOHS. KJÆRBØL
 S. BRØSEN OLUF KRAG V. FIBIGER J. CHRISTMAS MØLLER S. UNMACK LARSEN

MINISTERIET TH. STAUNING V

(10. april 1940 – 8. juli 1940)

„Samarbejde med deres undertrykkere“, som den britiske gesandt havde udtrykt det, var just problemet. Den danske regerings erklæring byggede på, at et sådant var nødvendigt alene af hensyn til den danske befolkning og ikke for at fremme tyske interesser. I den danske protestnote fastholdt man tyskerne på de løfter, Renthe-Fink havde givet om at respektere vor politiske uafhængighed og om ikke at blande sig i vort indre styre. Regeringen fandt imidlertid, at alle politiske partier med rimelighed burde og formentlig ville ønske at deltage i udformningen af den samarbejds- eller forhandlingspolitik, man nu måtte slå ind på i forhold til besættelsesmagten.

Den tilbød derfor Venstre og Det konservative Folkeparti at stille hver tre ministre uden portefølje. Heraf kom, at ministeriet Stauning 10. april 1940 så sig udvidet med seks nye ministre. De konservatives tilslutning til denne regeringsdannelse fremkom først efter vanskelige overvejelser. Kristen Amby og Carsten Raft var imod at lyse kapitulationsregeringen i kuld og køn. Venstremanden Oluf Krag krævede, at Stauning offentligt skulle erklære, at ansvaret for overgivelsen uden kamp alene hvilede på den gamle regering.

Regeringens udvidelse meddeltes på det historisk berømte møde kl. 21 den 9. april i rigsdagens fællessal. Stauning påtog sig det

fulde ansvar for kapitulationsbeslutningen med tilføjelsen: „Vi føler, at vi har handlet ud fra en ærlig overbevisning om, at afgørelsen fritog land og folk for en tungere skæbne“.

Af de seks nye ministre, hvoraf de fem som konsultative ministre eller kontrolministre adjungeredes hver to fagministerier, har Oluf Krag, Søren Brorsen og Christmas Møller tidligere været biograferet i dette værk. Derfor skal kun de øvrige omtales, nemlig Henrik Hauch samt de to konservative Henning Hasle og V. Fibiger.

•

Af disse havde Henrik Andreas Rosenauer Hauch (1876-1957) allerede længe bevæget sig på ministerniveau på grund af den magtposition, han havde i landboorganisationerne, og som han i nogen grad tog med sig ind i rigsdagen. Hauch var gårdmandsøn fra Sdr. Nissum. Han var uddannet ved land- og skovbrug samt jagtvæsen, blev landbrugskandidat i 1902 og derpå landbrugslærer, indtil han i 1908 blev forstander for Asmildkloster Landbrugsskole, hvor han oprettede en endnu eksisterende afdeling for skovfogedelever. Denne stilling bevarede han til 1934. Samtidig drev han landbrugsejendommen Sølund ved Viborg.

Tidligt var der bud efter ham til ledende poster inden for de organisationer, der gen-

nemvæver dansk landbrug, og som har betydning for det hele samfund. I 1920 blev han medlem af Landbrugsrådets præsidium, fra 1933 til 1950 ledende præsident og 1921 medlem af bestyrelsen for Det danske Hedeselskab, næstformand fra 1930. Hertil kom medlemskab i bestyrelsen for De jyske Landboforeninger, hvis formand han var 1930-47, og i De samvirkende danske Landboforeninger, hvis formand han var 1932-47. Alt dette på trods af, at han ikke umiddelbart var efter gårdejernes hoved. Han var ikke sat og adstadig af sind, tværtimod hurtig, men også en både dygtig og smidig forhandler, der var i stand til at hjemføre resultater. Politikerkollegaen Gunnar Fog-Petersen karakteriserede ham i 1938 ikke helt elskværdigt med disse ord: „Han har lange arme og, trods sit runde væsen, hårde albuer; han er hurtig i tanke og handling, stærk af helbred som en stor kat, livslysten og oplagt“.

Allerede i 1918 blev Hauch medlem af landstinget, og her sad han, til nøglen blev drejet om i 1953. Han var da den eneste, som havde været medlem af 1915-grundlovens landsting i hele dets levetid. Så tidligt som i 1919 kom Hauch til at spille en vigtig politisk rolle, da den store landboreform skulle vedtages. Sider af denne var Venstre uvelkomne, men Hauch tog initiativet til sammen med andre yngre landstingsmænd af Venstre at stille et privat mæglingstilbud til radikale og socialdemokrater, og det fik landboreformen igennem også landstinget. 1928-36 var han formand for landstingets finansudvalg og – mere vigtigt – fra 1936 formand for Venstres landstingsgruppe, indtil han i 1940 som nævnt blev minister. I 1930'ernes reguleringspolitik spillede han en væsentlig rolle, også som fremtrædende medlem af eksportdelegationer til London og Berlin.

Ligesom formanden for Venstres folketingsgruppe, Søren Brorsen, blev minister, indtrådte også den konservative folketingsgruppes leder, Henning Hasle (f. 1900), i ministeriet. Hasle stammer fra et solidt konservativt borgerhjem i Aarhus, og han er student fra Aarhus Kathedralskole. Han gled uden større kampe som en naturlig forlængelse af sit barnheds- og ungdomsmiljø ind i konservativ politik. Som Christmas Møller prægedes han af den sønderjyske sag; men modsat denne var han ikke allergisk over for at træde i forbindelse med erhvervslivet. Efter sin juridiske embeds-eksamen i 1925 og en gæsteopræden som dommerfuldmægtig i Skjern etablerede han sig i 1928 som advokat i sin fødeby. Som sådan deltog han i ledelsen af forskellige erhvervs-virksomheder, uden at det ses at være gået ud over hans uafhængighed, han procederede og skrev skøder og pantebrevs samt ledende artikler i „Sagførerbladet“, hvis redaktør han var 1932-37.

I 1932 sang grev Bent Holstein sit sidste vers i Aarhus. Man var, som Hasle beretter, ved at være træt af Holstein og hans mod partiledelsen fronderende holdning, skønt de to store Aarhus-blade og vælgerne længe trofast havde støttet ham. Hasle havde kritiseret Holstein, og da denne i 1932 lod sig opstille for Venstre i Sønderjylland, var kredsen ledig og tilfaldt Aarhus-drengen Henning Hasle i konkurrence med cementdirektør E. Boeck-Hansen.

Som folketingsmand gjorde Hasle sig ikke stærkt bemærket på det partipolitiske eller agitatoriske plan. Men han arbejdede flittigt som en forsker med de ham betroede sager, f.eks. den komplicerede kreditforeningslovgivning. I 1937 kom han i finansudvalget, og i 1939 blev han som nævnt formand for den konservative folketingsgruppe og politisk ordfører, da Christmas Møller i 1939 nedlagde disse poster på grund af grundlovsforslagets fald. Når Hasle valgtes til denne post, skønt

han i virkeligheden næppe var en renlivet partipolitiker, men snarere den køligt på-den-ene-side på-den-anden-side afvejende jurist, skyldtes det snarere, at han havde været Christmas Møllers tro våbendrager, og at denne nu regnede med fortsat at kunne styre partiet gennem Hasle. Det viste sig ikke at blive tilfældet. Hasle var for selvbevidst til at lade sig rangere med, og endelig ville han hele, hvor Christmas holdt galden flydende. Deres indbyrdes forhold kønedes derfor.

•

Den tredje konservative minister, proprietær Kristian Vilhelm Kristoffer Fibiger (f. 1886), er ikke blot jøde, men også thybo, født i Arup et par mil syd for Thisted.

V. Fibiger er af præstetæt, men hans far var lærer, og selv blev han efter præliminæreksamen uddannet ved praktisk landbrug. I 1909 overtog han 23 år gammel hovedgården „Øland“ på 17 $\frac{1}{4}$ tønde hartkorn efter sin onkel, „Kongen af Thy“, en gammel ungkarl, som i 35 år var medlem af amtsrådet, og som også på andre måder gjorde sig gældende på egnen. Kronprins havde han længe været, da onkelen satte pris på den opvakte knøs, der villigt lod sig påvirke både i retning af at blive højremand og indremissionsk.

V. Fibiger var medlem af menighedsrådet fra 1916 og helt til 1946 og af Harring-Stagstrup sogneråd 1917-21, ligesom han en tid var formand for den konservativt orienterede landmandsforening for Thisted amt. Han var kendt og anset og blev derfor snart opfordret til at stille sig til folketinget. Han sagde først nej, men mellem 1918 og 1920 fik kirkepolitikken en ret fremskudt placering i den offentlige debat. Arboe Rasmussen-sagen havde vakt opsigt ved den konflikt, der opstod mellem de politiske myndigheder og vide kirkelige kredse. Især i indremissionske kredse frygtede man for, at der skulle gennemføres

ritualfrihed, at præsteløftet ville blive afskaffet, og at det ligefrem gik mod folkekirkens opløsning.

Derfor rejstes gennem Kirkeligt Landsforbund en stemning for at få valgt rigsdagsmænd, som ville bekæmpe folkekirkens verdensliggørelse. I 1920 accepterede V. Fibiger da at lade sig opstille i Thisted-kredsen, og han blev ikke blot opstillet, men også valgt uden nogen sinde at have talt ved et politisk møde, men nok ved talrige kristelige.

Allerede i 1920 blev Fibiger medlem af bestyrelsen for folketingsgruppen og 1928 næstformand. Han var mest engageret i kirkepolitiske og landbrugspolitiske anliggender, det sidste navnlig som medlem af statens jordlovsudvalg og af landbokommissionen. Men hans største politiske indflydelse lå måske i virkeligheden på to andre felter, dels ved i Thisted amt at samle stemmer, som ellers nok ville være gået til Venstre, og dels ved at være Christmas Møllers rådgiver. Det sidste er svært at måle, men den praktiske og kløgtige storbonde var i stand til at holde partichefen underrettet om, hvad der skete i græsrodderne hos en ikke ubetydelig del af de konservative kernevælgere. Gennem Fibiger var Christmas Møller dækket ind over for Indre Mission og det større landbrug i det omfang, Christmas Møller overhovedet lod sig dække ind.

•

Fem af de nye porteføljeløse ministre blev som nævnt fordelt som tilsynsførende med hver to ministerier. Hauch blev tilknyttet landbrugsministeriet og undervisningsministeriet, Brorsen forsvarsministeriet og trafikministeriet, Krag udenrigsministeriet og indenrigsministeriet, Fibiger kirkeministeriet og socialministeriet, Hasle justitsministeriet og finansministeriet, mens Christmas Møller alene knyttedes til handelsministeriet.

Det hele havde karakteren af en nødløsning,

og det stod fra første færd især de konservative politikere klart, at et sådant monstrum ikke kunne fungere, alene af den grund, at de konsultative ministre havde et medansvar for den samlede regerings beslutninger, men ikke noget ansvar for – og ej heller fuld indflydelse på – de enkelte ministeriers departementale forretninger. Derfor var beslutningerne også blevet truffet med snævre flertal i Venstres og konservatives grupper, og der var irritation over, at ministrene var udpeget ikke af de to grupper endsige af deres ledere, men af Stau-ning ved direkte henvendelse til de pågæl-dende. Specielt Knud Kristensen følte sig for-bigået og nedlagde sit hverv som næstformand i Venstres folketingsgruppe. Først 8. maj accepterede han at lade sig vælge til formand efter minister Brorsen.

•

En vidtløftig folkeretlig debat kan føres om, hvilken status Danmark havde efter besættel-sen. Var vi stadig neutrale eller kun ikke-krigs-førende? Givet er det, at vi var ikke-krigs-førende; om vi var neutrale eller ej, afhænger af definitionen på begrebet neutralitet – og denne er ud fra en historisk betragtning ret beset mindre væsentlig. Vor status var af-hængig af, hvad Tyskland efter en politisk og militær opfattelse betragtede som oportunt, og dermed affandt de allierede sig. Dybest set var det primitivt affattede „Oprop“ og de for-skellige andre tyske erklæringer i forbindelse med besættelsen også papirbetragtninger; men det tyske memorandum af 9. april indeholdt en passus om ikke at antaste Danmarks „territoriale integritet eller politiske uafhæn-gighed“, og dette tilsagn kunne bruges som et diplomatisk-politisk våben over for de tyske myndigheder, så længe disse var interesseret i at føre en dialog med os.

En væsentlig, principiel debat opstod straks i ministeriet om, hvorvidt man så at sige skulle

tilvejebringe et kontraktligt forhold til be-sættelsesmagten. Denne havde gennem Renthe-Fink allerede 9. april ikke blot givet det just citerede løfte, men også i 13 punkter præciseret en række krav til Danmark. Det må dog understreges, at besættelsesmagten ikke havde nogen klar og gennemtænkt poli-tisk idé vedrørende Danmarks status. Nu for-fægtede Christmas Møller det standpunkt, at man skulle sige „hertil og ikke længere“. U-tvivlsomt har han derved ønsket også at hin-dre, at ministeriet lod sig drive for langt af tyskerne. I et brev til udenrigsminister Munch skrev han ligeud, at denne „simpelt hen (ville) være til rådighed for magten“ – en insinuation, der viser, hvor stærk bitterheden var mod „Hvad-skal-det-nytte“-teoriens mest ekspone-rede talsmand. Munch var ikke enig med Christmas Møller og ville ikke sende nogen note til Renthe-Fink; men ministeriets øvrige medlemmer var af en anden mening. For Munch gjaldt det da om at gøre noten så vag og indholdsløs som muligt. Han fandt det nemlig uheldigt, dersom man skulle danne sig det indtryk, at vi var gået ind på en overens-komst med tyskerne, ligesom han mente, at en rigoristisk fastholden af de 13 punkter kunne blive til skade for os ved at hindre smidige løsninger på bagatelsager; tyskerne ville jo alligevel svigte aftalerne, hvis de fandt det nød-vendigt. Heri var de øvrige ministre – og ikke mindst Stauning – enige, og resultatet blev, at man 30. april sendte Renthe-Fink en ret intetsigende note, ifølge hvilken det omtalte memorandum og de 13 punkter af den danske regering betragtedes som „grundlag for den bestående tilstand“. Det var altså fortsat muligt, som Munch havde ønsket, at forhandle sag for sag under hensyn til de forhåndenvæ-rende muligheder.

Et andet principielt meget vigtigt forhold ordnedes også i besættelsens første dage. Det var oprindelig besættelsesmagtens ønske, at

der skulle anbringes tyske – eufemistisk udtrykt – kommitterede i alle centraladministrationens grene. Det er let at se, hvor farlig en sådan indpodning af kræftceller i hele organismen ville være. Ud fra et dansk synspunkt måtte det være af største betydning, at al forbindelse med besættelsesmagten skete gennem det danske udenrigsministerium. Man ville herved hindre infiltration og sikre sig en ensartet stillingtagen til de fremførte krav. Samtidig ville det være en markering af, at vi dog i nogen måde fortsat var en selvstændig stat. De herrer kommitterede var allerede begyndt at indfinde sig i København; men ved smidig udholdenhed fik Munch gennemført, at det i altovervejende grad blev udenrigsministeriet, som påtog sig det ubehagelige arbejde at varetage den administrative side af den indledte forhandlingspolitik. Kun for hæren, flåden, DSB, justitsministeriet og Nationalbanken måtte man af praktiske grunde acceptere direkte forbindelse med tyskerne. Af betydning blev det, at Danmark ikke hørte under værnemagten, men det tyske udenrigsministerium, hvis ledelse var interesseret i længst muligt at opretholde fiktionen om „Mønsterprotektoratet Danmark“.

Allerede 20. april 1940 blev der indgået en overenskomst mellem Danmark og Tyskland om flæske- og smørleverancer, og kort efter kom der aftaler om kul, tekstiler m.v. Tyskerne tog naturligvis så meget, de kunne, af vore produkter; men de var i al fald i krigens første tid indstillet på at yde noget til gengæld. Af største vigtighed var jurisdiktionsproblemet. Forholdet var, at allerede i forbindelse med selve okkupationen havde værnemagten taget danske statsborgere til fange og ført dem til Tyskland, blandt andre senere fiskeriminister Knud Rée. Det måtte være af afgørende betydning, at man kunne redde disse og tillige sikre sig, at danskere, som forså sig mod besættelsesmagten eller kom under mistanke, i

fremtiden fik deres forhold undersøgt og bedømt af danske politi- og retsmyndigheder. For at pacificere tyskerne og opnå dette besluttede regeringen 13. april, at alle sager, der angik forseelser mod værnemagten, i politimæssig henseende blev henlagt under statsadvokat Harald Petersen, hvis kontor i den anledning fik tilføjelsen „for særlige anliggender“ – en anden af forhandlingspolitikens eufemismer. Hvor nervøs man fra regeringens side var, fremgår af justitsminister Unmack Larsens udtalelse: „Jeg vil ikke under nogen omstændighed finde mig i, at personlige hensyn og forslidte synspunkter træder hindrende i vejen for regeringens bestemte standpunkt her“.

For at undgå tysk indskriden måtte de danske myndigheder gå langt i forhold til traditionel dansk praksis. Da færgen „Christian IX“ forliste efter en eksplosion, forlangte tyskerne rigoristiske forholdsregler over for færgepersonellet, skønt Bæltet var spækket med magnetiske miner og en eksplosion derfor ikke unaturlig. 34 personer blev tilbageholdt ud over grundlovens 24 timers bestemmelse. Justitsministeren måtte af denne grund have regeringens bemyndigelse til at „gå ud over danske retstilstande“. Det var den betydelige indrømmelse, der måtte gives for at redde danske statsborgeres liv og helbred. Det lykkedes ved sej udholdenhed fra de danske forhandlers side at få tyskerne til at acceptere den danske jurisdiktion, uden at det var nedfældet i nogen traktat. Indtil konfrontationen mellem modstandsbevægelse og besættelsesmagt efter et par års forløb blev intens, lykkedes det stort set at få tyskerne til at overholde den danske jurisdiktion. Prisen var, at for dem, det gik ud over, fik det danske politi- og retsvæsen karakteren af at være i tysk ledebånd; men også denne pris var der i besættelsens første tid folkelig tilslutning til at betale.

Som det danske justitsvæsen fik lov at bestå,

lod værnemagten også det danske forsvar eksistere, men unægtelig levende en skyggelivelse. Hvad værre var, tyskerne forlangte dansk antiluftskytts udleveret for at benytte det mod briterne, der bombede Alborg lufthavn, fordi den blev brugt til operationer mod England og Norge.

Begge indgreb var i modstrid med de tyske tilsagn, men vi måtte bøje os. Kravene viste, at tyskerne var til sinds at bryde deres løfter, hvis det passede dem.

*

En række foranstaltninger måtte træffes af ministrene, straks besættelsen havde fundet sted. Indenrigsminister Dahlgaard måtte således i hast gennem statens civile luftværn dekretre mørklægning med de materialer, befolkningen allerede i august 1939 havde fået påbud om at anskaffe. Mørklægningen fungerede perfekt allerede den første aften. Han gav også ordre til indretning af beskyttelsesrum og lod 6.000 mand hjælpepolitit fra det civile luftværn indkalde. Det var de såkaldte CB'ere, der i en uklædelig blå uniform nu som „føl“ sammen med politibetjente promenerede i gaderne. CB'erne fremkaldte tysk irritation, idet de hævdedes i København at have skilt tyske soldater fra danske piger. Værnemagtens chef forlangte betydelige indskrænkninger i CB-styrken; men ved at forhandle og ved at lade tiden gå opnåede man, at tyskerne lod sagen falde.

15. april 1940 ringede amtmanden over Skanderborg amt til Dahlgaard og underrettede ham om, at tyskerne havde krævet dansk mandskab til anlæg af flyvepladser. For at undgå en sådan direkte kontakt mellem tyske myndigheder og danske arbejdere og også for at undgå tyske arbejdere i Danmark foreslog Dahlgaard på et ministermøde samme dag, at man traf aftale med danske entreprenørfirmaer om at udføre arbejdet. Dette for-

slag støttedes af Christmas Møller og vedtoges enstemmigt af ministermødet, hvorefter først Stauning og derpå Christmas Møller lagde pres på de først involverede firmaer, der energisk vægrede sig ved at påtage sig det odiose arbejde. Det gjaldt bl.a. Wright, Thomsen & Kier. Regeringens opfordring til entreprenørerne blev senere brugt som et skjold af de entreprenører og fabrikanter, som regeringen ikke havde henvendt sig til, men som alene af profithensyn påtog sig tyskerarbejde. Efter krigen var det vanskeligt for befolkningen at sondre mellem dem, der havde handlet under hårdt regeringspres, og de firmaer, der af ren opportunistiske havde påtaget sig værnemagtsarbejde, de egentlige „værnemagere“.

Handelsminister Kjærboel fortsatte sin ved krigens udbrud påbegyndte forbuds- og rationeringsvirksomhed. Der kom således 9. april forbud mod uden om priskontrolrådet at forhøje priser, mod tilbageholdelse af varer, mod afsejling af danske skibe til fremmed havn, et midlertidigt spiritusforbud og en petroleumsrationering. Få dage efter kom der forbud mod privat bilkørsel, mod margarinefremstilling og mod hamstring.

Alle disse sager og mange andre klaredes hurtigt og effektivt. Det politiske og administrative system var i stand til at fungere også under de helt ekstraordinære forhold. Det var foranstaltninger, som forekom politikerne umiddelbart nødvendige, og de gennemførtes i enighed. Det administrative apparat var parat til ved hurtige improvisationer at leve op til kravene.

*

Større vanskeligheder var der med regeringens sammenhold i sager, der fra før krigen var belastet af partipolitiske modsætninger. Det gjaldt f.eks. spørgsmålet om pristalsreguleringen. Det må her erindres, at der i Venstre og hos de konservative var stærke kræfter, som

havde modsat sig de to partiers regeringsdeltagelse. Denne opposition førte sig nu frem i pristalspørgsmålet. Det var navnlig i Venstres rigsdagsgruppe, at modstanden var stærk – kraftigt nærret af de „gammel-liberale“ kræfter, som havde måttet se sig skubbet til side efter Kanslergade-forliget. Eksempelvis pustede Madsen-Mygdal til ilden. 1. maj meddeltes det, at pristallet var steget 19 points. Den almindelige opfattelse var, at man kunne vente en fortsat eksplosiv stigning. Løn efter pristal var blevet aftalt mellem arbejdsmarkedets parter i oktober 1939. Fagbevægelsen, der både frygtede den nazistiske trussel og forestående økonomiske vanskeligheder, lagde ikke skjul på, at den følte sig i en defensiv position. Den ville gerne komme med betydelige indrømmelser; men løn efter pristal ville man ikke give afkald på, idet man fandt, at arbejderne herved ville komme til at bære en alt for stor del af prisstigningerne. Venstres nyvalgte gruppeformand, Knud Kristensen, krævede derimod, støttet af et stort flertal i Venstre, pristalsreguleringens øjeblikkelige ophævelse og lønstop. Både Christmas Møller og P. Munch mente, at der var tale om en art partipolitisk pengeafpresning i ly af besættelsens særlige situation, og de tre Venstre-ministre var på det nærmeste enige i denne vurdering. Men det bør dog tilføjes, at Venstre måtte føle sig i et konkurrenceforhold til LS, Bondeparti og nazister og derfor havde behov for at opnå noget for at holde på sin højrefløj.

Mange og lange forhandlinger af til dels ophidset karakter fandt sted; men da et brud på regeringssamarbejdet med fjenden i landet og nazistisk røre forekom Socialdemokratiet og fagforeningerne værre end alt andet, kapitulerede de over for Venstre: Der indførtes lønstop, og pristallet blev ophævet. Stauning måtte selv 21. maj 1940 fremsætte lovforslag herom. Til gengæld fremkom finansminister Buhl med et forslag om en kreditfond på 100

mill. kr. til fremme af beskæftigelsen. Socialminister Ludvig Christensen fremsatte forslag om et arbejdsfordelingsnævn og et om tilskud på 20 mill. kr. til vanskeligt stillede arbejdsløshedskasser. Handelsminister Kjærbo foretog priskontrolrådets bemyndigelse udvidet og begrænsninger af udbytte og tantieme. Der var allerede tidligere stillet forslag om smørrabatkort til arbejdsløse. De nævnte forslag vedtoges alle af rigsdagen i løbet af få dage.

Sagens udgang fremkaldte stor bitterhed i Socialdemokratiet og fagbevægelsen over for Venstre, en følelse, der holdt sig længe efter krigen og var med til at skabe et ugunstigt klima mellem de to partier.

*

Uagtet regeringen var en samlingsregering, må den karakteriseres som svag. Der var som nævnt utilfredshed med den i Venstre og i konservative kredse, og der var stærke udenomsparlamentariske kræfter, som ønskede den fjernet. En anstødssten var udenrigsminister Munch på grund af den udenrigs- og forsvarspolitiske ideologi, han stod for, en anden var Alsing Andersen, der fremtrådte som den politisk ansvarlige for den 9. aprils svage militære indsats. Modstanden mod Munch kom især fra de konservative. Umiddelbart efter 9. april var Christmas Møller inde på tanken om Munchs afgang. Det var en idé, der ikke var Munch selv fremmed. Allerede i ministermødet 9. april kl. 7 sagde han, „at den politik, Stauning og jeg havde ført: bestræbelserne for ved en ligelig neutralitet at holde landet uden for krigsbegivenhederne, var glippet. Det var derfor i sig selv naturligt, om i hvert fald jeg gik af“. De andre ministre havde protesteret herimod, og også Stauning holdt endnu på Munch. Som den politiske sanktionsmekanisme nu engang er indrettet, kunne kravet om Munchs afgang ikke siges at være ulogisk; men

Christmas Møller indså hurtigt, at Munch ud betød Scavenius ind, og det kunne ikke være i de konservatives interesse; men hans partis uvilje mod Munch var for stærk.

Mod ministeriet virkede også DNSAP og andre nazistisk orienterede i grupper, som i ly af besættelsesmagten håbede at komme til magten „so oder so“. I dag ved vi, at de ingen betydning havde. Da det kom til stykket, ville tyskerne ikke bygge på dem. Man ville ikke provokere verdensopinionen ved at indsætte et nazistisk marionetstyre og fandt det i det hele mest hensigtsmæssigt at lade den ikke-nazistiske regering fortsætte, så længe den havde greb om magten. Men det vidste man ikke i danske regeringskredse, og man kunne ikke vide det. Tværtimod var der øjensynlig tegn på det modsatte. Regeringen var meget betænkt på at hindre en nazistisk opstand, der eventuelt kunne føre videre til en magtomvæltning, og justitsminister Unmack Larsen søgte derfor 10. juni 1940 tilslutning til en udvidelse af politiet med 1.200 mand. 17. juni indgik LS på et samarbejde med de danske nazister. De danske politikere var meget nervøse, og dagen efter gik Unmack Larsen til den tyske politichef, dr. Paul Kanstein, som han foreholdt, at Gestapo spillede under dække med de danske nazister. Unmack Larsen modtog en beroligende erklæring. Kunne man stole på den? 30. juni var der omfattende uroligheder i Roskilde, hvor tyske soldater tog parti for danske nazister i slagsmål med politiet. Omkring LS-lederen, hofjægermester Jørgen Sehested – og andre – foregik konspirationer, som regeringen blev bekendt med.

Alt dette kunne måske isoleret være ligegyldigt; men man må her tage den udenrigspolitiske situation med i betragtning. Fra 10. maj og i løbet af de kommende seks uger faldt Holland, Belgien og Frankrig, og det britiske ekspeditionskorps måtte over hals og hoved

evakueres til England. Hitlers krigsmaskine forekom uovervindelig. Allehånde rygter om den os tiltænkte skæbne cirkulerede. En kompetent person med de bedste forbindelser i Berlin kunne således lige hjemkommen fra Tyskland meddele, at den sønderjyske grænse ville blive reguleret, men til gengæld ville vi få Shetlandsøerne og muligvis Norge (evt. Skåne) – alt forudsat, at vi viste forståelse. Et sådant forlydende, der i dag kalder på smilet, overvejedes dengang seriøst i patriotiske, men ekstraparlamentarisk motiverede kredse og næppe ubegrundet, thi hvad var der ikke sket med Europas landkort det sidste års tid?

Til de to nævnte regeringsfjendtlige grupper kom en tredje bestående af konservativt indstillede, antiparlamentariske personer af samme observans som dem, der i 1920 havde tilskyndet kong Christian til at afskedige ministeriet Zahle. Deres tankegang var, at Tyskland utvivlsomt ville sejre, hvorfor en nyorientering var nødvendig. Derfor måtte man gøre op med „den parlamentariske råddenskab“. En regering med få eller ingen partipolitikere var efter disse personers mening nødvendig. Nogle sluttede sig også til disse betragtninger ud fra den rent nationalpolitiske overvejelse, at dersom man ikke foretog sig noget drastisk, ville vi få nazistyre. Sjældent har parlamentarismens aktier stået lavere. Kongen fik op til 100 breve pr. dag om at tilvejebringe et regeringsskifte, og kabinetssekretær Gunnar Bardenfleth hældede til den anskuelse, at regeringen ville blive styrket, hvis den ombyttede P. Munch med Erik Scavenius og et par ikke-partipolitiske ministre, og dette blev også kongens standpunkt.

En fjerde brik i dette spil var det tyske gesandtskab og bag dette det tyske udenrigsministerium og i sidste instans Hitler selv. Deres interesse var ro i Danmark, og det erkendte man at man bedst fik, hvis de fire gamle partier var spændt for vognen. Det hin-

drede dog ikke, at Renthe-Fink lod forstå, at en ny regering burde dannes eller den gamle omdannes, så at den blev mere velvillig.

Hertil kom, at regeringen efter med nød og næppe at have overvundet pristalskrisen gennem hele juni i virkeligheden befandt sig i en permanent uvished om sit parlamentariske grundlag. Det var igen navnlig Venstres rigsdagsgruppe, som skabte problemerne; men modstanden er svær at sætte på en enkelt formel. Nogle ville gennemtvinge en afskaffelse af, hvad man kaldte „arbejdsløshedssvindelen og misbrugen af den sociale lovgivning“, og ønskede en ændring i den økonomiske politik, andre gik videre og krævede regeringen fjernet, og atter andre ønskede fagministerier i stedet for de tre „kontrolministre“, der intet kunne kontrollere. Fælles for kritikken var en generel uvilje mod socialdemokrater og radikale, som man gerne så tilføjet et nederlag, og ønsket om større hensyntagen til Venstres synspunkter. Hos de konservative gjorde de samme følelser sig gældende, men med mindre styrke og også præget af, at man eventuelt ville styrke sig selv og regeringen ved at kræve fagministerier. 3. juni foreslog den konservative rigsdagsgruppe at nedskære antallet af ministre og optage to ikke-partipolitiske ministre fra erhvervslivet. Men dette initiativ løb ud i sandet, og det eneste resultat var en erklæring 14. juni om, at der fra alle sider var udtrykt vilje til samarbejde på det hidtil bestående grundlag.

Men utilfredsheden med ministeriet fortsatte ligefuldt i de to tidligere oppositionsparti-ers rigsdagsgrupper og med stadig højere røst udenfor – ikke mindst efter Frankrigs kapitulation 17. juni. Det syntes umuligt at forestille sig et Europa uden tysk dominans. Den tyske gesandt pressede på, og de gamle partiers politikere blev efterhånden mere og mere ængstelige for, at dersom der ikke skete en regeringsomdannelse, kunne man befrygte

et eller andet tysk indgreb, hvis karakter man ikke havde klare forestillinger om.

En frugt af presset var resolutionen af 2. juli, vedtaget af de fire store partier og Retsforbundet, og hvori man erklærede, at man for at bevare den bestående forfatning havde besluttet at lægge alle partiuoverensstemmelser til side. For at sikre dette samarbejde etableredes et udvalg bestående af to medlemmer fra hvert af de fire store partier og et fra Danmarks Retsforbund, i alt ni, hvoraf hurtigt begrebet 9-mandsudvalget opstod. Det blev en vigtig faktor bag de skiftende regeringer lige frem til 29. august 1943 og også derefter. I 9-mandsudvalget kunne man drøfte og derigennem skaffe sig rygdækning for sager, der ikke kunne drøftes i rigsdagen.

Sværere gik det med at nå til enighed om en ny regering, men i løbet af de første fire dage af juli forhandlede man sig endelig under det største besvær frem til en regeringsændring, der indebar et ministerium på 12 medlemmer, nemlig 5 socialdemokrater, 3 fra Venstre, 2 konservative og 2 radikale. Både Stauning og Munch skulle beholde deres poster, og to „upolitiske“ ministre, som man havde opereret med til sidste minut, var gledet ud for at give Venstre tre pladser.

Efter alt, hvad der foreligger oplyst, har man lov til at antage, at statsminister Stauning overhovedet ikke havde hjertet med i denne regeringsrekonstruktion. Han havde oprindelig modsat sig Munchs fjernelse – måske ud fra en følelse af skæbnefølelse; men alle foreliggende vidnesbyrd tyder på, at Stauning ændrede opfattelse. Den belastning, P. Munch var efter 9. april, stod Stauning klart. Stemningen især hos de konservative var imod Munch, uden for rigsdagen var uviljen mod symbolet på nederlaget også stor. Hertil kom, at Stauning ønskede Scavenius som udenrigsminister. Han var langt bedre egnet til at lede den tilpasningspolitik over for Tysk-

land, som Stauning nu betragtede som en nødvendighed. Eller sagt på en anden måde, Munch var for en passiv, Scavenius for en aktiv forhandlingspolitik, og Staunings temperament tilsagde ham nu at følge denne kurs svarende til hans holdning, som den f.eks. var kommet til udtryk i 1937. Stauning så også gerne ikke-politikere i regeringen, hvad han selv havde foreslået 3. juli. Der kunne anføres gode grunde for en regering med Scavenius og ikke-politikere. Den kunne formentlig lettere afværge tysk-nazistisk infiltration, for ikke at sige en eller anden form for nazistisk magtovertagelse. Derimod ville en ren politikerregering alene af de fire gamle partier være helt ude af trit med alle de påvirkninger, Stauning – og også kongen – modtog i disse dage såvel i form af direkte pression som ved iagttagelse af de udenrigspolitiske konjunkturer og indenrigske uroligheder.

Man kan derfor stille det spørgsmål, hvorfor Stauning overhovedet 5. juli 1940 frembar ministerlisten for kongen. Forklaringen er utvivlsomt, at man for det første ikke havde kunnet blive enig om nogen anden; for det andet vidste Stauning meget vel, at kongen var blevet præpareret mod Munch til fordel for Scavenius og for ikke-partipolitiske ministre, thi det havde kongen fortalt Stauning mere end én gang. Denne protesterede derfor ikke, da kongen sagde, at den ministerliste brød han sig ikke om. Fremfor en sådan rekonstruktion ville han foretrække at beholde det gamle ministerium. Men helst så han som udenrigsminister Scavenius, troldmanden fra første verdenskrig, om hvem kongen dengang til P. Munch havde sagt: „Åh, udlandet, det sørger Scavenius for, han frelser os jo alle sammen“. Ved kongens holdning fik Stauning det våben i hænde, der kunne skaffe ham den regering, han selv – af forståelige politiske grunde – ønskede, men som han ikke havde kunnet få på grund af vanskelighederne med

partierne. Han kunne skaffe sig af med Munch uden at støde de radikale fra sig, og han fik argumenter over for Scavenius, der hidtil havde vægret sig ved at blive udenrigsminister. Stauning var også vidende om, at man i det tyske gesandtskab helst så Scavenius vente med at blive minister, til det kunne ske i en eller anden kombination, hvori der også indgik nazister. Ved at springe til nu blev en sådan egentlig kollaboratørregering vanskeliggjort, da de danske nazister kun med besvær kunne stå uden støtte – for føreren Frits Clausen undertiden i bogstavelig forstand.

Under indtryk af Staunings referat af kongens modstand og den hele yderst febrile atmosfære accepterede politikerne i løbet af 5. juli Staunings oprindelige plan om en regering af 4 socialdemokrater, 2 radikale, 2 fra Venstre og 2 konservative samt 2 ikke-politikere. Denne idé accepterede kongen i en afslappet stemning sent på aftenen. Den måde, det skete på, virker ifølge Staunings referater som en antiklimaks i forhold til morgenens møde og forstærker indtrykket af, at selv om kongen klart havde tilkendegivet sin utilfredshed med den ministerliste, Stauning var kommet med om morgenen, så har han dog ikke haft forestillinger om at foretage sig noget, der kunne genkalde påskekrisen i 1920.

Kongen nævnte under krisen for Stauning, at Bramsnæs eventuelt kunne blive statsminister og Stauning selv socialminister; men nogen vilje lå ikke bag udtalelsen, der nok krænkede Stauning, men som han dog ikke tog notits af.

8. juli kunne Stauning omsider præsentere de nye ministre for kongen – krisen var overvundet.

Af det afgåede ministerium fortsatte følgende ikke: udenrigsminister P. Munch, justitsminister Unmack Larsen, trafikminister Axel Sørensen, socialminister Ludvig Christensen, kirkeminister Johs. Hansen, indenrigsminister Bertel Dahlgaard, forsvarsmini-

ster Alsing Andersen og ministrene u.p. Hasle, Krag og Hauch. Af disse møder vi efter krigen Alsing Andersen, Hauch og Dahlgaard på ny i fremskudt position, hvorfor disses regnebræt henstår til senere opgør. De andre blev ikke ministre og gled i øvrigt hurtigt ud af politik.

*

Justitsminister Unmack Larsen, der ikke havde nogen sikker partimæssig eller organisatorisk basis, var vel en af dem, der hang yderst ved en regeringsomdannelse, hvor mange socialdemokrater måtte ofres. Men Stauning havde nok heller ikke været helt sikker på, at Unmack Larsen med det nervøse og voldsomme temperament var den rette mand på dette tidspunkt, så meget mere som han slet ikke var politiker eller taktiker. Men Unmack Larsen havde hjerte, hvad man f.eks. så, da han 9. april personligt cyklede rundt i København og forsynede tyske immigranter med de nødvendige udrejsepapirer. Politimesterembedet i Lemvig var besat, men i 1941 fik Unmack Larsen civildommerembedet i Århus. Hans betydeligste politiske indsats stod dog tilbage, idet han 1945-58 var borgmester i Århus, hvor han med rastløs energi kastede sig ud i en udbygning af det, der var forsømt under krigen. Landspolitikk blandede han sig ikke meget i; men han markerede sig dog under Sydslesvig-røret imod Socialdemokratiets politik, af hvilken grund han blev kaldt til orden af sit parti. I 1951 blev embedet som stiftamtmand over Århus amt ledigt. Unmack Larsen havde gerne set sig udnævnt og fandt også støtte hos lokale partifæller; men indenrigsministeren var da konservativ og hed Aksel Møller; han syntes ikke, det var en god idé at gå uden for embedsmændenes række, og Unmack Larsen måtte renoncere. Hans hobby var arkæologi, og han var just kommet hjem fra en udgravning i Bahrein, da han blev syg. Hans depressive tilbøjeligheder slog igennem, og han havde

nu ikke længere styrke til at fortsætte som politiker. Unmack Larsen, der døde 1965, huskes i sin by for sin saglighed, sin ubestikkelighed og sit redelige sind, egenskaber, der også havde vist sig i hans ministertid. I hans virksomme år stod der et lys omkring den smukke mand. En søn, Arne, er dommer i Odense, en anden søn, Steffen, er dommer i Skjern.

*

For trafikminister Axel Sørensen betød de ti måneders ministervirke i realiteten et punktum for politisk virksomhed i første række. Heller ikke han kunne vende tilbage til sit forrige embede – borgmesterposten i Horsens, men blev kort efter sin afgang udnævnt til administrerende direktør for Kongeriget Danmarks Hypotekbank, en vellaftag sinecure, der både før og siden er blevet benyttet til ilandbringning af skibbrudne, men kvalificerede ministre. Han havde denne post til sin død i 1947. I 1943 blev han valgt til medlem af folketinget for Skanderborg amt; men han stillede sig ikke ved valget i 1945. Han passede sin bank og forskellige andre hverv. Axel Sørensen kunne hurtigt sætte sig ind i en sag, og i sin omgang med mennesker blev han hjulpet af sit charmerende væsen. Han havde mange betingelser for at holde en lang tid som minister, hvis ikke besættelsen havde trukket tæppet væk under ham.

*

Socialminister Ludvig Christensen var en anden kommunalmand, der også kom ud i kulden efter sin afgang som minister, hvad han dog havde været i næsten fem år. Han var i 1939 skiftet over fra landstinget til folketinget, og her sad han til valget i 1945, hvor han ikke søgte genvalg. Han var efter sin afgang som minister sysselsat bl.a. som formand for Arbejderbevægelsens Erhvervsråd fra 1940 og som formand for Børnenes Kontor fra 1944. Som minister er hans navn ikke knyttet til noget kompleks af love – det skulle da lige

være ferieloven, hvis fader han kaldtes – han administrerede dem, Steincke havde givet ham i arv, og gennemførte en række enkeltforanstaltninger, som tiden krævede, uden nogen sans for PR, men med solid gammeldags socialdemokratisk myndighed, hvad nutidige samfundsstormere måske ville kalde konservatisme; for sin tid var han en fremskridtsvenlig socialpolitiker. Han døde i 1956.

*

Kirkeminister Johannes Hansen var som Ludvig Christensen gået over i folketinget ved 1939-valget, idet han blev valgt i Odense, som han repræsenterede til valget i 1947. 1. januar 1948 blev han tingvalgt landstingsmand, og dette hverv havde han til sin død i august 1953, få uger før landstinget for stedse indstillede sin virksomhed. Da H. C. Hansen under besættelsen blev tvunget bort fra sin post som partisekretær for Socialdemokratisk Forbund, overtog Johannes Hansen den til 1945. Derudover sad han i en række bestyrelser som f.eks. for Det kooperative Fællesforbund 1941-45, AOF 1942-45, Arbejdernes Fællesorganisation i København 1942-45 og KTAS 1945-46 og fra 1948. Som man vil se, overkom han meget, var i det hele mere den kyndige administrator end den konstruktivt nyskabende politiker. Sit ministerium havde han røget diskret, og uden at nogen „affære“ var kommet ud deraf. Ingen ringe ting og velkommen for enhver regering, der har nok at gøre med at styre de timelige forretninger. En af Johannes Hansens fire sønner var overtoldinspektør K. Damsgaard Hansen (død 1971), der virkede som uafhængig socialdemokratisk kronikør.

*

Henning Hasle var som minister i slutningen af juni 1940 blevet sendt til Sovjetunionen som leder af en handelsdelegation. Han kom hjem til rådslagning i juli, netop som regeringen gik

af, men blev nu med titel af overordentlig gesandt og befuldmægtiget minister på ny sendt til Moskva for at færdiggøre handelsaftalen, hvilket også lykkedes i august 1940. 1942-45 fungerede han som direktør for „Nationaltidende“. Politisk fortsatte Hasle som medlem af folketinget, idet han dog i 1943 flyttede til Svendborg-kredsen. Han var nemlig kommet i modstrid med en stor del af sin vælgerforening i Århus, fordi han åbent vedgik sin støtte til dannelsen af ministeriet Scavenius. Svendborg valgte ham både i 1943 og i 1945. I december 1945 offentliggjorde „Information“ imidlertid et brev, som Hasle i februar 1941 havde sendt til Scavenius, og hvori han meddelte denne sin støtte i anledning af, at flere politikere havde kritiseret Scavenius uden dog at turde bryde med ham. Det var „godt stof“ i befrielsesåret, og for at undgå en strid, der kunne blive en belastning både for Det konservative Folkeparti og for Hasle selv, nedlagde han 4. december 1945 sit mandat. Dybest set skyldtes vel beslutningen også dissonans mellem ham og Christmas Møller. Hans tid var herefter opfyldt af virksomheden som højestretssagfører (fra 1942) og 1962-70 som direktør i Københavns Kreditforening. I det offentlige arbejde kaldtes der på Hasle til så forskellige hverv som juridisk dommer i den faste voldgiftsret 1951-63, ledelsen af Landsforeningen til Kræftens Bekæmpelse 1954-70, Københavns Grundejeres Renholdningsselskab 1964-70 og realkreditkommissionen af 1966. Hasle gled ud af partipolitik, netop som han havde nået den alder og anciennitet, hvor han kunne have præget konservativ politik, og da han var aktiv, stod han i skygge af Christmas Møller. I virkeligheden manglede Henning Hasle nok politiker-ambitionen.

*

Minister Oluf Krag's politiske gerning lakkede mod enden, da han udtrådte af ministe-

riet; han fyldte 70 år få måneder efter sin afgang. Hans helbred var dårligt, og han døde i 1942, til sin død medlem af folketinget for Ringkøbing-kredsen. Med ham faldt et af de store træer i vor politiske skov. I to perioder havde han været indenrigsminister og gennemført adskillige praktiske reformer som f.eks. loven om arbejdsanvisning og arbejdsløshedsforsikring i 1921, aldersrenteloven 1922 og den kommunale valglov 1924. En meget betydningsfuld og brydsom, men mindre anerkendt indsats havde han øvet i 1930'erne. Besværligt havde det været på grund af landbrugserhvervets vanskelige situation og LS' og Bondepartiets uskånsomme angreb også på ham, og Madsen-Mygdal havde ikke gjort det lettere for ham. Da Madsen-Mygdal gik ud af rigsdagen og Krag blev hans efterfølger som formand for rigsdagsgruppen, fortsatte Madsen-Mygdal, denne liberalismens bannerfører, som formand for Venstres landsorganisation, med hvilken udgangsposition han ofte gjorde livet surt for den pragmatiske, kompromissøgende Krag.

Efter Venstres valgnederlag i 1935 blev Krag gjort til syndebug på trods af sit slid for at bjærge fordele hjem til Venstres vælgere. Man lod ham falde, hvad der smertede ham meget, selv om han kunne motivere sin afgang med svagelighed.

Krag var lovkyndig som få, i besiddelse af en fremragende evne til at sætte sig ind i en sag og rig på udveje. Han var en lovgivningsingeniør, der ville være en pryd for ethvert parlament. Men han var ingen folkelig politiker. Som partifællen Harald Nielsen har sagt, stillede han med sin tunge saglige oppakning store krav til tilhørerne. Han kunne også være arrogant og vise irritation, når ikke alle opfattede lige så hurtigt som han selv. Uagtet han var valgt i J. C. Christensens gamle kreds og var denne den største Venstre-høvdings efterfølger, forblev han dog noget af en fremmed

fugl i Venstre, hvor jord under neglene var en bedre kvalifikation end en doktoring på pegefingern. Hertil kom, at da de to gamle Venstre-førere J. C. Christensen og Niels Neergaard trak sig tilbage, stillede Madsen-Mygdal sig foran ham. Krag kom først til, da hundevagten skulle tages. Men han var ved sin indsigt, flid, idérigdom og taktiske sans en af Venstres betydeligste parlamentarikere.

*

Også med udenrigsminister P. Munch vil afsked være at tage, skønt han fortsat spillede en politisk rolle til krigens slutning, nemlig i kraft af sin betydelige politiske position, der gjorde ham til en skattet rådgiver, og som medlem af 9-mandsudvalget, gennem hvilket han fik betydelig indflydelse på forhandlingspolitikken. Til folketingsvalget i 1945 ønskede han, 75 år gammel, ikke genopstilling. Allerede efter sin afgang som minister begyndte han udarbejdelsen af sine erindringer byggede på et langt livs optegnelser, og han slap først pennen få uger før sin død i januar 1948. Otte stofmættede bind blev frugten deraf; de er et monument over en politisk indsats og er en hovedkilde til første halvdel af århundredets historie, også fordi ingen anden minister har efterladt sig et sådant værk.

P. Munchs erindringsværk sluttes med nogle betragtninger, som han selv med et citat fra sine modstandere har kaldt „Systemet Munch“, og hvori han så at sige holder dom over sig selv og sit virke. Han beskriver sin ungdoms væmmelse ved den magtforherligelse, som mænd som Bismarck, Joseph Chamberlain og Kipling for ham var udtryk for, ligesom han understreger sin uvilje mod Tyskland, hvor magt dyrkelsen helt var fremherskende. „Alt førte det mig til tilslutning til den menneskelighedens, samfølelsens og fredens ånd, der var fremherskende om end ingenlunde eneherskende i den fremgængende

og fredens tid, der varede fra 1870 til 1914. Jeg regner den for menneskehedens lyseste tid“.

„Systemet Munch“ definerer P. Munch da som åndelig frihed, samarbejdets og fredens ånd, politisk ligeret for alle, frihed – dog ikke ubegrænset – i det økonomiske liv, tryghed for den økonomisk svage, udbredelse af kundskaber i folket, så at det folkelige selvstyre kunne bæres, og udvikling af samfølelsen mellem klasserne i folket med national enhed til følge. Så langt, så godt. Den virkelige anstødssten i „Systemet Munch“ var, især efter 9. april 1940, at det ikke ville acceptere tanken om, at alliancer og oprustning kunne beskytte dette system. Det er sandt, at det var Munchs opfattelse; men han var fuldt ud klar over risikoen for Danmark. Munchs dilemma var imidlertid, som politologen Ole Karup Pedersen har understreget i den første, men næppe sidste disputats om P. Munch, at efterhånden som han gjorde karriere i dansk politik, kunne han ikke som i sin ungdom åbenlyst erklære, „at Danmarks beståen som stat var mindre betydningsfuld end bevarelsen af danske enkeltindviders liv og daglige eksistens“.

Deraf kom, at „Systemet Munch“'s sammenbrud oplevedes så voldsomt, også af mange, der havde sympatiseret med Munch. De havde – modsat Munch – ikke gjort sig de mulige konsekvenser klart.

Historikeren Vilh. la Cour søger i sit værk „Paa Vej mod Katastrofen“ (1945-49) at vise, at vi med et stærkere forsvar kunne have undgået besættelsen. Andre har hævdet det samme, og rigtigt er det, at Munch i sine

overvejelser afviste danske militære muligheder også under et marginalangreb. Han troede fuldt og fast på, at Tyskland altid ville kunne stille så meget op imod os, at vi ville tabe. Med kendskab til de tyske militære myndigheders angst for den mindste forstyrrelse af deres angreb på Danmark-Norge kan vi i dag drøfte Munchs anskuelse på en anden baggrund; men med sikkerhed kan intet slutes, for Munchs modstanderes opfattelse kan ikke efterprøves. Historien er ikke en eksperimentalvidenskab.

Det er altså en vurderingssag, om man vil acceptere „Systemet Munch“. Tilbage bliver under alle omstændigheder billedet af en politiker, der med en sjælden konsekvens gennem et halvt århundrede forfulgte et bestemt politisk formål, og som formåede at samle den fornødne parlamentariske støtte til dets gennemførelse. Hans idealisme og hele uafhængighed står også uanfægtet. Skønt P. Munch mente, at enhver anden politik end hans ville have været værre, var han dog sort i sindet af fortvivelse over besættelsen. Men netop i nederlagets time viste han sit format som politiker. Med en ydre ro og med åbenbar sikkerhed anlagde han straks linjen for den passive forhandlingspolitik, han mente skulle føres, og han formåede også at samle flertal om den.

En sammenligning med J. C. Christensen trænger sig på, thi dr. Munch handlede, da hans politiske univers var ødelagt, med samme overlegenhed og tilkæmpede sjælsro som J. C. Christensen, da hans bygning var knust af Alberti-katastrofen og tilliden til ham rystet. I nederlaget viste de begge deres styrke.

MINISTERIET TH. STAUNING VI

S. BRØSEN JØRGEN JØRGENSEN
 ERIK SCAVENIUS TH. STAUNING V. BUHL
 KR. BORDING J. CHRISTMAS MØLLER HALFDAN HENDRIKSEN JOHS. KJÆRBO
 GUNNAR LARSEN HARALD PETERSEN V. FIBIGER KNUD KRISTENSEN

MINISTERIET TH. STAUNING VI

(8. juli 1940 – 4. maj 1942)

Det med så stort besvær dannede ministerium bestod af følgende ministre, der fortsatte fra det gamle: Th. Stauning som statsminister, Vilh. Buhl som finansminister, Kr. Borning som landbrugsminister, Jørgen Jørgensen som undervisningsminister, Johs. Kjærboel, der ombyttede handelsministeriet med arbejds- og socialministeriet, J. Christmas Møller, der avancerede fra minister uden portefølje til handelsminister, Vilhelm Fibiger, som på samme måde blev kirkeminister, og Søren Brorsen, der også rykkede op fra en porteføljeløs tilværelse til forsvarsministeriet, som han havde bestridt 1922-24 og 1926-29.

Af nye stillede Venstre gårdejer Knud Kristensen som indenrigsminister, mens de to partiløse blev statsadvokat Harald Petersen som justitsminister og ingeniør Gunnar Larsen som trafikminister. Endelig blev udenrigsminister Erik Scavenius nærmest henregnet under den radikale kategori, skønt de radikale på forhånd havde erklæret, at han ikke repræsenterede deres parti.

*

Erik Scavenius stod som redningsmanden, der under første verdenskrig havde evnet at holde os uden for krigen ved den såkaldte „tyskerkurs“, altså tilpasning til de tyske krav. Der var vel gået skår i hans anseelse efter de

allieredes sejr i 1918; men hans hovedindsats var ikke glemt blandt politikerne. I mellemkrigstiden havde han heller intet foretaget sig, som havde umuliggjort et politisk come-back. 1922-24 var han formand for Det radikale Venstres landsorganisation. I 1924 modtog han udnævnelse til gesandt i Stockholm, og man kunne formode, at han havde slået sig til ro dermed. Men han havde været tingvalgt landstingsmand 1918-20 og var i 1920 blevet suppleant for Herman Trier. Da denne nu døde i 1925, rykkede Erik Scavenius med bopæl i Stockholm ind i landstinget – presset dertil af Zahle, som formentlig ville have ham anbragt med henblik på en eventuel radikal regeringsdeltagelse. Det var en yderst bizar affære, at en gesandt bosat i udlandet var medlem af landstinget, og det vakte stor opmærksomhed, som generede Scavenius en del. Hertil kom, at det naturligtvis var upraktisk at være gesandt i Stockholm og landstingsmand i København. Efter valget i 1926, der ikke bragte de radikale til magten, gav Zahle slip på Scavenius i januar 1927. Han sad i Stockholm til 1932 og var derefter som tidligere nævnt til 1937 til rådighed for udenrigsministeriet til deltagelse i internationale konferencer – d.v.s. især Folkeforbundet, som han hurtigt afskrev. Hans virksomhed som godsejer var der ikke meget ved, og i 1934

afhændede han Voergårds avlsgård, men beholdt hovedbygningen. Der var ikke noget af alt dette, der optog ham særlig meget. Han kedede sig.

Det eneste, der formentlig kunne aftvinge ham interesse, var formandskabet i dagbladet „Politiken“s bestyrelse fra 1932. Denne post benyttede han sig af til ganske håndfast at blande sig i bladets redaktion, bl.a. ved regelmæssigt at holde møde med dets redaktionelle ledelse. Det var ifølge sagens natur især „Politiken“s udenrigspolitiske linje, der interesserede ham, og historikeren Viggo Sjøqvist har i sit store værk om Scavenius på overbevisende måde godtgjort, at Einard Skov i nogen måde blev hans talerør. Ved møderne på bladet udgik de sidste år før krigen en gold og destruktiv indflydelse fra Scavenius, der syntes at have afskrevet demokratiet, idet han nærede den anskuelse, at politik var at indordne sig. Da Valdemar Koppel fratrådte i 1937, advarede han med adresse til Scavenius bladets medarbejdere: Et venskabeligt forhold til Tyskland måtte ikke betyde, at man afstod fra at bekæmpe de sydfra kommende antidemokratiske ideer.

I begyndelsen af april 1940 blev Scavenius inddraget i ministeriets overvejelser i anledning af indberetningerne fra Berlin. Han for-tav den viden om de tyske invasionsplaner fra 1917, han var den eneste, der kendte. Viggo Sjøqvist antager, at han på dette tidspunkt ventede et angreb og tav for at fremme mulighederne for en fredsbesættelse.

„Nå, jeg hører, at de har overtaget etablissementet“, var hans kommentar, da han indfandt sig på „Politiken“ om morgenen den 9. april. Da den verdenspolitiske situation i slutningen af juni så sortest ud, lod Stauning sig 26. juni 1940 bringe sammen til middag med Scavenius, Gunnar Larsen og Christmas Møller. Efter al sandsynlighed skete det, fordi han ville spørge, om de to førstnævnte ville

træde ind i regeringen, og sikre sig, at sidstnævnte var indforstået, hvad han imidlertid ikke var. Scavenius var dog ikke – i al fald ikke endnu – villig dertil. Først under indtryk af de følgende dages tilspidsede situation og først efter et besøg hos kongen 5. juli gik han med til at overtage udenrigsministerposten. Hvorfor han gjorde det, ved vi ikke, det for-taber sig i det uviste. Det havde visselig været det letteste for ham at leve godt på sin pension og tantieme fra „Politiken“; men han havde næppe glemt magtens sødme 20 år tilbage. Han har med rette følt, at skulle der føres „tyskerkurs“, var ingen bedre dertil end han. Det vil være ubilligt at se bort fra, at den 63 år gamle statstjener også har følt det som en pligt.

•

Af de andre nyudnævnte ministre påkalder minister for offentlige arbejder Axel Gunnar Larsen (1902-1973) sig størst interesse som en af de i ekstraparlamentariske kredse så hedt attråede „upolitiske“ ministre, et udtryk, der er en *contradictio in adjecto*, eftersom en minister altid er politisk, men muligvis nok ikke partipolitisk. Gunnar Larsen stod i 1940 som noget i retning af dansk erhvervslivs vidunderbarn. Han var søn af ingeniør Poul Larsen, der sammen med Alexander Foss bankede F. L. Smidth & Co. op til et verdensfirma inden for cementindustrien, maskin- og fabriksanlæg m.v. Efter faderens død i 1935 var Gunnar Larsen sammen med sine søstre og Alexander Foss' børn ejer af dette betydelige industriimperium og dets administrerende direktør samt bestyrelsesformand. Han var uddannet som kemiingeniør ved Massachusetts Institute of Technology i Boston og var kendt som en moderne, socialt forstående arbejdsgiver, dynamisk, effektiv og med en vid horisont erhvervet ved sit 12-årige ophold i England og USA og under rejser overalt i

verden. 1938 var han indtrådt i Industrirådet. Fra sin bolig „Højkol“ ved Silkeborg fløj han fra sin egen flyveplads på arbejde i København. Af væsen var Gunnar Larsen elskværdig og facil – i så henseende Erik Scavenius' diametrale modsætning, men også uden forankring i en demokratisk, dansk politisk tradition og vel heller ikke ganske klar over, hvad man kan bruges til i et politisk spil. Gennem faderen, der var Flensborg-dansker, var han angelsaksisk, antitysk orienteret, og denne hans grundholdning understøttedes af, at det var i vest, han havde de største økonomiske interesser. 9. april overvejede han at forlade Danmark, men mente at burde blive. Han blev også straks efter engageret i arbejde for den britiske efterretningstjeneste.

Erik Scavenius' ven, lederen af udenrigsministeriets handelspolitiske udvalg, direktør Knud Sthyr, var broder til Gunnar Larsens fars anden hustru. Sthyr var på forskellig måde inddraget i overvejelserne før regerings-skiftet 8. juli; men Gunnar Larsen var ikke Scavenius' opfindelse. Gunnar Larsen var presset frem af en kreds af fremtrædende erhvervsfolk, der havde holdt møder om den politiske situation efter besættelsen. Det var mænd som ingeniørerne Knud Højgaard og Per Kampmann, skibsreder A. P. Møller, tidligere landstingsmand, præsident Holger Andersen, historikeren Vilh. la Cour og prins Axel, gennem hvem der var kontakt med kongen. Kredsen var ikke fast organiseret og udvidedes i løbet af sommeren 1940. Den var ikke nazistisk, ej heller tyskvenlig, men snarere indgik parlamentslede, superpatriotisk indstilling, ængstelse for tysk magtovertagelse og erhvervsinteresser i skøn forening i kredsens motiver. Allerede i begyndelsen af maj 1940 havde den været inde på kandestøberier om en regering med højesteretssagfører Steglich-Petersen som statsminister, ingeniør Højgaard som finansminister samt tre politikere

fra hvert af partierne V, K og S. I løbet af juni ændredes forholdene imidlertid, og kredsen var ikke tilfreds med, at Gunnar Larsen gik ind i et af så mange politikere befolket ministerium. Få dage efter sin udnævnelse måtte Gunnar Larsen under en middag hos prins Axel høre mange bebrejdelser for sin svaghed. Han havde imidlertid sagt ja og forklaret sin familie og sine venner, at de nu for en tid måtte se en anden Gunnar Larsen end den engelskvenlige, de kendte. Han skulle siden mange gange fortryde, at han ikke var rejst af lande i tide, så at han 5. maj 1945 kunne være vendt hjem og have modtaget Kong Christian X's Frihedsmedalje. Nu knækkedes han af det, han blev draget ind i.

*

Justitsminister Harald Petersen (f. 1895) var den tredje ikke-partipolitiker i regeringen. Han var søn af en herredsfuldægtig og cancelliråd, født i Odense og student fra katedralskolen dér. Efter juridisk embedseksamen 1918 var han en kort tid byfogedfuldmægtig i sin hjemby og i Middelfart; men Harald Petersen vidste nok, hvad gode jurister bør gøre, hvis de vil i verden frem ad embedsvejen: ind i justitsministeriet. Og det kom han i 1919, først som sekretær, fra 1929 som fuldmægtig. Samtidig sørgede han for at udvide sin juridiske baggrund og sine avancementsmuligheder ved at fungere som konstitueret underrettsdommer, politimester og landsdommer. Hans begavelse stod fuldt ud mål med de bedste justitsministerielle juristers, og det var ikke lidt. I 1932 blev han 37 år gammel statsadvokat for København; den røde højesteretsdommerkappe var inden for rækkevidde, hvis ikke besættelsen havde sporet Harald Petersen ad en anden vej. 15. april 1940 accepterede han udnævnelse til statsadvokat for „særlige anliggender“, d.v.s. anslag mod tyskerne. Stauning fik da øje på den klart tænkende og

karakterfulde jurist, og da det måtte antages at kunne virke som en gestus over for besættelsesmagten, at den „særlige“ statsadvokat nu blev medlem af regeringen, kom ophøjelsen til justitsminister 8. juli 1940. Det var ikke noget dårligt valg.

•

I 1941 fik en skolebladsredaktør, nemlig den senere højskoleforstander K. E. Larsen, Krogerup, fra indenrigsminister Knud Kristensen (1880-1962) følgende svar til brug for en enquete:

„Når De stiller mig det spørgsmål „Hvorfor blev jeg politiker?“, så skal jeg dertil først bemærke, at jeg slet ikke er politiker. Jeg er dansk bonde. Det er min livsstilling, mit erhverv, og det er grundlaget både økonomisk og personligt for hele mit arbejde både privat og offentligt.

Mine forældre har i mange slægtled været frie, om end ofte fattige, vestjyske bønder. Fra dem har jeg arvet en stærk trang til selvstændighed, uafhængighed, frihed til at kunne tage mit standpunkt, sige min mening, gøre min gerning uden at spørge overordnede eller andre om forlov, og uden at nogen var i stand til at forhindre mig deri.

Derfor blev jeg bonde, derfor er jeg bonde, og den dag, jeg ville prøve på at fornægte dette eller optræde som andet, ville jeg sikkert være en stor nar.

Men som bonde har jeg haft interesse for mange andre spørgsmål end det at dyrke en del af Danmarks jord, og blandt disse spørgsmål er også ordningen af vort lands offentlige forhold. Den interesse har jeg haft fra min tidligste ungdom“.

Således svarer en politiker – og politiker var Knud Kristensen, om end hans image, som det hedder på nudansk, i mange henseender adskilte sig fra de andre politikeres. Knud Kristensen var af samme slægt som J. C. Christensen og fra samme egn, det flade, vindhærgede Vestjylland nær Ringkøbing Fjord. Hans far var gårdejer og politisk interesseret, moderat venstremand, hvilket dér på stedet var at være på tværs. Knud Kristensen hører til dem, der har vogtet får på heden, hvilket i fordums

dage var en kvalifikation. Han besøgte også Frederiksborg Højskole, Dalum Landbrugsskole og sidst, 1906-07, Askov Højskole, bl.a. sammen med Bertel Dahlgaard. Derpå var han ejer af en lille gård i Ødsted nær Vejle. Her blev han brugsforeningsformand og menighedsrådsmedlem. Samtidig gled han ind i et om end beskedent arbejde for Venstre, opdagedes af partifæller og kandiderede uden held ved folketingsvalget i Silkeborg i 1918. J. C. Christensen talte sammen med ham ved et møde; men selv om denne støtte altså ikke gav resultat dér, havde J. C. fattet sympati for sin ætling og støttede hans kandidatur i Hornslet, hvor han sad 1920-29 og igen fra 1932, til han i 1949 nedlagde sit mandat.

På rigsdagen gjorde han sig ikke stærkt gældende, hverken på talerstolen eller i udvalgene, måske bortset fra valutaordførerskaber. Da Gunnar Fog-Petersen i 1938 udgav sin samling af politikerbiografier, skrev han: „Knud Kristensen er fra 1927 medlem af overskyldrådet og dermed er vist redegjort for hans offentlige hverv“ – og det var der. Hans erfaringsgrundlag var snævert bondens, således som han også vedgår det i svaret til skolebladsredaktøren. Og selv om det var en særdeles velbegavet bonde, manglede han med Svend Thorsens udtryk dog noget i „teknisk udstyr“. Men den grublende og uimponerede jyde, hvis tale syntes at være ja, ja eller nej, nej – dog måske oftest det sidste – så tilliden i partigruppen vokse i takt med ancienniteten på trods af, at hans uafhængighed som f.eks. i forfatningssagen med mellemrum havde irriteret partiledelsen. Det reguleringspolitiske masketpi, hans parti havde haft med socialister og radikale i 1930'erne, bød ham imod, hans grundanskuelser var mere liberale end egentlig agrariske.

Den 9. april havde han i Venstres gruppe været mod både formen, under hvilken regeringsdannelsen havde fundet sted, og mod dens

sammensætning af 1. og 2. klasses ministre. Han havde allerede da foreslået oprettelsen af det samarbejdsudvalg, der som nævnt blev etableret i slutningen af juni 1940. Da Knud Kristensen ikke kunne få flertal i gruppen for sin modstand mod samlingsregeringen, nægtede han, som også omtalt, først at lade sig vælge til dens formand, men opgav dog modstanden og overtog, som tidligere omtalt, posten 8. maj 1940. Samlingsregeringen af 8. juli havde han heller ikke været stemt for. Han stillede en række krav, bl.a. om at lønpolitikken skulle tilpasses efter erhvervenes bæreevne, arbejdskampe udelukkes, arbejdskraftens bevægelighed fremmes og sociallovgivningen ændres med det formål at gøre folk interesseret i at hjælpe sig selv. Han ønskede også Bondepartiet med i samarbejdet. Det sidste blev blankt afvist af Stauning, med hensyn til det første fik Knud Kristensen så mange indrømmelser, at han modstræbende kunne acceptere Venstres regeringsdeltagelse. Gruppens bestyrelse indstillede herefter folketingsmand Edvard Sørensen til posten som indenrigsminister, men han sagde bestemt nej, og Knud Kristensen blev da enstemmigt valgt.

Stauning og Scavenius havde dermed fået en besværlig modspiller ind i regeringen.

*

Scavenius havde altså nu overtaget den danske del af etableringen – for at bruge hans eget udtryk. I princippet betød det en ændring i forhandlingspolitikken taktik. Det sås i den berygtede tiltrædelseserklæring, der blev samlingsregeringens skæve start. Scavenius var mere end nogen anden stærkt påvirket af den tyske krigsmaskines tilsyneladende uovervindelig. Efter hans opfattelse var der efter evakueringen af det britiske ekspeditionskorps og Frankrigs kapitulation i slutningen af juni overhængende fare for tysk

eller dansk-nazistisk af tyskerne støttet magtovertagelse. Nu kunne de skabe deres Neuropa, og danskerne måtte efter Scavenius' opfattelse regne med muligheden af samme skæbne som tjekkerne i Østrig-Ungarn før 1918. Derfor måtte tyskerne ved samlingsregeringens politik bringes til at se, at de i virkeligheden opnåede mere ved at bevare denne, nemlig foruden de ønskede indrømmelser tillige ro i den danske befolkning. Da ord for Scavenius kun var redskaber, der burde benyttes efter deres hensigtsmæssighed, lod han erklæringen rumme følgende passus, der også skal citeres her: „Ved de store tyske sejre, der har slået verden med forbavselse og beundring, er en ny tid oprundet i Europa, der vil medføre en nyordning i politisk og økonomisk henseende under Tysklands førerskab. Det vil være Danmarks opgave herunder at finde sin plads i et nødvendigt og gensidigt aktivt samarbejde med Stortyskland...“.

Det er umuligt at sige flere kritiske bemærkninger om denne udtalelse, end der allerede er sagt i de sidste krigsår og efter. Med P. Munchs ord opgav Scavenius med den „vor åndelige neutralitet“. Den betegnede altså et unødvendigt knæfald, hvilket dels kun kunne tjene til at svække regeringen og Scavenius i forhold til den offentlige opinion herhjemme, dels bringe regeringen i vanskeligheder over for Tyskland, når det viste sig, at der faktisk var grænser for, hvor langt vi ville gå i retning af indrømmelser. Forklaringen er, at skønt Scavenius havde det måske vigtigste politiske embede i situationen, så tænkte og handlede han ikke som politiker.

Udtalelsen blev inden dens afgivelse forelagt på et ministermøde. Bording, Brorsen og Jørgen Jørgensen fremførte indvendinger; den kraftigste modstand kom dog naturligt nok fra Christmas Møller. Men Stauning havde på forhånd læst og godkendt udtalelsen, og så faldt ministermødet hurtigt til føje. De,

der var imod, mente ikke at kunne forlade den samme dag med møje dannede regering – og herfor kunne der gives mange og gode grunde – men ved at blive påtog de sig ansvaret for 8. juli-erklæringen. Dette udelukker ikke, at de politiske ministre udgjorde en gruppe, der ret hurtigt så med skepsis på den „upolitiske“ gruppe og især da på Scavenius og Gunnar Larsen.

Scavenius ønskede med erklæringen at komme i forhandling med tyskerne, fordi han frygtede, de ville foretage egenmægtige handlinger i Danmark. Det var altså et udtryk for den nye udenrigsministers aktive forhandlingspolitik. Han lod derfor også udenrigsministeriets direktør, Otto Mohr, rejse til Berlin for at overrække udtalelsen i det tyske udenrigsministerium, hvor den dog ikke vakte videre opmærksomhed og vel knap blev anset for oprigtig. Mohr fik i Berlin kontakt med ambassadør Karl Ritter, der forestod det tyske udenrigsministeriums krigsøkonomiske afdeling, og som tog erklæringen på ordene. Begge var enige om, at der snarest burde optages forhandlinger om et samarbejde på det økonomiske område. Ordet toldunion blev nævnt.

Efter forslag fra Scavenius tiltrådte den danske regering, at forhandlinger mellem de to lande blev optaget. Tilsagnet opretholdtes, skønt det under Ritters pludselige besøg i København 30. juli viste sig, at tyskerne tilsyneladende omgående ønskede indgåelse af en mønt- og toldunion. Historikeren Henrik Nissen har i sin disputats „1940“ minutøst redegjort for de forhandlinger, der herefter pågik i det meste af august måned 1940 dels i København, dels i Berlin. Delegationsleder var fra dansk side Gunnar Larsen, som Scavenius stoledede på. Kan Gunnar Larsen magte det? spurgte P. Munch – et ikke ubegrundet spørgsmål, når henses til, at han var uerfaren som politiker. Den egentlige kraft i delegatio-

nen var da også nationalbankdirektør Bramsnæs. Under forhandlingerne viste det sig, at tyskernes forestillinger ville betyde Danmarks økonomiske indlemmelse i Tyskland. På dette grundlag ville kun Scavenius, Gunnar Larsen og Harald Petersen forhandle videre. Den øvrige regering og 9-mandsudvalget sagde nej. I statsråd 14. august 1940 måtte Scavenius se sig underkendt. Man ønskede forhandlingerne afbrudt. Både erhvervslivets organisationer og Venstre, hvis vælgere ud fra en snæver standsegoistisk, økonomisk interesse kunne tjene på en union, protesterede. Da også tyske erhvervskredse viste sig uvilligt indstillet, var den danske position allerede bedre. 23. august 1940 meddeltes det Ritter, at vi ikke ville forhandle videre – og intet ondt vederfaredes os i den anledning.

Erik Scavenius havde med andre ord fejlbundet situationen. En væsentlig grund hertil var, at Tysklands regeringssystem i 1940 ikke var det samme som i 1914. Efter anden verdenskrig klagede Scavenius selv privat over, at det ikke var til „at have med Hitler-Tyskland at gøre“, thi modsat kejsertiden vidste man aldrig, hvilken kompetence de personer eller de organer, man forhandlede med, havde. Det var udtryk for en sen erkendelse, for i juli 1940 regnede Scavenius kun med det tyske udenrigsministerium, selv om det var muligt også dengang at skaffe sig mere nuanceret viden om styrkeforholdene i det nazistiske hierarki. Han troede således fejlagtigt ikke på økonomiminister Funks betydning, da denne 25. juli 1940 offentligt tog afstand fra mønt- og toldunioner. Scavenius' forsøg på at drive aktiv forhandlingspolitik havde altså lidt skibbrud, første gang det blev prøvet, uden at vi blev mødt med sanktioner. Historikeren Troels Finks vurdering er denne: „For Scavenius betød forhandlingernes afbrydelse, at det var forbi med den særlige autoritet, som han havde nydt – glorien for-

svandt, troldmanden fra 1. verdenskrig kunne ikke gentage sit store nummer fra dengang; de dominerende partier og alle erhvervsorganisationerne var nu forenede imod den aktive forhandlingspolitik. Det var resultatet“. Et biprodukt var, at man bl.a. i Auswärtiges Amt fik demonstreret, at Scavenius ikke var almægtig i Danmark. Også tyskerne så her efter med skepsis på ham. Juli 1940 blev således nadir i Scavenius' politiske løbebane.

*

Fra samme fase af forhandlingspolitikken er den på udenrigsministeriel foranledning i juli 1940 stiftede Dansk-Tysk Forening, hvis formand på udenrigsminister Scavenius' opfordring blev de røde lyntogs „opfinder“, DSB's dynamiske generaldirektør, P. Knutzen. Meningen var, at tyskere, derunder okkupanter, i ledende stilling skulle have mulighed for at træffe fremtrædende ikke-nazistiske danske, hvilket var udmærket og på det nærmeste ros-værdigt i sommeren 1940 ud fra de da eksisterende forudsætninger, men overvejende ødelæggende fem år senere.

Efter Scavenius' mønt- og toldnederlag kom cirkulæret af 29. august 1940, der påbød amtmændene en vis selskabelig omgang med besættelsesmagten. Amtmændenes chef var indenrigsminister Knud Kristensen, der i 1954 om denne sag skrev: „Når det var mit navn, som kom til at stå under skrivelserne, så var grunden alene den, at amtmændene rent fagligt sorterede under indenrigsministeriet“. Men Knud Kristensen skrev selvfølgelig under, fordi han i 1940 anså det for en politisk nødvendighed, som det ganske vist efter krigen viste sig pinligt at blive konfronteret med, da det nu gjaldt om at distancere sig mest muligt fra Erik Scavenius, med hvem han ellers havde delt det kollektive ministeransvar.

*

En af de vigtigste love, den nye regering fik gennemført, var den lov om en kornordning, som landbrugsminister Bording 17. juli fremsatte, og som allerede blev stadfæstet 25. juli 1940. Den havde sin baggrund i, at alle tilførsler af korn og foderstoffer udefra var standset. Vor eksport og import blev under ét halveret, men ikke ens for alle varegrupper, idet nogle varer som kaffe, te og tobak helt forsvandt, andre som benzin, olie, tekstiler, jern m.v. næsten helt udeblev, selv om tyskerne hjalp os noget for at holde hjulene i gang. Kornordningen af 1940 var kompliceret, men den fungerede stort set efter sin hensigt. Forenklet sagt blev de større brug forpligtet til mod betaling at aflevere en del af deres kornproduktion til staten, som derpå dels sikrede de små brug foderkorn, dels skaffede befolkningen rimelige forsyninger af brød, mel og gryn – samt øl. Takket være de gode høstår, men også fordi de tyske myndigheder viste forståelse, lykkedes det under hele krigen at skaffe tilstrækkelige rationer af elementære fødemidler. Bønderne opretholdt stort set deres kvægbesætninger, mens svine- og hønsbestandene blev halveret. Deres indtjening steg også betragteligt, selv om der ret hurtigt blev lagt loft over hjemmemarkedspriserne og fra 1941 også over eksportpriserne. For tyskerne betød kornordningen, at de fik betragtelige leverancer.

Betaling for disse – også industriens – blev ydet af Nationalbankens tyske clearingkonto, der var oprettet i 1932, og hvis idé som omtalt var, at der importeredes lige så meget fra Tyskland, som der eksporteredes dertil. Det viste sig hurtigt efter 9. april at være et stort illusionsnummer, eftersom tyskerne hverken kunne eller ville eksportere tilnærmelsesvis så meget til os som vi til dem. I august 1940 gik regeringen med til at garantere Nationalbanken de beløb, den udbetalte til de danske leverandører. Således blev det det danske sam-

fund som helhed, der kom til at betale for Tysklandseksporten og for de ubudne gæsters forbrug her i landet.

I august 1940 fik handelsminister Christmas Møller vedtaget en betydningsfuld lov om erhvervsøkonomiske foranstaltninger, vareforsyning m.v., der var blevet fremsat af hans forgænger, Kjærboel, 4. juli 1940. Den gav handelsministeren (og landbrugsministeren) ret vidtgående bemyndigelser til at kontrollere, fordele og regulere ind- og udførsel – både af hensyn til handelsaftaler og til landets egen forsyning med nødvendige varer. Som en følge af loven forsvandt valutacentralen, og i stedet oprettedes ved bekendtgørelse af 10. august 1940 direktoratet for vareforsyning, der hurtigt udviklede sig til et af krigstidens væsentligste organer og til et såre vigtigt redskab for regeringen. Ved samme lejlighed ophævedes valutarådet og det erhvervsøkonomiske råd; de erstattedes af vareforsyningsrådet, der skulle formidle kontakt mellem regering og erhverv. Kun kommunisterne og Bondepartiet stemte imod loven.

I august 1940 fik Christmas Møller tillige rigsdagens tilslutning til lov om bybefolkningens forsyning med mælk og fløde. Denne lov var også forberedt af Kjærboel, nemlig gennem en i 1939 nedsat kommission. Hensigten med loven var at formindske forskellen mellem mælkeprisen ved staldøren og så den, forbrugerne i byen måtte betale. Man ville de monopolagtige mælkeruter i byerne til livs ved en eventuel koncessionering af mælkesalget og ved åbning af stationære mælkeudsalg. Også denne lov var en bemyndigelseslov, ifølge hvilken handelsministeren kunne pålægge kommunalbestyrelserne at indføre mælkeordninger.

•

Johannes Kjærboel ønskede, at hans ministerium skulle benævnes arbejds- og social-

ministeriet, fordi han mere interesserede sig for en konstruktiv beskæftigelsespolitik end for de sociale sager, og dette ønske imødekom Stauning, der meget gerne ville beholde Kjærboel. Denne beretter i sine erindringer, at han kort efter at have overtaget sin nye regeringspost fik besøg af generalkonsul Marinus L. Yde, der under besættelsen førte sig meget energisk frem. Kjærboel antager, at Yde var sendt af Stauning, der nødigt selv ville bede den gamle fagforeningsmand Kjærboel om at gennemføre en lov, der hindrede konflikter på arbejdsmarkedet. Kjærboel indså, at besættelsesmagten formentlig ville gribe ind i tilfælde af strejke eller lockout, og fik De samvirkende Fagforbund og Arbejdsgiverforeningen med på et forslag, ifølge hvilket et arbejds- og forligsnævn skulle kunne fastsætte løn- og arbejdsvilkår, hvis ny overenskomst mellem parterne ikke kunne opnås. Det var i sandhed ekstraordinære tider. Ifølge Kjærboel fik indenrigsminister Knud Kristensen ændret ledelsen af nævnet fra én neutral formand til et formandskab på tre, hvoraf den ene på krav fra Knud Kristensen skulle være den unge Århus-økonom, professor Thorkil Kristensen, der efter Kjærboels opfattelse ikke var neutral, men en spirende venstrepolitiker. „Det var Knud Kristensen, der stædigt benyttede den politiske situation til at fremme Venstres reaktionære interesser“, skriver Kjærboel, mens Venstre fandt, at så vigtige afgørelser burde træffes af et alsidigt sammensat kollektiv.

Kjærboel fik i september 1940 ligesom sin forgænger alle partiers tilslutning til lov om smørrabatkort til trængende. Denne og alle de øvrige foranstaltninger af tilsvarende karakter havde til formål at opretholde en rimelig social og økonomisk balance og derved sikre det nationale sammenhold.

•

I juli 1940 vedtog rigsdagen et af justitsminister Harald Petersen fremsat lovforslag om midlertidigt tillæg til borgerlig straffelov. Det var det lovmæssige grundlag for den presse-censur, som straks efter besættelsen var indført på frivillig basis med udenrigsministeriets pressebureau som vagthund og et kollegialt pressenævn som domstol. Da ikke alle blade ville acceptere denne ordning, gennemførtes den nævnte straffelovsændring. Ideen var naturligvis, at man hellere ville have kontrollen på danske end på tyske hænder.

*

Vi har ingen præcis viden om, hvorledes den danske befolkning reagerede, efter at choket og den første forvirring havde lagt sig. En vurdering beror altså på skøn og fornemmelse.

Idet vi ser bort fra nazister og hjemmety-skere, må det nok siges, at billedet er flimrende. Kommunisterne, der senere blev yderst aktive i modstandsbevægelsen, var i deres holdning præget af Hitler-Stalin-pagten; de var passive. Rundt om i landet satte de grønklædte soldater deres præg på gadelivet. Indtil kaserneplads blev skaffet, var de ofte indkvarteret privat, og i én jysk købstad kørte en velmenende, af regeringshenstillingen påvirket kvartervært sine tyske gæster rundt i landauer, mens en vred ung mand i en anden jysk by klippede en tysk telefonledning over; i Sønderjylland råbtes ukvemsord efter de danske soldater, skønt de havde kæmpet tappert, hvorfor andre gav dem blomster. I Kastrup stjal en dreng et tysk maskingevær.

Men bortset fra sådanne tilfælde var befolkningen præget af en passiv holdning. Modstand tænkte ingen på, bortset fra ganske få, der handlede atypisk. Sommeren 1940 blev da præget af psykologisk ejendommelige fænomener som alsang og algang – ønsket om at være sammen i en uforglittende national ma-

nifestation, hvori alle kunne være med. Samme reaktionsmønster gav sig udslag i den intense dyrkelse af kongen som nationens samlingsmærke. Det var en opfattelse, der meget fremmedes af kong Christians evne til en folkelig set situationsrigtig fremtræden; ikke mindst hans beslutning om at opretholde sin daglige ridetur igennem Københavns gader uden eskorte af nogen art fik psykologisk betydning.

Alt dette havde ikke direkte brod mod det øjensynlig stadig overmægtige Tyskland, men var dog parapolitiske fænomener, der vidnede om et nationalt beredskab. Af samme karakter, men med noget klarere forestillinger, var Dansk Ungdomssamvirke. Ideologien bag denne bevægelse svarede i virkeligheden til P. Munchs, som den foran er skildret, nemlig at søge dansk kultur bevaret ved ikke-voldelige midler, til bedre tider oprandt. Dansk Ungdomssamvirke blev stiftet 28. juni 1940, og i oktober valgte det professor Hal Koch til formand. Bag oprettelsen stod unge politikere som socialdemokraten H. C. Hansen og den konservative Aksel Møller. Dansk Ungdomssamvirke virkede ved afholdelse af historiske og nationale foredrag og anden mødeaktivitet rundt om i landet. Hvor langt ud i befolkningens lag man nåede, og hvor stor betydning bevægelsen derfor fik for det nationale liv, er svært at måle. For mange af dens ledere blev den imidlertid en begyndelse til et folkeligt og politisk arbejde efter krigen.

*

I efteråret 1940 opstod der en situation meget lig den, som forelå i juni-juli. Der var både et tysk pres på regeringen med hensyn til dens sammensætning og ekstraparlamentariske kredses farlige bestræbelser i samme retning – alt til akkompagnement af nazistiske gadespektakler.

Fra tysk side skyldtes makinationerne utilfredshed med, at den danske regering havde

ført sig frem i mønt- og toldunionsforhandlingerne, men, da det kom til stykket, havde trukket sig tilbage. Som nævnt svækkede dette Scavenius i regeringen, men det vanskeliggjorde også hans forhold og dermed regeringens til Tyskland. I foråret 1940 havde der været et rænkespil i gang, der skulle føre Bondeparti-lederen Knud Bach frem til statsministerposten i et blandingsministerium af Bondeparti-folk og nazister. Nu i oktober 1940 lod Renthe-Fink regeringen forstå, at Frits Clausen burde komme i betragtning ved, at Staunings regering trak sig tilbage. En partiel rekonstruktion var allerede begyndt, da Renthe-Fink af Stauning krævede og fik gennemført Christmas Møllers afgang som handelsminister 3. oktober 1940. Efter en begrundet tysk opfattelse havde han på lukkede møder fremsat antityske udtalelser. I det nazistiske dagblad „Fædrelandet“ var Christmas Møller jævnligt blevet rakket ned. Christmas Møllers efterfølger blev Halfdan Hendriksen, hvis plads i 9-mandsudvalget Christmas Møller overtog; men også dette hverv blev han 16. oktober tvunget til at opgive. Andre urosignaler fra forskellige tyske, nazistiske embedsmænd blev modtaget i København; men ansvarlige tyske regeringskredse stod næppe bag ønsket om en nazistisk magtovertagelse i Danmark. Der var snarere tale om, at enkelte nazister i København og Berlin søgte at køre deres eget løb. Medvirkende til, at intrigerne faldt sammen, var det utvivlsomt, at en nazistisk demonstration i København 17. november og det såkaldte „spadeslag“ i Haderslev 8. december blev fiaskoer, både fordi befolkningen vendte sig imod nazisterne, og fordi politiet i Haderslev med fuld støtte fra justitsminister Harald Petersen tog overordentlig håndfast på ballademagerne. Hvor meget eller hvor lidt en nazistisk magtovertagelse har været drøftet i Berlin, kan være svært at fastslå; men Ribbentrops attitude fra

18. december var i al fald sådan, at det stod klart, at en magtovertagelse ikke skulle finde sted, før krigen var vundet. Væsentlige bevæggrunde har det sikkert været, at krigsafslutningen også ud fra en tysk vurdering i november 1940 syntes rykket ud i fremtiden, hvorfor det ikke var opportunt at styrte den danske regering. Hertil kom som en biomstændighed, at man ikke ønskede en konflikt med kong Christian ved at påtvinge ham en nazistisk statsminister. Med historikeren Henning Poulsens ord: „Forhandlingspolitikken gav Tyskland fordele, som Frits Clausen ikke var i stand til at opveje“. Derfor fik den svage og bange danske nazileder aldrig chancen.

•

Samtidig med at en nazistisk „Machtübernahme“ overvejedes, rettedes også fra anden side et anslag mod samlingsregeringen. Det kom fra den såkaldte Højgaard-kreds. Den var meget skuffet over den moderate regeringsomdannelse i juli 1940, og dens vrede over Scavenius' erklæring 8. juli var betydelig.

Kredsens konkrete udgangspunkt var frygten for tilstande som dem, der indtraf i Norge i løbet af september 1940. Man er ofte tilbøjelig til at glemme, at Norge også havde sin periode med forhandlingspolitik, fordi den blev så kort. Da den norske regering flygtede sammen med kong Haakon 9. april 1940, godkendte Norges højesteret et administrationsråd, der i mange henseender kom til at fungere som vort departementschefstyre i den sidste del af krigen. Dette råd optog sammen med stortingets præsidium en forhandlingspolitik med besættelsesmagten. Efter tysk pres gik præsidiet endog så vidt, at det erklærede, at dersom kongen ikke abdicerede, ville man søge udvirket en stortingsbeslutning om kongehusets tilbagetræden. 3. juli 1940 afslog kong Haakon at abdicere. Direkte afsættelse ville stortingets flertal dog ikke accep-

tere; men 10. september 1940 vedtog det derimod med 96 stemmer mod 34, at kongen skulle suspenderes. Få dage efter var man under forhandlinger med tyskerne nået frem til en rigsrådsordning. Der var vel at mærke tale om gode, patriotiske nordmænd, som handlede ud fra de samme præmisser som de danske forhandlingspolitikere: nemlig at redde mest muligt for landets befolkning. Dette havde den flygtende norske regering i virkeligheden også erkendt så tidligt som 17. april 1940, hvor den udtalte, at et administrationsråd i nogen grad kunne værne norske borgerrettigheder. Et rigsråd blev imidlertid aldrig til noget, fordi tyskerne stillede nye krav (en nazist som justitsminister), og hertil sagde nordmændene nej. Den tyske rigskommissær, Terboven, opløste derpå administrationsrådet og indsatte 25. september 1940 Vidkun Quisling som regeringschef. Norge fik altså sin 29. august tre år før Danmark, hvorved den periode, der senere blev opfattet som tvetydig, i Norge blev afgørende kortere end i Danmark.

Det var altså frygten for et indgreb ad modum Terboven, der drev Højgaard-kredsen til i november 1940 at anmode kongen om at afskedige ministeriet Stauning og udnævne et ministerium under prins Axel. Hvad man end kan mene om Højgaard-kredsens tanker, var dens statsministerkandidat givetvis en mand af format. Prins Axel (1888-1964), der altså ikke blev kongelig statsminister, var født i Det gule Palæ som søn af prins Valdemar, Christian IX's yngste søn, og prinsesse Marie, der havde været virksom i forbindelse med systemskiftet i 1901. Prins Axel gik ind i søværnet, hvor han ville have haft en betydelig karriere for sig, i det omfang det danske forsvar dengang overhovedet bød på muligheder; han var prototypen på den uforsørdede og dygtige søofficer. Da den britiske gesandt i København i 1918 af den britiske viceudenrigsminister, Lord Robert Cecil, blev bedt om

at give de danske prinser karakter og vidnesbyrd med henblik på en besættelse af en eventuel finsk trone, fandt gesandten prins Axel bedre end alle andre emner tilsammen. Der blev dog ingen bukser ud af det skind. Prinsen forlod efter krigen marinen og gik ind i ØK, hvor han ikke blot blev galionsfigur, men også vimpel og ballast. Han var fra 1938 formand for ØK's bestyrelse og sad tillige i ledelsen af ØK's datterselskaber og en række foreninger. Han brugtes ved handelsforhandlinger og var i 1940 - 52 år gammel - i det hele en skikkelse, der ragede op i erhvervslivet og derudover. Han var dertil antinazistisk.

Skibsreder A. P. Møller og ingeniør Percy Ipsen indgav ved tidligere gesandt Niels Høst et memorandum om et regeringsskifte til kongen. Man havde i begyndelsen kun lidet tilovers for politikerne, men slog dog gentagne gange fast, at rigsdagens godkendelse af et sådant regeringsskifte var en forudsætning. Kredsen forestillede sig også, at et ministerium prins Axel skulle virke ad fuldmagtslovgivningens vej. Efter kredsens opfattelse ville et sådant ministerium, støttet af prins Axels position, have større autoritet over for tyskerne og derved lettere kunne føre en mere værdig forhandlingspolitik end den, Scavenius stod for specielt under og efter mønt- og toldunionsforhandlingerne. Sat på en kort formel: et autoritært styre for at undgå et totalitært.

*

Den parlamentariske kommission har efter krigen ikke skyet nogen anstrengelse for at komme til bunds i problemerne omkring Højgaard-kredsen, og det er givet, at den ikke ønskede at fremkalde noget statskup; men henvendelsens formuleringer og tankegangen bag den er ikke blot sine steder uklare og selvmodsigende, de er også politisk diletantiske. Den valgte fremgangsmåde var farlig, fordi en eventuel kongelig aktion over for Stauning

ville være ensbetydende med at sætte folkestyret ud af funktion, hvilket – modsat hensigten – kun kunne gavne besættelsesmagten og dens hjemlige klakører. Kongen afviste imidlertid at følge Højgaard-kredsens forslag, og han orienterede – i øvrigt i forståelse med Niels Høst – straks statsminister Stauning derom. På dette tidspunkt intervernerede tidligere handelsminister Christmas Møller. Han var opbragt over Højgaard-kredsens aktivitet og benyttede sig af sin position som eksminister til under en privataudiens at få kongens samtykke til, at statsministeren fremsatte en principiel erklæring om regeringsmulighederne. Denne tanke greb Stauning, og 15. november udtalte han i folketinget, at

„hele regeringen står på parlamentarisk grund. Rigsdagen kan ikke lukkes ude fra deltagelse i dannelsen af ministerium, og der er ingen i den samlede regering – heller ikke landets konge – som nærer noget ønske om at handle uden om rigsdagen. Der findes i øjeblikket en lovlig regering, og skal den ændres, må det ske på lovmæssig måde, følgende dansk parlamentarisk statsskik“.

Erklæringen, der senere tiltrådtes af 9-mandsudvalget, var nok en direkte reaktion på Højgaard-kredsens bestræbelser; men den tjente også til én gang for alle at slå fast, at der intet udkomme var af at gå om ad Amalienborg, og tillige til at vise, at alle meningsforskelle til trods var rigsdagens partier dog enige om at holde sammen om parlamentarismen. Henning Poulsen mener derudover at kunne godtgøre, at Staunings udtalelse fik betydning for afblæsning af overvejelser om en eventuel nazistisk regering, idet den gjorde indtryk på Ribbentrop.

*

Det tyske pres mærkedes på talrige andre områder. 26. november blev Socialdemokra-

tiets gruppeformand og politiske ordfører, Hartvig Frisch, tvunget til at fratræde disse to poster til fordel for Alsing Andersen. Derefter kom turen på ny til Christmas Møller, der havde tirret gesandtskabet ved sine anti-tyske udtalelser. Han måtte 13. december 1940 gå ind på at ophøre med offentlig talervirksomhed, men det var ikke tilstrækkeligt. 10. januar 1941 blev han tvunget til at fratræde som forretningsfører for Det konservative Folkeparti og til at nedlægge sit folketingsmandat. Regeringen accepterede kun disse overgreb, fordi man håbede at kunne undgå det, der var værre, nemlig en regeringsomdannelse, så at ministeriet Stauning afløstes af en partipolitisk ubunden regering.

Mens Ribbentrop, der havde viden om den forestående aktion mod Sovjetunionen og derfor var interesseret i ro i Danmark, var tilfreds med Christmas Møllers fjernelse, var Renthe-Fink og visse embedsmænd i det tyske udenrigsministerium indstillet på at fremtvinge en eller anden form for regeringsdannelse, hvis karakter danskerne selv måtte se at finde ud af, men som naturligvis skulle resultere i et ministerium, der var til sinds at efterleve 8. juli-erklæringen. Da Renthe-Fink var kommet hjem fra Berlin, forelagde han 23. december 1940 Scavenius sine krav og klager. Renthe-Fink besværede sig nok over Socialdemokratiet og regeringen som sådan, men ikke over Staunings person. Scavenius, der vel over for Renthe-Fink forsvarede regeringen, var imidlertid dygtig irriteret på Stauning, som efter hans mening ikke ledede regeringen, læs: ikke støttede Scavenius nok. Tillige var han pessimistisk og opgivende over for fremtidsudsigterne. Efter alt at dømme udnyttede Scavenius nu Renthe-Finks demarche til at søge at få Stauning fjernet.

27. december var Stauning og Scavenius hos kongen, men her mødte Scavenius den første modstand mod det, han fremstillede som

tyske krav. Kongen fandt, at de var et brud på „kontrakten af 9. april“, og at man i en så vigtig sag burde anmode om en skriftlig udtalelse fra Hitler selv. Kongen ville ikke af med Stauning. I hans ører sad endnu de ord, en københavnsk arbejder havde råbt til ham under en af hans morgenridture: „Tak, fordi du beholdt Stauning!“ På ministermøde 29. og i 9-mandsudvalget 30. december mødte tanken om Staunings afgang kraftig modstand. Også Socialdemokratiet og fagbevægelsen ønskede Staunings forbliven og nægtede at gå ind i nogen anden regering. Scavenius var ganske simpelt kørt fast. Det var Stauning eller kaos. Derfor sadlede Scavenius om efter at have udskældt politikerne i regering og 9-mandsudvalg på det groveste. 7. januar 1941 meddelte han den forbløffede Renthe-Fink, at det dog var bedst, at Stauning blev, men kravene om bekæmpelse af antitysk agitation m.v. ville blive opfyldt. Hermed slog politikerne og tyskerne sig til ro, og Scavenius havde atter leveret politikerne et bevis på, at han kunne fejlbetømme en vigtig situation, selv om man må give ham en rimelig margen med hensyn til vurderingen af, hvilke kræfter der stod bag demarchen. Det afgørende er imidlertid, at der intet skete med den danske regering, da den mod sin udenrigsminister mandede sig op og afviste en regeringsomdannelsen. Det er i denne fase, Stauning om Scavenius sagde: „Jeg har mange gange forbandet, at vi fik ham“.

Til gengæld måtte man gøre andre indrømmelser. Den definitive ofring af Christmas Møller er nævnt. 17. januar 1941 vedtog rigsdagen enstemmigt en skærpelse af straffeloven, den såkaldte „lex Ørum“, der blev vedtaget for at redde oberstløjtnant T. P. A. Ørum fra dødsstraf for at hverve danskere til R.A.F., for hvilken handling han var blevet arresteret i Tyskland. Loven gav med tilbagevirkende kraft livsvarigt fængsel for en

række forseelser vendt mod besættelsesmagten, og den suspendede en række bestemmelser om nævninge, domsmænd og selvvalgte forsvarere. I samme måned krævedes 12 torpedobåde udleveret; ved forhandling blev krævet nedsat til 9 uden kanoner. I februar 1941 blev Socialdemokratiets formand, Hans Hedtoft, og dets partisekretær, H. C. Hansen, tvunget til at nedlægge deres hverv, dog ikke deres folketingsmandater. Samtidig hermed blev kommunalvalgene på tysk henstilling udskudt et år. 5. marts 1941 måtte regeringen frafalde alle sigtelser mod det par hundrede nazister, politiet i Haderslev havde fået tag i under „spadeslaget“, og som man ønskede at sigte for vold og overtrædelse af demonstrationsforbudet m.v. Justitsminister Harald Petersen kvitterede for denne tyske beskyttelse af danske nazister ved at drage omsorg for, at nogle af de betjente, der havde været mest i ilden under „slaget“, blev dannebrogsmænd, hvilket ikke behagede besættelsesmagten.

Alle disse indgreb var alvorlige nok, men dog ikke værre, end at ministeriet fandt dem værd at leve med, fordi så meget andet og mere væsentligt af dansk samfundsliv bevaredes på danske hænder. Men uhyggen voksede, og det stod stadig flere klart, at man først var ved begyndelsen.

*

Efter dette storpolitiske rids skal nu kort beskrives, hvorledes ministrene det første besættelsesår forholdt sig med de dele af samfundslivet, de var sat til at varetage.

Forsyningsproblemerne gjorde handelsministeren til en central figur i regeringen og vel navnlig i den offentlige bevidsthed. Efter Christmas Møllers ufrivillige afgang 3. oktober 1940 var det Halfdan Hendriksen (1881-1961). „Købmand har jeg været, fra jeg var færdig med skolen og til i dag“, sagde

Halfdan Hendriksen som gammel mand, og udsagnet var sandt. Han voksede op i et holdent lærerhjem på Nørrebro i København. Hans far havde som værnepligtig mariner mistet fingrene på højre hånd og læste derfor til lærer, samtidig med at han tjente til livets opretholdelse som reservetelegrafbud. Han var oprindelig nærmest radikal venstremand, men gled efter systemskiftet over mod Højre. Efter præliminæreksamen i 1897 blev Halfdan Hendriksen volontør, d.v.s. lærling, i Dampskibsselskabet Thingvalla, der året efter gik op i DFDS. Her var Halfdan Hendriksen til 1909, de sidste tre år som leder af rederiets Færø- og Islandsafdeling, hvad der fik varig betydning for ham. Kontorchef med gang på Børsen i en alder af 24 år, det var allerede noget; men den unge Hendriksen ville være selvstændig, og det blev han i 1909 som kompagnon i firmaet Dines Petersen, der drev islandsk kommissionsforretning i København. Det udviklede sig hurtigt til en blomstrende virksomhed, og under første verdenskrig var Halfdan Hendriksen Islands økonomiske tillidsmand i Danmark og Sverige. 1924-46 var han eneindehaver af Dines Petersen & Co. Efter henvendelse fra statsminister Stauning og handelsminister Hauge i 1930 begyndte Halfdan Hendriksen med støtte fra bl.a. H. N. Andersen og A. P. Møller Skagen Fiskehermetik som en art privatfinansieret egnsudvikling, før dette ord var opfundet. Den udviklede sig hurtigt til en givtig virksomhed.

Halfdan Hendriksens succes bundede – foruden i det nødvendige held – i hans store flid, påpasselighed, soliditet og forretningsmæssige overblik. Disse egenskaber førte ham hurtigt ind i mange tillidshverv: fra 1920 medlem af sø- og handelsretten, 1923-40 af Carlsbergfondets Bryggeriråd, 1920-40 formand for Dansk Principalforening og 1931-40 medlem af Københavns havebestyrelse. En sådan mand, der ved egen kraft driver det så vidt

inden for erhvervslivet, er et aktiv for ethvert borgerligt parti, hvis han ellers forstår sig på og interesserer sig for politik. Det gjorde Halfdan Hendriksen.

Sidst i halvfemserne meldte han sig ind i Højres Arbejder- og Vælgerforening og kom straks ind i organisatorisk arbejde, hvis foreløbige slutten var formandskabet for Den konservative Vælgerforening for København og Frederiksberg 1930-45. Ved folketingsvalget i september 1920 var han stemmesamler for Det konservative Folkeparti i Århus, der valgte grev Bent Holstein. I 1924 valgtes Halfdan Hendriksen imidlertid i 7. kreds i København og sad herefter i 33 år i rigsdagen, nemlig 1924-32 i folketinget, 1932-43 i landstinget, 1943-47 i folketinget, 1947-53 igen i landstinget og endelig 1953-57 på ny i folketinget.

Han havde i 1929 været enig med Christmas Møller om at smide terrinen, altså vælte Madsen-Mygdal, for at Det konservative Folkeparti i højere grad kunne manifestere sig ved en selvstændig politik, og han sluttede sig i det hele, fordomsfri som han var, til Christmas Møllers folkelige konservatisme, hvilket ikke hindrede ham i at være handelens mand på tinge, og hvilket, som vi har set, ej heller betød, at han havde kunnet tilslutte sig partiformandens grundlovsforslag. Da Christmas Møller efter dettes fald i 1939 afgik fra sine tre formandsposter, valgtes Halfdan Hendriksen til landstingsgruppens formand. Som Erik Scavenius havde været det, var også Halfdan Hendriksen bladformand i årene forud for sin ministerophøjelse, nemlig fra 1936 for „Nationaltidende“, hvis redaktion han mødtes med og ved samtaler påvirkede, men mere i form af tankeudveksling end indoktrinering.

På tinge gjorde Halfdan Hendriksen sig gældende som en dygtig, saglig politiker, der især havde ordførerskaber angående kommercielle, økonomiske samt „nordatlantiske“ pro-

blemer, d.v.s. vedrørende Færøerne, Grønland og Island. I sin form var Halfdan Hendriksen rask og livfuld, men der var samtidig over ham en alvor og tyngde, der sammen med hans øvrige egenskaber med rette gav indtryk af troværdighed, hvad der netop på handelsministerposten under krigen var af stor betydning.

*

Da Halfdan Hendriksen blev handelsminister, var sukker, benzin, kaffe, te, kakao, petroleum, margarine, brændselsolie, kul, koks, brænde, brød, mel, smør, gryn, sæbe og vaskepulver rationeret. Der var videre bestemmelser om besparelser vedrørende lys og brændsel, om opsamling af smøreolie og lukkeforskrifter. Endelig havde man for at strække råstoflagrene mest muligt reguleret produktionen af en række varer, dels de allerede nævnte rationerede varer, men også blik, gummi, medicinalvarer, metaller, uld, klude, tekstiler, tjære, huder og skind. Det var det givne grundlag, og Halfdan Hendriksen var ikke i tvivl om, at det var nødvendigt at opretholde det, hvorfor da også vareforsyningsloven af august 1940 blev forlænget i marts 1941. I juni 1941 kom en ændring af loven fra maj 1940 om udbyttebegrænsning. Den betød visse lettelser, så at der nu kunne udbetales tantieme til direktører og funktionærer. I princippet måtte aktieselskaber ikke udbetale højere årsudbytte til aktionærerne end svarende til gennemsnittet af udbytteprocenten for 1936-39. Socialdemokratiet fandt ikke loven vidtgående nok, men accepterede den som „et brugbart instrument i handelsministerens hånd“. I december 1940 udvidedes priskontrolrådets beføjelser, og der fastsattes frihedsstraf som det normale ved overtrædelse af maksimalprisbestemmelserne. Med bistand af branchekyndige tillidsmænd, toldvæsenet, kommunale prisudvalg og udsendte prisinspektører førtes

nu en så tæt kontrol, som det syntes menneskeligt muligt – alt sammen for at sikre den jævne befolkning forsyninger til en rimelig pris. Handelsministeren måtte også gennemføre en række love om krigsforsikring for danske skibe, havne, lodser, landbrugsjord og luftledninger. Krigens krav mærkedes.

*

Indenrigsminister Knud Kristensen måtte give sig ind under ikke blot arbejdets, men også samarbejdets åg, af hvilken årsag han 10. oktober fremlagde og 31. oktober 1940 fik kongens underskrift på lov om støtte til bygningsstandsættelser og varmeisoleringsarbejder m.v. vedrørende beboelsesejendomme, ændret 17. februar, 13. maj og 24. september 1941. Det lyder måske ikke af så meget, men det reelle var, at denne lov blev ganske betydningsfuld. Der var stillet 46 mill. kr. til rådighed som tilskud og 11,5 mill. som lån, men beløbet slog ikke til, og i september 1941 bevilgedes yderligere henholdsvis 16 og 1,5 mill. kr. Loven, der passerede enstemmigt gennem rigsdagen, havde først og fremmest beskæftigelsesmæssig baggrund. Der var ved årsskiftet 1940-41 ca. 200.000 arbejdsløse. Man ønskede fra dansk side længst muligt at undgå en alt for pågående interesse fra besættelsesmagtens side over for denne arbejdskraftreserve, og man ønskede også at modvirke social uro.

I juni 1941 gennemførte Knud Kristensen en række ændringer i 1938-loven om lån til boligbyggeri. Af beskæftigelsesmæssige grunde ønskede man at modvirke en fuldstændig stagnation af byggevirkomheden. Hvad angik kommunernes og boligforeningernes byggeri, var hensigten at bygge flere boliger, der kunne udlejes til priser, der ikke oversteg den husleje, „der pr. 1. september 1939 ville være gældende i sociale byggeforetagender, dersom disse var opført efter beskeden byggemåde og

alene udstyret med sådanne beskedne installationer, som begrundes i praktiske og hygiejniske krav". Selv om beskedenhed er en borgerdyd, har Knud Kristensen næppe jublet over at skulle lægge navn til denne lov, hvis stikord ikke blot var lån til kommuner, boligforeninger, parcel- og rækkehusbyggeri samt ombygninger, men også rentenedsættelse og rentehenstand, huslejenedsættelse for mindre-bemidlede børnerige familier og skattelettelser. Rigtignok var der 1940-41 stillet 15 mill. kr. til rådighed for boligbyggeri iværksat af kommuner og boligforeninger og 8 mill. kr. til parcel- og rækkehusbyggeri, og heraf ville der kunne blive brugt henholdsvis 12 og 2 mill. kr.; men det var dog alt sammen central-reguleret økonomi. Også Knud Kristensen måtte betale sin pris for at bevare en udadtil enig forhandlingspolitik.

I loven om støtte til byggeri af 9. april 1941 var arbejdsløshedsproblemet også drivkraften. Den ydede indtil 1. april 1943 lån til byggeri i saneringskvarterer inden for et beløb af 20 mill. kr. Samtidig øgedes det beløb, der var til rådighed for indenrigsministeren til støtte af saneringer med indtil 18 mill. kr. Yderligere blev der afsat 6 mill. kr. til boligbyggeri uden for saneringskvartererne.

Knud Kristensen måtte i det hele trække et stort læs. Han fik i marts 1941 forlænget leje-loven af 1937, så at der fortsat var uopsigelighed og forbud mod lejestigninger. Der var ganske vist mange ledige lejligheder, men det var fortrinsvis store eller små, moderne og dyre lejligheder. Det skal også nævnes, at Knud Kristensen i maj 1941 fik vedtaget en lov om folkebespisning, hvorved på kommunalt initiativ offentligt finansierede folkekøkkener kunne oprettes, for at alle kunne få et billigt måltid varmt mad, hvad man skønnede ellers kunne blive vanskeligt på grund af gasmangel.

Som et led i regeringens beskæftigelsesplan vedtoges efter landbrugsminister Bordings forslag i oktober 1940 lov om landvinding (stadfæstet 14. november 1940). Den skulle dels øge beskæftigelsen, dels fremme produktionen af korn, græs og andre former for foder. I de to finansår 1940-42 stilledes 25 mill. kr. til rådighed til formålet. Samtidig hermed gennemførtes lov om grundforbedring, d.v.s. istandsættelse og udjævning af grusgrave, anlæg af diger, afvanding, dræning, kultivering og tilplantning af heder og moser samt andre udyrkede arealer o.s.v. En grundforbedringsfond på 30 mill. kr. oprettedes.

Også af hensyn til beskæftigelsen vedtog rigsdagen enstemmigt på landbrugsminister Bordings foranledning lov om istandsættelse m.v. af bygninger på landet. Ifølge loven, der stadfæstedes 31. oktober 1940, stilledes 15 mill. kr. til rådighed for udlån og tilskud til ny-, om- og tilbygninger i landbruget. Der skulle fortrinsvis bruges danske materialer – samt som arbejdskraft familieforsørgere.

I januar 1941 ændredes loven, så at dens materialebestemmelser lempedes, ligesom forsamlingshuse, højskoler og privatskoler kom med under lovens virkeområde.

Hertil kom på Bordings foranledning en række love vedrørende fiskerierhvervet samt – ikke at forglemme – en lov om udryddelse af oksebremselarven.

*

Arbejds- og socialminister Kjærboels lov om iværksættelse af offentlige arbejder og beskæftigelse af arbejdsløse, som blev stadfæstet 27. december 1940, fortsatte lovgivningen fra 1930'erne, men udvidede den. Der blev nu stillet 45 mill. kr. til rådighed for nødhjælpsarbejder for langvarigt arbejdsløse. Loven ændredes 30. juni 1941, så at mindst 25 % af de anvendte arbejdstimer skulle udføres af arbejdere, der havde været arbejdsløse i mindst

ti måneder inden for de sidste to år. Ved lov om ungdomslejre af 11. november 1940 søgte man at bekæmpe den særlige ungdomsarbejdsløshed ved at udbygge statens ungdomslejre. Også denne forholdsregel var en videreførelse af 1930'ernes lovgivning, i henhold til hvilken der var oprettet otte ungdomslejre, der i tiden 1938-1940 var besøgt af ca. 3.800 unge. Nu, i 1941, udvidedes kredsen af unge, der kunne henvises til statsungdomslejrene. Såvel disse som de nævnte nødhjælpsarbejder var således tilrettelagt i henseende til løn og arbejdstid, at det ville være mere tillokkende at søge ordinær beskæftigelse, hvis en sådan var opnåelig. Kjærboel var også ansvarlig for den komplicerede lov om arbejdsfordeling, som var gennemført 30. maj 1940, og som man stadig fandt nødvendig for at kunne regulere og fordele arbejdet på flere hænder. Denne lovgivning gennemgik i 1941 en række ændringer, der bl.a. tjente til at styrke arbejdsfordelingsnævnets kompetence.

Uagtet der kunne være strid mellem især Socialdemokratiet og Venstre, gik dog velfærdslovgivningen ikke i stå under besættelsen. Kjærboel kunne således i december 1940 hjemføre love om flæsk og mælk til trængende (4. mill. kr.) og smørrabatkort (2 mill. kr.) og i marts 1941 yderligere 8,8 mill. kr. I oktober 1940 vedtoges lov om tillæg til alders- og invaliderentnydere (ca. 9 mill. kr.). Hertil kom love om hjælp til kriseramte arbejdsløsheds-kasser, ændret beregning af dagpenge i henhold til ulykkesforsikringsloven, udvidelse af den offentlige skolebespisning og sikring af landbrugets arbejdskraft (især af hensyn til den vigtige tørvegravning).

Det var finansminister Vilhelm Buhl, der skulle skaffe dækning for de udgiftkrævende, beskæftigelsesfremmende og sociale love. Det drejede sig om i alt ca. 200 mill. kr. Et vigtigt

middel hertil var beskæftigelsesfonden, hvorom lov blev stadfæstet 31. oktober 1940. Til dækning af dens udlån og tilskud fik finansministeren bemyndigelse til at udstede skatkammerbeviser eller statsobligationer. I øvrigt afholdtes udgifter til tilskud og renteudgifter ved afskrivning på de årlige finanslove. I henhold til den nævnte bemyndigelse udbød finansministeren i september 1941 et beskæftigelseslån på 250 mill. kr. i statsobligationer - den hidtil største enkelte lånetransaktion i Danmark. Der propageredes virkningsfuldt for lånet, som på kort tid endog blev overtegnet med ca. 19 mill. kr., hvad der vel kan tages som et udtryk for besættelsestids-solidaritet.

Men dette var langt fra nok, og Buhl måtte lægge navn til en række såkaldte „midlertidige forbrugsafgifter“. Det gjaldt f.eks. den lov af 31. oktober 1940, der forlængede den foran nævnte lov af 27. marts 1940. For at afbøde virkningen af den i loven indeholdte „lede tøjskat“ bevilgedes samtidig tøjkort for i alt 8 mill. kr. til 800.000 børn af i alt 940.000 børn under 15 år. Indkomst- og formueskatten blev sat i vejret, og herved skaffedes i finansåret 1940-41 indtægter på i alt 900 mill. kr. mod udgifter på 843 mill. Skatterne og afgifterne gav mere, end man havde budgetteret med, hvorved overskuddet fremkom.

Trafikminister Gunnar Larsen er vel den af ministrene, som både i ministertiden og efterpå kom til at undgælde mest for forhandlingspolitikken. I den offentlige mening syntes han forfulgt fra begyndelsen, da han 14. september 1940 tog det første spadestik til den såkaldte fugleflugtslinje, som skulle knytte Danmark - og det øvrige Norden - til Neuropa. Spaden knækkede, og man var ikke sen til at se det som noget symbolsk for de tyske bestræbelser. Loven om „tilvejebringelse af en jernbane- og

automobilfærgesart over Femern Bælt, udgående fra Rødby havn, med tilhørende jernbaneforbindelse“ blev stadfæstet 3. januar 1941. Gennemførelsestidspunktet var klart politisk betinget; men sandheden er, at der lige siden århundredskiftet havde været arbejdet for en sådan linje, ikke mindst efter anlæget af Storstrømsbroen. Først nu var tyskerne parate til at være med. Forbindelsen havde en række betydelige trafikale fordele såsom halvering af rejsetiden mellem København og Hamburg. Loven vedtoges da også enstemmigt af rigsdagen. Kun om linjeføringen var der som i de gode gamle jernbaneanlægsdage nogen diskussion. Lovens pris var 27,5 mill. kr.

I forbindelse med vedtagelsen af fugleflugtslinjen insisterede Scavenius og Gunnar Larsen på, at rigsminister Todt blev storkors af Dannebrog, hvad kongen mente burde vente til indvielsen. Han gik kun nødtvungent med til det nu, med den bemærkning, at Gunnar Larsen skulle grave dekorationen halvanden meter ned i jorden, hvorefter Todt kunne grave den op, så at der dog forelå et udført arbejde! En ironi, som Scavenius gouterede.

Til loven var knyttet en lov om anlæg af en motorvej fra Rødby havn over en ny Guldborgsundbro til Storstrømsbroen. Prisen herfor ansloges at blive 42 mill. kr. De store anlægsarbejder blev begyndt, men var langt fra færdige, da de blev standset i 1943. Få år efter krigen var ikke mindst biltrafikken mellem Skandinavien og Vesttyskland steget voldsomt; men den gamle rute over Gedser gik til Warnemünde i DDR, som dengang ikke var et rejsemål. Fra sit eksil i den irske republik kunne Gunnar Larsen da se arbejdet blive genoptaget i 1958 og ruten indviet i 1963, men nu forbandt den rigtignok et frit Danmark med et demokratisk Tyskland.

•

Hvad angår justitsminister Harald Petersen,

er gennemførelsen af straffelovstillægget af 18. januar 1941 (lex Ørum) omtalt. Forhandlingspolitikken heldige gennemførelse var betinget af, at regeringens påbud fulgtes. Hertil krævedes politi. Allerede i april 1940 havde justitsminister Unmack Larsen fået politikorpset udvidet med 300 honorarlønnede betjente, og i juli 1940 blev korpset yderligere forøget med 1.100 betjente. Disse 1.400 mand blev efter forslag af Harald Petersen i april 1941 alle fastansatte tjenestemænd. Det betød en effektivisering af politietaten, men skabte på lang sigt en række rekrutteringsproblemer.

Langt den alvorligste opgave, politiet efter politisk ordre måtte udføre, var interneringen af kommunisterne 22. juni 1941. Da var Harald Petersens dage som justitsminister for længst talte; tyskerne havde forlangt hans afgang, fordi det af ham gennemførte mødeforbud i realiteten alene ramte nazisterne, og da man fandt, at han ikke effektivt nok skred ind mod de begyndende chikanerier over for besættelsesmagten, hvorimod han uden tøven lod politiet gribe ind over for de danske nazisters demonstrationer. 5. juni 1941 var tyske soldater blevet forulempet under en dansk-østrigsk fodboldkamp i Idrætsparken i København. Dette var påskuddet til at kræve Harald Petersen væk og tillige forlange et politidepartement oprettet. Stauning og Scavenius ønskede, at han gik, de andre ministre var imod. Harald Petersen skar selv igennem dette problem ved at begære sin afsked, men ikke straks, for at hans afgang ikke skulle blive udlagt som en følge af episoden 5. juni og vel også, fordi han, der nu var uden embede, først fra 8. juli 1941 ville være pensionsberettiget. Herved kom Harald Petersen til at bære det ministerielle ansvar for kommunisternes internering.

Med denne hang det såre enkelt sammen. 22. juni 1941 kl. 3 om natten indledte Hitler sit

angreb på Sovjetunionen, og på samme tidspunkt blev Nils Svenningsen, nyudnævnt direktør for udenrigsministeriet, og Eivind Larsen, nyudnævnt departementschef i justitsministeriet, kaldt til det tyske hovedkvarter, hvor de i en truende form fik besked om at gå tilbage på Slotsholmen og sørge for at få de danske kommunister sat bag lås og slå. Svenningsen telefonerede til Stauning, der bifaldt, at politiet gik i gang med arrestationerne. Ministermøde kunne man ikke nå at indkalde til. Det er åbenbart, at interneringerne, som også omfattede folketingsmænd, var i strid med grundloven, hvad da også kommunisterne bestandig har fremholdt; men i dette tilfælde handlede ud fra nødretilige grundsætninger for at redde danskere fra at komme i tysk fangenskab. Det er let at se i dag, at luften havde været renere, om man fra dansk side havde nægtet sin medvirken. Politiet havde fra 1930'erne fulgt de ekstremistiske bevægelser på begge fløje, så man kendte adresserne, og dets nidkærhed hin sommermorgen har været meget kritiseret i efterkrigstidens litteratur, hvad der havde effekt efter Sovjetunionens og de danske kommunisters heroiske kamp mod nazismen efter bruddet med Tyskland i juni 1941. Sikkert kan der også fremdrages eksempler på, at en og anden kommunist har ment at kunne se skadefryd i de arresterende betjentes åsyn; men det er ret beset uvæsentligt, thi beslutningen om at lægge Danmarks Riges Grundlov i skuffen var en politisk afgørelse, for hvilken den hele regering hæftede. Dette erkendte den også i det første påfølgende ministermøde. Stauning sagde rigtignok, at der ikke var tale om anholdelse eller arrestation, men kun om internering, hvilket dog kan komme ud på ét. Tyskerne havde tvunget regeringen til, hvad juristen O. A. Borum har karakteriseret som „en klar og opørende krænkelser af de bærende principper i dansk retsopfattelse“.

Justitsminister Harald Petersens afgang var altså besluttet til årsdagen for ministeriets udnævnelse, hvorefter han ville være henvist til ventepengemodtagernes kontemplative tilværelse. 17. juni 1941 døde imidlertid dommeren i Nordre Birk i København, og Harald Petersen undgik en frygtet lediggang, idet han 8. juli blev udnævnt til civildommer i dette embede, der på grund af sine mange tinglysninger formentlig var landets bedst aflagte dommerembede. Indadtil i ministeriet havde han virket sammen med Scavenius og Gunnar Larsen for den aktive forhandlingspolitik, i forholdet til besættelsesmagten havde han vist sig tilknappet, og udadtil over for de danske nazister var han bøs. Han var vel derfor den, der slap mest smertefrit fra at have været udefra kommende minister under besættelsen, idet kommunisterne dog ikke tilgav ham. Der gik imidlertid ikke derved skår i hans ære og anseelse, og han var 1955-65 formand for Den danske Dommerforening, en periode også formand for Foreningen til den ædle Hestavl's Fremme. Både som statsadvokat og minister viste han sin ro og besindighed selv over for de største problemer; han var kompromisløs, redelig og uden frygt og hævder sig i rækken af danske justitsministre. Han døde 1977.

•

Harald Petersens efterfølger blev rigspolitichef Eigil Thune Jacobsen (1880-1949), dels fordi det skønnedes hensigtsmæssigt over for besættelsesmagten, at justitsministeren blev en politimand, dels fordi Thune Jacobsen blandt politikerne kun var kendt for det gode. Han var født 1880 som søn af en københavnsk læge, der døde, da sønnen var 12 år. Eigil blev student fra Metropolitanskolen i 1898 og cand. jur. i 1905. Han var derpå by- og herredsfuldmægtig i Mariager 1905-08 og i Frederikssund fra 1908 for i 1912 at blive politiassistent (d.v.s. politifuldmægtig) i Es-

bjerg. Hvad han her under den første krig lærte af praktisk politiarbejde, kom ham til gode, da den anden brød ud. Retsreformen i 1919 betød for ham som for så mange andre dygtige unge jurister et spring opad. Han blev politiinspektør ved statspolitiet, d.v.s. kriminalpolitiet, og tillige forstander for statens politiskole. I 1923 gik han imidlertid som politimester til Randers, hvor han afløste Aage Seidenfaden, der havde indsat dragoner under arbejderuroligheder og nu havde fået politimesterembedet i Tønder. Selv om Thune Jacobsen i mange henseender var typen på en konservativ „Gud, konge, fædreland“-embedsmand, var han dog samtidig en moderne indstillet og smidig politimand, der lagde vægt på og havde evne til at etablere et godt forhold til publikum. Han lignede heller ikke det gængse billede af en politimand, men snarere – som en af hans efterfølgere lidt uventligt har sagt – „en provinsfotograf med kunstneriske tilbøjeligheder“. I 1926 blev han udnævnt til chef for Københavns opdagelsespoliti, og 1933-38 var han chef for statspolitiet. Endda havde han 1935-36 været politidirektør i København. Som man vil se en smuk karriere, der kronedes med, at Thune Jacobsen i 1938 udnævntes til rigspolitichef, da det kommunale politi blev slået sammen med statspolitiet.

Den nye justitsminister havde ved sin udnævnelse siddet i forskellige bestyrelser vedrørende retsforhold; men det hverv, som fik størst blivende betydning for ham, var medlemskabet af den internationale kriminalpolitikkommission, hvis præsidium lå i Wien. Han havde herved fra 1930'ernes begyndelse haft lejlighed til at iagttage den nazistiske infiltration. „Allerede på dette tidspunkt fik jeg den fuldstændige forståelse af, hvor skæbnesvangert det var for et land, om dets politi, som den betydningsfulde magtfaktor det er, skulle blive inficeret af nazismen“, skriver han i sine erindringer. Det blev fra da af også hans

opfattelse, at en krig stod for døren. Thune Jacobsens position blandt nordiske og central-europæiske politifolk var op mod krigens udbrud ganske stærk, og han søgte ved direkte henvendelse til Ribbentrop at intervenere til fordel for den fængslede østrigske politipræsident. Thune Jacobsen havde forbindelse med ledende antinazistiske politifolk, og det kan ikke udelukkes, at det var medvirkende årsag til, at den relativt fremkommelige Kanstein i 1940 var blevet leder af det tyske gesandtskabs civile og politimæssige relationer med danske myndigheder.

Inden Thune Jacobsen på Staunings opfordring accepterede det byrdefulde hverv som justitsminister, havde han i sit hjem en samtale med Wilhelm Buhl, Hans Hedtoft og Alsing Andersen. Efter krigen hævdede Thune Jacobsen og hans familie, at de tre socialdemokratiske ledere havde lagt et stærkt pres på ham, mens disse med forskellig styrke bagatelliserede deres ekspedition til Hellerup, ja, Buhl erklærede ligefrem, at han bad Thune Jacobsen forblive på posten som rigspolitichef. Det er dog lidet sandsynligt, at de tre fremtrædende socialdemokrater i direkte modstrid med Staunings opfordring søgte at overtale Thune Jacobsen til at sige nej til justitsministerposten. Efter alt at dømme kunne han føle sig både opfordret og politisk dækket.

Thune Jacobsen opsummerer selv sin indstilling således:

„For det første var jeg blevet kendt med nazismen og dens metoder, og min indstilling over for denne med dens vold, terror og forløjethed måtte derigennem blive afgjort fjendtlig, rent bortset fra, at nazismens ideologi var mit livssyn fjernt. For det andet gav mine forbindelser med tyske politifolk og min position i den internationale politikkommission mig en sådan stilling, at tyskerne respekterede mig, og at mit ord havde vægt i forhold til dem, hvad den danske regering benyttede sig af, både før og efter at jeg blev justitsminister“.

Det er skrevet i 1946, hvor Thune Jacobsens

tilværelse lå i grus. Det er en skildring, der røber sin forfatters selvfølelse; og dog har den meget for sig. Men som Gunnar Larsen manglede han situationsfornemmelse, og herfor var prisen høj, da regnebrættet skulle gøres op.

Umiddelbart efter kommunisternes internering krævede Renthe-Fink forbud mod kommunistisk virksomhed og ophævelse af Danmarks kommunistiske Parti. Det var det første krav, der mødte den nye justitsminister i juli 1941. Samtidig var han selv ivrig efter at få tilvejebragt en eller anden form for retsgrundlag for de foretagne interneringer, som han i øvrigt ikke som rigspolitichef havde haft med at gøre. Højesteretspræsident, dr. jur. Troels G. Jørgensen tilskyndede ham dertil. Det pinte de to jurister, at der bag interneringerne kun var den juridiske dækning, som nødretten gav, de tænkte formalistisk, ikke politisk, thi den reelle tilsidesættelse af retsgrundsætningerne blev jo ikke mindre ved, at rigsdagen lovliggjorde den grundlovsstridige internering. Politikerne indså dette. Man ville nødig lade rigsdagen lægge navn til denne demokratiske ydmygelse og foretrak simpelt hen fortsat at henholde sig til nødretten – eventuelt konfirmeret ved en kgl. anordning udfærdiget i statsråd. Heroverfor var det Thune Jacobsens synspunkt, at han ville bryde nødrettens rammer, hvis han ikke straks bragte spørgsmålet for lovgivningsmagten. Dette synspunkt accepterede den øvrige regering og de politiske partier kun med modvilje; men de godtog det altså, og Thune Jacobsen kan derfor dele sit ansvar for denne ukloge disposition med den hele rigsdag. Lov om forbud mod kommunistiske foreninger og mod kommunistisk virksomhed blev fremsat i folketinget 20. august, vedtaget 21. august og stadfæstet 22. august 1941. I folketinget holdt af ordførerne kun A. C. Hartel fra Bondepartiet og Frits Clausen samt – uden sammenligning i øvrigt – den konservative Ole Bjørn

Kraft længere taler med angreb på kommunisterne, som for resten på grund af Finlandskrigens var lidet populære i Danmark på dette tidspunkt. I landstinget havde kun justitsministeren ordet; man dukkede hovedet. I forelæggelsestalen fremdrog Thune Jacobsen kommunistiske grupperes attentater i 1938 under den spanske borgerkrig på M/S „Batory“, på en italiensk damper og to trawlere. Bombemændene var blevet dømt så sent som 7. juli 1941, men 13 andre frifundet, idet de hævdede, at de havde ydet deres bistand i den tro, at det drejede sig om almindelig kommunistisk virksomhed. Derfor måtte man forbyde denne, opløse DKP samt tage i forvaring „personer, hvis adfærd har givet særlig grund til at antage, at de vil deltage i kommunistisk virksomhed eller agitation“. „Antage, at de vil“! Demokratiet var i sandhed suspenderet.

•

Interneringsen af de danske kommunister og en antikommunistlov var ikke tyskerne nok. De krævede også, at vi både i ord og gerning tog aktiv del i kampen mod bolschevismen. I al fald fremstillede udenrigsminister Scavenius det således for ministerium, 9-mandsudvalg og det udenrigspolitiske nævn, at disse organer accepterede at udarbejde og offentliggøre en erklæring. Scavenius søgte at gøre denne så velbehagelig som muligt for tyskerne, mens politikerne enten helt var imod dens udsendelse eller dog i det mindste søgte at gøre den så intetsigende som opnåeligt. I alt 18 udkast blev drøftet under de mest ufordragelige omstændigheder. Allerede i forbindelse med diskussionen om justitsminister Harald Petersens efterfølger havde de øvrige ministres mistillid til Scavenius fundet voldsomme udtryk. Ifølge Gunnar Larsens dagbog, der er en vigtig kilde til mange af ministermøderne, snærrede finansminister Buhl, at Scavenius „havde begået

alle de dumheder, man overhovedet kunne begå“. Efter absurde og sindsoprivende skænderier 25. og 26. juni 1941, hvorunder Scavenius truede med at gå af, bøjede politikerne sig, og en erklæring blev affattet. I denne hed det med baggrund i Sovjets angreb på Finland, at Tyskland nu kæmpede „mod en magt, som gennem en årrække har betydet en trussel mod nordiske staters velfærd og trivsel...“. Nu kæmper Finland „sammen med andre europæiske lande... under Tysklands førerskab for at bevare en samfundsorden i overensstemmelse med europæisk kultur. Der er en fælles europæisk interesse i dette opgør, hvis resultat på afgørende måde vil kunne bidrage til at bevare Europas lande for indre samfundsopløsning“. Udtalelsen sluttede med, at vi ikke deltog i krigen, men at udviklingen ikke var ligeegyldig. Derfor havde vi hjemkaldt det danske gesandtskab i Moskva og afbrudt de diplomatiske forbindelser mellem Danmark og Sovjetunionen. Selv om udtalelsen var blevet afsvækket i forhold til de tyske ønsker og forventninger og vel vanskeligt kunne være mindre forpligtende, var den dog åbenbart antisovjetisk. Politikerne havde atter måttet yde vederlag for ikke at turde bryde med Scavenius.

Næste gang var få dage efter. Tyskerne ønskede nemlig, at vi direkte tog del i kampen på østfronten. De var ikke tilfredse med de spredte danske grupper, som hidtil havde meldt sig til Waffen-SS, men ønskede et særligt korps under danske officerer. Den danske regering gav op og mente at måtte af finde sig med oprettelsen af dette „Frikorps Danmark“ og tillige acceptere hvervning til korpset. I en meddelelse udsendt af udenrigsministeriets pressebureau hed det, at oberstløjtnant Kryssing „med den kongelige danske regerings billigelse havde overtaget kommandoen“. Selv om de danske nazister havde ønsket udtrykket „Frikorps Danmark, som er

oprettet med den kgl. danske regerings billigelse“ anvendt, var meddelelsen dog kun egnet til at give befolkningen det indtryk, at regeringen godkendte frikorpset. Samme dag havde regeringen i Scavenius' fravær bevilget Kryssing og hans næstkommanderende afsked fra den danske hær. Men det kom regeringen til at omgøre den følgende dag, for Scavenius havde nemlig uden at orientere sine kolleger lovet tyskerne, at de pågældende officerer fik lov til at træde uden for nummer. Ministrene accepterede det til Gunnar Larsens overraskelse. De syntes ikke, at forskellen var så stor, skønt det dog nu kunne fremføres, at de to stadig var officerer i den danske hær. 8. juli gav forsvarsminister Brorsen tilladelse til, at alle befalingsmænd og hjemsendte værnepligtige kunne melde sig til Frikorps Danmark. Mere eller mindre officiel anerkendelse af frikorpset lå der også i, at udenrigsministeriets pressebureau pressede nyhedsmediernes til at omtale hvervningen positivt og til at tage hverveannoncer.

Scavenius havde 1. juli 1941 i 9-mandsudvalget forudsagt, at kun ca. 400 ville melde sig; det blev næsten fire gange så mange, hvilket dog heller ikke var meget.

Omstændighederne ved frikorpsets dannelse og politikernes holdning dertil er et typisk eksempel på den tvetydighed, forhandlingspolitikken tvang de danske myndigheder ud i. Der kan ikke være tvivl om, at hensigten var den bedste. Politikerne og embedsmændene mente, at de havde afvendt alvorligere trusler, befolkningen følte i stigende grad, at regeringen tog parti for tyskerne. Det førte til, at nogle få i tillid til den øjensynlig officielle danske regeringsgodkendelse valgte den pro-tyske vej, mens det store, passive flertal efterhånden vendte sig fra forhandlingspolitikken. Indenrigsminister Knud Kristensen karakteriserede efter krigen erklæringen som „en utvetydig anerkendelse af den tyske krigs-

førelse og dens mål“. Og Knud Kristensen fortsætter: „Denne erklæring har jeg tiltrådt, men jeg mente ikke, hvad den sagde, den var for mig usandhed, og jeg havde ikke ønsket den afsendt, men bøjede mig til sidst...“. Denne holdning lader sig fuldt ud forklare ud fra 1941's præmisser; men ved at bøje sig indtrådte Knud Kristensen som solidarisk hæftende, thi han blev siddende som minister.

Scavenius' forhold til politikerne havde længe været så ringe, at han under normale forhold for længst havde været sat på ventepenge, men frikorps-sagen forværrede relationerne. Den fik et efterspil, der kaster et grelt lys både over Scavenius' karakter og over politikernes situation. Scavenius var selv inde på at ville gå. Han var rasende over det, han betragtede som politikernes uforstand og angst for at tage upopulære standpunkter på grund af folkestemningen, og han var krænkede over, at kong Christian bidende havde spurgt ham: „Kunne De aldrig tænke Dem at sige nej til tyskerne?“. Også Stauning var træt af sin udenrigsminister. De, der havde ønsket Scavenius, så nu under de givne omstændigheder ingen bedre end P. Munch. I 9-mandsudvalget kritiserede 8. juli både Oluf Pedersen, Alsing Andersen, Ole Bjørn Kraft og den radikale A. M. Hansen Erik Scavenius, der for i flint. End værre gik det i ministermødet 9. juli, hvor Knud Kristensen førte an i kritikken, der også støttedes af Jørgen Jørgensen, Halfdan Hendriksen, Fibiger, Buhl og Bording. Stauning hjalp ikke Scavenius, der fandt, at kritikken var udtryk for, at regeringen åbenbart ønskede et brud med den førte politik. Det måtte han fraråde som farligt, og konsekvensen var, at han nu ville gå af. Modsat tidligere opgør synes han ved denne lejlighed at have været i ligevægt. Stauning ilede uanmeldt ud til P. Munch på Østerbro og bad ham om på de „politiske“ ministres vegne at blive udenrigsminister igen; men Munch ville ikke

og forstod at opstille en sådan række vægtige argumenter, at Stauning måtte drage bort for efter Munchs forslag at prøve udenrigsministeriets tidligere direktør, O. C. Mohr, der netop var blevet sendt til Berlin som gesandt efter Herluf Zahles død.

Mohr blev kaldt hjem, men erklærede, at et skifte på udenrigsministerposten ville være uantageligt for tyskerne. Hermed var denne mulighed udtømt. Sideløbende hermed arbejdede bl.a. Nils Svenningsen for at få politikerne til at forstå, at de måtte lade Scavenius blive, og samtidig formanede Gunnar Larsen Erik Scavenius til at være lidt mere fremkommelig. Afgørende blev det imidlertid, at P. Munch 14. juli 1941 talte Scavenius ned på jorden. Stauning havde udarbejdet en udtalelse, som skulle retablere samarbejdet; men i ministermøde 15. juli forlangte Scavenius en eksplicit tillids erklæring. Resultatet var opstandelse og ophidselse med al udsigt til et nyt brud. Men pludselig slog Stauning i bordet, og nu var det *ham*, der truede med at gå, hvis ikke ministrene accepterede tillids erklæringen til Scavenius, hvilket derpå skete.

Scavenius havde sejret over politikerne. De havde taget ham tilbage, og da de lå ned, havde han til overflod ydmyget dem ved at tvinge dem til at give ham en tillids erklæring. „Trang til at hovere og ydmyge andre“, siger Knud Kristensen, og Gunnar Larsen taler i sin dagbog om „unødvendig ydmygelse af ministerkollegerne“, ligesom han har noteret, at Scavenius ikke kunne skjule sin sejr stolthed.

Efter denne voldsomme konfrontation gik samarbejdet i ministeriet den følgende tid dog uden større dramatiske optrin.

Om den reelle politiske baggrund for denne lidet lystelige konflikt er der ingen tvivl. Scavenius' sortsyn efter det øjensynligt heldige tyske felttog mod Sovjetunionen var ægte nok. De store tyske sejre havde næppe nogen sinde

slået ham med beundring, men nok bibragt ham en følelse af Tysklands uovervindelighed og bestyrket ham i hans pessimistiske grundholdning. Viggo Sjøqvist taler direkte om hans „katastrofantasi“. Endnu så sent som under Cuba-krisen, da denne bogs forfatter besøgte Scavenius kort før hans død, talte han om Danmark som „et militærpolitisk galehus“ og forudså Vestens undergang på grund af USA's uforstand.

En anden observation er her på sin plads, da dette værk langt mere angår personlighedernes historie end sagerne (jf. II, s. 250). Erik Scavenius' psyke havde næppe ændret sig fra første til anden verdenskrig; men vilkårene var nu ganske anderledes end dengang. Han havde det ulige lettere 1914-18. Først og fremmest fordi vi undgik besættelse. Dernæst følte sig blandt meningsfæller i al fald udenrigs- og forsvarspolitisk (og andet interesserede ham ikke) og intellektuelt blandt ligemænd. Nu, 25 år efter, var situationen fundamentalt forværret med fjenden i landet. Hertil kom, at han i ministermøderne, i 9-mandsudvalget og i det udenrigspolitiske nævn følte sig omgivet af, hvad han betragtede som uvidende bønder som Knud Kristensen og naragtige nationalpatetikere som Ole Bjørn Kraft. I stedet for en kraftfuld, ungdommelig og beundrende Zahle som ministeriets chef så Scavenius, hvad han måtte betragte som en svag og affældig olding, der ikke ydede ham den støtte, han som en selvfølge mente at have krav på.

*

Indrømmelserne til Tyskland på grund af Ruslandskrigens var dog langt fra forbi. 22. oktober 1941 lod Erik Scavenius nedsætte et såkaldt „østrumsudvalg“ bestående af erhvervsfolk og med Gunnar Larsen som drivende kraft. Udvalget skulle beskæftige sig med muligheden af danske investeringer i for-

bindelse med genopbygningen af de baltiske stater, hvorfra tyskerne nu havde fordrevet russerne. På dette tidspunkt syntes Sovjetunionen på vej mod undergang, og Scavenius ønskede ved at nedsætte udvalget at vise, at Danmark, som han sagde, ikke var „negativ tilskuer til tidens skelsættende begivenheder“, men var rede til at samvirke med det tyske folk for at opbygge et nyt Europa. „Østrumsudvalget“ var ikke nedsat på tysk krav og var altså et udtryk for Scavenius' aktive forhandlingspolitik; men i den illegale presse og efter krigen blev det mere belastende for Gunnar Larsen, der i foråret 1942 havde foretaget en rejse i de baltiske lande for udvalget. Udvalget fik i øvrigt ingen betydning. Da krigsførelsen på østfronten hurtigt gik i stå, kom udvalget aldrig rigtig i gang.

*

Skelsættende for besættelsestidens historie blev imidlertid Danmarks tilslutning til anti-kominternpagten, som Hitlers symbolske anti-kommunistiske organisation hed. 20. november 1941 indbød Renthe-Fink den danske regering til sammen med en række andre lande at tiltræde pagten ved en højtidelighed i Berlin fem dage senere. Hensigten var af klar propagandamæssig karakter og skulle tjene til at tilsløre det faktum, at Sovjetunionen stadig ikke var nedkæmpet. Gesandstens henvendelse udløste en række hektiske forhandlinger af den art, som er typisk for besættelsestidens politiske liv. Men i dette tilfælde med den forskel, at politikerne denne gang straks sagde nej. Deres opfattelse var, at vi – på trods af pagtens tiradeagtige ordlyd – ville fremtræde som krigsførende på tysk side. Undervisningsminister Jørgen Jørgensens vurdering mange år efter er denne: „Antikominternpagten betegnede en korsvej, hvor vi mente, der burde siges nej, fordi der i den lå en risiko for, at vi accepterede ting, som vi under ingen omstændigheder ville

gå med til f.eks. jødeforfølgelser, soldater til østfronten og indgreb i det danske politis og domstolenes myndighed". Politikerne mente på denne baggrund, at en tiltrædelse af pagten ville få befolkningen til at vende sig mod regeringen og forhandlingspolitikken. Scavenius meddelte Renthe-Fink afslaget, som tyskerne imidlertid ikke ville affinde sig med. Den følgende dag fandt der nye møder sted i ministerium og i 9-mandsudvalg. Stemningen var fortsat for afslag, også selv om trafikminister Gunnar Larsen under disse drøftelser fremsatte den tanke, at man lod tiltrædelsen betinge af en tillægserklæring, hvori man søgte at afsvække pagtens indhold.

Renthe-Fink gik ind på denne tanke, og Scavenius udarbejdede fire forbehold, som han tænkte sig skulle være tyskernes modydelse. De gik ud på, at vi ikke påtog os politiske forpligtelser, at forholdsreglerne mod kommunisterne kun drejede sig om politimæssige foranstaltninger, at pagten for os kun medførte forpligtelse i Danmark, og at Danmarks status som ikke-krigsførende stat forblev uantastet.

De danske politikere var dog stadig skeptiske, men nu blev selve den tyske rigsudenrigsminister, Ribbentrop, utålmodig. Han skulle absolut have sin ceremoni i Berlin den 24. november afviklet i harmoni og uden bemærkelsesværdige afbud. Natten mellem den 22. og 23. ringede han derfor til Renthe-Fink, som søndag morgen den 23. i høflig form stillede Stauning og Scavenius over for et ultimatum. På ministermøde kl. 14 viste der sig for første gang uenighed mellem de socialdemokratiske ministre. Scavenius fastslog, at man måtte underskrive pagten aldeles omgående, dersom man ønskede at fortsætte forhandlingspolitikken, og støttedes straks af Gunnar Larsen og Thune Jacobsen samt af Stauning og Kjærboel, mens både Buhl og Bording gik imod sammen med de andre ministre, af

hvilke Halfdan Hendriksen erklærede at ville gå af, dersom vi underskrev pagten. En halv time efter var der møde mellem ministerium og 9-mandsudvalg.

Foranlediget af et angreb fra Oluf Pedersen gav Scavenius et svar, der af Viggo Sjøqvist er karakteriseret som den korteste og klareste redegørelse for hans politik under besættelsen.

P. Munch refererede den således:

„Scavenius: Har ikke tænkt sig, at hans stilling skulle drøftes; det ville være en lettelse at kunne træde ud af det; hans opgave er ikke at sige nej, men at gøre indvendinger og føre forhandlinger. Det er en illusion, at vi har magt. Man retter angrebene ikke mod situationen, men mod personen. Det er opgaven at vinde tid, så katastrofe undgås; vi kan ikke byde Tyskland trods. Hvis man vil over på den anden side og tror på Englands sejr, så afvent dog det rette tidspunkt. . . England kan ikke bebrejde os noget. Det hele ender vel i økonomisk elendighed. England vil da ikke have nogen interesse i at gøre os mere afhængig af den tyske økonomi. Det ville være mod deres egen interesse at stille Danmark i karantæne efter krigen. Ude i verden forstås det meget vel, at Danmark må forsøge at komme bedst muligt igennem“.

Herefter faldt den sidste modstand, og det besluttedes i enighed at tiltræde antikominternpagten. Erik Scavenius skrev efter krigen i sin bog „Forhandlingspolitikken under Besættelsen“, at partierne til sidst veg for de tyske trusler. Knud Kristensen har protesteret mod denne fremstilling; han siger, at partierne bøjede sig på grund af Staunings og Scavenius' trusler om at gå af. Dette er dog en strid om ord, thi politikerne havde jo kunnet negligere de to ministres trusler, hvis ikke disse netop havde haft deres baggrund i frygten for tyskerne.

Scavenius tog nu til Berlin 24. november, hvor han blev modtaget med pomp og pragt, æreskompagni og messingsuppe. Men nu viste det sig, at Ribbentrop ikke ville godkende det firepunktsnotat, vi havde stillet som be-

tingelse for at tiltræde pagten, og som Renthe-Fink havde accepteret. De krævede ændringer kunne tolkes således, at vi i bekæmpelsen af kommunisterne skulle bruge militære midler. Noget sådant kunne den danske regering ikke acceptere, det vidste Scavenius meget vel; men han vidste også, at det ville blive en sensationel skandale, hvis han ikke var til stede den næste dag ved underskrivelsesceremonien. Efter alt at dømme spillede han dette kort koldblodigt og dygtigt. Rigtignok truede Ribbentrop i et raseriudbrud med at lade Scavenius arrestere, men i realiteten bøjede tyskerne sig for vore ønsker, efter at Scavenius havde accepteret visse omformuleringer. Det bør dog nævnes, at de danske forbehold ikke måtte offentliggøres, hvorfor sagen blev overfortolket i den danske opinion. 25. november måtte Scavenius så sammen med nazistiske lakajer fra undertvungne lande underskrive det ulyksalige dokument. Han var aldeles uimponeret af den vulgære teaterforestilling. Den italienske udenrigsminister, grev Ciano, skrev i sin dagbog om Scavenius: „Hans indifferens med hensyn til, hvad han hørte og sagde, afveg lige så meget, som hans påklædning gjorde det fra SS-uniformerne – hvilket dog ikke forhindrede ham i at stå, hvor han stod, og tænke, at når alt kom til alt, så kunne tingene være gået meget værre for hans folk og ham selv“. Med samme iskolde ro hørte han senere under samtaler med Hitler på dennes tirader.

Det er næppe utænkeligt, at tyskerne har været en smule imponeret af Scavenius, og at de, når de så sig om i kredsen, kunne betragte ham som „den eneste statsmand af format“ blandt de udenlandske gæster. Men det ændrer ikke ved det forhold, at Scavenius' blotte tilstedeværelse i Berlin og hans underskrift på antikominternpagten – selv forbeholdene medregnet – var ensbetydende med det første alvorlige anslag mod forhandlingspolitikken. Da Scavenius kom hjem, blev han mødt med

demonstrationer af tumultuarisk tilsnit. Om end det er svært at bedømme, hvor stor folkelig tilslutning sådanne har, er det givet, at det gjorde et temmelig stærkt indtryk på Scavenius, at mængden på Christiansborg Slotsplads skreg „landsforræder“ efter ham. Til Jørgen Jørgensen sagde han: „Mine nerver kan ikke blive ved at holde“. Det tør også siges, at en voksende del af opinionen begyndte at nære den opfattelse, at forhandlingspolitikken var politisk og moralsk forkastelig; men det var stadig kun ganske få, der tænkte på at gøre en aktiv indsats imod den.

•

Tilslutningen til antikominternpagten øgede vore diplomatiske vanskeligheder i forhold til den frie verden. Disse var begyndt allerede 9. april 1940, hvor vor gesandt i Washington, Henrik Kauffmann, anlagde sin private udenrigspolitik.

Skønt han på dette tidspunkt ikke var regeringsmedlem, hvad han først blev i 1945, skal hans baggrund dog opridses her, thi det var i disse år, at han øvede en egentlig politisk gerning. Henrik Louis Hans Kauffmann (1888-1963) stammede fra en gammel nedreøstrigsk ridderstandsslægt, af hvilken flere medlemmer trådte i dansk militærtjeneste i 17. århundrede. Den gren, som Henrik Kauffmann tilhørte, fik så sent som i 1903 ved kgl. åbent brev anerkendelse som dansk adel. Til slægten hørte de to politiserende generaler, Henrik Kauffmanns farfar, Heinrich, der i 1863 var general de Mezas omstridte stabschef, og dennes bror, Vilhelm, som 1879-81 var krigsminister, samt oberst Axel Kauffmann, der var kong Christian X's adjutant-stabschef.

Henrik Kauffmanns far var Aage Gustav Basse Kauffmann, der som arkitekt drog til Tyskland. Han giftede sig i 1887 ind i en rig tysk industrifamilie og sad fra den tid i besty-

relsen for det store Frankfurt-byggeselskab Holzman & Co. Aage Kauffmann ønskede sine børn dansk opdraget, og i 1900 vendte han med sin familie hjem til Danmark, hvor den da 12-årige Henrik blev sat i dansk skole.

Henrik Kauffmann blev i 1906 student fra Metropolitanskolen. Han læste derpå jura, men med sidespring til filosofi og historie; ca. ét år tilbragte han ved universiteterne i Genève og Oxford. I 1911 blev han cand. jur., hvorefter han ansattes i udenrigsministeriet. Han blev konsultssekretær i New York 1913, men blev hurtigt kaldt hjem for i december 1915 at modtage udnævnelse til den vigtige post som legationssekretær og souschef ved den danske legation i Berlin. Erik Scavenius ønskede en dygtig mand på denne post, som han selv havde haft 10 år før, og Scavenius betragtede sig selv og unge Kauffmann som de to dygtigste og måske også de eneste to dygtige i tjenesten. Allerede i 1920 – 32 år gammel – blev han kontorchef i udenrigsministeriet. Det var en kometagtig karriere, og det er forståeligt, at Kauffmann er blevet kaldt „udenrigsministeriets vidunderbarn“. I 1921 blev han gesandt i Rom, i 1924 i Peking og Tokio og 1932 i Oslo. Det var nu, som om hans løbebane snarere havde en faldende tendens. Men i 1939 blev han gesandt i Washington. Før havde Scavenius befordret ham, nu var det P. Munch, som gav ham skubbet op på diplomatiets tinder. Det er et skæbnens paradoks, at han et år efter blev disse to politikeres diplomatiske hovedmodstander.

Skal man søge en forklaring på denne forvandling, bør man nok gribe tilbage til Henrik Kauffmanns baggrund, tillige til hans ærgerlighed, hans sans for drama og hans ønske om at være i centrum. For at vurdere Kauffmanns kurs rigtigt må hertil utvivlsomt føjes, at han tilskyndedes stærkt til den af den unge jurist Povl Bang Jensen, der ved krigsudbruddet var på studieophold i USA, og som Kauffmann

havde ansat som en art privat legationssekretær. Bang Jensen var en dominerende personlighed, begavet og fantasifuld, men med en svigtende dømmekraft. Han ville bekæmpe nazismen med alle midler, hvad der var fortjenstfuldt, men om den form, Kauffmann og han valgte, var den mest hensigtsmæssige ud fra et dansk synspunkt, lader sig diskutere. I Washington så meget anderledes ud end i København.

*

Kauffmann fandt, at Danmark havde kompromitteret sig 9. april, og at vi havde brudt vor neutralitet ved at lade os bruge i kampen mod Norge. Han ville ved sin politik forberede befrielsen af Danmark ved at føre en bevidst proallieret politik. Han ville skaffe os goodwill i USA, men på amerikanske præmisser. Det personlige moment råbede han i en officiel skrivelse til landsfogederne på Grønland, hvori det hed, at den tyske besættelse af Danmark havde givet ham selv og landsfogederne „ekstraordinære muligheder, der ikke falder i enhver løbebane“.

Umiddelbart efter besættelsen 9. april erklærede Kauffmann både over for offentligheden og State Department, at den danske regering havde mistet sin handlefrihed, og at han derfor kun ville adlyde de ordrer, som efter hans opfattelse tjente danske interesser. Forholdet var imidlertid, at regeringen ikke havde mistet hele sin handlefrihed, ligesom Danmarks stilling havde karakter af ikke-krigsførende. Hertil kom, at vi fortsat kunne opretholde diplomatiske forbindelser med neutrale stater som f.eks. USA. For Danmark var det et aktiv i forhandlingspolitikken, at døren mod vest ikke var lukket helt; men Kauffmann ønskede at skaffe sig en politisk platform, af hvilken årsag han over for de amerikanske myndigheder gav et fortegnet billede af forholdene i Danmark, hvad angik graden af vor

selvstændighed. Muligvis har Kauffmann forestillet sig selv som leder af en art dansk eksilregering, selv om han senere gik imod etableringen af en sådan; formentlig har han også været stærkt påvirket af State Departments opfattelse. Som forholdene var, blev hans afhængighed af USA imidlertid større, jo mere han løsgjorde sig fra Danmark.

Kauffmann søgte at retfærdiggøre sin handlemåde ved at påberåbe sig det såkaldte negotiorum gestor-princip, som ellers kun kendes fra obligationsretten. Der dækker det begrebet uanmodet forretningsførelse, der da antages at skulle ske forsigtigt og konservativt og i al fald ikke kan indebære skridt, som den, hvis interesser varetages, ikke kan foretage sig. Kauffmann gav det sin egen fortolkning, der var yderst radikal og meget lidt forsigtig. Han ønskede således at skubbe de danske rederirepræsentanter og de to landsfogeder på Grønland til side. De første for at kunne lade danske skibe sejle under britisk flag, hvad de nægtede, og de sidste for at kunne styre Grønland, skønt landsfogederne havde fuld kompetence dertil, hvad også State Department anerkendte. Men Grønland havde strategisk betydning, og skønt landsfogederne allerede 23. april 1940 med påberåbelse af loven af 1925 om Grønlands styrelse overtog styret af Grønland uden derefter at hente instrukser i København, ønskede Kauffmann alligevel at være den, der i forhold til State Department repræsenterede de grønlandske interesser.

Fra begyndelsen af 1941 lykkedes det Kauffmann at få legationen anerkendt som en art Grønlands styrelse, da spørgsmålet om anlæg af amerikanske baser på Grønland blev rejst, skønt landsfogederne selv ønskede en amerikansk besættelse, fordi de skønnede, at en sådan ville give dansk suverænitet i Grønland de bedste chancer for at overleve. Historikeren Finn Løkkegaard har i sin disputats „Det danske gesandtskab i Washington 1940-1942“

minutiøst skildret tilblivelsen af Kauffmanns overenskomst af 9. april 1941 med USA om Grønlands forsvar med påpegning af dens svage sider, hvoriblandt én var, at kongen – d.v.s. den danske regering – kom i vanskeligheder ved, at Kauffmann hævdede at handle på kongen af Danmarks vegne.

Når amerikanerne godkendte Kauffmann som forhandlingspartner i denne sag og ikke landsfogederne, skyldtes det som påpeget af landsfoged Aksel Svane og yderligere godtgjort af Troels Fink, at amerikanerne hos Kauffmann kunne få fordelagtigere vilkår. Han var afhængig af dem og ønskede en ledende position og var parat til at lade amerikanerne selv anlægge og drive baserne, hvorefter landsfogederne havde ønsket, at baserne formelt skulle opføres med de danske myndigheder som byggherre og bagefter stilles til rådighed for alle nationer. Det hed også i overenskomsten, at den skulle gælde, så længe de nuværende farer for det amerikanske kontinents sikkerhed eksisterede. Overenskomsten er med rette karakteriseret som en „blancocheck“, og det var en overordentlig høj pris, Kauffmann betalte for at skabe sig en position. Det må i denne sammenhæng bemærkes, at det ved en ret så hårdhændet fremgangsmåde lykkedes Kauffmann at få rådighed over indtægterne fra salget af den grønlandske kryolit, hvorved han skaffede midler til de frie danskes virksomhed.

Den danske regering havde ikke reageret på Kauffmanns erklæring 9. april 1940. Scavenius havde tværtimod vist megen langmodighed og havde således heller ikke foretaget sanktioner, da Kauffmann i juli 1940 havde nægtet at rejse hjem til konference og også nægtet at lade en anden medarbejder rejse. Men efter Grønlandstraktaten var Kauffmann ikke til at redde, selv om Scavenius personligt satte ham højt. Nu fandt han, at Kauffmann havde begået en usurpation, altså en ulovlig

tilegnelse af magt, eftersom gesandten ikke havde nogen ret til det drastiske skridt, han havde foretaget. Ganske uanset, at den danske regering under alle forhold måtte skride ind over for en sådan alvorlig tjenesteforøelse, gjorde Renthe-Fink omgående forestillinger med krav om repressalier. Alle ministrene var både forfærdede og opbragte over Kauffmanns egenmægtige handlemåde, og regeringen besluttede at kalde ham tilbage og erklære traktaten for død og magtesløs. Da Kauffmann ikke kom hjem, blev han 16. april 1941 afskediget, hvilket også skete med de tre udsendte generalkonsuler, som sluttede sig til Kauffmann. Den amerikanske regering anerkendte ham dog stadig som dansk gesandt. Ved korrespondance mellem præsident Roosevelt og kong Christian, konciperet af de to landes udenrigsministerier i april og maj 1941, lykkedes det dog at bevare forbindelse mellem de to landes regeringer, således at en amerikansk repræsentation i København blev opretholdt, og også at få amerikanerne til at udtale, at de i virkeligheden kun passede på Grønland for os, så længe krigen varede.

Da USA i december 1941 erklærede Tyskland krig, kunne Kauffmann uhindret føre sin politik videre uden forstyrrende dansk intervention.

Han tiltrådte da også 1. januar 1942 sammen med 26 mod Tyskland kæmpende lande Atlanterhavsdeklarationen, hvori lovedes krig, til sejren var vundet. I en tillægserklæring af 3. januar 1942 lod Kauffmann forstå, at den danske regering ville have tiltrådt Atlanterhavsdeklarationen, hvis ikke Danmark var blevet besat. Scavenius lod den danske regering svare Kauffmann med en officiel erklæring, hvori Kauffmann sigtedes for at ville etablere en slags eksilregering, skønt Danmark stadig eksisterede som selvstændig stat om end med „viseindskrænkninger i vor handlefrihed“.

Gesandten i London, grev Eduard Reventlow, var, skønt han opholdt sig i et mod tyskerne krigsførende land, loyal over for den danske regering, hvilket det britiske udenrigsministerium accepterede, men da vi underskrev antikominternpagten, meddelte Reventlow 1. december 1941, at han nu ikke længere ville modtage ordrer fra København. For at få dæmmet op for diplomaternes desertation foranledigede Scavenius, at kongen udstedte et allerhøjeste reskript, hvori de fik deres trokabspligt indskræpet. Det var skrevet i korrekt stil fra enevælden: „Til vor udenrigsminister“, som tituleredes „Du“, det talte om „undersætter“ og sluttede: „Befalende dig Gud“. Meningen var, at den højtidelige stil skulle gøre indtryk på de kongetro gesandter, hvad den ikke gjorde. Det er i denne forbindelse interessant, at Scavenius ikke ønskede, at nogen minister skulle kontrasignere reskriptet, hvorved det i højere grad ville få karakteren af en ikke-poliitisk, kongelig handling, men unægtelig involvere kongens person i en intrikat sag. Kabinetsekretær, kammerherre Gunnar Bardenfleth insisterede imidlertid på, at statsministeren paraferede reskriptet, hvilket også skete. Hændelsen er interessant ved at vise, at en minister og en regering, der ellers altid måtte ønske at fastholde kongens ansvarsfrihed, dog ikke helt kunne lade være med at spille på kongens person, hvis det forekom opportunt, hvad man for resten også havde gjort under første krig.

Reventlow lod sig alligevel udnævne til ærespræsident for Det danske Råd i London, og derpå blev også han, legationens øvrige personale og et par andre diplomater, der fulgte Reventlows linje, afskediget. Det officielle Danmarks forbindelse med de allierede var afbrudt. Det blev sværere og sværere at opretholde forestillingen om Danmark som ikke-krigsførende.

I denne forbindelse skal også Christmas Møllers flugt til London 30. april 1942 nævnes. Efter sin tvungne afsked med dansk politik i januar 1941 var han blevet stadig mere motiveret for at optage en eksilpolitikers usikre virksomhed. Han fik i løbet af 1941 kontakt med magister Frode Jakobsens illegale organisation Ringen og gennem professor, dr. med. Mogens Fog med Frit Danmark. Han blev således involveret i den tidlige modstandsbevægelse. „Det her tilgiver de os aldrig“, sagde han senere grumt om forhandlingspolitikkerne. Fra april 1942 havde han yderligere forbindelse med udsendte britiske faldskærmsfolk. I foråret 1941 havde Special Operations Executive, den britiske organisation for hjælp til de besatte landes modstandsbevægelser, inviteret Christmas Møller; men invitationen var ikke nået frem. Da Christmas Møller ikke besvarede invitationen, troede SOE, at han ikke var interesseret; samtidig havde SOE's øverste chef, minister for økonomisk krigsførelse Hugh Dalton, i juni 1941 indbudt sin partifælle Hans Hedtoft, der ligesom Christmas Møller var tvunget ud i en passiv politisk tilværelse. Hedtoft sagde nej tak efter at have drøftet indbydelsen med Stauning. De frygtede forståeligt nok for, at partiet ville komme til at undgælde for hans flugt. Samtidig fik Christmas Møller underretning om, at også han var eller tidligere havde været ønsket i London. Dette syntes at finde sin bekræftelse i et i temmelig almindelige vendinger affattet brev, dateret 29. november 1941 og skrevet på den britiske Sverigeslegations papir. Christmas Møller måtte tro, at den britiske regering ønskede hans tilstedeværelse; men sandheden var, at det var SOE's agent i Stockholm, der uden konference med højereliggende organer havde konciperet invitationen. Der var tværtimod uvilje mod invitationen i Foreign Office. Historikeren Jørgen Hæstrup kan derfor konkludere:

„Christmas Møller kom under disse omstændigheder til at forlade Danmark med løst funderede forhåbninger om, at han i sin person og med fuld britisk støtte skulle kunne samle hele den frie bevægelse, ikke blot i London, men i hele den frie verden, i sine hænder. Disse forhåbninger var der ingen dækning for. Afstanden mellem forhåbning og realitet skulle vise sig at være tragisk stor“.

Men hermed har vi foruddiskonteret Christmas Møllers skuffelser. I maj 1942 befandt han sig altså i London og begyndte i BBC sine taler, hvori han æggede til modstand mod tyskerne og dermed bidrog til at svække forhandlingspolitikken på samme måde, som gesandternes holdning gjorde det. Selv om Christmas Møllers flugt til England kom forhandlingspolitikkerne på tværs, var der dog grænser for, hvad de i den anledning ville lade sig byde fra de danske nazisters side. Frits Clausen anmeldte således 26. juni en forespørgsel i folketinget til undervisningsministeren, hvori denne spurgtes, om han ikke fandt det påkrævet gennem den danske radio at modvirke den af Christmas Møller „på løgnagtig måde drevne propaganda“ blandt de danske sømænd. Fremme af forespørgslen blev imidlertid nægtet med 93 stemmer mod 3.

*

Ministeriet Staunings sidste samling var ikke kun præget af den store politik og den begyndende konfrontation mellem samarbejdspolitikken og modstandsbevægelsen. I fuld enighed justerede rigsdagen flere betydningsfulde love og gennemførte i al fald ét nyt væsentligt lovkompleks. Det var undervisningsminister Jørgen Jørgensens ungdomsskolelove. Allerede i januar 1939 havde han nedsat et udvalg, der skulle komme med forslag til forbedringer af „ungdommens udvikling og uddannelse på folkelige, kulturelle og samfundsmæssige områder“. Jørgen Jørgensen havde modsat sig et obligatorisk 8. skoleår, men

mente på den anden side, at den frivillige ungdomsundervisning burde øges – ikke mindst for de 14-15-årige. Han ønskede derfor at give folkehøjskoler og andre frie ungdomsskoler væsentlig bedre økonomiske muligheder uden at tage deres pædagogiske frihed fra dem. Ideen var med Jørgen Jørgensens ord, at „folkehøjskolen måtte blive en ungdomsskole for hele folket“. Udvalget, der havde ministeren selv som formand, afgav betænkning i december 1940, og 13. marts 1942 fremsatte Jørgen Jørgensen fem lovforslag: om 1) folkehøjskoler og landbrugsskoler, 2) ungdomsskoler for den ufaglærte ungdom, 3) efterskoler, 4) tilskud til aftenskoler og 5) husholdningsskoler og -seminarier. Lovene betød en meget betydelig forbedring af de nævnte skolars økonomiske forhold. Tilskuddene blev sat i vejret på alle punkter, både til selve skolens drift og til dens elever og navnlig til dens lærere, der nu fik samme lønvilkår som den offentlige skoles lærere. Selv om alle disse ungdomsskoler på en måde nu blev statskoler, var deres indre frihed dog urørt; deres særpræg bevarede. Det omfattende skolelovskompleks, der blev fremsat i folkettingen 13. marts 1942, blev stadfæstet 4. juli 1942. Det blev vedtaget enstemmigt. I sine erindringer mener Jørgen Jørgensen, at det ikke var den særlige situation, som vi var i, der var hele forklaringen på den fred og samdrægtighed, som prægede skolelovsforhandlingerne i 1942. „Havde Grundtvigs tanker om menneskeliv og folkeliv ikke fæstet rod i folkesindet gennem folkehøjskolens vækkelse og begyndelse i et par slægtled forud, havde den folkelige samling, som den formede sig i disse år, ikke været tænkelig“, skriver han. Men dette udsagn er nok mere et smukt udtryk for trofasthed over for en folkelig-kulturel ideologi end en dækkende beskrivelse af den vanskeligt definerbare substans i det danske folkeliv i disse år, thi hvorledes skal man ellers forklare, at

lande, der hverken havde folkehøjskoler eller kendte Grundtvig, dog klarede sig igennem en tysk besættelse med folkelivet intakt? I alle tilfælde var Jørgen Jørgensens love af 1942 en betydningsfuld kulturel reform.

*

Den folkelige samling var nok opnåelig, når det gjaldt ungdomsskolerne; men der opstod rivninger på det sociale område. Fra tidernes morgen havde Venstre som landboparti næret uvilje mod statstilskud til arbejdsløse. Den psykologiske forklaring er vel, at bonden ofte selv måtte arbejde hårdt for en pengeindtægt, der kunne synes lav i forhold til en arbejdstid, som strakte sig over betydeligt mere end de sagnomspundne otte timer i døgnet og i al fald over alle årets 365 dage. De større bønder, som kunne springe den egenhændige morgenmalkning over, fordi de havde folkehold, var købere af arbejdskraft og så naturligvis helst, at forskellen mellem arbejdsløn og understøttelse var stor og konstant derved, at hverken løn eller understøttelse steg. Hvad man accepterede på det sociale felt ved Kanslergadeforliget, var kun nødtvungent, og mulighederne for at omgøre noget svandt stærkt, da også landstingsflertallet i 1936 skiftede farve.

Som omtalt havde Knud Kristensen ved behandlingen af loven om arbejdsforhold i 1940 kunnet opnå indrømmelser fra socialdemokraterne, der var nødt til at betale for at bevare samlingsregeringen. Dette gentog sig i 1942. Da man i 1941 havde forhandlet om ekstraordinær støtte til arbejdsløshedskasserne, ønskede Venstre loven om forsorg og loven om arbejdsanvisning og arbejdsløshedsforsikring revideret, idet partiet ellers ikke ville hjælpe de vanskeligst stillede arbejdsløshedskasser. Socialdemokratiet var nødt til at bide i det sure æble, og i april 1941 blev der nedsat et udvalg med Kjærboel som formand. Han ønskede nemlig at sabotere arbejdet så meget

som muligt. Det lykkedes da også at lade udvalget afholde 75 møder, før man i februar 1942 afgav betænkning. I udvalget var Kjærbøls hovedmodstander senere indenrigsminister Ejnar Kjær. I betænkningen hed det, at lovgivningen skulle søge at udelukke misbrug af arbejdsløshedsforsikringen, ligesom den skulle lægge vægt på, at „uansvarlig og uforstandig anvendelse af indtjente midler modvirkes“. Ydelserne skulle derimod ikke nedsettes.

Reelle sociale forringelser indebar lovændringerne i virkeligheden ikke, da de kontrolforanstaltninger, der blev gennemført, efter Kjærbøls udsagn var nytteløse, hvorfor de da også blev ophævet i den Venstre-regering, hvor Kjær selv blev minister. Når fagbevægelsen – og dermed Socialdemokratiet – rasede over loven, var det overvejende af psykologiske grunde. Alle arbejdstagere over 18 år skulle nemlig udstyres med et af arbejdsløhedskassen udstedt arbejdskort, der deponeredes hos arbejdsgiveren. Denne påførte det oplysninger om løn og beskæftigelsesperiode, og i tilfælde af ledighed skulle kortet afleveres til arbejdsløhedskassen. Man kunne synes, at for den, der havde rent mel i posen, var arbejdskortene højst et overflødigt bureaukratisk irritationsmoment, men arbejderne syntes, at disse „hundetegn“, som man kaldte dem, var et udtryk for ubegrundet mistillid til arbejderstandens hæderlighed. Da Kjærbøl forelagde lovændringerne, sagde han da også: „Ingen kan være i tvivl om, at jeg ikke har hjertet med i de lovforslag, jeg her forelægger“. Dette udsagn fremkaldte forståeligt nok vrede hos de andre regeringspartier, eftersom en minister pr. definition er hjerteløs. Hvad et ministerium enes om at fremlægge, hæfter enhver minister for – og da ganske særlig den, til hvis område forslaget hører. Det vidste Kjærbøl naturligvis, og når han alligevel distancerede sig fra sit eget lovforslag, viser det, hvor alvorligt Socialde-

mokratiet følte at måtte markere over for sine vælgere, at det handlede under tryk, fordi man ikke mente at kunne bryde regeringssamarbejdet i en sag af denne karakter.

Hvad arbejdsminister Kjærbøl måtte sætte til på psykologiens alter, vandt socialministeren af samme navn dog i nogen måde ind i kontanter. Han fik således som en fortsættelse af lovgivningen fra 1939 ganske store summer stillet til rådighed for trængende til indkøb af levnedsmidler, nemlig for de to finansår 1941-42 og 1942-43: 5,2 mill. kr. til oksekød, hestekød og sjerkræ, 9 mill. kr. til flæsk, 10 mill. kr. til mælk, 1,5 mill. kr. til fisk og 10,9 mill. kr. til smørrabatkort. Også skolebespisningen udvidedes.

Hvor presset Socialdemokratiets situation dog var, ses af, at Kjærbøl var indstillet på at sætte pristalsreguleringen ud af kraft for invalide- og aldersrentenydere, skønt de kun fik 52 kr. om måneden. Alt i alt følte arbejderne sig trængt. Hertil bidrog også, at arbejds- og forligsnævnet 20. august 1941 afsagde en kendelse, som betød, at der kun opnåedes ca. 40% dækning for de indtil da konstaterede prisstigninger.

*

De øvrige ministres love i samlingen 1941-42 kan hurtigere gøres op. Dækning for statsudgifterne skaffedes efter de principper, der havde været gældende i de tidligere finansår, d.v.s. ved lån, ved direkte skatter på indtægt og formue samt ved „midlertidige forbrugsafgifter“, der forlængedes.

Tilsvarende gennemførte landbrugsminister Bording smør- og kornordninger for bl.a. ved prisfastsættelse at skabe en rimelig fordeling af produktionen på hjemmemarkedet og til eksporten til Tyskland. Hertil kom, at loven om bekæmpelse af råger nu udvidedes til også at omfatte alliker. Det små glemtes ikke for det store. Samlingen 1941-42 repeterede også de

beskæftigelsesfremmende love såsom istandsættelse af bygninger på landet og landvinding – men også øget pligthugst i skovene, fordi udenlandsk byggemateriale og brændsel på det nærmeste var uerholdeligt.

Indenrigsminister Knud Kristensen fik vedtaget en lov om statens bygningsvæsen, der samlede statens byggeopgaver under et bygningsdirektorat. Lovene om støtte til byggeri, bygningsstandsættelse og varmeisolering forlængedes. Det samme gjaldt lejeloven med dens beskyttelse af lejerne. Også handelsminister Halfdan Hendriksen kunne stort set nøjes med forlængelser af sine krigslove om priser, vareforsyning, krigsforsikring m.v.

Fælles for hele denne regulerende og indgribende lovgivning er, at hvad man havde gennemført 1939-40 og tilpasset 1940-41, viste sig i princippet bæredygtigt også for resten af krigstiden.

Trafikminister Gunnar Larsen fik skaffet midler til dækning af vanskeligt stillede privatbaners driftsunderskud. Han lod staten købe Odense-Svendborg banen, der var den mest betydningsfulde del af de sydfynske privatbaners vakkende imperium. Han fik vedtaget en ekspropriationslov, der skulle forberede Lunderskov-Tinglev banens udvidelse til dobbeltspor, en forlængning af banen mellem Hillerød og Skævinge, en lov om anlæg af en motorvej vest om København samt udbygning af Hørsholmvejen til motorvej og en lov om udvidelse af statshavnene i Frederikshavn og Skagen.

Justitsminister Thune Jacobsen søgte og fik rigsdagens samtykke til yderligere stramninger i straffelovstillægget af 22. juli 1940, så at maksimumsstraffen for offentlige meddelelser, der kunne „skade landets interesser i forholdet til udlandet“ (læs: Tyskland), blev sat op fra ét til tre års fængsel, ligesom overtrædelse af politivedtægterne – især slagsmål, sammenstød, beruselse på gaden og værtshusuorden –

kunne medføre fængsling. Regeringen fandt ikke den form for krigsførelse attråværdig, som bestod i alkoholiserede slagsmål med „de grønne“, d.v.s. værnemagtsoldaterne, så lidt som nogen anden form for krig.

*

3. maj 1942 døde statsminister Th. Stauning efter nogle ugers sygeleje, der var begyndt med en hjerneblødning. Besættelsen havde taget hårdt på ham – ikke mindst psykisk. Han ville dog ikke slippe magten, og med den position, han havde, ville det også have virket ulykkeligt i situationen, hvor han var uvurderlig som samlingsmærke. Den politik, der havde ført frem til 9. april, blev P. Munch i den offentlige bevidsthed i langt højere grad gjort ansvarlig for. Stauning var imidlertid øjensynligt opgivende, og skønt han ret hurtigt blev irriteret på og utilfreds med Scavenius, synes dennes udenrigspolitiske vurderinger med deraf flydende konsekvenser for forhandlingspolitikens karakter at have svaret til Staunings eller i det mindste at have smittet af på dem. I denne retning tyder Staunings tale i Studenterforeningen 8. marts 1941, hvori han blandt andre særdeles tilpasningsvenlige betragtninger fastslog nødvendigheden af et fremtidigt samarbejde med det ny Tyskland, der var ved at blive skabt, og som tilsyneladende ville dominere fremtidens Europa.

Dog, „historiens dom“ over Stauning lader sig ikke med nogen ret fælde alene på grundlag af præmisser fra de to sidste år ud af næsten halvtreds års virke for arbejderbevægelsen.

Noget udtømmende videnskabeligt biografisk værk om Stauning findes ikke, derimod nok en bibliografi – foruden en række stofrige mindebøger og enkeltartikler. Bestandig møder han os i historiske værker på den ene eller anden måde. Det samme gælder J. C. Christensen, der heller ikke har fundet sin biograf. Set i dansk folkestyres lange perspektiv lader

disse to kæmper sig med fordel jævnføre. Ikke fordi de var dette århundredes mest visionære politiske begavelse, thi deres taler og artikler var ofte yderst banale, men fordi de på højden af deres løbebane i sig rummede så at sige summen af datidens to største befolkningsklasser.

J. C. Christensen var – skønt skolelærer – personifikationen af den danske bondestand, eller måske snarere gårdmandsklassen, og det på et tidspunkt, hvor Danmark befolkningsmæssigt og økonomisk var overvejende agrarisk. Ved den store sejr for folkestyret i 1901 stod J. C. Christensen rustet til at overtage det fulde ansvar, hvad han dog først fik som konseilspræsident i 1905.

Alberti-katastrofen slog ham ud for en stund, men hans politiske styrke viste sig netop i årene derpå. Han rejste sig, rystede brokkerne fra det sammenstyrtede hus af sig og gennemførte forsvarslovene af 1909. Bag alle Venstres handlinger mærkedes også de næste 10-15 år J. C. Christensens indflydelse, ofte med, dog lige så tit mod ikke blot fjenden (radikale og socialdemokrater), men også vendt mod Venstres egen ledelse. Han vandt næsten hver gang og gav således grundloven af 1915, hvad Ove Rode harmfuldt kaldte „nogle pletter“. Også bag påskekrisen i 1920 spores hans hånd. Uanset hvad den radikale regering offentliggjorde fra arkiverne for at vise, at J. C. Christensen var en farlig dilettant i udenrigspolitik, gik han dog nærmest styrket ud af striden.

Stauning var personifikationen af den danske arbejder, måske snarest den faglærte, og det i en periode, hvor Danmark var så stærkt industrialiseret, at den mest talrige befolkningsgruppe kunne genkende sig selv i landets statsminister. Som J. C. i mæle og statur var indbegrebet af en jysk bonde, tung, men med en ræv bag øret, fremtrådte Stauning som en dansk håndværkssvend, solid, men

synftig. Som J. C. Christensen var han svær at ramme.

Man kan stille det spørgsmål, hvorledes to politikere således kan opnå en position, der overgår den, som bliver andre til del. Forklaringen er, udover det allerede nævnte, at de i sjælden grad svarede til tidens sociale og økonomiske udviklingstrin. J. C. Christensen kom i folkettinget som 33-årig, netop som Venstre forberedte sig på magtovertagelsen. Han blev minister som 44-årig og statsminister i en alder af 48 år. Tiden var moden til at gennemføre de krav, som hans vælgergruppe længe havde ventet på skulle opfyldes. Og de blev gennemført: en gårdmandsvenlig skattelovgivning, nye skolelove, kommunalreform o.s.v.

Også Stauning kom i folkettinget som 33-årig, og han blev minister første gang, da han var 44. Statsminister blev han som 50-årig. I Staunings æra kom opfyldelsen af mange af arbejderens ønsker: socialreform, øget statsindgreb over for erhvervsliv og arbejdsmarked, udvidet beskyttelse af arbejdstagere (ferielov, funktionærlov, lærlingelov) o.s.v.

Men sted og tid er ikke tilstrækkeligt. J. C. Christensen og Stauning havde også som berørt de rette personlige egenskaber. De var bundflittige, de havde gode nerver, og først og sidst var de *almindelige*, for ikke at sige banale eller næsten naive. Det ualmindelige, det raffinerede og det intellektuelle er i Danmark snarest en hæmsko for den, der attrår at blive den hele nations førstemand. Om begge kan det tillige siges, at politik for dem var et kald og ikke kun en profession. Begge havde også et godt instinkt, når det gjaldt at fatte det politiske i en sag; men Stauning havde derudover en sikker fornemmelse, når han skulle vælge rådgivere og ministre. Hans storhed ses også i, at han kunne tåle nogen ved sin side, der var klogere og mere indsigtfuld end han selv. Han vidste med sikkerhed, hvornår han skulle følge dem. Yderligere nød Stauning

også tillid blandt sine politiske modstandere. De fandt, at de kunne stole på ham. Begge havde mod til i kritiske situationer at gøre det upopulære.

Fælles for de to er også, at de to partier, hvis førstemænd de var, kulminerede under deres lederskab. Mætningsgraden var nået. J. C. Christensen så Socialdemokratiet vokse og havde sine bange anelser, hvad man kan se af hans udtalelser og handlemåde under påskekrisen i 1920: han ville sætte bom for socialismen. Da han lukkede sine øjne i 1930, var Socialdemokratiet for længst blevet det største og regeringsbærende parti. Det eneste, der i denne sammenhæng kunne glæde J. C., var nok, at rollerne var byttet om mellem Socialdemokratiet og Det radikale Venstre, hvilket sidste udbryderparti var blevet reduceret til at være støtteparti.

Under Stauning toppede Socialdemokratiet. Valget i 1935 – „Stauning eller kaos“ – gav 46% af de afgivne stemmer, hvilket ikke siden blev overgået. Men han levede længe nok til at se tilbagegangen begynde, og den tyske besættelse i 1940 fyldte ham med mismod – livsværket slået i skår! Nogen særlig trøst fandt han ikke i, at udbryderpartiet Danmarks kommunistiske Parti blev sat ud af spillet, selv om det næppe heller kaldte på hans medlidenhed.

Begge havde altså så betydelige skuffelser, at de kun stod dem igennem med svære rystelser. Nævnt er Alberti-katastrofen. Stauning ramtes af grundlovssagens fald i 1939. Hertil kom samtidig verdenskrigens udbrud, og der er mange vidnesbyrd om, at den før så stærke mand var skuffet, bitter og desillusio-

neret. Besættelsen gav ham det sidste stød, og hans dømmekraft ebbede ud samtidig med hans livskraft. Ved hans død var en epoke i Socialdemokratiets historie forbi.

J. C. Christensen var klart de besiddendes leder, men rigtignok den gruppe besiddende, der afsociale og kulturelle grunde ikke i forrige århundrede var fundet værdige til at styre land og rige. De var almue. Stauning repræsenterede de ikke-besiddende, proletarerne, hvorved der i denne sammenhæng alene forstås personer, der må leve af at sælge deres hænder arbejdskraft. Han søgte at fremme sit partis ideer ved et samarbejde til højre, altså med de radikale, idet der efter hans mening ikke var nogen brugbar samarbejdspartner til venstre for Socialdemokratiet. Det er sagt, at han i 1920 kunne have valgt anderledes: I stedet for med betydelig taktisk dygtighed at nedtrappe og afvikle den store konflikt skulle han hellere have taget kampen op mod det borgerlige Danmark og have gennemført en socialisering og ikke kun en socialdemokratisering af det danske samfund. Noget sådant er og forbliver gold teori. Stauning havde længe før 1920 valgt både taktik og strategi.

Hans samtid oplevede hans og hans generations resultater som betydelige. Han opfattedes som skaber af velfærdsstaten, selv om dette ord først fik borgerret efter den anden verdenskrig.

Ved hans død formede Johannes V. Jensen i et mindedigtt disse ord:

„Han kom af folkestammens marv.
Indfølt hos ham var landets tarv.
Hvem løfter efter ham hans arv?“

MINISTERIET VILHELM BUHL I

S. BRØSEN JØRGEN JØRGENSEN
 ERIK SCAVENIUS V. BUHL ALSING ANDERSEN
 JOHS. KJÆRBØL HALFDAN HENDRIKSEN KR. BORDING
 GUNNAR LARSEN E. THUNE JACOBSEN V. FIBIGER KNUD KRISTENSEN

MINISTERIET VILHELM BUHL I

(4. maj 1942 – 9. november 1942)

Stauning var ikke uden arvtagere. De fandtes endog i to generationer. Da den yngre (Hans Hedtoft-Hansen) var sat ud af spillet, blev der brug for den da 60-årige finansminister Wilhelm Buhl. Et andet emne var den 69-årige tidligere finansminister H. P. Hansen, der dog ikke ville. Der var derefter blandt regeringens partipolitiske ministre enighed om, at Buhl skulle være statsminister – i nogen grad, fordi han havde haft civilcourage til energisk at gå mod antikominternpagten. På den anden side kunne dette være en anstødssten for tyskerne, og ministeriet lod derfor Scavenius på behørig vis spørge Renthe-Fink, der imidlertid erklærede, at det var et indre dansk anliggende, men at han rigtignok håbede, at den ny statsminister stillede sig, som Stauning havde gjort ved antikominternpagten. Scavenius synes at have været loyal over for Buhl ved denne lejlighed. Han påtog sig så at sige ansvaret for hans udnævnelse. Det var ikke let for ham, thi han var mildt sagt utilfreds med Buhl. Før Staunings død havde han om sin kommende chef sagt: „Han er velbegavet, og på sit specielle skatteområde ved han sikkert alt. Desværre bevirker dette, at han tror, at han på alle områder ved alt, hvilket gør ham højst besværlig!“

For at sikre sig nogenlunde kontrol over Buhl i udenrigspolitisk henseende, forlangte

Scavenius, at regeringen tiltrådte en af de erklæringer, der, for hver gang de kom, tirrede befolkningen mere og mere. Tilblivelsen af ministeriet Buhls tiltrædelseserklæring var præget af de sædvanlige skænderier mellem Scavenius på den ene side og de politiske ministre på den anden – dog at Buhl nu forholdt sig passiv. Scavenius truede som sædvanligt med at demissionere, og til sidst enedes man da om at flikke en erklæring sammen, der indeholdt en bekræftelse af ønsket om at „fremme et godt og naturligt forhold til den tyske nation. I det nuværende store våbenopgør står vi i overensstemmelse med vor traditionelle politik ikke som deltager, men kan dog ikke forholde os ligegyldige, thi i kampen mod kommunismen drejer det sig om en fælles europæisk interesse“. Også på de andre punkter gentog erklæringen tidligere udtalelsers påberåbelse af dansk integritet og anræbelse om ro og orden og „korrekt, værdig og loyal optræden“.

Formålet med erklæringen var naturligvis at give et synligt bevis på, at den nye danske regering ville fortsætte den gamles forhandlingspolitik, hvad Scavenius' fortsatte tilstedeværelse for resten var en garanti for. Men man skrev 4. maj 1942, og befolkningens tolerance over for en sådan erklæring var nu væsentlig mindre, selv om den ikke rummede noget nyt. Med Staunings død var det i al fald i forhold

til besættelsesmagten Erik Scavenius alene, der stod som garant for forhandlingspolitikken.

*

Den eneste forandring i ministeriet udover statsministerskiftet var Alsing Andersens udnævnelse til finansminister. Den fandt dog først sted 16. juli 1942. Scavenius havde nemlig været imod Alsing Andersens udnævnelse, fordi denne havde været aktiv i den internationale socialdemokratiske bevægelse; men Scavenius bøjede sig for Buhls argumenter, som gik på, at udnævnelsen ville styrke regeringens forhold til Socialdemokratiet. Kongen var blevet præpareret mod forsvarsministeren fra 9. april til fordel for H. P. Hansen, der i øvrigt havde været kritisk indstillet over for Buhls finanspolitik. Men kongen veg straks, da Buhl fastholdt ønsket om Alsing Andersens udnævnelse.

*

Ministeriet Buhls korte levetid blev i høj grad præget af en række kontroversielle sager, som opirrede tyskerne, og som sammenlagt viste, at forhandlingspolitikken mødte stadig større modstand.

Den tidligere regering havde haft store vanskeligheder med at ordne sagen mod historikeren, dr. phil. Vilhelm la Cour, så at hans antityske virksomhed kunne pådømmes ved dansk domstol. Det var dog lykkedes på trods af stor tysk irritation.

En uge efter, at ministrene havde fulgt Stauning til graven, kom så Christmas Møllers flugt, der er omtalt, men hvis virkninger for den danske regering her skal berøres kort. 14. maj 1942 talte Christmas Møller for første gang i BBC's danske udsendelse. Scavenius ønskede i denne situation en stærkt fordømmende udtalelse om Christmas Møller for at komme tyske krav i forkøbet. Han blev i denne

sag støttet ikke blot af Thune Jacobsen, men også af Vilhelm Buhl. Som man så det ved formuleringen af tiltrædelseserklæringen, havde statsministeren altså ændret attitude; men netop i den nye rolle som statsminister var hans ansvar over for forhandlingspolitikens fortsættelse eller afbrydelse også væsentlig større. Bording og Fibiger ønskede derimod en mildere kritik af Christmas Møller. Fibiger og Halfdan Hendriksen fik da udarbejdet en erklæring, der afsvækkede Scavenius' udkast, i hvilket der var talt om, at Christmas Møller havde „villet nedværdige sig“. Nogen direkte sanktion kom der ikke fra tysk side, kun nogle truende udtalelser fra Renthe-Fink, men sagen havde forværret det dansk-tyske forhold og dermed vanskeliggjort forhandlingspolitikken.

Denne gik nu ind i sin vanskeligste fase. Ikke blot BBC angreb den, men der forekom også et stigende antal sabotagehandlinger og andre former for modstandsaktiviteter, der vel endnu kun var for nålestik at regne, men som skabte voldsom irritation i det tyske gesandtskab og i Berlin. Tyskerne krævede dødsstraf for sabotage, og situationen syntes i slutningen af august så tilspidset, at Vilhelm Buhl følte sig foranlediget til 2. september 1942 at holde en tale til det danske folk for at advare mod sabotagen.

Talen er for det første karakteristisk ved, at Buhl både i begyndelsen og i slutningen skød kongen foran sig, sådan som ministeriet gjorde i denne periode, når det skulle stive sin autoritet af. Dernæst, at den efter at have nævnt de af uforstand foretagne sabotagehandlinger over for den tyske værnemagt lod forstå, at der i almindelighed for sådanne forbrydelser i de krigsførende lande kun kendtes én straf, nemlig dødsstraf. Statsminister Buhl sagde: „i de krigsførende lande“, men meningen var naturligvis at lade den danske befolkning forstå, at drakoniske straffe var i vente, dersom den ikke

undlod enhver form for opsætsighed. Det understregedes faktisk i den følgende del af talen. For det tredje fastslog Vilhelm Buhl, at man burde gøre det klart „for alle og navnlig de unge, at den, som begår sabotage eller hjælper med dertil eller over for myndighederne tilbageholder viden om sabotageplaner eller undlader at medvirke til opklaring af sabotage, handler mod sit fædrelands interesse“. Med andre ord opfordrede statsministeren til angiveri, og selv om Buhls ord om opklaring af sabotage kunne opfattes som rettet til det danske politi, blev de udlagt, som om de havde et videre sigte. I modstandskredse blev udtalelsen ikke glemt og af mange aldrig tilgivet. Man må nok sande det gamle ord, at i politik sker det uforudsete, thi to år og otte måneder efter var samme Buhl chef for et ministerium, hvis ene halvdel bestod af de hensynsløse og skæbnesvangert ubesindige undergravere af et godt forhold til Tyskland, som han i kongens og lovens navn havde lyst i band.

Talen overbeviste vistnok ingen – i al fald fortsatte opsætsigheden – men grundlaget for forhandlingspolitikken var endnu ikke totalt undermineret.

•

Efter yderligere vanskeligheder for regeringen i efteråret 1942 dels med provokerende Frikorps Danmark-soldater på orlov i København, dels med truende mulighed for bevæbning af danske skibe, der sejlede på tyske floder, kom den for en eftertid kuriøse og proportionsforvrængede effekt af den usentimentale og ordknappe form, som kongen havde anvendt i mange år, når han takkede for de mange hilsener, han fik fra høj og lav. Blandt de 2.000 breve, kongen modtog 26. september 1942, var også et fra Tysklands fører og rigskansler, og han fik uden nogen bagtanke svaret: Min bedste tak. En geskæftig

person lod Hitler se telegrammet, der tirrede potentaten. Deraf opstod telegramkrisen: Renthe-Fink blev hjemkaldt, Mohr blev hjemsendt, den fremkommelige general Lüdke afløstes af den brutale general von Hanneken som chef for værnemagten i Danmark, og på Buhls og Scavenius' foranledning tilbød kronprins Frederik at rejse til Tyskland som repræsentant for den brødebetyngede konge for at formilde føreren. En note herom virkede beroligende på de hede hoveder i Berlin, som synes at have overvejet konges, regerings og rigsdags afsættelse.

Der fulgte et ugelangt politisk tomrum, fuldt af usikkerhed om, hvad der skulle ske, og hvad den endelige tyske reaktion ville blive. En nerveanspændelse for regering, rigsdag og befolkning. En reaktion udeblev dog ikke. 30. oktober 1942 fik Scavenius indbydelse til at besøge Ribbentrop. Det var en af den slags invitationer, som var svær for ikke at sige umulig at sidde overhørig, hvis man vel at mærke ønskede forhandlingspolitikken videreført. Scavenius sagde altså ja, men orienterede ikke statsministeren før bagefter. I et statsråd 31. oktober fremlagde Scavenius sin vurdering af de krav, han eventuelt kunne blive mødt med. De omfattede dødsstraf og lovgivning mod jøder. Kronprinsen, der siden kongens rideuheld 19. oktober 1942 og påfølgende hospitalsindlæggelse var regent, sagde, at de to nævnte indgreb var uacceptable, og derom var der enighed. Men heller ikke en regeringsdannelse med optagelse af nazister og med en anden statsminister ville man gå med til. Det var altså et bundet mandat, Scavenius rejste til Berlin med.

Ribbentrops krav viste sig her ikke at omfatte andet end en ny regering med Scavenius som statsminister og blandt ministrene nogle, der var nazister, andre måtte komme fra fagbevægelsen, samt fuldmagter til regeringen, så at den ikke i „tyske sager“ behøvede at

spørge rigsdagen. Scavenius og hans ledsager, afdelingschef Frants Hvass, har kun udarbejdet et kort referat efter samtalen, mens Ribbentrops referent under mødet nedskrev et meget langt. På grundlag heraf mener Viggo Sjøqvist med rette at kunne fastslå, at Scavenius under den tre timer lange samtale virkelig førte en kamp for Danmarks interesser. Han afviste kategorisk de nazistiske navne, som Ribbentrop foreslog, og han ville ikke selv være statsminister. Kun efter pres lod Scavenius mod samtale slutning muligheden stå åben.

Det var om denne mulighed, at Jørgen Jørgensen før rejsen til Berlin havde sagt: „Et ministerium Scavenius er udelukket“, og Bording havde føjet til: „Ingen vil være minister i et sådant“. Det kan på denne baggrund ikke undre, at politikerne de følgende dage udfoldede de mest energiske anstrengelser for dog at finde et alternativ. Først – d.v.s. 5. november – holdt de på Buhl, hvilket fik Scavenius til for 27. gang at demissionere; på ny virkede Gunnar Larsen som mægler. Dernæst lancerede Buhl og Bording tidligere finansminister Bramsnæs som statsministeremne, og da Scavenius ventilerede denne idé for den nyudnævnte rigsbefuldmægtigede, dr. Werner Best, gik denne ind på tanken. Bramsnæs accepterede at tage en samtale med Best, og den fandt sted dagen efter, altså 6. november, hvorefter den designerede statsminister efter nærmere overvejelse sagde nej. Nu var gode råd dyre for politikerne. Dels ville man nemlig undgå Scavenius, dels måtte man finde et statsministeremne, der var antageligt både for dr. Best og Ribbentrop. I politikernes på det nærmeste rådløse rådslagninger nævnedes sådanne navne som påskekrisens etdøgnjustitsminister, professor Kristian Sindballe, DSB's generaldirektør, P. Knutzen, Københavns overpræsident, Johan Bülow, overborgmester Viggo Christensen, departementschef K. H. Kofoed, H. P. Hansen og Henrik Hauch. Den

eneste, der kom frem til seriøs overvejelse, var Hauch. Han sagde ja, men da Best sagde nej 7. november ikke bare til ham, men også til Viggo Christensen og Kofoed, var spillet endt, hvor tyskerne hele tiden havde ønsket det skulle, nemlig ved Scavenius. For at mildne indtrykket lod de forstå, at man så kunne nøjes med udover Buhl at udskifte Alsing Andersen og Fibiger.

Partierne – især Venstre og konservative – slog sig dog stadig i tøjet ved tanken om en Scavenius-regering, og Jørgen Jørgensen prøvede da gennem Gunnar Larsen at få Scavenius til at acceptere, at hans ministre skulle være lutter departementschefer. Det er forståeligt, at Scavenius ikke havde spor lyst til en sådan løsning, der ville have gjort det muligt for partierne at fremtræde som ikke ansvarlige for det, ministeriet i den kommende tid måtte lægge ryg til. Så meget havde han dog været med i politik, at han måtte kræve sig dækket ved, at i det mindste partier repræsenterende et flertal i folketinget var med i regeringen, d.v.s. for ham gerne kun Socialdemokratiet og Det radikale Venstre. Det er på den anden side klart, at disse to partier ikke kunne have den mindste lyst til alene at bære Scavenius oppe.

Venstres og konservatives modstand mod Scavenius syntes imidlertid fortsat uovervindelig, fordi de to partier fandt ham alt for imødekommende over for tyskerne, men kølig over for kongen, som han muligvis ikke ville yde den fornødne beskyttelse, ligesom de mente, at man i spørgsmålet om udpegning af statsminister simpelt hen ikke kunne acceptere tysk indblanding – så hellere et brud med „norske tilstande“ til følge.

Vilhelm Buhl fik da den idé at spille på kronens og politikernes fælles interesser, for kunne ministeriet Scavenius ikke dannes, var det – med telegramkrisen in mente – ikke let at udelukke muligheden af, at forfatningen

ville blive sat ud af kraft og monarkiet suspenderet. Men det bør understreges, at alle, der ved midnatstid den 7. november deltog i den mest ejendommelige partilederkonference, der vel bortset fra påskekrisen er holdt på Amalienborg, var dybt alvorligt indstillet på at finde den løsning, der bådede det danske folk bedst. Alle skriftlige kilder og mundtlige overleveringer viser, at man følte sig under et ansvar, der ikke var mindre tungt end kapitulationsbeslutningen 9. april.

Også kronprinsregenten gjorde sig sine overvejelser over, hvilke indrømmelser han kunne komme til at godkende. Hans stilling var vanskelig, for accepterede han krav, som befolkningen mente, at kongen ville have afvist, var det en belastning for monarkiets fremtid. Men med et ministerium Scavenius, der ikke havde måttet godtage dødsstraf, jødelove o.s.v., var denne tærskel ikke overskredet. Kronprinsen anmodede derfor Venstre og konservative i indtrængende vendinger om at acceptere ministeriet Scavenius, og hans tale gjorde indtryk på politikerne. Virkningsfuldt var det også, at P. Munch henviste til, at dersom man ikke kunne samles om Scavenius som statsminister, kunne det ikke udelukkes, at Sønderjylland fik samme skæbne som Alsace, d.v.s. blev indlemmet i Tyskland. Herefter bøjede de to borgerlige partier sig, om end afstemningen kun gav snæver margin. Vejen var banet for dannelsen af ministeriet Scavenius.

*

På det lovgivningsmæssige område glider ministeriet Buhls virksomhed umærkeligt sammen med ministeriet Staunings. En række af de foran omtalte love blev vel formelt stadfæstet i ministeriet Buhls tid som f.eks. Jørgen Jørgensens ungdomsskolelove 4. juli 1942; men statsminister Buhl tiltrådte jo først i maj 1942, og alt var ved disse love som de øvrige i sam-

lingen 1941-42 forberedt og til dels behandlet af rigsdagen allerede inden Staunings død.

Ministeriet Buhls arbejdsform adskilte sig i øvrigt ikke fra ministeriet Staunings. Den nye statsminister var yngre og mere kraftfuld end Stauning, og det mærkedes på ledelsen af ministeriet. Men ellers arbejdede man som kollektiv i ministermødeplenum, når det var de store, afgørende, nationalpolitiske sager, ofte efter forudgående møder alene med de partipolitiske ministre. Alle beskæftigelsesager behandlede i ministeriets beskæftigelsesudvalg, for hvilket statsministeren var formand og finans-, landbrugs-, indenrigs-, arbejds-, social-, trafik- og handelsministrene medlemmer. Det holdt kun møde ca. én gang om måneden, fordi der her var tale om mere generelle drøftelser. Derimod holdt det såkaldte ministerudvalg eller „krisekabinet“ ofte møde et par gange om ugen. Det skulle løbende tage stilling til alle rationeringer og restriktioner, hvor det ofte gjaldt om at handle hurtigt. For dette udvalg var handelsministeren formand og finans-, landbrugs-, inde.rigs-, undervisnings- og trafikministeren medlemmer; men Buhl – og senere også Scavenius – deltog i møderne. Her blev jo truffet afgørelser, der berørte hver eneste dansk borgers mave, og den er som bekendt næst pengepungen mest ømfindtlig over for politiske indgreb. Der var i øvrigt fuld enighed om, at det gjaldt at sikre den danske befolkning så rigelige rationer som muligt og kun lade tyskerne få, hvad vi var nødt til at give dem for ikke at bringe forhandlingspolitikken i fare og for at få visse varer fra dem. I denne periode blev den djærve, men ellers ikke folkelige grosserer, handelsminister Halfdan Hendriksen en central figur i folks bevidsthed. Han lod nemlig sin karakterfulde røst lyde i radioen, hver gang et ekstra sukkermærke blev givet fri, men også når livremmen skulle spændes ind. Han høstede lige megen folkelig anerkendelse for begge dele. Hans hele

apparition og form gjorde, at folk forstod, at indgreb var nødvendige.

*

Ministeriet Buhl fratrådte så tidligt i rigsdagssamlingen 1942-43, at det heller ikke i denne nåede at få sit navn hæftet på nogen bemærkelsesværdig lov. Ministeriet havde forberedt mange love, som imidlertid først blev behandlet på rigsdagen i ministeriet Scavenius' tid. Men disse love var, som finansminister Alsing Andersen sagde 7. oktober 1942 om lov om udskrivning af indkomst- og formueskat til staten, ganske enslydende med det foregående års.

*

Ministeriet Scavenius' dannelse betød, at fire ministre gled ud. Det var Vilhelm Buhl, som man fra politisk side gerne så fortsætte som finansminister, men han var persona non grata hos tyskerne. Det samme gjaldt finansminister Alsing Andersen og kirkeminister Vilhelm Fibiger. Knud Kristensen nægtede at

gå ind i et ministerium Scavenius, fordi han ville protestere og demonstrere imod, at tyskerne afskedigede og udnævnte regeringer i vort land, hvorved den sidste rest af vor selvstændighed efter hans opfattelse var gået tabt. Derimod var han rede til at gå ind i et ministerium Hauch, hvilket kan forekomme ulogisk, da dette i givet fald ville være kommet til verden på ganske samme baggrund som et ministerium Scavenius, om end med den forskel, at tyskerne ikke havde peget på Hauch. Forklaringen er måske derfor snarere, at Knud Kristensen havde fundet Scavenius alt for imødekommende over for tyskerne og frygtede for, at denne som statsminister ville gå endnu videre. Alle fire afgående ministre blev på ny ministre efter krigen, og da vi således møder dem ved næste korsvej, skal deres regnebræt ikke gøres op nu. Skønt de alle var medansvarlige for forhandlingspolitikken, betød deres udtræden nu for de tre's vedkommende, at de var brugbare i befrielsesregeringen i modsætning til dem, der fortsatte under Scavenius. Besættelsestiden var ikke uden paradokser.

MINISTERIET ERIK SCAVENIUS

K. H. KOFOED

LAURITS HANSEN

N. ELGAARD

S. BRORSEN

ERIK SCAVENIUS

KR. BORDING

JOHS. KJÆRBØL

HALFDAN HENDRIKSEN

JØRGEN JØRGENSEN

GUNNAR LARSEN

E. THUNE JACOBSEN

V. HOLBØLL

A. C. HØJBERG CHRISTENSEN

MINISTERIET ERIK SCAVENIUS

(9. november 1942 – 5. maj 1945)

Af de gamle ministre fortsatte foruden Scavenius, der nu var både stats- og udenrigsminister, de to andre ikke-partipolitiske ministre, Gunnar Larsen og Thune Jacobsen, til lige S. Brorsen, Jørgen Jørgensen, Kr. Bording, Halfdan Hendriksen og Johannes Kjærboel. Det var dog ikke uden ændringer i deres arbejdsområder. Erik Scavenius havde overvejet at oprette et søfartsministerium til Jørgen Jørgensen, fordi denne ikke måtte fortsætte som undervisningsminister for tyskerne; men da han ikke kunne få overtalt Knud Kristensen til at fortsætte i regeringen, rykkede Jørgen Jørgensen i stedet over i indenrigsministeriet. Gunnar Larsen måtte afgive trafiksagerne og blev således kun minister for offentlige arbejder, og Kjærboel måtte på samme måde aflevere de sociale sager og var herefter alene arbejdsminister. Kjærboel siger selv, at den nye socialminister fik broderparten af sagerne. De sociale fremskridt var blevet standset af krigen, og selv om Kjærboel havde langt større evner som administrator end som politiker og lovgiver, havde han ingen større lyst til at forvalte sociale sager under de givne vilkår. Det må i denne sammenhæng også erindres, at den af Kjærboel i 1940 gennemførte nye betegnelse på ministeriet viste, at hans interesse lå på arbejdsområdet.

De nye regeringsmedlemmer blev trafikminister Niels Elgaard, socialminister Laurits Hansen, finansminister K. H. Kofoed, undervisningsminister A. C. Højberg Christensen og kirkeminister V. K. Holbøll.

•

Af dem var trafikminister Niels Marius Andersen Elgaard (1879-1963) den eneste deciderede partipolitiker. Han var født som husmandssøn i Nørager i den del af Djursland, hvor der er hedestrækninger. Som en bitte knægt på syv år måtte han da også ud at vogte får, alt mens han gik til hverdendagsundervisning i det lokale, stråttækte akademi. Han skulle være bonde, men helst på en større gård end faderens. Der var fremdrift i knøsen Niels Elgaard, han gik til aftenskoleundervisning og kom 1906-07 på et halvårskursus på Dalum Landbrugsskole, hvor så mange af vore landboorganisationsfolk og Venstrepolitikere har fået et skub fremad. Han blev derefter forvalter på herregårde, sidst 1909-13 på Gislingegård ved Holbæk. Han var blevet mere og mere optaget af politik – var således Vestres Ungdoms første landsformand 1912-15 – og da det for en kapitalfattig mand kunne have lange udsigter med at få en større gård, sprang han i 1914 over i journalistik. Vel at

mærke ikke som en reporter i Cavlingsk stil, men som skrivende Venstre-politiker, der var god at sende ud til møder i landboforeninger og til slagterigeneralforsamlinger, god til at skrive lederartikler.

Fra 1916 blev Elgaard medredaktør af „Randers Venstreblad“, der under senere landbrugsminister Anders Nielsens ledelse (1897-1906) havde været egnens dominerende blad fronderende mod det moderate venstreblad „Dagbladet“, der i 1913 var provinsens femtestørste avis. Med de radikales bortgang fra moderpartiet i 1905 og Det moderate Venstres assimilering med Venstrereformpartiet var to venstreblade i Randers-området lidt rigeligt. Niels Elgaard søgte at vinde fremgang for „Venstrebladet“ ved en klarere politisk linje, men bønderne var godt tilfredse med „Dagbladet“. Kampen kunne ikke lykkes, og generalstrejken i 1922 knækkede „Venstrebladet“. Det likviderede og gik op i „Dagbladet“, i hvis redaktion Niels Elgaard havde sæde, til han i 1942 blev minister.

Folketingskandidat havde han været siden 1913 i skiftende kredse, første gang i Middelfart, hvor han fik sin ilddåb, da den sagnomspundne vælgermødeekspert Carl Slengerik var hans radikale modkandidat. I 1922 kom Elgaard, 43 år gammel, ind i tinget som suppleant for J. P. Lillelund, der var død. Fra 1924 og til 1953 repræsenterede Elgaard Års-kredsen på tinge. Det var her, han fik sine stemmer, og da han også var egnens redaktør, var forbindelsen mellem kreds og folketingsmand ganske tæt. Han var god til at varetage dens interesser i København.

Elgaard kunne virke næsten aristokratisk. Det mærkedes, at efter fårepasning på heden havde han på herregårdens bonede gulve erhvervet evne til at føre sig frem bedre end de fleste. Men han havde også set landproletariatets ofte dårlige vilkår, og hans interesse for sociale spørgsmål var tidlig vakt. Af form

var Elgaard behersket, næsten kølig. Som taler ikke sprudlende, men nøgtern, velunderbygget og klar – med et misvisende udtryk „en saglig politiker“, eftersom i politik det ene synspunkt ikke er mere sagligt end det andet.

Niels Elgaard var siden 1930 medlem af jernbanerådet og af forfatningskommissionen af 1937. Han blev medlem af finansudvalget i 1939 og samme år af folketingsgruppens bestyrelse. Dens formand blev han i 1940, da Knud Kristensen udnævntes til indenrigsminister. 1940-42 var han tillige medlem af 9-mandsudvalget. Elgaards udnævnelse til trafikminister følte derfor naturlig.

Han overtog fra det delte ministerium for offentlige arbejder: DSB, post og telegraf, privatbaner, sporveje, telefoner, busser og fragtmænd, mens Gunnar Larsen måtte nøjes med vandbygningsvæsen, havne, veje, luftfart, elværker, færdselslovgivning – og ved samme lejlighed overført fra statsministeriet: sager vedrørende råstofudvinding i Danmarks undergrund.

•

Socialminister blev som nævnt Laurits Johannes Julius Hansen (1894-1965). Han var ikke i egentlig forstand partipolitiker, men lader sig dog regne med til denne kategori på grund af fagbevægelsens nære forbindelse med Socialdemokratiet. Fagforeningen var Laurits Hansens rod, den var hans verden, og Christiansborg-politik stod han fremmed over for.

Laurits Hansen blev født i Kelstrup, Kirke-Stillinge i Vestsjælland, som søn af en bødker, der forlod dritlerne for at blive restauratør. Hans mor var rullekone, hvad Laurits Hansen selv yndede at fortælle. Der var ikke mange fremtidsudsigter for den lille Laurits. Han gik bydreng som 11-årig og tjente siden bønder, alt mens han gik i skole. Som 17-årig blev han arbejdsmand 1911-15 og derpå 1915-20 sø-

fyrbøder; det var i krigens tid et ekstra hårdt og farefuldt arbejde; men det gav penge. Skønt ikke udlært som maskinarbejder tog han i 1920 et spring op ad den sociale stige, idet han blev kedel- og maskinpasser; han var organisatorisk interesseret og vel at mærke på socialdemokratisk baggrund, hvilket var en dyd for en maskinpasser, men diskvalifikation for en søfyrbøder. 1925-36 var han formand for Dansk Kedel- og Maskinpasserforbund, og dermed var hans lykke gjort – eller rettere hans ulykke, for nu gik vejen op i de sfærer, hvor luften er tynd: 1936 blev han lønnet heltidssekretær i De samvirkende Fagforbund, 1939 næstformand og samme år formand i DsF. Aret før var han indtrådt i Københavns borgerrepræsentation, i invalideforsikringsrådet og i bestyrelsen for Samfundet og Hjemmet for Vanføre.

Så langt, så godt. Laurits Hansens ulykke blev, at tyskerne havde fået øje på ham. Han forekom gesandtskabets personale, vel især den dansktalende presseattaché, dr. Meissner, samarbejdsvillig, hvad også hans offentlige udtalelser viste. Laurits Hansen på sin side tænkte på beskæftigelsessituationen og på at bevare fagbevægelsen intakt. Den måtte ikke for nogen pris ødelægges. Og opfordrede ikke Stauning selv i de mest utvetydige vendinger til at optage nyttige og gavnlige forbindelser med besættelsesmagten? Samme dag Scavenius kom hjem fra Berlin efter sin samtale med Ribbentrop – d.v.s. 3. november 1942 – opfordrede den tidligere nævnte Kanstein Laurits Hansen til at indtræde i den nye regering, eventuelt som statsminister. Laurits Hansen fortav denne samtale over for Buhl, enten det nu har skyldtes mangel på omtanke, fagforeningsformands selvbevidsthed eller et håb om, at tavshed kunne føre ham til tops i det politiske hierarki, men åbenhed kun til mistillid – hvad ved vi om det menneskelige sinds irgange? Laurits Hansen var indesluttet

af væsen og en enkel natur, ærgerrig uden at være hensynsløs, mere selvbevidst, end hans intelligens gjorde det naturligt – men også en mand med æresbegreber og vilje til at gøre det rette, d.v.s. især hjælpe de danske arbejdere, gennem hvis organisation så store resultater var nået. Desværre for Laurits Hansen fik Buhl allerede 4. november kendskab til samtalen; under pres måtte socialministeren da vedgå den. Buhl har næppe gerne set Laurits Hansen som minister; men når tyskerne ønskede De samvirkende Fagforbunds formand som minister, var det i den givne situation ret beset ligegyldigt, hvad Vilhelm Buhl mente. Laurits Hansen delte som nævnt arbejds- og socialministeriet med Kjærboel, så at Kjærboel som arbejdsminister beholdt mægling og voldgift i arbejdsstridigheder, arbejdsforhold, arbejdsanvisning og arbejdsløshedsforsikring, beskæftigelseslovgivning, ungdomslejr m.v. Laurits Hansen fik da hele forsorgslovgivningen og dens administration.

*

Over Elgaard og Laurits Hansen bevæger vi os til finansminister K. H. Kofoed. Han var ikke partipolitiker, men han havde været det. Kristian Hansen Kofoed (1879-1951) var, som navnet antyder, bornholmer, søn af en avlsbruger, som det hedder derovre. Han kom altså fra landalmuen og gennemgik dens skole. Tidligt viste han de egenskaber, som var hans bærende: intelligens, selvhævdelsestrang og energi. Han fik som 21-årig lærereksamen fra seminariet i Neksø og kom derfra – højest uortodokst ganske som hans senere løbebane – på latinskolen i Rønne, hvorfra han blev student i 1902. Seks år efter blev han cand. mag. i naturhistorie og geografi med geologi som speciale. I studietiden sluttede han sig til det radikale Venstre; men han væmmedes over de partifæller, der hoverede over Albertus fald og J. C. Christensens deraf følgende

vanskeligheder. Nogen partifanatiker blev han aldrig.

1909-20 var Kofoed adjunkt i Rønne, hvor han ret hurtigt etablerede et ufordrageligt forhold til skolens rektor. Politisk lykkedes det ham i 1913 med socialdemokratisk støtte at slå Venstre og blive øens folketingsmand, hvad han var til de radikales skæbneår 1920. Som folketingsmand tog han ikke del i det taktiske spil, men helligede sig lønningsområdet. Den offentlige sektor voksede stærkt under verdenskrigen, og de offentligt ansattes lønproblemer blev betydningsfulde. De blev Kofoeds speciale. Han var hovedmanden bag tjenestemandsløven af 1919 – den første gennemsystematiserede tjenestemandsløve. Hans ven, historikeren Axel Linvald har herom sagt: „Dette værk gennemførtes under adskillig modstand; når det lykkedes, skyldtes det først og fremmest Kofoeds forhandlingsøvelse, ubetingede saglighed og vel også den kraft, hvormed han satte sig ud over mangfoldige særinteresser“.

Nøgleordene er saglighed – eller rettere sagkundskab – og kraft, d.v.s. vilje til at gennemdrive sine synspunkter, som han betragtede som alle andres ubetinget overlegne.

Som en konsekvens af tjenestemandsløven oprettedes lønningsrådet, og dets kongeligt udnævnte formand blev Kofoed, der hermed indtrådte i det grå område mellem politik og administration. Med dette som operationsbasis er mulighederne legio, dersom de politiske konjunkturer arter sig blot nogenlunde tilfredsstillende. Det gjorde de for Kofoeds vedkommende. I 1924 blev Bramsnæs finansminister, og han såvel som andre af de nye socialdemokratiske ministre satte Kofoed højt. Hans dygtighed var ubestridelig, og ved at lade ham avancere kunne man ikke blot glæde de radikale, men også spare den departementschefsløn, Kofoed fik som formand. Altså blev Kofoed, da den gamle departe-

mentschef døde, udnævnt til departementschef i finansministeriets 1. departement. Personalet protesterede højlydt. En skolelærer som rentekammerets chef var svært at bære.

Ministre forgår, departementschefer består, siger et gammelt ord. I 25 år blev Kofoed den stærke mand bag skiftende finansministre. Det faldt så heldigt, at Bramsnæs og han ville det samme, d.v.s. budgetkontrol. Indtil 1924 fik de enkelte ministre uden om finansministeriet finansudvalgets godkendelse af deres udgifter, og derpå måtte finansministeren så ved tillægsbevillingsloven skaffe dækning. Det fandt Bramsnæs utilfredsstillende. Han ønskede finansministeriet gjort til et overministerium, der skulle have indseende med de øvrige ministeriers bevillinger. For dette system kan der siges meget, hvad enten den offentlige sektor er ekspanderende, eller en opbremsning er nødvendig. Bramsnæs og Kofoed lagde da i den første socialdemokratiske regerings tid grunden til den ordening, der i de følgende år cementeredes, og som stadig gælder. Det var en ønskeposition for Kofoed, thi den anbragte ham i magtens centrum.

Hvad Kofoed derudover kunne overkomme, ville fylde mere end én spalte i dette værk. Nogle eksempler må være nok: formand for Østifternes Andssvageanstalter i 1924, tilsynsførende ved Statens Seruminstitut 1930 og de koncessionerede telefonselskaber 1932, medlem af bestyrelserne for Samfundet og Hjemmet for Vanføre, for Stiftelsen Bakkehuset og Alm. dansk Vare- og Industrielotteri. Hertil medlem af ministerielle kommissioner og udvalg, nævn og fonde; utallige som havets sand og himlens stjerner.

Men dygtig var han; under enevælden var han givetvis blevet gehejmestatsminister. I al fald syntes hans valgsprog at være „Vi alene vide“ – samt „Mod vrøvlet“. Denne mand var ret efter Scavinius' hoved, og han lagde

da også et hårdt pres på ham for at få ham til at overtage finansministerposten.

*

Undervisningsminister Axel Christen Højberg Christensen (1888-1972) var en helt anden type. Han var intet magtmenneske, men humanistisk forsker og pædagog. Han stammede fra et velsitueret borgerhjem i Ålborg og blev 1907 student fra Ålborg Katedral-skole, hvor han kort før sin ministerudnævnelse måtte aflægge alvorstungt tjenstligt besøg i anledning af Churchill-klubbens antityske aktiviteter. Han studerede tysk, fik 1911 Københavns Universitets guldmedalje og blev 1913 mag. art. Under studieophold i Tyskland omkring første verdenskrigs udbrud samlede han stof til en disputat, som han forsvarede 1918. Den hed „Studier over Lybæks Kancellisprog ca. 1300-1470“.

Utvivlsomt attråede Højberg Christensen en akademisk løbebane, hvad dengang kun kunne erholdes ved Københavns Universitet. Men da han her syntes at skulle passeres af Louis Hammerich, besluttede han sig til at dyrke den anden side af sit fag, den pædagogiske. Han havde hele tiden undervist ved forskellige skoler, var 1920 blevet adjunkt ved Metropolitan-skolen, allerede året efter lektor, for samme år kun 33 år gammel at blive rektor ved Ordrup Gymnasium. Han var 1924-27 formand for Statsskolernes Lærerforening, og 1927 blev han undervisningsinspektør for gymnasieskolerne, d.v.s. disses øverste pædagogiske og faglige chef. Dette embede beklædte han til 1958. Med embedet fulgte en række hverv som censorformand, eksamenskommissionsformand o.s.v.

Højberg Christensen var far til „Undervisningsplan for Gymnasieskolen“ (1935). Den var gældende helt til 1958 og bar præg af, at gymnasieskolens chef ønskede at have denne skoles særpræg: at opdrage sine elever gennem

erkendelse for at forberede dem til fortsat uddannelse. Hertil var kundskaber ikke i sig selv nok, derimod måden, på hvilken de erhvervedes. Heri lå det egentligt personlighedsdannende element. Han betragtede 1903-lovens skolesystem som en dansk variant af enhedsskolen og kunne støtte sig til Borgbjerg, der i 1934 erklærede, at en differentiering af folkeskolens elever på et passende tidspunkt ikke betød et brud med enhedsskoletanken.

Ved hans død karakteriseredes han som „en folkelig akademiker i begge disse ords smukkeste mening. Bureaukratisme var uforenelig med hans væsen“. I det hele var den milde, men myndige mand mindre inspektør end inspirator.

Politik havde han ikke befattet sig med, men i 1940 var han efter regeringens opfordring indtrådt som medlem af bestyrelsen for Den dansk-tyske Forening. Når regeringens partipolitiske element på tysk foranledning skulle svækkes, og når som nævnt Jørgen Jørgensen af samme årsag måtte forlade undervisningsministeriet, var dr. Højberg Christensen en sikker årsvikar. Han var naturligvis som følge af sin uddannelse fortrolig med tysk kultur, men ikke spor tyskvenlig i dette ords odieuse forstand. Den danske skole var fortsat på danske hænder.

*

Kirkeminister Valdemar Kragh Holbøll (1871-1954) var endnu en af statens gode tjenere, som påtog sig en ministers gerning, skønt han havde passeret støvets år. Valdemar Holbøll, hvis far var officer og endte som generalmajor, var student fra Borgerdydskolen i København, cand. jur. fra 1896 og fra 1898 ansat i ministeriet for kirke- og undervisningsvæsen i dets kontor for kirkesager. Ved systemskiftet i 1901 blev J. C. Christensen som bekendt kultusminister. Holbøll, der var en flittig mand, så nu sin minister ransage embedsmændenes skriveborde om søndagen. Da

de var ansat af Højre-regeringer, nærede han mistillid til dem. Den fortog sig dog, og Holbøll fik både dengang og senere et godt samarbejde med J. C. Christensen. I kultusministeriet avancerede Holbøll støt og udramatisk og blev således 1914 kontorchef. Ved ministeriets deling, som han var imod, fordi han ønskede at bevare kirkens indflydelse på skolen, gik han til kirkeministeriet; han var 1921-23 departementschef i undervisningsministeriet, men forblev til tjeneste i kirkeministeriet, hvor han blev departementschef 1923. Da han fyldte 70 i 1941, blev han prolongeret. Kirkeminister Fibiger ville ikke undvære ham. Han var en klog embedsmand og en fortrinlig jurist. I en årrække var han lektor i kirkeret ved Pastoralseminariet. Han var varmt optaget af præsternes og præsteenernes kår.

Politisk var han ikke ganske prøvet. Da der i 1928 efter vedtagelsen af et privat indbragt forslag blev nedsat et kirkepolitisk udvalg, som skulle drøfte forholdet mellem staten og kirken, blev Holbøll formand, hvorved der var rimelig sikkerhed for en fornuftig styring. Udvalget sad i 11 år, og da det barslede, blev det med en mus. Adskillelse mellem stat og kirke, som der havde været rumlet om, blev der ikke noget af; kun små reformer, hvoraf Fibiger i 1941 havde gennemført én, nemlig loven af 16. april 1941 om lægmandspræster. Det passede sikkert Holbøll – og dybest set også det store flertal af politikere – udmærket, at det kirkepolitiske udvalg ikke skabte kirkepolitisk blæst, men netop var et stående udvalg, som sad længe og tavst. Holbøll var prototypen på den eminente, loyale og konservative embedsmand, som skyede enhver form for offentlig fremtræden.

*

Da det 8. november 1942 stod klart, at Scavenius skulle være statsminister, opsøgte K. H. Kofoed ham for at bede sig fritaget for

den ministerpost, som rygtet allerede havde tildelt ham. Hvad der har større interesse, er imidlertid Kofoeds øjenvidneskildring af Scavenius, som var i et sprudlende humør. Det gav sig bl.a. udslag i en nådesløs nedrakning af rigsdagen og det parlamentariske system og tillige i en hoverende omtale af politikerne: „Jeg er den mand her i landet, man nødigst ser i spidsen for regeringen. Men inden kl. 5 i morgen tidlig har de sagt ja, fordi de er nødt til det...“. Der er ikke nogen modsætning mellem dette referat og det tyske af samtalen med Ribbentrop, hvorunder Scavenius vægrede sig ved at blive statsminister. Han måtte dengang tro, at det ville blive umuligt. Men nu var udviklingen nået dertil, at han ikke blot var tyskernes, men også kongehusets og politikernes kandidat – om end med nuancer i varmegraden. Da han alligevel havde ansvaret for udenrigspolitikken, hvorfor så ikke lige så gerne forestå hele etablisementet? Det ville dog blive det nemmeste. Da han havde fået det fulde ansvar, blev han en anden. Han blev mere hensynsfuld og høflig over for ministre, og der forekom ikke længere groteske scener. Selv mente Scavenius, at det skyldtes, at ministre nu engang agter deres statsminister.

Scavenius havde i øvrigt ønsket Munch med i regeringen som minister uden portefølje for at kunne få støtte fra ham i de politiske forhandlinger. Det ville givetvis have været en styrkelse af regeringen, men Best sagde nej.

*

10. november 1942 udsendte ministeriet Scavenius sin tiltrædelseserklæring, hvori det gode og nabovenlige forhold mellem Danmark og Tyskland omtaltes og understregedes. Det hed videre, at i „erkendelse af det europæiske skæbnefællesskab er regeringen sig det ansvar bevidst, som også et lille land som Danmark har med hensyn til opbygningen af det kom-

mende nye Europa...". Sabotage og anden forbrydelse mod besættelsestropperne ville ikke blive tålt, og om kommunistisk virksomhed blev det sagt, at den siden loven af 22. august 1941 var ulovlig, hvilket var bekræftet ved vor tilslutning til antikominternpagten. Ifølge denne var vi forpligtet til på dansk område at bekæmpe kommunismen.

I virkeligheden var det en temmelig moderat erklæring, når man betænker baggrunden for dens tilblivelse. Den kunne vanskeligt indeholde mindre, hvis ikke den skulle virke som en provokation over for tyskerne. Scavenius' udkast havde da også rummet en vending om „det nye Europa under Tysklands førerskab“. Da de partipolitiske ministre havde svært ved at kapere den, fik Gunnar Larsen formidlet dens fjernelse.

Dagen efter fremstillede ministeriet Scavenius sig for rigsdagen. I sin tale henviste Scavenius til 8. juli-erklæringen, og efter nogle almindeligheder om, at vi måtte føre en politik i overensstemmelse med landets politiske og økonomiske vilkår, omtalte han besættelsestropperne „korrekte og hensynsfulde holdning“. Talen sluttede med flere almindeligheder om målbevidst og nøgternt samarbejde, men blandt dem en, som politikerne opfattede som mindre almindelig, nemlig et udsagn om, at regeringen i sit arbejde ville „føle sig forpligtet over for rigsdagen“.

Med baggrund i hele situationen og i Scavenius' hånende udtalelser om rigsdagen kunne det vel ikke udelukkes, at han i givet fald ville acceptere at danne en uparlamentarisk regering. Det frygtede f.eks. Buhl. For at fjerne denne mistro fik Jørgen Jørgensen derfor Scavenius til at medtage det citerede løfte til rigsdagen.

Samme dag fremlagde justitsminister Thune Jacobsen forslag om „midlertidig lov om bemyndigelse for regeringen til at træffe bestemmelser til opretholdelse af ro, orden og

sikkerhed“. Den blev vedtaget og stadfæstet samme dag. Bag den juridiske facade skjulte sig den af Ribbentrop ønskede fuldmagtslov. Den bemyndigede regeringen til ved kongelige anordninger udfærdiget i statsråd at indføre de påbud, som skønnedes nødvendige på grund af besættelsen. Men heller ikke denne bemyndigelse var så forfærdelig vidtgående, når alt kom til alt. For det første hentes strafferammerne udtrykkeligt fra den eksisterende straffelov, der ikke kendte dødsstraf; for det andet skulle anordningerne forelægges et rigsdagsudvalg, og for det tredje skulle loven fornys af rigsdagen i tilfælde af regeringsskifte, hvilket betød, at en kupregering ikke uden videre havde dette middel.

Det var nådigt sluppet, og det må siges, at forhandlingspolitikkerne havde vist evne til at få lidt til at se ud af meget. At det var gledet internt, skyldtes i høj grad Scavenius' nyerehvervede kompromisvilje, og for tyskerne var det afgørende naturligvis, at de havde fået ombyttet Buhl med Scavenius.

*

Men skabte den blotte tilstedeværelse af et Scavenius-ministerium altså et pusterum i forhold til tyskerne, fremkaldte det en storm i de kredse af det danske folk, der var motiveret for et brud med besættelsesmagten, og som hellere så „norske tilstande“ fremfor, hvad de fandt var en demoraliserende og efterkrigsfarlig gliden ned ad skrâplanet sammen med Hitler. Dette værk handler om ministeriernes historie, ikke om modstandsbevægelsens; men denne greb nu i stadig stigende grad ind i udviklingen og kan heller ikke i vor sammenhæng lades uomtalt.

En illegal presse så efter de første flyvesedler dagens lys 29. juni 1941 med de kommunistiske „Politiske Maanedsbreve“, fra marts 1942 kaldet „Land og Folk“. Andre fulgte efter – eksempelvis fra 9. april 1942 „Frit

Danmark“, bag hvilket stod politikere som Christmas Møller og Aksel Larsen og intellektuelle som de medicinske professorer Mogens Fog og Ole Chievitz, biblioteksdirektør Thomas Døssing, redaktørerne Ole Kiilerich og Børge Houmann m.fl. Briterne lod faldskærmsfolk kaste ned over Danmark, og der etableredes radioforbindelser med Storbritannien, som dermed kunne få militære efterretninger. Hertil kom som nævnt begyndende sabotagehandlinger: 10 i 1940, 19 i 1941, men 82 i de første ni måneder af 1942.

Tyskernes svar var foruden de politiske krav stigende indblanding i den danske jurisdiktion, så at der i november 1942 hensad ca. 80 danske i tysk fængsel. Blandt dem, der blev fanget omkring dette tidspunkt, var folkeledningsmand Aksel Larsen, som hidtil havde formået at holde sig skjult, men som nu blev pågrebet af det danske politi og derpå udleveret til tyskerne. Til de ca. 100 kommunister, som sad fra 1941-interneringerne, kom nu yderligere ca. 250, så at man var oppe på ca. 350, hvoraf dog ca. 100 igen blev løsladt før 29. august 1943.

Det kan på denne baggrund ikke undre, at ministeriet Scavenius – og især Scavenius' person – blev ilde modtaget af den underjordiske presse; i BBC's danske udsendelser lød tilsvarende fordømmelser, ikke mindst fra Christmas Møller. Hertil kom, at udviklingen på krigsskuepladsen også besværliggjorde ministeriet Scavenius' tilværelse. Netop som det var under dannelse, havde general Montgomery gennemført sin offensiv ved El-Alamein, og allierede styrker under general Eisenhower gik i land i Marokko og Algier. På sydøstfronten var resten af de tyske hære spærret inde i Stalingrad. Det er let at forstå, at en folkelig støtte til modstand nu nemmere kunne opnås. Herved undermineredes forhandlingspolitikken langsomt, men sikkert.

*

I dr. Werner Best fik Scavenius en modspiller, nogle ville sige medspiller, som kunne minde om den første verdenskrigs greve Brockdorff-Rantzau, med hvem Scavenius havde fået etableret et samarbejde af en enestående karakter. Best var en intelligent, åleglat karrieremager, som i kraft af sit medlemskab af nazipartiet havde haft en glimrende løbebane i Gestapo, altså Geheime Staatspolizei. Han var samtidig inden for SS avanceret til general. Best havde haft en ledende stilling ved besættelsesmagten i Frankrig, men fra juli 1942 var han stillet til rådighed for Auswärtiges Amt. Best var en slags besættelsesadministrationsteoretiker; han havde således skrevet afhandlinger om kunsten med få folk at tømme et besat land.

Da Best blev sendt til Danmark, var han naturligvis interesseret i at vise sine teoris rigtighed og derved få endnu højere position og mere magt. For Scavenius og forhandlingspolitikken var Best derfor noget nær den ideelle type. Han ville gøre indrømmelser, hvis de kunne tjene til at bevare forestillingen om Danmark som et mønsterprotektorat og Best som dets mønsterprotektor. Han var derfor smidig og fremkommelig og dertil med langt bedre politiske forbindelser i Berlin end Renthe-Fink, hvilket gav ham større dispositionsfrihed.

Men den store, ja, altafgørende forskel på Scavenius' situation under de to krige var som tidligere omtalt, at under den første holdt de tyske generaler sig uden for Danmarks grænser, mens de nu i højeste grad var nærværende i riget – endog fra efteråret 1942 i en så vulgær landsknægts skikkelse som von Hanneken. Hvor Scavenius' spil med Brockdorff-Rantzau 1914-18 kunne lykkes, var det 1942-43 dømt til at mislykkes, fordi fjenden var i landet, og fordi hans militære chef krævede et hensynsløst magtsprog over for de dumme danskere, som ikke ville makke ret.

Otte dage efter Scavenius' „magtovertagelse“ krævede von Hanneken alt den danske hærs materiel udleveret på nær det, den nuværende styrke behøvede. Baggrunden for kravet var dels et ønske om at afvæbne den danske hær inden en eventuel britisk invasion, dels de begyndende tyske nederlag, der spændte det tyske ressourcebehov til bristepunktet og, som det skulle vise sig, også derudover. Von Hannekens ultimativt fremsatte forlangende var lige ubehageligt for Scavenius og for Best og var det første varsel om, hvilke vanskeligheder den fortsatte forhandlingspolitik ville komme ud for, hvad de begge straks så. Scavenius tog sagen op i regering og 9-mandsudvalg. Forsvarsminister Brorsen stillede forslag om, at man prøvede at spise tyskerne af med $\frac{1}{3}$ af beholdningerne. Politikerne var klare over, at der ikke var noget at stille op. De konservative søgte at redde ansigt ved at hævde, at der var tale om et tysk „krav“, ikke om et ønske. Men substansen i sagen var, at ingen af politikerne så kort efter, at de havde accepteret Scavenius-regeringen, turde tage et brud med besættelsesmagten på et spørgsmål om at udlevere udrustning fra en hær, der alligevel var uvirksom. Det er ret beset uinteressant, om de accepterede dette under større eller mindre misfornøjelse (som de konservative) eller med en følelse af, at det hermed var bevist, at det dog var bedst intet krigsmateriel at have (som de radikale). Det korte af det lange var, at politikerne på ny ydede forhandlingspolitikken en tribut.

Altså blev en officersdelegation, anført af generalmajor Hans Rolsted, sendt i ilden på Hotel d'Angleterre for at forhandle med von Hanneken og søge at få dennes krav nedsat. De danske styrker foreslog en tredjedel, men fjenden krævede to tredjedele, altså allerede en svag vigen. Ved behændig dansk taktik sluttedes med halvdelen. Vi undgik at afle-

vere artilleri, heste, hjelme og uniformer. Da generalmajoren hjembar kampens resultat, blev han rost af forsvarsministeren. Politikerne havde ikke ventet det så godt. Hvilken bitter ironi for en generalmajor at blive rost for over hotellets hvide dug at have udleveret 60.000 geværer, 1.000 maskingeværer, 30 mill. patroner, 15.000 par støvler og 15.000 kapper. Men ræsonnementet bag studehandelen var ønsket om dog at bevare så meget, at man ved krigsslutningen kunne bevæbne og iklæde en styrke, der var i stand til at opretholde lov og orden. Vurderet ud fra forudsætningerne i november 1942 kunne dette ræsonnement ikke uden videre afvises. Efter 29. august 1943 tog tyskerne imidlertid det hele, og de i maj 1945 indkaldte Jens'er måtte paradere i svensk drejl og med svenske og britiske våben.

*

I håbet om at dæmme op for sabotagen og for at demonstrere sin vilje til at efterleve forhandlingspolitikken krav gennemførte justitsminister Thune Jacobsen 4. december 1942 „lov om sikkerhedsforanstaltninger inden for erhvervsvirksomheder m.m.“. I motiveringen for loven taltes om sikring af landets værdier i form af varebeholdninger, produktions- og driftsanlæg imod ødelæggelse „på forskellig måde“. Det sidste dækkede sabotage. For at hindre denne kunne politiet påbyde virksomheder at oprette og betale for vagtkorps. Disse blev hurtigt døbt sabotagevagter og fik næppe nogen præventiv betydning, da de som regel ikke var indstillet på meget andet end at række hænderne i vejret, hvad de næppe bør fortænkes i.

Besættelsesmagtens stigende irritation over de danske myndigheders tilsyneladende manglende evne til at bekæmpe den øgede modstand viste sig også ved, at mens der i sommeren 1942 ingen danskere sad i tysk fængsel her i

landet, var der som nævnt sidst på året hele 80, blandt dem prominente personer. Politikerne drøftede, om tyskerne nu også „havde lov“ til det ud fra folkeretlige principper; men det afgørende var jo, at de tog sig ret dertil. Støttet af dr. Best fik Scavenius og Thune Jacobsen imidlertid overbevist Auswärtiges Amt om, at det var hensigtsmæssigt at lade de danske myndigheder og domstole tage sig af sabotørerne, nemlig for at bevare roen i landet. I april 1943 sad der derfor kun en halv snes danskere i tyske fængsler.

•

Samarbejdet mellem Scavenius og Best var også årsag til, at der i marts 1943 kunne afholdes folketingsvalg. For en umiddelbar betragtning kan tanken forekomme grotesk, for hvad skulle et valg under de foreliggende omstændigheder tjene til? Det var et ufrigt valg, for det vigtigste storpolitiske spørgsmål, af hvilket Danmarks eksistens afhang, kunne ikke omtales lige så lidt som talrige andre af besættelsen forårsagede problemer, hvortil kom, at et parti, nemlig Danmarks kommunistiske Parti, var forbudt. Det kunne også være svært at se, hvad glæde den tyske propagandamaskine kunne have af et sådant valg, for ville det overhovedet virke troværdigt?

Men både Scavenius og Best havde forståelige grunde til at ønske valget afholdt. Forholdet var det, at folketingets grundlovsbestemte valgperiode udløb 3. april 1943, og det samme gjaldt for halvdelen af landstinget. Fandt valg ikke sted, kunne det altså hævdes, at Danmark ikke havde noget lovligt valgt parlament. Det er åbenbart, at politikerne kunne have sat sig ud over dette og med en henvisning til nødretten have vedtaget at forlænge mandaterne. Besættelsesmagten ville formentlig respektere en sådan selvprolongeret rigsdag lige så længe, som den ville affinde sig med en lovligt valgt. Ifølge Viggo Sjøqvist ønskede

Scavenius, at hans regering vedblivende hvilede på et lovligt grundlag. Det er svært i dag at afgøre, hvor langt fremme Scavenius' tanker var. Hvis han har frygtet for en rigsretsproces efter krigen, nu hvor krigslykken var ved at vende, ville hans stilling vel være den samme, hvis blot han havde bundet politikerne på den ene eller den anden måde. Noget Quisling-status behøvede han ikke at få, thi modsat Quisling havde Scavenius ingen personlige eller partimæssige magtambitioner. Fik han ikke dækning ved en politisk beslutning den dag, folketingets mandat udløb, havde han mulighed for at gå af. Skal vi derfor gisne om Scavenius' motiver til at engagere sig i bestræbelserne for at få valget gennemført, kan det ikke udelukkes, at han derved har regnet med muligheden af en folkelig bekræftelse af forhandlingspolitikken. De politiske partier ville nemlig være pisket til at forsvare den, og herved ville han ikke blot have fået den totale moralske, politiske og juridiske godkendelse, men han ville også have opnået et mandat til at fortsætte forhandlingspolitikken.

Det sidste var også Bests interesse ud fra hans politiske forestillinger, hvorefter enhver styrkelse af ministeriet Scavenius ville være til Tysklands fordel. I januar 1943 forhandlede Scavenius med ham, og de fandt straks hinanden. Mere betydningsfuldt var det, at Best fik overbevist den tyske regering om det betimelige i et valg. Betingelserne var „kun“, at regeringen blev den samme, og at det tyske mindretal fik et kontor i statsministeriet til erstatning for det folketingsmandat, der ville gå tabt, fordi partiet afholdt sig fra opstilling på grund af mange medlemmers fronttjeneste. Tidligere havde Best ladet forstå, at valgkamp i traditionel forstand kunne der ikke blive tale om. Politikerne gjorde i 9-mandsudvalget og på anden måde mange ophævelser over restriktionerne, men faldt dog til føje og ac-

cepterede valget på det givne grundlag. Sandheden er vel den, at deres skruper skyldtes angsten for, om vælgerne nu også ville støtte den forhandlingspolitik, som de ansvarstyngede politikere vitterlig følte bådede land og rige bedst.

*

Valget blev da udskrevet til 23. marts 1943. Med P. Munch og Ole Bjørn Kraft som hovedforfattere udarbejdede de fem samarbejdende partier i fællesskab ved et udvidet møde i 9-mandsudvalget en valgproklamation. Hvor ringe samarbejdet i ministeriet var, ses af, at ministrene Bording og Jørgen Jørgensen foruden Ole Bjørn Kraft fandt det overflødigt at forelægge udtalelsen for det samlede ministerium og dermed Scavenius. Forklaringen er den enkle, at valgudtalelsen i virkeligheden indeholdt en afstandtagen fra Scavenius-ministeriet. Dette var nemlig blevet stadig mere upopulært, om end det ikke er til at sige, om det havde et flertal imod sig i befolkningen. På den anden side så politikerne ingen anden udvej end at støtte det på rigsdagen, fordi dette ministerium og kun det kunne finde nåde for tyskernes øjne. Blev partierne for stærkt identificeret med ministeriet, kunne det svække dem blandt vælgerne. Var de derimod i stand til at lægge afstand mellem sig og Scavenius, kunne de styrke deres stilling – og dermed folkestyrets – og således bagefter fortsat bære det nødvendige ministerium med dets besværlige, men altså uundværlige chef oppe. Derfor talte valgopråbet om rigsdagens indsats for at „vogte og værne vor nationale frihed og selvbestemmelsesret“ og om rigsdagen, der gennem de samarbejdende partier havde „hævdet dansk forfatningsliv og samfundssyn, som det er udsprunget og formet af dansk sindelag. Valget gælder alene den rigsdag, som nu og i den kommende tid skal give folkets vilje udtryk“. Valgudtalelsen blev

offentliggjort 9. marts, og samme dag gik handelsminister Halfdan Hendriksen, ud fra en erkendelse af, at national frihed ikke er noget værd uden brød, til mikrofonen og meddelte, at april kvartals rationer af sukker, gryn og sæbe samt brød var uforandrede. Antagelig ville hver forbruger få 800 g hvedemel ekstra.

Hvor bekymret forhandlingspolitikken modstandere var over i givet fald at skulle fordømme de samarbejdende partier, ses af, at Christmas Møller i BBC erklærede, at valget var en national og demokratisk demonstration, hvorfor man burde stemme på et af de fem gamle partier eller Dansk Samling. Den illegale organisation Ringen indtog samme holdning som Christmas Møller ved at opfordre til at stemme på „ukompromitterede mænd“ uanset partifarve. Disse modstandskredse vurderede situationen sådan, at de fem gamle politiske partier endnu havde så stor en tilslutning i befolkningen, at man ikke burde gå imod dem og derved afsløre sin egen numeriske lidenhed.

Derimod opfordrede kommunisterne og Frit Danmark-kredse – efter først at have været inde på at bede folk blive hjemme – til at stemme blankt, ud fra den betragtning, at enhver stemme til samlingspartierne ville blive opfattet som støtte til regeringen. Det skulle vise sig at være en dårlig idé, da der kun faldt 24.000 blanke stemmer mod ca. 4.000 under normale forhold.

Dansk Samling angreb også regeringen og erklærede, at enhver stemme på et af de samarbejdende partier var en stemme på Scavenius. Dansk Samlings ledere havde offentligt markeret sig så meget mod forhandlingspolitikken, som det var muligt. Men virkelig bonus gav det ikke. Ved valget fik Dansk Samling kun 43.000 stemmer, nok til tre mandater. Derimod havde Dansk Samlings agitation en anden effekt. Den gjorde de samarbejdende partier bange for Scavenius' skygge. Navnlig

Venstre og konservative gjorde derfor alt, hvad de kunne, for at vende Scavenius ryggen. „Vestkysten“ skrev således 11. marts 1943:

„Må vi være fri for sådan noget politisk vrøvl og fusk, skulle det for eksempel være at give Scavenius sin velsignelse at stemme på Knud Kristensen eller på en af de venstremænd, der stod sammen med Knud Kristensen, da ministeriet Scavenius blev dannet. Valget drejer sig udelukkende om at tilkendegive, hvorvidt det danske folk ønsker det danske folkestyre bevaret, og i hvis hænder det ønsker dette folkestyre betroet“.

Det kan ikke undre, at Scavenius var forbitret over denne tvetungethed. I 9-mandsudvalget sagde han efter valget:

„Jeg har bemærket mig, at d'herrer under Deres valgkamp har lagt kold luft mellem Dem selv og ministeriet, specielt mig. Det er vistnok klog taktik; det har jo i hvert fald givet god bonus på valgdagen. Men d'herrer kommer jo dog ikke udenom Deres medansvar for denne regerings dannelse og for den af denne regering førte politik. Og hvor havde d'herrer egentlig været henne, dersom jeg ikke havde dannet regering? Og hvor havde folkestyret og alt, hvad dermed hører sammen, været henne?“

Taktikken gav altså, som Scavenius sagde, bonus. Valgdeltagelsen kom op på 90%, et tal, man først igen nåede ved protestvalgene i 1973 og 1975. Socialdemokratiet gik fra 64 til 66. Det radikale Venstre fra 14 til 13. Det konservative Folkeparti fra 26 til 31, Venstre fra 30 til 28 og Danmarks Retsforbund fra 3 til 2. Eller udtrykt på en anden måde fik de samarbejdende partier 95% af de afgivne stemmer.

Den ikke-nationale opposition led en krank skæbne. Bondepartiet gik fra 4 til 2, og DNSAP beholdt med 2% af stemmerne sine 3 mandater. Hvordan valget end skal tolkes, var nazisternes betydningsløshed slået definitivt fast. De kunne ikke bruges til noget – heller ikke 29. august 1943. Frits Clausen tog konsekven-

sen heraf og meldte sig som militærlæge på østfronten. Også Best drog sine slutninger. Han indberettede 5. maj 1943, at man efter sejren bedst kunne indordne Danmark i det nye Europa ved simpelt hen at beholde Scavenius, kongen og „landsbydemokratiet“ og alene binde os udenrigspolitisk, militært og økonomisk. Det var en logisk konklusion af de tre foregående års tyske politik over for Danmark, Best hermed drog.

Valget var, som Frits Clausen bittert klagede til Best, blevet en folkeafstemning for demokratiet mod Tyskland. Så meget større var glæden i nationale kredse hjemme og ude. For en gangs skyld var det de onde, der græd, og de gode, der lo. Det er straks meget vanskeligere at vurdere valget i relation til forhandlingspolitikken og til ministeriet Scavenius. Det vil være for enkelt at sige, at da de samarbejdende partier, som fik 140 ud af 148 folketingsmedlemmer, både før og efter valget ydede fuld parlamentarisk dækning for Scavenius-regeringen, var valget en godkendelse af denne regering og dens politik. Snarere var der vel tale om mere vage og uklare stemninger i befolkningen. Man ønskede at manifestere en dansk holdning, og da såvel de fem partier som Christmas Møller i London og visse hjemlige modstandsorganisationer erklærede, at dette bedst lod sig gøre ved at støtte, hvad der for 90% af vælgerbefolkningen var det gammelkendte, ja, så gjorde man det, idet man viste en lykkelig evne til at fortrænge eksistensen af ministeriet Scavenius – for da slet ikke at tale om Scavenius' person. For så vidt var der tale om mangel på logik; men det var netop det, politikerne spillede på og modstandsfolk gjorde en nødvendig dyd af. Og man må sige, at det lykkedes.

*

Valget demonstrerede altså de danske nazisters magtesløshed. Samtidig hermed viste

den tyske krigsmaskine alvorlige tegn på svag-
hed; de tyske tropper i Stalingrad havde
overgivet sig, Leningrad var blevet undsat, og
Afrika blev i maj definitivt rensat af de allie-
rede. Det hele æggede til modstand mod be-
sættelsesmagten – også eller netop i form af
sabotage. Denne stimuleredes også af, at
briterne fra begyndelsen af 1943 ydede en
ikke ubetydelig støtte i form af nedkastede
agenter, sprængstof og våben. Hvor stor
militær værdi sabotagen havde for de allie-
rede, er vel umåleligt. Sikkert er det imidler-
tid, at den i Danmark havde stor psykologisk
og politisk betydning. Den rystede grundlaget
for forhandlingspolitikken. Best måtte nød-
tvungent konkludere, at den danske regering
ikke kunne styre udviklingen, og i Berlin
kunne man fastslå, at Best altså ikke var i
stand til at holde Danmark i ave med sin silke-
bløde hånd. I februar 1943 forefaldt der 26
sabotageaktioner, i marts endog 60.

Både regering og 9-mandsudvalg drøftede
denne kalamitet, som man indså hurtigt kunne
føre til von Hannekens magtovertagelse med
deraf følgende grusomheder og vilkårligheder.
Man var enige om at fremsætte en erklæring,
der vendte sig mod sabotagen, og der var også
tilslutning til tanken om, at enten kronprins-
regenten eller kongen burde støtte en sådan
udtalelse. Scavenius forhandlede med kabi-
nessekretær Bardenfleth og kronprinsen her-
om, idet han slog på, at som sagerne stod,
kunne der være tale om et commune naufragium
(fælles skibbrud) for kongehus og rigs-
dag. Men lysten til at deltage i et sådant var
ikke stor. Kronprinsen mente, at kronen
burde være den sidste reserve, og den var det
endnu for tidligt at trække på. 3. april måtte
9-mandsudvalget da alene stå bag en udtalelse,
der rettede en indtrængende appel til befolk-
ningen om at afstå fra sabotage. Politikerne
var helt på det rene med, at modstands-
folkene ikke kunne påvirkes derved; men

håbet var, at der kunne skabes en offentlig
mening mod dem. Det skulle vise sig at være
et forfængeligt håb.

Sabotagen fortsatte nemlig, og befolkningens
passive sympati for den gav sig forskellige
udtryk. Ved kommunevalget 5. maj 1943 op-
stillede kommunisterne således flere steder
under camoufleret betegnelse, og de opnåede
også stemmetal, der var langt større end før
krigen; i Nakskov fik de således 19% af stem-
merne. I denne situation mobiliserede poli-
tikerne kongen i et næstsidste forsøg på at
dæmme op for udviklingen og derved endnu
en stund bevare forhandlingspolitikken. 15.
maj 1943 var kongen så restitueret, at han på
ny kunne overtage regeringens førelse. Han
holdt da ved denne lejlighed en radiotale,
hvor han beklagede, at der fandtes personer,
„som ved udøvelsen af forkastelige handlinger
tilsidesætter de hensyn, som ansvarsbevidste
danske skylder deres fædreland, om vi skal
komme igennem disse alvorlige tider efter de
linjer, som regering og rigsdag i fuld enighed
har fastlagt“. Men på trods af kongens ene-
stående store prestige i befolkningen forblev
også hans advarsler uden virkning. Man op-
fattede ganske simpelt ikke talen som trovær-
dig, men som noget, den svagelige konge var
blevet presset til af Scavenius – og bag ham
igen Best.

Sabotagen fortsatte altså, dækket af en sti-
gende folkelig sympati. Ringen lod, hvor
forbløffende det end kan lyde, en gallup-
undersøgelse foretage i sensommeren 1943.
1.300 personer blev udspurgt om deres hold-
ning til sabotagen. 70% af de adspurgte mænd
og 50% af kvinderne svarede, at de var ube-
tinget tilhængere af sabotage. Af resten var
den større del betingede tilhængere, den
mindre modstandere. Om end undersøgelsen
er behæftet med usikkerhed på grund af for-
holdene, virker den sandsynlig. Det er let at
indse, at ministeriet Scavenius således var i

en umulig situation, når det også skulle føre en ganske vist våbenløs kamp mod besættelsesmagten for dog at bevare et minimum af selvstyre.

Samtidig hermed fortsatte „de elastiske tyske tilbagetog“, som de med en værnemagts-eufemisme blev kaldt. 10. juli 1943 gik de allierede i land på Sicilien. To uger efter var Mussolini blevet styrtet, og på østfronten begyndte russerne en kæmpeoffensiv.

*

Hele udviklingen gik Scavenius på nerverne. Han følte, at politikerne lige siden valget havde misbrugt ham. Han ønskede derfor at gå af og overlade posten som statsminister til en anden. På ministermøde 28. maj 1943 ålede han kollegerne for at krybe i skjul bag ham, samtidig med at de angreb ham. „Fra alle sider viste man, at man kun tålte mig. Jeg er en slags paria, som man skyr. Men min politik tør man ikke bryde med. Men så find da manden, der kan føre den videre. Jeg ønsker intet hellere end at blive afløst“. Ingen stillede dog med et forslag om hans efterfølger, fordi man indså, at dermed ville forhandlingspolitikken bryde definitivt sammen.

I slutningen af juli tog Scavenius på 14 dages ferie til Voergaard. Da man fra udenrigsministeriet 27. juli ringede til ham for at underrette ham om, at det danske general-konsulat i Hamburg var bombet, spurgte han, om der ellers var sket noget. Det viste sig, at han ikke havde hørt radio det sidste døgn og således var uvidende om magtomvæltningen i Italien. At landets stats- og udenrigsminister i den dramatiske sommer 1943 havde psyke til således at isolere sig, kunne tyde på, at han på dette tidspunkt var dygtig træt af det hele.

Mens Scavenius ferierede, søgte Best at dæmpe von Hannekens utålmodighed. Da nogle sabotører var blevet dømt ved tysk krigsret, ønskede Best, at den danske presse

meddelte, at domme over otte år herefter skulle afsnes i Hamburg. Finansminister Koføed, der var fungerende statsminister, justitsminister Thune Jacobsen og direktør Svenningsen fandt det nødvendigt, at denne sag blev drøftet i et ministermøde. Socialminister Laurits Hansen kunne oplyse, „at sindige fagforeningsfolk, der den foregående dag havde søgt ham, havde sagt, at forholdene i Italien havde bragt uro i arbejderkredse, så der her herskede en dårlig stemning“. En offentliggørelse om deportation af danske sabotører kunne derfor let blive dråben, der fik bægeret til at flyde over. Thune Jacobsen opnåede torsdag 5. august Bests tilladelse til, at sagen først blev drøftet i et ministermøde; men da Best ikke ønskede at forstyrre statsministerens rejse, foreslog han af „kammeratlige“ grunde, at man ventede med dette til mandag 9. august. Ministrene havde frygtet for skænderier med Scavenius om afvisning af kravene; men der blev ikke brug for Gunnar Larsen som mægler, hvad Kjærboel havde bedt ham være. Scavenius var selv for at afvise kravene. Samtidig meddelte han, at han ønskede at gå af. Formentlig har han i ferien ræsonneret sig frem til, at hans stilling var umulig, måske tilskyndet af hustruen. Ministrene gav tilslutning til, at han hos Best sønderede muligheden for en ny parlamentarisk regering alene bestående af politikere.

Ingen af politikerne regnede med, at tyskerne ville acceptere dette, og 10. august 1943 afviste Best da også kategorisk enhver tanke om en regeringsomdannelse. Derimod gik han ind på at afstå fra at sende de danske straffefanger til Hamburg.

*

Men timeglasset var ved at rinde ud. Sabotagen fortsatte og med stigende intensitet, og hertil kom nu en ny, betydningsfuld faktor, nemlig de omfattende strejker. Der havde

ganske vist før været sporadiske strejker vendt mod tyskerne; men nu tog de et sådant omfang, at de af besættelsesmagten blev opfattet som et led i en landsomfattende aktion. Strejkerne begyndte i slutningen af juli i Odense, vandrede derfra 6. august til Esbjerg, tilbage til Odense og derfra igen videre ud i et antal provinsbyer. Den dybereliggende årsag var vel i første række de tyske nederlag på flere fronter. Hertil føjer historikeren Aage Trommer: „Opsamlet harme og irritation, tre års ydmygende status som besat slog ud i aggressivitet over for besættelsesmagten og ikke mindst over for deres danske medløbere. Jublen over, at de forhadte tyskere nu mødte nederlaget, og trangten til at vise dem, at de nu snart heller ikke her var herrefolk længere, hører med som en af de vigtigste faktorer bag august månedens begivenheder“.

Det må antages, at også briterne nu gerne så en forandring i de danske tilstande. Da faldskærmsagenten Flemming B. Muus i begyndelsen af august 1943 bad SOE (den britiske organisation for modstandsarbejde) om tilladelse til aktioner, også selv om disse kunne bringe ministeriet Scavenius til fald, lød svaret: „Go right ahead!“. Dette mærkedes også i BBC's propagandaudsendelser, der æggede til modstand. 30. juli spurgte Christmas Møller: „Klokken er ved at falde i slag. Er Danmark og det danske folk rede?“ Og når man hverken havde mulighed eller anlæg for at være sabotør, hvad var da mere nærliggende end at demonstrere sin modstandsvilje ved at nedlægge arbejdet – vel at mærke, hvis der kunne findes en anledning, der gjorde det muligt at give strejken en antitysk ikklædning? Det var ikke svært at finde eller skabe anledninger f.eks. i form af tyske provokationer. Utvivlsomt var kommunisterne de fleste steder drivkraften bag strejkerne. De fandt her et taktisk middel, der kunne fremme deres overordnede mål: så hurtigt som muligt at bringe

forhandlingspolitikken til ophør, hvad også mange ikke-kommunister kunne tilslutte sig.

Dennes tilhængere kunne stadig ikke opgive håbet om endnu en tid at fortsætte, fordi man fandt, at et brud ville være til større ulykke end gavn for befolkningen. Scavenius forlangte en udtalelse fra regering og rigsdag, og der blev 18. august 1943 holdt møde i 9-mandsudvalget. Jørgen Jørgensen sagde: „Vi bør kunne rejse den offentlige mening mod sabotørerne“. Men det var netop det, der var umuligt. De konservative, og blandt dem især Ole Bjørn Kraft, var under de tre dages forhandlinger, der fulgte om erklæringens form og indhold, meget utilbøjelige til at give den et indhold, som var acceptabelt for Scavenius. Blandt de konservative var der nemlig nu overvejende stemning for et brud. Når de alligevel til sidst gik med, skyldtes det, at de fandt det uheldigt at tage et sådant på grund af indre dansk uenighed om en erklæring og ikke forårsaget af drastiske tyske krav, som man afviste. Eller sagt på en anden måde: de ville ikke under alle omstændigheder afbryde forhandlingspolitikken. Udtalelsen, der blev konfirmeret i statsråd for også at få kongen med til den, opfordrede indtrængende befolkningen til ikke på nogen måde at udæske eller lade sig udæske til uoverlagte handlinger, men bevare ro, besindighed og sammenhold.

I tilslutning hertil søgte navnlig Socialdemokratiet og fagbevægelsen at yde bidrag til at bevare roen – især af ængstelse for kommunisternes indflydelse på arbejderbevægelsen. Allerede 20. august havde De samvirkende Fagforbunds forretningsudvalg henstillet til arbejderne at holde sig til regeringens opfordring af 9. april 1940 og at genoptage arbejdet, og 24. august formanede arbejdsminister Kjærboel således Odenses borgere i en henvendelse; men først efter besværlige forhandlinger var det lykkedes for ham og direktør Svenningsen at få strejken dér afblæst. I

hovedstaden vedtog 400 tillidsmænd en af Alsing Andersen forelagt udtalelse, hvori der bl.a. taltes om provokatører af blandet oprindelse, der havde søgt at lokke danske arbejdere ud i desperate, politiske eventyr, der ville betyde en katastrofe for arbejderhjemmene og hele det danske folk. 25. august udsendte hovedorganisationerne inden for Danmarks erhvervsliv et opråb i tilslutning til regeringens og rigsdagens.

Således lagde alle gode kræfter – dog under nogen konservativ modvilje – på ny deres lod i vægtskålen for at undgå en åben konfrontation med besættelsesmagten. Men anstrengelserne var forgæves. Dels fortsatte urolighederne, dels havde general von Hannekens krav om den hårde kurs allerede sejret. Best søgte som et sidste træk at få den danske regerings støtte ved 23. august at kræve de danske myndigheders våbenanvendelse for at opretholde ro og orden. Inden det danske svar, der gik ud på, at våben ville blive brugt efter de almindeligt gældende bestemmelser, var blevet afleveret til dr. Best, var han imidlertid blevet beordret til Hitlers hovedkvarter i Østpreussen. Hitler var så rasende, at Best i de tre dage, han var der, ikke blev stedt for potentatens åsyn. Han måtte nøjes med Ribbentrop, der overøste ham med bebrejdelser. 27. august blev Best permitteret medbringende Hitlers krav over for Danmark: undtagelsestilstand med strejke- og udgangsforbud, aflevering af skydevåben, forbud mod at genere kollaboratører, tysk presse-censur, hurtigdomstole, dødsstraf for sabotage, våbenbesiddelse m.v., betaling af bod og gidseltagning i Odense, hvor et overfald på en tysk officer i særlig grad havde op-hidset Hitler.

Da dr. Best 28. august 1943 kl. 9 afleverede kravene til Scavenius, karakteriserede han sig selv som en død mand, hvis politik havde lidt skibbrud. Det var et fælles skibbrud, thi også Scavenius var i dette øjeblik en død mand i

dansk politik. Scavenius indså straks, at dette omfattende ultimatum ikke ville blive opfyldt af politikerne. Scavenius lige så vel som Thune Jacobsen ville utvivlsomt selv have været sindet at imødekomme en væsentlig del deraf – ikke for at fremme tyskernes sag, men fordi de mente, at det ville være til den danske befolkningens fordel. Spekulationer om vor stilling ved en allieret sejr forekom ham under alle omstændigheder futile og dilettantiske. Men gennem de sidste måneder – og specielt vel under valgkampen i marts 1943 – havde Scavenius klart fornemmet politikernes holdning. Sidst havde han set de konservatives begyndende trang til dissens under forhandlingerne om 21. august-erklæringen, vel i nogen måde støttet af Vilhelm Buhl, der ifølge finansminister Kofoed var begyndt at „fraternisere“ med de konservative – eller sagt på en anden måde: Buhl var motiveret for et brud med forhandlingspolitikken, skønt han til det sidste var betænkelig derved.

Kl. 10 forelagde Scavenius de tyske krav for ministeriet med nogle bitre bemærkninger om, at nu havde vi katastrofen, og at den var kommet en postgang for tidligt. De ministre, der ytrede sig, fandt kravene uantagelige. Kl. 10.30 afholdtes derpå et fællesmøde af ministerium og 9-mandsudvalg. „Hvilket råd giver statsministeren?“, spurgte ministerkollegerne, og Scavenius svarede: „Hvis jeg skal se helt objektivt på det, og hvis det var muligt, at vi kunne stå sammen om det, ville jeg tilråde at acceptere for at skåne den danske befolkning. Men jeg vil indrømme, at en accept ville være så kompromitterende for regeringen, at det alligevel ingenting ville nytte, og at det derfor er umuligt at acceptere“. For Scavenius spillede det en afgørende rolle, at Socialdemokratiets ledere nu havde besluttet sig for at sige nej. Den mangel på styring af deres egne kadre, de og fagbevægelsens ledelse havde haft under de foregående ugers urolig-

heder, viste, at de måtte regne med at blive skubbet ud i mørket af kommunisterne. Med Buhls formulering ville den danske regering blive en tysk lydregering, og denne opfattelse deltes, om end med nuancer, af de andre samarbejdende partier. Efter partimøder enedes man da i et nyt fællesmøde mellem regering og 9-mandsudvalg om at formulere et afslag. Scavenius oplæste ganske vist på P. Munchs opfordring et udkast til et svar, der gik ind på de fleste tyske krav, men afviste dødsstraf og gidseltagning; men nogen tro på, at det kunne blive antaget, havde han ikke.

I afslaget påberåbte man sig først alle de forsøg, man på det seneste havde gjort for at holde befolkningen i ro; man hævdede, at en afspænding allerede var indtrådt, men at en opfyldelse af de tyske krav ville tilintetgøre regeringens muligheder for at bevare ro i befolkningen. Derfor måtte man sige nej. I statsråd kl. 14.50 blev afslaget officielt godkendt. 28. august kl. 15.30 blev det a.leveret pr. bud til dr. Best, og få timer efter henrettedes den første danske modstandsmand.

Den følgende dag erklærede general von Hanneken landet i militær undtagelsestilstand, og han gennemførte sit længe nærede ønske om afvæbning og internering af de danske værn. Forsvarsminister Brorsen havde givet ordre til, at værnene kun måtte modsætte sig afvæbningsforsøg af ikke-kompetente tyske militærmyndigheder. De fleste steder skete interneringen derfor i ro, men ved et par kaserne i København, i Næstved og i Odense forekom ildkampe, hvorunder 17 danske faldt. Efter ordre fra viceadmiral Aage H. Vedel blev ca. 30 skibe, deriblandt de største, sænket, mens 13 undslap til Sverige. 7 danske marinere faldt. Op mod et par hundrede fremtrædende danske politikere (men ingen ministre), videnskabsmænd o.a. blev interneret; de fleste løslodes dog, ligesom de internerede officerer, halvanden måned efter.

For de internerede kommunister i Horserød-lejren fik 29. august et ulykkeligt forløb. Da ministermødet 28. august var i opbrud ved 16-tiden, rejste justitsminister Thune Jacobsen spørgsmålet om lejrens åbning, men ikke med nogen styrke, og en debat kom ikke i gang. Selv turde Thune Jacobsen ikke give ordre til at åbne lejren, så kommunisterne kunne stikke af. Han forsvarede sig siden med, at en sådan handling af tyskerne ville blive opfattet som aktiv sabotage, der kunne have fremkaldt repressalier. Sandheden er vel den, at Thune Jacobsen ikke helt kunne opgive tanken om en fortsættelse af forhandlingspolitikken. I så fald ville en beordret løsladelse af kommunisterne være en grov provokation. Han slog sig da til tåls med, at der var givet fængselspersonalet ordre til ikke at skyde på fangerne i tilfælde af flugt. Embedsmændenes vilje til at hjælpe ses af, at departementschef Eivind Larsen 28. august i hast lod de internerede fra Vestre Fængsel overføre til Horserød, angiveligt med den motivering, at de lettere kunne undvige derfra. Fangerne selv var orienteret herom; men de stolede på at få et rimeligt varsel om tysk overtagelse af lejren, og deres ledere turde af mange grunde ikke tage ansvaret for en flugt i utide, skønt adskillige ønskede det og nogle af bejtenene opfordrede dertil. Men der blev ikke givet noget varsel, og natten til 29. august blev derfor 150 taget af tyskerne og senere ført til kz-lejre, mens 90 nåede at flygte på grund af tyskernes manglende kendskab til lejrens indretning. Denne ulykkelige hændelse har helt op til vore dage sammen med interneringen i juni 1941 og kommunistloven været anvendt som et argument mod forhandlingspolitikken. For Thune Jacobsen blev den en svær belastning.

*

Danmark havde stadig 29. august 1943 en regering, men kun få timer endnu. Kl. 4 om mor-

genen afleverede Kanstein et brev til Scavenius fra von Hanneken, hvori det hed, at den tyske værnemagt havde overtaget den udøvende magt, og at den danske regerings funktion var ophørt. På et ministermøde 29. august kl. 10 drøftedes den derved opståede situation. De politiske ministre insisterede på, at regeringen definitivt måtte gå af, mens Scavenius, Thune Jacobsen og Kofoed, der havde drøftet problemet med højesteretspræsident Troels G. Jørgensen, fandt, at man svigtede kongen og hele det forfatningsmæssige system ved at gå. Til Jørgen Jørgensen og Bording vrængede Scavenius: „Politisk fidusmageri“. For Scavenius har det næppe alene været ønsket om at beskytte kongen, som han ikke nærede høje tanker om, men snarere, at han ved ministeriets totale demission så en unødigt understregning af forhandlingspolitikken nederlag og en vanskeliggørelse eller ligefrem umuliggørelse af at genoptage den. På mødet drøftedes også embedsmændenes stilling. General von Hanneken havde truet dem, hvis ikke de fortsatte arbejdet.

Nogen afgørelse nåedes ikke 29. august, og på ministermødet den følgende dag så det i endnu højere grad ud til, at sagen var gået i hårdknude. De tre socialdemokratiske ministre var nemlig blevet taget i ed af Vilhelm Buhl og andre socialdemokratiske partiledere. Scavenius mobiliserede da kabinetssekretær, kammerherre G. Bardenfleth, der på kongens vegne henstillede, at ministrene ikke lod ham i stikken. Efter et nyt socialdemokratisk ledermøde bøjede de tre ministre sig, og ministeriet kunne nu udsende følgende erklæring: „Ministeriet Scavenius har den 29. august til kongen indgivet sin demissionsbegæring og er straks ophørt at fungere. Administrationen i ministerierne og generaldirektoraterne ledes indtil videre af vedkommende departementschef, generaldirektor eller direktør“. Scavenius havde ønsket, at kongen alene underskrev en

opfordring til embedsmændene om at blive på deres post; men dette nægtede kongen ud fra den betragtning, at det da så ud, som om han støttede tyskerne. I stedet tiltrådte han ministeriet Scavenius' erklæring, og politikerne på deres side godkendte, at kongen nægtede at modtage ministeriets demissionsbegæring! Hermed var etableret endnu en af besættelsestidens tvetydigheder. Men den var et brugbart kompromis. Kongen havde i nogen måde fået dækning, politikerne kunne vaske deres hænder og fralægge sig ansvaret for den videre udvikling, og ordningen indebar tillige, at det var vanskeligere for tyskerne at indsætte et marionetstyre, men lettere at genudnævne en parlamentarisk regering, når tiden var dertil.

*

Ministrene var altså stadig ministre, men regeringen fungerede ikke og holdt ikke møder, hvad rigsdagen i øvrigt heller ikke gjorde eller kunne gøre efter 29. august. Ministeriet Scavenius havde virket under uhyre vanskelige vilkår, og det kan overraske, at det trods alt holdt i næsten 10 måneder. Forklaringen er naturligvis samtlige ministres tro på, at forhandlingspolitikken var den eneste fornuftige og rimelige. De var forbitrede over de politiske midler: sabotagen og strejken, som modstandsbevægelsen anvendte, og som til sidst hidførte bruddet. Tæppet blev trukket væk under regeringen.

Ministeriets ledende kraft havde stats- og udenrigsministeren været. Det fulgte alene af det forhold, at ministeriets altoverskyggende problem var forholdet til besættelsesmagten. Det var Scavenius' område. Det var ham, der forhandlede med Best, og det var i hans version, ministerkollegerne modtog de tyske krav. Han havde altså et informationsmonopol. Scavenius' tolkning af de tyske krav og hans politiske linje var selvfølgelig farvet af hans opfattelse af, at så længe tyskerne stod i Dan-

mark, var de de stærke uanset begivenhederne på fronterne. Men i de politiske ministre mødte han et modspil. Det er svært på grundlag af kildematerialet at give et eksakt billede af, hvem af ministrene der her var dominerende. Fremhæves efter Knud Kristensens afgang må dog nok Jørgen Jørgensen, som i alle sine bestræbelser havde ønsket om folkelig dækning for ministeriets handlinger i tankerne. Jørgen Jørgensen stod stærkt ikke blot i højskolekredse og i sit eget parti, men også i de andre partier. Halsdan Hendriksen var også en mand, der talte med vægt, men han synes mest at have været optaget af forsyningsproblemerne, mere end af den „rene“ politik. Derimod spillede både Børding og Kjærboel på dette felt en stor rolle på grund af deres betydelige prestige i Socialdemokratiet og fagbevægelsen. Af de ikke-politiske ministre var Gunnar Larsens rolle i ministeriet Scavenius mere indadvendt, end den havde været i de foregående ministerier. Scavenius havde tillid til ham, og da Gunnar Larsen var smidig og fremkommelig og i stand til at se, når Scavenius' temperament og politikerforagt ledte ham ud i ufornuftens ufarbare vildnis, blev han en brugbar mand for de andre ministre, når der skulle mægles. Ministeriet Scavenius' eneste selskabelige sammenkomst var arrangeret af Gunnar Larsen, og han kunne i sin dagbog notere Scavenius for den observation, at kollegerne „jo i virkeligheden når man kom sammen med dem på den måde alle sammen var hyggelige og brave mennesker“. Kofoed havde vel allerede som departementschef haft en ministers position. Som fortsat bestyrer af pengekassen var også hans indflydelse stor, og han blandede sig også i den almindelige politik, som regel støttende Scavenius.

Venstres repræsentation i regeringen var hæmmet af, at partiets dominerende skikkelse, Knud Kristensen, var udenfor. Han øvede sin

indflydelse i 9-mandsudvalget. Dette fungerede i hele perioden som et politisk kabinet over eller bag ministeriet. Vilh. Buhl var dets magtfulde leder, men også Munchs betydning var stor. Mens Buhl til sidst ønskede brud og skar igennem i de sidste møder før 29. august, var Munch forligets mand. På trods af skyggen fra 9. april stod der i alle partier respekt om ham, og han var også i stand til at moderere Scavenius. Af de konservative medlemmer af denne skyggeregering må nævnes Ole Bjørn Kraft, der blev et talerør for de borgerligt-nationale kredse, som efterhånden krævede forhandlingspolitikken afbrudt. 9-mandsudvalget udøvede ikke alene sin indflydelse på selve møderne, hvori ministrene ofte var til stede, men i lige så høj grad ved, at Vilh. Buhl, P. Munch, Knud Kristensen og Ole Bjørn Kraft privat rådslog med deres respektive partiers repræsentanter i regeringen. På trods af traditionelle, historisk betingede partirivninger, som også skyldtes, at partierne repræsenterede forskellige befolkningsgrupper med modstridende interesser, må man sige, at systemet fungerede. Det nationale, antityske værdifællesskab var bæredygtigt.

Om befolkningens flertal 29. august 1943 ønskede bruddet netop på dette tidspunkt, kan vi ikke vide noget om. Der kunne hverken holdes valg eller folkeafstemning om spørgsmålet. Politikerne blev skubbet til side. Som udviklingen formede sig, fandt et overvejende flertal i al fald efter 5. maj 1945 bruddet rigtigt.

*

En beskrivelse af ministeriet Scavenius vil naturnødvendigt mest handle om forholdet til besættelsesmagten. Men regeringen udførte også et hverdagsarbejde. Hvor meget statsministeren har haft tankerne samlet om det lovforslag, han 28. januar 1943 fremsatte i landstinget, er svært at sige. Det drejede sig om en ændring af bestemmelserne vedrørende

strandbyggelinjer i naturfredningsloven af 1937. Naturfredning hørte som tidligere omtalt under statsministeriet. Det var også Scavenius, som 28. maj 1943 i folketinget fremsatte lovforslag om oprettelse af et teknisk-videnskabeligt forskningsråd under Akademiet for de tekniske Videnskaber. Det skulle fremme og samordne teknisk-videnskabelig og erhvervsøkonomisk forskning til gavn for dansk erhvervsvirksomhed. Ingen af disse lovforslag nåede at blive vedtaget i ministeriets korte levetid.

*

Den mest betydningsfulde lovgivning under ministeriet Scavenius var formentlig den, som finansminister Kofoed gennemførte i sommeren 1943. Baggrunden var pengereguleringen. De penge- og finanspolitiske indgreb 1941-42 havde nogenlunde standset inflationen, så at prisstigningerne under resten af krigen var beskedne. Derimod fortsatte pengeudpumpningen, så at balancen mellem befolkningens indtægter og den forhåndenværende varemængde blev meget uheldig. I juli 1942 var som nævnt en række pengepolitiske foranstaltninger gennemført, og nu fik Kofoed rigsdagen til at vedtage en antiinflationplan. Nationalbankdirektør Bramsnæs havde ikke været tilfreds med de pengepolitiske indgreb fra 1942 og fik Kofoed til 30. januar 1943 at nedsætte et nationaløkonomisk sagkyndigt udvalg, det såkaldte professorudvalg. Nyt i udvalgets forslag, som fulgtes i hovedtrækkene, var, at man i stedet for at tilstræbe balance på statens driftsbudget gik over til overbudgettering for derved at opsluge nogle af de mange ledige penge.

Dette skete ved syv love, der blev fremlagt i folketinget 28. maj og stadfæstet i juni-juli 1943. Blandt dem var loven om udskrivning af en krigskonjunkturskat og om bunden opsparing den mest betydningsfulde. Forhand-

lingerne om denne lov var vanskelige på grund af partiernes modstridende vælgerinteresser. Oprindeligt var det foreslået, at krigskonjunkturskatten kun skulle ramme merindtægter på over 10.000 kr.; i folketingsudvalget endes man dog om at nedsætte grænsen til 5.000 kr., men således, at der ikke var skattepligt for personer med en skattepligtig indtægt på under 9.000 kr. Såvel aktieselskaber som kooperative virksomheder skulle betale både merindkomstskat og bunden opsparing. I en anden lov fik forbrugsafgifterne en tand til. Det var cigaretterne, hvor den billigste nu kostede 10 øre, tobak, cigarer m.v., ligesom restaurationsskatten blev sat op fra 10% til 25%. Det skulle i alt give 70 mill. kr. I en tredje lov blev afgiften på motorkøretøjer ændret fra at være en indregistreringsafgift til at blive en almindelig omsætningsafgift også på brugte biler. En fjerde lov bemyndigede finansministeren til at udstede statsobligationer til et beløb af 200 mill. kr. til supplerende af den lov af 12. december 1942, hvorved der ved 10 indenlandske statslån var tilvejebragt 120 mill. kr.

Den femte og den sjette lov i komplekset tegnede handelsminister Halfdan Hendriksen sig for. De drejede sig om ændringer i bankloven og sparekasseloven. Vedkommende pengeinstitutter fik pålæg om at binde den overvejende del af deres indskudsstigninger.

Den syvende og sidste lov henhørte under indenrigsminister Jørgen Jørgensen og drejede sig om erhvervelse af fast ejendom. Den bestemte, at i almindelighed skulle kun landmænd, der inden for de sidste fem år havde været beskæftiget mindst to år ved landbrug, kunne købe en landejendom; endvidere, at den, der købte, ikke uden tilladelse kunne sælge igen inden for et tidsrum af to år; endelig indeholdt loven bestemmelser, der tilsigtede at bevare en til salg værende ejendoms besætning, inventar og avl. For køb og salg af

byejendomme indførtes også en række kontrollerende bestemmelser. En konsekvens af pengeregigheden og vareknapheden var spekulation i køb og salg af fast ejendom, først og fremmest landbrug. Dette søgte man ved loven at råde bod på. Et ændringsforslag udarbejdet af indenrigsminister Jørgen Jørgensen og støttet af Retsforbundet om afgift ved salg af fast ejendom kunne ikke vinde fornøden tilslutning.

Lovkomplekset tjente sit formål, men det lykkedes ikke under krigen at få alle de ledige penge opsuget. Det er nationaløkonomen Erik Hoffmeyers vurdering, at vel var forbindelsen mellem den realøkonomiske udvikling og pengesystemet i stor udstrækning klippet over, men de nævnte foranstaltninger bidrog dog til at holde igen på prisstigningerne på formuegoderne, ligesom man havde skabt et apparat, der kunne bruges til at beherske den pengepolitiske udvikling efter krigen.

*

Udover denne omfattende lovgivning vedtog rigsdagen f.eks. lov om udskrivning af indkomst- og formueskat for 1943-44 ganske enslydende med den tilsvarende lov fra det foregående finansår. Det samme gjaldt også de forskellige love vedrørende beskæftigelse, afgifter, smørordning, bygningsstandsættelse, byggestøtte, lejelovgivning, prislov, vareforsyning m.v. Alle disse love forlængedes i princippet uændret, men med sådanne justeringer, som praksis havde gjort hensigtsmæssige.

Landbrugsminister Bording fik i marts 1943 gennemført en lov om oprettelse af mindre landbrug. Den var en revision af 1934-loven om oprettelse og udvidelse af mindre landbrug. Nu forhøjedes de årlige bevillinger til fremskaffelse af egnet udstykningsjord og til lån til byggeri, jordkøb og etablering. Socialminister Laurits Hansen gennemførte foruden nogle lovforlængelser i december 1942 en lov

om hjælp til mindrebemidlede til indkøb af levertran; trafikminister Elgaard satte i marts 1943 sit navn under en lov om ekspropriation af arealer til udvidelse af DSB's depoter ved Svanemøllebugten. Justitsminister Thune Jacobsen gennemførte i marts 1943 en allerede i samlingen 1941-42 forelagt lov om inkasso-, detektiv-, oplysnings- og ægteskabsbureauer og i juli 1943 en lov om en ret til for politiet at beslaglægge motorkøretøjer samt de våben, som var taget i forvaring i 1940; videre en lov om ekstraordinær indkvartering bl.a. af beboere fra evakuerede områder. Undervisningsminister Højberg Christensen måtte på foranledning af den hjemmetyske folketingsmand Jens Møller i marts 1943 bede om rigsdagens samtykke til en lov om særregler for aftenskoler og ungdomsskoler i Sønderjylland. De gik i korthed ud på, at skolenævnene ved de tysksprogede folkeskoler også skulle virke som ungdoms- og aftenskolenævn. Derimod nåede et lovforslag om skolebøger fremsat i landstinget 28. maj 1943 ikke igennem. En skolelægeordning for alle landets skoler havde længe været overvejet, og efter en række henvendelser fra organisationer fandt undervisningsministeriet det på grund af krigstidens forhold særlig påkrævet at søge skolelægeordningen gennemført nu. Inden landstinget havde fået forslaget færdigbehandlet, var det imidlertid 29. august, og skolelægeordningen måtte vente til efter krigen.

Bedre held havde minister for offentlige arbejder Gunnar Larsen ikke med sine forslag til lov om vejvæsenet samt til lov om oprettelse af et vejdepartement og et vejnævn. De havde til hensigt at bringe orden i den meget uoverskuelige lovgivning om landets veje og gader; de i 1943 gældende regler stammede for en ikke uvæsentlig del fra 1793, 1850'erne og 1860'erne. Lovgivningen søgte at rationalisere de enkelte vejkatégorier og efter visse, enkle kriterier henføre dem under den relevante

kommunekategori. Gunnar Larsen selv havde ønsket, at de store, gennemgående trafikårer blev statsveje, og lovforslaget manglede efter hans mening bestemmelser vedrørende den æstetiske side af vejbygningen, men politikerne fandt endnu ikke tiden moden til sådanne bestemmelser, og de var derfor ikke med i lovforslaget. Imidlertid kom 29. august i vejen, inden lovforslaget havde passeret folketingets udvalgsstadium. På samme måde gik det ikke blot med en med vejloven sammenhængende ændring af snekastningsloven, men også med Gunnar Larsens forslag om ændringer i motorafgiftsloven; disse skulle tjene til at skabe mere rationelt grundlag for afgifternes fordeling og få reglerne gjort mere overskuelige, så at kommunerne blev i stand til lettere at skønne over, hvilke midler de kunne anvende på vejanlæg.

*

Det var livsnødvendigt for det danske samfund, at der også efter ministeriet Scavenius' arbejdsnedlæggelse blev skåret hakkelse i døgnets rejsestald. Det var et lige så vitalt problem, at dette skete ved danske hænder og ikke med tyske, hvilket sidste formentlig ville have haft vilkårlighed, for ikke at sige kaos, til følge. Vævet ind i alle de foran skildrede overvejelser i forbindelse med kongens og politikerens ufrivillige suspension var da også spørgsmålet om at sikre danskernes timelige velfærd bedst muligt.

Under forhandlingerne 28. august var forsvarsminister Brorsen inde på tanken om et ministerium af departementschefer. Men Buhl var støttet af Ole Bjørn Kraft, gået imod denne idé. Politikerne kunne ikke pålægge andre den opgave, de selv nægtede at tage på sig, fordi de fandt den uløselig. Et sådant „upolitisk“ dansk ministerium med bemyndigelser foretrak det tyske udenrigsministerium langt fremfor et tysk forvaltningsudvalg, der ville

stille større krav til tysk arbejdskraft og formentlig også derudover give besættelsesmagten flere besværligheder. Når det hverken endte med den ene eller den anden af disse løsninger, der begge forekom de danske politikere lige dårlige, skyldtes det ifølge historikeren Jørgen Hæstrups vurdering, at udenrigsministeriets direktør, Nils Svenningesen, med megen snilde lempede initiativet over på dansk side, hvorved det lykkedes at få tyskerne til de facto at acceptere, hvad man senere kaldte departementschefstyret, uagtet dette ikke havde karakter af et kollegium og derfor snarere burde benævnes departementschefernes styre. En vis form for politisk rygdækning havde styrelsescheferne i regeringserklæringen 29. august, hvori det hed, at disse indtil videre ville lede administrationen, ligesom tjenestemændene opfordredes til at blive på deres poster. Selv om dette kunne opfattes som en art tjenestebefaling, var der flere af cheferne, som ønskede et klart og tydeligt pålæg. Skønt Nils Svenningesen selv ikke tillagde en sådan udtalelse afgørende betydning, men var parat til at fortsætte af ren og skær pligtfølelse, er det forståeligt, at styrelsescheferne som helhed ønskede en politisk garanti. Dels ville en sådan forlene deres styre med større autoritet, dels kunne den være hensigtsmæssig at have som et værn mod efterkrigsbeskyldninger for utilbørlig samarbejdsiver. Foreløbig arbejdedes der ud fra midlertidighedens synsvinkel. Hvad der blev truffet af aftaler, skulle kun gælde, mens der var undtagelsestilstand, og så længe regeringsdannelsesproblemet var uløst.

Både Best og Hanneken regnede med, at der kunne dannes en eller anden form for regering, mens Nils Svenningesen, der i dette interregnum såvel som senere var en central figur, ikke anså denne vej for farbar, som situationen var. Under de forhandlinger, der førtes herom i begyndelsen af september, viste det sig da også

ret hurtigt, at tanken stødte på kompakt politisk modstand. Politikerne var nemlig ikke i enhver henseende trængt ud af beslutningsprocesserne. 9-mandsudvalget supplerede sig 4. oktober 1943 med landbrugsminister Bording, indenrigsminister Jørgen Jørgensen, trafikminister Elgaard og handelsminister Halfdan Hendriksen, og denne forsamling, hvis ubestridte leder var Vilhelm Buhl, kom i den resterende del af krigen til at spille en ret afgørende rolle. Der var i denne kreds af mænd enighed om, at man ikke kunne gå ind på Bests ønske om at retablere en eller anden form for parlamentarisk regering. Derimod var der, hvad angik den taktiske udformning af afslaget, en vis uenighed, som dog ikke fik nogen praktisk betydning. 5. september meddelte Nils Svenningsen dr. Best afslaget.

Styrelsescheferne indstillede sig altså på at fortsætte ind i en uvis fremtid. Med nødretten som retligt grundlag besluttede cheferne sig for at udfylde både kongens, ministeriets og rigsdagens funktioner, nemlig ved at konstituere tjenestemænd i ledige stillinger og med generel godkendelse fra domstolene at udstede de „lovanordninger“, der var absolut nødvendige, og som ikke måtte stride mod dansk retsbevidsthed. Cheferne enedes også om, at alle forhandlinger med tyskerne skulle gå over udenrigsministeriet, at det danske politi herefter ikke ville tage sig af illegal aktivitet, og at man ikke ønskede at fremtræde som en art administrationsråd som det norske i 1940. 13. september 1943 konfirmerede det udvidede 9-mandsudvalg denne tilstand. Specielt Buhl var ivrig for, at det ny styre fik karakter af en række enkeltpersoners ikke-politiske administration. Departementschefernes styre måtte ikke fremtræde som et nyt politisk organ. Alle de toneangivende departementschefer var af samme opfattelse som Buhl.

Ganske som der de første besættelsesmåneder havde været forvirring blandt mange

danske, var der også efter 29. august hos nogle danske politikere en vis usikkerhed med hensyn til, hvad der ville være klogest. En mand som Jens Vanggaard havde tanker om, at amtmand, greve Schack kunne gøres til „statschef“, hvad der var helt urealistisk. Mere alvorlig var højesteretspræsident, dr. jur. Troels G. Jørgensens opfattelse. Mens han og de øvrige retspræsidenter på forhånd havde givet tilsagn om at anerkende lovanordningerne som love, hvorved de havde givet departementschefernes styre et betydningsfuldt legalt grundlag, kunne Troels G. Jørgensen dog ikke komme bort fra, at kronen havde pligt til at tilvejebringe et nyt ministerium. Han tilskrev kronprinsen herom 15. september 1943. Bag tankegangen lå ingen tyskvenlighed, men derimod nok manglende situationsfornemmelse og en god portion juridisk formalisme samt en oprigtig ængstelse for, at landets skæbne kunne blive værre uden selv en rent formel dansk regering. Højesteretspræsidenten var ingen stor politikus, og hans initiativ, der ved sin henvisning til mulige tyske „koncessioner“ havde en klar politisk karakter, kom politikere på tværs, mens derimod Erik Scavenius delte Troels G. Jørgensens synspunkter. Dette gjorde i virkeligheden også socialminister Laurits Hansen, hvad der ikke kan overraske, og arbejdsminister Kjærboel, uagtet han ikke billigede Troels G. Jørgensens initiativ. Men Kjærboel var ikke med i 13-mandsudvalget og kunne ikke længere øve nogen indflydelse på den almindelige politik, når Buhl ikke tog ham ind i sin fortrolighed.

17. september 1943 drøftede Buhl og fire andre politikere fra samarbejdsudvalget sagen med kongen, der forinden havde haft en time-lang samtale med Scavenius. Der var enighed om ikke at følge højesteretspræsidentens opfordring. P. Munch og Nils Svenningsen kunne derpå koncipere det definitive afslag til Best. Det blev forelagt kongen og 13-mandsudval-

get samt formændene for folketinget og lands-tinget. 23. september overrakte Svenningens svaret til Best. Tyskerne godtog reelt ordningen, og uagtet højesteretspræsidenten samme dag ved et brev til kongen på ny søgte at sabotere ordningen ved at foreholde kongen dennes grundlovmæssige pligt til at danne regering, blev det dog den nu fastlagte ordning, som var rådende resten af besættelsen. Med fuld ret har Jørgen Hæstrup kaldt sit tobindsværk om departementschefernes styre „Til landets bedste“. Ved styrelseschefernes fortsatte funktion sikredes landet mod tysk infiltration i civilforvaltningen. Det er svært at se, hvad der kunne være vundet i kampen mod besættelsesmagten, hvis de og andre tjenestemænd var gået; men det er ikke vanskeligt at forestille sig, hvilke store fortrædeligheder befolkningen i så tilfælde var blevet udsat for i form af kaos og anarki, der sædvanligvis rammer de svage i samfundet.

*

I et værk om de danske ministeriers historie bør deres navne da nævnes. Det var: Statsministeriet: Departementschef Andreas Møller og direktør Knud Oldendow (Grønlands styrelse). Udenrigsministeriet: Direktør Nils Svenningens. Krigsministeriet: Direktør, generalmajor J. D. von Stemann. Marineministeriet: Direktør, viceadmiral A. H. Vedel. Finansministeriet: Departementschef Einar Dige (departementet for finansvæsenet), departementschef Einar Cohn (statistisk departement), generaldirektør Knud Korst (departementet for told- og forbrugsafgifter samt skattedepartementet). Justitsministeriet: Departementscheferne Aage Svendsen og Eivind Larsen, direktør Hans Tetens (direktoratet for fængselsvæsenet). Indenrigsministeriet: Departementschef Justus Saurbrey. Arbejdsministeriet: Departementschef Jacob Høirup. Socialministeriet: Departementschef Hans

Henrik Koch. Handelsministeriet: Departementschef H. Jespersen. Ministeriet for offentlige arbejder og trafikministeriet: Departementschef F. Hoskiær, generaldirektørerne P. Knutzen (generaldirektoratet for statsbanerne) og K. J. Jensen (generaldirektoratet for post- og telegrafvæsenet). Landbrugsministeriet: Departementschef J. W. Wilcke, direktørerne J. C. Mogensen (erhvervsdirektoratet) og Carl Trolle Thomsen (fiskeridirektoratet). Kirkeministeriet: Departementschef J. Th. Thomsen. Undervisningsministeriet: Departementscheferne A. Barfod og Frederik Graae.

Til denne liste må føjes stiftamtmand P. Herschend, som kom til at lede centraladministrationens kontor i Silkeborg, oprettet 15. november 1943 med henblik på en eventuel allieret invasion i Jylland, og fungerende departementschef Hans Skade, der afløste Cohn ved dennes flugt til Sverige 17. oktober 1943.

*

Hver enkelt styrelseschef afgjorde selv sine sager; men det var komplet umuligt at få dette interimsstyre til at fungere, hvis ikke man holdt fællesmøder. Enkelt-sager havde en tilbøjelighed til at få principiel betydning i forhold til besættelsesmagten. Derfor mødtes cheferne som regel to gange om ugen og i krisituationer oftere for at holde hinanden gensidigt orienteret og drøfte anliggender af fælles interesse. Selv om man ikke stemte, og selv om forsamlingens medlemmer ikke kunne bindes af disse plenummøder modsat ministermøder, da hver havde ansvaret for sit område, havde møderne alligevel stor betydning for en ensartet optræden af de enkelte ministerier. Ikke mindst havde de betydning ved de argumenter og informationer, der kom frem, og som kunne hjælpe den chef, hvis problem blev forelagt. Departementschefernes primus inter pares var udenrigsministeriets direktør, Nils

Svenningen, fordi han nu engang ved skæbnens tilskikkelse var sat til at formidle kontakten med dr. Best, von Hanneken og de andre tilstedeværende repræsentanter for herrefolket, og fordi hans personlige egenskaber var sådanne, at han ubetinget kan karakteriseres som en af det danske samfunds betydeligste tjenere.

*

En række af departementschefernes foranstaltninger gennemførtes så at sige rutinemæssigt. I stedet for et finanslovsforslag udarbejdedes en finanslovanordning, der trådte i kraft fra 1. april 1944. Man ventede til grundlovens yderste frist for det tilfælde, at rigsdagen skulle komme i funktion. Efter samme princip udstedtes lovanordning om tillægsbevillingsloven så sent som 30. juni 1944.

Andre sager var mere kontroversielle.

Departementschefernes første alvorlige prøvelse var jødernes deportation 2. oktober 1943. Nogen mulighed for at hindre denne ugerning havde man ikke; efter forhandlingspolitikens mønster tilbød man forgæves som den sidste fortvivlede afværgemanøvre at internere jøderne i Danmark, for at de kunne undgå den skæbne, man vidste der ventede dem i Tyskland. Det kunne have udviklet sig til en katastrofe både for departementschefernes troværdighed og naturligvis især for jøderne selv, hvis disse senere var blevet deporteret fra en sådan dansk ledet lejr og til gaskamrene. Nu lykkedes det i stedet de fleste af de ca. 6.000 jøder at flygte til Sverige, fordi aktionen blev røbet over for de danske myndigheder af Bests medarbejder G. F. Duckwitz, efter krigen vesttysk ambassadør i København; men dette gjorde ikke tragedien mindre for de ca. 400, der sammen med kommunisterne fra Horserød blev ført til Tyskland. Derimod lykkedes det departementschef Koch i ugerne efter aktionen at få medarbejdere i Køben-

havns socialdirektorat til at tilse og plombere de mange flygtnings lejligheder. Hvad angik alle flygtede eller under jorden værende tjenestemænd, bestemte departementschef Dige, at der fortsat skulle anvises familien løn – uden afskorting af lønnen til vikar, hvilket mere bureaukratisk sindede embedsmænd havde været inde på. Departementschef Koch fik i begyndelsen af 1944 sat pakkeforsendelser til de danske kz-fanger i gang, ligesom det var socialministeriet, der drog omsorg for de interneredes familier.

Den anden store udfordring kom også i oktober 1943. Tyskerne manglede arbejdskraft i Tyskland og havde forset sig på de danske offentlige arbejder, som man ikke ubegrundet mente kunstigt nedbragte arbejdsløsheden. Nu krævede de tal på bordet. Bag kravet så departementscheferne truslen om tvangsudskrivning af danske arbejdere til virksomheder i Tyskland. Sådan var det gået med hollandske og talrige andre besatte landes arbejdere. Under udfoldelse af velberegnet fortolkningskunst, prokuratorkneb, tal og tågesnak lykkedes det departementschef Hørup at få det danske arbejdskraftoverskud reduceret til et minimum. Kvintessensen var naturligvis, at alle indgreb over for det danske arbejdsmarked i sidste instans ville være til skade for besættelsesmagten. Der blev aldrig tale om at tvangsudskrive danskere til arbejde i Tyskland. Hertil hjalp også, at tyskerne fra november 1943 frygtede for en invasion i Jylland og derfor påbegyndte store befæstningsanlæg, hvortil anvendtes dansk arbejdskraft, som det lykkedes at tilvejebringe ad frivillighedens vej. Modstandsmænd som f.eks. Frode Jakobsen havde foretrukket en tvangsudskrivning, fordi en moralsk tvetydighed herved var undgået.

*

Mod den stigende tyske terror i form af hen-

rettelser af sabotører, deportationer til Tyskland og hævndrab, de såkaldte „clearing-mord“, kæmpede departementscheferne forgæves. Den smidige og i mange henseender forstående Kanstein blev nu afløst af hensynsløse typer som Mildner, Bovensiepen og Pancke. Departementscheferne kunne vel – og gjorde det også – ved Nils Svenningsen frembære protester over for Best, og de kunne ved særlige lejligheder og under særlige omstændigheder forhale visse tyske enkeltforanstaltninger. Efter 29. august 1943 forhandlede gennem måneder om politiets stilling, særlig dets eventuelle medvirken ved opløsning af antityske aktioner. Der var ikke nogen virkelig stemning herfor blandt departementscheferne, men ved at holde situationen flydende håbede man, at der dog kunne opnås en smule for de danskere, som tyskerne havde arresteret.

En betydningsfuld mulighed herfor opstod, da de danske fængsler i begyndelsen af 1944 kun med besvær kunne rumme tyskernes fanger. I håbet om at kunne få de ca. 400 ikke-jødiske kz-fanger hjem til Danmark og om at hindre fortsatte deportationer tilbød Nils Svenningsen i marts 1944 at lade en fangelejr oprette for danske midler i Danmark. Tyskerne accepterede ideen, og i lyntempo opførtes da Frøslevlejren, som stod færdig i juli 1944. Det lykkedes ikke at få danske fra Tyskland ført til denne lejr, der i stedet optog ny-arresterede danske. Da man havde held til at få lejren delvis dansk bemandet, fik de indsatte en behandling, der lå milevidt over kz-lejrenes. Nogle fanger var heldige og forblev i Frøslev, for andre vandtes der værdifuld tid, inden deportationen til Tyskland fandt sted. Selv om Frøslev således for mange blev en gennemgangslejr, kan det dog slås fast, at dens oprettelse reddede mange danskers liv.

En alvorlig krise kom departementscheferne ud for, da den tyske politifører Pancke mod

Bests viden og vilje 19. september 1944 satte det danske politi ud af funktion og lod ca. 2.000 af den ca. 10.000 mand store styrke deportere til kz-lejre i Tyskland. Resten gik under jorden. Baggrunden for aktionen var dels frygt for, at politiet under en allieret invasion ville gå til angreb mod tyskerne, dels et – som det skulle vise sig – forgæves håb om at provokere modstandsbevægelsen til at træde op, så den kunne nedkæmpes. Departementscheferne overvejede, om de skulle træde tilbage; men efter mange og lange overvejelser og kontakt til politikerne, hvorefter senere, besluttede styrelsescheferne at fortsætte. Navnlig Nils Svenningsen var for at blive ved, så længe der var den mindste mulighed for at være et værn mellem befolkningen og besættelsesmagten, og hans linje sejrede. I stedet oprettedes kommunale vagtværn som en yderst mangelfuld erstating for det professionelle politi.

I hele departementschefernes funktionstid udfoldede navnlig Koch, Svenningsen og Frants Hvass de mest energiske bestræbelser for at hjælpe de danske kz-fanger. Først da den tyske krigsmaskines sammenbrud var en nærforestående, uomgængelig kendsgerning, lykkedes det de danske myndigheder i december 1944 og i de første måneder af 1945 at få hjemtransporteret danske politibetjente og andre kz-fanger; da grev Folke Bernadotte på vegne af Svensk Røde Kors gik ind i dette arbejde, kunne man fra dansk side yde virksom hjælp. Hele dette humanitære arbejde skete ud fra en national og patriotisk indstilling, som tyske regeringskommisærer ikke ville have nærret. Selv om modstandsbevægelsen i forbindelse med aktionen mod politiet bebrejdede departementscheferne, at de blev, billigede den i virkeligheden departementschefernes virksomhed. Efterhånden forsynedes også visse modstandsaktiviteter med dan-

ske statspenge via departementschef H. H. Koch, socialministeriet.

En samlet vurdering af denne unikke periode i dansk politisk og administrativ historie fører da til den konklusion, at departementscheferne og de øvrige offentligt ansatte under store vanskeligheder og ofte med personlig risiko fungerede opfindsomt, ikke-bureaukratisk og effektivt til gavn for det danske folk.

*

Selv om rigsdagen ikke indkaldtes og regeringen ikke fungerede, var det politiske liv dog langt fra suspenderet. Ministermøde i det ministerium, der både var og ikke var, holdtes kun én gang, nemlig 8. marts 1944. Det skete på Scavenius' initiativ. Troværdige forlyden-der var nået frem til ham om, at der forhandledes om et ministerium Buhl, ligesom han var vidende om, at fire af hans – altså Scavenius' – ministre var blevet medlemmer af 13-mandsudvalget, og at nogle af ministrene fortsat havde deres gang i deres ministerier. Det opirrede Scavenius, der synes at have ment, at dersom ministrene ville have indflydelse, måtte det ikke ske i det dulgte, og dersom Buhl var en slags skygge-statsminister, burde han udnævnes nu, hvorved Scavenius kunne fritages for den af politikerne og kongen ønskede position som statsminister i et spøgelsesministerium. Scavenius foreslog direkte, at et ministerium Buhl blev udnævnt straks, hvorefter det kunne undlade at fungere, på samme måde som ministeriet Scavenius. Det var naturligvis en utopi og kun fremsat for at få ministrene til at forstå, at statsministeren ikke ville finde sig i, at de uden om ham fortsat agerede ministre.

Ministrene måtte nu stå til åbenbart skriftet og erkende, at de fleste af dem fortsat kom i ministerierne. Byggende på Jørgen Jørgensen refererer P. Munch i sin sædvanligvis afsvækkende form: „Det var nok efterhånden blevet til en hel del“. I al fald Kjærboel, Bor-

ding, Halfdan Hendriksen og Kofoed havde jævnlig kontakt med deres ministerier, mens Jørgen Jørgensen kun havde været i indenrigsministeriet tre gange siden 29. august. De ikke-partipolitiske ministre synes – bortset fra Kofoed – at have holdt sig helt væk, hvilket er forståeligt, da deres interesse for at påvirke måtte være mindre, når det formelle grundlag manglede. For en mand som dr. Højberg Christensen ville det også være akavet, om han skulle søge de to departementschefer, hvoraf den ene under normale forhold var hans chef, og agere minister. Undtagelsen var Kofoed. Han kunne rent principielt ikke lade være at blande sig og havde svært ved at forstå, at det ikke billigedes af departementschef Dige, der måtte henstille til ham kun at tage sig af lønningsrådet, for hvilket Kofoed var forblevet formand efter sin ministerudnævnelse.

Det er næppe muligt at klarlægge nøjagtigt, hvor stor indflydelse på ministeriernes dispositioner ministrene udøvede. Derimod er der et udmærket kildemateriale til rådighed, når det gælder at klarlægge departementschefernes øvrige forbindelse med politikerne. Meget hurtigt erkendte cheferne nemlig, at det var nødvendigt for dem at have snæver kontakt med politikerne, specielt Buhl og 13-mandsudvalget. Ganske vist hævdede Nils Svenning- sen på et chefmøde 5. oktober 1943, at „man ikke førte politik, men blot administrerede, hvor man skønnede, at man inden for rammerne af dansk lov kunne gøre nytte“. Det var imidlertid en fiktion. Rigtig nok førte departementscheferne ikke partipolitik, og de lov-anordninger, der har været omtalt i det foregående, kunne komme ind under denne definition; men den øverste ministerielle administration vil specielt i en presset situation ikke kunne undgå at træffe beslutninger af væsentlig politisk rækkevidde – idet politik defineres som fordeling af materielle og immaterielle værdier med gyldighed for et samfund. Disse af-

gørelser havde i øvrigt ikke blot betydelige indenrigspolitiske konsekvenser, men var også af udenrigspolitisk karakter, idet de ikke kunne undgå at få betydning for det dansk-tyske forhold.

Der måtte derfor gå tætte tråde til politikerne, og det var i virkeligheden også, hvad disse ikke blot ønskede, men krævede. Den, der mest insisterede på, at departementscheferne måtte handle på eget ansvar, var Wilhelm Buhl. Det var dog også ham, der sagde, „at der jo måtte være grænser for, hvad embedsmændene kunne gøre uden at spørge“. Altså: embedsmændene skulle fremtræde som dem, der styrede, og som tog ansvaret og ubehagelighederne derfor, men politikerne forbeholdt sig ret til i det skjulte at orientere og vejlede departementscheferne. Heri var naturligvis ved udnyttelsen af departementscheferne en god portion opportunisme, men også det reelle politiske hensyn, at Buhl og de af hans fæller, der var begyndt at få kontakt med modstandsbevægelsen, af hensyn til denne og af hensyn til de allierede ønskede at fremstå som frigjort fra den forhandlingspolitik, som modstandsbevægelsen havde bekæmpet, men som de samme politikere havde fundet nødvendig. Det overordnede hensyn var naturligvis, at en sådan fremgangsmåde bådede land og rige bedst.

Politik læres ikke i søndagsskolerne, men departementschef bliver man ikke uden at være klar over dette forhold, og styrelsescheferne forstod da også 1943-45 at tage bestik derefter.

Da departementschef Dige i oktober 1943 fandt det tilrådeligt at hæve de lavestlønnede tjenestemænds løn, erkendte han straks dette spørgsmåls politiske karakter og optog kontakt med nogle politikere. Da værnemagten i november 1943 krævede 10.000 mand til fæstningsarbejde i Jylland, diskuterede departementscheferne Jacob Høirup og Koch

22. november 1943 efter tilskyndelse fra Nils Svenning den denne sag med Kjærboel. Senere samme dag diskuterede Høirup og Svenning den den med Buhl. Høirup fandt det nødvendigt at give entreprenørerne tilladelse til i annonceringen efter arbejdskraft at se bort fra løntarifferne. Hans vurdering, som altså fik politisk dækning, var, at man ellers ikke fik arbejdere nok ad frivillighedens vej, og tysk tvangsudskrivning af danske arbejdere ønskede man ikke.

I de langvarige forhandlinger om politiets forhold deltog politikerne også. Det var som alt berørt kommet i en overmåde vanskelig situation ved at nægte sin bistand til opklaring og bekæmpelse af modstandsaktiviteter. Dette var tyskerne ikke uden videre til sinds at af finde sig med, og under trussel om opløsning af politikorpset ledsaget af dødsdomme og deportationer forhandlede der i november-december 1943 om, hvorvidt politiet skulle indgå på en eller anden overenskomst med tyskerne for at undgå „polske tilstande“. Departementschef Eivind Larsen forelagde denne sag for 13-mandsudvalget. Blandt dets medlemmer var Buhl den ivrigste for, at departementscheferne skulle indgå på en aftale med det tyske politi om det danske politis deltagelse i sabotagebekæmpelsen. Buhls synspunkt var, at politiet burde bevares intakt i tilfælde af et tysk sammenbrud. Med en våbenløs og opløst dansk hær måtte det være så meget mere betydningsfuldt at have et stærkt, politisk loyalt korps, så at en modstandsbevægelse, hvis karakter politikerne på dette tidspunkt kun havde et vagt kendskab til, ikke fik for stor magt. Ingen i udvalget modsagde Buhl. Politimesterforeningens formand, Aage Seidenfaden, der blev kaldt til udvalgets møde, mente også, alle forhold afvejet, at man burde gå i forhandling med tyskerne om en overenskomst for at undgå politiets opløsning. Eivind Larsen blev altså tilskyndet af politikerne til

at udarbejde en overenskomst, hvori det danske politi gik ind på at opklare sabotage, mod at de anholdte forblev under dansk jurisdiktion.

Blandt departementscheferne fremkaldte udkastet en spændt diskussion, idet bl.a. Graae og Wilcke var de ivrigste modstandere af, at dansk politi skulle ud i efterforskning og bekæmpelse af sabotage, efter at det 29. august var kommet til en art krigstilstand mellem Danmark og Tyskland. Svenningsen og Eivind Larsen var dog fortsat for en forhandling med tyskerne om en overenskomst, og hertil fik de støtte af 14 af kollegerne, bl.a. ud fra den betragtning, at det måske kunne have en gavnlig virkning blot at forhandle. 7. januar 1944 overrakte Eivind Larsen Pancke forslaget.

Under forhandlingerne ytrede Barfod utilfredshed med, at Eivind Larsen havde fremkaldt en stillingtagen fra politikerne, før departementscheferne havde fået sagen til drøftelse. „Nu var embedsmændene bundet“, mente han, mens f.eks. Koch var af den opfattelse, at ifølge hele departementschefstyrets karakter kunne kun Eivind Larsen være bundet. Flertallet af cheferne fandt dog Eivind Larsens initiativ ligefrem positivt – med Diges ord: „Embedsmandsstyret var afhængig af kontakten med politikerne“. Et par som Wilcke og Korst mente vel, at 13-mandsudvalget var „et anonymt udvalg“, som man kunne se bort fra, mens eksempelvis J. C. Mogensen på den anden side ligefrem foreslog fællesmøde mellem chefer, ministre og politikere. Ingen af disse to ydersynspunkter kunne følges, og i stedet fortsatte man da med det, der var ved at blive praksis, nemlig at søge politisk tilslutning til alle væsentlige sager enten i 13-mandsudvalget eller hos den eller de politikere, som den pågældende styrelseschef fandt det rimeligt at rådspørge. Det kan for en eftertid virke løst og tilfældigt,

men faktum er, at cheferne sørgede for at få en sådan politisk rygdækning, at de ikke kunne beskyldes for at politisere. Men hvorledes skulle man forholde sig, hvis politikerne ikke var enige?

Det kom til prøvelse i marts 1944. Landbrugsministeriets departementschef, Wilcke, var ængstelig for, at man ville komme til at mangle høstarbejdere, og Jacob Høirup overvejede da i givet fald at udarbejde en lovanordning, som skulle sikre landbruget den nødvendige arbejdskraft. Men han vidste fra fagforbundene, som han havde snæver forbindelse med, at en sådan lovmæssig overflytning af arbejdskraft fra velbetalt arbejde i tørvemoser og brunkulslejer samt arbejde for værnemagten til mindre godt betalt høstarbejde for bønderne var upopulær blandt arbejderne. Han drøftede derfor sagen med Buhl, der ville have den i 13-mandsudvalget. Dette kunne ikke enes, og Buhl afleverede da det svar til departementscheferne, at man ikke ville „give administrationen nogen vejledning. Hvis den ønskede en sådan lovgivning, måtte den selv tage ansvaret“.

Høirup mente, at kriteriet for departementschefernes magt var, om den pågældende foranstaltning ville kunne gennemføres under normale forhold. Buhls svar viste, at det kunne den ikke, og derfor ville Høirup ikke udstede nogen lovanordning om høstarbejdere. Det ville i virkeligheden – uanset al teoretisk snak – være uholdbart. Når man aldrig før havde haft en sådan anordning, og når yderligere kun et mindretal af politikerne (især fra Venstre) ønskede den, mens et flertal (især fra Socialdemokratiet) var imod, er det let at se, at der ville gå skår i departementschefernes „objektivitet“, hvis de alligevel gennemførte den. Det var ganske vist også en politisk handling ikke at gennemføre den af Wilcke ønskede anordning, men den, det trods alt var lettest at finde forståelse for blandt politikerne.

Som politikernes rådslagning om denne sag er overleveret, vidner den om deres evne til på grundlag af en enkelt sag at opbygge et princip. Især Ole Bjørn Kraft argumenterede for, at politikerne ikke skulle tage beslutninger, som om de var rigsdag; derfor var han imod, at de udtalte sig nu, og mente, at administrationen kunne gennemføre sagen, hvis den fandt det nødvendigt. Buhl, Bording, Knud Kristensen og Jørgen Jørgensen var enige med Kraft, mens A. M. Hansen – og Munch, der dog tav – mente, at man ikke „kunne nægte departementscheferne råd“. Krafts m.fl.s standpunkt lod sig opretholde i den konkrete sag, men i virkeligheden forbeholdt de sig principielt retten til at gribe ind og give råd, der havde en befalings karakter – nemlig i helt vitale politiske anliggender. Der måtte jo, som Buhl sagde, være grænser for, hvad embedsmændene kunne gøre uden at spørge.

Og vist spurgte de. I forbindelse med jødeforfølgelserne i oktober 1943 opstod tanken om statsfinansiering af illegale aktiviteter. Departementschef Dige var i princippet positivt indstillet, men var ængstelig for på dette tidspunkt at gå ind i en sådan aktivitet, der i givet fald kunne have undermineret departementscheferne. Han drøftede sagen med Buhl, der var af samme mening. Departementschef Koch, der uafhængigt af Dige allerede 30. august 1943 var begyndt at gruble over problemet, kunne dog ikke slippe tanken om statsmidler til „særlige formål“. I forbindelse med det britiske bombardement i januar 1943 af B & W havde Arbejdsgiverforeningen oprettet en hjælpefond, der skulle støtte de danske hjem, som utilsigtet var blevet skadet eller ødelagt i denne anledning. Denne fond gik med betydelige arbejdsgiverbidrag ind i finansieringen af de illegale jødetransporter. I juni 1944 fik Koch efter forhandling med Buhl og H. C. Hansen samt Privatbankens

direktion maget det så, at socialministeriet hos finansministeriet fik en særlig bevilling, begrundet med, at det i tilfælde af egentlige krigshandlinger i Danmark ville være „rigtigt i tide at placere beløb uden for den offentlige administration“ til brug for tilfælde, hvor den almindelige lovmæssige hjælp ikke var tilstrækkelig, hed det i motiveringen. Dansk Arbejdsgiverforenings medlemmer ud over landet ville være egnede til at fordele disse midler. Ved at operere med forskellige konti i Privatbanken kunne en del af disse penge over Arbejdsgiverforeningens hjælpefond af socialministeriet anvendes til forskellige illegale formål. Finansministeriet bevilgede straks 10 mill. kr. og i september 1944 yderligere 30 mill. Hermed var i forståelse med Buhl og H. C. Hansen staten begyndt at finansiere væsentlige dele af den illegale kamp. Det er åbenbart, at departementscheferne Koch og Dige måtte have dækning for en sådan transaktion hos politikerne, og de fik den.

I maj 1944 krævede tyskerne på ny det danske politis medvirken i sabotagebekæmpelsen, nu ved bevogtning af virksomheder, der arbejdede for besættelsesmagten. I modsat fald ville man indskrænke den danske politistyrke og i øvrigt skride til drakoniske sanktioner over for tilfangetagne sabotører. Eivind Larsen sendte kravet til høring ved politiets organisationer og modtog derpå 31. maj et af rigspolitichef Begtrup-Hansen affattet memorandum, der bar præg af de vanskeligheder, politiet havde med at komme til klarhed over, hvilket onde det skulle vælge: opløsning af politiet med Schalburgkorpsets overtagelse af funktionerne til følge eller en højst upopulær sabotagevagttjeneste. Den overvejende indstilling var dog negativ, men i øvrigt henskedes afgørelsen til departementscheferne. Eivind Larsens konklusion var, at det eneste, man herefter kunne tilbyde tyskerne, var

bevogtning af de offentlige el-, vand- og gasværker.

Problemet blev af Nils Svenningsen, Eivind Larsen og Aage Svendsen forelagt Buhl, Knud Kristensen, Ole Bjørn Kraft og Jørgen Jørgensen. Disse fire politikere ønskede imidlertid sagen op i 13-mandsudvalget. Denne forsamling var delt i sin opfattelse, og det besluttedes, at man ville høre modstandsbevægelsen, som Buhl var i kontakt med! Tiderne var i sandhed skiftet. Modstandsbevægelsens svar (givet af Mogens Fog og Flemming B. Muus) støttet af Special Operations Executive, den særlige britiske organisation for undergrundsarbejde, var, at man skulle afvise at acceptere tyskernes ønsker i politisagen. 3. juni meddelte Buhl dette til Svenningsen og 13-mandsudvalget, hvis 12 tilstedeværende medlemmer intet havde imod at tilbyde bevogtning af de offentlige værker, men derudover delte sig i to lige store grupper. H. P. Hansen, P. Munch, Jørgen Jørgensen, A. M. Hansen, Stensballe og Oluf Pedersen ville søge forhandling med tyskerne for at sikre politiets beståen, mens Buhl, Bording, Fibiger, Halfdan Hendriksen, Kraft og Knud Kristensen ønskede, at man skulle give afslag.

Det var altså en delt udtalelse, som departementscheferne modtog. De kunne ret beset gøre, hvad de ville. Men selv om der var en socialdemokrat og en venstremand blandt forhandlingstilhængerne, lå det politiske tyngdepunkt med Buhl og Knud Kristensen dog hos nejsigerne. Det synes ikke muligt at afgøre, om dette forhold har haft nogen indflydelse på departementschefernes afgørelse. I al fald gjorde politikernes udtalelser det muligt for Eivind Larsen at få tilslutning til et nej, skønt Nils Svenningsen og andre med ham ikke var glade for denne udgang. Svaret blev afleveret 5. juni 1944. Dagen efter skete de allieredes invasion i Normandiet. Departementschefernes opfattelse var, at det 6. juni

næsten ville have været ugørligt at sige nej, da dette af tyskerne ville være blevet udlagt som, at departementscheferne nu „vejrede morgenluft“. Alvorlige konsekvenser fulgte ikke umiddelbart efter afslaget. 17. juni anmodede Best om, at man fra dansk side straks optog forhandlinger med Pancke om en reduktion af det danske politi til før-besættelsesstørrelse.

Det hidtil snævraste samarbejde mellem politikere og embedsmænd fandt dog sted under folkestrejken i København i juni-juli 1944. Da denne nåede en kulmination 30. juni, var hovedstaden det nærmeste en revolte, den både før og siden har været, med barrikadebyggeri, bål i gaderne, planløse tyske skyderier og som følge deraf talrige dræbte og endnu flere sårede. Departementschefernes holdning var ikke at blande sig i denne konfrontation, men Best krævede under trussel om beskydning af København, at de danske myndigheder greb ind. Nils Svenningsen kaldte da både sine kolleger, politikere (Buhl og Kjærboel), fagforeningsrepræsentanter (Eiler Jensen og Axel Olsen) og ledende københavnske kommunalpolitikere (Viggo Christensen og H. P. Sørensen) til møde. Det var Svenningsen, Høirup og Koch, som på departementschefernes vegne forhandlede med fagforeningslederne, borgmestrene og politikerne. Buhl var utilbøjelig til at deltage i udsendelse af et opråb til befolkningen om at standse strejken, mens de to øvrige grupper var rede dertil og gerne så styrelsescheferne slutte sig til dette. Navnlig Jacob Høirup plæderede for, at man skulle gøre det. Han fik næsten alle kollegerne med sig ved hjælp af det behændige argument, at det jo var arbejdernes egne organisationer, der udsendte opråbet, og at departementscheferne blot skulle tilslutte sig det.

Imidlertid blev udover Buhl og Kjærboel også Bording, Kraft, Knud Kristensen og Jørgen Jørgensen inddraget i forhandlin-

gerne. Der blev nu enighed mellem alle parter om en udtalelse, der opfordrede til at genoptage arbejdet. Den indledtes efter forslag fra Koch med de forløsende ord: „I forståelse med cheferne for centraladministrationen og repræsentanter for de samarbejdende partier ønsker undertegnede repræsentanter for hovedstadskommunerne samt danske arbejds- og erhvervsorganisationer“ o.s.v. Det reelle i denne formulering var, at styrelseschefer og rigsdagspolitikere var enige med de øvrige underskrivere om, at strejken for befolkningens skyld burde standses, men at de to førstnævnte grupper ud fra forskellige standpunkter gerne ville distancere sig en smule fra denne kontroversielle indgriben, departementscheferne, fordi de – uagtet de ikke betragtede sig som et kollektiv – ønskede at bevare deres „upolitiske“ status, rigsdagspolitikkerne, fordi de var under pres af modstandsbevægelsen.

Hverken denne eller dr. Best var tilfreds med opfordringen. På trods af Buhls bønner opfordrede Frihedsrådet i stedet til at fortsætte strejken, og den tyske rigsbefuldmægtigede fandt udtalelsen polemisk over for tyskerne. Situationen var nu katastrofal. Alene 1. juli dræbtes 23 og såredes 203. Hovedstaden blev erklæret i militær undtagelsestilstand, den blev afspærret fra omverdenen, og der blev lukket for vand, el og gas. Nu greb imidlertid Hedtoft-Hansen og H. C. Hansen i forståelse med Buhl ind. De fik mobiliseret Duckwitz, som fik omstemt Best. Jørgen Hæstrup gisner utvivlsomt rigtigt, når han mener, at Best var blevet bekymret for, at en militær aktion over for hovedstaden ville give det tyske militær og politi endnu mere magt og derved svække Bests position over for Berlin. En beklagelse over besættelsesmagts foranstaltninger blev i det danske opråb ændret til det neutrale „den sidste tids begivenheder“. Til gengæld lukkede tyskerne søndag 2. juli op for værkerne. Best frafaldt et krav om Eivind Larsens og Eiler

Jensens afgang. Dette bragte imidlertid ikke strejken til ophør, og gennem en mellemmand skabtes kontakt mellem departementschef Koch og Frihedsrådet, repræsenteret bl.a. ved Frode Jakobsen, for at få dette til at medvirke til strejkens standsning. Modstandsbevægelsen krævede imidlertid garantier for, at Schalburgkorpset og tysk militær blev trukket væk fra gaderne, og ret til at offentliggøre dette. Også det opnåedes. Mandag 3. juli offentliggjorde Frihedsrådet sin opfordring til strejkestandsning, formuleret som en sejrbulletin. Samtidig gik Buhl, Ole Bjørn Kraft, De samvirkende Fagforbunds formand, Eiler Jensen, Dansk Arbejdsgiverforenings formand, T. K. Thomsen, og overborgmester Viggo Christensen til mikrofonen og opfordrede til at standse strejken. Tilladelsen til at tale uden censur var indhentet af Svenningesen hos Best efter krav fra Buhl, der også selv forhandlede med Best. Mandag 3. juli 1944 blev arbejdet da genoptaget. Strejken var forbi, en katastrofe var afværget.

Om det var Frihedsrådet eller embedsmænd, politikere og organisationsmænd, der gik af med sejren, er et fortolkningsspørgsmål. Det politisk interessante ved denne krises afvikling er, at her var departementscheferne involverede i forhandlinger ikke blot med modparten, dr. Best, men også med politikere såvel fra rigsdagen som fra Københavns rådhus og med de to store interesseorganisationers ledere og dertil ydermere med Danmarks Frihedsråd. Begivenhederne var i dette tilfælde så voldsomme, at politikerne havde måttet træde offentligt frem og ikke havde kunnet nøjes med at agere bag scenen. Det politiske system var ikke ganske sat ud af funktion, men det betjente sig rigtignok af usædvanlige virkemidler.

Aktionen mod politiet 19. september 1944 førte som allerede berørt til alvorlige overvejelser af, om departementscheferne nu burde

gå af, hvilket ønskedes af Frihedsrådet, om end med tvivl i sindet. 20. september kl. 20 mødtes en delegation af departementschefer med Buhl, Kraft og Knud Kristensen samt kabinetssekretær Bardenfleth. Jørgen Jørgensen havde man ikke kunnet få fat på. Disse tre politikere var for, at departementscheferne nu trådte tilbage. Hverken praktisk eller psykologisk havde de længere muligheder, sagde Buhl. Hans vurdering var rent politisk, idet der ikke godt kan være tvivl om, at han mente ikke at kunne holde til at gå ind for en opretholdelse af departementschefstyret, hvis Frihedsrådet stod fast på dets ophør. Over for de politiske repræsentanter argumenterede Koch ud fra det synspunkt, at kravet om afgang ville tvinge departementscheferne ud i et politisk ansvar, der stred mod kernen i det arrangement, der var truffet. Hvis derimod både Frihedsrådet og politikerne klart ønskede departementschefernes afgang, måtte de gå. I departementschefernes plenum viste den overvejende stemning sig at være, at man med denne indstilling hos politikerne ikke kunne fortsætte. Men Jacob Høirup satte fingeren på det afgørende punkt. Var disse tre politikere nu også eksponenter for den politiske opinion? Han vidste således efter kort før mødet at have aflagt et besøg hos Eiler Jensen, at denne frygtede for arbejdernes kår, hvis „uønskede elementer kom til“. Både Aage Svendsen og Svenningsen sluttede sig til dette synspunkt. Svenningsen ville ikke ubetinget følge politikernes anvisninger, i al fald ikke uden videre disse tre's. Nu blev Svenningsen virkelig politiker, idet han 21. september foreslog, at man også søgte kontakt med erhvervenes og arbejdernes repræsentanter. „Så får han sin vilje“, sagde Buhl til departementschef Koch, da han hørte, at Svenningsen ville indkalde organisationsformændene. Svenningsen ville med andre ord uden om rigsdagspolitikkerne skaffe sig politisk rygdækning for

at fortsætte. Han må have været klar over, at mange af politikerne i virkeligheden var enige med ham. Ved en drøftelse samme dag med 10 politikere, repræsenterende de fire gamle partier, fik han da også tilslutning til at tage en bredere drøftelse med repræsentanter for erhverv og kulturliv. Også politikerne måtte være interesseret i at få så bred folkelig tilslutning som muligt til den beslutning, der skulle træffes. I de politiske rådslagninger, der inden mødet i notabelforsamlingen fandt sted i 13-mandsudvalget og i partigrupperne, viste uenigheden sig stor. Buhls og Krafts standpunkt støttedes vel nærmest kun af Hedtoft-Hansen og H. C. Hansen og nogle konservative, mens f.eks. H. P. Hansen, Bording og nu også Knud Kristensen var imod.

Kl. 20 mødtes så notabelforsamlingen med udvalget: 10 politikere, 26 erhvervsrepræsentanter fra DsF, Arbejdsgiverforeningen, Industrirådet, Grosserer-Societetet, Landbrugsrådet, Provinshandelskammeret, Nationalbanken o.s.v. samt Københavns biskop og Københavns Universitets rektor. Det viste sig meget hurtigt, at denne udsøgte, men også repræsentative forsamling var ganske på Nils Svenningsens side. Buhl og Kraft stod alene. Da Buhl mærkede stemningen, trak han noget i land, mens Kraft mente, at departementscheferne kunne overlade styret til kontorcheferne. Det var en helt umulig tanke, dels fordi der ingen styring ville blive på de enkelte ministerier, dels og navnlig fordi hverken amtmænd eller kontorchefer ville blive, hvis styrelsescheferne gik. På dette møde udtalte politikerne sig „rent personligt“ og „for at høre udtalelser fra anden side“. Først efter at sagen var blevet forelagt partigrupperne, fik departementscheferne 22. september politikernes svar: Bliv!

De besluttede sig da for at fortsætte, og hertil sluttede Buhl og Kraft sig nu også, om end med visse forbehold. Cheferne afgav en protest til

tyskerne mod politiets opløsning, og Buhl lovede at søge at få modstandsbevægelsen til at afstå fra angreb på departementscheferne. Ved Svenningsens vedholdenhed og sikkerhed på sit eget standpunkts rigtighed og ved de modstandsorienterede politikeres ambivalente holdning var det ved hjælp af den bredt sammensatte forsamling lykkedes at skabe et tilfredsstillende grundlag for at fortsætte. Politikere fra alle partier var bundet, organisationerne også.

Forbindelsen mellem departementscheferne og politikerne fortsatte også efter denne beslutning. I slutningen af september 1944 forhandlede cheferne med H. P. Hansen, der var formand for Den danske Købstadforening, og med flere andre kommunalpolitiske repræsentanter med henblik på oprettelsen af kommunal vagtværn (med løfte om statsfinansiering), der skulle yde en nødtørftig, ordenspolitimæssig beskyttelse af borgerne. I oktober 1944 krævede tyskerne på ny arbejdskraft til befæstningsanlæg, nu i Sønderjylland. Jacob Høirup optog da kontakt med Eiler Jensen, DsF, Axel Olsen, arbejdsmændenes formand, og T. K. Thomsen, arbejdsgivernes formand, samt med Buhl og Kjærboel. Alle var enige om at afvise det tyske krav. Tyskerne måtte selv skaffe sig den fornødne arbejdskraft, og dersom arbejdsløse vægrede sig ved at tage dette arbejde, skulle de ikke miste deres understøttelse. På et møde 26. oktober indtog 13-mandsudvalget samme standpunkt uanset eventuelle tyske represalier.

Sluttelig skal det nævnes, at finansministeriet fortsatte bestræbelserne på at bekæmpe inflationen ved at opsuge penge gennem indenlandske statslån. Lovanordninger herom blev udstedt i november 1943 og i maj, november og december 1944. Nationalbankdirektør Bramsnæs ønskede endnu større statslån, men departementschef Dige måtte holde igen, fordi Vilh. Buhl var mere moderat, og Dige

ønskede ikke at gå længere, end 13-mandsudvalget kunne acceptere. I hemmelighed forberedte finansministeriet også efterkrigstidens lovgivning om engangsbeskatning og pengeombytning.

*

I departementschefstyrets tid skete den fuldstændige separation mellem Danmark og Island. For at komme tyskerne i forkøbet havde briterne besat Island – og Færøerne – i foråret 1940. For Færøernes vedkommende ledte den faktiske adskillelse og de store krigsfortjenester til en stimulering af selvstændighedstrangen førende frem til hjemmestyrelsen af 1948; men mens Færøerne forblev under den danske krone, tog Island altså det definitive skridt bort fra den. Sandheden er imidlertid, at Island i virkeligheden var blevet selvstændigt allerede ved forbundsloven af 1918, hvorefter alene konge, udenrigstjeneste og fiskeriinspektion var fælles. I forbundsloven bestemtes det, at begge parter fra 1. januar 1941 kunne kræve forhandlinger om overenskomsten. Derpå kunne hvert land inden for tre år ensidigt ophæve unionen. Altinget havde i al fald to gange inden krigen erklæret, at forbundsloven ville blive opsagt, så snart det var muligt. Den faktiske adskillelse i 1940 medførte et betydeligt skridt frem mod selvstændigheden. En kraftig folkestemning ønskede den med det samme. I maj 1941 vedtog altinget nok, at man ikke agtede at forny forbundsaf-talen med Danmark, men samtidig efter britisk henstilling, at man dog på grund af krigen ikke nu ville ophæve denne. Baggrunden for briternes ønske var, at de ikke gerne så en formel adskillelse mellem de to lande udnyttet i den tyske propaganda. Den danske regering havde akkviesceret ved islændingenes ønske, om end med beklagelse.

Kort derefter overtog USA beskyttelsen af Island. Briternes holdning blev herefter en

anden. Nu kunne de ikke hæfte for, hvad der skete i Island, og de fandt det ligefrem fordelagtigt, om Island blev selvstændigt. Til gengæld indtog USA nu det samme standpunkt som tidligere Storbritannien. Opsigelsesfristen måtte overholdes, og det blev den. 25. februar 1944 vedtog altinget, at forbundsloven skulle ophæves, og 8. marts 1944 tillige, at der skulle indføres republik – alt under forudsætning af godkendelse ved folkeafstemning.

Denne udvikling ramte kong Christian hårdt. Hans omgivelser rådslog intenst og inddrog både dansk-islandsk nævn og Nils Svenningsen i forsøg på at hindre, at bruddet blev gennemført nu. Svenningsen henstillede, at man spurgte Erik Scavenius; denne var først imod at gøre noget, fordi man efter hans mening aldrig burde foretage et skridt, der på forhånd var resultatløst, men han accepterede dog, at kongen 4. maj 1944 sendte en proklamation til Island, hvori det henstilledes, at beslutningen om unionsadskillelsen blev udsat til efter krigen. Folkeafstemningen i slutningen af maj 1944 var imidlertid utvetydigt – d.v.s. næsten 100% – for både adskillelse og republik. Den islandske førsteminister henvendte sig til kongen for at opnå hans accept af de foretagne skridt, men med Scavenius' billigelse undlod man fra dansk side at besvare henvendelsen. På den anden side kunne det virke uheldigt for det fremtidige forhold mellem de to lande, om der slet ingen tilkendegivelse kom fra Danmark.

Spørgsmålet blev påtrængende derved, at Store Nordiske Telegraf-Selskabs direktør, Bent Suenson, der kom hjem fra Sverige 15. juni 1944, over for prins Axel kunne oplyse, at vor gesandt i Stockholm, kammerherre Kruse, var i tvivl om, hvorledes han skulle reagere på en invitation fra Islands gesandt til at komme til en modtagelse 17. juni i anledning af, at Island denne dag proklamerede sin selvstændighed. Efter Suensons opfattelse ville

det bedste i virkeligheden være, om kongen sendte et personligt budskab til Island. Han talte med prins Axel herom og denne igen med kongen. Resultatet blev da ikke blot, at Kruse som de andre gesandter kunne gå til receptionen, men også at kammerherre Bardenfleth og Nils Svenningsen i fællesskab affattede et lykønskningstelegram, som Scavenius og Buhl godkendte, hvorefter det med kongens billigelse afgik. Det fik den ønskede aflastende virkning. Nogen misstemning var der vel endnu nogle år, ikke blot hos kong Christian, men også i dele af den danske befolkning, over, hvad man opfattede som islandsk utålmodighed, en utålmodighed, som man mente islændingene burde have styret, til krigen var forbi. Men islændingene kunne henvise til, at de havde overholdt unionsaftalens bestemmelser. I øvrigt var det ikke at forvente, at en så stærk national selvstændighedsbevægelse som den islandske ville tage sentimentale hensyn, lige så lidt som den lod sig styre politisk. Nu – en menneskealder senere – må det nok konstateres, at det føles naturligt, at den fjerne kæmpede med sit eget sprog og sin egen kultur er selvstændig. Til gengæld kan det også nu siges, at de mange nationalistisk betonedede angreb, der tidligere blev fremsført mod Danmark for udnyttelse af Island, i høj grad har været overdrevne.

*

I de sidste måneder af besættelsen ændrede kontakten mellem rigsdagspolitikkerne og styrelsescheferne karakter. Der opstod nu ikke i forhold til besættelsesmagten problemer, der krævede eller gjorde det ønskeligt at få politisk dækning. Politikernes interesse samlede sig mere og mere om modstandsbevægelsen, om befrielsesforholdene og om efterkrigstidens lovgivning. For de ministerier, der måtte forberede kommende, nødvendige love, blev kontakten med politikkerne intensiveret. Såle-

des havde Jacob Høirup i de fire første måneder af 1945 i det mindste ti møder med Kjær-bøl og tre-fire med Buhl. For andre departementschefer ebbede kontakten helt ud.

Der var under krigen ikke én dag, hvor det danske administrationsapparat ikke fungerede. Det havde ikke været nogen let opgave. De praktiske vanskeligheder var store alene af den grund, at krigsforholdene f.eks. fremkaldte knaphed på forsyninger. De var mere end besværlige på grund af tyskernes uberegnelighed, og der var også den stadig mere modstandsorienterede opinion at bakse med. Endelig var der departementschefernes forhold til politikere, der i denne fremstilling har været særlig fremhævet. Herom kan vi altså konstatere, at den enkelte departementschef ikke i nogen betydningsfuld sag undlod at drøfte denne med den eller de politikere, som han følte sig nærmest knyttet til eller fandt det oportunt at rådspørge. Politikere var ikke altid glade for at blive taget i ed – lige så lidt, som de havde været det i Scavenius' tid – men de måtte dog give styrelsescheferne de svar, disse ønskede og forventede, på samme måde som i Scavenius' tid. Politikere var klare over departementschefstyrets nødvendighed, men de ønskede at kunne vaske hænderne. Der var en udtalt tendens til, at politikere gerne ville skubbe departementschefstyret foran sig; men det skal dog understreges, at i de historiske situationer levede politikere – nogle mere nølende end andre – op til det ansvar, som de var valgt til at bære, uagtet de midlertidigt var i nummer i reserven.

*

Skønt denne fremstilling kun tager sigte på de politiske forhold – endda indsnævret til den del af disse, der angår ministerierne – er modstandsbevægelsen dukket op igen og igen. Man kunne også vende det om og sige: netop

derfor. Modstandsbevægelsen var nemlig blevet en såre betydningsfuld indenrigspolitisk faktor, hvad den ikke havde været i begyndelsen. Så diffus den end var 1940-42, havde dens nålestik dog indvirkning på de dansk-tyske relationer. Fra 1942 begyndte aktive modstandsfolk med sans for, hvad politisk koordination betyder, at organisere frihedskampen på landsbasis. Først og fremmest var det kommunisterne, der var indstillet på illegalitet allerede før juni 1941, men også andre med et andet partipolitisk udgangspunkt var med, blandt dem f.eks. cand. mag. Frode Jakobsen, der blev den drivende kraft i organisationen Dansk Studiering, efter 29. august 1943 omdøbt til Ringen.

Frode Jakobsen blev også primus motor i de bestræbelser, der førte til oprettelsen af Danmarks Frihedsråd for derved at skabe en fællesledelse af modstandsbevægelsen. Flere havde været inde på samme tanke, men med hele hans seje udholdenhed blev det Frode Jakobsens bestræbelser, som satte frugt. De begyndte i marts 1943. Der var mange vanskeligheder og betænkeligheder, og først i begyndelsen af august var Frihedsrådet samlet. Det bestod da af Frode Jakobsen (Ringen), professor Mogens Fog (Frit Danmark) samt civilingeniør Erling Foss, redaktør Aage Schoch, Børge Houmann (DKP) og professor Arne Noe-Nygaard (Dansk Samling), sidstnævnte i stedet for partiets leder, Arne Sørensen, der på grund af sine udstående ører og hele statur var for let genkendelig. Frihedsrådet blev altså planlagt før 29. august 1943 som et privat, af offentligheden ukendt organ. Men 16. september trådte det frem, nemlig ved en proklamation om dets oprettelse. Fra London støttede Christmas Møller gennem udtalelser i BBC Danmarks Frihedsråd.

*

På dette sted skal to politikere fra et nyt

politisk lag i vort folk introduceres – begge senere ministre.

Frode Jakobsen (f. 1906) er af skikkelse uanselig, men med stærke øjne, af væsen er han kejtet, men han har Jyllands sejhed i sit sind. En af dem, der dementerer sætningen: Kommer bjerget ikke til profeten, må profeten komme til bjerget. Han prøver at flytte det og slår sig hellere til blods, end han giver sig. Han er født med det, Jakob Knudsen kalder sind, og han er vokset op i et miljø, som både Jakob Knudsen og Henrik Pontoppidan har beskrevet. Frode Jakobsen stammer fra Øster Jølby på Mors, hvor hans far var friskolelærer. Skønt i opposition til faderen, der var 52 år ældre, lærte han dog af ham værdien ved frihed og demokrati. Der var 12 børn i hjemmet. Bønderne, som sluttede op om friskolen, ville ikke blot bestemme, hvem der skulle være deres præst og deres degn, de ville også selv afgøre, hvor lidt deres åndelige betjening skulle erholde i løn. Fra sit 12. til sit 18. år var Frode Jakobsen røgter. Når gårdmandsbørnene legede, skøttede degnens Frode kreaturer eller sankede sten på marken. Sådant er ikke godt for et følelsesfuldt barn. Han længtes efter menneskelig kontakt, og han savnede intellektuel stimulans. I skolen lod hans far røgterdrengene sove, hvilket var menneskeligt, men ikke udviklende. Først da Frode Jakobsen var 18, kom han i Viborg Katedralskole på bæk med 14 års poge i 4. mellem. Finansieringen af opholdet på dette jyske parnas tilvejebragtes ved aktietegning blandt Øster Jølbys bønder. Han havde suget til sig ikke blot af grundtvigsk bragesnak, men også af regulære kundskaber, hvorfor han da også blev student i tidens fylde, nemlig i 1929. Han fik ug i gennemsnit.

Den fattige, men godt begavede morsingbo blev installeret på Valkendorfs Kollegium, hvor han levede efter en personligt hos dr. Mikkel Hindhede indhentet kostplan, hvis

væsentligste bestanddele var byggrød og skummetmælk. Hans ønske var at blive magister i det, filistrene kaldte almindelig og sammenlignende morskabslæsning, d.v.s. litteratur, og derpå doktorere på en afhandling om Nietzsche og Kierkegaard som psykologiske typer, hvilket næppe ville blive morskabslæsning. Uden at opgave tanken om doktordisputats blev Frode Jakobsen i 1939 cand. mag. i tysk og dansk. Det gav dog adgang til en stilling, hvis en sådan var ledig. I 1940 udsendte han en bog om Nietzsche og den kristelige moral. Den er på et højt niveau en videnskabelig uangribelig indføring i Nietzsches digteriske og kaotisk udformede filosofi. Bogen viser Frode Jakobsens dybsindighed og skarpe iagttagelsesevne.

Frode Jakobsen var fra første færd på det rene med, hvad den nazistiske fare i Tyskland betød. Han var tidligt blevet socialdemokrat og mødte i København straks efter Hitlers magtovertagelse tyske emigranter. Allerede i sommeren 1933 var han illegal kurér mellem landflygtige tyskere i København og disses kammerater i Hamburg, og året efter oplevede han venners henrettelse. På danske nazisters møder fik han prygl. I 1937 giftede han sig med en jødisk emigrant.

Da 9. april kom, vidste han bedre end de fleste, hvad det betød, og hvad han ville. Disputatsen om de to, han har kaldt „vilde idealister“, blev skrinlagt. Problemet, om Gud er død, blev luksus for idealisten Frode Jakobsen. Man skal stå inde for det, man synes er sandt. Harmen ved at svigte i kampen mod uretten drev Frode Jakobsen ind i et aktivt arbejde for at bekæmpe besættelsesmagten. Allerede i april 1940 havde han tanker om at søge kontakt med England; men kammeraterne i Clarté fandt noget sådant for u-marxistisk og umuligt, hvilket sidste Frode Jakobsen også måtte erkende. Han søgte så ad legal vej at komme til Tyskland for dér at

knytte kontakten til de illegale, antinazistiske grupper, han havde rejst som kurér for i 1933. Men også dette viste sig umuligt. Han måtte da blive i Danmark. Langsomt, men målbevidst og under store personlige ofre begyndte han da fra vinteren 1940-41 at bygge en dansk modstandsorganisation op. Godt to år efter bar hans og hans kammeraters anstrengelser frugt.

*

Frode Jakobsens diametrale modsætning, hvad angår sind, temperament og apparition, men ikke i synet på modstandskampens nødvendighed, var Mogens Fog. Hvor Frode Jakobsen var kantet og tung, lidenskabelig og billedlig talt med landbrugsmedhjælperens tømmer over skulderen, var Mogens Fog tilsyneladende sorgløs og den bestandig elskværdigt charmerende, elegante intellektuelle. Mogens Ludolf Fog (f. 1904) var født radikal. Hans far var bibliotekaren og journalisten, dr. phil. Emil Fog, der efter 13 års virke ved det nyoprettede statsbibliotek i Århus i 1919 blev leder af „Politiken“s lejebibliotek i håb om, at det ville blive en folkeoplysende faktor af rang. Det blev det ikke på grund af de offentlige folkebibliotekers oprettelse. I stedet blev Emil Fog redaktionssekretær ved „Politiken“. Han var radikal og frankofil, optaget af den galliske ånd, ateist og pacifist. Da sønnen Mogens tog sine første vaklende skridt, forsvarerede faderen i 1905 sin disputats „Borger, Bonde og Tjener i den franske Komædie“.

Selv gik Mogens Fog den lige vej mod en akademisk karriere. Han var discipel i Metropolitanskolen, mens Oluf Krag var rektor, og blev student i 1922. Det er om denne fase, at den senere partifælle Hans Scherfig skrev sin berømte nøgleroman „Det forsømte forår“. Ung Mogens forsømte hverken forår eller bøger. Han læste medicin og blev kandidat 1930. Fire år efter blev han dr. med. på en af-

handling med titlen „Om Piaarteriernes vasomotoriske Reaktionen“. Han har siden – dog ikke byggende på iagttagelse af sig selv, da Mogens Fog altid har været veltalende – skrevet om afasi, d.v.s. læsion af sprogfunktionerne.

Mogens Fog gjorde tjeneste i forskellige stillinger ved Kommunehospitalet i København, Københavns Universitets fysiologiske institut og Rigshospitalet 1930-38. I 1938 blev han professor i neurologi ved Københavns Universitet og overlæge ved Rigshospitalets neurologiske afdeling. Det kunne vanskeligt være mere glansfuldt. Hertil kom, at Mogens Fog tillige havde haft stunder til 1930-34 at sidde i bestyrelsen for Foreningen af yngre Læger, 1935-38 i hovedbestyrelsen for Den almindelige Lægeforening og i dens hygiejnekommité. Fra 1939 var han redaktør af „Ugeskrift for Læger“. Den, der kan overkomme meget, kan overkomme endnu mere!

Politisk havde Fog fra sin tidligste ungdom næret kommunistiske sympatier. Den sociale indignation drev ham, og Landmandsbankaffæren fik ham til at melde sig ind i Kommunistisk Ungdomsforbund. Halvandet år før sin eksamen opsøgte Fog DKP's daværende formand, Thøger Thøgersen, og afæskede ham hans vurdering: Skulle Fog gavne kommunismens sag ved at fuldføre sine studier og blive en god læge, eller skulle han ofre sig og blive partisoldat? Den gamle revolutionære proletar har formentlig tænkt, at forfinede intellektuelle hellere burde kaste glans over partiet i deres profession end ved at sætte plakater op. Fog hengav sig da til sit fag og rekreerede sig ved tennisspil i Hellerup med sympatiserende akademikere, der med ham var enige om, at kommunismen var nazismens mest konsekvente modstander – lykkeligt fortrængende, at kommunisterne indirekte lettede Hitlers magtovertagelse ved deres modstand mod Weimar-republikken.

Men før han var fyldt 36 år, stod nazisterne

i landet, og det skulle da vise sig, at Fogs hidtidige tilværelse ikke kun var neurologi samt uforpligtende lawn-tennis og kammeratlig omgang med ligesindede. Fog viste sig at have sine meningers mod, og han drog også konsekvensen deraf før bruddet mellem Sovjetunionen og Tyskland. Ortodokst troende kommunist var Mogens Fog aldrig. Han stod fra juni 1942 i forbindelse med kammeraten fra studietiden Ebbe Munck i Stockholm, for hvem han ved lejligheder fungerede som efterretningskurér. Fog havde medvirket ved stiftelsen af organisationen Frit Danmark, der vel var tværpolitisk, men præget af stærk kommunistisk indflydelse. „Ved landets officielle holdning skabtes et skalkeskjul både for have-syge, for slaphed og for svig. I virkeligheden et under eller snarere en sejr for nationen, at så få benyttede sig deraf“, sagde Mogens Fog i 1945. Selv tog han altså kampen op.

Frode Jakobsen, der i øvrigt vurderer Børge Houmann som DKP's betydeligste modstandsmænd, siger om Mogens Fog, at hans „styrke var først og fremmest evnen til at finde udtryk for det, vi alle sammen tænkte. Hurtigere, måske også klarere end vi andre, kunne han formulere vore proklamationer“. Han blev indtil sin arrestation Frihedsrådets forbindelsesled til politikerne, departementschef H. H. Koch og en række af de illegale blade, og hans evne til at vinde folk for sig blev her af stor betydning. Frode Jakobsen føjer hertil, at Mogens Fogs mod var uden indskrænkning, men måske også præget af letsind. I al fald blev han taget af tyskerne 14. oktober 1944, alene fordi han havde været uforsigtig. Han underkastedes pinligt forhør, men røbede intet. Da bomberne faldt over Shellhuset, hørte han til de heldige, der undslap. Ved kapitulationen var han selvskreven som minister, rent bortset fra, at han var en af de få, der også i krigens tid var kendt under navn.

*

Bruddet 29. august 1943 var tilvejebragt af modstandsbevægelsen – om end ikke ved Frihedsrådet, der endnu var en papirtiger. Bag skismaet lå dog også en stigende folkelig uvilje, bl.a. manifesteret ved de omfattende strejker. Efter befrielsen fremhævede de fleste politikere, men altså ikke alle, at de havde ønsket bruddet netop på dette gode tidspunkt. Det er forståeligt, at de i 1945 i det varme forår og den hede sommer kunne ønske at autorisere denne fremstilling. Den strider imidlertid mod snart sagt alle kilder – således som det også allerede er omtalt. Frode Jakobsen nævner med al den ham iboende moralske indignation det cirkulære af 2. september 1943, som den fungerende formand for Socialdemokratiet, Alsing Andersen, sendte til Socialdemokratiets tillidsmænd, og hvori det i de stærkeste vendinger beklagedes, at forhandlingspolitikken „er blevet undermineret af Christmas Møllers agitation i radioen i forbindelse med den koalition af chauvinister og kommunister, der ansvarsløst har søgt at mistænkeliggøre samarbejdets mål og midler . . .“. Alsing Andersen var her sluppet til at sige sandheden, som er den – og heri har Frode Jakobsen ret – at politikerne, bortset fra nogle ganske få, aldeles ikke ønskede bruddet 29. august 1943. Utvivlsomt var Hedtoft indforstået med cirkulærets udsendelse, hvilket sandsynliggøres af den omsorg, han viste for siden at rehabilitere Alsing Andersen, selv om ønsket om at yde 9. aprils syndebuk oprejsning også kan have spillet ind.

Men nu var det altså sket, og Buhl og andre med ham gjorde en dyd af nødvendigheden. „Jerntæppet er gået ned“, sagde Buhl. I den tilbageværende del af besættelsen skete en tilnærmelse mellem politikerne og modstandsbevægelsen, først og fremmest repræsenteret ved Danmarks Frihedsråd. Eller sagt på en anden måde: Som politikerne i praksis havde hånd i hanke med departementschefsstyret,

således søgte de nu også indflydelse på modstandsbevægelsen. En hjælp var det her, at værnens ledere bevarede en ubetinget loyalitet over for politikerne.

Straks efter Frihedsrådets dannelse havde dette søgt kontakt med konservative politikere som Kristen Amby og Flemming Hvidberg og socialdemokratiske som f.eks. Hedtoft. Christmas Møller var enig i, at man gjorde dette, men så sent som i november 1943 var politikerne ikke motiveret for et samarbejde med modstandsbevægelsen. De tænkte på efterkrigssituationen og mente endnu at kunne klare sig uden de indrømmelser, der let kunne blive følgen af et samarbejde.

Næste gang der var kontakt mellem modstandsbevægelse og politikere, var i maj 1944. Også denne gang var det modstandsfolk, der kom til politikerne. De vestallierede var, inspireret af Christmas Møller og de frie danske i London, gået med til at udstede en erklæring, der anerkendte Danmark som allieret. Men inden denne blev forelagt USSR, ønskede briterne kong Christians accept. En sådan søgtes opnået gennem et fortroligt telegram til Flemming B. Muus. Marineministeriets chef, viceadmiral Vedel, forelagde kongen forslaget, men kongen sagde nej. Nu var gode råd dyre. Men modstandsmanden Herman Dedichen, der var Muus' fortrolige og som han optaget af at formidle kontakt mellem politikere og frihedsbevægelse, havde forelagt spørgsmålet for Buhl, og denne havde drøftet det med Hans Hedtoft og Alsing Andersen. De var alle positivt indstillet over for den allierede henvendelse, og da kongens afslag indløb til skuffelse for Mogens Fog og Muus, var Buhl parat til at gå til kongen og få hans afslag omgjort. Dette skete 5. maj 1944. Der blev imidlertid intet ud af initiativet, da Sovjetunionen ikke ville være med. I stedet afgav den britiske og den amerikanske udenrigs-

minister i juli 1944 en erklæring om Danmark som medkæmper. Det interessante i denne sammenhæng er, at modstandsbevægelse og politikere nu var i stand til at finde sammen, hvor et tilsyneladende vitalt, udenrigspolitisk problem opstod. Situationen var sådan, at begge parter havde behov for en tilnærmelse. For modstandsbevægelsen var det en betydelig prestigegevinst at opnå status som allieret, og de adspurgte politikere fandt det nu vigtigt, at Danmark placerede sig rigtigt under den sidste kamp. At denne var nær, kunne uden særlig fantasi udledes af, at de allierede natten mellem 5. og 6. juni 1944 som nævnt gik i land i Normandiet. Under indtryk heraf skal den allerede før omtalte folkestrejke i København ses.

Under denne meget omfattende tilkendegivelse i juni-juli 1944 skete den første, ingeniørlunde problemfri, tilnærmelse mellem politikere og modstandsbevægelse. Frihedsrådet misbilligede politikernes, organisationsfolkernes og administrationschefernes forsøg på at bilægge strejken. 30. juni kom Vilhelm Buhl til stede til et møde i Frihedsrådet med Fog, Frode Jakobsen, Arne Sørensen og Aage Schoch. Baggrunden var ejendommelig. Den britiske SOE-chef, Flemming B. Muus, der syntes at ville spille en politisk rolle, lod Buhl forstå, at Frihedsrådet ønskede at se ham, og omvendt antydede han over for Rådet, at Buhl gerne ville i forbindelse med dette. Af det møde kom der intet godt. Buhl ville ikke høre på Frihedsrådet og det ikke på ham. Han meddelte, at politikerne havde afløst det allerede omtalte opråb, som modstandsbevægelsen med Frode Jakobsens ord fandt var „myndighedernes tilbud om betingelsesløs kapitulation, før kampen endnu rigtig var begyndt“. I proklamationer af 30. juni og 1. juli opfordrede Frihedsrådet befolkningen til i stedet at fortsætte strejken, hvad den da også gjorde. Først da tyskerne gjorde visse indrømmelser,

fik Frihedsrådet det grundlag, på hvilket det kunne gå med til at afblæse strejken. Det var departementschef Koch, der havde meddelt Frihedsrådet tyskernes tilbud, og i rådets møde 3. juli kunne Herman Dedichen som sendebud fra socialdemokratiske politikere bekræfte Kochs oplysninger. Både modstandsfolk og politikere henstillede nu, at strejken ophørte, de første i en „sejrsbulletin“, de sidste i radiotaler, således som det tidligere har været omtalt. Nødvendighed havde her bragt de to om befolkningens gunst rivaliserende magtgrupper til at trække på samme hammel.

Blandt politikerne var det fortrinsvis de yngre socialdemokrater og konservative, som var motiveret for at støtte modstandsbevægelsen, mens Venstre og radikale var overvejende negativt indstillet. Uviljen skyldtes mistillid til kommunisterne og Dansk Samling og den tro, at sabotage og andre aktioner kun skadede danske interesser – både ved de ødelæggelser, der anrettedes, og ved den tyske modterror – uden at skabe goodwill af betydning hos de allierede. Disse ville, mente modstandsbevægelsens danske modstandere, til syvende og sidst lade deres stilling til os være afhængig af efterkrigstidens magtbalance. Argumenter om, at vi af moralske grunde burde kæmpe, hvad f.eks. en mand som Frode Jakobsen kunne anføre, spillede for disse kredse ingen rolle. For dem var det moralsk at skåne befolkningen mest muligt for henrettelser, fængslinger og materielle lidelser. Jo mere intakte det danske samfund og dets institutioner var, des bedre ville vi være stillet efter krigen.

Frihedsrådet ønskede oprindeligt politikere optaget i selve rådet, men således at disse ikke fik flertal. I øvrigt havde betingelserne – i al fald som Frode Jakobsen formulerede dem – en sådan karakter af underkastelse, at politikerne ikke kunne forventes at acceptere medlemskab af Frihedsrådet. Et møde i august 1944 mellem Schoch og Houmann fra Fri-

hedsrådet og Buhl og Hans Hedtoft fra politikerne udviklede sig til et rent skænderi, hvor man sagde hinanden ubehagelige sandheder. Noget kom der dog ud af mødet, nemlig oprettelsen af et kontaktudvalg med to fra hver side. Det blev fra Frihedsrådet de to nævnte, fra politikerne H. C. Hansen og Aksel Møller. Frode Jakobsen var skuffet over at blive vræget, men Schoch og Mogens Fog fremførte, at han var hadet i den socialdemokratiske lederkreds. Ustraffet trodsede ingen socialdemokrat dengang ledelsens linje, og det var just, hvad Frode Jakobsen havde gjort ved sin systematiske undergravelse af den forhandlingspolitik, som Socialdemokratiet havde været en varm tilhænger af. Kontaktudvalget fik dog ikke straks nogen særlig betydning. Men dets oprettelse var et udtryk for, at begge parter trods alt følte, at et samarbejde var nødvendigt, og der var i den følgende tid flere uformelle kontakter mellem medlemmer af Frihedsrådet og grupper af politikere som Buhl, H. C. Hansen og Hans Hedtoft. Det var f.eks. tilfældet 15. september 1944, hvor Frihedsrådet var blevet bekendt med en stor deportation fra Froslevlejren til Tyskland. De tre politikere rådede da Frihedsrådet til en behersket reaktion. Ved denne lejlighed som tidligere var Mogens Fog den, der gik hårdest i rette med de forsigtige politikere. Man enedes dog om at proklamere en begrænset strejke. Ifølge Frode Jakobsen havde det ikke været let for de tre politikere at affinde sig med at skulle forhandle med denne selvbestaltede aktionskomité. Fog tirrede bevidst Hedtoft, og om denne skriver Frode Jakobsen: „Det var tydeligt, at han, som for fem år siden var blevet udpeget til Danmarks kommende statsminister, nu var bange for, at magten for bestandig kunne glide ud af hans hænder – og over i hænderne på opkomlinge, der ikke havde slidt for det som han“.

Også i de illegale drøftelser i forbindelse med tyskernes aktion mod politiet 19. september

1944 deltog politikerne, og som allerede nævnt delte de sig i to grupper: for eller imod, at departementscheferne fortsatte. Buhl m.fl. delte oprindeligt Frihedsrådets syn, men de veg og gik til sidst ind for, at departementscheferne skulle blive ved. I denne sag var de under en vanskelig krydspåvirkning fra på den ene side mange, især yngre, partifæller, modstandsbevægelsen og bag den formodentlig de allierede, på den anden side fra mange betydende partifæller, kommunalpolitikere og alle organisationslederne. Da styrelseschefernes flertal selv var indstillet på at fortsætte, og da befolkningens kår ville forringes for en begrænset udenrigspolitisk fordel, vэг de politikere, der ellers var enige med modstandsbevægelsen.

Noget tillidsforhold var der ikke mellem politikere og Frihedsråd. Især socialdemokratiske politikere stod i forbindelse med officerer, der arbejdede for modstandsbevægelsen. Hærens chef, generaløjtnant Ebbe Gørtz, der af modstandsbevægelsen var designet chef i tilfælde af egentlige kamphandlinger i Danmark, stod også i rapport til f.eks. Buhl. Herved søgte politikerne byggende på de pågældende officerers loyalitet at sikre sig en vis kontrol over de illegalt opbyggede væbnede styrker. En del våben ledtes på grund af denne politiske indflydelse til specielle grupper, som Frihedsrådet ikke havde indflydelse på. Det gjaldt visse socialdemokratiske grupper i hovedstaden. De skulle under et sammenbrud bevogte institutioner som De samvirkende Fagforbund, Arbejdsgiverforeningen, dagbladet „Socialdemokraten“ og Nationalbanken. Især socialdemokrater frygtede for kommunisternes hensigter, mens Frihedsrådets ikke-kommunistiske medlemmer stolede på deres nationale sindelag.

•

På trods af denne gensidige mistillid udvik-

ledes tilnærmelsen dog, og den nåede sin afsluttende og afsluttende fase i de langvarige og besværlige forhandlinger, der førte frem til fusionen mellem forhandlingspolitikere og modstandsfolkene, nemlig samlingsregeringen af 5. maj 1945.

Jørgen Hæstrup kalder politikernes tilnærmelse til Frihedsrådet for en vandring til Canossa. Sandt er det, at politikerne måtte æde mange af deres ord i sig og foretage handlinger, der syntes at dementere tidligere standpunkters rigtighed. Men ingen af de politiske vandringsmænd var bodfærdig, og ligesom Henrik IV var de ikke uden statskløgt og selvbeherskelse. Forliget efter Canossa i 1077 gav den tyske kejser mulighed for atter at hævde sig i Tyskland; de danske politikeres Canossafærd gav dem magten til fortsat at styre Danmark.

Rigtignok havde de efter 29. august 1943 regnet med, at det parlamentariske liv ved fredsslutningen kunne fortsætte alene byggende på de gamle partier. Gradvis erkendte politikerne, at man ikke kunne opretholde denne position. I midten af november 1943 stod man i sine overvejelser, hvori modstandsbevægelsen ikke deltog, på et ministerium af 12 politikere og kun to ikke-politikere, nemlig på udenrigs- og justitsministerposterne. Buhl skulle være statsminister for dette ministerium, hvis sammensætning underhånden godkendtes af kongen. De to ikke-politiske ministre skulle på dette tidspunkt i givet fald være enten Christmas Møller eller greve Reventlow som udenrigsminister og Harald Petersen som justitsminister. Uanset sidstnævntes fasthed over for tyskerne var det dog ham, der havde været justitsminister den dag i 1941, hvor kommunisterne blev interneret. Og selv om han ikke personligt havde haft noget med den sag at gøre, var han politisk belastet af den og derfor umulig i en befrielsesregering. Kommunistere ville socialdemokra-

terne ikke have med i regeringen. Derimod syntes de, at Alsing Andersen skulle med, hvad der efter 9. april og hans nævnte cirkulære var lige så kontroversielt som Harald Petersens eventuelle udnævnelse. Endnu i december 1943 havde Frihedsrådet ikke præcise forestillinger om den kommende regerings sammensætning. Man talte i almindelighed om „mænd, der ikke på nogen måde er kompromitteret ved deres optræden under besættelsen“. Kommunisterne gik også stille med dørene og krævede kun, at der ikke kunne dannes nogen regering uden om modstandsbevægelsen.

I løbet af sommeren 1944 blev drøftelserne om den kommende regeringsdannelse mere konkrete, idet nemlig denne kædedes sammen med spørgsmålet om den udrensning, der måtte finde sted efter krigen. Modstandsbevægelsens program: „Når Danmark atter er frit“, virkede ved sine moderate synspunkter beroligende på politikerne. Til gengæld fandtes Buhl acceptabel, fordi han ikke havde været med i Scavenius-regeringen, fordi han „havde været god 29. august“, og vel også fordi man indså fordelene ved, at landets største parti stillede statsministeren. Andre navne, der nævnedes i denne fase, var Hans Hedtoft og H. C. Hansen. Men det hele var trods alt endnu ret løse overvejelser blandt enkelte fremtrædende modstandsfolk, der nu også var begyndt at gøre sig forestillinger om nogle repræsentanter fra Frihedsrådets to politiske partier (DKP og DS) og for den upolitiske gruppe. Modstandsfolkenes overvejelser var præget af, at de ikke gerne ville lyse de politikere i kuld og køn, som man ellers havde kæmpet.

Buhl var i stadig højere grad den af politikerne, der ligesom tegnede den for de moderate modstandsfolk acceptable del af det gamle politiske liv. Endnu i maj 1944 havde han på den anden side afvist tanken om kommuni-

sternes deltagelse. „Vi kan ikke have folk siddende i regeringen, som vi må regne med rapporterer til en udenlandsk magt efter hvert ministermøde“, sagde han. Hurtigt herefter gled Buhl dog over til at forestille sig en kommunist og en ikke-kommunist foruden Christmas Møller og en fra modstandsbevægelsen.

I september 1944 drøftede en bred dansk kreds i London efterkrigsproblemer. Den omfattede Kauffmann, Christmas Møller og fra legationen greve Reventlow og legationsråd Gustav Rasmussen, af danske modstandsfolk først og fremmest Ebbe Munck, der på sin side havde drøftet Danmarks stilling med Foreign Office, og Flemming Juncker, der sad i SOE. Det er karakteristisk for Christmas Møllers svage position i London og blandt danske modstandsfolk uden for Danmark, at i denne kreds var karrierediplomaten Kauffmann, der jo også havde en høj prestige i USA, udenrigsministerkandidat, ikke politikerken Christmas Møller, som under stor personlig risiko var flygtet for at tage kampen mod tyskerne op. Kauffmann greb under en højlgt afslående maske med begærlighed tanken om at blive udenrigsminister i en dansk pro-allieret regering. Christmas Møller forestillede sig, at han selv og ikke Kauffmann skulle være udenrigsminister, og han stillede kun den betingelse, at der kom en modstandsmand og en kommunist med i regeringen. Foreign Office synes ikke at have været interesseret i detaljerne i forbindelse med en dansk befrielsesregering. Buhl som leder af et blandingsministerium fandt man udmærket. Når alt kom til alt, var briterne mest interesseret i den regering, der bedst muligt kunne holde sammen på det danske samfund. At en sådan ville blive kommunistisk farvet, anså man for usandsynligt.

Ind i overvejelserne kom nu Sovjetunionens formodede mening om den kommende danske regering. Formodet, fordi Sovjetunionen modsat Storbritannien og USA var et lukket land,

der på grund af vor tilslutning til antikomin-ternpagten var skeptisk indstillet, som det vel i øvrigt principielt var skeptisk indstillet over for ethvert demokratisk, vestorienteret land. Mens både modstandsbevægelsen og den danske diplomatiske repræsentation havde gode kontakter i britiske regeringskredse, var vi uden forbindelser med den uudgrundelige østlige molok, hvis tropper skød sig længere og længere mod vest, og hvis prestige i Danmark var vokset støt. Det er på baggrund heraf, at Frihedsrådets bestræbelser for at få en udsending til Moskva skal ses.

Tanken var fostret af diplomaten Peter Skov, der i 1923-31 havde været vor første gesandt i Sovjetunionen og derpå i en periode frem til 1939 gesandt i Polen. Han havde i øvrigt været tjenstgørende ved Folkeforbundet og udmærkede sig ved at have skrevet teoretiske værker om international politik og statsforhold. Da Scavenius for at beskæftige ham satte Skov til at arbejde i udenrigsministeriets pressebureau, nægtede denne at parere ordre, hvorefter han blev afskediget, hvad der var en udmærkelse i modstandsbevægelsens øjne. På eget initiativ var han i efteråret 1943 rejst til Stockholm, hvor han optog kontakt med den sovjetiske legation, hvis leder var den navnkundige revolutionære madame Alexandra Kollontaj, der i næsten 20 år havde repræsenteret Sovjetunionen først i Oslo, siden i Stockholm. Bag hende stod dog W. Semenov som den formentlig mest indflydelsesrige. Skovs idé var at få den sovjetiske regering til at anerkende en udsending for „det kæmpende Danmark“. I november 1943 bad han om at måtte kunne påberåbe sig Frihedsrådet, men han kom ingen vegne. I april 1944 tog Frode Jakobsen og Arne Sørensen til Stockholm, hvor de sammen med Erling Foss, der tidligere var kommet til Sverige, i den sovjetiske legation fulgte Skovs henvendelse op og også nævnede ham som en mulig dansk udsending, men

rigtignok med den tilføjelse, at en mand som biblioteksdirektør Thomas Døssing kom mere direkte fra kampen og havde „en bredere politisk baggrund“. Det er åbenbart, at russerne kun kunne opfatte dette som de danske partisaners ønske om at få Døssing. Af madame Kollontajs udtalelser ved vi, at russerne formentlig intet havde imod at modtage Peter Skov. Det havde utvivlsomt været en fordel, om den danske udsending havde været i besiddelse af den professionelle diplomats højere grad af objektivitet, ligesom et mangeårigt kendskab til sovjetiske forhold – foruden til sproget – måtte være til gavn. Alene den nerveopslidende isolation, som en dansk udsending ville komme til at virke under, stillede særlige krav.

Valget af Døssing var formentlig en fejl. Han havde ganske vist været i redaktionen af „Frit Danmark“, siddet i fængsel 1942-43 og var blevet tvunget ud af sit embede. Han havde også øvet en betydelig kulturel og administrativ indsats som de danske folkebibliotekers organisator; men han var nu 62 år gammel og syg, hans had til og foragt for forhandlingspolitikkerne var ubændig, hvortil kom, at han fra oprindelig at have været socialdemokrat var begyndt at nære kommunistiske sympatier. Døssing opfattede sig kun som repræsentant for Frihedsrådet, og den instruks, dette gav ham, var så utilstrækkelig og præget af uvidenhed om sovjetiske forhold, at Døssing i virkeligheden var overladt til at gøre, hvad han selv fandt rigtigt.

Da Døssing kom til Moskva, forstærkedes hos ham hadet til alt dansk, der ikke havde været aktivt i kampen mod Tyskland. Hans breve og notater vidner om, at hans hele psyke næsten var nedbrudt af sygdom, isolation og de elementære vanskeligheder, han måtte kæmpe imod; eksempelvis havde han de første måneder ofte intet lys. Hans manglende kendskab til sovjetiske forhold lod ham antage, at et tids-

skrift som „Krigen og Arbejderklassen“ var udtryk for den russiske regerings fjendtligt indstillede synspunkter, skønt artiklen med madame Kollontays udtryk kun var skrevet af „en ung endnu uerfaren journalist“.

Når Døssings person og placering er fremstillet så relativt vidtløftigt, hænger det sammen med, at Døssing fik en ganske væsentlig betydning for regeringsdannelsen i 1945. Han havde nemlig et informationsmonopol. Hjemme vidste man intet om USSR's vurdering af det lille Danmark. Modstandsbevægelsen skammede sig over antikominternpagten og beundrede den russiske kamp mod nazismen, samtidig med at den var uden mulighed for at sætte sig ind i de vanskeligheder, Døssing havde. Frihedsrådet troede på Døssings budskaber, vel også fordi de bekræftede modstandsbevægelsens opfattelse.

I oktober 1944 kom Døssings første indberetning til Frihedsrådet. Baggrunden for denne var en henvendelse – efter britisk råd – fra politikerne til den sovjetiske regering, sendt gennem Døssing, men bag Frihedsrådets ryg, idet dog Muus og Fog var orienteret. Døssing lod Frihedsrådet forstå, at en kommende regering måtte være således sammensat, at modstandsbevægelsen kom til at lede Danmarks politik i den første tid efter krigen. Hans synspunkter gjorde også indtryk på politikerne. Nølede begyndte de under forhandlinger med Ebbe Munck og Frihedsrådet at gå ind på tanken om et ministerium ligeligt sammensat af politikere og modstandsbevægelsens folk, hvad der blev Frode Jakobsens betingelse.

I november 1944 forhandlede Houmann og Frode Jakobsen for Frihedsrådet med H. C. Hansen og Aksel Møller. Det kom til en episode, da H. C. Hansen sarkastisk erklærede, at Frihedsrådets folk „altså var ude på at blive ministre“. Efter dette ubehagelige møde mildnedes luften. H. C. Hansen m.fl. indså, at man

måtte komme til en forståelse med Frihedsrådet. Frode Jakobsen udarbejdede da et memorandum, som Børge Houmann foretog enkelte rettelser i. Det blev senere kendt som „Frihedsrådets eksposé“. I dette memorandum, der var stilet til de samarbejdende partier, formuleredes modstandsbevægelsens politiske minimumskrav, der var: retsopgør, erstatning til de af tyskerne forfulgte og opgivelse af neutraliteten. Om regeringsdannelsen hed det, at en overgangsregering kunne dannes ved et samarbejde mellem modstandsbevægelse og landets største politiske partier. Her havde Houmann fået strøget et „kun“, så at der holdtes en mulighed åben for andre løsninger. I en befrielsesregering krævede Frihedsrådet „en fylldig repræsentation“, d.v.s. mindst én repræsentant for hver af de fire store modstandsorganisationer: DKP, Dansk Samling, Ringen og Frit Danmark, samt to repræsentanter for de frie danske i udlandet. Om politikernes repræsentation sagdes det, at politikere, der i særlig grad havde repræsenteret „samarbejdspolitikken med tyskerne eller en særlig eftergivende kurs“, ikke kunne blive ministre.

Da der opereredes med forestillingen om „et normalt stort ministerium“, var tanken altså et, som man sagde, fifty-fifty ministerium. Gennem kronprinsens hofchef, kammerherre Johan Vest, opnåede Frode Jakobsen i november 1944 kongehusets accept af en sådan regeringskonstellation. I den følgende tid drøftedes „eksposet“ med politikere som Buhl, Kraft, Aksel Møller og H. C. Hansen. Der var stadig i januar 1945 uvilje mod at give modstandsbevægelsen så stor en del af regeringen. Her kommer Døssings person ind i billedet. Politikerne erkendte nemlig, at et dansk befrielsesministerium måtte godkendes af de allierede, og mens de vestallierede ikke var besværlige, så måtte man påregne problemer med Sovjetunionen, i al fald når Døssing var

Danmarks mand derovre. Hans forestilling var, at det vel skulle være en samlingsregering, men med folk fra modstandsbevægelsen som ledere og Christmas Møller som statsminister. Døssings nævnte had til „de gamle politikere“ slørede hans dømmekraft, og hans egne politiske forestillinger lod ham nu mene, at Danmark skulle orientere sig mod øst. Noget medlem af ministeriet Scavenius kunne der ikke være tale om i befrielsesregeringen, så kunne han lige så godt pakke sammen med det samme, skrev han til Frihedsrådet.

For at lægge pres på Døssing gik politikerne ind på et nærmere samarbejde med Frihedsrådet. Døssing skulle se, at politikere og modstandsbevægelse kunne finde sammen. Den sag, hvorom dette samarbejde udkrystalliseredes, var spørgsmålet om en samlet henvendelse til de allierede om at blive godkendt som krigsførende allieret. Herom kunne der blive enighed mellem Frihedsråd og politikere, mens formuleringen angående befrielsesregeringen voldte stort besvær. Man kunne i virkeligheden ikke nå til enighed og måtte slutte ved et kompromis, der kun talte om, at man var enige om, at regeringen og dens program skulle dannes i enighed.

I begyndelsen af 1945 var Frihedsrådets kontakt til politikerne blevet udvidet, så at den nu ikke kun omfattede socialdemokraterne Buhl, Hans Hedtoft og H. C. Hansen og de konservative Kraft, Aksel Møller og Poul Sørensen, men også venstremændene Erik Eriksen, redaktør Knud Rée og partisekretær Harald Petersen. Disse tre præciserede, at Vilhelm Buhl havde mandat til at forhandle med Frihedsrådet om den kommende regerings sammensætning, hvad Kraft derimod ikke havde. Partirivaliseringen var heller ikke død i krigens sidste fase, og Venstre ville ikke vide af, at de konservative stillede sig foran Venstre. Det konservative Folkeparti fremtrådte i højere grad end Venstre som associeret

med modstandsbevægelsen, og heri ligger måske noget af forklaringen på, at Venstrepolitikkerne snarere end de konservative og socialdemokratiske politikere viste imødekommenhed over for Frihedsrådets krav, f.eks. ved brændemærkningen af Scavenius-regeringens medlemmer.

Også de radikale blev inddraget i overvejelserne. Dette skete i slutningen af februar 1945 ved et møde mellem Frode Jakobsen og Jørgen Jørgensen. Frode Jakobsens sikkert korrekte opfattelse var, at Jørgen Jørgensen ville føle ham på tænderne og danne sig et personligt indtryk af, hvorledes de bombemænd var, som havde trukket tæppet væk under forhandlingspolitikken. De viste sig altså at være fremkommelige.

I London accepterede Christmas Møller henvendelsen til de allierede og det samarbejde mellem politikere og frihedsbevægelse, den var udtryk for, og han støttede den i Foreign Office og over for Døssing; men det skete i bitterhed, thi de efterretninger, der fulgte med hjemmefra, viste, at ikke Christmas Møller, men Buhl skulle være statsminister, og at de modstandskredse, hvori ministerdrøftelserne foregik, forestillede sig Kauffmann som udenrigsminister og Christmas Møller selv som vicestatsminister. Han drog deraf den lære, at han lige så vel selv kunne nærme sig politikerne, når modstandsbevægelsen nu også syntes at gøre det – og det på bekostning af ham.

Døssings vrede var uden grænse, da han erfarede tilnærmelsen mellem politikere og modstandsfolk. Han følte det som et decideret forræderi. Inden han i januar 1945 rejste til konference i Stockholm med Christmas Møller, Frode Jakobsen, Alfred Jensen o.a., havde han 17. januar en samtale med viceudenrigskommisær Dekanosov. Da de sovjetiske arkiver er utilgængelige, kender vi kun samtalen i den ensidigt indstillede Døssings

referat. Ifølge dette bestred Dekanosov, at Danmark var britisk interesseområde. Vi var derimod, sagde han, Ruslands direkte nabo, og Rusland havde nu ikke længere konkurrenter i Østersøen. Ministeriet Scavenius blev karakteriseret som „en tysk regering“. Om den kommende regering sagde Dekanosov vel på den ene side, at Sovjetunionen ikke „på noget som helst punkt“ ville blande sig i Danmarks indre forhold, men på den anden side hed det i Døssings referat, at russerne kunne tænke sig at forhandle med en regering „dannet af modstandsbevægelsens folk, selv om der i den også findes enkelte af de gamle, som Rådet mener at kunne have tillid til“. Andre udtalelser støttede de synspunkter, Døssing tidligere havde fremsført over for Frihedsrådet.

Om samtalen er korrekt gengivet, ved vi ikke, og vi ved heller ikke, hvilke refleksioner Dekanosov eller andre russiske politikere gjorde sig. De var sikkert parat til at regne Danmark med til russisk interesseområde, hvis deres militære fremtrængen nåede langt nok. Men referatet viser, at Døssing ikke gjorde noget forsøg på at imødegå Dekanosov. Om den sovjetiske minister i givet fald ville være vejet, ved vi ikke. Sovjetunionens hensigter med Danmark fortaber sig i det uvisse, og vi er overladt til bevisførelse ved hjælp af indicier, der ikke er endelige.

Vi svævede i et ejendommeligt tomrum. Mens der var aftaler om Europas deling mellem Øst og Vest, fandtes ingen for Danmarks vedkommende. Storbritannien havde ønsket en sådan overenskomst om Danmarks status som allieret med USSR og USA. Denne ville have forpligtet Sovjetunionen til at lade Danmark indgå i det vestallierede interesseområde. Modsat tyder Dekanosovs udtalelser, der lyder sandsynlige, på, at russerne gerne ville lukke Østersøen af. Ved ikke at indgå på en aftale om Danmark holdt de alle muligheder åbne. Krigens gang ville vise, om man let og

smertefrit kunne tage Danmark med. Sovjetunionens handlinger i andre udenrigspolitiske sammenhænge tyder på, at den reserverede sig med henblik på alle eventualiteter – og Danmark kan da gerne have været en fjern sådan, da alle anstrengelser i krigens sidste fase blev sat ind mod Berlin. Formentlig til lige stor overraskelse for både briter og tyskere rykkede russerne i april 1945 så hurtigt frem, at det er forstæeligt, at briterne på baggrund af Sovjetunionens sfinksagtige tavshed over for Danmark blev bange, hvorfor Eden og Churchill beordrede Montgomerys ottende armé til at lukke af for russerne, hvilket som bekendt også skete. Man kunne jo aldrig vide, hvad russerne fandt på, og i al fald havde briterne i disse dage en intens følelse af at være med i et kapløb, der skulle sikre Danmark for Vesten. Om de var det, kan vi intet vide om, så længe de russiske arkiver er utilgængelige, men mange indicier tyder derpå. Hermed er krigsslutningen foruddiskonteret, og regeringsdannelsesproblematikken skal på ny tages op.

Det er åbenbart, at Sovjetunionen i det hele ingen sympati har haft for borgerlige eller socialdemokratiske politikere; men formentlig har russerne været villige til at acceptere en hvilken som helst dansk regering, blot den ikke var direkte antisovjetisk, men naturligvis gerne venstreorienteret. Den danske regerings sammensætning har næppe øvet nogen indflydelse på Sovjetunionens politik over for Danmark. Journalisten Erik Seidenfaden, der havde sin gang i den sovjetiske legation i Stockholm, sagde om Døssing: „Han er gesandt for sine egne fikse ideer og rapporterer, at disse ideer også er Stalins“. Om udsagnet er sandt, kan formentlig kun afgøres, når og hvis de sovjetiske akter bliver tilgængelige.

Frihedsrådets folk troede imidlertid på eller valgte at tro på Døssings rapporter, der jo også understøttede dets krav om en „fifty-fifty“ regering uden Scavenius-ministre, idet en sådan

løsning kunne fremtræde som et kompromis mellem kravene om en overvejende „partisan-regering“ og en overvejende politikerregering. På en række møder i Stockholm i februar 1945 drøftedes regeringsdannelsesproblematikken mellem Christmas Møller, Døssing, Frode Jakobsen, Alfred Jensen, Ebbe Munck og Erling Foss samt som lidt mere tilbage-trukne deltagere Aksel Møller og Erik Seiden-faden. Der var også drøftelser med den britiske, amerikanske og sovjetiske legation. Christmas Møller, der var desperat, arbejdede nu for det størst mulige samarbejde med politikerne, Døssing for det modsatte stand-punkt. Frode Jakobsen og Alfred Jensen virkede endnu i februar for Christmas Møller som statsminister, men formentlig med ringe tro på, at det var muligt. Nogen afklaring af problemet politikere kontra modstandsbevægelse kom det ikke til, men drøftelserne be-styrkede Frihedsrådet i, at dets fordringer var minimumskrav. I slutningen af marts lan-ceredes Christmas Møller endeligt som uden-rigsminister og Kauffmann som minister u.p. og delegeret ved FN's stiftende generalforsam-ling i San Francisco. I samme fase var Døssing på tale som undervisningsminister, i al fald nævnt af Ebbe Munck og Erling Foss, men han gled hurtigt ud som ministeremne.

For Døssing – og vel især for ham – og Al-fred Jensen var tanken om en ren modstands-regering en mulighed, men Alfred Jensen indså, at denne tanke næppe kunne virkelig-gøres. Det var Frode Jakobsens synspunkt, der sejrede: „Vi er altså kommet til det resul-tat, at for at bringe modstandsbevægelsens ideer til sejr er det en politisk nødvendighed at søge samarbejde med de bedste inden for de fire politiske partier“.

Kommunisterne havde da kun to mulig-heder: enten at gå med i samlingsregeringen eller at holde sig udenfor. De valgte at springe på vognen ud fra den betragtning, at de der-

ved kunne opnå mest, og vel også fordi den nationalpatriotiske stemning af sammenhold var meget stærk; men der var de kommuni-ster, som mente, at man burde holde sig uden for regeringen og benytte sig af den frie stilling til ubønhørlig opposition mod „sammenren-det“ af politikere, der havde forhandlet eller samarbejdet med tyskerne, og de dele af mod-standsbevægelsen, hvorom det kunne hævdes, at de svigtede modstandskampens ideer. Her-af blev der altså intet; ellers kunne sommeren 1945 let være blevet mere urolig, end den blev, og valget i oktober 1945 endnu mere „rødt“, end det blev.

Også politikerne begyndte at indse, at mod-standsbevægelsen ikke ville gøre flere indrøm-melser, og at de derfor måtte gå ind på dens krav. Fra øst trængte de russiske tropper længere og længere frem. Døssings rapporter er omtalt. Om de var sande, tvivlede politikerne vel efterhånden på; de havde nemlig ad andre kanaler fået andre oplysninger, men de var også klar over, at Døssing ikke ville forsømme nogen lejlighed til over for den sovjetiske rege-ring at bagtale den danske regering, dersom de ikke gjorde indrømmelser. Her tænkes sær-lig på kravet om, at intet medlem af ministe-riet Scavenius måtte fortsætte i befrielsesrege-ringen, da denne ellers ikke ville kunne på-regne allieret anerkendelse. Det var i sig selv et absurd forlangende, da f.eks. en mand som Halfdan Hendriksen på det nærmeste var blevet tvunget ind i ministeriet, og fordi poli-tikerne som helhed havde haft ansvaret for Scavenius-politikken. Bertel Dahlgaard skrev herom til Buhl på den radikale rigsdagsgrup-pes vegne:

„Denne udelukkelse af de pågældende ministre, fin-der vi, er rigsdagen ganske uværdig. Vi føler det således, at det er første gang siden 9. april 1940, rigsdagen taber noget af sin ære. Vi har i disse år måttet tage beslutninger, som smertede og ydmy-gede os, men det skete da i en nødens stund under

fremmedes tvang, hvor det i den givne situation stod klart for os, at ulykker for landet måtte afværges derved. Denne gang angår sagen et forhold alene mellem landsmænd“.

Heri havde Dahlgaard ret. Det var et dansk anliggende, men ikke mindst takket være forudninger om russisk uvilje måtte man tildele Halfdan Hendriksen, Jørgen Jørgensen og Kr. Bording sort kokarde. Kommunisternes appetit voksede med Frode Jakobsens formulering, efterhånden som politikerne begyndte at vige. Retfærdigvis må det anføres, at det var politikerne, som ønskede modstandsbevægelsen med i regeringen, ikke omvendt, ligesom der på trods af det fælles politikeransvar kunne anføres folkepsykologiske grunde til at undgå Scavenius-ministre i den kommende befrielsesregering.

I forbindelse med den svenske regerings tilladelse i december 1943 til oprettelsen af den danske brigade i Sverige havde de danske socialdemokrater haft kontakt med statsminister Per Albin Hansson og andre fremtrædende svenske politikere. Af disse kontakter fremgik klart, at de danske socialdemokratiske politikere var ængstelige for et muligt kommunistisk kup. Til det sidste bevarede Buhl frygten for, at kommunisterne kunne finde på at søge at tilvende sig magten, hvis tyskerne ikke ville kapitulere i Danmark, så at det kom til kamp. Han bad da 17. februar og på ny 20. marts 1945 den svenske regering om i givet fald at have en svensk hær på 100.000 mand parat, hvad svenskerne synes at have accepteret, og han sikrede sig, at den danske brigade kun kunne få udrejsetilladelse fra Sverige ved signal fra de danske politikere. Hermed er intet bevist om, at et kup var forberedt, kun at danske politikere frygtede det.

Det er forståeligt, at politikerne længst muligt ømmede sig over at svigte deres kammerater fra den regering, de alle havde båret oppe. Buhl og Kraft var dem, der på dette

punkt strakte våben først. De ønskede ikke at løbe nogen risiko med hensyn til de allieredes syn på befrielsesregeringen. Knud Kristensen fulgte hurtigt efter, sidst kom de radikale; men også de måtte acceptere udelukkelsen. Endnu 7. april 1945 prøvede politikerne dog at redde deres fæller. De foreslog en regering under Buhl med otte partipolitiske ministre (inklusive de tre besmittede) og otte modstandsfolk, blandt dem Christmas Møller som udenrigsminister og Kauffmann som minister uden portefølje og delegeret ved Forenede Nationers stiftende konference i San Francisco. Tillige skulle modstandsbevægelsen have justits-, trafik- og kirkeministerierne samt et ministerium for særlige anliggender (modstandsbevægelsen) og endnu en minister u.p. Men det gik ikke, Frihedsrådet krævede Buhl, som nu navnlig Fog og Schoch var ivrige for, medregnet i den ligelige fordeling og ville ikke under nogen omstændighed sidde i regering med de tre Scavenius-ministre. Herom hed det: „Dette standpunkt må ikke forstås som en afstandtagen fra vedkommende politikeres personer, men som en vurdering af, hvad der vil være klog politik for Danmark“.

Så gled det. Der kan ikke være tvivl om, at for en realpolitiker som Buhl har det ikke kun været et spørgsmål om de allieredes – og særlig russernes – syn på os, men nok så meget, at han indså, at skulle politikerne bevare indflydelse, ikke mindst med henblik på det kommende folketingsvalg, måtte de acceptere at sende deres tre kolleger ud i mørket, og de måtte tillige affinde sig med et ministerium på to gange ni ministre. På den anden side måtte også modstandsbevægelsen vise forståelse og mådehold, hvad den ellers stædige og principfaste Frode Jakobsen synes at have accepteret først: „Ikke udnytte en nødsituation. Det giver bagslag. Det tager hensyn til landet, det skal vi også. Både over for folket og i samarbejdet“.

1. maj sluttede regeringsforhandlingerne. Enighed om den kommende regering var nået. Fire dage efter var den udnævnt. Krigen var forbi.

Det endelige resultat af regeringsdannelsesforhandlingerne blev væsentligt anderledes, end politikerne blot få måneder før havde forestillet sig. Udelukkelsen af Scaveniusministrene gjorde ondt især som en personlig uret over for dem, det gik ud over; men politisk var det uden betydning, idet de tre jo erstattedes af tre andre, der ville det samme. Da yderligere modstandsministrene syntes at tænke i demokratisk-politiske baner og var indstillet på at retablere det politisk-parlamentariske system fra før 1943, hvilket bl.a. fremgik af Frihedsrådets krav om hurtigt nyvalg til folketinget, og da videre alle de politiske ministre var drevne parlamentarikere, mens flere af modstandsbevægelsens repræsentanter var politiske novicer, må det vel konstateres, at de fire gamle partier gik af med sejren, således at forstå, at den trufulde aftale i løbet af få uger efter 5. maj gav dem kontrollen over samfundet – i høj grad også fordi vi blev befriet af de vestallierede, der ønskede det demokratiske system genindført.

*

Der er mange måder, på hvilke man kan gøre status over besættelsestiden. Hvad landbrugsproduktionen angik, faldt den allerede i 1941 til ca. halvdelen for den animalske produktions vedkommende. Den vegetabiliske lykkedes det bortset fra et dyk ned på 80% i 1941 at holde nær de 100% af førkrigniveau de øvrige krigsår. Priserne på korn, smør og flæsk blev allerede det første besættelsesår fordoblet, og trods den lavere produktion var landbrugets pengeindkomst i 1944 godt dobbelt så stor som i 1939; men det må erindres, at indtjeningen før krigen havde været meget lav, og at en del af indtægtsforøgelsen skyldtes formuerealisation.

Da tyskerne ønskede at inddrage den danske industri i den tyske krigsproduktion, var de villige til at levere visse råvarer som f.eks. jern og stål samt kul til erstatning for de udeblivende forsyninger af benzin og olie. Samtidig optoges en betydelig tørve- og brunkulsproduktion, der i 1942 leverede halvdelen af energiforsyningen. De groteske månelandskaber i Jyllands overflade er synlige minder om en klondyke-agtig foretagsomhed. På alle punkter var råvareknapheden dog udtalt. „Genbrug“ blev ikke kun et modeord, men en benhård realitet fra hjemmerullede cigaretter af skod til jernvarer fra stålvalseværket i Frederiksværk. Inklusive produktionen af industrivarer til Tyskland holdt den samlede danske industriproduktion sig på ca. 85% af førkrigsproduktionen, med et lavpunkt på 75% i 1945. Men der var store variationer inden for de enkelte industrigrene. Tekstilindustrien halveredes således, og den danske befolkning frembød ved krigens slutning et broget og lurvet skue af omsyede og vendte beklædningsgenstande samt „maksimalhabitater“, der i løbet af en uge kunne få en adonis til at ligne en sæk kartofler. Jern- og metalproduktionen faldt med ca. $\frac{1}{3}$ og kom derved ned på 1935's niveau, mens f.eks. sten-, ler- og glasproduktionen var uforandret. Træproduktionen steg derimod med ca. $\frac{1}{3}$ ved øget pligthugt i de danske skove.

Økonomen Erling Olsen har beregnet de industrielle aktieselskabers overskud i procent af den samlede egenkapital til ca. 10% for hele krigsperioden, dog med en svagt vigende tendens. Men det må understreges, at der var store forskelle fra erhverv til erhverv, også hvad overskuddet angik. Mest tjente „værnemagerne“, det slående folkelige udtryk for dem, der producerede med liv og sjæl for værnemagten. Tyskland aftog vel 20% af hele vor industriproduktion. Denne fik man et ret

godt indseende med ved oprettelsen af et værnemagerkartotek i Nationalbanken, der krævede, at alle regninger på over 200 kr. skulle betales gennem denne. Økonomen Svend Aage Hansen tør herom sige: „Det var eksistensen af dette mere end frykten for sabotage, som i krigens sidste år virkede kølende på leveringslysten“.

Arbejdsløshedsprocenten lå langt under 1930'ernes, nemlig fra 1939 til 1944 på 11, 16, 11, 9, 6 og 5%. Det lykkedes altså at halvere antallet af ledige. Dette skete bl.a. ved, at ca. 50.000 mand gravede tørv og op til 5.000 mand brunkul. Det skete også ved arbejde for besættelsesmagten, idet der 1941-43 var ca. 15.000 mand beskæftiget ved flyvepladser og andre forsvarsanlæg, et tal, der i marts 1944 var nået op på 70.000. Til dette tal skal lægges de ca. 30.000, som arbejdede i Tyskland og for tyskerne i Norge, et tal, der dog fra 1943 viste stærkt vigende tendens. Hertil kom de allerede omtalte danske beskæftigelsesfremmende foranstaltninger. Jo mere der kunne udføres af arbejde i Danmark, jo større var mulighederne som nævnt for at undgå tvangsudskrivning af arbejdskraft til arbejde i Tyskland. Som bekendt lykkedes det også at undgå denne kalamitet – bortset fra udnyttelsen af kz-fangerne.

Problemerne med arbejdslønningerne har været omtalt. Her skal kun slås fast, at realtimelønnen i 1942 var 84% af indkomsten i 1938. Men i 1943 var den på 88%, i 1944 på 93% og i 1945 på 98% af førkrigsniveauet. Det er historikeren Sigurd Jensens hovedindtryk, at der ud fra en betragtning af gennemsnittet ikke var nød på færde, hvis man vurderer befolkningens ernærings- og sundhedstilstand på grundlag af de mange rationeringer og baseret på dens indtjeningsvevne. Imidlertid var forskellene store. Lægen Henrik Hoffmeyer kom ved en undersøgelse 1941-42 til det resultat, at en socialunderstøttet eller blot børne-

rig københavnsk arbejderfamilie ikke var i stand til at skaffe sig tilstrækkelig god mad. Den del af de ledige fødemidler, som ikke var rationeret, var ganske simpelt for dyr. Alle-rede 1940-41 viste Københavns skoleoverlæges beretning, at $\frac{1}{4}$ af skoledrengene var undervægtige, ligesom antallet af sygedage steg stærkt. Det samme var tilfældet med lungetuberkulosen. I 1940 havde der været 2.700 anmeldte tilfælde af tb, gennem krigen steg det langsomt for i 1945 at nå 3.500. Mangel på sæbe og varmt vand lod fnat vende tilbage til medicinalstatistikken, hvor det ellers havde været et tilbagelagt stadium, med 54.000 tilfælde i 1943 og 71.000 i 1945. Værnemagtens tilstedeværelse var formentlig hovedårsagen til, at antallet af anmeldte gonorrétilfælde steg fra 7.800 i 1940 til 23.200 i 1945. Over for denne tilbagegang i befolkningens sundhedstilstand står, at børnenes tænder blev sundere, fordi sukker var rationeret og slik svært at få.

Mens de sociale udgifter 1939-40 androg 501 mill. kr., steg de 1940-41 til 621 mill. kr., var 1941-42 på 669 mill. kr. og var derefter de følgende år på ca. 650 mill. kr. pr. år. På grund af dyrtiden holdt beløbet dog ikke trit med prisstigningerne, og reelt var der tale om en forringelse på fra 6 til 14% i finansårene 1941-42 til 1943-44. På boligområdet havde der i 1940 været 16.000 ledige lejligheder, men i oktober 1943 var denne reserve opbrugt, og i december 1943 var 12.000 husvilde under kommunal forsyning.

Det hele udgør da et broget billede. I den ene ende af skalaen boltrede værnemagerne, de nye rige – svarende til første verdenskrigs gullaschbaroner – sig, ofte med en brovtende og vulgær livsstil. Så var der bønderne, som tjente godt, og tjenestemændene, hvis realløn gik i stå, men som trods alt havde noget at stå imod med. Arbejdernes kår varierede stærkt. I tørvemoser og på flyvepladser kunne

der tjenes gode penge, i andre, traditionelle virksomheder var lønnen jævner. De laveste sociale statuslag rantes hårdest. De havde eksempelvis ikke råd til at udnytte deres rationeringskort, og formentlig har „den sorte børs“ hentet en del af sin omsætning fra disse mærker, mens andre stammede fra indbrud på folkeregistrene. Måler vi os med en europæisk målestok, kommer vi uden al tvivl, hvad forsyninger med fødemidler angår, ind som en flot nr. 1 af de krigsførende og besatte lande; vi var endda i stand til at sende fødevarer til Norge, som var på hungergrænsen.

*

Opgjort i kroner var vort tilgodehavende på clearingkontoen ca. 3 milliarder kr., idet vi havde ydet for 7, men kun modtaget for 4 milliarder kr. Vi havde bl.a. leveret for 6 milliarder kr. varer og modtaget for ca. 3,8 milliarder kr. Af de varer, vi leverede, var der for 3,9 milliarder kr. landbrugsprodukter, 184 mill. kr. frø, 549 mill. kr. fisk og 1,1 milliard kr. industrivarer. På selve værnemagtskontoen udbetaltes 5,4 milliarder kr., heraf til de tyske soldater 2,4 milliarder og til fæstnings-entreprenører m.v. 2,2 milliarder. I alt har man beregnet, at tyskerne dræned os for 8 milliarder kr., mens Norge blev drænet for 21 milliarder kr. Men sådanne tal siger i virkeligheden ikke meget. For april 1944 er det beregnet, at besættelsen hidtil havde kostet Danmark ca. 22%, Norge 67% og Belgien 52% af de respektive landes nationalindkomst. Det anslås, at vor nationalformue under krigen blev formindsket med 5-10% i stedet for at være steget 10-15%. Forbruget blev nedsat med ca. 20%. Senere finans- og statsminister Viggo Kampmann mener, at vi i 1945 i økonomisk henseende var skruet tilbage til 1930's niveau. Det var nådigt sluppet.

Når det lykkedes at bjørge Danmark materielt så relativt godt igennem krigen, skyldes

det dels, at tyskerne hele tiden viste sig forholdsvist moderate i deres krav, dels den omstændighed, at de danske ministerier – med eller uden ministre – var intakte. Et modspil kunne stilles op – til landets bedste.

*

En vurdering af besættelsen kan imidlertid ikke alene baseres på smørrationernes størrelse og forekomsten af fnat. Tyskerne greb, som det er fremstillet foran, i stigende grad ind i den danske retspleje. Det medførte, at der under krigen sad ca. 11.000 i tyske fængsler i Danmark, deraf ca. 7.000 i Frøslevlejren. I kz-lejre og fængsler i Tyskland sad ca. 6.000 danskere (ca. 2.000 politimænd og gendarmere, ca. 500 jøder, ca. 450 „asociale“, ca. 150 kommunister og ca. 2.900 andre politiske fanger).

Tyskerne var tillige direkte ansvarlige for i alt ca. 1.650 dødsfald. Under kampene 1940 og 1943 faldt 39, efter tysk krigsretsdømme henrettedes 113, i kz-lejre eller som følge af kz-ophold døde ca. 600, ved clearingmord, schalburgtagedrab m.v. omkom ca. 900.

Til de 1.650 kan dog lægges yderligere ca. 500, som blev dræbt ved eksplosionsulykker (f.eks. i Århus havn), britiske flyangreb (f.eks. på Gestapo-hovedkvarteret i Shellhuset med den fejlagtige bombing af Den franske Skole), skyderi ved kapitulationen og det russiske bombardement af Bornholm. Hertil kom, at ca. 1.500 sømænd og fiskere omkom som følge af krigsforlis.

De sidste 2.000 dødsfald havde de danske myndigheder ingen indflydelse på, derimod nok på de første 1.650. Forhandlingspolitikens tilhængere var ikke i tvivl om, at det ville være blevet mange gange højere, dersom man havde valgt den åbne modstand mod tyskerne. Det væsentligste argument er, at ca. 90% af danske kz-fanger overlevede, mod kun ca. 10% af de hollandske og franske fanger, bl.a.

fordi danskerne sad kortere tid, fik lov til at modtage pakker fra Danmark og til sidst blev bragt hjem. Alt dette var kun muligt, fordi der kunne forhandles med tyskerne både før og efter 29. august 1943. I besatte lande med åben modstand henrettedes tillige adskilligt flere efter krigsrettsdom, ligesom razziaer og terror krævede mange flere ofre. På grund af tysk styret forsyningspolitik opstod der også sådanne steder underernæring eller direkte hunger. Forhandlingspolitikken hindrede også jødelovgivning samt tvangsudskrivning af arbejdere og soldater. Hertil kommer endnu en effekt, som departementschefernes førstemand, Nils Svenningsen, har kaldt en „fuldstændig paradoksal refleksvirkning“: i ly af forhandlingspolitikken voksede modstandsbevægelsen op under langt gunstigere vækstbetingelser end i andre besatte lande! Det var uægtelig en utilsigtet virkning, men den sparede utvivlsomt de danske partisaner for adskillige tab af menneskeliv.

Nils Svenningsen er imidlertid ikke tilfreds med denne konstatering. I en artikel i „Nordisk Tidsskrift for international Ret“ (1967) slår han først fast, at forhandlingspolitikken var den politik, alle ansvarlige politiske myndigheder var enige om, og at samtlige regeringens advarsler mod at bryde med denne politik naturligvis var alvorligt ment og ikke kun fremsat på skrømt, som nogle yndede at fremstille det lige efter besættelsens ophør, hvor det var opportunt at distancere sig fra tidligere standpunkter. Dernæst anstiller han det tankeeksperiment, hvordan Danmarks stilling ville have været ved krigens slutning, dersom forhandlingspolitikken „var lykkedes til fuldkommenhed“ – altså lige til 5. maj 1945. Dette tankeeksperiment har først og fremmest værdi ved at vise, hvad forhandlingspolitikken måske betydeligste og ærligste skikkelse så som målet for sin politik. Vi ville da, siger han, have undgået de mange døds ofre, lige-

som jøder og kommunister var sluppet for nedværdigende behandling; forsvar, politi, rigsdag og regering var ikke blevet opløst. Vort produktionsapparat var forblevet helt intakt. Stikkerlikvideringer og clearingdrab var undgået, og et retsopgør efter krigen havde været uforløst.

I forholdet til de allierede havde vi efter Nils Svenningsens opfattelse hverken moralske eller juridiske forpligtelser. Briterne havde før krigen afskrevet os og var i virkeligheden oprindelig skeptiske over for en dansk modstandsbevægelses muligheder. De forstod vore problemer, men var dybest set ikke interesseret i os. Derfor ville Storbritannien ved krigens slutning ikke have haft grund til at bebrejde Danmark noget. Holdningen ville da som altid, når det gælder en stormagt, have været afhængig af dens egne interesser, og Svenningsen må mene, at heller ikke Sovjetunionen ville have reageret stærkt imod os. En fortsat opretholdelse af forhandlingspolitikken ville ikke have givet nazismen bedre grobund i Danmark, mener Nils Svenningsen, thi kun et mikroskopisk mindretal var i vort land motiveret for denne antidemokratiske bevægelse, som også bekæmpedes af både Scavenius og de øvrige politikere og af organisationer som Dansk Ungdomssamvirke og Folk og Værn. Tilbage bliver da spørgsmålet, om vi som nation for vor selvagtelses skyld burde føle en moralsk forpligtelse til aktivt at være med i kampen mod uretten. Svenningsen stiller det retoriske spørgsmål, om nogen ville drømme om, at vi skulle gribe ind i krigen, dersom vi ligesom Sverige havde haft held til at holde os udenfor. Han er naturligvis, uden at sige det direkte, af den opfattelse, at besættelsen ikke medførte noget etisk krav til os om at tage del i kampen.

*

Den diametralt modsatte opfattelse an-

lagde man i de kredse, der begyndte modstandsbevægelsen, og hvorfra den rekrutterede sine ledere. Som Nils Svenningsen, der med sin ovenfor citerede artikel utvivlsomt har ønsket at yde forhandlingspolitikkerne og dermed også sig selv retfærdighed, kan stå som forhandlingspolitikken loyale tjener til den bitre ende, er Frode Jakobsen sindbilledet på den kompromisløse frihedskæmper, der ønskede kamp mod nazismen fra besættelsestidens første dag. „Det var“, skriver han i sine erindringer, „en pine, at andre sloges og blødt også for vor frihed, mens vi i Danmark ikke blot ingenting gjorde, men rent faktisk hjalp dem, som vi var enige om repræsenterede uretten“. Han fandt, at den største fare for et folks sjæl var at hjælpe dem, alle var enige om havde uret, mod dem, som alle var enige om havde ret. Da han i 1941 havde søgt Hartvig Frisch' støtte til at begynde en modstand mod tyskerne, var han med patos blevet afvist. Måske skulle vi have kæmpet 9. april, men nu kunne man ikke kræve det af os, sagde forfatteren af „Pest over Europa“. Frode Jakobsen måtte føle det, som om Frisch og dermed de etablerede politikere ikke ville være med til at forkorte tragediens anden del. Han søgte i stedet for kontakt med Christmas Møller o.a., således som det er omtalt foran, og udviklede sammen med dem, hvad der skulle vise sig at blive et effektivt instrument mod forhandlingspolitikken.

For Frode Jakobsen havde modstandskampen tre motivgrupper: en kamp om folkets sjæl (det moralske hensyn), den rigtige placering efter krigen (det udenrigspolitiske) og nedkæmpelsen af Hitlertyskland (det militære). Af disse tre motiver var for Frode Jakobsen det første langt det vigtigste.

Idet der ses bort fra de opportunistiske hensyn, der kunne føre til en tilslutning til modstandsbevægelsen i kampens senere faser, kan det da konstateres, at her må ethvert menneske

vælge efter sit temperament og sine værdipræmisser. Hvad var det moralsk rigtige, hvad var det mest hensigtsmæssige? Noget endegyldigt, „objektivt“ svar gives ikke. Erik Scaenius søgte lige så lidt som Frode Jakobsen sit eget, begge var antinazister, begge ønskede folkets vel. Hvori det bestod, forbliver en vurderingssag.

Hvor stort vort bidrag til den frie verdens sejr var, er også et spørgsmål, om hvilket det kan være vanskeligt at nå frem til en endegyldig opfattelse. Vor største indsats i så henseende blev utvivlsomt ydet af de danske skibe og deres besætninger, som sejlede for de allierede. „De danske skibe blev en uvurderlig hjælp for os“, skriver Lord Salter i sine erindringer. De danske søfolk bestemte sig for at støtte de allierede, før der var anydning af en dansk modstandsbevægelse. Hvad denne angår, har efterretningsvæsenets oplysninger formentlig haft nogen betydning. Om sabotagen i dens forskellige afskygninger har Hitlers rustningsminister, Albert Speer, udtalt sig til „Politiken“ så sent som 8. juli 1976. Han, der på tidspunktet for interviewet var 71 år, siger, at inden for industrien i Danmark var skibsværfterne de vigtigste for tyskerne, mens de øvrige industrivirksomheder ikke havde større betydning. På værftsområdet var kapaciteten i Europa ret begrænset, og der blev derfor sendt mange tyske skibe til reparation på danske værfter. De godt 200 større danske sabotager mod havneanlæg, værfter, kraner og skibe ramte derfor tyskerne på et følsomt område, siger han. Om jernbanesabotagen udtrykker Speer sig mere vagt: „Den havde betydning for troppebevægelserne og for vareforsyningen til Tyskland“. Men han understreger samtidig, at det var de britiske og amerikanske luftangreb på det tyske jernbanenet, som lagde de største hindringer i vejen, hvilket turde være indlysende.

Sabotagen i dens forskellige afskygninger

har naturligvis været generende nålestik for besættelsesmagten, for hvilken den blev et irritationsmoment, der krævede militær indsats og kunne fremkalde forsinkelser af leverancer og i troppebevægelser. Hvor stor effekten har været, lader sig næppe opgøre, da det formentlig er ugørligt at udskille en enkelt del af den helhed, kampen mod Hitler var, ligesom der ikke findes eksakte mål for sabotagens psykologiske virkninger på tyskerne. Det er derimod givet, at modstandskampen som alt beskrevet fik stor betydning for forhandlingspolitikens sammenbrud og tillige for den ændring i befolkningens grundholdning til landets forsvars- og udenrigspolitik, som betingede Danmarks placering i efterkrigstidens internationale alliansesystem. Det skal derhos understreges, at modstandsbevægelsen havde betydning for, at vi opnåede allieret status med alle de fordele, dette indebar i 1945. Formentlig var modstandskampen et brugbart kort over for USSR, men noget sikkert lader sig ikke sige, så længe de sovjetiske arkiver er lukket land.

•

5. maj 1945 kunne man sidst på eftermiddagen se en lille distingveret herre uanfægtet spadsere over Kongens Nytorv ledsaget af en bevæbnet frihedskæmper, alt mens kugler fra skydegale Hipofolk o.a. piftede dem om ørerne. Manden var fhv. stats- og udenrigsminister Erik Scavenius, ikke under arrest, som en af politiets Amalienborgvagter antog, men på vej til afskedsaudiens hos kong Christian, der hermed viste, at han vedkendte sig forhandlingspolitikken, uagtet han nu red på modstandsbevægelsens popularitetsbølge. Da i Danmark den tiltrædende statsminister kontrasignerer både sin forgængers afskedigelse og sin egen udnævnelse, havde Scavenius' tilstedeværelse ved ministeriet Buhls udnævnelse tidligere på dagen ikke været nødvendig. Ingen havde derfor tænkt på at

medinddrage Scavenius, der siden august 1943 havde været lagt på is, før kongen lod sin kabinetssekretær sende bud efter ham for at takke ham for hans indsats under krigen. Det må i denne forbindelse anføres, at kammerherre Bardenfleth i hele perioden efter 29. august 1943 løbende havde konfereret med Scavenius ikke blot for at få hans råd i konkrete sager, men også for at understrege, at kongen stadig havde en statsminister at holde sig til.

I visse modstandskredse rumledes der vel om, at Scavenius, som i illegale blade var blevet smædet med forrædernavnet, skulle interneres og straffes, men i realiteten var det utænkeligt, at ministeriet Buhl kunne gå med til at anholde nogen tidligere minister for hans virksomhed som regeringsmedlem. Scavenius blev da heller aldrig antastet, men hans lod blev drøj og bitter. Angrebene på hans politik og hans person fortsatte, og selv om han nåede at se en begyndende rehabilitering, måtte han gennem mange krænkelser; den værste af disse var vel, at han ikke fik lov at deltage i festlighederne i anledning af grundlovens 100 års jubilæum, skønt han var medunderskriver af 1915-grundloven. Han følte det dog som noget af en æresoprejsning, at folketingets præsidium i 1956 lod ham male og maleriet ophænge på Christiansborg blandt portrætterne af de tidligere statsministre. Til gengæld formørkedes hans sidste år ved, at han ud fra økonomisk naivitet lod sig vælge som bestyrelsesmedlem i et ejendomselskab, der kom i kløerne på et par bedragerer. Han idømtes på grund af sit bestyrelsesansvar en bøde på 5.000 kr. og blev under denne sag anbragt i et juridisk og moralsk lurvet miljø, hvor han slet ikke hørte hjemme, hvilket formentlig knækkede den gamle, grundhæderlige mands livsvilje.

Sit mod viste Scavenius ikke blot under krigen og ved at lade hånt om kugleregnen

5. maj. I tiden, der fulgte, stod han frem, når han fandt det påkrævet, og forsvarede dem, der blev angrebet og straffet for deres andel i forhandlingspolitikken. Som tidligere nævnt var den bog, han i 1948 udgav herom, møntet på dem. Han forsvarede både i retssalen og offentligt folk som dr. Best, og selv det nu legale dagblad „Information“, modstandsbevægelsens talerør, bevidnede ham i 1948 sin agtelse for den civilcourage, han lagde for dagen under afhøringerne i den parlamentariske kommission, som af folketinget blev nedsat for at undersøge besættelsestidens forhold.

Hvad denne kommission angik, viste den forståeligt nok ingen særlig iver efter at genere Erik Scavenius. Rundt om bordet sad jo – som tidligere berørt – på et par undtagelser nær hans fordums staldbrødre. Da nogle af dem alligevel rettede bebrejdelser mod ham, hånede han dem så eftertrykkeligt, at de mistede interessen i at forfølge sagen. Sandt var det dog, at han i kraft af sin formodede uundværlighed i forholdet til Tyskland havde kunnet presse sine ministerkolleger til indrømmelser, de også dengang havde næret vrangvilje over for, men som de fik et medansvar for, fordi de trods alt ikke turde tage det brud med tyskerne, som de sikkert med god grund antog ville blive følgen.

Erik Scavenius' eftermæle er fortsat underkastet diskussion. Men i tidens fylde kan dette ske næsten med samme lidenskabsløshed som den, hvormed man drøfter D. G. Monrads politik 1863-64 og provisorietiden. Enighed i vurderingen nås næppe. „Quisling“-betegnelsen er dog for længst henført til kategorien ubegrundede beskyldninger af den art, der fremføres i kampens hede. Det må også slås fast, at han ikke søgte at fremme personlige interesser. Han blev nærmest presset til at påtage sig de byrdefulde opgaver. Den politik, han 1940-43 var eksponent for, vandt også tilslutning hos både befolkningens og politi-

kernes flertal, og denne politik var forudsætningen for at skåne befolkningen for en række vanskeligheder, den ikke var rede til at bære.

Hans begrænsning lå i, at han i 1940 mente, at han blot kunne fortsætte sin udenrigspolitik, som den havde været ført 1914-18. Han agtede ikke på den demokratiske udvikling, der efter første verdenskrig krævede folkelig deltagelse eller i det mindste en vis folkelig godkendelse. Han videreførte altså næsten mekanisk den første krigs indrømmelsespolitik over for Tyskland („tyskerkursen“), men nu med fjenden i landet, og han gav denne politik en sådan stødende form, at han fik befolkningen imod sig og gav modstandsbevægelsen en taknemlig skydeskive. Hans temperament, selvsikkerhed og arrogance gjorde ham til sin egen politiks værste fjende, selv om den mest slagkraftige utvivlsomt var de allieredes sejr.

Hertil kommer, at hans fantasi var begrænset og hans sans for imponerabilitier lidet udviklet, ligesom hans vurdering af det nazistiske Tyskland ikke var sikker, bl.a. fordi han sad fast i sin engang annammede lærdom om kejsertidens Tyskland, og fordi han ikke havde noget videre kendskab til Hitler-statens ændrede adfærdsformer. Scavenius' politiske verdensbillede var europæisk kontinentalt, og han havde ingen sans for krigens globale karakter. Særlig forstod han ikke søkrigens karakter og ej heller USA's potentielle styrke. Det var faktorer, der ikke forelå, da hans verdensbillede blev dannet, og han formåede altså ikke at tage bestik af de ændrede vilkår. Om han da fortjener det hædrende ord statsmand, er vel diskutabelt; men han var ligesåfuldt en betydelig og centralt placeret politiker, der under to verdenskrige øvede en overordentlig stor indflydelse på Danmarks skæbne. Hans motiver var bestandig rene. Han ønskede kun at gavne sit land.

Erik Scavenius døde barnløs i 1962.

*

Var skæbnen hård ved Erik Scavenius, var den i en vis forstand både hårdere og blidere ved Gunnar Larsen. Hårdere var den, fordi han af vide kredse til sin død betragtedes som æreløs, blidere, fordi han i 1945 kun var 43 år og i stand til at skabe sig en ny tilværelse. Efter sin afgang som minister havde Gunnar Larsen skaffet penge til modstandsbevægelsen og til britiske faldskærmstropper. Uagtet dette skete efter anmodning fra disses ledelse i London, betragtede mange af modstandsbevægelsens folk det som et forsøg på at købe sig fri for penge. Mellem juni 1943 og august 1944 drejede det sig om i alt ca. 850.000 kr. Efterhånden havde Gunnar Larsen følt jorden brænde under sig, da disse pengetransaktioner vanskeligt kunne skjules, og han rejste da på legalt pas til Sverige, hvor han forblev efter passets udløb, til krigen var slut.

Med det første ordinære rutefly fra Malmø 6. maj tog Gunnar Larsen tilbage til København og meldte sig hos myndighederne, som han stillede sig til rådighed for. Han ventede selv en rigsretssag, men anså sig for uskyldig og mente at kunne godtgøre sin gode samvittighed ved frivilligt at vove sig ind i løvens bur. 12. maj internerede modstandsfolk under ledelse af en kriminalbetjent ham og tømte hans lommer for 51,12 svenske og 1.130 danske kroner samt en lommebog med notater. Dagen efter overførtes han efter justitsministerens bestemmelse som anholdt til Vestre Fængsel. Til hans sag blev pådømt, måtte han da tilbringe mange, lange og drøje måneder her – i den første tid en skive for hån fra fangevogterne, der lod ham agere fotomodel med en natpote i hånden og to maskinpistolbevæbnede heroer bag sig. 1. april 1946 var forundersøgelsen så vidt fremskreden og luften så mildnet, at man lod ham løslade.

Gunnar Larsen fik i bogstaveligste forstand sin sag for. Justitsministeren havde nemlig til behandling af landssvigigersager ansat et antal

ekstraordinære statsadvokater, blandt dem kommunisten, landsretssagfører Carl Madsen, som nu med fryd satte tænderne i denne plutokratiske monopolkapitalist. Statsadvokaten ønskede efter straffeloven af 1. juni 1945 ved anklageskrift af 21. januar 1946 tiltale mod Gunnar Larsen for i alt syv forhold: 1. Finansiering af en fabrik, der producerede geværbørster til værnemagten. 2. Tilskud på 25.000 kr. til det nazistiske dagblad „Fædrelandet“. 3. Månedlige tilskud til den af modstandsbevægelsen likviderede spion og angiver kaldet „Hestetyven“ for at fremme hans antikommunistiske virksomhed. 4. Tilskud til tre andre, som modarbejdede modstandsbevægelsen. 5. Tilskud på 20.000 kr. til en nazistisk fraktion, der modarbejdede DNSAP. 6. Tilskud på 60-70.000 kr. til Finlands-frivillige i 1941. 7. Køb af for 23.000 kr. aktier i en dansk aflægger af det tyske tidsskrift „Europa-Kabel“. Hermed var bunden skrabet, da Gunnar Larsens eventuelle politiske forseelser som omtalt henhørte under den parlamentariske kommission, og den fandt ikke anledning til at rejse rigsretssag mod den tidligere minister.

Hvad de kriminelle tiltaler angik, bestemte højesteret 29. juni 1946, at der alene skulle rejses tiltale for forhold 1 og 2, da de øvrige handlinger var udført af Gunnar Larsen som minister efter aftale med andre ministre og som et led i forhandlingspolitikken, hvorfor de var en ordinær domstol uvedkommende. Ved byretsdom af 13. december 1946 fri fandtes Gunnar Larsen for forhold 2, tilskudet til „Fædrelandet“, der betragtedes som en politisk ministerhandling, mens han fik 10 måneders fængsel for værnemageri. Byretten kunne ikke godtage Gunnar Larsens forklaring, der gik ud på, at han havde ydet børstefabrikanten lån, fordi denne formodedes at være i stand til at skandalisere de fremtrædende danske nazister. Landsrettens dom af 27.

august 1947 lagde derimod Gunnar Larsens opfattelse til grund og frifandt ham. Tidligere modstandsfolk som f.eks. kredsen omkring „Frit Danmark“ protesterede mod denne dom, men højesteret stadfæstede den ligefuldt 18. juni 1948. Det skal i denne forbindelse anføres, at Gunnar Larsens britiske efterretningsforbindelser uden reservation afgav positive vidneudsagn om ham. Det gjaldt ikke mindst Lord Selborne, ministeren for økonomisk krigsførelse. „Frit Danmark“'s vurdering var, at „en gren af modstandsbevægelsen mod Frihedsrådets beslutning og kun på indtrængende henvendelse fra Gunnar Larsens særdeles indflydelsesrige britiske forretningsforbindelse lod sig pånøde Gunnar Larsens finansielle bidrag til brug for Special Forces“.

At fælde nogen historiens dom på dette grundlag er næsten umuligt. Anklagerne for værnemageri og primitiv bestikkelse i personligt øjemed kan man utvivlsomt med lands- og højesteret lade falde. Gunnar Larsen havde ikke for personlig vindings skyld eller for at tækkes besættelsesmagten behov for at sætte penge i anløbne værnemagere og nazister. Problemet ligger på det politiske plan. Hvad var hans motiver? Selv hævdede han, at han alene arbejdede for danske, nationale interesser, og at han derfor havde påtaget sig ubehagelige opgaver, som de politiske ministre, netop fordi de var politikere, vanskeligt kunne gå ind i. Hertil kom, at han i kraft af sine personlige midler og sine forbindelser til erhvervs- livet var i stand til at skaffe penge, med hvilke der kunne sættes lus i skindpelsen hos nazisterne o.s.v. I disse sager og i hans øvrige politiske handlinger disponerede han efter aftale med Scavenius og i forståelse med det øvrige ministerium.

Gunnar Larsens fjender hævdede derimod, at han havde troet på muligheden af en tysk sejr og derfor ønskede at bære kappen på begge skuldre, hvor kynikere også vil hævde,

at den sidder bedst. Endnu ved hans død i 1973 skrev Børge Outze i „Information“: „Han var af den slags kapitalister, som proletarer i alle lande glemmer, når de forener sig: En mand, der strør om sig med arvet formue, ofte til formål, der skader det, hans modstandere tror, han står for. Bare fordi han vil være venner med alle. Og tror, at alt har en pris“.

Gunnar Larsen var storkapitalist, derfor og på grund af sin facile smidighed syntes han at have hjertet med i samarbejdet med tyskerne; han havde modsat politikerne og organisationslederne ikke nogen interessegruppe eller nogen folkelig bevægelse bag sig. Han virkede kort sagt ikke troværdig og var derfor den, der var mest udsat i 1945. De, der som Scavenius og Lord Selborne rejste sig for at forsvare ham, vandt dog ikke gehør i befolkningen. Wilhelm Buhl kunne have dækket Gunnar Larsen, men han følte ingen trang dertil. Buhl havde ikke glemt, at han dagen efter sin udnævnelse til statsminister i maj 1942 havde fået et brev fra Gunnar Larsen, hvori denne skrev, at han rejste til Berlin for „at komme i et godt forhold til så mange af Tysklands ledende mænd som muligt af hensyn til den fremtidige udvikling“. Buhl mente, at de seks sidste ord var fældende for Gunnar Larsens motiver.

Da sagen mod ham var faldet, rystede Gunnar Larsen bittert støvet af sine fødder og drog til Irland, hvor han først som direktør, siden som bestyrelsesformand ledede en cementfabrik, oprindeligt grundlagt af F. L. Smidth & Co., men nu på irske hænder. Han tog også i samarbejde med en dansk gartnervirksomhed en betydelig blomsterproduktion op. Skønt han blev irsk statsborger, længtes han hjem, besøgte ofte sit elskede „Højkol“ og drømte om at slå sig ned dér. Rastløs og fuld af virketrang døde han 71 år gammel i 1973, før han fik realiseret sin drøm.

*

Justitsminister Thune Jacobsen var 64 år gammel, da krigen sluttede. Hans tilværelse lå som Gunnar Larsens i grus, men han nåede ikke at bygge et nyt liv op, ej heller som for Scavenius' vedkommende at se mere nuancerede vurderinger af den embedsgerning, han aldrig selv var i tvivl om havde tjent det danske samfunds interesser.

Allerede i begyndelsen af 1943 var Thune Jacobsen kommet i forbindelse med en Secret Service-agent, hvem han gav oplysninger – også efter 29. august 1943. I januar 1944 blev denne agent taget af Gestapo, der vidste om hans forbindelse med Thune Jacobsen. Tyskerne greb dog ikke ind over for Thune Jacobsen, der fortsatte med at give efterretninger, nu til modstandsbevægelsen. I forbindelse med razziaen mod politiet 19. september 1944 fandt tyskerne imidlertid så meget kompromitterende materiale mod Thune Jacobsen, at denne fandt det rådeligst at rejse til Sverige. Skønt tyskerne på dette tidspunkt i radioen havde rettet angreb mod den tidligere justitsminister, blev han dog frosset ud blandt de danske i Stockholm og måtte tage ophold på landet.

7. maj 1945 skrev han til statsminister Buhl og bad om, at der kunne blive rejst rigsretssag mod ham, for at hans forhold under krigen kunne blive grundigt undersøgt, og 19. maj tog han hjem til Danmark. Ved sin hjemkomst fik han besked om, at regeringen ikke ønskede, at han skulle indtræde i sit gamle embede som rigspolitichef, og 30. maj blev han interneret af medlemmer af den overvejende kommunistiske modstandsorganisation BOPA. Denne handling vakte stor opsigt og blev samme dag taget op i rigsdagen. Ministeriet holdt møde, hvor justitsminister Busch-Jensen og minister Frode Jakobsen undskyldte selvtægten og fik Thune Jacobsen løsladt samme dags aften.

Hvad der imidlertid pinte Thune Jacobsen, var, at han ikke fik sine forhold undersøgt.

Politikerne, der inderst inde følte sig solidariske med ham, men ikke havde mod eller styrke til at vise det, syltede hans sag ved at lade den glide ind i den parlamentariske kommissions hængedynd. Thune Jacobsen skrev da i et forgæves håb om at blive hørt i 1946 bogen „Paa en Uriaspøst“. Titlen er dækkende. Thune Jacobsens vanheld var, at han ikke var politiker. Ingen stod op og dækkede ham for derved at beskytte gruppen. Som justitsminister havde han været så eksponeret, at han i virkeligheden var redningsløs efter 1945 – ganske uanset sin gode vilje, og uagtet hans handlinger var omfattet af et kollektivt ministeransvar. Særlig tungt hvilede det på ham, at så mange kommunister var blevet taget i Horsørød 29. august 1943. Skønt Thune Jacobsens samvittighed var ren, pinte og nagede situationen denne ærekære, forfængelige og i en vis forstand naive mand. Han var knækket, og døden kom som en befrielse i 1949.

•

Socialminister Laurits Hansen gik også en række triste år i møde. Hans prestige havde været lav som minister. Denne lukkede og fåmælte mands manglende vilje til at lytte til andre havde bragt ham i et dårligt forhold til departementschef Koch, der ellers nok ville have kunnet hviske ham et og andet godt råd i ørerne. Da krigen var forbi, ville Socialdemokratiet ikke mistænkes for at holde hånden over nogen. Modstandsbevægelsen havde intet ønske om forholdsregler over for Laurits Hansen, men Hans Hedtoft og hans kreds nærrede en betydelig uvilje mod ham, og på Socialdemokratiets hovedbestyrelsesmøde 10. juni 1945 nedsattes et udvalg til undersøgelse af Laurits Hansens forhold til samt en partidomstol og en æresret til behandling af andre partimedlemmers forhold. Mens de to sidste organers virksomhed i realiteten løb ud i

sandet, nåede Laurits Hansen-udvalget, der lededes af chefredaktør Peder Tabor, at afgive en betænkning allerede 29. juni 1945. Efter dennes fremlæggelse vedtog Socialdemokratisk Forbunds forretningsudvalg og rigsdagsgruppens bestyrelse en alvorlig misbilligelse af „Laurits Hansens optræden ved forskellige lejligheder i besættelsestiden“. Han blev opfordret til at nedlægge sine hverv som folketingsmand og borgerrepræsentant. Kritikken gik ikke på, at han havde været tyskvenlig eller unational, men på, at han havde undladt at videregive væsentlige oplysninger om besættelsesmagten, specielt at han over for Buhl søgte at fortie, at Kanstein 3. november 1942 havde opfordret ham til at blive statsminister. Hvor alvorlig denne forseelse var, og om den virkelig dækkede over et ønske om at blive statsminister, er svært, formentlig umuligt at afgøre. Men i sommeren 1945 var den ruinerende for en mand, om hvem der ikke stod nogen særlig respekt.

Laurits Hansen var dybt krænket. Han amodede 3. juli 1945 den parlamentariske kommission om at få sine forhold under besættelsen taget op til samlet overvejelse, og han ville ikke straks nedlægge sine politiske hverv. Først 4. og 13. september udtrådte han af henholdsvis folketing og borgerrepræsentation. Laurits Hansen drev til 1949 en cigarforretning og var derpå en periode husmand. Da det lakkede mod livsafslutningen i 1965 plagedes denne ærkekære mand af skrupler: gjorde jeg det rette? Svaret er vel, at han overvurderede sig selv og sin stilling som formand for DsF, og at han derfor havde stræbt for højt i en tid, hvor blot et enkelt utilsigtet eller uklogt åreslag førte ud i malstrømmen. Derfor var tilgivelse uopnåelig i 1945.

*

Også undervisningsminister A. C. Højberg Christensen gik en vanskelig tid i møde, om

end han kom lettere igennem den end Gunnar Larsen og Laurits Hansen. Højberg Christensen vendte tilbage til sit embede som gymnasieskolens øverste pædagogiske og faglige leder, men måtte lide den tort at få sine forhold før ministerudnævnelsen behandlet af en tjenstemandsdomstol. Mange lærere fandt det forkert, at han fortsatte i sit embede, mens retten sad, og i bladet „Gymnasieskolen“ førtes en heftig debat herom, idet han på den anden side ikke manglede tilhængere. På grund af forholdet til Dansk-Tysk Forening trak sager i langdrag; først i juli 1947 endte tjenstemands-sagen med en fuldstændig frifindelse.

Højberg Christensen fortsatte som embedsmand til 1958. Udadtillod han sig ikke mærke med noget, indadtillod han sig såret over, at man havde villet beklikke hans nationale holdning. Han vil ikke huske som ministeren, men som den danske gymnasieskoles ypperste mand i mere end en menneskealder. Som type var han som nævnt både folkelig og akademisk i begge ords bedste betydning. A. C. Højberg Christensen døde i 1972.

*

Kirkeminister Valdemar Holbøll havde allerede før sin ufrivillige ministerophøjelse passeret støvets år, men han fortsatte dog endnu i seks år efter 1945 som lektor ved Pastoralseminariet. Ved hans død i 1954 sagdes det, at rigsdagen i ham havde mødt en national-liberal type. Det er sandt nok. Han var den korrekte, gammeldags embedsmand, der ved skæbnens tilskikkelse blev minister for det ministerium, hvis første tjener han havde været gennem årtier.

*

Finansminister K. H. Kofoed overtog efter sin afsked som minister sit gamle embede som departementschef i finansministeriets første departement. Der blev vel af flere embeds-

mænd taget tilløb til at hindre den tidligere Scavenius-ministers tilbagekomst, men departementschef Dige krydsede disse planer ved demonstrativt at flytte ud fra Kofoeds kontor og byde ham velkommen tilbage. Her virkede han, til han faldt for aldersgrænsen, eller rettere: han blev helt i strid med sin egen ufravigelige praksis prolongeret tre måneder, så at han kunne fejre 25 års jubilæum som departementschef. Til sin død i 1951 beklædte han blandt mange hverv også det som formand for administrationskommissionen af 1946. Her kunne han fortsætte med problemer beslægtet med dem, han havde løst så anerkendelsesværdigt med tjenestemandsløven af 1919. Visioner om en mere rationel forvaltningsopbygning havde han ikke; han byggede decideret på det i 1848 gennemførte ministerialsystem og mente, at en væsentlig forudsætning for at få det til at fungere var at holde igen og hæmme dets vækst. Teoretiske betragtninger var ikke hans stærke side. Hans indstilling til problemerne var af konkret natur. Departementschef Dige har karakteriseret ham som „et hurtigt hoved, en dreven taktiker og debattør, fuld af utrættelig energi og vågen sans for både materielle interesser og de humoristiske sider af livet. Han kunne også virke meget impulsiv og undertiden mærkværdigt naiv“. Hans enestående karriere gjorde ham nok i nogen måde til et offer for selvovervurdering. Ved hans død lagde vennen, historikeren Axel Linvald ikke skjul på, at Kofoed var et magtkært menneske. Dette karaktertræk i forbindelse med hans ubestridelige dygtighed og en række heldige omstændigheder – navnlig vel hans samvirke med Bramsnæs – muliggjorde, at der hos ham i en menneskealder samledes mere magt end hos nogen anden embedsmand siden enevældens afskaffelse. Ud fra sine præmisser brugte han denne magt til at gavne sit land økonomisk og socialt.

I et stort, endnu utrykt erindringsværk har han skildret sit embedsvirke med stundom skarpe vurderinger af mennesker og forhold. Kofoed døde i 1951.

*

Forsvarsminister Søren Brorsen fyldte 70 år få måneder efter sin afgang som minister, og han søgte ikke genvalg ved folketingsvalget i oktober 1945. Ved hans død i 1961 skrev Børge Outze i „Information“, at befolkningen på trods af Scavenius-regeringens indrømmelser til besættelsesmagten dog betragtede Søren Brorsen med tillid, fordi han var kendt som LS-modstander og som usvigelig demokrat. Hans lod var at være forsvarsminister i tre perioder, hvor det danske forsvar førte en vegeerende rolle, i den sidste endog sat helt ud af spillet. Søren Brorsens politiske betydning kom derfor snarere til at ligge i hans deltagelse i arbejdet i Venstres folketingsgruppe gennem 35 år.

*

Handelsminister Halfdan Hendriksen hørte som nævnt til dem, der måtte betale for sit medlemskab af ministeriet Scavenius. Da de første forhandlinger, efter at ministeriet Scavenius havde indgivet sin demissionsbegæring, begyndte, erklærede Halfdan Hendriksen om en kommende regering, at han ikke ville være minister efter krigen. Han foretrak at passe sin forretning. Men han kom under et voldsomt pres fra sit parti, og også Vilhelm Buhl så ham gerne i en efterkrigsregering. Halfdan Hendriksen veg kun ugerne, men sagde dog omsider ja af hensyn til partiet, der med god grund anså ham for et aktiv. Endnu i december 1944 betragtede de konservative det som en selvfølge, at Halfdan Hendriksen blev den ene af de to konservative ministre, men så faldt hammeren. Partiet måtte under pres fra

Frihedsrådet lade Halfdan Hendriksen glide ud. Selv fandt han, at det var en ydmygelse af folkestyret og af rigsdagen. Han overvejede at gå helt ud af politik, men modtog så mange sympatitilkendegivelser, at han besluttede at lade sig opstille i Østre storkreds, hvor han da også genvalgte i oktober 1945 med det største personlige stemmetal, nogen konservativ politiker hidtil havde opnået.

I 1946 blev han administrerende direktør for Carlsberg Bryggerierne og forlod derfor i 1947 folketinget for i stedet at lade sig vælge til landstinget. 1948-57 var han sit partis landsformand. Ved landstingets afskaffelse i 1953 tog Halfdan Hendriksen en valgperiode i folketinget til 1957. Hans afgang som minister i en alder af 64 år betød altså ikke indledningen til et passivt otium, men tværtimod til løsningen af nye, ansvarsfulde opgaver. Selv om han ikke blev minister igen, spillede han fortsat en politisk rolle. Halfdan Hendriksens anseelse

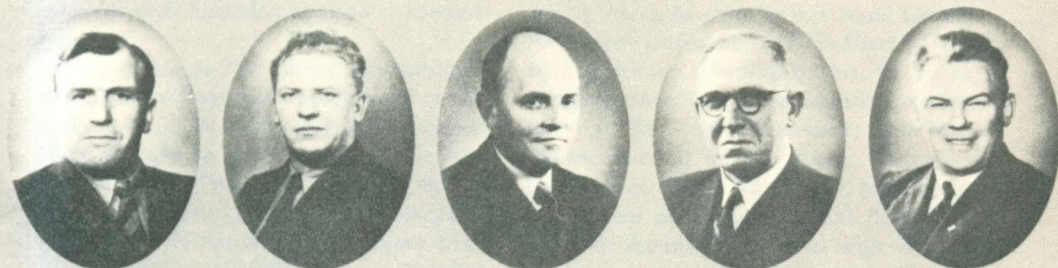
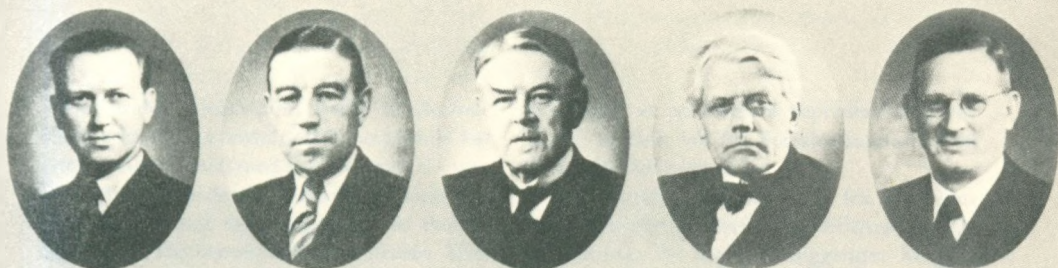
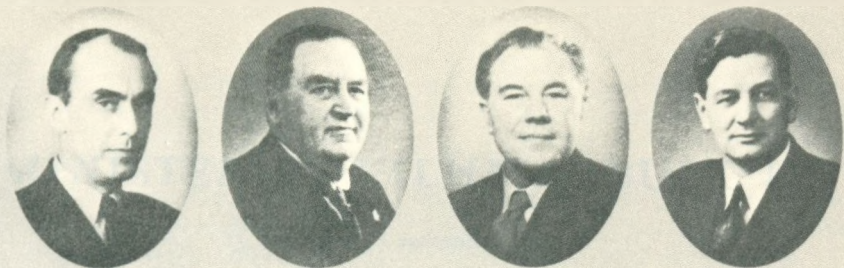
som minister og politiker var berettiget, ikke mindst på grund af hans situationsfornemmelse, og den tunge mand var i det hele prototypen på den fornuftige konservative erhvervsmand og politiker. Uden at være fremmed for folkeliggørelsesbestrebelse inden for sit parti var og forblev han en samfundsbevarer. Han så ud som en konservativ, han talte som en konservativ, og han tænkte konservativt.

Halfdan Hendriksen døde i 1961.

•

De øvrige ministre, som fik deres afsked 5. maj 1945 – Kr. Bording, Niels Elgaard, Jørgen Jørgensen og Johs. Kjærboel – følte sig vel alle krænkede over at være blevet vraget med en motivering, der kunne opfattes som nationalt diskriminerende; men de blev alle senere på ny ministre og aktører i første række, hvorfor deres status ikke skal gøres op her.

MINISTERIET VILHELM BUHL II

	MOGENS FOG	V. FIBIGER	HANS HEDTOFT	ERIK ERIKSEN	
H. C. HANSEN	KNUD KRISTENSEN	V. BUHL	J. CHRISTMAS MOLLER	N. BUSCH-JENSEN	
CARL PETERSEN	ALFRED JENSEN	OLE BJORN KRAFT	A. M. HANSEN	ARNE SORENSEN	
KR. JUUL CHRISTENSEN	H. KAUFFMANN	AKSEL LARSEN	FRODE JAKOBSEN		

MINISTERIET VILHELM BUHL II

(5. maj 1945 – 7. november 1945)

Det andet ministerium Buhls tilblivelses-historie har været omtalt i det foregående kapitel, sammenvævet med besættelsestidens særlige forhold, som den er. Det er utvivlsomt den regering, det har taget længst tid at danne, og den, det var sværest at få sammensat. Men selv i denne halvrevolutionære fase af vor politiske historie lykkedes det altså at bøje meningene mod hinanden og opnå et kompromis.

De politiske partier stillede som statsminister Wilhelm Buhl, som arbejds- og socialminister Hans Hedtoft, som finansminister H. C. Hansen og som minister for offentlige arbejder Carl Petersen – alle fra Socialdemokratiet. Det konservative Folkepartis ministre var forsvarsminister Ole Bjørn Kraft og handelsminister Vilh. Fibiger, Venstres var indenrigsminister Knud Kristensen og landbrugsminister Erik Eriksen og Det radikale Venstres undervisningsminister A. M. Hansen. Retsforbundet blev forbigået, hvad navnlig Oluf Pedersen – 9-mandsudvalgets sekretær – følte som en ubegrundet tilsidesættelse. Forholdet var imidlertid det, at de fire gamle partier ikke betragtede Retsforbundet som et ligeberettiget parti, det skete først i 1957, og på modstandsbillet som Dansk Samling og DKP kunne partiet ikke komme ind i regeringen. Alle forhold afvejet må det

dog siges, at politikernes repræsentation var stærk, specielt vel for Socialdemokratiets og Venstres vedkommende.

De ni modstandsmænd var: fra Frit Danmark udenrigsminister John Christmas Møller og minister for særlige anliggender Mogens Fog; fra DKP, der forgæves havde presset på for at få arbejdsministeriet, trafikminister Alfred Jensen og minister u.p. Aksel Larsen; fra Ringen justitsminister Niels Busch-Jensen og minister u.p. Frode Jakobsen; fra Dansk Samling kirkeminister Arne Sørensen og minister u.p. Kr. Juul Christensen; samt som repræsentant for de frie danske i udlandet minister u.p. Henrik Kauffmann. Modstandsbevægelsens ministergruppe talte flere fremtrædende modstandsfolk, men nogle af dem, der havde trukket det tungeste læs, ville ikke være ministre, andre var ikke indstillet på parlamentarisk arbejde, og atter andre blev der simpelt hen ikke plads til på grund af gruppeinteresserne. Videre må det huskes, at det var Danmarks Frihedsråds forskellige fraktioner, der udpegede ministre, ikke de ledende folk fra geleddet.

•

Statsminister Wilhelm Buhl er biograferet tidligere, og i det foregående har vi yderligere fulgt hans virke som den politisk centrale

skikkelse, han hurtigt blev efter 29. august 1943. I virkeligheden kom i denne illegale fase hans evner til størst udfoldelse, ligesom hans indflydelse var betydeligst. Når der ved kapitulationen ikke forelå et skisma mellem politikerne og modstandsbevægelsens ledelse, var æren i høj grad hans.

*

Hans Christian Hedtoft-Hansen (1903-1955) tilhørte Socialdemokratiets tredje generation, hvis svære opgave det var at bevare den af første generation opbyggede og af anden generation konsoliderede arv. Hans Hedtoft var som så mange andre af sit slægtleds socialdemokratiske ledere født og opvokset i Århus. Hans hjem var et typisk arbejderhjem, der uagtet armoden var i stand til at give de 11 børn, ikke mindst Hans, en god start, især på grund af moderens livsoverskud. Da faderen døde i 1917, måtte Hans gå ud af 2. mellem og kom i lære som litograf hos en human og forstående mester, der forstrakte sin lærling med penge til rejser i politiske øjemed, han som medlem af Arbejdsgiverforeningen misbilligede.

Kun 16 år gammel blev Hans Hedtoft Hansen (der i 1934 fik bindestreg, men fra 1946 bortkastede Hansen) formand for Lærlingeforeningen i Århus. Samtidig var han aktiv i den socialdemokratiske ungdomsbevægelse, og da skismaet kom i 1919, gik han med de partitro unge over i DsU. Det var en svær tid for unge socialister, men Hedtoft var ikke i tvivl. Han betragtede Sovjetrusland som en depraveret voldsstat og forblev hele sit liv en fjende af kommunismen, i hvilken ham den end førte sig frem. Af betydning for Hans Hedtoft som for så mange andre var den inciterende ungdomsleder Albinus Jensen, der drev en art folkeligt, socialdemokratisk akademi i kummerlige lokaler i arbejderbevægelsens bygning i Amaliegade i Århus. Andre

venner var den lidt ældre Christian Christiansen og den lidt yngre H. C. Hansen. Hvad der først og fremmest vakte opmærksomhed, var Hedtofts medfødte oratoriske begavelse, der først efterhånden modsvarede af en rimelig saglig ballast. Hertil kom hans energi og medfødte lederegenskaber.

Hedtoft kom i 1923 på den tyske arbejderhøjskole i Tinz og blev efter H. C. Hansens udsagn grebet af den tyske ungdomsbevægelses fremhæven af det personlige ansvar og lederens forpligtelse til med sin person at være en slags forbillede for de unge.

Allerede som rejsesekretær for DsU fra 1922 kom han i høj grad til at tegne ungdomsbevægelsen, også fordi formanden, Christian Christiansen, ikke var nogen stor agitator. I 1927 afløste Hedtoft Chr. Christiansen som formand, men det kom ikke til at vare længe. I januar 1929 blev han ansat som assistent på partikontoret i Rosenørns Allé i København, og da partisekretær Alsing Andersen ved aprilvalget dette år blev folketingsmand, gav det hurtigt Hedtoft større ansvar.

Forud for valget i 1932 søgte han opstilling i Alborg, men blev slået af sin senere socialminister, Johan Strøm. Han tog da imod en dumpekreds på Frederiksberg. Forud for valget i 1935 søgte han forgæves opstilling i Næstved, men fik så omsider den sikre 15. kreds i København. Hans genvordigheder skyldtes nok i nogen grad, at de lokale partiforeninger ikke var begejstrede for at modtage gode råd fra landsledelsen, ej heller når denne var Stauning. Andre fremtrædende politikere har måttet sande dette.

Da Alsing Andersen blev forsvarsminister i 1935, rykkede Hedtoft op og blev partisekretær. Han udfoldede i disse år et betydeligt og for partiforeningerne inspirerende, agitatorisk arbejde. Han skrev pjecer, lavede plakater, holdt taler og styrede det store apparat med en vitalitet og en utrættelighed,

som på længere sigt må have været belastende for hans helbred. I disse år førte Socialdemokratiet en energisk kamp mod kommunister og nazister. Hedtoft var i 1935 den drivende kraft ved oprettelsen af HIPA, Hovedorganisationernes Informations- og Propaganda Afdeling, og han var også aktiv i den danske Matteotti-komité, der ved hjælp af indsamlede midler ydede bistand til ofre for nazisme og fascisme, bl.a. til politiske emigranter i Danmark.

Stauning havde hurtigt fået øjnene op for Hedtofts talenter og vurderede ham til at have hovedparten af de egenskaber, der skal til for at være et stort partis leder. I 1939, da Stauning ikke selv ville længere, gav han Hedtoft „kongelig udnævnelse“ som forretningsfører for Socialdemokratiet, d.v.s. partiformand. Han var da 36, Stauning 65, m.a.o. var alt lagt til rette for, at Hedtoft i en passende alder også kunne blive statsminister i det århundrede, der endnu tegnede til at blive Socialdemokratiets. Som leder var han forskellig fra både Hørdum, P. Knudsen og Stauning. Mens de kom fra fagbevægelsen, var Hedtoft ungdomsbevægelsens mand, uden at det på nogen måde betød et brud i partiets af rolig kontinuitet prægede udvikling.

Besættelsen bragte imidlertid forstyrrelse i Hedtofts karriere. Tyskerne havde med god grund et horn i siden på ham og lurede efter en passende lejlighed til at få givet både Hedtoft og partisekretær H. C. Hansen mundkurv og håndjern på. I februar 1941 kom anledningen i form af et HIPA-cirkulære med svenske pressemeddelelser. Skønt ingen af dem havde haft noget med dette at gøre, blev de to som partiformand og partisekretær gjort ansvarlige, og da såvel Scavenius som Stauning og partirådet samt partiets forretningsudvalg rådede eller presede på, nedlagde Hedtoft og H. C. Hansen deres poster, men forblev i folketinget. Hedtoft var bitter.

Han fandt, at Stauning og den øvrige regering var vejet for hurtigt, og han lod det skinne igennem i en tale i gruppen, hvilket smertede Stauning. I virkeligheden var det et hårdt slag for Hedtoft, at han var blevet sat på de meniges bænk. Det gav ham imidlertid en art martyrium, og det er den senere folketingsformand Gustav Pedersens vurdering, at dette forhold kan have gjort det lettere for Hedtoft at overvinde det store valgnederlag i november 1945. Dog, hermed har vi forudiskonteret udviklingen. I den resterende del af krigen dækkede Hedtoft sig udadtil med en stilling som underdirektør ved Bryggeriet Stjernen, mens han indadtil blev mere og mere involveret i illegalt arbejde, der omfattede bl.a. fremskaffelse af våben fra Sverige.

•

Hans Christian Svane Hansen (1906-60) distancerede vel i en vis forstand Hedtoft i maj 1945, da finansministerposten sædvanligvis regnes for mere betydningsfuld end arbejds- og socialministeriet, men ellers kom H. C. Hansen til at efterfølge Hans Hedtoft på den ene betydelige post efter den anden. H. C. Hansen – eller H.C., som tidligt blev hans nom de guerre – var som Hedtoft Århusdreng, og skønt de to politikere af væsen var så forskellige som ild og vand, var dog deres miljø, opvækst og udvikling i mange henseender identiske. I H.C.'s hjem, der lå i en parallelgade til Hedtofts, var der også sammenbragte børn, faderen var håndværker, moderen gjorde rent, der var en religiøs tone i hjemmet, og det var fattigt. Men også dette hjem kunne give børnene en god start. Den mest rebelske af børnene var Johannes Sperling, der, da han faldt til ro politisk, blev direktør for Dansk Folkeferie. Han var syndikalist og militærnægter og sad med mellemrum i fængsel for sin kamp mod kapitalismen. Han var H.C.'s romantiske forbillede, men

Sperling formanede sin syv år yngre halvbror til at læse og ikke begå dumheder, hvilket da også toges til efterretning. En anden bror var nuværende amtsborgmester Robert Svane Hansen.

Som Hedtoft kom også H.C. i lære i de grafiske fag, nemlig som typograf, og også hans læremester gav sin „røde“ lærling penge til en dannelsesrejse, hvis formål dybest set ikke var en arbejdsgiverinteresse. I 1924 kom H. C. Hansen i DsU's lokale ledelse, og han begyndte som folketaler. Hans musiske talenter kom ungdomsbevægelsen til gode. H.C. kunne både skrive vers og spille på mandolin, og han og kammerater berejste Jylland med talekor, sang og recitation. Fra 1929 til 1932 udsendte han på tryk to talekor og en digtsamling med titlen „Tro og Trods“.

Da Hedtoft gik af som DsU's formand i 1929, avancerede H. C. Hansen til forbundssekretær, og i 1933 blev han DsU's formand, hvad han var til 1937. Han havde gennem 1930'erne meget stor betydning for, at DsU blev en sammentømret og homogen organisation. Som suppleant for De samvirkende Fagforbunds formand, Vilh. Nygaard, var han ved dennes død i 1936 kommet i folketinget, og året efter blev han leder af HIPA. Da Hedtoft blev partiformand i 1939, arvede H. C. Hansen dennes stilling som parti- sekretær.

H. C. Hansen var kendt og respekteret inden for partiet; men han var modsat Hedtoft ikke kendt af den større offentlighed. Han havde vel visse ordførerskaber, men de vakte ikke opsigt, om end rigsdagens årvågne iagttagere var klar over, at der var en stærk og god kerne i den unge, flittige og pligtopfyldende Århus-politiker. Men han stod i skyggen af Hedtoft. Som taler var han klar, logisk og ikke uskarp, men han havde ikke Hedtofts sprudlende varme, hvad der afspejlede deres forskellige natur. H. C. Hansen havde

også bedre nerver end Hedtoft og dermed et godt sovehjerte. Men de to supplerede hinanden fortrinligt i arbejdet for partiet.

Politisk forholdt han sig, som det var skik for socialdemokratiske politikere dengang, usvigelig loyalt over for den af partiet fastlagte linje. Det udelukkede ikke nuancer. Han var, således som det allerede er berørt, sammen med Hedtoft, Hartvig Frisch, Bomholt og enkelte andre efter Hitlers magtovertagelse parat til en nyorientering i forsvarspolitikken. I januar 1934 skrev han, at „pacifismen – forstået som magtesløshedens princip – er . . . et ubrugeligt princip for et demokrati, der vil leve“.

Senere statsminister J. O. Krag siger om H. C. Hansen i disse år, at „det passede ham bedst at *regere* med konkrete og overskuelige ting, der havde sammenhæng med hverdagen. Nogen samfundsstyrter eller teoretisk himmelstormer var han aldrig og gav sig heller ikke ud for det. „Der er ikke noget så billigt som yderligtgående standpunkter“, lød en af hans replikker.“

H. C. Hansens genvordigheder under besættelsen er beskrevet. Han gik ind i en stigende illegal aktivitet og fik bl.a. et godt samarbejde med visse officerskredse.

I befrielsesregeringen blev Buhl, Hedtoft og H. C. Hansen et stærkt socialdemokratisk hold. Men Buhl og H. C. Hansen lignede hinanden mest. De satte begge konklusion over diskussion, var lige usentimentale og kunne være nok så hårde, om end Buhl ifølge J. O. Krag virkede ved tordenudbrud og H. C. Hansen ved bidende sarkasmer. Buhl sluttede sig nærmere til H.C. end til Hedtoft, og i løbet af sommeren 1945 kom H. C. Hansen ud af skyggen og op på en position ligeberettiget med Hedtoft.

*

På posten som minister for offentlige arbej-

der placerede Socialdemokratiet til supplement af de to unge løver statshusmand Carl Petersen (f. 1894). Man havde sikkert gerne set Kjærbøl, Bording eller Alsing Andersen som repræsentant for den lidt ældre generation, men de to første havde som bekendt siddet i Scavenius' regering, og den sidste var i den grad forbundet med 9. april, at han 5. maj 1945 var utænkkelig som minister. Så tog man da den solide sjællænder.

Carl Petersens far hed og var en Jens, der sad bag skærmen og kløvede sten. Han var jyde, som havde bosat sig i Ågerup på Heden vest for København. Som bitte ukonfirmeret knægt måtte Carl hjemmefra og klare sig selv. Han var født socialdemokrat, påvirket af faderen, og noget andet politisk tankesæt er næppe nogen sinde faldet ham ind. Carl Petersen blev landarbejder, men med opdrift i sig. Andelig og politisk stimulans fik han ved ophold på St. Restrup Husmandsskole og Esbjerg Arbejderhøjskole. Jordreformen i 1919 blev hans chance. Han fik 1922 et statshusmandsbrug på sin sødeegn.

Medlem af Ågerup-Kirkerup sogneråd var han blevet allerede i 1921, og så gik det rask. Han kom med i næsten alt, der havde med jord i Roskilde amt at gøre: vurderingsmand, grundforbedringsformand og husmandsforeningshovedbestyrelsesmedlem, dertil medlem af skatterådet fra 1934 og af amtsrådet fra 1938. Det var den solide lokale position, der har ført mange videre mod magtens tinder. Sådan var det også med Carl Petersen. Socialdemokratiets ledelse fik naturligvis øje på denne dygtige statshusmand, der kunne supplere den sparsomme socialdemokratiske agrargruppe, i spidsen for hvilken Bording tronede.

Carl Petersen gled ind i landspolitik. Det begyndte beskedent som medlem af statsministeriets arbejdsløshedsråd i 1933, men fra 1935 sad han i folketinget, valgt i Præstø amt,

hvor han havde været kandidat siden 1932. Uden at han var nogen komet, lagde man i gruppen, der i disse år afgav en del ministre, mærke til den kontante sjællandske arbejderbonde, der i øvrigt bag et lidt brysk væsen ikke var uden lune.

•

Det konservative Folkepartis repræsentanter i regeringen var som nævnt Fibiger og Kraft. Når Halsdan Hendriksen til sin egen bitterhed og til gruppens skuffelse ikke måtte blive minister, udpegede man på samme måde som Det radikale Venstre sin gruppeformand. Derfor blev Vilhelm Fibiger handelsminister, selv om han ikke havde særlige forudsætninger for denne post. Venstre og konservative havde da også oprindeligt været indstillet på, at han skulle være landbrugsminister, men dette satte Buhl sig imod. Han fandt, at handel hørte under de konservative, landbrug under Venstre.

I sine fyldige og oplysende erindringer citerer Ole Bjørn Kraft Wordsworth: Barnet bebuder manden som morgenen dagen – og den nyudnævnte forsvarsminister var i sandhed ved dåben udrustet med efternavne, hvoraf et enkelt havde været tilstrækkeligt for enhver anden; men herom er sagt alt, hvad der kan siges, og lidt til. Ole Bjørn Kraft er født 1893 i København som søn af vicefængselsinspektør, dr. phil. Alexander Kraft. Faderen gjorde først tjeneste ved Horsens Tugthus, siden ved kvindefængslet på Christianshavn, men han døde af tb kun 42 år gammel, da Ole var 12 år.

16 år gammel søgte Ole Bjørn Kraft, begyndende som frivillig lærling, en karriere i marinen sammen med klassekammeraten John Christmas Møller, men de led begge skibbrud. John kendte ikke forskel på rødt og grønt, hvilket ikke stillede sig i vejen for en karriere som konservativ politiker, og Ole led

under en brækket arm, som dog ikke hindrede ham i at blive journalist – efter at have taget studentereksamen som privatist og derpå opgivet at blive cand. polit. Han var noget fronderende over for sit beskyttede, gammel-konservative miljø, som han i realiteten brød med for at kaste sig ud i Studentereksamen og nykonservative aktiviteter. Aage Kidde fik stor betydning for ham som for så mange af den generations unge konservative, som vendte front mod socialisme, radikalisme og moderation i grænsespørgsmålet. Kraft var i bevægelsen Det unge Danmark, som han stiftede i 1917, virksom i agitationen mod salget af de vestindiske øer. Det var ikke erhvervslivet og bruttonationalproduktet, som optog den unge Kraft, men gudstanken, folketanken og rigstanken. Kraft, der naturligvis var medlem af Akademisk Skyttekorps, var forsvareren og nationalist og dertil et stemningsfyldt gemyt. Da den første verdenskrig brød ud, skete det for Krafts vedkommende med denne observation: „Den kedelige hverdag var forbi. Der var på ny spænding og eventyr og uanede muligheder over livet. Vi følte, som brød vi ud af et bur, det sang i vort blod“. Intet under, at netop Ole Bjørn Kraft blev en foretrukken skive for de radikales angreb, lige til han afgik som udenrigsminister i 1953.

Det daglige brød tjente Kraft til som journalist. Han var bl.a. redaktør af „Svendborg Amts Dagblad“ 1919-22, derpå fulgte en lidet succesfyldt gæstevisit ved de ferslewske blade, og endelig var han 1922-23 redaktør af det nystiftede konservative dagblad „Fædrelandet“ i Sønderborg. Det var ingen dans på roser. Da Kraft i 1923 måtte forlade „Fædrelandet“ og rejse fra Sønderborg, mødte kreditorerne op på stationen for at gøre et sidste forsøg på at få deres tilgodehavende, inden Kraft med familie tog til hovedstaden. Redelig, som Kraft er, vedgår han, at han her var ved et kritisk vendepunkt. Han måtte lægge

letsindigheden bag sig og blev herefter et myreflittigt menneske. Først da han i 1924 blev leder af „Aarhus Stiftstidende“s Københavnsredaktion, fik han et fast holdpunkt i tilværelsen.

Mens Kraft var redaktør i Svendborg, kandiderede han ved aprilvalget i 1920 på Langeland mod P. Munch. Efter eget udsagn bekæmpede han denne med farve, friskhed og lidt frækhed, men Munch var urørlig, selv i 1920. I 1926 kom Kraft, 32 år gammel, i folketinget, valgt i Ålborg-kredsen, som han repræsenterede til 1964. Hans bane var lagt.

Ole Bjørn Kraft fulgte levende med i den europæiske udvikling, også for at se, om der var ideer at hente. I 1932 skrev han en lille bog med titlen „Fascismen. Liv-Lære-Lov“, hvad han siden fik grund til at beklage. Som så mange andre konservative i disse år følte Kraft, at der var inspiration at hente i fascismen, og det gav han udtryk for i bogen, der i øvrigt er et populært, journalistisk forsøg på uden stillingtagen at anskueliggøre den tågede, ofte selvmodsigende fascistiske ideologi og at skildre bevægelsens historie frem til 1932. Ole Bjørn Kraft reagerede altså ikke som Hartvig Frisch, der om samme emne samtidig skrev en bog med titlen „Pest over Europa“.

Ole Bjørn Kraft gjorde sig i øvrigt stærkt gældende i konservativ politik i 1930'erne. Han sparede ikke sig selv i agitationen, og hans meninger og hans lyrisk-patetiske form gjorde, at han ofte var i polemik med socialdemokrater og radikale. I rigsdagsarbejdet som i agitationen var det forsvar og udenrigspolitik, som optog ham mest. Han var fra 1932 medlem af det udenrigspolitiske nævn og 1933-37 medlem af de danske delegationer ved Folkeforbundet. I 1932 blev han medlem af rigsdagsgruppens bestyrelse, og 1940-45 var han dens formand.

Hans deltagelse i forhandlingspolitikken er beskrevet foran. Han fik hurtigt forbindelse

med modstandsbevægelsen og blev udsat for et alvorligt attentat, men ved den tyske kapitulation var han fuldt restitueret. Udnævnelsen til forsvarsminister følte Ole Bjørn Kraft som en hæder efter mange års forgæves slid, men også som en rimelig belønning, fordi udviklingen efter hans opfattelse havde givet ham ret.

•

Venstre var ikke i tvivl om, at Knud Kristensen burde være den ene af de to ministre, dette parti havde fået tilmålt. Han havde været god til at sige nej til socialdemokraterne i samlingsregeringen 1940-42, og efter krigen ville et Socialdemokrati under pres af kommunisterne efter Venstres opfattelse nødvendigvis kræve et stærkt modspil. Hertil kom, at Knud Kristensen havde nægtet at tage sæde i ministeriet Scavenius. Ingen i Venstres gruppe kunne, som forholdene havde artet sig, gøre Knud Kristensen rangen stridig.

Venstres anden minister var landbrugsminister Erik Eriksen (1902-72), i lige så høj grad som Hans Hedtoft sit partis kronprins. Han var født i Brangstrup nær Ringe, hvor hans forældre drev en lille gård. Omgivelserne var stærkt præget af den grundtvigske vækkelse, hvis centrale skikkelse var pastor Vilhelm Birkedal i Ryslinge, og da Erik Eriksen blev sendt i Ryslinge friskole, blev han fra barnsben flasket op med den grundtvigske livsopfattelse, som han, der ikke var nogen dybt religiøs person, senere kunne ironisere over; den slap dog aldrig sit tag i ham. Den politiske bevægelse, der var en side af Ryslinge-bevægelsen, bekendte sig til Venstre, men ikke til en særlig agrarbetonet opfattelse. Den var mere åben og frisindet. Selv om Erik Eriksen aldrig glemte, at han var landbrugets mand, havde han dog bestandig antenner, som var modtagelige for flere bølglængder.

Erik Eriksen blev tjenestekarl og kom i 1923 på Dalum Landbrugsskole. Her førte han sig beskeden, om end man bemærkede hans lune. Senere partisekretær Harald Nielsen, der var lærer på skolen, har berettet, at han først fik øje for noget ualmindeligt ved Erik Eriksen, da denne holdt tale ved et elevvalgsmøde. Da hviskede forstander Petersen-Dalum: „Det er nok politiker, han skal være, for den tale røbede politisk talent“. Foreløbig blev han dog bonde, idet han efter forskellige pladser fra 1928 bestyrede fædrengården, som han overtog i 1939.

Det har været påstået, at Erik Eriksen som ung havde været radikal og også retstatsmand. Sandheden er imidlertid, at han som 16-17-årig blev påvirket af en radikal-georgistisk friskolelærer. Det gav dog kun vage og uafklarede sympatier, og Erik Eriksen var uafset over, at de radikale efter hans mening ikke viste tilstrækkelig vilje til at arbejde for et samlet Venstre i 1926. De radikale valgte samarbejdet med Socialdemokratiet, og til gengæld valgte Erik Eriksen helt og fuldt Venstre.

Det kunne derfor ikke undgås, at der blev kaldt på ham til en politisk gerning, hvilket også tiltalte ham, da tilværelsen alene som landbruger ikke gav ham nok. Han blev først VU-formand på Midtøen, så for hele Fyn og til sidst for det hele land (1929-32). VU var dengang med sine over 50.000 medlemmer landets største politiske ungdomsforening, større end alle andre politiske ungdomsforeninger tilsammen. Adskillige VU'ere, de såkaldte balmlemmer, var formentlig lidet politisk motiverede; men det store medlemstal var en taknemlig baggrund for ledelsens virke, så meget mere som moderpartiet i disse år var stærkt trykket. VU havde mange politiske aktiviteter, og mange kommende Venstre-ledere fik lejlighed til at udvikle deres talent i denne store organisation. Det gælder

ikke mindst Erik Eriksen, der herved for alvor slog sit navn fast.

1932 var han kandidat til folketinget i Odense amt; men først i 1935 kom han, 33 år gammel, ind i folketinget, valgt i Varde-kredsen, som var blevet ledig. Dette år udsendte han sammen med Harald Nielsen en bog om liberalismen i Danmark, hvor Harald Nielsen skrev de historiske afsnit, Erik Eriksen de idémæssige og dagsaktuelle afsnit. I folketinget, hvor også de to senere ministerkolleger Ejnar Kjær og Jens Sønderup var nyvalgte, lagde man straks mærke til ham, skønt – eller måske netop fordi – han ikke brugte store fagter, men på den anden side viste sig særdeles sikker.

I en vis forstand var Erik Eriksen en politisk naturbegavelse, men det bør ikke glemmes, at den var skolet ved en halv snes års politisk og organisatorisk arbejde, inden han for alvor trådte frem og fik opgaver betroet. Han blev 1940 medlem af rigsdagsgruppens bestyrelse og var 1941-45 dens næstformand. Fra 1940 var han også medlem af radiorådet og dets programudvalg. Det var et hverv, der interesserede ham, fordi han så radioens store politiske og kulturelle betydning. Venstre skulle efter hans opfattelse ikke kun være et bondeparti. Han ville videre ud. Selv karakteriserede han sig som elev af Christen Berg, og heri lå vel en antydning af, at han gerne ville tiltrække radikale vælgere, f.eks. smålandbrugere, en gruppe, han selv tilhørte.

*

Det radikale Venstres eneste repræsentant var Axel Marius Hansen (1877-1960). Han var typen på den bundsolide politiker fra andet geled, der er lige så uundværligt for et parti som toplederne og vælgerne. A. M. Hansen var født i et lærerhjem i Thorslunde på Lolland. Han tog lærereksamen fra Jonstrup Seminarium i 1897. Kort efter sin eksamen blev han ansat som andenlærer i Gundslev på Fal-

ster, og her blev han også førstelærer fra 1903 og indtil 1924, hvor rigsdagsarbejdet efterhånden gjorde det nødvendigt for ham definitivt at tage afsked med landsbyskolen, som den store, faste, kanhænde strenge mand havde tjent til egnens tilfredshed. Lokal tillid gjorde ham i 1905 til formand og kasserer i den lokale brugsforening, og snart fulgte andre stedlige tillidshverv efter. Ordet „tillid“ passer på A. M. Hansen; han forstod at skabe den omkring sin person. 1913 blev han formand for Stubbekøbing-kredsens radikale vælgerforening, 1914 yderligere medlem af partiets hovedbestyrelse, og han blev 1918 kandidat i Saksøbing-kredsen, som også valgte ham. Ved påskekrisevalget i april 1920 faldt han for dog i september samme år at komme ind igen som repræsentant for Maribo-kredsen.

I folketinget blev han en slider i partiets beskedne organisationsapparat, kasserer og de facto partisekretær 1922-43. Partiet belønnede ham derfor allerede i 1923 med hvervet som statsrevisor. Da Jørgen Jørgensen blev minister i 1935, avancerede A. M. Hansen til viceformand i folketinget og til formand for rigsdagsgruppen. Som sådan var han mod vrøvlet. Gunnar Fog-Petersen beretter selvoplevet, at A. M. Hansen i sin funktion som gruppeformand var hastig og affejende. Den parlamentariske form var ham egentlig imod; det passede ham ikke at få en sag belyst fra 30 forskellige synspunkter. Han beflittede sig tillige på, at afvigende opfattelser vel kunne fremsættes – kortfattet – i partimøder, men derpå måtte den ærede afviger bøje sig ind under den fælles vilje. A. M. Hansen var med andre ord, hvad der i dag med et negativt udtryk kaldes „partisoldat“, positivt sagt en politiker, der ønskede at undgå den forvirring, der kan opstå, hvis vælgerne bliver i tvivl om, hvorvidt partiets kårne mænd samlet søger mod et fælles mål.

Som politiker var han ikke de store visioners mand. Han talte knapt og koncist og i nøje overensstemmelse med partiets program. Politisk hældede han nærmest mod Venstre, men når dette parti ikke ville te sig, måtte det finde sig i at få med knaldepisken. Skønt den ældre kan han i mange henseender minde om en Jørgen Jørgensen-discipel, men med mindre folkelig bredde og gennemslagskraft end guldbonden fra Lejre. I offentligheden stod han vel i skygge af Munch, Dahlgaard, Jørgen Jørgensen og også den farverige Oluf Steen; men når partiet ikke måtte stille Jørgen Jørgensen som undervisningsminister, kunne hverken denne eller partiet få en mere støt og pålidelig mand end A. M. Hansen.

•

Udenrigsminister John Christmas Møller kom hjem til Danmark med den politiske dødsdrift i hjertet. I 1948 gjorde han den observation, at han „altid har haft trang til at holde med den svage og slagne. Jeg vil ikke påstå, at jeg stiler mod nederlag; men sejrherre afslører ofte de uheldigste sider af deres karakter“. Christmas Møller følte sig i virkeligheden som en nederlagets mand, der efter typiske Christiansborg-manøvrer måtte se sig anbragt som nr. 2. London-årenes isolation både i forhold til udviklingen i Danmark og navnlig til de allierede havde gjort ham næsten desperat. Christmas Møllers grundopfattelse havde dertil i mange år været, at der ikke skulle være klasseforskel, men nok personforskel. Han var antikapitalist i et parti, der hyldede privatkapitalismen, og han var republikaner i et royalistisk parti, irreligiøs blandt kirkeligt indstillede partifæller og vælgere, og han hadede de bonede gulve, skønt disse fornemmeligen betrådtes af tilhængere af konservatismen. Paradoks efter paradoks.

Hvorledes han da kunne hævde sin fører-

stilling inden for Det konservative Folkeparti i så mange år, er også i sig selv noget af et paradoks. Men i forsvarssagen og i trangen til selvstændiggørelse i forhold til Venstre var der dog et holdepunkt, og hertil kom hans udstråling – hans charisma – hans overordentlige viljestyrke og jernflid og sidst, men ikke mindst, hans uafhængighed og frygtløshed. Ved hjælp af disse egenskaber nåede han toppen inden for Det konservative Folkeparti.

Sin derved vundne magtposition brugte han, som det er skildret, til at føre Det konservative Folkeparti ud af Venstres skygge og frem som *partiet i midten*. Derfor havde han afsadlet ministeriet Madsen-Mygdal i 1929 og medvirket i de første kriseforlig, og derfor havde han følt sig ilde berørt over regeringens samarbejde med Venstre fra 1933.

Vennen og værkfællen Henning Hasle afsiger denne dom, der, skønt den vel ikke er inappellabel, vistnok bygger på sande præmisser:

„Christmas Møller havde en fejl: Hans utålmodighed, hans rastløshed og hele urolige sind. Der skulle ske noget hele tiden, og det skulle være her og nu. Bagtroppen havde at følge med

Dette karaktertræk var af gennemgribende betydning. For mange, især de unge, var det noget tiltrækkende og spændende, der kaldte på medleven og hengivenhed. Ingen samtidig dansk politiker har som han skabt sig en tilhængerskare, der med blanke øjne i lyst og nød fulgte ham op ad bakke og ned gennem hulvej mod det mål, han pegede på.

Omvendt skabte den uro og ustabile tilstand, han forårsagede, modvilje hos andre, de forsigtige og forsagte. Derfor blev han altid en stredens genstand, også inden for sit eget parti. Han formåede ikke – som Stauning i Socialdemokratiet og til dels P. Munch hos de radikale – at blive sit partis samlende midtpunkt. Over for sine egne havde han ikke evne eller vilje til at gå på kompromis i store spørgsmål“.

Alt dette viste sig som omtalt under grundlovsstriden i 1939, og det trådte endnu stær-

kere frem, da denne bitre og desillusionerede mand blev udenrigsminister og atter blev Det konservative Folkepartis ledende skikkelse.

*

Henrik Kauffmann repræsenterede som udenrigsminister Christmas Møller det kæmpende Danmark i udlandet. Hans udnævnelse var givetvis tænkt som en cadeau til USA, og den betegnede en de facto anerkendelse af de dispositioner – derunder Grønlandsaftalen – han havde foretaget under krigen.

*

Ringens to ministre var Frode Jakobsen, hvis biografiske data er omtalt, og overretssagfører Niels Busch-Jensen (f. 1886). Busch-Jensen er født i Sundby på Amager, hvor rige Amagerbønder kontrasterede mod de ret store grupper af fattige arbejdere. Hans far var maskinmester ved B & W, en tid formand for Maskinmesterforeningen og blev senere chef for en af familien ejet galvaniseringsfabrik. På denne grønne ø var intet gymnasium, men en realskole, i hvilken Niels, der var ugbarn, fejrede store triumfer. Han bestod 1901 præliminæreksamen og derpå adgangseksamen til Polyteknisk Lærestanstalt. Her bestod han første del af civilingeniørexamen, men mistede derpå lysten til teknikken, hvorfor han i 1904 supplerede sin polytekniske adgangseksamen med en studentereksamen. Hans hu stod til juraen, men han var i det hele alsidigt kulturelt interesseret; han søgte således ikke blot Harald Høffding, men også Sandfeld, Raphael Meyer og Kristoffer Nyrop. Han lærte sig stenografi.

Sin bedste juridiske manuktion fik han hos sin senere politiske hovedmodstander Svenning Rytter. Busch-Jensen blev cand. jur. i 1911 og fik derpå fuldmagt i det ansete kø-

benhavnske sagførerfirma Siesbye og Simonson, hvor han allerede havde været studentermedhjælp. I studietiden havde han også virket i Studentersamfundets retshjælp. Partipolitisk var Busch-Jensen endnu uden fast ståsted, men virksomheden i retshjælpen, hvor der på en enkelt aften kunne være op til 100 klienter, gav ham et indblik i fattigfolks vilkår og dermed et socialt engagement. I 1918 deltog han for første gang i et valg og stemte radikalt for at støtte det efter hans mening dygtige krigstidsministerium. I 1920 satte han uden dybtgående overvejelser, men som et led i en proces, der følte naturlig, kryds ved Socialdemokratiet, og dér forblev det. Samme år var han blevet ansat som sekretær for Sagførersamfundet. Som dettes administrative leder lagde han vægt på ikke at tilkendegive noget partipolitisk tilhørsforhold, og han ophørte også ved Studentersamfundets retshjælp.

Gennem overretssagfører Wreschner fik Busch-Jensen fra 1933 forbindelse med jødiske flygtninge fra Tyskland og også med tyske kommunistiske og socialdemokratiske politikere, der søgte til Danmark. Han fik derved et førstehåndskendskab til nazismens uvæsen. Frode Jakobsen var som omtalt på samme baggrund blevet motiveret for en kamp mod nazismen, og efter 9. april 1940 optog han kontakt med Busch-Jensen, der straks tilsluttede sig Dansk Studiering fra dens legale begyndelse og gik med over i dens illegale fortsættelse, Ringen.

Herved blev han Frihedsrådets kronjurist. Han var hovedforfatter til Frihedsrådets betydningsfulde pjeces: „Når Danmark atter er frit“, og han indtrådte ligeledes i Frihedsrådets lovudvalg til forberedelse af retsopgøret. I modsætning til de fleste andre af modstandsbevægelsens folk var Busch-Jensen en moden mand, ja, med sine 58 år i 1944 næsten dens alderspræsident. Uden at være overvæt-

tes flittig endsige en raffineret jurist forbandt han, der er et hurtigt hoved, stor indsigt i sociale og retlige problemer med sund sans, komplet uimponerthed og en veludviklet politisk tæft. Det sidste kunne være noget af en mangelvare hos en del af modstandslederne. Han var imod for fantasifulde planer. Da f.eks. Mogens Fog og Aage Schoch i november 1943 forelagde ham et forslag om, at værnemagerformuerne skulle beslaglægges til brug for sociale foranstaltninger, måtte han give de to velmenende patrioter et elementært kursus i økonomi: Der ville ingen penge være, da værnemagerne fik deres betalinger fra Nationalbanken. Han virkede bestandig for moderation og besindighed; men han indså hurtigt efter udsendelsen af Frihedsrådets pjece, at dødsstraf ville blive nødvendig.

Hans ledetråd for efterkrigsudviklingen var, at vi alle skulle leve sammen. Han var derfor som Frode Jakobsen mod, at modstandsbevægelsen oprådte som politisk parti. Men han var også klar over, at de politiske partier måtte holdes til ilden, når først tyskerne havde kapituleret. 4. maj om aftenen telefonerede Frode Jakobsen fra Christiansborg, hvor den kommende regering var ved at samles, og bad indtrængende Busch-Jensen om at komme. Men Busch-Jensen ønskede ikke at møde, da det stod ham klart, at politikerne ville søge at afpresse ham indrømmelser med hensyn til retsopgøret, og han ville ikke lade sig binde af mænd, der stod fremmed over for de efter Busch-Jensens mening retfærdige krav vedrørende udrensning, der rørte sig i modstandskredse.

*

Danmarks kommunistiske Partis mest fremtrædende førkrigstidspolitiker var Aksel Larsen (1897-1972), som blev minister uden portefølje. Han kom hjem fra tysk fangenskab hilst og hyldet som en sand patriot og fædre-

landssøn, hvad der var en helt ny fornemmelse for en kommunist.

Aksel Larsen var søn af en træskomand fra Brændekilde, og fynsk forblev hans modersmål. Når Aksel Larsen med ru stemme på en talerstol, fra en båd på Frederiksholms Kanal eller i folketinget udøste sin vredes skåler over det kapitalistiske samfund, glemte man, at fynsk hævdes at være det sprog, englenerne snakker om søndagen. Aksel Larsens far blev slået ud af træskofabrikkerne, og familien, der talte ni børn, flyttede til Odense, hvor faderen blev arbejdsmand på Allerups Jernstøberi. Det var et fattigt hjem, som kun kunne oprettholdes, fordi moderen sled og slæbte med syning som så mange andre arbejderkoner dengang, og fordi børnene blev sat til at tjene penge, så såre de var i stand dertil, Aksel således som mælkedreng og keglerejser.

I skolen fik lærerne øje på den begavede dreng, der i øvrigt allerede var politisk vakt af sine socialdemokratiske forældre og ved læsning af „Fyns Socialdemokrat“. Han kom i Mulernes Legatskole, hvorfra han tog realeksamen. Han blev derpå trafikalev ved Syd-fynske Jernbaner, hvis driftsbestyrer i disse år var Aksel Larsens senere politiske modstander, landtingsmand J. P. Stensballe.

I revolutionsperioden 1917-18 blev Aksel Larsen træt af kun at kunne bruge det røde flag, når ileren fra Nyborg skulle bringes til standsning på Gudme station. Han afbrød resolut sin løbebane som banemand og tog til København for at være med i tidens begivenheder. Han ernærede sig som arbejdsmand, men stod endnu i Socialdemokratiet, om end kritisk over for partiets revisionistiske linje. Da den proklamerede generalstrejke under påskekrisen i 1920 ikke blev bragt til udførelse, følte han det som et kæmpebedrag mod arbejderne og sluttede sig til Venstre-socialistisk Parti, i hvis ledelse han straks fik sæde. Han havde da dokumenteret, at han

både var en habil skribent og en dygtig folketaler. I 1923 sluttedes partiet sammen med den anden fraktion og blev til DKP.

Efter nogle år som tekstilarbejder og arbejdsløs kom Aksel Larsen på senere minister Ernst Christiansens initiativ i tre år på Den internationale Leninskole i Moskva, hvorfra han i 1928 hjemsendtes som exam. marx. Hans vidnesbyrd sagde dog ikke blot „flittig og flink“, men også, at han var politisk upålidelig. Hans danske partikammerater så også på ham med mistro, da han befandtes at have „anlæg for den småborgerlige parlamentarisme“. I København blev han underbetalt partifunktionær, arbejdsmand og arbejdsløs. DKP's aktier stod langt under pari. Socialdemokratiet og DsF lod sig ikke røkke.

Men så kom chancen med verdenskrisen. Aksel Larsen og hans fæller begyndte at agitere blandt de arbejdsløse, som var lette at træffe på kontrolstederne. I 1932 kom Aksel Larsen og Arne Munch-Petersen som tidligere omtalt i folketinget. DKP's og Aksel Larsens parlamentariske fase begyndte. Her var skabt en platform, som Aksel Larsen forstod at udnytte. Ironisk nok for en kommunist udviklede han sig, endnu mens han stod i DKP, til en af den danske rigsdags betydeligste parlamentarikere.

Let var det dog ikke. Han havde i begyndelsen svært ved at finde et ståsted i den parlamentariske hverdag. Steinckes sociallove kaldtes således reaktionære, og valutacentralen hævdedes at føre til øget udplyndring af arbejderne. Efter at have angrebet Socialdemokratiet mere end noget andet parti, slog Aksel Larsen om til folkefronttaktik efter 1933, og efter skånselsløst at have gennemheglet tanken om et dansk forsvar, indtog han i 1937 en positiv holdning til den nye forsvarslov. DKP og Aksel Larsen fulgte parolen fra Moskva, om end han ikke altid gjorde det med den inderlighed, som forventedes. I 1937

blev Aksel Larsen således kaldt til „vejledende samtaler“ i Moskva. Modsat Munch-Petersen kom han dog hjem igen.

I partiets fraktionskampe deltog Aksel Larsen skånselsløst. Den idealistisk indstillede lærer Marie Nielsen ekskluderedes, da hun i 1936 protesterede mod den første Moskva-proces, og Thøger Thøgersen og Richard Jensen bekæmpedes med hård hånd. Navnlig den sidste var med sin ledende stilling i søfyrberedernes organisation en farlig rival for Aksel Larsen. Efter 9. april 1940 ønskede Richard Jensen, at DKP straks skulle gå under jorden og optage kampen mod nazisterne, mens Aksel Larsen og flertallet i centalkomiteen ønskede at udnytte de muligheder, legaliteten frembød til at konsolidere partiapparatet og i øvrigt angribe de andre partier samt England og Frankrig – vel vidende, at tyskerne kun accepterede DKP, så længe Stalin-Hitlerpagten var i kraft. Richard Jensen blev for sin afvigende holdning ekskluderet af partiet, og meget tyder da på, at Aksel Larsen for at sætte Richard Jensen definitivt ud af spillet afgav et fældende vidneudsagn under den proces, som i 1941 førtes ved danske domstole mod Richard Jensen for sabotage mod nogle spanske trawlere. Richard Jensen blev mod sin benægtelse idømt 16 års fængsel.

Aksel Larsens illegale arbejde efter 22. juni 1941 indskrænkede sig til et par møder med Christmas Møller. I november 1942 blev han arresteret og derpå udleveret til Gestapo, der naturligvis var veltilfreds med at have fået en så stor fisk i garnet. Han blev da også underkastet indgående forhør, og af frygt for tortur og henrettelse gav han mange betydningsfulde oplysninger fra sig. Sluttelig overførtes han til tugthus i Tyskland. 5. maj 1945 kom så hans ministerudnævnelse. Glemte var tilsyneladende 1930'ernes hadefulde modsætninger og DKP's tvetydige linje frem til juni 1941. Nu huskedes alene kommunisternes arrester-

tion, deres modige illegale kamp og Sovjetunionens heroisme og store tab. Denne bølge førte kommunisterne ind i regeringen.

*

DKP's anden mand i befrielsesregeringen var trafikminister Peter Alfred Jensen (f. 1903). Han er som politisk og psykologisk figur ikke nær så spændende som Aksel Larsen, men hvis man deraf slutter, at han var en mindre betydningsfuld person, tager man alvorligt fejl.

Alfred Jensen er født i et fattigt århusiansk arbejderhjem. Der var ikke råd til læreplads eller anden uddannelse. Det var om at komme ud af skolen og stå på egne ben. Han blev murerarbejdsmand og var altså modsat den vulerdannede trafikassistent fra Mulernes Legatskole en vaskægte proletar. I revolutions-tidens rosenfingrede dagning, altså i 1917, var Alfred Jensen aktiv i fagligt og politisk ungdomsarbejde. Da den socialdemokratiske ungdomsorganisation revnede, gik han med senere minister Ernst Christiansen i modsætning til de senere ministre Hans Hedtoft og Christian Christiansen over til venstresocialisterne, der snart blev til DKP. 1928 blev Alfred Jensen medlem af bestyrelsen for Murerarbejds-mændenes Fagforening. Det var i den periode, hvor klasseforskellen mellem arbejderkategorierne håndhævedes med større ubønhørighed end noget hofs rangforordning. „Arbejdskule“ er nok en bemærkning, den kommunistiske murerarbejdsmand Alfred Jensen har hørt fra mangan socialdemokratisk murersvend.

Ved folketingsvalget i 1935 var Alfred Jensen kandidat i Århus amt, og han indtrådte i folketinget 6. oktober 1936, da kredsens folketingsmand nedlagde sit mandat. „En kraftig, blåøjet og lyshåret dansk arbejdsmand, der vel er kommunist, men i øvrigt særdeles egnet til at gå ind i det praktiske samarbejde med rigsdagens øvrige jævne og

venligsindede medlemmer“, skrev Fog-Petersen om ham i 1938. Ordene „rigsdagens jævne medlemmer“ kunne erstattes med modstandsbevægelsens ledere, for dem fik Alfred Jensen straks kontakt med, da han ved kommunistloven af 1941 blev tvunget ud i illegaliteten. Han blev arresteret, men slap væk og var siden under jorden. Han blev mod krigens slutning medlem af Danmarks Frihedsråd og øvede i det hele en betydelig indsats i årene frem til 1945, idet Aksel Larsen som lige omtalt var sat ud af spillet. Hvem der i 1930'ernes slutning og derefter var DKP's stærke mand, fortaber sig i det uviste, da dette parti mere end nogen frimurerloge beskytter sine indre hemmeligheder mod udforskning. På lidt længere sigt lader det sig dog fastslå, at Alfred Jensen – tung og flegmatisk, men ingenlunde antenneløs – i højere grad end den søgende, urolige Aksel Larsen var blandt DKP's anker-mænd. Da DKP 1956-58 kom i vanskeligheder, var der i al fald ikke tvivl i Alfred Jensens sind.

*

Dansk Samlings førstemand var i den offentlige mening ubestrideligt Arne Sørensen (f. 1906). Han havde ved sin udnævnelse til minister virket for Dansk Samling i første række i næsten ti år. I årene før krigen havde partiet ikke haft nogen betydning, under besættelsen slog det igennem, om end svagt, og efter krigen, hvor partiet red på en vis modstandspopularitet, kunne det ikke udelukkes, at det ville få betydning. Derfor skal der – flettet ind i Arne Sørensens biografi – gives nogle data om dette parti, hvis embryologi i nogen grad henligger i myrternes halvmørke.

Arne Sørensen var husmandssøn, født i 1906 i Lovns i Vesthimmerland. Det var hans bedsteforældre, som kom til at tage sig af hans opdragelse, og derved fik han en varig indførelse i gammel dansk almuekultur, som

præger ham den dag i dag. Han kom i lære i brugsforeningen i Hvalpsund, men folkeoplyseren og biblioteksmanden Jørgen Banke så hans stile og fik sat den unge, begavede mand på aktier, så at han på to år blev klassisistproglig student i 1928. Han kom ind ved „Politiken“, hvortil han leverede barokke digte. I 1930 debuterede han med digtsamlingen „Spark og Kærtegn“. Han lærte russisk, var medlem af DsU og ven med mænd som Robert Stærmosé og Niels Banke. 1930 blev han højskolelærer ved Frederiksborg Højskole og 1931-34 ved Arbejderhøjskolen i Esbjerg. Han rejste meget, bl.a. til Genève, og han skrev meget. 1933 udkom hans bog „Funktionalisme og Samfund“, hvori han erklærede sig enig med Poul Henningsen. Fra 1934 skrev han atter i „Politiken“, men nu angreb han i tre kronikker under rubrikken „Vi har brug for etiske normer“ modernisme, materialisme og kulturradikalisme. Det var ikke rigtig noget for bladet, og året efter forlod han det. „Der står Gud lidt for tit i Deres artikler“, sagde chefredaktør Valdemar Koppel til Arne Sørensen.

I 1936 udsendte Arne Sørensen bogen „Det moderne Menneske“, og han gjorde sig i en kronik i „Aarhus Stiftstidende“ 12. juni 1936 til talsmand for „Det tredje Standpunkt“, der senere blev navnet på bevægelsens blad. Denne artikel er central for forståelsen af Arne Sørensen og hans bevægelses tankeverden. Det første standpunkt var „det reaktionære“ eller „det bundne, men døde“, det andet standpunkt var „det revolutionære“ eller „det levende, men sprængte“, det tredje standpunkts adjektiver var „bundet og levende“, som forklarede ved, at det menneskelige fællesskab krævede selvdisciplin, opofrelse, handling, moral, vilje og et positivt program. Mange af disse uklare fraser kan genfindes i andre samtidige europæiske strømninger, og så i nazismen, men denne afviste Arne Søren-

sen, fordi den efter hans mening var en maske- ret religion. I det hele var Arne Sørensen i denne fase ængstelig for den tyske trussel, fordi han mente, at vi på grund af svigtende afsætningsmuligheder til briterne blev for afhængige af tyskerne. Han bosatte sig i 1936 et halvt år i Kollund i Sønderjylland for at søge at vurdere den tyske trussels effekt i grænsekampen.

Arne Sørensen besluttede at opbygge en politisk bevægelse på det tredje standpunkts ideologi. Han ønskede politisk at materialisere en dansk samlingspolitik om, hvad han kaldte „hele folkets levende trang til samlet politisk vilje“, til erstatning for den politik, som folk efter Arne Sørensen mening i stigende grad følte som bedrageri.

Efter samtaler med mænd som Stærmosé, N. Banke, Harald Sandbæk, W. F. Hellner, Siliam Bjerre og P. Marcussen („Det unge Grænseværn“) holdtes i oktober 1936 partiet Dansk Samlings stiftende møde på Tommerup Højskole. I dette møde deltog kun 19 personer. Ved samme lejlighed opstilledes et program på kristent grundlag. Det talte om alle partiers forsvinden, om indgreb over for særinteresser, om det ønskelige i en sund og stor bondebefolkning, om ansvarligt fællesskab mellem arbejdere og arbejdsgivere bygget op om den enkelte virksomhed, om progressive skatter, grundværdiskat og forbrugsafgifter på luksus, om „et sagligt forsvarligt“ neutralitetsværn, om arbejdstjeneste for alle unge og om meget andet.

Det hele byggede på en modsigelse af Hørrups ord om, at „demokratiets princip er den fuldstændige og gennemførte mistillid“.

Arne Sørensen drog nu ud for at hverve medlemmer – især i grundtvigske kredse. I juli 1937 var der dog stadig under 100. I skuffelse herover svingede Arne Sørensen i mere autoritær retning, hvad „Arbejdslinjer for Dansk Samling“ fra 1937 vidner om. Uden

at være nazistisk er denne pjece dog præget af tidens totalitære strømninger. Et flertal i befolkningen kunne åbenbart ikke blive baggrunden for en magtovertagelse, men var der andre muligheder for et skifte?

I december 1937 var Arne Sørensen i et brev til lektor W. F. Hellner inde på tanken om i givet fald at bruge magt for at få en ende på råddenskab. Denne problemstilling – muligvis i forbindelse med andre faktorer – medførte en art lederkrise i det nu ca. 400 mand store parti. Hellner, den unge økonom Poul Nyboe Andersen o.a. forlod partiet. Herefter gled Dansk Samling 1938-39 et lille skridt længere mod højre. Man ønskede en autoritær og korporativ stat, men også nordisk samarbejde og et stærkt forsvar for at kunne modstå et tysk pres og derpå ligeligt samarbejde med Tyskland. Chamberlain rostes, fordi han kun imødekom berettigede krav, mens P. Munch kritiseredes for at sælge ud af dansk suverænitet. Det hele var uklart og flimrende.

Da Arne Sørensen var blevet minister, kritiseredes han for sin forbindelse med det nazistiske „Nordische Gesellschaft“, til hvis møde i 1938 han udgav et særnummer af „Det tredje Standpunkt“ på tysk, og hvor han selv holdt foredrag. Det er åbenbart, at hans modstandere i 1945 måtte udnytte denne blottelse. Analyserer man hans udtalelser, fortaber meget sig i tågedannelser. Det synes, som om Arne Sørensen på den ene side ville markere en dansk holdning, som han formanede de „germanske erobrere“ til at respektere, og på den anden side som repræsentant for et nyt Danmark ønskede et samarbejde på lige fod(!) med det tyske folks fører og hans bedste mænd.

Arne Sørensen tog også kontakt op med Den nationale Liga, der var en art løs overbygning for grupper og personer af antidemokratisk observans, bl.a. Dansk Folkefællesskab, KU'ere af Jack Westergaards

retning og konservative fra Pürschels fløj samt visse LS'ere. En renlivet nazist som Popp-Madsen var også med. Arne Sørensen var ikke videre kritisk i sit valg af omgang, og han mødtes med denne kreds for at diskutere en stærkmands-forfatning. Efter mødet tog disse „rigets bedste mænd“, der ville „genrejse riget“, hinanden i hånden rundt om bordet og lovede hinanden troskab og samarbejde. Programmet plæderede for et rigsråd, der med et udtryk af Arne Sørensen skulle rumme folk af „hertugformat“, og til gengæld slutte han pastor Mallings antisemitiske forslag om forbud mod jøders ansættelse i stat og kommune. Arne Sørensen omtalte Staunings folk som „en hob af slyngler og feje karle“. Arne Sørensen brød dog hurtigt med denne demokratisk dubiøse kreds, som den overvejende del af Dansk Samlings folk ikke ville tolerere.

Ved valget i 1939 anmeldte den socialdemokratiske afhopper J. A. K. Dalby Dansk Samling som parti. Det fik dog kun 8.500 stemmer, og efter valget forhandlede mellem Dansk Samling og det ligeledes slåede Nationalt Samvirke (Pürschel, Jack Westergaard), der havde fået 17.000 stemmer, om et samarbejde. Det blev til stort held for Dansk Samling ikke til noget, fordi NS ikke ville være med. Da krigen brød ud, standsede det således fritstående Dansk Samling sin kritik af systemet, og Arne Sørensen svingede over mod allieret side. Kort efter 9. april skrev han en 51 sider stor pjece med titlen „Dansk Samling nu. Vor Fremtid efter 9. April“. Arne Sørensen og med ham hans parti var efter en farefuld sejlads gennem mange skær og overhængende risiko for forlis kommet i havn, demokratiets havn. Dette hindrede ikke, at han og hans parti angreb handlingspolitikken og derfor naturligt gled ind i modstandsbevægelsen, idet dog partiet opretholdt en legal facade. Den 5. maj

1945 stod det med en sådan styrke, at det kunne stille hele to ministre.

*

Dansk Samlings anden minister blev den af en større offentlighed fuldstændig ukendt Kristen Juul Christensen (f. 1898). Han var af jysk bondeæt og selv bonde – ejer af en dansk gennemsnitsgård med gode bygninger og veldrevne marker beliggende i Moeskjær i Hørning sogn, Randers amt. Det var fædrene-gården, som han overtog i 1926. Før denne tid havde han 1916-17 været på Ryslinge Folkehøjskole, 1918-19 på Askov Højskole og 1920-21 på Malling Landbrugsskole. Juul Christensen havde trang til at bakke med problemerne, vel at mærke dem, der lå ud over ensilering, gødskning og drægtighedstabeller. Juul Christensens funderinger førte ham ind i Det radikale Venstre, og han var i 1935 opstillet på en radikal liste ved valget i sin hjemkommune, men opnåede ikke valg.

Fire år senere kom han imidlertid i sognerådet, nu på en upolitisk liste, og han valgtes straks til sognerådsformand, idet det før kommunalreformen af 1970 var muligt at vælge stedets „kloge hoved“ til sognets førstemand, selv om han var partiløs. Juul Christensen havde samme år brudt med de radikale, der i 1937 satte deres stempel på en ny forsvarsordning, som Juul Christensen fandt ganske uforvarselig. Han var altså blevet en af dem, som Dansk Samlings modstandere kaldte „en velmenende uden ståsted“. Ståstedet fandt han med andre ord i Arne Sørensens parti. Juul Christensen havde mødt denne Sokrates i forsamlingshuset og var blevet optaget af ham. I 1937 deltog Juul Christensen i Dansk Samlings lejr i Fuglsø, og 26. juli samme år indmeldte han sig i partiet; han var med andre ord partifælle med lavt partinummer. Som sådan var han allerede i 1939 folketingskandidat. I 1943 indtrådte han i Dansk Samlings hovedbestyrelse. Juul Christensen var i sit

hele væsen, hvad man i lidt højtideligt sprog ville kalde en fribønder bonde. Man ser ham 200 år før tale ridedøgden imod. Men nogen egentlig skoling, der rakte ud over bedrift og sogn, havde han ikke modtaget. Han var til lige en enkel sjæl, en ærlig mand uden forståelse for eller evne til at manøvrere i partipolitikkens farvande med deres skær og kastevinde.

17. april 1945 holdt Frihedsrådet som nævnt et afgørende møde vedrørende regeringsdannelsen. Man var på dette tidspunkt nogenlunde overbevist om, at politikerne ville give sig, og at der ville blive to poster til Dansk Samling. Den ene af dettes to medlemmer af Frihedsrådet, Niels Banke, skrev i al fald 18. april til Juul Christensen, hvem han bad komme til København, idet han karakteriserede ham som „et af de to eller tre nærmeste emner til minister fra vor side“. Der ville, skrev Banke, være tale om kirkeministeriet til Juul Christensen, da professor Regin Prenter formentlig ville sige nej af hensyn til Aarhus Universitets teologiske uddannelse, der i besættelsens sidste tid var sat i stå, netop som den var blevet etableret. Det var Arne Sørensens vurdering, at Dansk Samling kunne have fået trafikministeriet, men han foretrak kirkeministeriet, da så mange af partiets folk var kirkeligt interesserede. Selv ville Arne Sørensen, skrev han 24. april til Juul Christensen, „under ingen omstændigheder“ være kirkeminister, da han mente at måtte påtage sig hovedansvaret for „Morgenbladet“, som var organ for Dansk Samling. Arne Sørensen lagde derfor pres på Juul Christensen dels for at få ham til at indtræde i ministeriet af hensyn til „den holdning, som skal indtages over for de store nationalpolitiske spørgsmål“, dels for at få ham til at tage kirkeministeriet. Juul Christensen var selv meget skeptisk over for sine egne evner som minister, men ville dog ikke sige rent ud nej. Det synes, som om Arne

Sørensen for at undgå selv at skulle tage kirkeministeriet også prøvede at formå biskop Øllgaard til at indtræde i regeringen, men det endte 1. maj 1945 med, at han selv påtog sig hvervet, mens til gengæld Juul Christensen blev minister uden portefølje.

Et ministerium på 18 medlemmer var uheft stort, og der var derfor enighed om at etablere, hvad der i den til ministrene udleverede liste karakteriseredes som „et mindre kabinet på 5 fra hver side i lighed med f.eks. det såkaldte krigskabinet i den engelske regering“. Dette danske „fredskabinet“ bestod af Buhl, Hedtoft, Kraft, Knud Kristensen, A. M. Hansen, Christmas Møller, Fog, Frode Jakobsen, Alfred Jensen og Arne Sørensen. „Kabinettet“ mødtes dog næsten aldrig, og alle væsentlige sager blev drøftet og afgjort på egentlige ministermøder.

*

På samme måde som befrielsesregeringens sammensætning havde været genstand for intense drøftelser, havde også dens program været det. I november 1943 udsendte Frihedsrådet sit program for efterkrigstiden: „Naar Danmark atter er frit“. Det er også kaldt Frihedsrådets nationale program, idet det samlede sig om en række forhold, hvorom der kunne antages at være bred enighed. Programmet var udarbejdet efter drøftelser, i hvilke Mogens Fog og Busch-Jensen var de mest fremtrædende. Et hovedafsnit i pjecen handlede om udrensningen, og dette var som det øvrige skrevet af Busch-Jensen, som tidligere berørt. I programmet krævedes også ophævelse af alle undtagelseslove og bestemmelser, der var gennemført efter tysk ordre, frigivelse af politiske fanger samt udskrivning af valg senest et halvt år efter befrielsen; 1943-rigsdagen anerkendtes ikke som frit valgt, hvilket er forståeligt, eftersom DKP var udelukket ved dette valg og en alminde-

lig valgkamp havde været udelukket. Den nye rigsdag skulle i givet fald nedsætte en parlamentarisk kommission til undersøgelse af, om nogen politiker eventuelt skulle sættes under rigsretstiltale. Der skulle ydes erstatning til ofrene for tyske overgreb. Til disse krav kom så ønsket om, at Danmark blev anerkendt som allieret magt og omlagde sin forsvars- og udenrigspolitik derefter.

Stridsspørgsmålet, der først for alvor dukkede op mod krigens slutning, var da, om der til disse „nationale“ krav skulle føjes økonomiske og sociale. Frode Jakobsen var hele tiden imod ud fra den betragtning, at det ville være et bedrag mod de mange, som havde sluttet sig til modstandsbevægelsen efter en forsikring om, at det alene drejede sig om at bekæmpe tyskerne, og ikke ønskede at blive spændt for en social-økonomisk vogn. Omkring 1. april 1945 mødte DKP og Dansk Samling imidlertid op i Frihedsrådet med et sådant økonomisk og socialt program, som skulle bære modstandsbevægelsen videre efter krigen. Det omfattede f.eks. boligbyggeri, højere arbejderlønninger og understøttelser, nedsættelse af renteniveaet og nationalisering af udenrigshandelen. 17. eller 18. april 1945 drøftedes programmet i Frihedsrådet, hvor Frode Jakobsen måtte kæmpe mod dem, der så en mulighed for partipolitisk gevinst ved således at drage nytte af modstandsbevægelsens popularitet, og mod de politisk naive, der egentlig syntes, det var sådan et godt program. Kampen lykkedes, for så vidt som der ikke kunne skabes enighed om programmet, som dermed var uden muligheder. Det blev taget af bordet.

Hvad der blev regeringens program, fremgår af statsminister Behrns tale i rigsdagen 9. maj 1945 efter det berømte møde, hvor kong Christian ved sin korte tale til rigsdagen rørte hvert et hjerte i landet, og hvor han ved at kalde de tre tilstedeværende britiske officerer

op til sig og takke dem viste sin kongelige situationsfornemmelse. Buhl slog fast, at regeringen ikke var dannet efter sædvanlig parlamentarisk skik, men at den helt og fuldt stillede sig på parlamentarisk grund. Om det udenrigspolitiske hed det lidt sørgmodigt, at vi længe selv havde betragtet os som allieret nation – underforstået: de allierede ville ikke rigtig vide af os. Nu håbede man at blive optaget i Forenede Nationer. Antikominternpagten erklæredes for ugyldig, det samme gjaldt afskedigelsen af gesandterne i Washington og London. Om Kauffmanns Grønlandstraktat hed det, at man tilsluttede sig den, og at man omgående ville fremsætte de nødvendige lovforslag for rigsdagen. Det var Kauffmanns fait accompli, som det i sommeren 1945 ville have været yderst vanskeligt, ja, umuligt at undgå en godkendelse af.

Det punkt, der vel skulle blive det mest kontroversielle, var grænsespørgsmålet. Herom hed det, at regeringen stod på den nationale selvbestemmelsesrets grund. „Danmarks grænse ligger fast“, sagdes det med en sætning, der de kommende år blev gentaget igen og igen. Derimod mente regeringen nok, at begge mindretals forhold skulle overvejes – underforstået: det dansk forbedres, det tyske forringes. Bag den kategoriske formulering om grænsen lå et ønske om at undgå en gentagelse af den opslidende grænsesstrid 1918-20. Buhl havde stillet som betingelse, at man formulerede sig utvetydigt herom. Christmas Møller blev forud for regeringsdannelsen spurgt, da man troede, at han eventuelt ville være „grænseflytter“ som i 1920; han var nu decideret på Buhls linje. Også modstandsbevægelsens ledere accepterede – ikke med lige let sind for alle, da Dansk Samling allerede før befrielsen var begyndt at gøre sig forestillinger om en aktiv Sydslesvig-politik. Arne Sørensen tænkte imidlertid efter modellen: „Paris er vel en messe værd“, og accepterede.

Men da regeringsudtalelsen derpå efter 5. maj blev forelagt det samlede ministerium, reagerede Juul Christensen imod sætningen om grænsen. Det indbragte ham en sarkastisk bemærkning fra statsministeren, og Arne Sørensen dukkede sig, han havde ikke informeret partifællerne om den indrømmelse, han havde fundet det formålstjenligt at acceptere.

I regeringserklæringen hed det videre, at man ville retablere værnene og tilvejebringe en ny forsvarsordning efter rigsdagsvalget. Forsvarssagen havde længe „været genstand for bitter meningsforskel“, men nu håbede man, at den „kunne løses i fællesskabets ånd som en sag, der kan samle hele det danske folk, og som et sandt udtryk for folkets demokratiske indstilling og vilje til selvstændighed“. I den sidste formulering lå noget af en indrømmelse specielt fra Det radikale Venstre til de traditionelt forsvarsvenlige, og f.eks. forsvarsminister Ole Bjørn Kraft opfattede udtalelsen som et vendepunkt i forsvarssagens historie. Dybest set var udtalelsen vel en tirade, som situationen krævede. Det skulle da også bagefter vise sig, at der fortsat kom bitter meningsforskel til udtryk vedrørende forsvarssagen, om end flertallet nu i forhold til mellemkrigstiden havde forskubbet sig kraftigt til den anden side.

Fremdeles lovede regeringen et retsopgør med strenge straffe, men efter lov og dom ved „særlige domstole“, som i „vor retsplejes sædvanlige former“ skulle fremme sagerne hurtigst muligt. Anvendelsen af betegnelsen „særlige domstole“ var velberegnet, da den kunne opfattes som identisk med særdomstole, hvad politikerne ikke ville acceptere, men modstandsbevægelsen meget ønskede.

Om de sociale og økonomiske problemer lovede regeringen en indsats for beskæftigelsen. Dette ville ske ved deltagelse i projekteringsudgifterne til 15.000 boliger og ved statslige og kommunale arbejder til ca. 600 mill.

kr., hvorved man anslog, at ca. 60-65.000 personer kunne finde beskæftigelse. Man lovede fremdeles at undersøge, om rationeringsordningerne skulle udvides for at sikre en forsvarelig fordeling af nødvendige varer. Den sociale lovgivning ville blive udbygget – vel at mærke under hensyn til landets erhvervs- og beskæftigelsesmæssige forhold. Rabatkortordningerne for mindrebemidlede ville blive opretholdt, men „den lede tøjskat“ ophævet. Ofrene for krigen lovedes erstatning, og de unge fik en særlig lovgivning stillet i udsigt, eventuelt omfattende udstykning af jord til husmandsbrug. Krigsgevinster ville blive beslaglagt og „en almindelig beskatning fastlagt under hensyn til tidens særlige forhold“, ligesom en skrapere ligningskontrol bebudedes.

Endog ved denne lejlighed fulgtes dansk rigsdags sæd og skik at holde sig på det jævne. Statsministerens tale var ikke blot skrevet i det sædvanlige fantasiløse departementale sprog, men den rummede heller ingen store syner, hvorved samfundsudviklingens mærkepæle blev skudt nogle favne frem. Men således vil en politisk erklæring formentlig altid blive, når den fremstår som et kompromis mellem flere forskellige grupperinger med forskelligt ideologisk udgangspunkt. Man fornemmer ikke ved læsningen af dette aktstykke noget af den revolutionære stemning, der var i Danmark i maj 1945. Denne holdtes i ave ved modstandsbevægelsens blotte tilstedeværelse i regeringen, ved interneringerne af landssvigere i de selv samme dage, løftet om strenge straffe og de allieredes de facto anerkendelse af samlingsregeringen.

Buhl sluttede sin tale med at takke administrationscheferne for deres vanskelige arbejde efter 29. august 1943 og påkaldte derpå som en bydende nødvendighed „et samdrægtigt samarbejde til landets og folkets gavn“. Derpå afsang rigsdagens medlemmer passende mo-

notont første vers af „Der er et yndigt land“, forlod rigsdagens prunkløse fællessal og konstituerede sig under aldersformændenes ledelse. Hverdagen var begyndt.

*

Allerede inden mødet 9. maj havde regeringen taget et første skridt for at normalisere de parlamentariske tilstande. 7. maj udstedtes nemlig i medfør af grundlovens § 25 en foreløbig lov, der efter behandling i rigsdagen stadfæstedes 18. maj 1945, og som på ny legaliserede Danmarks kommunistiske Parti. Samtidig benyttede man sig af grundlovens bestemmelser om folketingets maksimale medlemstal til at øge dette fra 149 til 152, hvorved de tre kommunister, valgt i 1939, men interneret i 1941, atter kunne indtage deres pladser i folketinget. I sin forelæggelsestale betegnede statsminister Buhl det som en æressag at få gjort den uret god igen, som man i 1941 var blevet påtvunget. Det skal i denne sammenhæng anføres, at da de tre nazistiske folketingsmænd var blevet interneret lige efter 5. maj, var folketingets reelle medlemstal frem til valget fortsat kun 149.

*

Et af de sværeste problemer, der trængte sig på for den nyudnævnte regering og for den genoplivede rigsdag, var udrensningen, altså retsopgøret mod dem, der havde svigtet det nationale fællesskab så groft, at straf kunne komme på tale. Dette skete ved lov af 1. juni 1945 om tillæg til borgerlig straffelov angående forræderi og anden landsskadelig virksomhed, hvortil sluttede sig en ændring af retsplejeloven. Allerede i Frihedsrådets omtalte pjece fra oktober 1943: „Naar Danmark atter er frit“, var der rejst krav om straffe, dog ikke dødsstraf, for en række kategorier af politiske forbrydelser, der skulle behandles af særdomstole. I sommeren 1944 nedsatte Friheds-

rådet så et lovudvalg, der skulle udarbejde et lovforslag om retsforfølgning af landssvigere. Det bestod foruden af Busch-Jensen af landsretssagfører Carl Madsen, højesteretssagfører Ejvind Møller og fuldmægtig Kjeld Lundgren. Efter dette udvalgs nedsættelse lod også Buhl etablere et udvalg med samme kommissorium og bestående af rigsadvokat Pihl, kontorchef Jens Herfelt og tidligere justitsminister Harald Petersen. Fælles for politikernes udvalg og for Frihedsrådets udvalg var ønsket om et ordnet retsopgør. Man var helt på det rene med, at det var nødvendigt at forberede dette grundigt. Modstandsbevægelsen ønskede også, at enhver, der var straf værdig, virkelig blev straffet, og nærrede næppe tillid til, at politikerne og den eksisterende lovgivning var garanti for, at dette også skete.

Hvorledes det kunne gå til ved befrielsen, var Frankrig et skræmmende eksempel på. Her varede det uger, ja, måneder, før nogenlunde normale retstilstande blev indført, og i denne periode skete talrige drab. Nogle havde præg af klassekamp, andre skyldtes gamle stridigheder, jalousi eller var rene berigelsesforbrydelser, og atter andre skyldtes bagatelagtigt samarbejde, som ikke under et ordnet retssystem ville give anledning til dødsstraf. Alle maskeredes som opgør med kollaboratører. Der foreligger et stort dokumentarisk materiale til belysning af en række enkeltdrab, men det er svært at skaffe sig viden om det samlede antal „summariske eksekutioner“. Det var som på revolutionstiden, siger et vidne. Opgivelserne varierer fra 10.000 til 105.000, men det korrekte antal er formentlig mellem 30.000 og 40.000, d.v.s. ca. én for hver tusind indbyggere. Andre steder, som i Grækenland, gik det på lignende måde. Den danske modstandsbevægelse lige så vel som politikerne ønskede at undgå „de lange knives nat“.

*

Fra første færd krævede Frihedsrådets ju-

rister, at straffelovstillægget fik tilbagevirkende kraft. Det er siden blevet fremført, at dette i virkeligheden skulle være grundlovsstridigt eller i al fald udemokratisk, men heroverfor er indvendt, at den danske grundlov – modsat andre forfatninger – bevidst har undladt at forbyde love med tilbagevirkende kraft netop for at kunne bruge dette instrument. Det er videre anført, at besættelsesmagts tilstedeværelse hindrede straffelovsændringer, hvorfor disse først kunne gennemføres efter krigen. For Busch-Jensen var det afgørende, at det strafbares område ikke blev udvidet, idet den gældende straffelov udtrykkelig muliggjorde straf, når der var krig eller truende udsigt dertil. Straffelovstillægget foretog da kun nogle nødvendige præciseringer. Den tilbagevirkende kraft skulle ifølge Frihedsrådets ønske regnes endog fra før 9. april 1940, fra hvilken dato Frihedsrådet hævdede at der forelå krigstilstand.

Navnlig kommunisterne ønskede særdomstole, fordi de efter kommunistloven af 1941 nærrede mistillid til de almindelige domstole. Busch-Jensen og Lundgren var skeptiske over for denne tanke, som de forventede ville blive mødt med modstand blandt jurister og i øvrigt vanskelig at administrere.

Dødsstraf var som omtalt ikke oprindelig krævet af modstandsbevægelsen, men efterhånden som krigen skred frem og tyskerne og deres håndlangeres fremfærd i Danmark – specielt i den politiløse tid – blev stadig mere grusom, fandt man det nødvendigt at foreslå dødsstraf for de groveste forbrydelser for at undgå selvtægt. Man måtte regne med en god portion hævnthirst hos mange modstandsfolk, og den var det bedst at få kanaliseret. Af samme grund satte man minimumsstraffen til fire år, om end heller ikke modstandsbevægelsens ledere havde regnet med, at denne skulle omfatte så mange, som tilfældet blev.

I februar 1945 blev Frihedsrådets fire-

mandsudvalgs forslag overdraget til Vilh. Buhl og Ole Bjørn Kraft, der gav det videre til de to konservative jurister Henning Hasle og Poul Hjerminde. Tilskyndet af disses indvendinger formulerede politikernes udvalg et modforslag. Hvad der var særlig vanskeligt for dem at kapere, var kravet om lovens tilbagevirkende kraft fra 9. april, så at der ikke gjordes forskel på handlinger begået før og efter 29. august 1943. Politikernes synspunkt var, at der var krigstilstand 9. april til kamphandlingernes ophør og igen efter 29. august. Det er åbenbart, at de måtte anlægge denne betragtning, thi ellers ville de indrømme, at deres politik til 29. august ikke havde været i Danmarks interesse. De ønskede derfor, at der skulle tages hensyn til, om en handling var begået før 29. august. Politikerne vendte sig også med god grund mod særlige regler over for tjenestemænd, der havde medvirket ved „gennemførelsen af grundlovsstridig dansk undtagelseslovgivning i tysk interesse“. Det var kommunisterne, som på denne måde ønskede at få ram på de dommere og politifolk, der havde medvirket ved effektueringen af kommunistloven, men da politikerne aldeles ikke kunne godkende, at det nødretligt begrundede indgreb i 1941 var grundlovsstridigt, og da de pågældende tjenestemænd havde handlet efter ordre fra landets lovlige regering, ville en sådan bestemmelse også have været for smed at rette bager. Politikernes udvalg var også imod særdomstole og fire års minimumsstraf, men kunne acceptere dødsstraf.

Som man vil se, var afstanden mellem de to udvalg ikke stor. Nogen fuldstændig afklaring opnåedes dog ikke inden 5. maj 1945, og rigsdagens behandling forstyrredes ved, at de politiske partier – især Venstre og Det radikale Venstre – kun mangelfuldt var blevet orienteret om de to udvalgs arbejde og derfor hævdede ikke på forhånd at have godkendt straffelovstillæggets indhold.

Efter ministeriet Buhls dannelse foregik i justitsministeriet den endelige afspudsning af straffelovstillægget. I dette arbejde var også professor Hurwitz interesseret. Som medlem af den danske militærkommission i London havde han arbejdet med juridiske problemer, og opfordret af Christmas Møller havde han i Stockholm udarbejdet et komplet lovforslag, som mindede meget om Frihedsrådets, men gik helt ned til bøde- og hæftestraf – ikke kun for at „få alle med“, men også fordi han fandt forslaget om minimumsstraf på fire år alt for vidtgående. Frihedsrådets udvalg nåede ikke at se Hurwitz' forslag før efter 5. maj 1945, og Hurwitz fik da i stedet lejlighed til at gøre bemærkninger til justitsministeriets forslag, der også på visse punkter tog hensyn til disse, bl.a. ved at se bort fra handlinger begået før 9. april 1940, som kunne straffes efter den gældende straffelov.

I det endelige forslag var derimod den tilbagevirkende kraft sat til 9. april, men uden ordene om, at vi fra denne dag havde været i krig med Tyskland, ligesom der også sondredes mellem handlinger begået før og efter 29. august 1943. Minimumsstraffen var fortsat fire år, men under formildende omstændigheder dog helt ned til 30 dages fængsel. Dødsstraffen var opretholdt. Særdomstolene udgik derimod, men kom, i al fald efter Den danske Dommerforenings opfattelse, nærmest igen derved, at kun et antal særlige af ministeren udpegede dommere skulle kunne pådømme landssvigensager. Som man vil se, var der tale om et kompromis mellem politikere og modstandsfolk, men det lå de sidste meget nærmere end de første, fordi udgangspunktet havde været forslaget fra Frihedsrådets juristudvalg, og fordi politikerne i denne specielle sag følte, at de måtte vige for ikke at distancere sig fra den folkelige retsopfattelse og dermed deres politiske grundlag.

Mange politikere følte sig under pres, da

rigsdagen i maj 1945 behandlede straffelovstillægget. I Venstres rigsdagsgruppe sagde indenrigsminister Knud Kristensen, at magten lå hos modstandsbevægelsen, indtil hæren var blevet rekonstrueret. Han og andre kunne føle sig bestyrket heri ved ministerkollegaen Juul Christensens senere omtalte, ubehændige udtalelse om, at man gjorde klogt i at huske på, at det var modstandsbevægelsens folk, der havde våbnene. Talrige samtidige vidnesbyrd godtgør, at stemningen var ophidset, og at det kunne være risikabelt, dersom rigsdagen ikke hurtigt færdigbehandlede loven. I folketinget vedtoges loven med 127 stemmer; 5 undlod at stemme, fordi de var mod dødsstraffen. I landstingsudvalget gjorde navnlig tidligere justitsminister Rytter svære indvendinger. Da Busch-Jensen blev kaldt til samråd, var statsminister Buhl med ham, og han gik ind først for at jævne vejen for Busch-Jensen. Så gled det. 1. juni 1945 blev loven stadfæstet.

Indvendingerne mod straffelovstillægget var og er mange. Det hævdedes, at man kriminaliserede handlinger, som ikke var strafbare, da de blev begået. Hertil svarede lovens tilhængere, at intet kriminaliseredes, som ikke hele tiden havde været kriminelt, men derimod skærpedes straffen. Dette kan nok være sandt for hovedparten af de handlinger, der straffedes, men var det rimeligt at straffe de sabotagevagter, der havde påtaget sig dette i 1945 odieuse job i henhold til dansk lovgivning, og som havde ladet sig registrere ved det danske politi? Tilsvarende eller større problemer kunne der siges at være med de mænd, der havde sluttet sig til Frikorps Danmark, til hvilket officerer havde fået lov at melde sig uden fortabelse af deres rettigheder som danske officerer; et korps, til hvilket der var blevet hvervet under omstændigheder, som for en lidet raffineret borger måtte se ud som et officielt dansk anliggende; et korps, som havde

fået det officielle Danmarks blå stempel ved, at det var blevet inspiceret af hærens chef i garnisonsuniform og med dannebrogssordenen på brystet inden dets afrejse til østfronten – samme general, som nu kommanderede befrielsesstyrkerne. Hvorledes kunne man forsvare, at den frontsoldat, generalen havde mønstret for et par år siden, nu fik fire års fængsel, mens generalen selv førte sig frem med frihedskæmpernes armbind? Det var i sandhed også besværligt at forsvare dette paradoks, der klart belyser en af besættelsestidens tvetydigheder, thi det er i det lange løb ødelæggende for et demokratisk samfund, hvis ikke man kan have tillid til oprigtigheden af de officielle myndigheders erklæringer. Modstandsbevægelsens folk hævdede, at alle, der meldte sig til frikorpsen, havde gjort det ved vidende, at de sveg deres land; men med hvilken sikkerhed tør man analysere motiverne hos den forvirrede eller enfoldige sjæl, der med den heroiske finske vinterkrig i hovedet og en hverveannonce fra den lokale avis i lommen meldte sig til fronttjeneste? Hvis denne soldat skulle straffes, burde så ikke politikerne straffes? Det var der også frihedskæmper med sans for konsekvens og absolutte krav der ønskede. Men politikerne var i tide blevet accepteret af Frihedsrådet – hvilket formentlig var et stort held for en rolig parlamentarisk-demokratisk udvikling. Derfor blev de ikke stillet for retten.

Det lønner sig imidlertid næppe at anstille moralske betragtninger over retsopgørets detaljer. Man må huske, at der i maj 1945 var tale om en revolutionslignende tilstand. Følelserne var oppiskede, patriotismen var stor, kravet om straf ikke mindre. Under sådanne forhold kan logik ikke formodes at være i højsædet. De uniformerede frikorpsfolk havde været til åbenbar forargelse. Om de havde været i god tro eller ej, er i og for sig ligegyldigt – hvis de i sommeren 1945 var gået

fri for straf, kunne risikoen for „summariske eksekutioner“ ikke udelukkes. Acceptorer man betragtningen om revolutionslignende tilstande, falder de fleste af indvendingerne mod straffelovstillægget. En revolution var ganske vist ikke brudt ud, men ud fra en samtidig vurdering var det ikke til at sige, hvor tæt man var derpå. Ved hvert kompromis, forhandlingspolitikkerne havde følt sig tvunget til at indgå med tyskerne, havde de sat den mindre del af demokratiet til for at bevare den større. Ved straffelovstillægget forholdt det sig i princippet på samme måde. Af hensyn til den folkelige retsfølelse satte politikkerne med ulyst en og anden bag lås og slå, som de hellere havde set ustraffet. Til gengæld bevareredes retsmaskineriet, og de, der havde våbenene, fik ikke brug for dem – bortset fra nogle få udskjelser, især i hovedstadsområdet.

•

5. maj 1945 og i dagene derefter interneredes ca. 26.800 personer af modstandsbevægelsen; ca. halvdelen heraf løslodes efter få dages forløb. 13. maj var politiet retableret og gik ind i dette arbejde dels ved at løslade ca. 2.000, dels ved at anholde ca. 12.600, hvoraf ca. 5.400 hurtigt blev løsladt. Herved når det samlede antal internerede op på ca. 34.000, og af disse sad i november 1945 endnu ca. 11.000 landssvigere i fængsel. Interneringerne var forberedt af Frihedsrådets arrestationsudvalg, hvis formand var en lærd klassisk filolog, nemlig professor Carsten Høeg. Nogle af interneringerne skete dog på foranledning af briterne, der også havde lister over „interessante“ personer. Interneringerne skete under former, som er til at forestille sig, når et stort pres er hævet og de, der har været med til at udøve dette pres, på kærre skal føres om ikke til retterstedet, så dog til det stedlige arresthus eller en for tilfældet oprettet interneringslejr. Der forekom overgreb, men sammenholdt med

andre lande kunne forløbet have været meget værre. En del interneredes i øvrigt som beskyttelsesforanstaltning.

I alt domfældtes ca. 12.600 mandlige lands-
svigere og ca. 600 kvinder. Gennemsnitsstraffen for medlemmer af Frikorps Danmark og Waffen-SS var 2-3 år, eller udregnet på en anden måde fik 60% straffe på 2 år og derunder, 25% fik fra 2 til 4 år og 15% over 4 år. Ca. 1.100 straffedes alene for værnemageri, og af dem fik de 85% straffe på et halvt år eller derunder. I alt 78 personer blev dødsdømt, men af dem blev de 32 benådet.

Ca. en fjerdedel af det tyske mindretals medlemmer blev straffet, de fleste dog med ret korte straffe, for at have været Zeitfreiwillige, d.v.s. medlemmer af et tysk militærlignende korps. Kriminologen Karl O. Christiansen har godtgjort, at over halvdelen af lands-
svigerne forud havde været beskæftiget ved civilt arbejde for tyskerne på flyvepladser, ved befæstningsanlæg o.s.v. Derfra gled man altså let videre.

•

Også med tjenestemænd, der havde udvist unational optræden, blev der gjort op. Ved lov af 7. juli 1945 – fremsat af finansminister H. C. Hansen – blev en ekstraordinær tjenestemandsdømstol oprettet, idet man ønskede at gribe ind over for visse tjenestemænd udover de muligheder, straffelovstillægget indebar. Tjenestemændenes forhold var et endnu vanskeligere område end landssvigerens, for landets politiske myndigheder havde lige fra 9. april og til 29. august bestandig formanet dem til at etablere et godt forhold til besættelsesmagten, ja, ligefrem at omgås dens repræsentanter selskabeligt.

Det måtte skabe afgrænsningsproblemer, thi hvornår var et sådant samkvem en følge af et tjenestepålæg, hvornår forårsaget af unational sindelag – for slet ikke at tale om enfold?

Blandt dem, der fik deres skæbne knust, var DSB's generaldirektør, P. Knutzen, der på regeringens opfordring havde påtaget sig formandskabet for Dansk-Tysk Forening, et hverv, der førte adskilligt med sig i form af rejser og omgang med fremtrædende tyskere. I dette arbejde havde Knutzen efter rettens skøn lagt for stor en del af sin sjæl, hvorfor han fradømtes sit embede. Det samme gjaldt en målerkontrollør, som i 1941 i sit hjem havde serveret kaffe for to tyske militærmusikere, der kom sammen med hans søn. Andre tjenestemænd – især dem i fremtrædende stilling – var udsat for nedsættende omtale i pressen, uden at politikerne meldte sig for at hjælpe dem. Forhandlingspolitikkerne havde kun kræfter til at beskytte sig selv de første par år efter krigen. Alene Erik Scavenius trådte i 1948 som omtalt frem med sin bog „Forhandlingspolitikken under Besættelsen“, med hvilken han ønskede at forsvare de embedsmænd, som forhandlingspolitikken havde anbragt i en sådan position, at deres handlinger nu var genstand for hård kritik.

Juristen W. E. von Eybens dom over retsopgøret er,

„at det ikke gik særlig godt og heller ikke særlig slet. Det gik kort sagt, som man kunne vente. Det gik, som det formentlig er gået alle vegne og til alle tider under tilsvarende forhold. Vi kan ikke lave om på naturlovene. Men vi kan heller ikke dæmme op mod de kræfter, der sættes i gang, når nationerne udsættes for katastrofer, som har en tilsvarende effekt som naturkatastrofer. Der sker og må ske uoprettelige fejl. Man har valget mellem et opgør, som intet har med retfærdighed at gøre, og et opgør, hvor man dog gør sig visse hæderlige anstrengelser for at få opgøret i overensstemmelse med traditionelle retlige principper“.

Vi betrådte altså den sidste vej, og sammenlignet med andre lande må det siges, at det danske opgør sammen med det norske formentlig var det mest civiliserede – også selv om det rummede brud på dansk tradition.

Vigtigt var det i øvrigt, at retsmyndighederne kom igennem alle sagerne.

•

I forbindelse med behandlingen af straffelovstillægget fremsførte Bertel Dahlgaard ønsket om, at „begivenhederne omkring 9. april 1940 og det ansvar af den ene eller anden karakter, som personer i fremtrædende stillinger måtte have i denne forbindelse“, nu blev undersøgt. Det var ingen tilfældighed, at det netop var Det radikale Venstres ordfører, som rejste dette spørgsmål. Allerede i de illegale blade, men ikke mindst i diskussionen efter 5. maj 1945, var P. Munch og Det radikale Venstre gjort hovedansvarlige for, at begivenhederne 9. april fik en karakter, der 5. maj forekom ydmygende. Af hensyn til det forestående valg kunne det være nyttigt, at netop de radikale tog initiativet. Dahlgaard vidste så godt som enhver anden politiker, at en undersøgelse ville vise, at der var tale om et kollektivt ansvar.

I sit svar sagde Vilh. Buhl, at en sådan undersøgelse også måtte omfatte politiske handlinger efter 9. april, og at formentlig grundlovens § 45 burde tages i anvendelse. Ifølge denne kunne hvert af rigsdagens ting nedsætte en parlamentarisk kommission, og når en sådan havde tilendebragt sin undersøgelse, kunne der tages stilling til, om der i henhold til grundlovens § 67 skulle rejses rigsretstale mod nogen minister. 15. juni 1945 traf folketinget beslutning om nedsættelse af en 23 mand stor parlamentarisk kommission til at undersøge samtlige politiske og militære forhold i forbindelse med 9. april 1940 og tillige ministrenes embedsvirksomhed derefter – alt med henblik på eventuel rigsretstale.

Således gik det altså til, at de tiltalte kom til at pådømme egen sag. Det nyvalgte folketing nedsatte i efteråret 1945, i 1947 og i 1950

nye parlamentariske kommissioner, men altså alene bestående af politikere, der så godt som alle enten direkte havde været ansvarlige for den førte politik før, under og efter 9. april eller i det mindste tæt associeret med dem, der udførte den. En gennemlæsning af de parlamentariske kommissioners betænkningers tusinder af sider viser, hvorledes medlemmerne stræbte efter at beskytte partifællerne eller ligefrem fremhæve dem, hvorved militær, diplomater, politi og embedsmænd blev taknemlige skydeskiver. Det var altså langt fra nogen uvildig undersøgelse, som blev foranstaltet.

Det spørgsmål blev da også rejst, om ikke snarere en neutral kommission af jurister og historikere burde have kulegravet besættelsens forhistorie og historie. Det ønskede politikerne ikke; de frygtede for, at de – og dermed deres partier og dermed igen det danske demokrati – ville lide ubodelig skade, hvis ikke disse ømtålelige politiske sager blev bedømt af politikere. De historiske og juridiske undersøgelser, der siden er blevet gennemført, viser imidlertid, at der næppe havde været noget at frygte. Forhandlingspolitikken – og den forudgående defaitistiske forsvarspolitik – kunne kritiseres ud fra en politisk vurdering, men dens hæderlighed ikke drages i tvivl. Med den ophidsede stemning i 1945 in mente forstår man dog godt, at politikerne ønskede at styre dette undersøgelsesarbejde. Det kan derimod undre, at modstandsbevægelsen ikke satte stærkere ind på at få det udført på en anden måde.

Den parlamentariske kommission afgav sin første betænkning 4. oktober 1945 om ministres og andres ansvar for begivenhederne 9. april 1940, og derpå barslede den med bind efter bind, indtil man i 1953 erklærede sig for færdig. Resultatet blev som ventet, at ingen minister burde stilles for rigsretten, hvilket rigsdagen under befolkningens udelte mangel på interesse tilsluttede sig.

•

Af mere jordnær betydning var pengeombytningen, der fandt sted 23. juli 1945, på hvilken dag der – uden sammenligning i øvrigt – i talrige hjem lugtede adskilligt mere brandsvedent, end da Den sjællandske Bondestands Sparekasse i 1908 måtte lukke for en tid. Forskellen er, at i 1908 ramtes uskyldige mennesker på deres pengepung, i 1945 var alle, der kom i besvær, selv årsag dertil. Loven blev fremsat af finansminister H. C. Hansen 20. juli, den blev vedtaget enstemmigt af begge ting og stadfæstet 22. juli 1945. Herefter skulle alle på „kontroldagen“ – d.v.s. 23. juli – ombytte deres pengesedler med nye, d.v.s. hver person kunne kun veksle indtil 500 kr., resten skulle indsættes på spærret konto. Talrige febrilske og til dels fantasifulde forsøg på ombytninger foretoges, men mange værnemagerpenge forblev uomvekslet, mens andre blev indsat og senere konfiskeret; pengeombytningen afslørede også almindelige skattesnydere som den jyske gårdmand, der gennem 30 år havde gemt mejeripengene i en mælkejunge, eller tjenestemanden, som havde sat penge på bog til sine børn. 14. august kunne finansminister H. C. Hansen oplyse, at pengesedler til et beløb af 107 mill. kr. endnu ikke var ombyttet. Heraf antog han, at ca. 70-80 mill. kr. aldrig ville blive det.

Loven om pengeombytning hed „Lov om en ekstraordinær formueopgørelse“, og den bestemte, at alle selskaber og personer med undtagelse af uformuende skulle indgive formueopgørelse. Pengeinstitutterne fik pligt til at oplyse skattemyndighederne om deres kunders konti. De meget omfattende og velgennemtænkte regler var ligesom pengeombytningen forberedt under krigen af embedsmænd. Formueopgørelsen viste, at 2,7 milliarder kroner var tjent, uden at skattevæsenet havde haft kendskab dertil. Det svarede til ca. 20% af de opgivne formuer. Pengeombytning og ekstraordinær formueopgørelse har siden

stået som en uhyggelig eventualitet for dem, der slipper igennem skattevæsenets ellers så fintmaskede net, men den er vistnok ikke let at realisere i dag og i al fald næppe så relativt givtig som for 30 år siden. Det må i denne forbindelse anføres, at formueopgørelsen i 1945 ikke havde nogen virkelig betydning for penge- rigeligheden, men den betragtedes som en rimelig sanktion især over for værnemagerne.

*

I tilknytning til den forannævnte lovgivning gennemførte handelsminister Fibiger med stadfæstelse 12. juli 1945 lov om revision af visse tyske betalinger. Hensigten var at foretage en kritisk revision af den fortjeneste, som alle former for værnemagere havde opnået ved arbejde for besættelsesmagten. Man havde ganske vist under krigen fået gennemført en ret omfattende registrering af og kontrol med værnemagerne, men man havde skellig grund til at antage, at disse regler var blevet omgået især ved betaling i kontanter. Handelsministeren oplyste, da lovforslaget blev fremsat, at entreprenør- og byggearbejder under krigen havde kostet ca. 1,5 milliarder kr., vognmandskørsel m.v. ca. 0,5 milliarder, industriarbejder ca. 1,1 milliarder og opkøb af varer, reparationer m.v. ca. 0,5 milliarder kr., i alt ca. 3,6 milliarder, hvortil altså kom en række ukontrollerede kontante provisioner, bestik- kelse m.v.

Revisionen skete ved et af handelsministeren nedsat udvalg, der antog lønnet med- hjælp. I de kommende år – thi det blev som forudset af Henning Hasle en langvarig historie – måtte da den ene værnemager efter den anden give møde for udvalget, hvis arbejde i forbindelse med formueopgørelsen og pengeombytningen betød, at man fik inddraget en meget betydelig del af de uretmæssige fortjenester – men ikke alle, da nogle om- gående havde brugt de let tjente penge og de

mest snu antagelig havde forstået at gardere sig.

Denne lovgivning fulgtes kort før ministe- riets afgang op med yderligere to love om til- bagebetaling af fortjenester ved erhvervs- virksomhed i tysk interesse og om avancebe- grænsning for virksomhed for tyskerne.

*

På samme måde som man således prøvede at gøre op med dem, der på den ene eller anden måde svigtede under krigen, søgte man at gøre godt over for dem, der havde stridt og lidt. 19. september 1945 fremsatte ministeren for sær- lige anliggender, Mogens Fog, lovforslag om erstatning til besættelsestidens ofre. Det var en omfattende lov, der gav anledning til en posi- tiv, om end ikke ukritisk behandling i rigs- dagen, inden den efter enstemmig vedtagelse blev stadfæstet 1. oktober 1945. Da regeringen overvejede at ændre krigsulykkesforsikrings- loven, var Mogens Fogs hensigt alene at hjælpe invaliderede frihedskæmpere, fængslede og de- porterede kommunister og jøder, folkestrej- kens ofre og ofre for de tyske gengældelses- aktioner, der var motiveret ved de pågælden- des nationale eller politiske indstilling.

Erstatningen kunne ikke ydes som kompen- sation for tabt arbejdsfortjeneste, da mod- standsbevægelsen ønskede at pointere, at del- tagelse i modstandskampen havde været fri- villig. Derimod kunne der ydes erstatning i tilfælde af invaliditet og død, som hæders- gaver, som godtgørelse for lidelse og tort i an- ledning af fængsling, som erstatning for tings- skade og endelig som støtte til at påbegynde eller fortsætte en virksomhed eller en uddan- nelse. Lovens administration blev henlagt under direktoratet for ulykkesforsikring bi- stået af et særligt for tilfældet oprettet erstat- ningsråd, der bestod af sagkyndige og repræ- sentanter for modstandsbevægelsen.

Loven adskilte sig i øvrigt fra anden social

lovgivning – for social var den i sit hovedsigte – ved, at dens erstatningsydelse var væsentlig højere end ulykkesforsikringslovens tilsvarende ydelse. Man tog altså ikke alene sigte på den tilstedeværende trang, men også på årsagen til den, nemlig deltagelse i frihedskampen. Under folketingets behandling udvidedes forslaget til også at omfatte personer, som uden direkte at have været med i frihedskampen dog måtte siges at høre til besættelsestidens ofre, f.eks. clearing-dræbte. Loven var oprindeligt anslået til at koste en engangssum på ca. 53 mill. kr. og en årlig ydelse på ca. 4,8 mill. kr. Ved rigsdagens udvidelse af lovens område steg de to beløb til henholdsvis ca. 54 mill. kr. og mellem 6 og 7 mill. kr.

En lov af 9. august 1945 om hædersgaver til danske søfarende og fiskere og deres efterladte og en ændring i loven om krigsulykkesforsikring for søfarende, som handelsminister Fibiger fik stadfæstet 1. oktober 1945, gennemførte stort set samme bestemmelser for krigsinvaliderede søfolk og disses efterladte. Ved en lov af samme dato oprettedes „Danske Søfarendes Mindefond af 1945“, som ydede hjælp til „værdige Enker efter og Børn af danske Søfarende samt til sådanne værdige danske Søfarende“, der direkte eller indirekte som en følge af krigen var blevet vanskeligstillet, og som ikke kunne hjælpes af de ovennævnte love. Der var tale om f.eks. efterladte efter søfolk omkommet ved forlis, som ikke med sikkerhed kunne anerkendes som krigsforlis. Mindefonden var altså fundet nødvendig, fordi man ved den sociale sømandslovgivning først og fremmest så på årsagen til nøden, ikke dens virkning. Den sømandsenke, hvis mand var omkommet på grund af en minesprængning, fik hjælp efter én lov med højere ydelse; den, hvis mand kun sejlede på et skær, blev hjulpet efter en anden lov med lavere takster.

*

Et særligt kapitel også af økonomisk og

social karakter angår Bornholm. Her ville den halsstarrige tyske kommandant ikke overgive sig til andre end briterne, men da russerne befandt sig i Østersøen og på hele den tyske Østersøkyst syd for Bornholm, betragtede de øen som deres interesseområde. De lod derfor Rønne og Neksø bombe, hvorved 10 danskere blev dræbt og 35 såret. Dagen efter bombedes de to byer igen. Resultat: 3.400 ejendomme i Rønne og 800 i Neksø blev bomberamt, heraf henholdsvis 475 og 300 udbombet. Sagt på en anden måde var ca. en tredjedel af de to byers 14.000 indbyggere blevet husvilde. De samlede skader androg 27 mill. kr. Først 9. maj kapitulerede tyskerne til et russisk landgangskorps, og mens det øvrige Danmark gav sig hen i befrielsesrusen, kunne bornholmerne begynde at rydde op i ruinerne.

Det skete dog ikke uden hjælp. Den svenske stat gav straks tilsagn om 1.000 træhuse, af hvilke der dog kun blev brug for 300. Den danske regering, der på talrige ministermøder drøftede Bornholms forhold, nedsatte et embedsmandsudvalg, der sammen med de lokale myndigheder skulle træffe dispositioner til afhjælpning af de akutte problemer såsom fremskaffelse af materialer, men også komme med forslag om foranstaltninger på længere sigt. Med det sidste for øje fik indenrigsminister Knud Kristensen gennemført en lov af 20. juli 1945 om særlige foranstaltninger i anledning af krigsskaderne i Rønne og Neksø. Denne lov oprettede en firemandskommission, der skulle forestå de nødvendige foranstaltninger, ligesom den indførte regulerings- og taksationskommissioner.

Midlerne var dels de svenske træhuse, dels ca. 8 mill. kr. indsamlet af den for tilfældet oprettede Bornholmskomité. Omkring 1950 var de to byer genopført. Uagtet den ovennævnte lovs pålæg om at følge den hævdevundne byggeskik forsvandt en stor del af det gamle særpræg.

*

Forsvarsminister Ole Bjørn Kraft havde ligesom ministeren for særlige anliggender og handelsministeren belønninger til modstandskampens folk. 22. juni fremsatte han et lovforslag om, at modstandsbevægelsens befalingsmænd umiddelbart kunne indtræde som befalingsmænd af reserven i hæren eller søværnet. Loven, der stadfæstedes 20. juli 1945, var tænkt både som en belønning til dygtige ledende modstandsfolk og som en tilførsel af frisk blod og initiativ til værnene. Efter en uddannelse af ikke over to års varighed kunne de, der ønskede det, indtræde som faste befalingsmænd. Ordningen omfattede også danske, der havde tjent i de allierede hære. Adskillige benyttede sig deraf, og nogle nåede så højt som til oberst.

*

Alt dette og mere til, som har måttet lades uomtalt, var krigens efterbyrd, altså forhold direkte forårsaget af Danmarks stilling under besættelsen. Samlingsregeringen måtte dog tillige som enhver anden regering tage sig af en mængde sager, der var udsprunget af øjeblikkets krav, men også nogle, der rakte langt ud i fremtiden. Til dem hørte Danmarks tilslutning til De Forenede Nationers pagt. Straks efter befrielsen havde den danske regering sendt et budskab til regeringerne i USA, Storbritannien, Frankrig, Kina og Sovjetunionen, hvori man billigede Henrik Kauffmanns udtalelse, da FN's erklæring 1. januar 1942 var blevet undertegnet, og hvori man nu på det høfligste bad om lov til at blive en af De Forenede Nationer. 30. maj 1945 accepterede Sovjetunionen, at Danmark kun under tvang havde tiltrådt antikominternpagten, og dermed var vejen banet for os. Danmarks iver efter at komme med i det, en konservativ landstingsmand kaldte „det gode selskab“, var stor, og det lykkedes altså. Den danske delegation bestående af Henrik Kauffmann,

Hartvig Frisch og modstandsmanden, professor Erik Husfeldt undertegnede 26. juni 1945 FN's pagt. I september 1945 ratificerede rigsdagen tiltrædelsestraktaten.

Forenede Nationer var i denne fase ikke blot som Folketorfbundets afløser en fredsbevarende organisation, de var også de allieredes overbygning i kampen mod aksemagterne. Af disse førte endnu i sommeren 1945 Japan krig, og udenrigsminister Christmas Møller var inde på tanken om, at Danmark skulle erklære Japan krig. Dette skridt, der på grund af Japans fjernhed og vore manglende ressourcer let kunne få karakteren af et ønske om i sidste minut at indtage en lidt anstrengt helteposition, fandt dog ingen støtte, og vi nøjedes med at afbryde de diplomatiske forbindelser med Japan.

*

Af langtrækkende betydning var også den beslutning, rigsdagen 16. maj 1945 som bebudet vedtog, og hvorved man godkendte Henrik Kauffmanns overenskomst af 9. april 1941 med USA om Grønlands forsvar. I sin forelæggelse sagde Christmas Møller, at han ikke nærede den fjerneste tvivl om, at man kunne se frem mod den dag, hvor traktatens § 10 ville blive opfyldt. Denne paragraf var just den intrikate, eftersom den sagde, at USA havde lov til at anlægge baser på Grønland, indtil der var enighed om, at de bestående farer for det amerikanske kontinents fred og sikkerhed var ophørt. Udenrigsministerens besværgelse var vel netop et udtryk for, at han var skeptisk med hensyn til, hvordan denne enighed kunne opnås, men som situationen var, er det åbenbart, at den danske rigsdag vanskeligt kunne indtage nogen anden holdning, end den gjorde i tiden 1940-43, hvor den mere end én gang måtte bøje sig for de faktiske magtforhold. Bortset fra dette var det utvivlsomt endnu i maj 1945 den altovervejende opfat-

telse, at Kauffmann havde handlet rigtigt, og at det derfor kun var rimeligt, om rigsdagen godkendte aftalen.

Af praktisk lovgivningsarbejde førte Christmas Møller en ret betydelig udvidelse af udenrigstjenesten igennem folketinget. Det skete ved lov af 1. oktober 1945, hvorved tjenesten udvidedes med 40 poster som repræsentationschefer, attachéer og sekretærer. Af disse var hele 12 nye gesandtposter, bl.a. til brug for nye missioner i de britiske dominions, Sydamerika, Island og FN. Initiativet til loven var udenrigsministerens; han indså, at efterkrigsudviklingen ville stille forøgede krav til udenrigstjenesten – ganske som det var sket efter første verdenskrig. Men dengang havde man ved loven af 1921 slået for stort et brød op, hvad man søgte at undgå i 1945, også ved at foretage en gradvis udfyldning af de nye stillinger, man fik normeret.

•

Så langt, så godt; men Christmas Møllers virke som minister lader sig ikke afhandle med, hvad han gennemførte af love. Psykologisk og politisk mere interessant er, hvad han derudover sagde og gjorde. Politisk, fordi det fik følger for forholdet mellem de to store borgerlige partier, psykologisk, fordi det kaster lys over det irrationelle i menneskets sind.

Da man angreb de danske entreprenørfirmaer, som efter regeringens henstilling påtog sig værnemagtsarbejder, svarede Christmas Møller 21. maj 1945 med at sige, at vi alle var under anklage. Med andre ord, at vi alle – og da ikke mindst han selv som handelsminister i 1940 – havde et medansvar for forhandlingspolitikken. Hvad specielt entreprenørfirmaerne angår, var der ydermere for Christmas Møller tale om et personligt ansvar. Under behandlingen af den nysnævnte lov om udenrigstjenesten forsvarede han de diplomater og udenrigsministerielle tjenestemænd,

der havde haft så væsentlig betydning for forhandlingspolitikken muligheder. Allerede 8. juli 1945 havde han i en tale i Stege været inde på temaet om de embedsmænd, som ikke burde angribes, fordi de havde fulgt de daværende regerings ordrer.

Talen i Stege er i det hele central til forståelse af Christmas Møllers holdning efter befrielsen. Han advarede i den mod at række hånd til den bevægelse, der var rejst med henblik på Sydslesvig. Den var efter hans mening ulykkelig og skadelig. Hvis danskheden i Sydslesvig nu fik stor tilslutning, skyldtes det ikke nationale, men materielle hensyn. Han fremhævede i denne sammenhæng, at Danmark ikke skulle have et stort tysk mindretal inden for landets grænser. Han sagde yderligere, at det danske landbrug ikke ville kunne forvente at opretholde det prisniveau, som landbruget på hele samfundets bekostning havde haft under den tyske besættelse.

En sådan tale holdes ikke af en politiker, der fortsat ønsker magt til at præge udviklingen i sit billede. Vel kan det siges, at talen er bundhæderlig i sine vurderinger, især dem, der angik embedsmændene, der havde krav på beskyttelse, også selv om det kunne tirre superpatriotiske 1945-gemytter. De andre politiske partier var imidlertid afskåret fra at udnytte dette emne, da deres ansvar var mindst lige så stort som de konservatives og betydelig større end Christmas Møllers. Men de to andre sager var fyldt med sprængstof. Tyskerhadet var i 1945 stærkt, stærkere end i 1918, fordi vi havde været neutrale under første verdenskrig, og sympatien for de danske sydslesvigere var let at fremkalde, idet mange viste en lykkelig evne til at fortrænge motiverne til sindelagsskiftet i Sydslesvig. Netop Det konservative Folkeparti var motiveret for en positiv holdning til den danske bevægelse, men måtte altså se sig tugtet af sin egen udenrigsminister. End farligere var sagen, fordi

Venstres ledere ikke pålagde sig nogen reservation, jævnfør senere.

Værst af det hele var dog piskesnerten til landbruget. Med den lagde han sig dobbelt ud med Venstre, med landboorganisationerne, med store og med små bønder. Bedre blev det heller ikke af, at udfaldet kom efter en bemærkning om, at besættelsen havde forrykket forholdet mellem arbejderne og tjenestemændenes lønvilkår og landbrugernes kår. Var udenrigsministeren, der også koketterede med sin sympati for kommunisterne, blevet socialist, spurgte man. 30. maj havde han jo i „Berlingske Tidende“ talt om, at den økonomiske tvang var nødvendig, fordi den betød større økonomisk frihed for store dele af befolkningen. „Man taler på visse hold så meget mod socialisme og statsindgreb. Jeg hævder heroverfor, at vi alle er blevet socialister“, sagde han. Om alt, hvad der her er nævnt, gælder, at det må være fremført af en person, hvis politiske dømmekraft totalt har svigtet ham, eller som omgås med politiske selvmordstanker. For Christmas Møllers vedkommende var der formentlig tale om begge dele. Ganske vist havde Christmas Møller ikke på dette tidspunkt genindmeldt sig i Det konservative Folkeparti – det skete først efter mange komplikationer i slutningen af august 1945 – men en rationel betragtning måtte sige ham, at intet andet parti ville eller kunne acceptere ham, uden at han i den grad måtte vende sig mod sine gamle standpunkter, at en optagelse ville blive til ringe glæde for ham selv og det pågældende parti. Og en folkebevægelse eller blot et nyt parti omkring ham var lige så urealistisk.

Hvad nu landbruget angår, tog Christmas Møller sammen med nationalbankdirektør Bramsnæs og en embedsmandsdelegation til London i slutningen af juli for at forhandle handelsoverenskomst, da en embedsmandsdelegation alene havde svært ved at komme

nogen vegne. Det er klart, at briterne måtte være interesseret i at presse os så hårdt som muligt, og at de havde styrke til det, hvorfor et for os ugunstigt resultat kunne ventes, men det er lige så klart, at med Christmas Møllers 8. juli-udtalelse ville han komme under mistanke for ikke at have forfægtet danske interesser med tilstrækkelig styrke. Det skal i denne sammenhæng også anføres, at Christmas Møller fandt, at briterne havde lidt meget, vi næsten intet, hvorfor man efter krigen måtte vise dem særlige hensyn. Det resultat, Christmas Møller og Bramsnæs kom hjem med, og som de fik det samlede ministerium til at godkende efter megen betænkkelighed, fastsatte afregningskursen for sterling til 19,34 kr. Den bestemte, at priserne på de danske landbrugsprodukter skulle nedsættes med 10 % i tiden indtil 1. november 1945, hvorefter nedtrapningen skulle fortsætte, til man inden udgangen af 1946 havde nået dominions' prisniveau. Sagt på en anden måde betød det, at den endelige nedgang ville blive 33 % for smør og æg og 25 % for bacon. Det kræver ikke megen fantasi at forestille sig landbrugets vrede, som rettede sig mod Christmas Møller og ikke mod det hele ministerium, skønt dettes Venstre-medlemmer dog også havde accepteret aftalen. Rigtignok fremgår det af ministermødeprotokollen, at de ikke kunne tiltræde den, men fandt, at ansvaret alene var Christmas Møllers. Men sådant forbehold er reelt uden betydning, når det ikke følges af handling, d.v.s. demission. Unægtelig havde Christmas Møller provokeret. Han havde nemlig sluttet aftalen uden forudgående godkendelse, og da han kom hjem, sagde han til regeringen, at den kunne tage den, eller den kunne lade den falde. Det var på samme måde, Scavenius behandlede sit ministerium, og også i 1945 var udenrigsministerens position på grund af den internationale situation således, at man ikke kunne eller ville tage en

konflikt med ham. Inderst inde erkendte ministrene vel også, at man ikke kunne komme længere – også når man tog med i betragtning, at handel og industri fik en betalingsaftale, som de var interesseret i. Det fik Christmas Møller imidlertid ingen tak for. I det hele blev han et stridens tegn i sin korte tid som udenrigsminister.

*

Aftalen med briterne medførte, at landbrugsminister Erik Eriksen måtte gennemføre nye love om en smørordning og en flæskeordning, stadfæstet 1. oktober 1945. Hensigten var som ved de tidligere ordninger at sikre producenterne en bestemt pris ved en afgift på alt udført smør til udligning mellem eksportprisen og hjemmemarkedsprisen. Til denne ordning ydede staten i de tre finansår fra 1942-43 ca. 74 mill. kr. Skete ingen ændring, ville statens ydelse øges meget betydeligt, hvis ikke man lod hjemmemarkedsprisen stige kraftigt. Begge dele var regeringen imod, og Erik Eriksen fremkom derfor med forslag om, at producentprisen blev nedsat, og at statens tilskud skulle begrænses til 19 à 20 mill. kr. Svineordningen var i princippet af samme tilsnit, og også den betød en udgift for staten på 19 à 20 mill. kr. I en vis forstand kan man altså sige, at landbrugsministeren blev sat til at effektuere udenrigsministerens hjembragte forhandlingsresultat. Det kunne være blevet farligt for Erik Eriksens fremtid inden for Venstre, men i debatten blev ikke han, men Christmas Møller naglet til Englandsaftalen – vel i høj grad fordi han havde kastet lyset mod sig selv. Tværtimod kom Erik Eriksen ved den måde, på hvilken han greb den delikate sag an, til at stå som den, der søgte at redde for landbruget, hvad reddes kunne.

*

Den, der fik den største lovhøst bragt i hus,

var nok arbejds- og socialminister Hedtoft. Ved lov af 18. juni 1945 om ekstraordinær arbejdsløshedsbæring til personer, som på grund af langvarig arbejdsløshed stod i begreb med at miste deres ret til understøttelse, blev der givet mulighed for, at disse kunne bevare den ud over de sædvanlige frister. Motiveringen for loven var, at der i begyndelsen af 1945 var indført så skærpede restriktioner for anvendelse af brændsel og el, at mange virksomheder måtte lukke eller indskrænke. Statens samlede udgift til hjælp til arbejdsløshedsforsikrede var ca. 53 mill. kr. Nu steg den med 2,4 mill. kr. Ved lov af 22. juni 1945 fik alders- og invaliderentenydere tillagt beskudne personlige tillæg til imødegåelse af de prisstigninger, som prisreguleringen indebar. Det betød, at kommunernes rådighedsbeløb til hjælp for alders- og invaliderentenydere ligesom i 1944-45 blev sat til 15% af grundbeløbene, hvilket var en fordobling i forhold til folkeforsikringslovens regler; i krigsårene havde dette tillæg ellers ligget på 10-12%. Videre gaves der et engangstillæg på 100 kr. for enlige og 170 kr. for ægtepar uanset bopæl, hvilket var et nyt princip i forhold til folkeforsikringsloven, der delte landet i tre zoner. Motiveringen var, at de under krigen indførte maksimalpriser antoges at forfordle navnlig landkommunernes beboere. Finansministeren gav tilsagn om at søge de pågældende ydelser fritaget for beskatning. Ordningen ville i alt koste stat og kommuner 37 mill. kr., hvoraf staten betalte ca. 23 mill. kr.

De under krigen gennemførte ordninger om hjælp til trængendes indkøb af visse levnedsmidler, altså hele rabatordningen, blev også forlænget. Hertil var ved lovanordning bevilget 19 mill. kr. for perioden 1. april til 30. september 1945, og for oktober kvartal blev beløbet sat til 14 mill. kr., altså en betragtelig forøgelse; 6 mill. kr. skulle anvendes

des til kød og fisk, 4 mill. kr. til mælk og 4 mill. kr. til smør.

I 1919 var der første gang blevet mulighed for at yde statsstøtte til institutioner for forebyggende børneværn, som man kaldte det. Hermed tænkte man på vuggestuer, børnehaver og fritidshjem. 250.000 kr. havde man stillet til rådighed, og ingen institution måtte modtage beløb på over halvdelen af driftsudgifterne. Udviklingen herefter er et typisk eksempel på, hvorledes et socialt område inden for velfærdsstaten udbygges. Fra oprindelig at være et anliggende, som idealistiske personer og organisationer tog sig af, blev det efter den første lovgivning med et beskedent tilskud gradvis udbygget til et omfattende apparat. Ved forsorsloven blev loftet over den årlige bevilling fjernet og statens ydelse til de pågældende institutioner overført til de årlige finanslove. Nu kunne der også ydes tilskud på indtil 50% til oprettelse af vuggestuer, børnehaver m.v. I realiteten kom man dog i tiden op til krigen ikke op på tilskud på over 28% af de tilskudsberettigede udgifter. Ordningen beroede på kommunernes velvilje, og efter Hedtofts opfattelse svigtede den. Kun få kommuner gjorde noget effektivt inden for denne del af den sociale sektor. Resultatet var, at de forebyggende institutioner måtte kæmpe med store økonomiske vanskeligheder. Dette gav sig udslag i dårlige lokaler, utilstrækkeligt inventar, manglende lægetilsyn og for lidt kvalificeret personale. Og som et samlet resultat: for få institutionspladser.

For at råde bod på dette forhold indførte 1945-loven en enkel, men hensigtsmæssig beregning af statens og den pågældende kommunes tilskud: Hvis denne betalte 30%, gav staten 40%. Læge- og tandlægetilsyn kunne staten yde fuld dækning for og til oprettelsesudgifter indtil halvdelen. Statens samlede merudgift ansloges til ca. 2,5 mill. kr. I sin forelæggelsestale understregede Hedtoft, at

lovens hensigt var af sociale og befolkningspolitiske grunde at lette byrderne for familier med børn. I stigende grad søgte gifte kvinder erhverv uden for hjemmet, sagde Hedtoft, og man burde ikke skrue udviklingen tilbage: „I et demokratisk samfund må også en gift kvinde have ret til selv at bestemme, om hun ønsker at søge erhverv uden for hjemmet eller udelukkende at hellige sig arbejdet for hjem og børn“.

Under krigen havde som nævnt mange danske arbejdere været beskæftiget ved tyske militære anlæg af forskellig art. Nu, hvor krigen var forbi, blev de samme anlægs demolering en beskæftigelsesforanstaltning. Længe før befrielsen var administrationen begyndt at overveje de tyske befæstningsanlægs fjernelse ikke mindst med henblik på de beskæftigelsesmuligheder, som lå deri. Allerede 30. november 1944 havde departementschefen vedtaget at nedsætte et udvalg med Jacob Høirup som formand og med repræsentanter for de forskellige ministerier. Takket være et velplanlagt arbejde i det dulgte kunne udvalget 14. maj 1945 afgive en betænkning, hvori man opererede med „straksopgaver“, bag hvilken sproglige nydannelse lå fjernelse af tank- og skyttegrave, pigtrådsspæringer, telefonmaster m.v., optagelse af landminer samt drift af landbrugsejendomme, som var inddraget som tysk flyvepladsområde. Det var herom, der blev lovgivet ved lov af 7. juli 1945. Det var ikke småting, denne lov drejede sig om. Således havde de invasionsnerve tyskere nået at anlægge 1.000 km pansergrave, som man anslog ville kræve 60.000 arbejds måneder at fjerne. Hertil kom 10.000 arbejds måneder til skyttegravsfjernelse. I alt anslog man, at disse arbejder i lønudgifter ville koste 35 mill. kr. Hertil kom 21.000 arbejds måneder til fjernelse af spanske ryttere og 12.500 tons pigtråd. Den samlede statsudgift var ca. 50-60 mill. kr., hvorfra

dog gik krigsforsikringserstatning og salg af materialer – optimistisk anslået til 70-80% heraf. Fælles for de her nævnte love var, at de vedtoges enstemmigt af rigsdagen. Det kan ikke overraske, da de jo først var blevet vedtaget af det minifolketing, samlingsregeringen udgjorde. Socialdemokraterne og ikke mindst kommunisterne havde i den nationale venskælsånds ånd accepteret disse foranstaltninger, som ikke forekom dem vidtgående nok.

*

På den anden side havde medlemmer af de borgerlige partier også måttet godtage foranstaltninger, som stred mod deres grundsyn. Det gjaldt f.eks. indenrigsminister Knud Kristensen, der 31. maj 1945 fik stadfæstet ændringer i lejeloven, som gjorde det endnu vanskeligere for ejere af udlejningsejendomme at sætte lejere ud. Ved lov af 22. august 1945 gennemførtes hertil tvungen boligangvisning i hovedstadskommunerne. Den hidtil gældende huslejelovgivning indeholdt ingen bestemmelser om kontrol med udlejning, men på grund af den stigende, alvorlige boligmangel især i København fandt man det nu nødvendigt at skride til tvang. For de øvrige kommuner blev ordningen gjort frivillig. Meningen med den var, at ægtepar med børn skulle have fortrinsret, ligesom kommunernes egne indbyggere skulle gå forud for tilflyttere.

9. august 1945 forelagde indenrigsminister Knud Kristensen et lovforslag om svangerskabshygien. Det var et tillæg til loven fra 1906 „om modarbejdelse af offentlig usædelighed og venerisk smitte“. Baggrunden for lovforslaget var stigningen i erkendte tilfælde af syfilis fra 1,4 pr. 10.000 indbyggere i 1939 til 10,1 i 1944. Man sluttede herfra, at antallet af ikke-erkendte tilfælde var steget tilsvarende, og dette kunne medføre mange tilfælde af medfødt syfilis. Ved at give mulig-

hed for gratis lægeundersøgelse mente man, at antallet kunne nedbringes. Indenrigsministeriet anslog udgifterne til 335.000 kr. Imidlertid skete der en fuldstændig ændring af loven i folketingsudvalget. Her tog en af de få læger i rigsdagens historie, J. K. Jensen, Gørding, fat på lovforslaget og fik tilslutning til, at det skulle ændres til en lov om almindeligt lægetilsyn for alle svangre kvinder, i alt tre forebyggende helbredsundersøgelser hos en læge og syv hos en jordemoder. Herved blev udgiften 10-doblet, men nu var undersøgelsen heller ikke alene en Wassermannprøve for kvinder, der var under mistanke for at lide af syfilis.

*

Under indenrigsministeren hørte formelt også problemet med de fortrinsvis østtyske flygtninge, af hvilke der i krigens sidste måneder var skyllet ca. 250.000 ind over landet. På grund af de kaotiske forhold i Vesttyskland, hvortil de skulle sendes, måtte vi belave os på at beholde dem længe. Ifølge den tidligere arbejds- og socialminister Kjærboel, der jo nu var „arbejdsløs“ på grund af sit medlemskab af Scavenius-regeringen, var Knud Kristensen i vildrede med, hvordan han skulle gribe flygtningesagen an, men Vilh. Buhl henledte hans opmærksomhed på Kjærboel, der da blev leder af flygtningeadministratio- nen i samarbejde med indenrigsministeriet og først og fremmest med socialministeriet. Flygtningene var spredt over hele landet, eksempelvis var de i København indkvarteret i 83 skoler. Efterhånden blev de samlet i baraklejre, den største i Oksbøl ved Varde med 36.000 flygtninge. De holdtes isoleret, man ønskede ingen af dem integreret i det danske samfund, og man søgte med alle midler – derunder fængselsstraf – at hindre fraternisering. Først i februar 1949 var de sidste flygtninge ude af landet. Kjærboel og det civile luftværn,

som forestod arbejdet, havde løst en usædvanlig opgave effektivt og med så megen menneskelighed, som forholdene tillod.

*

En væsentlig lov var loven om tilbagebetaling af fortjeneste ved erhvervsvirksomhed i tysk interesse. Den var blevet fremsat allerede i sommersamlingen, men var ikke blevet færdigbehandlet. Til gengæld var man i oktober så langt fremme, at rigsdagen kunne behandle og vedtage den på to dage. Vanskeligheden ved denne lov lå i, at man ikke ønskede at ramme de virksomheder, der mere eller mindre var blevet tvunget til at arbejde i tysk interesse. Oprindeligt skulle loven have henhørt under justitsministeriet, men da den ikke drejede sig om straf, men om penge, overflyttedes det lovforberedende arbejde til finansministeriet. Dette skubbede imidlertid sorteper over til handelsminister Fibiger, som nu fik held til at samle rigsdagens partier om loven, der var ret kompliceret og ikke ydede „matematisk“ retfærdighed, hvilket overhovedet ikke var muligt at opnå på noget område inden for opgøret i 1945.

*

Et ikke uvæsentligt spørgsmål, der knap nok kan besvares endnu, er, hvad modstandsbevægelsen ville, efter at den var kommet over jorden. For hovedpartens vedkommende er svaret: Ingenting. Man havde søgt sammen for at bekæmpe tyskerne, der nu var slået, og nu ville man hjemsendes. Men man må, som det også fremgår af det foregående, gøre sig klart, at modstandsbevægelsen hverken før eller efter 5. maj var et entydigt begreb. Centrifugalkræfterne viste sig for alvor, da krigen var forbi. Det ydre pres – den fælles fjende – var borte. I virkeligheden var modstandsbevægelsens muligheder for en selv-

stændig politisk virksomhed, hvis man overhovedet havde kunnet enes om ~~en sådan~~, udelukket, da dens centrale ledelse valgte at gå ind i en fælles regering med de politikere, man havde bekæmpet. Men Danmarks Frihedsråd havde bl.a. på grund af sin gehejme tilværelse ikke haft mulighed for at vinde fuldstændig kontrol over alle de mænd, der var under våben, og spørgsmålet var da, hvorledes de ville stille sig, når de blev vidne til en art forhandlings- og samarbejdspolitik mellem deres ledere og „de gamle politikere“.

Dansk Samling og DKP var de to partier, som åbent havde bekæmpet forhandlingspolitikken, når de ikke direkte havde været forhindret deri. Deres repræsentanter fremkom da også hurtigt med kraftig kritik af efterkrigsudviklingen; men brodden var taget af kritikken, fordi også disse to modstandspartier var repræsenteret i regeringen. Det kunne volde besvær for dem at betale prisen for at være i regering, fordi der blandt mange af deres tilhængere ude omkring i landet ikke var den samme forståelse for kompromislinjen.

Et eksempel på, hvilke vanskeligheder dette kunne afstedkomme, er minister Juul Christensens tale 22. maj i Randers på et af de store folkemøder, som sommeren 1945 var så rig på. Man mindedes ved sådanne sammenkomster de faldne, sendte telegram til kongen, fordømte førkrigsdefaitismen og glædede sig over at være med på allieret side. Taler holdtes i en stil, der kan synes fremmed for vor tradition, og som i dag næsten ikke er til at læse, fulde af retorik og patos, som de er. Man forstår dem kun, når man erindrer, at besættelsen – og specielt dens sidste fase – følte meget knugende. Da trykket pludseligt lettede og det viste sig, at vi kom lykkeligt gennem krigsafslutningen, var der et enormt følelsesmæssigt behov, som krævede tilfredsstillelse. Denne baggrund må man holde sig

for øje, når man vil søge at vurdere 1945's stemninger og disses mulige politiske virkninger.

Ved mødet i Randers talte Juul Christensen sammen med andre fra modstandsbevægelsen til en forsamling på formentlig mere end 6.000. Hvad han sagde, er det næppe muligt med absolut sikkerhed at fastslå, da han ikke talte efter manuskript, men ifølge de lokale dagblades referater fordømte han først forhandlingspolitikken og roste modstandsbevægelsen. Derpå sagde han, at visse værne-magere syntes at nyde en vis politisk beskyttelse, og at noget tydede på, at modstandsbevægelsens krav mødte modstand på Christiansborg, og så faldt ordene ifølge „Randers Dagblad“: „Man gør klogt i at huske på, at det er modstandsbevægelsens folk, der har våbnene“. Rigtignok føjede han til, at de ikke burde bruges. To andre dagblade gav stort set det samme referat. Juul Christensen havde ikke lagt noget dybere i sin udtalelse og havde ingen ønsker – endsige planer – om nogen form for magtanvendelse. Men citatet vakte betydelig opsigt. Betød det, at de tusinder af modstandsfolk, der var under våben, kunne tænkes at vende dem mod regering og rigsdag?

Oluf Pedersen, der både personligt og på sit partis vegne var bittert indstillet over for modstandsbevægelse og regering, tog sagen op, da folketinget få dage efter havde straffeloven til behandling, og han stillede 29. maj 1945 forslag om en mistillidsdagsorden vendt mod Juul Christensen. Oluf Pedersen gik så vidt, at han sigtede ministeren for overtrædelse af grundlovens § 42 om højforræderi. Andre politikere som den konservative Kristen Amby tog del i angrebene på Juul Christensen, som han fandt uegnet til at være minister. Juul Christensen tog vel til genmæle, men det var åbenbart, at de drevne Christiansborg-politikere havde let spil over for

den parlamentarisk uerfarne og i mange henseender troskyldige Juul Christensen. Imidlertid var et mistillidsvotum til en enkelt minister uacceptabelt for regeringen, hvis sprængning var blevet en følge, og Buhl fik i stedet vedtaget en dagsorden, der talte om nødvendigheden af fortsat at undgå strid og splittelse i overgangstiden.

Hermed var uroen ikke forbi. Sommeren 1945 blev nemlig i det hele bevæget, om end ikke så urolig som i flere andre europæiske stater. Retsopgøret var en hovedanstødssten. Efter manges opfattelse var retsmyndighederne i mange tilfælde for tilbøjelige til at løslade, frifinde eller afsige for milde domme. Andre som f.eks. højesteretsadvokat C. B. Henriques talte om „et juridisk galehus“, hvorved han mente, at der faldt alt for strenge og vilkårlige straffe for små forseelser. Professor Hal Koch sluttede sig hertil, idet han også angreb rigsdagsmændene for at have et medansvar for frikorpsmænd og værne-magere.

Blandt modstandsfolkene, men også i vide kredse derudover, gav harmen over for lem-fældig behandling af landssvigere sig udtryk i strejker, resolutioner og trusler om selvtægt. I København blev det ikke ved truslerne. En gruppe modstandsfolk besatte om morgenen 20. juli 1945 den politiske afdeling af Vestre Fængsel. De fandt, at de indespærrede landssvigere blev behandlet for mildt både af fængselspersonalet og af politiet, der under forhørene hævdedes at give dem cigaretter og wienerbrød, hvilket formentlig var rigtigt – nemlig for at få tilståelser frem på en anden måde end den af Gestapo anvendte. Regeringen sendte først forgæves minister Frode Jakobsen og derpå justitsminister Busch-Jensen ud til de skadelidende modstandsfolk. Vanskelighederne var store; men der lykkedes efter en bevæget debat at få dæmpet gemytterne ved, at justitsministeren gav visse tilsagn, bl.a. om, at kun fængselsbe-

tjente, der havde virket i modstandsbevægelsen, skulle arbejde i Vestre Fængsel, ligesom de interneredes forhold blev strammet. På et møde i Frimurerlogen 21. juli drøftedes sagen mellem modstandsfolk og flere ministre. Derefter blev nogenlunde normale forhold tilvejebragt. Episoden viser, at drastiske, men styrede foranstaltninger på det udrensningsmæssige område i maj 1945 havde været nødvendige. Statsminister Buhl ønskede, at der skulle rejses tiltale mod de frihedskæmpere, der havde sat fængselspersonalet fra bestillingen, men det nægtede Busch-Jensen at gå med til. Det ville kun skabe mere uro. Episoden var den formentlig farligste og viser, hvad der ulmede under en tynd overflade.

Også i forhold til det tyske mindretal forekom der ukontrollable handlinger. Allerede 13. maj sprængte sabotører det tyske sejrsmonument på Dybbøl Banke i tusind stykker, 14. og 15. juni fulgte det tyske mindesmærke på Arnkilsøre og 16. august det tilsvarende monument på Knivsbjerg. Selv om fjernelsen af disse germanske Denkmäler kunne siges at være en æstetisk velgerning, var det dog et overgreb. De skyldige blev ikke fundet, i al fald ikke retsforfulgt. Af samme karakter var sprængningen af det tyske mindretals avis, „Nordschleswigsche Zeitung“, 18. august 1945. Denne handling bragte hos Christmas Møller erindringen om tyskernes bombing af de danske aviser frem, og han henstillede derfor i en tale 5. september, at dagbladet „Hejmdal“ overtog trykningen af den tyske avis. „Hejmdal“ sagde dog nej tak.

*

For at gøre en lang historie kort: Enkelte af modstandsbevægelsens ledere kan have næret lønlige forhåbninger om den politiske udvikling; men i så fald holdt de dem for sig selv. Som helhed gjaldt, at de ikke ville medvirke i nogen anden udvikling end den, der var at opnå ad parlamentarisk vej.

På et landsmøde i Odense 9. juni for de betydeligste modstandsorganisationer vedtoges en resolution, hvis væsentligste indhold var oprettelse af et hjemmeværn med rod i det danske folk, og som skulle samvirke med værnene. Det kan have foresvævet nogle af mødedeltagerne, at et sådant hjemmeværn, der ifølge sagens natur måtte være bevåbnet, kunne blive en selvstændig politisk faktor; men herom blev der ikke tale. De fleste modstandsfolk ville som nævnt helst hjemsendes, og mænd som Frode Jakobsen og Mogens Fog var betænkelige ved at holde styrkerne inde ret længe. Men de allierede henstillede, at vi selv løste en række bevogtningsopgaver, og regeringen havde ikke andre væbnede styrker af betydning end modstandsbevægelsen til sin rådighed. Først i løbet af sommeren permitteredes de 54.000 modstandsfolk, de sidste 15. august, og deres våben afleveredes eller overgik til de nyoprettede hjemmeværnsforeninger, som var under myndighedernes kontrol.

*

Med i det første efterkrigsbillede hører også det taktiske mummiespil, som udspillede mellem DKP og Socialdemokratiet angående en eventuel sammenslutning af de to partier for at opnå arbejderbevægelsens enhed. Enhedsfront-taktikken var ikke nogen ny kommunistisk opfindelse. Den var anvendt internationalt allerede fra 1920'erne. Socialdemokraterne havde da modsat sig kommunisternes forsøg på at infiltrere fagforeninger m.v., og i stedet prøvede kommunisterne blandt de menige socialdemokrater at vinde forståelse for kortsigtede krav samtidig med, at man angreb de socialdemokratiske ledelser for revisionisme. Efter Hitlers magtovertagelse, som rigtignok var sket delvis som følge af Berlin-kommunisternes støtte, indgik kampen mod fascismen, d.v.s. kapitalismen, som et led i argumentationen for at etablere en enhedsfront. Byggende på denne kunne så

dannes en folkefront, der også omfattede ikke-arbejderpartier. Det nære mål var bekæmpelse af fascismen, det langsigtede var ved hjælp af enhedstaktikken at fremme kommunismens sag.

DKP fulgte denne parole, men Socialdemokratiet afviste ethvert samarbejde og rettede en trommeild af angreb mod DKP, der ligefuldt viste sin gode vilje f.eks. ved nogle steder at undlade opstillinger ved valgene i 1936, 1937 og 1939. Afstanden mellem DKP og Socialdemokratiet øgedes, så længe den tysk-sovjetiske ikke-angrebspagt 1939-41 var i funktion. Mens DKP efter 5. maj 1945 ikke forsøgte nogen lejlighed til at laste Socialdemokratiet for dets andel i kommunisternes internering, tilgav Socialdemokratiet ikke DKP, at det 1939-41 havde været neutralt over for Nazityskland, mens det nådeløst havde kritiseret Socialdemokratiet og DsF for arbejdernes forringede stilling efter 9. april.

Efter 1941 havde DKP alle chancer for at skabe bredde i sit arbejde. Socialdemokratiet var mere end noget andet parti identificeret med forhandlingspolitikken, som blev mere og mere upopulær, mens DKP's aktier omvendt steg i takt med Sovjetunionens sejre og den hjemlige modstandsbevægelses øgede virksomhed. I en organisation som Frit Danmark (Mogens Fog) samarbejdede kommunister med ikke-kommunister. Mens der på lederplanet ingen kontakter var mellem Socialdemokratiet og DKP, begyndte der fra sommeren 1943 at opstå et vist, om end spinkelt samarbejde mellem menige enkelte steder. På trods af Alsing Andersens cirkulære af 2. september 1943, der klart demonstrerede socialdemokratiske lederes syn, begyndte DKP fra efteråret 1943 en charmeoffensiv. Man vedtog et moderat programskrift under den lokkende titel: „Vi kæmper for et sandt demokrati“. Den socialdemokratiske ledelse lod sig ikke lokke, men var tværtimod som foran beskrev-

vet ængstelig for DKP's virkelige hensigter. Men Arbejdsmandsforbundets og Smedeforbundets kongresser vedtog derimod i sommeren 1944 resolutioner, der talte om arbejderbevægelsens enhed. Det måtte vække bekymring i Socialdemokratiet og DsF's ledelse, at de to største fagforbund således syntes at vise sig påvirkelige. Strejkerne i august 1943 og i juni-juli 1944 var også mementoer for Socialdemokratiet. En konsekvens heraf var, at partiet nedsatte et socialiseringsudvalg, der skulle forberede et efterkrigsprogram, hvis udformning kunne konkurrere med DKP's. Samtidig lavede DKP et program med titlen „Folkets vilje – landets lov“. Med andre ord rykkede Socialdemokratiet tilsyneladende til venstre, DKP øjensynlig ind mod midten. Kampen om arbejderstemmerne var begyndt med Socialdemokratiet i defensiven, DKP som angriber. I befrielsesregeringen var der kommunister. Arbejdspladserne krævede samling af de to partier.

Allerede 9. maj på det første møde i den socialdemokratiske rigsdagsgruppe efter befrielsen drøftede man holdningen til DKP, og på et hovedbestyrelsesmøde 10. juni vedtog man at optage forhandling med DKP for at klarlægge, om der var „virkelig mulighed for at skabe organisatorisk og politisk enhed i arbejderbevægelsen gennem en sammenslutning af de to partier“, men rigtignok ud fra den ufravigelige betingelse, at det skete på demokratisk grundlag. Fra 22. juni til 9. august holdtes fire møder mellem de to partiers forhandlingsdelegationer; derudover var der uformelle drøftelser. Hovedforhandlerne var socialdemokraterne Buhl, Hedtoft, H. C. Hansen, Eiler Jensen, Alsing Andersen, Ib Kolbjørn og Johan Strøm og kommunisterne Aksel Larsen, Alfred Jensen, Børge Houmann, Svend Nielsen og Johannes Hansen.

Nogen sammenslutning kom der, som man vil vide, ikke ud af forhandlingerne. Arsa-

gerne var mange. Væsentligst var, at socialdemokraterne ønskede en organisatorisk enhed, der ville give dem mulighed for at kvæle de meget færre kommunister inden for en enhedsorganisation. Af denne grund var kommunisterne i den øjeblikkelige situation modstandere af en organisatorisk enhed, da de ikke kunne beherske den. I stedet argumenterede de for at nøjes med aktionsenhed, hvad der taktisk set var fordelagtigt for dem, der under denne fane kunne hverve tilhængere blandt socialdemokratiske arbejdere ved det tilstundende folketingsvalg.

Socialdemokratiet stillede efter en afbrydelse af forhandlingerne, men dette skulle vel at mærke ske på kommunistisk initiativ. Umiddelbart efter forhandlingernes afslutning 9. august 1945 sendte Socialdemokratiet DKP et konkret forslag af en sådan art, at man var klar over, at det ikke ville blive modtaget. Ikke blot krævede Socialdemokratiet øjeblikkelig sammenslutning af de to partier, men de socialdemokratiske vedtægter skulle gælde, indtil en fælles kongres kunne afholdes. Man lovede DKP otte folketingsmandater, og i øvrigt understregedes den demokratiske socialisme som en ufravigelig betingelse.

DKP ville imidlertid af taktiske grunde hverken sige ja eller nej, men ønskede at holde gryden i kog så længe som muligt. Derfor krævede det 13. august yderligere forhandling om den politiske linje. På Socialdemokratiets kongres 19. august vedtoges det at fastholde de stillede betingelser, og en fornyet henvendelse fra DKP om forhandlinger blev afvist 7. september 1945. Hermed var sammenslutningsplanerne definitivt skrinlagt. Valgkampen var for længst i gang, og de to partier kunne nu gensidigt angribe hinanden for manglende vilje til at virke for arbejderklassens enhed. Socialdemokratiet understregede i denne forbindelse igen og igen, at kom-

munisterne, da alt kom til alt, ikke ville afgive betryggende garantier for, at de ønskede en fredelig demokratisk udvikling. Men det gjorde ikke rigtig indtryk i sommeren 1945, og Socialdemokratiet belavede sig under valgkampens obligatoriske udvortes optimisme på sin hidtil største tilbagegang.

*

Samlingsregeringens medlemmer havde bundet sig til trontalens ord, og der var ved ministeriets udnævnelse enighed om, at alle sager skulle forelægges regeringen, og at i det mindste ministrene måtte holde sammen om ministeriets beslutninger. En sådan aftale er dog ikke meget værd, hvis den ikke også omfatter ministrenes partigrupper. Hurtigt kritiserede politikere fra alle partier snart den ene, snart den anden disposition, og det varede heller ikke længe, før én ministers udtalelse kunne holdes op mod en andens. Det er i sandhed ikke nemt at lave en national samlingsregering.

I ministeriet genopstod til en vis grad modsætningerne fra besættelsestidens samlingsregering. Det blev igen Venstre, som kom i modsætning til Socialdemokratiet og nu også til DKP. Knud Kristensen og Erik Eriksen modsatte sig ophævelsen af strejkeforbudet, og de gik imod forlængelse af den særlige forhøjelse af arbejdsløshedsunderstøttelsen, der var indført for at holde arbejdsløse fra at arbejde for tyskerne; Knud Kristensen ville ikke fremsætte et lovforslag om kommunistisk repræsentation i kommunalbestyrelserne uden valg, ligesom Venstre-ministrene forpurrede de konservatives, socialdemokraternes og kommunisternes tanker om ved en grundlovsændring og deraf flydende landstingsopløsning at nedsætte valgretsalderen til 21 år. Her fik Venstre støtte af Det radikale Venstre, idet begge disse partier erklærede at ville forlade regeringen, dersom dennes flertal på denne måde

ville søge at drive et landstingsvalg igennem. Denne trussel standsede forsøget.

Samarbejdet inden for regeringen, mellem partierne og mellem repræsentanter for disse og modstandsbevægelsen gik altså hurtigt dårligt, hvilket også blev synligt udadtil. På et møde i Bogense 16. august 1945 hævdede indenrigsminister Knud Kristensen, at sommerens mange strejker skyldtes, at regeringen uden for de almindelige områder var svag og uden handlekraft på grund af uenighed. 25. august sagde kirkeminister Arne Sørensen, at Dansk Samlings ministre ville udtræde af regeringen, såfremt denne ikke „i løbet af nogen tid“ havde gennemført en lov om konfiskation af værnemagernes fortjeneste. Også Socialdemokratiet spillede nu op. På et arbejderstævne i Struer 26. august udtalte arbejds- og socialminister Hedtoft, at regeringen nærmest kunne betegnes som en diskussionsklub. Sådanne udtalelser fremkommer en prominent politiker ikke med, medmindre han ønsker og forventer regeringens demission og er villig til eller ligefrem ønsker et valg. For Hedtoft var det afgørende, at forhandlingerne med DKP var bragt til standsning, og for de øvrige politikermedlemmer af regeringen – måske bortset fra kommunisterne – var det væsentligt, at modstandsbevægelsen var hjemsendt og under afvæbning, samtidig med at den traditionelle ordensmagt i form af politi og forsvar enten allerede var reetableret eller var i færd med at blive det. Centrifugal-kræfterne satte i gang.

*

Valgkampen gjaldt både fremtidens Danmark og fortidens. Ansvar for 9. april spillede en vis rolle. Her måtte især Det radikale Venstre tage imod angrebene for den efter nogles mening æreløse kapitulation, mens Socialdemokratiet utvivlsomt i særlig grad kom til at stå som garant for den nu så upopu-

lære forhandlingspolitik. Kommunisterne angreb lidenskabeligt de gamle partier for kommunistloven og for at have spillet de interne rede partikammerater i Horsørød i hænderne på tyskerne. Dansk Samling og DKP angreb i det hele taget forhandlingspolitikken over en bank. DKP kunne derudover appellere til den utilfredshed, der var i arbejderkredse over levelfodsforringelsen, ligesom partiet red på en popularitetsbølge – støttet af sympatien for Sovjetunionen – så voldsom, at DKP's ledere burde have tænkt på Napoleons mors nøgterne ord: Bare det holder!

I debatten spillede „Fremtidens Danmark“ en væsentlig rolle. Senere handels-, udenrigs- og statsminister J. O. Krag har berettet om tilblivelsen af dette program, som han vedkender sig sit ansvar eller i det mindste medansvar for. I november 1944 havde Socialdemokratiet som lige nævnt nedsat en socialiseringskommission med Alsing Andersen som formand. Socialdemokraterne var på det rene med, at DKP ville udnytte de foreliggende politiske muligheder, og med, at krigen ville medføre en generel radikaliseringsproces. Det var da bedst i tide at opfange disse tendenser. Som sekretær fungerede J. O. Krag, dengang 30 år og fuld af energi og optimisme med hensyn til at tilvejebringe en anden og efter hans opfattelse mere retfærdig fordeling af de værdier, der har gyldighed for et samfund. Ufortrødent påtog han sig derfor at påvise, at det var „en gammeldags indretning“, hvis et nyt socialdemokratisk program kun, om end med flammeskrift, ville forkynde samfundsovertagelse af denne eller hin sektor inden for erhvervslivet. Krag ville i stedet opstille hovedlinjerne i en moderne økonomisk politik, hvis mål var at skabe en stor og effektiv produktion, et voksende forbrug og en mere ligelig fordeling. Midlerne hertil skulle være både konjunktur- og beskæftigelsespolitikken og den egentligt strukturændrende politik. Krag ville

altså et praktisk arbejdsprogram, der udstak linjerne for Socialdemokratiets samlede efterkrigspolitik. Til den ende lykkedes det ham at få nedsat hele 11 underudvalg, hvis medlemmer var tidligere og kommende ministre samt andre socialdemokratiske spidser, mens sekretærene var Erhard Jakobsen samt unge, fremadstræbende embedsmænd, der alle senere i tur og orden avancerede til departementschefs- og dermed sidestillede embeder. I februar 1945 holdtes en generaldebat blandt de ledende socialdemokrater, og det er Krag utvivlsomt korrekte opfattelse, at partiets ledelse ønskede en radikaliseringsprogram, dog uden at linjen til fortidens politik kappedes over. Men kommunisterne skulle ikke have lov til at erobre den danske arbejderbevægelse. Et redaktionsudvalg blev nedsat; det bestod af Hedtoft, Buhl, Alsing Andersen, Ib Kolbjørn, Ludvig Christensen og Eiler Jensen fra DsF. I juli 1945 kunne partiet tilendebringe sin stillingtagen til „Fremtidens Danmark“. Analyserer man det endelige resultat, må man fastslå, at det var lykkedes Krag at få partiet til at acceptere hovedparten af sine synspunkter. Programmet rummede krav om fuld beskæftigelse, social tryghed og „effektivitet og demokrati i erhvervslivet“. Det sidste omfattede bl.a. bedriftsråd, altså medarbejderindflydelse.

Dybest set var Socialdemokratiets nye program lidet revolutionært; men måden, på hvilken det under hensyn til „den røde fare“ lanceredes, var egnet til udnyttelse i en valgkamp og dermed til at skræmme fordums partnere. Når Bertel Dahlgaard eksempelvis sagde, at Socialdemokratiet nu havde forladt Staunings socialliberale linje, og kaldte det „en af de beklageligste begivenheder i vort politiske liv“, så var der heri utvivlsomt et moment af taktik. I politik er det ofte – som i andre af livets forhold – ikke det, man gør, men måden, man gør det på, der har effekt.

Hvis vælgerkorpset opfattede det kongelige danske Socialdemokrati som et af bål og brand lugtende socialistisk parti, måtte de radikale distancere sig. Det gjorde de, om end mere i ord end i gerninger. Om Socialdemokratiets nye fremtoningspræg var årsag til partiets nederlag eller det snarere, som J. O. Krag mener, var forhandlingspolitikken og restriktionsansvaret, ved vi ikke. Formentlig har dog Krag ret, eftersom man kan antage, at DKP's store stemmefremgang kom fra socialdemokrater, som da ikke har været bange for at støtte et mere radikalt parti.

Et andet emne, der optog valgkampen, var forsvarsspørgsmålet. Hvad dette angik, kan man vel nærmest sige, at Venstre, radikale og socialdemokrater lå underdrejede, idet de påberåbte sig at måtte afvente, hvad FN pålagde os, før man kunne fiksere et dansk forsvars opgaver og størrelse. Men under devisen „Aldrig mere en 9. april“ krævede Dansk Samling og de konservative et stærkt forsvar. Bertel Dahlgaard beregnede de konservatives forslag til at koste 400 mill. kr. og gik på dette grundlag til angreb på de konservative, som radikale og konservative havde kæmpet mod hinanden i denne sag før krigen, om end de radikale dæmpede deres antimilitaristiske agitation noget i denne valgkamp.

Større betydning havde dog det sydslesvigske problem, som snart efter trontalens erklæring om, at det ikke var et problem, dog blev det. Her var Dansk Samling fra første færd aktiv. Uanset Arne Sørensens accept af den famøse passus om grænsen, der lå fast, krævede Dansk Samlings program af 3. juni 1945 et dansk mandat for Sydslesvig, men ikke direkte indlemmelse. Med lidt advokatorisk behændighed kunne formuleringen siges at ligge inden for trontalens ramme. Men partiets kandidater viste mindre tilbageholdenhed.

Hvad Venstre angik, havde indenrigsmini-

ster Knud Kristensen først 10. juli 1945 på et møde i Tønder advaret mod at rejse det sydslesvigske spørgsmål, men han slog hurtigt derefter om. 30. juli 1945 sagde han således i Hjørring, at han gerne så Sydslesvig løst fra Tyskland. 17. september sagde han i Lyngby: „Jeg håber, historien til sin tid ikke vil sige, at vi af skræk eller anden årsag undlod at gøre det rigtige, men at det kan siges om vort slægtled, at det ikke forspildte de muligheder, som forholdene efter den store krig afgav... Det, vi kan gøre, er at støtte vore forposters arbejde og befolkningens bestræbelser for at få Sydslesvig løsrevet fra Tyskland“. Sådanne og tilsvarende udtalelser blev dog ikke fremsat i folketinget, men på møder udenfor, hvor et parlamentarisk ansvar vanskeligere lod sig placere. Maksimum af distance fra trontalen kom i Venstres landsmødeudtalelse 21. september, hvori det hed, at Sydslesvigs befolkning efter et åremål burde sikres ret „til at skabe en grænse efter eget ønske og i overensstemmelse med nordisk retsopfattelse“. Væsentlig for denne holdning var konkurrencen med Det konservative Folkeparti, som man i denne sag kunne distancere med syv mile-skridt på grund af Christmas Møllers utvetydige udtalelser. Rigtignok havde Det konservative Folkepartis landsrådsmøde 30. august vedtaget en udtalelse om folkeafstemning i Sydslesvig; men Christmas Møllers afvisende holdning tjente til at skabe forvirring. Det konservative Folkeparti var i 1943 blevet det største borgerlige parti – en uventet og ubehagelig situation for Venstre, og da der nu engang både da og siden forbandtes en reel fordel med at være det største, var fjenden ikke blot de fæle socialister, men også artsfællerne.

Selv om Venstre som sagt var mere tilbageholdende på Christiansborg end i forsamlingshusene, havde det dog 19. september 1945 foranstaltet en forespørgselsdebat i folke-

tinget, under hvilken Christmas Møller af-æskedes en redegørelse for, hvad han gjorde for det danske kulturelle arbejde i Sydslesvig, og for, hvilken orientering han havde givet de allierede om Danmarks interesser i Sydslesvig. Under overholdelse af det dekorum, som regeringsfællesskabet trods alt krævede – i al fald i parlamentet – havde Venstre ranet ilden fra de konservative, selv om Christmas Møller ikke blev kritiseret. Da man 5. oktober 1945 på ny kom ind på Sydslesvig-sagen, var valgdatoen bekendt, og nu gik Knud Kristensen i ledning mod Christmas Møller.

Det mest nationale og patriotiske parti var altså ikke Det konservative Folkeparti, som ellers kunne pryde sig med Christmas Møller og med i højere grad end noget andet af de gamle partier at have ønsket forhandlingspolitikken afbrudt, men Venstre, der ikke havde været særlig associeret med modstandsbevægelsen, og hvis medlemmer – hvis man skulle tro Christmas Møller – havde været mere optaget af at sælge smør og flæk til tyskerne end af at lægge bomber under dem. Det skal dog anføres, at Knud Kristensen som omtalt havde været fronderende over for Erik Scavenius, selv om han havde været ministerkollega med ham, lige til Scavenius selv blev statsminister. Og det skal også nævnes, at Knud Kristensen 17. august i en tale på De samvirkende jyske Landboforeningers delegeretmøde på den ene side tog afstand fra Christmas Møllers udtalelser om landbruget under krigen og på den anden side nu erkendte, at han tog fejl, da han oprindelig var modstander af den aktive modstandsbevægelse. Et godt angrebepunkt for Venstre var den tidligere nævnte Englandsaftale, som Christmas Møller blev naglet til, skønt den var godkendt af den samlede regering. Det er Ole Bjørn Krafts vurdering, at Venstre yderligere kom til at stå i befolkningens øjne som det parti, der ville afskaffe restriktionerne og

ændre værnemager- og straffelovgivningen.

Hertil kom, at Christmas Møller, efter at han på ny var lyst i kuld og køn af de konservative, erklærede som sit ønske, „at det politiske liv aldrig må forme sig så skarpt, at de kommunister, med hvem jeg har haft et godt samarbejde, og jeg ikke vil kunne mødes i fremtiden . . .“. Følgen af en sådan udtalelse var dump, indadvendt vrede ikke blot i Hellerup og Gentofte, men også hos mange konservative i provinsen, opdraget siden 1917 til at betragte bolschevikkerne som værre end døden. Hævnens time var under disse omstændigheder valgdagen, hvor krydset kan sættes efter behag eller ubehag. Valgkampen var som helhed bitter og skarp. Af 5. majs følelse af national samdrægtighed var ikke meget tilbage.

Valget 30. oktober 1945 blev da virkelig et chokvalg af en art, som man skal helt op i vor tid for at erfare magen til. Det må nemlig igen understreges, at i hine tider var vælgervandringerne sædvanligvis af begrænset omfang. Nu vendtes der op og ned på adskillige forestillinger. Det konservative Folkeparti gik således fra 31 mandater ned til 26, Socialdemokratiet chokerende fra 66 til 48, Det radikale Venstre fra 13 til 11. Vinderne var Venstre, som steg fra 28 til 38, og Danmarks kommunistiske Parti, der steg fra 3 (i 1939) til hele 18. Mindre væsentligt var det, at Dansk Samling gik fra 3 til 4, Retsforbundet fra 2 til 3. De konservative måtte afgive til Venstre, og Socialdemokratiet måtte, som det skulle vise sig, på kortvarig opsigelse overdrage et større antal mandater til arvefjenden, DKP. Normale tider var vendt tilbage, men på en unormal måde.

*

Ministeriet Buhl var det til dato mest heterogene ministerium, vi har kendt. Ved dets demission skiltes dets medlemmer, som aldrig

siden fandt sammen i en sådan koalition, om end alle ministrene på nær én fortsatte som politiske aktører.

Denne ene var minister u.p. Kr. Juul Christensen. Han mener selv, at hans eneste indsats – udover at deltage i ministermøderne – var en rejse til Odense politi for på foranledning af lektor Paul Holt at undersøge, hvorledes det gik med mulighederne for at rejse tiltale mod Ollerup Gymnastikhøjskoles forstander, Niels Bukh, for unational virksomhed. Det kom der ikke meget ud af. Stærkere kræfter inden eller uden for regeringen holdt efter Juul Christensens opfattelse hånden over den bekendte ungdomsopdrager. Juul Christensen befandt sig ikke godt i ministeriet, uvant med og til dels uvilligt indstillet over for Christiansborg-spillet. Han længtes hver dag hjem til sin gård. Hans partiavis, „Morgenbladet“, skrev om ham, at han pløjede sin jord som de romerske senatorer. „Hans tale er jysk. Hans vilje er ret. En sky kronjyde i den politiske intriges irgange“. Skønt han væmmedes ved rivningerne og intrigerne i Dansk Samling efter 1945, forblev han dog loyalt i partiets ledelse, og han var dets formand 1948-50. Derpå nøjedes han med alene at pløje sin ager.

*

Hans partifælle, kirkeminister Arne Sørensen navn kan ikke knyttes til nogen enkelt større kirkeministeriel handling. Han deltog i den almindelige politik, holdt mange taler og søgte at markere Dansk Samling. En stor del af sin tid måtte han til sin forbitrelse bruge til i og uden for rigsdagen at tilbagevise beskyldninger for at have flirtet med nazisterne. Der blev endog af Retsforbundet stillet mistillidsvotum til ham 21. juni 1945, og i valgkampens hede fremførte H. C. Hansen 17. oktober, at han havde søgt at holde Arne Sørensen ude af ministeriet, fordi denne

havde forhandlet med den senere Gestapomand, dr. Wesche om at blive „generalrepræsentant i Danmark for den tyske nazisme“ – en påstand, Arne Sørensen afviste. Som Dansk Samlings høvding blev han således et stridens tegn. Der var både politiske og personlige modsætninger mellem ham og den øvrige lederkreds. Han forsømte ofte møderne i gruppen og i folketinget, og partifæller kunne blive udsat for at skulle varetage hans ordførerskaber uvarslet. De dannede sig det indtryk, at han tænkte mere på sine personlige formål end på partiets. Luften blev kold omkring ham. Allerede 26. februar 1946 søgte han orlov fra folketinget; han genindtrådte 1. oktober 1946, men 25. september 1947 meddelte han, at han definitivt ville nedlægge sit folketingsmandat. Han begrundede dette skridt samme dag i „Information“ i en kronik, der er et unikum af uigennemskuelighed.

Så meget står dog fast, at Dansk Samling efter Arne Sørensens opfattelse var i en krise, og at det ikke kunne bære en partidannelse, før et bredt, folkeligt opdragende arbejde var gennemført. Et sådant ville Arne Sørensen nu tage op som foredragsholder, forlægger og skribent. Året efter befandt han sig dog i Tyskland som rådgiver ved militærregeringen i Frankfurt og som udgiver af tidsskriftet „Die Antwort“. Kort tid efter rejste han til USA på et studieophold, der varede til 1963, og hvor det daglige brød for en del tjentes ved at være intellektuel guide for unge, velbeslåede amerikanske studenter, der ønskede en dannelsesrejse til Hellas og andre europæiske seværdigheder. Derpå fulgte et toårigt studieophold i Latinamerika 1963-65, hvorefter Arne Sørensen vendte tilbage til Danmark med tilknytning til Herning Højskole og med tekstilmæcenen Aage Damgaard som sponsor. Nu gjaldt det fremtidsforskning, til hvilken ende Arne Sørensen blev medstifter af Akademiet for Fremtidsforskning, hvis

generalsekretær han var 1967-71. Ind imellem var han agent for Ribe-Esbjerg-universitetet og fra 1974 forstander for den forskningshøjskole, der i stedet for et universitet blev oprettet i Haderslev.

Spark og kærtegn har præget Arne Sørensen. Den jysktalende, plysklippede bondefilosof har med sin charme, utrolige og urolige idérigdom og sin veltalenhed vist en forbløffende evne til altid at stå ved næste korsvej. Men blafrende og forvirrende synes hans flamme at have blæst. Ikke blot det tredje, men fjerde og femte standpunkt kommer på tale. Hvad ville han, denne urolige og fantasifulde samfundstænkner med det evige, uudgrundelige smil?

•

Frit Danmarks repræsentanter i befrielsesregeringen var som nævnt Christmas Møller, som vi senere skal tage afsked med, og Mogens Fog. Heller ikke han blev siden minister, og da han heller ikke på anden måde gjorde sig gældende i rigsdagspolitikken, skal også hans regnebræt gøres op nu. Mogens Fog hørte til de modstandsmænd, der kom i folketinget ved valget 30. oktober 1945. Han repræsenterede Vejle-kredsen og fra valget i 1947 Søndre storkreds i København, og det skete i tilslutning til Danmarks kommunistiske Parti. På rigsdagen spillede han ikke den store rolle, bl.a. fordi han passede sine krævende embeder som professor og overlæge i neurologi; men for den kommunistiske bevægelse var han værdifuld som den uortodokse åndspersonlighed, der i 1950'erne i Frit Danmark, Fredens Tilhængere og Verdensfredsrådet kunne tjene til i et vist omfang at levere alibi til disse mere eller mindre kommunistisk styrede, men kvasidemokratiske emballerede organisationer. I Odense Teaters program for 1962 skrev Mogens Fog om Nordahl Grieg, at han fra sin tidligste tid stod „politisk på en venstrefløj

side, men han lod sig aldrig binde inden for partiramernes ensretning, hans alsidigt begavede og nuancerede følsomhed kunne ikke finde plads dér. . . ". Dette er i virkeligheden en selvbiografi. Mogens Fog kunne heller ikke acceptere de politiske kommissærer, som var rede til at forsvare enhver sovjetisk handling. Med Aksel Larsen gik han over til SF. Sovjetunionens behandling af Ungarn i 1956 var en væsentlig årsag hertil.

Hans sidste aktive år var præget af hans virksomhed som universitetsadministrator og -politiker. Han sad i planlægningsråd og andre udvalg vedrørende forskningen, og i 1963 valgtes han til prorektor for Københavns Universitet, 1966 til rektor. Ved en skæbnens tilskikkelse sad han altså på denne post, da studenteroprøret brød ud i 1968. Her viste han under den såkaldte Kejsergade-affære, som afslørede en mod fremmede stater vendt, forsvarsministeriel aflytningscentral i en af universitetets kældre, megen åndsnaværelse til fordel for danske interesser ved at berolige studenterne; men han viste også sit socialistiske sindelag ved med stort politisk talent at få Københavns Universitet til at præsentere et så vidtgående forslag til styrelseslov, at den daværende VKR-regering kom i en vanskelig situation. Mogens Fog ønskede nemlig ikke som rektor blot at være universitetsadministrator; han ville føre uddannelses- og universitetspolitik. Denne intention lykkedes i høj grad med styrelsesloven af 1970, som Mogens Fog har et stort medansvar for.

Således forblev denne fremragende neurolog og læge og charmerende verdensmand tro mod sin ungdoms idealer. Hans virke belønnes med fortjenstmedaljen i guld. En søn er socialmedicineren Jørgen Fog.

*

Heller ikke Danmarks kommunistiske Partis ministre blev siden ministre, til sorg for den

ene, nemlig Aksel Larsen. Skønt han stod med sejrns palmer i hænderne i 1945, lå dog hans største parlamentariske triumfer i de kommende år, og hans statusopgørelse skal derfor ikke bringes på dette sted.

*

Alfred Jensen nåede ikke store resultater som trafikminister. Mulighederne var simpelt hen ikke til stede. Han fik suspenderet generaldirektør Knutzen og havde planer om at elektrificere Slangerupbanen med dobbeltspor til Farum og indførelse til Rådhuspladsen med en tunnel under Nørrebrogade. Men det blev ved tanken.

Modsat partifællen Aksel Larsen forblev Alfred Jensen, den roligere sjæl, trofast og uden anfægtelser i DKP. Han rystede aldrig på hænderne, når linjen skulle lægges, og Aksel Larsens adfærd fyldte ham med foragt. Alfred Jensen var i flere perioder medlem af folketingets præsidium. Hans parti satte ham 1945-46 i finansudvalget og i lønningskommissionen og 1947-50 i forsvarskommissionen, der da på grund af kommunistisk medlemskab ikke blev et organ, der fik nogen videre indflydelse på dansk forsvarspolitik. I 1960 måtte han se sig kastet ud af folketinget af SF-bølgen.

*

Udlandsdanskernes repræsentant i regeringen var som nævnt Henrik Kauffmann. Også ham vil vi møde senere – nemlig i 1948-49 – politiserende i forbindelse med de danske overvejelser om vor fremtidige udenrigspolitik, men det skete i kulissen som embedsmand. Som regeringsmedlem i 1945 så han sin Grønlandsaftale godkendt, men han deltog næsten ikke i regeringens forhandlinger i øvrigt. Han kom til Danmark 11. maj for allerede 18. maj at rejse til FN-konferencen i San Francisco. Han var først tilbage i København 3. august.

Dansk indenrigspolitik interesserede ham ikke meget, og han søgte ikke at gøre sig gældende i ministeriet.

Et særligt regnskab havde han dog at gøre op med udenrigsministeriets direktør, Nils Svenningsen, forhandlingspolitikens mest markante embedsmand. Straks ved ministeriets dannelse mente både Christmas Møller, Kauffmann og Socialdemokratiets udenrigspolitiske ordfører, Hartvig Frisch, at Svenningsen var „en færdig mand“; men efter at have været nogle uger i udenrigsministeriet ændrede Christmas Møller opfattelse og kunne gå ind for, at Nils Svenningsen bevaredes på en fremskudt post i udenrigstjenesten. Hertil sluttede Hartvig Frisch sig. Alene Kauffmann søgte nu på ministermøder at modarbejde Svenningsen, men forgæves. Nils Svenningsen blev gesandt i Stockholm, og som hans efterfølger i udenrigsministeriet udnævntes Frants Hvass, også aktiv deltager i forhandlingspolitikken.

Efter sin afgang som minister gik Kauffmann på ny til Washington, hvor han var ambassadør, til han i 1958 faldt for aldersgrænsen, altså tilsammen i næsten 19 år. Han blev ved sin afgang medlem af ØK's bestyrelse; men hans otium blev ikke lykkeligt. Snigende, uafvendelig sygdom sled i den ellers så stærke, sportstrænede mand. Hans hustru kunne ikke bære at se hans lidelser og tog i 1963 først hans, derpå sit eget liv.

*

Ringens ministre var Frode Jakobsen og Busch-Jensen. Det var justitsminister Busch-Jensen en kilde til fornøjelse, at hele tre partier tilbød ham kandidaturer i 1945. I juli spurgte først Alsing Andersen, om han ikke kunne tænke sig at fortsætte i en socialdemokratisk regering efter et valg, hvor Socialdemokratiet regnede med at skulle danne regering; men da Busch-Jensen som modstandsbevægelsens re-

præsentant i regeringen nøje værnedes om sin partipolitiske uafhængighed, svarede han, at han følte sig som en trækfugl, der ville flyve tilbage til det sted, hvorfra den kom. Kort efter kom Henning Hasle fristende med udsigten til en sikker konservativ kreds og Venstre-politikeren A. L. H. Elmquist med tilbud om at blive Venstre-politiker. Hen på efteråret, da valget nærmede sig, kom Alsing Andersen igen. Nu havde Busch-Jensen fået smag for „at styre land og rige“, og da han jo havde socialdemokratiske sympatier, faldt det ham ikke svært at sige ja. Nogen bestemt kreds var ikke afsat til ham endnu. Det har aldrig været let for et partis centrale ledelse at nominere kandidater, hvad de følgende begivenheder bekræfter. Viborg-kredsen blev ledig. Ganske vist fejdede to lokale mænd om den, men Alsing Andersen tog til Viborg for at tale Busch-Jensens sag. Det hjalp dog ikke, hvorpå Hedtoft rejste derop, men med samme resultat. Da imidlertid Socialdemokratiet var interesseret i at få anbragt nogle tidligere modstandsmænd i folketinget, blev Buhl i et sidste forsøg mobiliseret, og så lykkedes det. Busch-Jensen blev opstillet og valgt.

*

Mens Busch-Jensen blev minister igen, kom Frode Jakobsen aldrig til at spille nogen fremtrædende rolle i Socialdemokratiet. Ligesom Christmas Møller nølede han vel med i 1945 at slutte sig til sit gamle parti, men han kom dog til det resultat, at en folkebevægelse med Christmas Møller og andre ikke lod sig etablere. I Socialdemokratiet var han en kantet sandsiger og filosof uden sans for eller ønske om at tilpasse sig partitaktikken. Han indtog for tidligt de „rigtige“ standpunkter f.eks. vedrørende oprettelsen af et hjemmeværn, styrkelsen af forsvaret samt tilslutningen til NATO og Europabevægelsen. Der er sjældent tilgivelse til den, der får ret. Derfor lod partiet

ham udfolde sig på mindre betydningsfulde felter som det udenrigspolitiske nævn (1947-73), Europabevægelsen og Europarådet (1949-64) og den danske FN-delegation (1956-57 og 1961-66). Regeringen udnævnte ham i 1948 til civilkommitteret for hjemmeværnet, en post, han beklædte til 1971; men Socialdemokratiet gav ham aldrig nogen ministerpost eller anden form for væsentlig indflydelse, skønt han valgtes til folketinget i København fra 1945 til april 1953 og igen fra september 1953 til 1973. Selv vil Frode Jakobsen sige, at politik ikke er at være minister, men at øve indflydelse på sit folks tænkning, og at hans indflydelse dermed rækker langt ud over de fleste ministres. Sine sidste år som aktiv politiker blev han stadig mere rebelsk. Han engagerede sig lidenskabeligt i kritikken af USA's Vietnam-politik, og han sluttede sig til den socialdemokratiske folketingsgruppes anti-EF-fraktion. Sine standpunkter trak han stadig klarere op, sidst i bogen „Nej, der skal ikke ties“ (1972), og Frode Jakobsen tav ikke. Meget af det, han selv havde været med til at sætte i gang, følte han sig nu nødt til at gå imod. Efterkrigstiden var vel for ham – som for så mange andre modstandsmænd – en skuffelse. Sin skelsættende indsats ydede han som modstandsbevægelsens seje, udholdende og uforfærdede organisator. Den vil sikre ham en varig plads i historien.

*

„Fast, men forstandigt udjævnende“ er Hans Hedtofts karakteristik af den måde, på hvilken statsminister Vilh. Buhl varetog ledelsen af regeringen. Andre har oplyst, at han sagde så lidt som muligt, og at han med en brummen, der kunne slå over i sarkasme og ironi, lyttede til ministrenes indlæg, som han søgte at føje ind i en helhedsopfattelse, når det var nødvendigt og muligt. Han kunne skære igennem, men virkede oftere nølende og pas-

siv. Han var således eksempelvis ikke meget for at foretage sig noget i forholdet til Bornholm i den ulykkelige situation i begyndelsen af maj, idet han formentlig ængstedes ved konsekvenserne i forholdet til USSR. Først da Hedtoft bestemte erklærede: „Vi er også regering for Bornholm“, gik Buhl med til at træffe forskellige dispositioner.

Buhls store historiske indsats i 1945 var, at han – støttet især af Hedtoft og H. C. Hansen – havde fået lempet Socialdemokratiet bort fra forhandlingspolitikken og over i en mere positiv stilling til modstandsbevægelsen. Det var ikke noget ringe kunststykke, når henses til, at Buhl i sin første statsministerperiode havde måttet opfordre til at melde sabotører til politiet. Helt var Socialdemokratiets metamorfose som berørt heller ikke lykkedes, men som selve regeringsdannelsen viste, var det altså muligt at etablere et samarbejde mellem Socialdemokratiet og de øvrige partier på den ene side og modstandsbevægelsen på den anden. Man tænke sig den svækkelse af parlamentarisme og demokrati, det ville have været, om landets største parti ved befrielsen havde stået isoleret og med et kollaborationens skær over sig.

Buhl såvel som de øvrige socialdemokratiske regeringsmedlemmer påtræffes igen som ministre. I befrielsesregeringen gjorde vistnok særlig Hedtoft sig gældende med dynamik og kraft i de generelle rådslagninger. Det var ham, der forestod de sociale og arbejdsmæssige sager, som specielt skabte modvilje hos Knud Kristensen. På grund af krigen var Hedtoft blevet forhindret i at overtage Stau-nings plads; det er åbenbart, at han måtte føle sig ilde tilpas, dersom han skulle ødelægge sin egen position ved at skulle lægge navn til foranstaltninger, der var upopulære i arbej-derkredse, eller dersom han blev skubbet i anden række. Hans mange lovinitiativer er anført. Yderligere skal også nævnes, at han

tog initiativet til nedsættelsen af den store ungdomskommission med professor Hal Koch som formand. Han skånedes sig heller ikke med møder forud for valget i oktober 1945. Dets resultat var en bitter oplevelse, selv om han udadtil erklærede, at det var forståeligt, om vælgerne efter 16 års socialdemokratisk ledet styre gav Socialdemokratiet skylden for alt, de var utilfredse med. Men nederlaget pinte Hedtoft. Buhl var så åbenbart en overgangsskikkelse; generationsskiftet efter Stauning var fuldført, og så kom dette nederlag.

•

Finansminister H. C. Hansen havde overvejende koncentreret sig om sit ministerium og havde ikke taget megen del i den almindelige debat, selv om han var aktivt med i forhandlingerne med DKP og i drøftelserne om „Fremtidens Danmark“. I ministermøderne ytrede han sig stort set kun om sit eget ministeriums sager, der rigtignok også var af stor rækkevidde. Af teoretiske forudsætninger for at blive en god finansminister havde han ingen, men af praktiske forudsætninger alle, og derfor blev den efter datidens forhold unge mand – han var endnu ikke fyldt 40 år – en god finansminister. Det skyldtes bl.a., at han forstod at skabe tillid hos embedsmændene, der derfor ikke efter sædvanen kun gav de råd, de blev bedt om, men også dem, en minister har brug for, dog først og fremmest hans klare forståelse af, at finansministerposten er politisk og lige så lidt kræver en cand. polit. på pladsen som forsvarsministeriet en general og justitsministeriet en jurist.

•

Minister for offentlige arbejder Carl Petersen hørte heller ikke til dem, der trak ministermøderne i langdrag. Hans ministerium var ikke omfattende, og tiden og de politiske møder indbød ikke til igangsættelse af større of-

fentlige arbejder. Fra sin forgænger, Gunnar Larsen, overtog han Fugleflugtslinjen, der i virkeligheden var et fremsynet projekt; men i denne sag så man i 1945 ej frem, men tilbage. Den stod som symbolet på servil underkastelse. 25. maj 1945 meddelte Carl Petersen, at arbejdet med autostradaen på Lolland foreløbig ikke skulle føres videre. Der var i denne periode ikke noget Tyskland, med hvilket vi ønskede at blive forbundet trafikalt.

•

Af de to konservative ministre gik Ole Bjørn Kraft ene videre mod magtens tinder, mens Vilhelm Fibiger vandrede ned i dalen. Handelsministeren havde haft hænderne fulde af rationerings- og reguleringsopgaver for at fordele de endnu sparsomme forsyninger. Det hele var ham en ukendt verden. Fibigers interesse var først og fremmest religiøs, d.v.s. i Indre Mission, dernæst materiel, d.v.s. i landbruget. Handels- og industrierhvervene var ham fremmede, og han var kun anbragt på handelsministerens vanskelige post, fordi Halfdan Hendriksen jo var blevet erklæret for „spedalsk“. Men bag Fibiger stod et stærkt embedsapparat i form af ministeriet og direktoratet for vareforsyning, og dette i forbindelse med sund sans og flegma lod Fibiger slippe helskindet fra opgaven. I de følgende år fortsatte han sit omfattende arbejde for en række kirkelig-humanitære organisationer som Herregårdsmissionen, Santalmissionen, Dansk Kirke i Udlandet og Skt. Lukas Stiftelsen. 1947-69 var han formand for Kolonien Filadelfia, hvorved han ydede et aktivt bidrag til bl.a. epileptikerforsorgen. I folketinget sad han til 1957, da han, 71 år gammel, ikke søgte genvalg. Han virkede i denne periode bl.a. som medlem af jordlovsudvalget, af Vildmosetilsynet og af bestyrelsen for Kryolitelskabet Øresund. Han var

formand for Det konservative Folkeparti til 1948 og 2. næstformand i folketinget 1950-53.

*

For Ole Bjørn Kraft havde forsvarsminister-tiden været en næsten konstant lykkerus: For enhver konservativ – men for ham især – måtte genopbygningen af det danske forsvar i denne nationale og patriotiske stemning være en positiv og konstruktiv opgave. Nogen ny forsvarsordning kunne der endnu ikke i denne uklare fase blive tale om at gennemføre, selv om Det konservative Folkeparti som nævnt ønskede en sådan. Men inden for den gældende lovgivnings rammer udfoldede Ole Bjørn Kraft en rastløs virksomhed. Han inspicerede alle de militære forlægninger, han kunne overkomme, indførte talsmandsordning, modificerede hilsepligten, indkaldte først ældre årgange, senere nye, iklædte dem svensk drejls-tøj, søgte af en prøvekolektion af alskens gamle og nye danske, foruden britiske og tyske fartøjer at skabe begyndelsen til et søværn, og han fik bevilling til indkøb af skolemaskiner i England som en spæd spire til et dansk flyve-våben. Og han støttede oprettelsen af hjemme-værnsforeninger. I sjælden grad var her tale om en minister, der fuldt og helt havde hjertet med i, hvad hans ministerium udførte. Det var en oplagt oprejsning for mange års over-hørte råb i ørkenen.

*

Som Fibiger var erstatning for Halfdan Hendriksen, var undervisningsminister A. M. Hansen det for Jørgen Jørgensen. A. M. Hansen administrerede med ro og besindighed sit ministerium. Største problemer voldte de tyske skoler i Sønderjylland. De blev simpelt hen lukket af modstandsbevægelsen, hvad A. M. Hansen beklagede. Men han nedsatte en kommission til overvejelse af det tyske skolevæsens fremtidige status og vandt herved

tid. En nyordning gennemførtes dog først efter A. M. Hansens afgang som minister. Efter denne passede han sit folketingsmandat, til han i 1947 ikke lod sig genopstille. Han blev på ny viceformand i folketinget 1946-47 og formand for statsregnskabsrådet og statsrevisor. A. M. Hansen døde i 1960. Sin blivende indsats ydede han sit parti ved det loyale og flittige arbejde, han i mange år lagde i dets organisation.

*

Tilbage er da kun de to Venstre-ministre, der imidlertid fortsatte som ministre, Erik Eriksen endda uforandret som landbrugsminister. Som H. C. Hansen efterlevede også han devisen, at man som juniorminister snarere kan komme til at sige for meget end for lidt. Han passede landbruget med en evne til at undgå at blive draget til ansvar for de især blandt bønderne upopulære dispositioner, regeringen måtte foretage. Men heldigt for ham var det som sagt, at Christmas Møller gjorde sig selv til skydeskive, mens Knud Kristensen var ham et agrarisk skjold. Interessant i lyset af Erik Eriksens senere udvikling er en udtalelse, han fremkom med 27. juni 1945 på et møde i København. Han sagde her, at udviklingen pegede hen mod topartisystemet. Hvis Socialdemokratiet og DKP blev sluttet sammen, ville „det give anledning til overvejelse fra anden side“. Nu troede Erik Eriksen som den drevne politiker, han allerede da var, selvfølgelig ikke på, at en sådan sammenslutning ville finde sted, og noget videre konkret lå der heller ikke i den citerede antydning; men i betragtning af det dårlige forhold, der da var mellem Venstre og Det konservative Folkeparti, og Knud Kristensens absolutte uvilje mod dette parti lå der dog en forsigtig markering af, at Erik Eriksen ikke betragtede de konservative helt med samme øjne som Knud Kristensen.

*

I sin hagiografi af Knud Kristensen skriver Bjørn Svensson, at „den sommer sejrede Knud Kristensen i kraft af kontrastvirkningen. Besindig og stilfærdig lød hans tale gennem larmen, advarende og beroligende som en vejviser tilbage til den tid, da alt gik i sin ordentlige gænge...“. Der er meget rigtigt i denne observation. I sommeren 1945 havde den bondetunge, enkle Knud Kristensen en betydelig tiltrækningskraft hos borgerligt indstillede vælgere, der jo heller ikke havde megen trøst at hente hos de konservatives førstemand. Knud Kristensen virkede rodfæstet og som talende ud fra en dyb personlig overbevisning. Efter besættelsestidens tvetydighed syntes han for mange at stå som garanten for en folkepolitisk linje i pagt med den mellemkrigsudvikling, vi roste os af. Han viste også en instinktiv evne til i enkle vendinger at sige ting, der slog an. Et eksempel skal føjes til de allerede nævnte. Da Christmas Møller 2. september 1945 holdt foredrag i Oslo, sagde han, at der i Danmark gik en blæst over til venstre, og at de radikale og Venstre var de mest konservative i landet. Hertil svarede Knud Kristensen: „Ja, der er blæst en vind over mod de røde partier, og Christmas Møller er blæst et langt stykke med. Men vi landmænd ved jo, at det ikke er de vægtigste kerner, der blæser længst...“. Dermed var Christmas Møller og de konservative karakteriseret som venstreorienterede, mens Knud Kristensen havde placeret sig og Venstre som besindighedens repræsentanter. Det gav bonus på valgdagen.

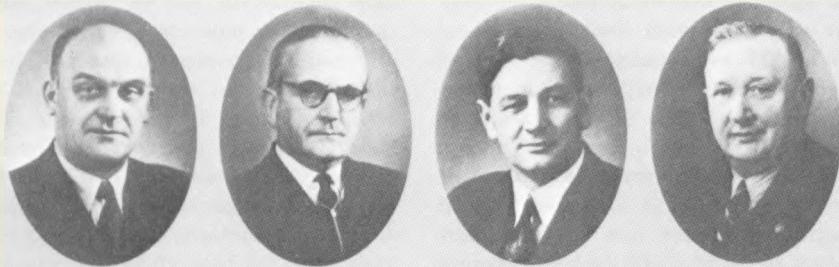
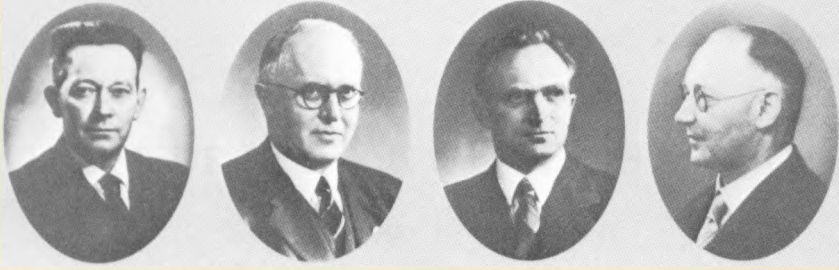
*

Så man ud over rigsdagen efter oktobervalget i 1945, skulle man bortset fra de 18 kommunister ikke tro, at Danmark havde gennemlevet en fremmed okkupation, der oplevedes som en katastrofe, en samfundsrystende og

skelsættende begivenhed på samme måde som krigen i 1864. I den danske rigsdag var tilsyneladende intet sket. Lad være, at landstinget på grund af valgformen så ud helt som før 9. april 1940. men i folketinget var der præcis de samme partier bortset fra Bondepartiet og DNSAP, som aldrig havde haft nogen politisk betydning, og der var præcis de samme folketingsgrupper som før krigen, rigtignok garneret med enkelte modstandsmænd, som dog ikke i kraft af denne baggrund drev det til noget politisk. Snarere tværtimod.

Sandheden er, at besættelsen var en parentes – modsat 1864, der blev en katalysator for et intenst politisk og kulturelt røre. Dette så man vel knap nok i 1945 på trods af parlamentets sammensætning. Hovedårsagen til, at besættelsen blev en parentes, var formentlig, at det demokrati, som sten på sten var blevet bygget op før krigen, forekom de fleste solidt og rigtigt. Var der grund til at lave noget om? Autoritære ideer, være sig brune eller røde, havde ingen gennemslagskraft i Danmark. Hertil kom, at mens 1864 i en vis forstand var en overmægtig nabos isolerede aggression, som det først i 1920 var muligt at råde bod på, så var besættelsen i mange henseender et led i en større international helhedsudvikling, som vi kun havde begrænsede muligheder for at påvirke. Dog, på ét punkt fik besættelsen langtrækkende virkning. Den betød en overbordsmidning af det Hørupske Hvad-skal-det-nytte-dogme eller rettere af svaret på dette retoriske spørgsmål: Det kan ikke nytte. Gennem 9. april og besættelsens forløb blev den altovervejende del af det danske folk motiveret for et stærkt forsvar, der var en nødvendig forudsætning for den udenrigspolitiske linje, man senere valgte at slå ind på. Dette kan siges at være en betydningsfuld omformning af en væsentlig side af den danske idéverden.

MINISTERIET KNUD KRISTENSEN

JENS SØNDERUP EJNAR KJÆR THORKIL KRISTENSEN J. VILLEMØES
 GUSTAV RASMUSSEN KNUD KRISTENSEN N. ELGAARD
 HARALD PETERSEN A. L. H. ELMQUIST ERIK ERIKSEN ARNTH JENSEN
 M. HARTLING CARL HJERMANNSEN AXEL KRISTENSEN SØREN P. LARSEN PFR FEDERSPIEL

MINISTERIET KNUD KRISTENSEN

(7. november 1945 – 13. november 1947)

Selv om Socialdemokratiet stadig var 10 mandater større end Venstre og altså fortsat det største parti, var det forståeligt, at det ikke havde lyst til at danne en regering, der ville komme til at fægte sig frem og oven i købet blive nødt til at tage ansvaret for en upopulær politik. Hans Hedtoft havde dog håbet, at han, aktivt støttet af de radikale og passivt af DKP, kunne danne regering. Men denne tanke vandt ikke genklang i gruppen. Partiet besluttede derfor, at det overhovedet ikke ville være med i nogen som helst regering. Allerede valgnatten sagde statsminister Vilhelm Buhl, at Venstre „som det førende parti i koalitionen mod Socialdemokratiet måtte tage konsekvensen af den valgkamp, det havde ført“. Derudover var regeringsdannelsen præget af, at ingen af de andre partier kunne være i stue sammen. Da Socialdemokratiet meldte fra, stod det straks klart, at initiativet ville gå over til Knud Kristensen.

31. oktober 1945, dagen efter valget, indgav Buhl ministeriets demissionsbegæring til kongen, der dagen efter modtog partilederne. De konservative understregede over for kongen, at skulle der være en forhandling mellem partierne, burde Buhl og ikke Knud Kristensen lede denne. De konservative ønskede ikke „fejlen fra 1926“ gjort om igen. Efter de faldne råd måtte Buhl først prøve, men det kunne efter det allerede nævnte kun blive en proformasondering, og 3. november meddelte

han da kongen, at han ikke kunne påtage sig at danne regering, men måtte henvise til Knud Kristensen, som da også erklærede sig villig. Han undersøgte først muligheden for en samlingsregering, som han dog hverken troede på eller ønskede. Socialdemokratiet gjorde det let for ham ved at nægte at være med. Samme negative holdning havde Knud Kristensen også til næste mulighed: en VKR-regering. Det radikale Venstre gjorde det nemt for Knud Kristensen at undgå denne konstellation, fordi dette parti ikke ville i regering med de konservative. Tilbage var så kun to muligheder: en VK- eller en VR-regering, hvis det ikke skulle være en etparti-regering. Det første af disse alternativer undersøgte Knud Kristensen ikke, formentlig fordi han var bange for at blive taget på ordet. Imidlertid var den konservative rigsdagsgruppes flertal slet ikke indstillet på at gå med i nogen regering under Knud Kristensen. Kristen Amby og Christmas Møller motive-rede det med et ellers radikalt dogme: at man „ikke ville gå med til en regeringsdannelse, der kunne opfattes som vendt imod arbejderne“. Fibiger og Ole Bjørn Kraft ville derimod godt være gået ind i en forhandling om konservativ regeringsdeltagelse. Men Christmas Møller havde vendt tommelfingeren nedad. Han kunne ikke fordrage Knud Kristensen, og uviljen var gensidig.

Tilbage var nu kun VR-muligheden, idet de

fire partier ikke dengang regnede med småpartierne Retsforbundet og Dansk Samling. Utvivlsomt så Knud Kristensen gerne en regering med de radikale, for han tilbød dem ifølge Jørgen Jørgensen regeringsdeltagelse på lige vilkår med Venstre. Denne opfordring var Jørgen Jørgensen indstillet på at acceptere. Hans ønske var dybest set en refleks af den hos nogle radikale aldrig helt slukte drøm om en heling af bruddet i 1905, hvorved der måske kunne opstå et Venstre med betydelig radikal indflydelse. Nogen direkte partisammenslutning havde Jørgen Jørgensen ikke i tankerne i den konkrete situation, men meget gerne et snævrere samarbejde, og han siger i sine erindringer, at der under besættelsen og lige efter havde været et godt forhold mellem de to partier, ikke mindst mellem undervisningsminister A. M. Hansen og Venstres ministre, Knud Kristensen og Erik Eriksen. Jørgen Jørgensens tanke var, at en sådan regering skulle være i stand til at føre en centrumspolitik med støtte fra de øvrige partier. Men Bertel Dahlgaard og andre – dog formentlig et mindretal i partiet – var imod. Han havde ingen tillid til Knud Kristensen, og han mente, at Det radikale Venstre kunne få mere ud af at stå udenfor. Med den autoritet, Dahlgaard havde, kunne man til Jørgen Jørgensens sorg ikke gå med i regeringen. I stedet vedtog partiet at anbefale en ren Venstre-regering samtidig med, at man erklærede, at man ville føle „en ganske særlig forpligtelse“ til at bidrage til det bedst mulige samarbejde mellem partierne og regeringen, hvilket i den givne situation betød, at Det radikale Venstre ville støtte regeringen.

Herefter var der kun tilbage for Knud Kristensen 6. november at meddele kongen, at alene en ren Venstre-regering kunne dannes, og den så da også dagens lys 7. november 1945.

I denne sammenhæng er herefter alene at

nævne, at de konservative repræsentanter, Christmas Møller og Amby, under rådslagningerne med kongen 1. november erklærede, at en eventuel mindretalsregering ikke uden videre burde kunne udskrive valg efter en mistillidsdagsorden i folketinget. De forestilte sig, at kongen i stedet indkaldte partilederne til en forhandlingsrunde for derefter at afgøre, om en ny regering kunne dannes uden valg. Det er evident, at en sådan procedure ville være en taktisk fordel for et parti, der befandt sig i de konservatives situation; men selv om intet i grundloven hindrede en sådan begrænsning i den statsministeren tilkommende opløsningsret, fandt den på den anden side heller ikke nogen støtte i den parlamentariske praksis, og den kunne navnlig ikke vente at finde tilslutning hos de øvrige partier. Da Knud Kristensen af kongen blev opfordret til at danne sin Venstre-mindretalsregering, skete det da også uden nogen form for begrænsninger.

•

Herefter kunne ministeriet Knud Kristensen udnævnes 7. november 1945. Foruden statsministeren – og landbrugsminister Erik Eriksen, der altså fortsatte i sit embede – bestod det af udenrigsminister, gesandt Gustav Rasmussen og finansminister, folketingsmand, professor Thor kil Kristensen, mens tidligere trafikminister Niels Elgaard under titel af minister for offentlige arbejder blev chef for både dette ministerium og trafikministeriet, der nu blev slået sammen med ministeriet for offentlige arbejder. Folketingsmand Søren P. Larsen blev arbejds- og socialminister, landstingsmand, vicekonsul J. Villemoes minister for handel, industri og søfart, landstingsmand, landsretssagfører Aage Elmquist justitsminister, folketingsmand, lærer Ejnar Kjær indenrigsminister og folketingsmand, redaktør Harald Petersen forsvarsminister. Udefra hente-

des foruden Gustav Rasmussen også undervisningsminister, skoleinspektør M. R. Hartling og minister for særlige anliggender, landsretssagfører Per Federspiel. Endelig blev den bortrejste provst Carl Hermansen 12. november 1945 udnævnt til kirkeminister. Biskop Hans Øllgaard, Odense, og folketingsmand Edvard Sørensen havde fået tilbudt ministerposter, men sagde nej.

Det var et ministerium med både stærke og svage besættelser. Statsministeren var vel dets stærkeste politiker ikke mindst på grund af sit folketække, men han var også dets svageste led ved sin begrænsede forståelse for det hele statsapparat, for en statsministers særlige forpligtelser og navnlig for udenrigspolitisk betonedede problemstillinger, ligesom han ikke var god til at lade sig informere af andre med stor viden eller vurdere deres råd, hvad f.eks. en statsminister som Stauning, hvis formelle udrustning heller ikke var stor, evnede. Alt dette vidste man knap nok i november 1945, og ministeriet begyndte i det hele sin virksomhed med mange kort på hånden.

Af ministrene har Erik Eriksen og Niels Elgaard været omtalt før, mens de øvrige ikke har været præsenteret.

Den minister, der ved sin udnævnelse stod fjernest fra det politiske liv, var udenrigsminister Niels Carl Gustav Magnus Rasmussen (1895-1953); ved sin afsked fem år senere var han nok kommet det nærmere, men på ubehagelig måde. Gustav Rasmussen var født i Odense som søn af overretssagfører Chr. Rasmussen og dennes hustru, baronesse Casperitta Wedell-Wedellsborg. Han var med andre ord et produkt af det gamle Odenses etatsrådsmiljø og den højere landadel. Det prægede ham for livet. Han var aristokrat. Han blev student fra Odense Katedralskole i 1913 og lod sig immatrikulere ved Københavns Universitet. Det var ikke for at læse kunst eller æstetik, der jo kun, hvis talentet er stort, kan

føre til den ydre glans, han attråede, men for at studere jura. På universitetet traf han den samme år indskrevne Jens Rudolph Dahl og den politiserende langtidstudent J. Christmas Møller. De var alle tre konservative og blev kammerater i Akademisk Skyttekorps; en menneskealder senere anbefalede Christmas Møller Gustav Rasmussen til udenrigsminister, og denne gjorde J. R. Dahl til direktør for udenrigsministeriet. I studietiden skrev Gustav Rasmussen en bog om årsagerne til den første verdenskrig, og han blev som enkelte andre af sin generation midlertidig sekretær ved gesandtskabet i Petrograd og krigsfangelegeret i Sibirien 1917-18. På et hængende hår var han blevet skudt af „de hvide“, der på grund af hans rejser antog ham for at høre til „de røde“. Han kom hjem igen mange oplevelser og erfaringer rigere og med en pladsreservation i udenrigstjenesten.

Gustav Rasmussens videnskabelige ambitioner viste sig ved, at han i 1920 løste Københavns Universitets retsvidenskabelige prisopgave, der handlede om betydningen af loves og anordningers bekendtgørelse efter dansk og fremmed ret. Hans afhandling var på over 500 maskinskrevne sider, og den rostes af dommerkomiteen, fire lærde professorer, for sit livlige og klare sprog og for mange gode enkeltheder, men kritiseredes til gengæld for fremtrædende metodiske mangler; den opstillede således sine aksiomer på et spinkelt grundlag af almindelige betragtninger. Summa summarum: Trods autors umiskendelige evner belønnedes han ikke med guldmedalje, men med accessit, der på latin betyder: „han er kommet nær dertil“, hvilket ikke var ham nok. Utvivlsomt har han følt det som en skuffelse, som måtte tilskynde ham til at fastholde den allerede opnåede forbindelse med diplomatiet, da han i 1921 blev cand. jur., uden at han dog slap sine videnskabelige interesser. I 1931 udgav han således på fransk

en bog om krigsfangekonventionen af 1929 og i 1939 på dansk en bog om krigsfangers retsstilling gennem tiderne.

Gustav Rasmussen blev sekretær i ministeriet i 1921 og nød godt af den eksplosive udvidelse af udenrigstjenesten. Allerede året efter var han fuldmægtig, 1927 legationssekretær og chargé d'affaires i Bern. 1932-33 var han som tidligere nævnt stedfortrædende advokat ved Grønlandsprocessen i Haag, hvor hans omfattende og skarpe folkeretlige viden blev til god nytte for den danske delegation. 1934-35 var han legationsråd ved den danske Folkeforbundsdelegation i Genève og 1935-39 kontorchef i ministeriet for så i 1939 at blive legationsråd ved gesandtskabet i London.

Ved gesandtskabets brud med Scaveniuslinjen gled han over i et samarbejde med danske eksilkredse i London, derunder Christmas Møller. Gustav Rasmussen, der i 1925 var avanceret til sektionsfører i Akademisk Skyttekorps og til kanonkommandør i Københavns frivillige luftforsvarskorps i 1937, opnåede 1944 en illegal udnævnelse til oberstløjtnant i forstærkningen og leder af den civile afdeling af den danske militærmission, som de allierede ønskede opbygget med henblik på en uoverskuelig kapitulationssituation. Heraf kom det, at Gustav Rasmussen senere som forsvarsministervikar eller på besøg i det besatte Tyskland kunne iklæde sig dansk officersuniform, hvilket kildrede hans forfængelighed. På trods af denne og andre svagheder var det åbenbart, at Gustav Rasmussen var en af tjenestens dygtigste diplomater, udrustet med et glimrende sprog-talent, formans og i besiddelse af en betydelig saglig arbejds-kraft.

Da Christmas Møller blev udenrigsminister, kunne Gustav Rasmussen formentlig have fået, hvilken udepost han ønskede. Han ville imidlertid til Rom, en ikke videre krævende legation, hvor han kunne dyrke sine kunstne-

riske, litterære og øvrige æstetiske interesser. Men da Venstre-regeringen efter datidens målestok ikke var leveringsdygtig, når det gjaldt en udenrigsminister, kom Gustav Rasmussen på tale, bl.a. foranlediget af Christmas Møller. Mens den nyudnævnte gesandt i bogstaveligste forstand var ved, med destination Rom, at pakke kuffert og emballere malerier fra det 17. århundrede, blev han bedt om at indtræde i ministeriet Knud Kristensen. Hans svar var et hurtigt ja, og Knud Kristensen fik en udenrigsminister med en fra sin egen forskellig opfattelse af det sydslesvigske spørgsmål, mens Gustav Rasmussen gik ind til en opgave, han ikke havde styrke til at bestride.

*

Uden for de politiske cirkler hentede Knud Kristensen også Venstres anden senere afhopper, nemlig finansminister Thorkil Kristensen (f. 1899); men hans brud med Venstre skete først længe efter Knud Kristensens egen desertation. „Han er jo lige blevet valgt. A kinner ham jo slet it, men Harald Petersen siger jo god for ham“, erklærede den designerede statsminister, da den forholdsvis unge Aarhus-professor blev bragt i forslag som finansminister. Knud Kristensens betænkelighed gik bl.a. på, at Thorkil Kristensen var uden parlamentarisk erfaring.

Den nye finansminister var gårdmandssøn, født i Fløjstrup nær den yderste ende af Grejsdalen ved Vejle, den kreds, der 46 år senere satte ham i folketinget. Han tog real-eksamen i 1915 i Vejle og handelseksamen i 1916 i Odense. Det vakse, eftertænksomme menneske fik altså sine første økonomisk-politiske påvirkninger, mens socialliberalisten Ove Rode kæmpede mod agrarliberalisten P. P. Pinstrup, og mens det danske samfund med stormskridt nærmede sig, hvad der tegnede til at blive den planøkonomiske æra. Den magre yngling gjorde dog ikke denne

problemstilling til genstand for nærmere politisk stillingtagen, men skrev ufortrødent fakturaer for Dampmøllen Victoria i Odense 1916-19 og derpå et år for Sækkelejekompagniet.

Thorkil Kristensens kundskabshunger lod sig imidlertid hverken tilfredsstillende med korn eller med de sække, hvori samme hældes. Han tog til Askov, mellemstation for talrige politikere in spe, 1920-21 og læste derpå som privatist til student på et år. Således rustet tog han, der nu havde tilsluttet sig Venstres Ungdom, eksamen som cand. polit. i 1927. Efter at have undervist et år på Den jyske Handelshøjskole blev han 1928 fuldmægtig og 1931 inspektør ved sparekassetilsynet. Her fik han et konkret og praktisk kendskab til tidens økonomiske problematik også derved, at han blev sekretær for det lovforberevende udvalg, hvis arbejde dannede baggrunden for den lovgivning, der fra 1934 sanerede de af de særlige forhold opståede „uortodokse“ kasser som f.eks. Jord, Arbejde, Kapital (J.A.K.). 1935 gjorde Thorkil Kristensen op med sig selv. Han ønskede ikke at levere anonymt arbejde for andre eller undersøge sparekassers likviditet. Han tog afsked med sin pensionsberettigede stilling og uddannede sig i England. 1938 belønnedes denne kombination af praktisk virksomhed og teoretiske studier, der i øvrigt havde materialiseret sig i tre bøger om væsentlige emner, med et professorat i driftsøkonomi ved det nyoprettede økonomiske studium ved Aarhus Universitet.

Foruden med mere specielle emner beskæftigede Thorkil Kristensen sig med generelle nationaløkonomiske fænomener som prisregulering og kontrol med monopoldannelser. Han nøjedes ikke med at publicere sin mening herom i videnskabelige tidsskrifter, men efterlevede senere tiders krav om samfundsurelevante forskning for folket ved siden 1928 også at sige sin mening i „Jyllands-Posten“.

1940 blev han medlem af formandskabet for arbejds- og forligsnævnet, der som tidligere omtalt skulle medvirke ved lønfastsættelsen. Denne besindige, liberale mand havde allerede i nogen tid været under observation af en af de partisekretærer, der altid har føletrådene ude, nemlig Harald Petersen, som vejrede om ikke kristenblod, så dog venstrepræget adfærd samt økonomisk indsigt, hvorfor han formidlede Thorkil Kristensens opstilling i Vejle-kredsen. I 1945 efterfulgte han her den indremissionske Inger Gautier Schmit, hvis stemmetal han holdt. Selv om Thorkil Kristensen aldrig havde boet i et elfenbenstårn, kan man nok spørge, hvad der fik ham til at forlade studerekammer og kateder for at kaste sig ud i en politikers hårde liv, som slet ikke syntes at ligge for denne spinkle og øjensynligt sagtmødige mand. Men universitetet var ikke Thorkil Kristensen nok. Han var ærgerrig, ville spille en rolle, have magt for at yde sit bidrag til at forme samfundet efter de anskuelser, han havde, og som med tålmod efterhånden burde kunne opfattes og tilegnes af andre. Falsk beskedenhed er ikke Thorkil Kristensens last.

Knud Kristensen ønskede helst Harald Petersen som finansminister, men denne pegede på sin egen opfindelse, og Knud Kristensen gjorde da nølende denne asketiske professor til finansminister få dage efter, at han var blevet medlem af folketinget. Der var også en smule duft af frihedskamp over Thorkil Kristensen, som havde været medarbejder ved det illegale blad „Plovfuren“, hvilket navn formentlig har tiltalt Knud Kristensen.

At Knud Kristensens af bondestanden rundne regering skulle få et medlem, der var mangeårig elev på Harrow School i England, kan virke ejendommeligt, eftersom Venstre sædvanligvis rekrutterer en meget stor del af

sine ledere fra landbrugs- og højskolerne foruden naturligvis direkte fra agerbruget. Talen er om minister for særlige anliggender Per Torben Federspiel (f. 1905). Han er søn af dr. jur. Holger Federspiel, en farverig boheme, der efter en tid med videnskabelige aspirationer blev medarbejder ved Industrirådet og Grosserer-Societetet, for hvilke han førte forhandlinger i London under første krig. 1919-25 havde han stilling som direktør for en dansk-britisk virksomhed i London. Fra 1919 til 1924 frekventerede Per Federspiel derfor Harrow School. Sådant mærker sin mand for livet. Når Per Federspiel senere vandrede i den jævne danske rigsdags lobby, var det som at se et Honourable Member for en konservativ engelsk valgkreds. Per Federspiel var tillige et af det danske parlaments mest kosmopolitisk indstillede medlemmer. Samtidig var han gennem sin mor, der var en datter af den fremtrædende højskolemand Heinrich Nutzhorn, udrustet også med en folkelig dansk baggrund.

Efter sin afgangseksamen fra Harrow læste Federspiel jura i København, blev cand. jur. 1931 og tog så tilbage til sit andet fædreland som „Dagens Nyheder“s korrespondent i London 1931-32. 1932-33 var han medarbejder ved den danske delegation under Grønlandsprocessen i Haag. Han besluttede sig for at blive sagfører, blev fuldmægtig i København 1933 og fik sluttelig bestalling som landsrets-sagfører i 1937.

Allerede 11. april 1940 havde Per Federspiel en samtale med den endnu ikke afrejste britiske diplomat Rodney Gallop om på en eller anden måde at opretholde kontakt med henblik på, at også Danmark kunne hjælpe de allierede. Snart blev Federspiel dybt involveret i modstandsarbejde både med hensyn til at skaffe efterretninger til London via Stockholm og rejse penge. Federspiel blev faldskærmsfolkens „paymaster“, indtil han

i april 1944 blev arresteret af Gestapo, hvorefter han tilbragte et års tid i Vestre Fængsel. I perioder brugte tyskerne ham som gidsel i togtransporter, som de håbede sabotørerne derfor ville skåne.

Selv om Per Federspiel var ukendt med dansk parlamentspolitik, havde han gode forudsætninger for at falde til på Christiansborg. Denne lidt mageligt anlagte mand var ikke paragrafrytter opdraget i en formalistisk skole, men snarere i livets skole. Han var som sin morfar sindig og præget af uforstyrrelig ro, dertil elskværdig og lunerig, smidig og fremkommelig samt udrustet med al den prestige, fremtrædende modstandsindsats kunne give. Set med bagklogskabens øjne havde Knud Kristensen formentlig gjort klogere i at have udnævnt Federspiel til udenrigsminister, idet loyalitet og forståelse for partivæsenets funktion hørte til dennes egenskaber.

*

Udefra kom også kirkeminister Carl Martin Hermansen (1897-1976). Han stammede fra Silkeborg, hvor hans far var damaskvæver. Faderen døde imidlertid, da Carl kun var to år gammel, og Carls mor henlevede da hele 51 år i enkestand. Den opvakte dreng, hvis hjem var indremissionsk, kom i Th. Langs fine betalingskole for piger og overskred ved dette skridt altså adskillige sociale barrierer. Student blev han i 1915, cand. theol. i 1921. Han følte sig allerede i studietiden tiltrukket af den grundtvigske retning, uden at han blev ortodoks grundtvigianer; fra sin opvækst bevarede han altid forståelse for Indre Mission. Straks efter eksamen blev han præst på Strømø, hvorved Færøerne blev hans andet fædreland. Deroppe fandt han også sin kone. Carl Hermansen var imidlertid ikke den, der slog sig til ro med det første det bedste præstekald, uagtet han elskede de grønne øer. Der var uro i hans blod. Han var ærgerrig og ville

videre. 1924-33 var han sognepræst i Værum-Ørum og 1933-40 præst for Ryslinge valgmenighed, hvorved hans cirkler skar det Erik Eriksenske miljø. 1940 blev han sognepræst i Hjørring og allerede året efter provst for Vennebjerg herred.

Sideløbende med og befordrende for denne karriere gik en næsten rastløs virksomhed i andet kirkeligt arbejde. Han var 1922-24 redaktør af „Færøsk Kirketidende“, medlem af repræsentantskabet for Den danske Præsteforening 1929-33, redaktør af „Vejen Frem, Ny Dansk Kirketidende“ 1931-35 og af „Menighedsbladet“ 1935-45. Hertil kom, at Carl Hermansen, der elskede at skrive, fra 1929 havde udgivet en del prædikensamlinger og andre opbyggelige bøger.

Politik af denne verden var han gået ind i, da han i 1943 blev opstillet og valgt til medlem af Hjørring byråd på en borgerlig særliste. Venstre meldte han sig først ind i efter 5. maj 1945. Ved valget i november 1945 var han Venstres dumpekandidat i Frederikshavn-kredsen. Under krigen var han sammen med andre af de vendsysselske præster blevet engageret i bl.a. illegalt transportarbejde via Ringen. Han var en af Frode Jakobsens kontaktmænd. Med nød og næppe undslap han arrestation.

Carl Hermansen var en munter og djærv mand, ligetil og folkelig, men også impulsiv og mere emotionelt indstillet, end politikere er flest.

*

Vi kommer så til de egentlige partifolk. En af overraskelserne ved regeringsdannelsen var udnævnelsen af Mads Rasmussen Hartling (1885-1960) til undervisningsminister. Han var født i Vilsted nær Løgstør som søn af en gårdejer og blev allerede i elleveårsalderen vogterdreng og derpå tjenestekarl et par år. Da faderen døde af tb, måtte Mads i en alder

af 15 år sammen med sin mor forestå gårdens drift. Han lærte således tidligt at bære et ansvar. Mads Hartlings kundskabstrang var stor, og som så mange andre af hans type, generation og sociale baggrund søgte han på seminarium. Det var så heldigt, at Ranum Statsseminarium lå kun 4-5 km fra hans hjem, hvor han derfor kunne bo i læsetiden. Han dimiteredes med en pæn eksamen i 1906, var derpå et år lærer ved Neksø Seminarium og Realskole og tog 1907-08 årskursus i sprog og fonetik på Statens Lærerhøjskole i København. Han forblev resten af sit liv i hovedstaden, idet han udførte en anerkendt virksomhed som lærer ved Københavns kommunale skolevæsen. I dette er der kun en almindelig, ikke videre opsigtsvækkende løbebane.

Mads Hartling kunne imidlertid ikke stilles tilfreds ved undervisning alene. Han var tidligt venstremand – vel nærmest fra fødslen – og blev aktiv i Venstres Ungdom af harme over de radikales angreb på J. C. Christensen efter Alberti-katastrofen. Han var således sekretær i VU's landsorganisation 1915-17 og redaktør i bevægelsens blad „Dansk Folkestyre“ 1918-24, ligesom han var opstillet som kandidat ved kommunale og landspolitiske valg, bl.a. som folketingskandidat i Holbæk amt ved valgene i 1920 og 1924 og i Nibe-kredsen, der omfattede hans fødesogn, i 1926 og 1929. Han blev dog ikke valgt.

Mads Hartling udgav i 1929 en lærebog i samfundskundskab og bidrog i 1931 med en artikel om Venstre til et samleværk om de politiske partier. Det felt, inden for hvilket han slog igennem, var som formand for Københavns Kommunalærerforening 1936-44. Denne forening var i disse år plaget af strid og uro, og Mads Hartling kom til at udfolde sine evner som en smidig og dygtig forhandler både udadtil og internt. Han søgte en enkelt gang en skoleinspektørstilling, men besluttede sig for aldrig at gøre det mere, fordi han blev

forbigået med den motivering, at hans hustru også var lærer, hvorfor deres samlede indtægt efter skoledirektionens opfattelse blev for høj. Det var derfor en oprejsning, at skoledirektionen i 1944 uden ansøgning udnævnte ham til inspektør for den nyopførte Skolen ved Sundet. Det var en sagligt uangribelig udnævnelse, men den usædvanlige fremgangsmåde fremkaldte en kortvarig protestbevægelse blandt de københavnske kommunelærere.

Mads Hartling var ikke alene forankret i en fast liberal, antisocialistisk overbevisning, han var også en bekendende kristen – især efterhånden klart hjemmehørende i folkekirken, uden retningspræg, men dog ikke uden sympati for den grundtvigske bevægelse. Han var dertil en besindig og velfalanceret mand.

Når Knud Kristensen valgte Mads Hartling, hang det utvivlsomt sammen med, at han kendte ham som venstremand, men navnlig med, at han ønskede én fra Venstre i hovedstaden og da gerne ham, der havde været de københavnske læreres førstemand i otte år, hvad der dengang var rekord for en formand for Københavns Kommunelærerforening.

*

Justitsminister Aage Ludvig Holberg Elmquist (1888-1962) var ikke nogen direkte efterkommer efter vor store komedieforfatter og historiker, idet denne som bekendt ikke havde efterslægt, men derimod tiptipoldebarn af Holbergs søster. Minister Elmquist var født i Ålborg som søn af husmandskreditforeningsdirektør, overretssagfører E. E. Elmquist. Faderen døde allerede, da sønnen kun var 12 år, og moderen drog da til København med sine begavede sønner. Her blev A. L. H. Elmquist student fra Henrik Madsens Skole i 1908, cand. jur. 1914. Han var derpå herredsfuldmægtig i to år på Nørvang og Tørrild herredskontor i Vejle, men han havde ikke

lyst til at gå denne vej, og efter en tid som sagførerfuldmægtig i Odense etablerede han sig i 1917 som sagfører i Svendborg, fra da af hans faste udgangspunkt. Bestalling som landsretssagfører fik han i 1922. 1928-38 var han formand for bestyrelsen for Svendborg Amts juridiske Forening og i perioden 1933-45 medlem af sagførernævnet. Han var tillige direktør i Forsikringselskabet Svendborg 1918-31 samt medlem af bestyrelsen for talrige erhvervsvirksomheder, hvoraf også én med fremstilling af boghvede som speciale. Han var kort sagt blevet naturaliseret synbo.

Ved siden af denne juridiske og kommercielle virksomhed, der ville være nok for de fleste, førte Elmquist sig også frem politisk. Han trodsede i den københavnske studenterverden de toneangivende radikale og konservative kredse som formand for Studenterforeningens Venstreforening 1910-13, og han var dernæst landsformand for VU 1915-17, sædvanligvis en god ministerforskolet. 1925-29 var han medlem af forstadskommunen Sørup-Skt. Jørgens sogneråd og 1937-45 af Svendborg byråd. Fra 1924 var han folketingskandidat, i tinget kom han 1927 som suppleant, fra 1929 til 1932 som ordinært medlem (Ålborg amt). Han fik ikke stemmer nok i 1932 og fortsatte derpå ved en række valg som Venstres kandidat i Svendborg amt. 1939 valgtes han til medlem af landstinget, hvor han fandt sig godt til rette, dels fordi det passede hans temperament, dels fordi det tillod ham at passe sin advokat- og erhvervsvirksomhed. Elmquist, der i det ydre var den elegante verdensmand med hvide handsker og ridehest, var som politiker forsigtig og besindig, uden at han af den grund lod sig løbe over ende. Man må nok sige, at Elmquist var et oplagt ministeremne.

*

Et af regeringens i politisk forstand stærke medlemmer var indenrigsminister Ejnar Mar-

tin Kjær (1893-1947). Han var lærersøn fra Ullits i Himmerland, blev først mejerist, men gik efter højskoleophold på Ranum Statsseminarium, hvorfra han tog lærereksamen i 1915. Fra 1917 var han kommunelærer i den unge by Brønderslev – købstad fra 1921. Han var tillige bibliotekar ved byens bibliotek 1919-35.

Politisk tilhørte han fra første færd Venstre. 1925-35 var han formand for Venstres vælgerforening i Brønderslev, og han var medlem af byrådet fra 1929 til 1935; som sådan formand for forsørgelsesudvalget, der efter socialreformen i 1933 blev til socialudvalget. Hans sociale opfattelse konvenerede ikke Socialdemokratiet, dertil var Ejnar Kjær for meget liberalist af den usentimentale type. Han blev medlem af folketinget for Vrå-kredsen i Hjørring amt i 1935, men faldt ved valget i 1943 for at vende tilbage i 1945. Trods sin relativt korte rigsdagstid var han medlem af bestyrelsen for Venstres folketingsgruppe 1942-43 og medlem af finansudvalget. I hele sin tid i Venstre var han, der 1944-45 fungerede som Venstres rejsesekretær, en benyttet agitator, slagfærdig og stejl. Af alle regeringens medlemmer var han formentlig den, der mest rent og purt var venstremand med stort V. Han havde partisindet, men også en evne til at skære igennem.

*

Minister for handel, industri og søfart Jens Villemoes (1880-1956) var 65 år, da han blev minister, og han beklagede sig over, at tilbudet om at blive minister kom så sent og dertil på et netop for dette ministerium såre vanskeligt tidspunkt. Villemoes var født i Ulfborg som søn af en grundtvigsk indstillet fabrikant. Jens Villemoes blev derfor friskoleelev. Han tog præliminæreksamen som privatist i 1897 og kom derpå i handelslære i Ringkøbing og Lemvig. Luft under vingerne fik han ved i næsten fem år, 1901-05, at arbejde ved han-

delen i Tyskland og England. 27 år gammel grundlagde han i 1907 sit eget firma i Esbjerg. Fra da af blev han en igangsætter i dette hastigt voksende samfund. Her skete noget og i et hurtigt tempo. Villemoes, der havde et veludviklet købmandstalent, forstod at udnytte udviklingen. Det blev til et dampskibsrederi (1910), en kulforretning (1920) og tre teglværker (1920-28) foruden en tømmerhandel. Har man kontor på havnen, penge i banken og derudover en passende position, følger let et konsulat. Villemoes var norsk vicekonsul i Esbjerg.

Position blandt sine bysbørn havde Villemoes. Han var 1915-35 medlem af bestyrelsen for Esbjerg Handelsstandsforening, hvis formand han var 1920-30. Den lokale tillid, der jo byggede på hans succes som forretningsmand, bar ham videre ind i Provinshandelskammeret, Den danske Handelsstands Fællesrepræsentation og meget andet.

Men dette var ham ikke nok. Han tog også del i partipolitik og var 1920-29 medlem af Esbjerg byråd. Da systemskiftets landbrugsminister, landstingsmand Ole Hansen, døde i 1928, indtrådte Villemoes som suppleant og var derpå lige til landstingets afskaffelse tingvalgt medlem. Dette førte til yderligere en række landspolitiske tillidshverv som medlem af luftfartsrådet, toldrådet, fragtnævnet og det erhvervsøkonomiske råd.

Skønt Jens Villemoes var vestjyde, bar han præg af det raske tempo i Esbjerg og tillige af, at alt dér jo var lykkedes for ham. For en erhvervsmand, der er vant til at kunne disponere selv, er det ikke let at blive spundet ind i Slotsholmens væv af parti- og organisationsmæssige interesser, der gør, at et initiativ undertiden fører et andet sted hen end ventet. Villemoes led nok også under dette forhold, og det siges, at han ikke kunne styre sin utålmodighed og irritation. Der blev stillet store – for store – forventninger til denne det frie

erhvervslivs mand, da han i en urolig, restriktionspræget efterkrigstid overtog handelsministeriet.

*

Arbejds- og socialminister Søren Peter Larsen (1888-1948) hørte som Erik Eriksen til de fynske ministre, der ikke helt ubegrundet antoges at have visse, om end vage og uudtalte sympatier for de radikale. I al fald var S. P. Larsen i besiddelse af en oprigtig social forståelse, der utvivlsomt skrev sig fra hans egen jævne herkomst. Hans far var husmand og vejmand i Hårslev sogn på Nordfyn. Det var et fattigt hjem, men fredfyldt og trygt. Søren Peter havde ikke lyst til at tjene bønder og kom i stedet i 1902 i malerlære i Odense, hvor han også efter at være udlært gik på teknisk dagskole. Han var i denne fase af sit liv i nær kontakt med Sørslev Højskole, og selv om han aldrig kunne goutere nogen form for supergrundtvigianisme, påvirkedes han dog ikke uvæsentligt af det åndsliv, som højskolen stod for.

S. P. Larsen ville videre. Han kom på Odense Seminarium og tog lærereksamen derfra i 1913. Fra 1914 til 1935 var han lærer i Bogense. Der var han også handelsskolelærer 1918-25 og meddeler til „Fyns Tidende“ 1915-27.

Politisk tilhørte han helt fra sin pure ungdom Venstre. Som seminarist var han medstifter af og formand for VU i Odense 1911-13 og havde siden flere tillidshverv i VU, hvoraf det væsentligste var det som landsformand 1921-23. Derfra går vejen, som før fremhævet, ofte til folketinget. 1924 var han opstillet i Kerteminde-kredsen, og da han i 1926 tillige fik Otterup-kredsen, blev han valgt dér lige til sin død. 1935 tog han sin afsked som lærer og flyttede til Birkerød, hvor han straks fik lokale tillidshverv, bl.a. i sogneråd og menighedsråd.

I folketinget arbejdede S. P. Larsen mest

med sociale spørgsmål. Som parlamentariker – og i øvrigt også som folketaler – kunne han virke en smule tør, ivrig efter at få denne eller hin ordnings saglige detaljer frem, men også dens inderste væsen. Midt i denne alvor brød så det fynske lune igennem med en uhøjtidelig vits, der fangede hans vælgere. Dem satte han i det hele højt – ikke, som det ofte ses, fordi de er brugbare objekter for manipulation, men fordi han havde en redelig vilje til at være deres talerør. Sagt med en kliché var han en virkelig folkestyrets mand, som ønskede at holde rigsdagens virksomhed i et rimeligt forhold til vælgerbefolkningens ønsker, behov og skattebetalingsvilje.

*

Forsvarsminister Harald Petersen (1893-1970) var født ind i Venstre-politik. Hans far var den moderate Venstre-politiker Emil Petersen-Dame, der inden sin tidlige død i 1919 nåede at blive en omtalt og indflydelsesrig politiker. Faderen havde tilknytning til Frede Bojsen, Niels Neergaard og Klaus Berntsen. Selv mente Harald Petersen, at hans politiske vækkelse for alvor indtraf under de hektiske forsvarsdebatter 1908-09. Efter præliminærexamen fra realskolen i Magleby søgte Harald Petersen seminariet i Gedved, hvis navn-kundige forstander, Jens Byskov, fik stor betydning for eleven. Efter lærereksamen blev Harald Petersen ved faderens mellemkomst privatelev hos professor L. V. Birck, der under natlige seancer indførte den intelligente og videbegærlige politikerspire i nationaløkonomiens og de Birckske anskuelsers grundtræk. 1916-18 var Harald Petersen journalist ved „Ringsted Folketidende“ og 1918-19 rigsdagsmedarbejder ved Vestres Generalkorrespondance. Fra 1919 var han medarbejder ved Vestres Pressebureau og fra 1920 leder af Vestres sekretariat på rigsdagen. Dette arbejde førte til, at han fra 1925 også blev sekre-

tær for Venstres rigsdagsgruppe og sekretær for Venstres landsorganisation i 1929. Harald Petersen var altså anbragt i en venstrepolitisk nøglestilling: partisekretæren med trådene i sin hånd.

Da udviklingen i 1930'ernes begyndelse gik Venstre imod, fik Harald Petersen i kommission at skrive et nyt arbejdsprogram, der var tilpasset den nye tid, og som med hans egne ord betegnede „Venstres bekendelse til den moderne socialt betingede liberalisme i modsætning til den gamle Manchesterdoktrin“. Det nye program, der blev vedtaget af Venstres landsmøde i 1938, var en registrering af den politik, Venstre i praksis var blevet nødt til at føre; men partiprogrammer kommer jo netop ofte bagefter som et veltalende ideologisk alibi for det, man ikke har turdet undlade at gøre. Harald Petersen var 1924-39 dumpekandidat for sit parti i Køge, Hillerød og Søndre storkreds, men i 1943 kom han ind i folketinget via Højrup-kredsen på Fyn; han var da 50 år gammel.

I regeringsdannelsessituationen i november 1945 havde Harald Petersen virket for, at Venstre påtog sig regeringsmagten, men først efter at man havde udtømt alle muligheder for en flertalsregering. Harald Petersen vidste godt, at den ikke kunne dannes, men forsøg derpå ville være en taktisk fordel. Knud Kristensen tilbød som nævnt Harald Petersen at blive finansminister, men da han ikke ville være det, blev han forsvarsminister, idet Knud Kristensen insisterede på at få ham med. Dette gik ud over Arnth Jensen, der var designeret forsvarsminister. Det var derefter på tale, at han skulle være formand for folketinget, men her foretrak Venstre alligevel at lade Socialdemokratiet fortsætte for ikke at provokere.

Harald Petersen var i besiddelse af en oprigtig vilje til at søge et stærkere forsvar tilvejebragt. Han var dertil idérig og en dreven

parlamentariker, der til det sidste forblev loyal over for sin statsminister, selv om han misbilligede hans politik. Partisekretærer går sædvanligvis først fra borde efter kaptajnen.

*

Det var første gang i 16 år, at landets regering var en etpartiregering. Den havde altså den fordel, at den kunne antages ikke at svækkes af den spænding, der kan ligge i afstanden mellem ellers godt samarbejdende koalitions partnere. Ministeriet Knud Kristensen bestod af 1 diplomat, 1 professor, 2 jurister, 1 præst og 4 lærere, 1 redaktør og 1 grosserer – samt kun 2 gårdejere, nemlig statsministeren selv og landbrugsministeren. Det politiske tyngdepunkt lå også hos disse to samt hos indenrigsminister Kjør og forsvarsminister Harald Petersen. Geografisk havde ministeriet en overvægt mod Jylland og Fyn, mens de øvrige øer ikke var repræsenteret; men Venstres styrke lå jo netop også i disse to områder.

*

Ved ministeriets udnævnelse sagde Knud Kristensen til sine kolleger, at de måtte være indstillet på, at ministeriet kunne falde, hvad dag det skulle være. Det begyndte dog sin virksomhed i magsvejr og satte ikke selv større sejl, end at skuden forblev på ret køl. Socialdemokratiet havde selv energisk afvist at danne regering, Det radikale Venstre havde erklæret sig som støtteparti, og den borgerlige presse var overvejende positiv.

Ministeriets programerklæring, som Knud Kristensen forelagde for folketinget 22. november 1945, var lidet provokerende. Om det sydslesvigske spørgsmål sagde den således kun, at regeringen vedkendte sig den nationale selvbestemmelsesret, og at man ville støtte en sikring af befolkningens ret til et frit folkeligt liv, ligesom man i det hele ville støtte og styrke dansksindedes nationale og kulturelle kamp.

Der var intet i dette, som ikke alle fire gamle partier kunne godtage. Det samme gjaldt bemærkningerne om at søge flygtningene, der var væltet ind over Sydslesvig, fjernet. På tilsvarende forsigtig måde udtalte det om forsvaret, at man ville bestræbe sig på at skabe folkelig og politisk samling om forsvarssagen. Vel taltes der også om genrejsning, hvilket kunne glæde de konservative, men i den næste sætning forklaredes dette med tilpasning til de foreliggende opgaver, hvad de radikale så kunne hænge deres hat på. Tiltrædelseserklæringen lovede videre en forfatningskommission, men ikke noget om en ny forfatnings indhold.

På det økonomiske område stilledes en sanering af pengevæsenet og en rationalisering af skattesystemet i udsigt. Der taltes om, at erhvervslivet ikke unødigt burde hæmmes, om, at man ville søge at fremme vor handel med udlandet mest muligt, om, at restriktionerne skulle afvikles, vel at mærke „efterhånden som vort lands økonomiske vilkår gør det muligt“, og om, at boligspørgsmålet kun kunne løses ved både offentligt og privat initiativ. Lidt mere konkret var løftet om udstykning, om fremskaffelse af børnetøj og arbejdstøj og om ændring af det tyske skolevæsen i Sønderjylland. På nogle punkter kunne det lyde, som om socialdemokraterne var ved magten, nemlig når det hed, at ministeriet ville føle det som en pligt at søge dansk sociallovgivnings høje standard bevaret. For ikke at skræmme Venstres kernevælgere unødigt føjedes til, at den økonomiske politik naturligvis skulle udformes således, at det altid kunne betale sig at arbejde, at virke og at producere.

Kort sagt, der var mange almindeligheder, som mere følsomme sjæle ville blues ved at skulle læse op med høj røst. Men det er ubilligt at ironisere herover. Der var tale om en mindretalsregering, der ikke engang med hjælp fra sit støtteparti havde flertal. Det var

klog politik ikke at sige mere, end man havde rimelig udsigt til at komme igennem med. Enkelte steder var ordvalget kanhænde anderledes end det, socialdemokraterne ville have valgt, men om et reaktionært regeringsprogram var der langtfra tale.

*

På trods af tiltrædelseserklæringens banaliteter blev ministeriet Knud Kristensens regeringstid rig på lovgivning, indtil Sydslesvigpolitikken efterhånden afsporede det rolige arbejde og satte alt andet end det, man herhjemme lidt misvisende kalder storpolitikken, i stå. Årsagen til de mange love var naturligvis det opdæmmede behov på grund af rigsdagens suspension i hele to ordinære samlinger siden august 1943, da departementscheferne ikke havde taget egentlig politiske initiativer og i øvrigt kun iværksat sådanne foranstaltninger, hvorom de havde skellig grund til at antage at der ville være almindelig enighed mellem alle rigsdagens demokratiske partier. Den ekstraordinære samling i 1945 havde helt stået i udrensningens og andre særlige foranstaltningers tegn. Men årsagen var også Knud Kristensens ministres fremkommelighed, for nogles vedkommende tilføjede store saglige dygtighed – samt en forhandlingsvillig opposition.

*

For ministeriet var finansminister Thorkil Kristensen et aktiv. Hans politiske teori var næppe den rene Venstre-lære – hvad var for resten den efter Kanslergade-forliget? – men hans form var god, med en øjensynlig harmonisk blanding af folkelighed og økonomisk sagkundskab. Han var den gode pædagog, der tilsyneladende objektivt og uangribeligt, stilfærdigt og overbevisende fremlagde en række data, hvorefter han anviste en vej, som mange i alle partier i grunden fandt fornuftig.

Som tiden var, forekom – med Svend Thorsens ord – denne puritaner, der for længst syntes at have pålagt sig selv samtlige direkte og indirekte skatter, endda med et forlystelses-tillæg på 10%, at være en ny tids politiker: „Han stod eksempelløst godt til den nye situation. Folketinget iagttog ham opmærksomt og indrømmede, at ja, sådan måtte vel en politiker fremgået af Dania restituta se ud: uden fortid, med et sympatisk forhold til frihedskampen, kyndig netop med hensyn til de opgaver, der nu forelå, tydelig fyldt af arbejdsiver og tjenestesind over for fædrelandet. Dette var det nye, rene linned!“ I de næste 10 år kom Thorkil Kristensen, der snart fik kælenavnet „Thorkil Livrem“, til at spille en betydelig rolle i dansk økonomisk politik.

Allerede under førstebehandlingen af finanslovsforslaget for året 1946-47, som Thorkil Kristensen fremsatte i H. C. Hansens udformning i november 1945, anslog han mådeholdets toner. Budgettet ville formentlig blive på ca. 1.500 mill. kr., og der kunne derfor ikke blive tale om skattenedsættelse, hvad Thorkil Kristensen i øvrigt heller ikke fandt nødvendigt af samfundsøkonomiske grunde.

Et stort problem var opslugningen af de ledige penge. 5. maj 1945 ophørte udpumpningen af betalingsmidler gennem Nationalbankens clearingkonto, men da udenrigshandelen gav overskud og der samtidig var underskud på statsregnskabet, var der udsigt til, at der alligevel ville komme endnu flere penge i omløb. For at holde pengemængden uforandret efter 5. maj havde man ved lov af 25. maj 1945 udstedt statsobligationer m.v., og denne lov fik Thorkil Kristensen 30. november 1945 forlænget. Ved lov af 3. maj 1946 fik Thorkil Kristensen yderligere gennemført optagelse af et indenlandsk statslån på 200 mill. kr., ligesom han fik tilladelse til at fortsætte med udstedelsen af statsobligationer. Det skyldtes bl.a., at vore skibsfartstilgodehavender i Stor-

britannien var begyndt at komme hjem, hvorved pengeregigheden øgedes. Disse love blev vedtaget enstemmigt.

Betydelig mere besvær var der med lov om udskrivning af en formuestigningsafgift og et stabiliseringslån, som stadfæstedes 12. juli 1946. Dens navn i daglig tale var „engangsskatten“, og den byggede på et forslag fra et af finansminister Kofoed i 1943 nedsat udvalg, der på grund af sin sammensætning kaldtes „professorudvalget“. Baggrunden for både forslaget og det endelige resultat var bemeldte pengeregighed, som de hidtil nævnte foranstaltninger langtfra bødede tilstrækkeligt på. Vi havde finansieret en del af Tysklands krigsførelse, men ikke straks skaffet dækning ved skatteopkrævning. Derfor skønnedes det, at der i 1946 var fire milliarder kr. ledige penge i omløb, idet pengemængden var 5 milliarder, mens 1 var tilstrækkelig. Pengeloven af 22. juli 1945 og de forskellige tilbagebetalings- og konfiskationslove ville opsuge en del (ca. 1,5 milliarder kr.), men efter gængs opfattelse langtfra nok.

Professorudvalget foreslog afgift på krigens formuestigninger, men ikke på førkrigstidens formuer, hvad Socialdemokratiet ønskede. Regeringen prøvede nu at få en samlet løsning, der også indebar en ordning af bl.a. importbegrænsning og landbrugsordninger (med kronesækning), hvad hverken socialdemokrater eller konservative kunne gå ind for. Særlig for socialdemokraterne gjaldt, at de var i opposition, og at de derfor ville være tilbøjelige til at byde over under indtryk af kommunisterne.

Thorkil Kristensen søgte derfor med megen smidighed at tilvejebringe et kompromis, som Socialdemokratiet ville have ondt ved direkte at bekæmpe, og som de tre andre gamle partier kunne gå ind for. Forslaget, som ansloges at ville opsuge mellem 1 og 1,3 milliarder kr., omfattede en kombineret afgift på formuer og

på formuestigninger, men således at stigningsafgiften blev høj, mens formueafgiften for at imødekomme de konservative blev et tvangslån, som formueejeren dog kunne slippe for, hvis han vel at mærke kontant ville erlægge halvdelen af det bidrag, der var pålagt ham. De konservative havde også været imod, at fiktive formuestigninger, som f.eks. skyldtes omvurderinger af ejendomme, blev beskattet. Dette blev i det endelige forslag til, at kun 20% af en sådan fiktiv formuestigning skulle beskattes. Thorkil Kristensens tanke havde været, at alle formuer under 35.000 kr. skulle slippe for engangsskatten, men under udvalgsarbejdet nedsattes beløbet til 30.000 kr.

Socialdemokratiet ønskede som DKP, at tvangslånet skulle erstattes af en afgift, hvilket formentlig ville have givet 600 mill. kr. De kaldte forslaget for lidt effektivt, men led dog stærkt under, at her stillede denne „træskoregering“ med en finansminister, som i denne sag fik Venstre til at acceptere stort set, hvad socialdemokraterne tænkte. Slikt stiller altid en opposition i en besværlig situation. Det ses af, at de udtalte, at loven trods alt kunne være af betydning for stabiliseringen af landets pengevæsen og udgøre „et antageligt forsøg“ på at tilvejebringe en mere retfærdig fordeling af krigstidens byrder. Derfor ville Socialdemokratiet og DKP ikke modsætte sig vedtagelsen. Dette fremgik også af afstemningerne, der efter forkastelse af forskellige ændringsforslag endte med en stort set enstemmig vedtagelse i begge ting.

Thorkil Kristensen havde både under forpranget i april og vel ikke mindst under de intense udvalgsforhandlinger i hele juni 1946 følt, hvor besværligt en mindretalsminister kan have det – en stilling, der indebærer, at de andre ikke blot vil flytte millioner, men også komme. Imidlertid havde han i virkeligheden fået substansen i sit oprindelige forslag igennem. Han havde kun grund til at

være tilfreds, også fordi han klart havde dokumenteret, at han kunne klare sig blandt drevne rigsdagspolitikere som Vilhelm Buhl, H. C. Hansen, Bertel Dahlgaard, Aksel Møller, Christmas Møller og Aksel Larsen. Thorkil Kristensens parlamentariske udstyr manglede intet.

Imødekommende over for Socialdemokratiets intentioner var også to love, der tjente til at effektivisere skatteligningen. Den ene – af 7. juni 1946 – medførte oprettelse af amtskatteråd og amtsligningsinspektorater, der herefter udbedrede adskillige mangler ved ligningen. Den anden – af 12. juli 1946 – gav regler om kontrol med selvangivelserne og indførte straf på indtil to års fængsel for skatte-svig. Meningen med begge disse love var naturligvis at opnå ligelig og dermed den af skattelovgivningen tilstræbte retfærdige fordeling af skattebyrden.

På andre punkter fulgte Thorkil Kristensen de gode gamle og godt nedtrådte skatteveje. Cigaretterne og cigarerne, brændevinen og øllet samt papiret fik ved lov af 4. maj 1946 en tand til, så at provenuet af forhøjelsen blev ca. 120 mill. kr. Til glæde for de ædruelige socialdemokrater og afholdende radikale lod Thorkil Kristensen med et suk hvidtøllerne og sodavand'erne gå ram forbi, hvorved han og statskassen mistede ca. 6 mill. kr. Til gengæld fik finansministeren – om end med nogle socialdemokratiske oppositionelle udbrud – sine afgifter igennem med alle stemmer mod DKP og Retsforbundet. Tidligere havde Thorkil Kristensen til glæde for kommunerne af alle fire gamle partier fået lov at sætte benzinafgiften op. Derimod kunne Socialdemokratiet ikke medvirke til at forøge forlystelsesafgiften på film med 7-8 mill. kr., så i dette tilfælde måtte finansministeren nøjes med VKR's stemmer.

6. juni 1946 stadfæstede kongen en ny tjenestemandsløve, et område, der også hørte

under finansministeren. Loven betød ingen principielle nydannelser, men talrige små ændringer, ligesom den søgte at råde bod på, at tjenestemændene under krigen lønmæssigt var hinket bagefter. Der blev derfor tale om en del efterbetalinger. Loven medførte også en række opnormeringer, især for det akademisk uddannede personale. Loven voldte i øvrigt Thorkil Kristensen problemer. På den ene side kunne han ikke affinde sig med den nivellering, der under krigen gradvis var kommet ind i tjenestemandssystemet, på den anden side bekymrede den automatiske pristalsregulering ham. Den nye tjenestemandsslov, som han altså dog gennemførte, fritog nemlig efter hans opfattelse for en stor del tjenestemændene ligesom arbejderne for virkningerne af fremtidige forhøjelser af skatterne. For et syns skyld føjede han til: og for nedsættelser. „Disse virkninger vil da i hovedsagen“, sagde finansministeren, „blive overvæltet på den øvrige befolkning, og lønmodtagerne, der jo er en så stor del af det samlede danske folk, har under disse forhold ikke den direkte interesse i skatternes højde, som alle borgere helst burde have, særlig i et demokratisk land“. Med andre ord så Thorkil Kristensen den automatiske dyrtidsregulerings kontroversielle virkninger, således som disse blev registreret et kvart århundrede senere. Loven kostede staten ca. 60 mill. kr. om året i merudgift.

Det radikale Venstres i forhold til regeringen privilegerede stilling mærkedes ved, at partiet i februar 1946 fik regeringens tilslutning til et lovforslag om begrænsning af udskrivning af ejendomsskyld. Baggrunden for de radikales initiativ var, at de nye vurderinger medførte en forhøjelse af bygningsskatterne, som ville virke uforholdsmæssigt tyngende for mindre beboelsesejendomme og for mindre landbrugsejendomme. Problemet søgtes løst ved en almindelig forhøjelse af de skattefri fradrag. Denne lov var de konserva-

tive imod. Ligeledes medførte et radikalt initiativ, at der i juli 1946 kom en ændring i loven fra 1937 om personlig skat til kommunen. Den søgte at råde bod på nogle af de problemer, som eksisterede i forbindelse med den dagældende erhvervsskat. Denne betød, at man skulle betale skat i erhvervskommunen, hvis denne var en anden end bopælskommunen. Da der imidlertid eksisterede en fælleskommunal udligningsfond og en mellemkommunal refusionsordning, kunne bestemmelserne om erhvervsskat let skyde over målet, især da når denne gik helt ned i de laveste indtægtskategorier. Eksemplerne nævnes kun, fordi private lovforslag ellers altid lider en krank skæbne. Men Thorkil Kristensen erkendte både forslagernes berettigelse og sin regerings afhængighed af radikal velvilje.

I den følgende rigsdagssamling var Thorkil Kristensens resultater færre. Han fik 31. oktober 1946 forlænget de midlertidige, men altså ret permanente forbrugsafgifter, 21. december 1946 forhøjet skattefradraget for gifte kvinders selverhverv, 22. december 1946 indført en afgift på iscreme på ca. 10 mill. kr. om året, 2. juni 1947 forhøjet chokolade- og tobaksskatten, 4. juni 1947 samtykke til at optage et statslån på 50 mill. dollars, og samme dato fik han forøget arveafgifterne med 6-7 mill. kr. pr. år. Hertil kom ændringer i loven om den ekstraordinære tjenestemandsdømstol, der nu fik en ankeinstans til reparation af 1945's stemningsbetonede domme, og lov om tillæg til tjenestemandspensionister. Initiativet til den sidste lov var taget af Kristen Amby.

Derimod nåede Thorkil Kristensen ikke igennem med et forslag, han fremsatte 27. februar 1947 om tipning, hvis overskud skulle tilfalde først og fremmest sporten, men dernæst kultur og videnskab. Thorkil Kristensen var blevet inspireret til denne idé, ikke blot

fordi riget fattedes penge, men også fordi systemet trivedes i England, Sverige, Finland og Norge. Uden for ordførernes række trådte Bertel Dahlggaard op og karakteriserede forslaget som „landsomfattende hasardspil“ og „galskab“. Forslaget om tipning begravedes derefter i et udvalg, og dér forblev det længe efter, at Thorkil Kristensen var gået af som finansminister.

Også i spørgsmålet om en øget grundstigningsskyld for at bekæmpe de stigende grundpriser optrådte Bertel Dahlggaard uden for ordførernes rækker som spilødelægger. Ideen var vel god, sagde han, men forslaget langt fra effektivt nok. Også dette forslag begravedes i et udvalg.

Hermed løb Thorkil Kristensens første finansministerperiode til ende. Den havde været en succes. Han havde vundet rigsdagens øre og fået væsentlige sager gennemført. Ja, han havde ved sin grundigt forklarende, men ikke docerende facon ligefrem gjort sig populær i befolkningen ved at få den til at spænde livremmen ind eller i al fald langsommere ud, end mange i grunden gerne ønskede.

•

Også Erik Eriksen slap gennem sin toårige landbrugsministertid med æren i behold og lidt til. Han kom i marts 1946 relativt let til rette med Landbrugsrådet, husmandsforeningerne og Tolvmandsforeningen om en forlængelse af den eksisterende kornordning, hvorefter alt brødkorn skulle afleveres. På rigsdagen måtte han dog tåle socialdemokratisk modstand, der gik på, at det lille landbrug skulle sikres en fortrinsret til det importerede korn til foderbrug. Landbrugsorganisationernes accept af kornordningen for 1946-47 opnåedes kun, fordi det betonedes, at der var tale om en afviklingsordning. Året efter mente regeringen dog fortsat, at en kornordning var påkrævet, men nu ville organisationerne ikke være med længere. Det medførte, at også

senere landbrugsminister Hauch i landstinget gik imod kornloven, som han karakteriserede som en særbeskatning af landbruget. I virkeligheden erkendte dog alle, at en kornordning var nødvendig, og begge år vedtoges kornordningen, uden at nogen stemte imod.

Hvad smør, æg og bacon angik, lykkedes det 31. juli 1946 at få gennemført en treårig overenskomst med Storbritannien. I denne sag havde Gustav Rasmussen, Erik Eriksen og deres to ministeriers embedsmænd samvirket. Aftalen indebar pæne prisstigninger, men samtidig var priserne på foderstoffer og arbejds løn steget tilsvarende eller mere, hvorfor smør- og flæskeordninger fortsat var påkrævet for at sikre en rentabel produktion og en rimelig hjemmemarkedspris. Tilskuddet til nedbringelse af priserne på hjemmemarkedet satte til 79 mill. kr. for smørret og 45 mill. kr. for flæsken. Som eksporttilskud bevilgedes henholdsvis 52 mill. til smør, 21 mill. til flæsk og 9 mill. kr. til æg. Det samlede statstilskud blev herefter 206 mill. kr., hvoraf de 20 mill. kr. dog fandtes i den såkaldte smørpulje.

Det følgende år kunne ved smør- og flæskeordningen af 10. september 1947 tilskuddene sættes væsentligt ned, idet eksporten til tredjelands var sket til højere priser end ventet, da 1946-ordningen blev vedtaget.

Nu regnede man for smørrets vedkommende med 22 mill. kr. til hjemmemarkedet og 15 mill. kr. til eksporten og for flæskesteds vedkommende med henholdsvis 22,5 og 2,5 mill. kr. Disse ordninger gennemførtes i både 1946 og 1947 af VKR-partierne, mens de øvrige partier undlod at stemme.

Afgørende for Erik Eriksens politiske fremtid var imidlertid næppe så meget disse afstemningsresultater, men mere det forhold, at han enten havde fået landboorganisationerne med sig eller i al fald fået dem til at forstå, at han kun gjorde, hvad der var nødvendigt.

Ved lov af 14. juni 1946 opretholdtes de gennem de sidste tre finansår givne bevillinger til oprettelse af husmandsbrug og byggelån m.v., nemlig 6 mill. kr. fra jordfonden og 7,8 mill. kr. fra statskassen. Der var ganske vist et opdæmmed behov for oprettelse af nye brug, men statens jordlovsudvalg regnede ikke med, at det var muligt at skaffe materialer til mere end ca. 50 nye husmandsbrug, hvorfor Erik Eriksen ikke fandt det påkrævet at opkøbe mere jord, da der var en reserve i statens arealer i Lille Vildmose (80 gårde), søengene ved Limfjorden (36 gårde), den beslaglagte tyske pengeudlånsvirksomhed Vogelgesangs gårdforvaltningsselskab (90 gårde) og de sønderjyske præstegårdsjorder (godt 6.000 ha).

For Erik Eriksen var situationen ikke uden heldige omstændigheder. Han kunne let under normale forhold være blevet tvunget ud i en udstykningsdebat, hvor Venstre var kommet i modstrid med radikale og socialdemokrater. Han undgik ikke ved denne lejlighed en diskussion, men han slap helskindet igennem den, bl.a. ved at love et udvalg til revision af udstykningslovgivningen, ligesom han gav udtryk for, at der måtte kunne findes en mulighed for at give jordlovsudvalget forkøbsret til store gårde, når disse var til salg. Det var begrænsede indrømmelser, og han havde vundet tid. Udvalget vedrørende statshusmandsloven blev nedsat i august 1946 med Erik Eriksen selv som formand; blandt de øvrige medlemmer var Niels Frederiksen, Karl Skytte, Chr. R. Christensen, Jens Sønderup, Jens Smørum, N. P. Andreasen og Hans Pinstrup, hvoraf kan sluttes, at sagen af partierne og organisationerne ansås for vigtig. Nogen egentlig betænkning afgav udvalget aldrig, men på grundlag af dets overvejelser fremsatte Erik Eriksen 19. april 1947 et forslag om en ny statshusmandslov, der på en mere rational måde end den hidtidige, spredte og

uoverskuelige lovgivning skulle kunne danne grundlaget for fremtidig oprettelse af statshusmandsbrug. Ifølge lovforslaget skulle staten have forkøbsret til gårde over 40.000 kr.s grundværdi. Herudover opstilledes klare kriterier for, hvilke regler der gjaldt for ældre brug.

I udvalget havde der været enighed om meget, men de radikale repræsentanter ønskede mere effektive bestemmelser vedrørende statens jordlovsudvalgs forkøbsret, og socialdemokraterne ønskede mulighed for ekspropriation, mens de konservative overhovedet ikke ville være med til noget, der smagte af ekspropriation, og var imod forkøbsret for staten, som kun burde have krav på et forkøbstilbud. I folketetinget gav disse dissenser anledning til en vidtløftig førstebehandling 28. og 29. april 1947, men lovforslaget sendtes i et udvalg, der imidlertid ikke blev færdig med sit arbejde før folketingsvalget.

Udover det her nævnte gennemførte Erik Eriksen som sine forgængere en række mindre love af mere eller mindre rutinemæssig karakter om fiskeribestemmelser, fluebekæmpelse med DDT, arbejderboliger på landet og meget andet.

Erik Eriksen havde ganske som i ministeriet Buhl arbejdet med megen politisk sans. Hans position styrkedes. I den store offentlighed var Thorkil Kristensen ubetinget den mest kendte og blandt marginalvælgerne utvivlsomt den foretrukne af de to; men blandt Venstres kernevælgere kunne Erik Eriksen gøre ham rangen stridig. I løbet af Knud Kristensens regeringstid udskilte sig altså to kronprinser, hvis indbyrdes rangfølge – modsat hvad der var tilfældet i Socialdemokratiet – ikke fastsattes arbitrært af partiformanden.

*

Også handelsminister Villemoes kom under ansvarets åg. Han erkendte ved fremsættelsen

af lov om forlængelse af vareforsyningsloven 1. marts 1946, at tiden endnu ikke var moden til ophævelse af reguleringerne, fordi forsyningerne stadig var så knappe, at en effektiv konkurrence var udelukket. Han forsvarede også direktoratet for vareforsyning og hældede i øvrigt sit hoved til en forenkling af lovens administration og til en påtænkt udbygning af samarbejdet med erhvervene. Det reelle var, at alle rigsdagens medlemmer uanset politisk ståsted erkendte, at en nidkær overvågning af vareforsyningerne var nødvendig. I så henseende var der sket en principiel ændring i Venstres og konservatives attitude siden første verdenskrig.

Besvær havde Villemoes med sukkerordningen, der også ved sin særprægede blanding af privatkapitalisme og statsstyring frembød en rig jagtmark for politisering. En nøjere redegørelse for sukkerlovgivningen ville sprænge denne fremstillings rammer. Villemoes' lov indebar, at producenterne fik en progressivt stigende betaling, jo større arealet var, på hvilket de dyrkede sukkerroer. Baggrunden var faldende sukkerproduktion, bl.a. på grund af arbejdskraftvanskeligheder, og stigende behov for sukker. Forslaget medførte en vanskelig debat i folketinget, som endte med, at handelsministeren måtte acceptere en af Aksel Larsen stillet dagsorden, ifølge hvilken et udvalg skulle nedsættes for at skabe klarhed over det økonomiske grundlag for sukkerproduktionen i Danmark samt over den hidtidige fordeling og anvendelse af det sukker, der blev produceret herhjemme. Først med denne indrømmelse fik Villemoes i april 1946 sin sukkerlov.

Villemoes gennemførte også 30. november 1945 en forlængelse af priskontrolloven med den nydannelse, at for høje avancer kunne fradrages i fremtidige avancer, hvis beløbet ikke kunne inddrages i statskassen. Den tale, Villemoes holdt ved fremsættelsen, kunne

lige så vel være holdt af en socialdemokrat. Det samme gjaldt ved forlængelsen af loven af 1941 om udbyttebegrænsning, stadfæstet 30. marts 1946. Over for den sidste lov knurrede senere handelsminister Rytter en smule på de konservatives vegne, men loven blev, som den priskontrollerende lov den var, vedtaget enstemmigt. Tiden var stadig unormal og partiprogrammerne lagt i hækassen til brug i bedre tider.

Nogle af dem, der havde ydet den mest effektive danske indsats i kampen mod nazismen, var utvivlsomt de 5.000 danske sømænd, der sejlede for de allierede, og af hvilke adskillige havde været aktive allerede fra 9. april 1940. De sejlede bare, som deres talsmand, kaptajn Røder, træffende har kaldt sin bog om dem. Men de sejlede også 5. maj 1945 hjem til skattegæld, lån og andre viderværdigheder. Deres familier havde måttet fægte sig frem med forskellig offentlig hjælp og lån af statskassen, som forventede at få pengene tilbage, når de søfarende kom hjem.

Formodningen var nemlig, at søfolkene havde haft høje krigstidshyrer. Det havde adskillige, især de, der kom til at sejle for amerikanerne, også haft, men lige så mange, og især de, der sejlede for briterne, havde haft ret beskedne hyrevilkår. Hertil kom, at atter andre havde meldt sig som soldater. Villemoes fik nu i juli 1946 rigsdagens enstemmige samtykke til en lov, der efter et – synes det – velgennænk system stræbte efter ligelig behandling af de søfarende. Princippet i loven var, at man søgte at beregne hver enkelt sømands fortjeneste, dersom han hele krigen var forblevet i det skib, hvor han havde hyre 9. april. Samtidig debiteredes han for det, han faktisk havde tjent, og for det, hans familie havde fået af staten; resten fik han udbetalt. Det var som nævnt en lov, der kun angik 5.000 familier, men problemet havde taget megen tid for handelsministeriets søfartsafdeling. Selv om

ikke alle var tilfredse – det gjaldt f.eks. sømændenes ledere – viste lovgivningen viljen til at yde retfærdighed.

En anden efterslæt fra krigen tid var loven af 30. marts 1946 om konfiskation af tysk og japansk ejendom, hvorefter vi, følgende en international konferences retningslinjer, indtog især tysk ejendom, derunder også formuer i penge og papirer, der tilhørte tyskere, som ikke var flygtet for det nazistiske regime.

Et vanskeligt problem for enhver handelsminister er lukkeloven, hvad formentlig ikke mindst VKR-regeringens handelsminister, Knud Thomsen, senere måtte erkende. Villemoes havde i maj 1947 held til at tilvejebringe enighed om visse ændringer i denne lov. De var nødvendige, fordi de hidtidige indskrænkninger i lukketidene alene var baseret på brændselsmangel. Forinden havde Villemoes måttet forhandle indgående både med forbrugerrepræsentanter og med handels- og håndværkerrepræsentanter. Loven indførte de regler, man stort set har haft siden, nemlig lukketid på almindelige søgnedage kl. 17.30, fredage kl. 20 og lørdage kl. 14.

Foruden de her omtalte love fik Villemoes også gennemført en række mindre, ukontroversielle love, f.eks. om patenter og varemærker, om statens materialprøveråd, om pap i skotøj, om skibskrigsforsikring og om andre sagsområder, der henhørte under ministeriet for handel, industri og søfart.

Handelsminister Villemoes' mest tyngende opgave var dog valutapolitikken. Han var ikke herre over Christmas Møllers handelsaftale med briterne, men måtte dog leve med dens forringede valutaindtjening. Samtidig var der et stort regulært – og et endnu større psykologisk – behov for britiske varer, som vi ikke havde set i over fem år. Det var en svær situation for Villemoes. Som grosserer, liberalt indstillet og minister i en ikke-socialistisk regering måtte han være tilbøjelig til at give væl-

gerne det, de ønskede. Men så var der Nationalbanken og finansminister Thorkil Kristensen til at løfte en advarende finger. Ministeriet valgte imidlertid at tillade fri import fra Storbritannien. Resultatet var, at vi fik mange eftertragtede varer; men følgen var også, at man i juli 1946 kunne gøre op, at der fra januar 1946 på et halvt år var oparbejdet et eksportunderskud på 536 mill. kr. Det blev ikke mindre og nåede i januar 1947 op på 716 mill. kr.

Heraf opstod betegnelsen „valutapukkel“, som næst efter Sydslesvig-sagen blev ministeriet Knud Kristensens hovedangrebsflade.

I november 1946 rejste Thorkil Kristensen og Villemoes til London for at forhandle med den britiske regering om at få denne pukkel fjernet. Under disse drøftelser krævede briterne ikke, at pukkelens øjeblikkelig blev afviklet, men kun, at den ikke voksede yderligere. Det betød, at den danske regering måtte gribe ind for at nedsætte hjemmeforbruget, bl.a. ved at opretholde allerede eksisterende rationeringer og indføre nye, f.eks. en kødordning, og ved importreguleringer søge at råde bod på miseren. Det var ikke videre behageligt for regeringen, som blev kraftigt kritiseret for sin valutapolitik. Til regeringens vrede udtalte dennes højeste valutaembedsmand, varedirektoratets chef, Erik Lindgren, 1. januar 1947 til „Poliitiken“, at den spændte valutariske situation skyldtes, at Venstre-regeringen havde givet sterling fri, hvorved den valuta-pukkel, man nu kæmpede med, var opstået. Dette foranledigede Thorkil Kristensen til at svare, at der var visse regler, embedsmænd burde følge, når de udtalte sig offentligt, og at de ikke måtte benytte sig af den særlige viden, de fik som følge af deres stilling. Det var tydeligt, at varedirektoratets chef havde ramt et ømt punkt, hvilket ikke udelukker, at det er uholdbart, hvis overordnede embedsmænd offentligt kritiserer deres regering.

Valutaproblemerne drøftedes intenst i folketinget i februar 1947 i forbindelse med vareforsyningslovens forlængelse, men hele denne debat forplumredes i nogen grad ved, at Sydslesvig-spørgsmålet blandedes ind i den. Villemoes måtte et par gange til samråd i folketingsudvalget, og dette stillede ham 29 spørgsmål, som han kun delvis besvarede. Men da lovens vedtagelse hastede, enedes udvalget om, at man ville nedsætte et særligt 15-mandsudvalg, der skulle stille spørgsmål, „følge udviklingen og få oplysninger om alle forhold loven vedrørende“, med andre ord kigge handelsministeren i kortene, hvorfor man da også erklærede, at udvalget afgjort var „af den opfattelse, at der ikke bør ske nogen sammenblanding af lovgivende og udøvende magt“. Det var jo det, man var på grænsen til at gøre, fordi man specielt i Socialdemokratiet ikke havde tillid til Villemoes' forvaltning af valutapolitikken.

Valutastriden fortsatte. Der var landstingsvalg i april 1947, og folketingsvalg kunne komme på tale. Socialdemokratiet lod naturligvis ikke et så godt kort glide sig af hænde. Navnlig ikke, når agitationen kunne ledsages af malende beskrivelser af rulleskøjteimporten, samtidig med at arbejderne ikke kunne få cykeldæk. Det første kaldte på smilet og skulle samtidig tjene til illustration af regeringens uduelighed, det andet skulle vise, at samme regering også var reaktionær.

Det er svært at dele sol og vind lige i denne sag. Utvivlsomt havde Villemoes sluppet bremsen en smule for hurtigt, men på den anden side fik vi foruden de ulyksalige rulleskøjter og enkelte andre ting, vi kunne have undværet, talrige nødvendige varer til en pris, der lå en del under den, de kort efter kom op på. Det skal i øvrigt anføres, at leverandører undertiden var i stand til at påtvinge danske importører uønskede varer som en betingelse for at levere nødvendige ting.

Men handelsministeren havde fået slemme skrammer i denne valutastrid; han havde ikke rigtig rigsdagens øre og heller ikke Knud Kristensens. Denne ville dog ikke uden videre afskibe sin gamle, loyale staldbroder og oprettede derfor 24. april 1947 et forsyningsministerium, der fra ministeriet for handel, industri og søfart overtog ind- og udførselsbestemmelser, prissager, alle forsyningsager, varefordeling, forbrugsbegrænsning, maksimalpriser og alle søfartssager.

Hermed var der i virkeligheden næsten ingen ting tilbage til handelsministeriet, og det havde været mere rationelt og stort set lige så humant over for Villemoes, om man ganske simpelt havde udnævnt en ny handelsminister.

•

Til forsyningsminister udnævntes direktør, cand. polyt. Axel Christian Kristensen (1895-1971). Han var søn af en københavnsk handeleggartner, tog realeksamen og kom efter bestået adgangsprøve ind på Polyteknisk Læreanstalt, hvorfra han i 1918 tog eksamen som fabriksingeniør. Han var derpå assistent på læreanstaltens kemiske laboratorium 1918-20, hvorefter han gik over i porcelænsbranchen, nemlig først som driftsingeniør på Dansk Porcelænsfabrik i Kastrup 1920-23. Ved faderens død i 1923 forsøgte han sig en tid som handeleggartner i Gladsaxe; men fra 1929 var han resten af sit liv porcelænsmand, og den temperamentsfulde, farverige og djærve mand fik derfor kælenavnet Axel Kummeklinker i den fortløbende Bo Bojesen-kronike, som „Politiken“ i mange år under betegnelsen „Venstrevikingerne“ bragte til glæde for mange og til gavn for Venstre. Han blev 1929 ansat ved Porcelainfabriken Norden, hvor han blev underdirektør i 1939. 1944 udnævntes han til direktør for denne fabrik og for Bing & Grøndahl, hvorved hans domæne ikke blot

omfattede kummer, men også figurer og dybe tallerkener.

Det ville dog alt sammen intet indtryk have gjort på Knud Kristensen, hvis ikke den smukke industrielle karriere var forbundet med det rette Venstre-sind. Og det havde Axel Kristensen i rigt mål. Han organiserede en Venstre-forening i Gladsaxe, i hvis sogneråd og skolekommission han sad 1925-33. Han var folketingskandidat fra 1935, men opnåede først valg i 1945 i Frederiksborg amt. Fra 1940 til 1961 var han formand for det sjællandsk-bornholmske Venstre. Ved sin ministerudnævnelse var Axel Kristensen allerede – skønt kun folketingsmand i halvandet år – et kendt navn. Han sparede nemlig ikke sig selv i agitationen. Med en smittende overbevisningens glød søgte han utrætteligt at få folk til at forstå, at Venstres tanker var de eneste rigtige og Venstre-regeringens kurs den eneste rette. Forstod den, han søgte at overbevise, ikke dette, var Axel Kristensens undren dyb og ægte. Han var dynamisk og med indsigt i erhvervsforhold, han kunne virke besværlig, men han var vellidt på rigsdagen, og udnævnelsen var ikke et statsministerielt lune, men velbegrundet.

*

Handelsminister Villemoes var i nogen måde blevet Venstre-regeringens syndebuk. Det bekom ham ikke ret vel at sidde tilbage stort set alene med lovgivning vedrørende håndværkere, vejere og målere samt dispachører. 6. september 1947 gik han ud af regeringen, og Axel Kristensen overtog midlertidigt ledelsen af handelsministeriet.

Villemoes blev som omtalt siddende i landstinget til dets afskaffelse i 1953 og passede ellers sine erhvervsvirksomheder. Han døde i 1956.

*

Generelt kan det siges, at de blev skuffet, der med Venstres holdning i samlingsregerin-

gerne in mente havde ventet, hvad de ville kalde en reaktionær økonomisk politik, reaktionær forstået som skruende udviklingen tilbage. Regeringen var en mindretalsregering, og den førte, igen sagt generelt, en pragmatisk politik, der i almindelighed vandt bred tilslutning.

Hvad socialpolitikken angår, kan den heller ikke med nogen ret kaldes reaktionær endsiges konservativ. Tværtimod fortsattes i et forsigtigt tempo udbygningen af velfærdsstaten.

Lige straks kunne det dog se ud til, at Søren P. Larsen skulle udses til at blive regeringens sociale syndebuk, som Villemoes blev den økonomiske. Allerede 29. november 1945 fremsatte socialministeren nemlig et forslag om ændringer i lov om arbejdsanvisning og arbejdsløshedsforsikring, og så brød uvejret løs. Sidste gang denne sag havde været oppe, var i departementschefsstyrets tid, idet der ved lovanordning af 20. marts 1945 var sket betydelige forhøjelser i understøttelserne til arbejdsløse og til de såkaldt arbejdsfordelte. Motiveringen var, at man for enhver pris ønskede at undgå en unormalt høj arbejdsløshed under den tyske besættelse, ligesom høje arbejdsløshedsunderstøttelser skulle tjene til at holde arbejdsløse borte fra værnemagtens arbejdspladser.

Regeringen fandt ikke uden grund, at disse forhold ikke forelå længere, og ville normalisere ydelserne, specielt ved at lade arbejdsfordelingsgodtgørelsen komme ned på samme relative størrelse som arbejdsløshedsunderstøttelsen og i øvrigt ved at lade nedsættelserne ramme de ugifte, mens ydelserne skulle være de samme for forsørgere, for børnerige forsørgere endda i visse tilfælde en anelse højere. Dette lovforslag blev stærkt angrebet af Socialdemokratiet og DKP. Disse partier fandt – heller ikke ubegrundet – at der stadig var betydelige beskæftigelsesproblemer. I 1945 lå arbejdsløshedsprocenten på 8, i 1946 på 5, og

de, der led herunder, var netop dem, der under krigen ikke havde fået dækning for prisstigninger og derfor nu havde stort behov for fornyelser i beklædning og hjem. Fra fagforeningsside var den væsentligste anke mod loven, at den væltede en større del af udgifterne over på arbejdsløhedskasserne, som ikke let kunne forhøje kontingentet.

Under udvalgsarbejdet gjorde socialministeren visse indrømmelser, men opretholde lovanordningen af marts 1945 ville han ikke. Resultatet blev derfor, at loven blev vedtaget alene med VKR-partiernes stemmer, mens dog DKP, efter at dets ændringsforslag var blevet nedstemt, undlod at stemme og Socialdemokratiets ordfører, Gustav Pedersen, erklærede, at de givne indrømmelser „i nogen grad bødede på visse af lovforslagets skavanker“. Hans parti stemte heller ikke imod, og sagens rækkevidde var dybest set ikke stor; men som situationen var, måtte regeringen forvente opposition.

Et irritationsmoment havde arbejdskortene været, og presset fra arbejderside for at få disse „hundetegn“ afskaffet var stort. Søren P. Larsen nedsatte til overvejelse af sagen et udvalg, der afgav betænkning i april 1946. Den gik kort og godt ud på, at arbejdskortene ikke garanterede mod misbrug af understøttelsesmulighederne. Ved lov af 4. juli 1946 afskaffedes arbejdskortene, men da dette var et socialdemokratisk krav og kortene en borgerlig opfindelse, måtte loven for et syns skyld indeholde en bestemmelse om, at arbejdsløhedskasserne skulle undergives en betryggende kontrol for at hindre misbrug af understøttelsen. Selv om loven indeholdt specificerede anvisninger på, hvorledes en sådan kontrol kunne og i givet fald skulle effektueres, betegnede den dog en imødekommelse af Socialdemokratiets ønsker. Dette parti kunne da også stemme for loven, mens DKP undlod at stemme.

Mens den foregående lov i virkeligheden overvejende var af psykoterapeutisk karakter, var til gengæld lov af 30. marts 1946 om offentlige arbejder og beskæftigelsen af arbejdsløse af konkret og praktisk betydning. Siden den første beskæftigelseslov fra 1937 og til 31. marts 1946 var der stillet 335 mill. kr. til rådighed for beskæftigelsesforanstaltninger til fordel for især langvarigt arbejdsløse. For disse penge var der lavet gader, veje, kloakker, rensningsanlæg, havne, sportspladser, plantet træer og taget stød op, uden at det dog kan siges, at det danske landskab ændrede sig af den grund, selv om de enkelte projekter lokalt kunne gøre gavn.

Skønt beskæftigelsesforholdene efter krigen udviklede sig bedre, end man havde turdet håbe, var der dog stadig arbejdsløshed, især om vinteren. Søren P. Larsen foreslog derfor i januar 1946, at loven blev forlænget med visse ændringer. De fleste af dem var af symbolsk karakter. 40-timersugen, der var bestemt af krigstidens særlige forhold, blev nu sat til 48 timer; men denne ændring var allerede administrativt indført af Hans Hedtoft i juli 1945. Han kunne derfor som ordfører for Socialdemokratiet kun sige, at det var lykkedes „at forme en så god lov, som forholdene tillader det, tagende hensyn til de erfaringer, der er gjort under tidligere love“.

Set fra et oppositionelt synspunkt var det imidlertid heldigt, at arbejds- og socialministeren netop, mens loven var til behandling, 19. marts 1946 udsendte et cirkulære, der standsede en række statsarbejder og statsstøttede offentlige arbejder. Hensigten med standsningen var at sikre de private erhverv tilstrækkelig arbejdskraft; men muligvis kunne Søren P. Larsen have undgået det besvær, han nu fik, hvis han havde varslet standsningen, så at det inden denne blev afgjort, hvilke arbejder der kunne få dispensation og derfor uden afbræk ville have været i stand til

at fortsætte. Det var i al fald, hvad regeringens støttepartier mente. Hans Hedtoft pressede naturligvis situationen for alt, hvad den kunne bære. Med henvisning til den harme, cirkulæret havde vakt især blandt arbejderne, stillede han et dagsordensforslag, der over for regeringen udtalte „sin alvorlige misbilligelse“ af cirkulæret. Der stod „misbilligelse“, ikke „mistillid“, men meningen var naturligvis den samme. Blev dagsordenen vedtaget, var Søren P. Larsen færdig som minister, hvad regeringen ikke havde kunnet holde til. Hedtoft ønskede heller ikke denne udgang på dette tidspunkt og vidste, at dagsordenen ville blive forkastet af VKR-partierne. Det skete også, da arbejds- og socialministeren gav tilsagn om at bruge dispensationer f.eks. ved arbejder, der havde indirekte betydning for andre offentlige foranstaltninger. Da Hedtofts dagsorden, der blev støttet af Aksel Larsen, var nedstemt og man vendte tilbage til selve loven om offentlige arbejder, blev denne da også enstemmigt vedtaget.

Hurtigt og forholdsvis glat gik i december 1945 en ændring i loven om mægling i arbejdsstridigheder igennem. Den betød indførelse af indtil 12 mæglingmænd til bistand for de tre forligsmænd, som erfaringsmæssigt under de store samlede overenskomstsituationer kun kunne overkomme at tage sig af de generelle problemer, mens de specielle spørgsmål svævede. Disse kunne nu henskydes til en mæglingmand. Arbejds- og socialministeren havde ved lovens endelige udformning taget vidtgående hensyn til De samvirkende Fagforbunds ønsker. Ved lov af 30. marts 1946 om ændringer i ulykkesforsikringsloven hævdedes satserne for dagpenge og erstatning til invalider – ganske vist ikke så meget, som Socialdemokratiet og DKP ønskede, men loven kunne dog vedtages enstemmigt. Det samme gjaldt, da man i juni 1946 vedtog at udvide området for de erhvervs sygdomme, der kunne be-

grunde krav om erstatning, med bl.a. kulilteforgiftning og hudsygdomme.

Den formentlig væsentligste sociale lov, Søren P. Larsen gennemførte, var dog de ændringer i folkeforsikringsloven, som stadfæstedes 4. juli 1946. Det gjaldt de økonomiske vilkår for alders- og invaliderentnyderne, som var en stor befolkningsgruppe, nemlig i 1946 212.000 aldersrentnydere og 42.000 invaliderentnydere, og problemet var derfor et, der kunne volde besvær, således som den politiske konstellation var. På dette område havde DKP med held taget et initiativ kort efter regeringens udnævnelse. Man havde da fra kommunistisk side fremsat et privat lovforslag om midlertidigt tillæg til alders- og invaliderentnydere samt kronisk syge. I hovedtrækkene accepterede arbejds- og socialministeren dette forslag, der blev lov 21. december 1945. Loven betød en udgift på 23,6 mill. kr., hvoraf staten skulle betale 14,8 mill. kr. Det var altså efter datidens målestok ikke noget ubetydeligt beløb, som DKP havde haft held til at overflytte. Og det held, som initiativet kronedes med, er et vidnesbyrd om kommunisternes styrke i 1945.

Imidlertid må man ikke glemme, at Venstre ved at undlade at stemme i 1933 havde banet vejen for Steinckes reform. Også mange af Venstres vælgere blev aldersrentnydere, når de overdrog gården til den næste generation. Ministeriet Knud Kristensen var altså ikke i nogen skyttegravsposition i denne sag.

Renten var vel pristalsreguleret, men udhuledes alligevel under krigen, hvorfor der var blevet stillet betydelige såkaldte rådighedsbeløb til disposition for kommunerne til brug for personlige tillæg. Hertil kom rabatordninger og i 1945 og 1946 engangstillæg. I februar 1946 offentliggjordes en betænkning fra et i 1942 nedsat udvalg, der stillede forskellige forslag om udvidet adgang til at tjene penge ved siden af aldersrenten, uden at denne blev

reduceret. Disse forslag og andre forbedringer optog ministeren i lovforslaget, der samtidig hævdede aldersgrænsen for retten til at modtage aldersrente fra 60 til 65 år undtagen for enlige kvinder. Loven betød en betydelig forhøjelse af ydelserne. Enlige kvinder blev stillet lige med enlige mænd. Regeringen havde for hovedstadsområdet foreslået 15% forhøjelse af grundbeløbene, folketingets flertal lagde 5% på. For de øvrige dele af landet blev stigningen endda større, idet man tilnærmede de tre hovedgrupper af kommuner (hovedstad, købstæder og land) til hinanden. Forholdstallene ændredes fra 100-83-65 til 100-85-72. Man ser altså, at landdistrikternes rentemodtagere fik den relativt største stigning. Herefter fik et ægtepar i hovedstaden 2.310 kr. om året, i købstæderne 1.965 kr. og på landet 1.662 kr. Hertil kom så 15 hl koks og beklædningsstillæg på 8% af grundbeløbet, mens til gengæld eventuelle personlige tillæg for de fattigste nedsattes fra 15 til 5%. Derudover indeholdt loven en række bestemmelser om tillæg i særligt tilfælde samt de nævnte bestemmelser, der gjorde det muligt at have en højere bindtægt og formue end hidtil. Også en forholdsregel, der kunne være til gavn for gamle bønder med lidt på kistebunden.

De samlede udgifter til alders- og invalide-rente udgjorde i finansåret 1945-46 ca. 339 mill. kr. Ministeriets forslag indebar forbedringer på 81 mill. kr., idet dog engangstillæg og rabatkort på tilsammen 54 mill. kr. samtidig faldt bort, men under folketingsforhandlingerne forhøjedes beløbet fra 81 til 120 mill. kr., fordelt med 77 mill. kr. til staten og 43 mill. kr. til kommunerne, idet engangstillæg og rabatkort stadig skulle bortfalde. Socialdemokratiet havde ønsket det samlede beløb øget med yderligere knap 50 mill. kr., men VKR-partierne ville altså kun gå til 120 mill. kr. Man kan også sige, at regeringen havde strakt sig vidt i denne sag. Selv om lovforsla-

gets principper var uforandrede, var ydelserne sat klækkeligt i vejret. Efter at forskellige socialdemokratiske og kommunistiske ændringsforslag var nedstemt, kunne loven til sidst vedtages enstemmigt.

Efter tilsvarende retningslinjer vedtoges samtidig ændringer i loven om offentlig forsorg, altså socialhjælpsloven. Og samme dato - 4. juli 1946 - stadfæstedes en ny lov om mælkehjælp til svangre kvinder, hvis indtægt var under sygekassegrænsen. Ministeren havde ønsket mælkehjælpsgrænsen sat ved en u-faglærts løn, hvilket ville give en årlig udgift på 2,4 mill. kr., men man nåede i folketinget hurtigt til enighed om den nævnte løsning, der fordoblede antallet af gravide mælkeudtagere, nemlig til 54.000 om året. Venstres vælgere leverede mælken, socialdemokraterne brugte den. Begge parter kunne da let finde hinanden og lade staten betale de 5,1 mill. kr. pr. år, loven kostede.

Udover det her omtalte vedtoges forskellige mindre love, f.eks. om udvidelse af den offentlige skolebespisning.

I den følgende rigsdagssamling tyndede det ud for Søren P. Larsen som for de andre ministre. I februar-marts 1947 behandlede man lov om ændringer i arbejdsanvisnings- og arbejdsløshedsforsikringsloven. Disse ændringer betød bl.a. en for arbejderne gunstigere dyrtidsregulering, og herom var der enighed. Men ministeriet havde ønsket en bestemmelse optaget i loven om, at arbejdere i forskellige fag kunne slutte sig sammen i landskasser, der blev ligestillet med almindelige arbejdsløsheds-kasser. Denne mulighed havde eksisteret før 1937. Bag de kryptiske ord skjulte sig hensynet til Kristeligt Dansk Fællesforbund, som Venstre gerne så lyst i kuld og køn. I al fald ville regeringen gerne demonstrere sin gode vilje. Formentlig har den på forhånd anset slaget for tabt på grund af De samvirkende Fagforbunds faktiske styrke og anerkendte

deltagelse i arbejdsmarkedsforholdenes regulering. Under lovforslagets behandling accepterede Søren P. Larsen relativt hurtigt, hvad VKR-flertallet kunne blive enig om, nemlig senere at søge hjemmel for en årlig bevilling på finansloven, „der kunne muliggøre et rimeligt tilskud til Kristelig Arbejdsløhedskasse“. Hermed havde Søren P. Larsen sikret sig et rimeligt tilbagetog.

I marts 1947 vedtog rigsdagen en lov om foranstaltninger til imødegåelse af ungdomsarbejdsløshed. Den byggede bl.a. på den i oktober 1945 nedsatte ungdomskommissions overvejelser, som var ret pessimistisk i sine prognoser helt frem til 1961. Efter loven kunne unge arbejdsløse henvises til praktisk arbejde. Var dette ikke muligt, kunne de sendes på arbejdstekniske ungdomsskoler. De sidste erstattede 1940-lovens betegnelse „ungdomslejlre“. 1947-loven var kun kommunisterne og – mirabile dictu – den konservative Poul Sørensen imod. Motivet var i begge tilfælde uvilje mod de arbejdstekniske ungdomsskoler.

Enstemmigt vedtoges derimod loven af 27. februar 1947 om offentlig støtte til anerkendte private opdragelseshjem. Af sådanne var der ca. 90 ud af i alt 350 hjem; de var ringere stillet økonomisk, både hvad angik løn til de ansatte og midler til behandling af de unge, som undertiden ligefrem antoges at blive tilbageholdt længere end nødvendigt, fordi de var en indtægtskilde. Ved forhandling frem og tilbage i folketingsudvalget lykkedes det altså at samle enighed om en ordning, der indebar øgede statsudgifter på godt 5 mill. kr.

Skal man karakterisere arbejds- og socialminister Søren P. Larsens socialpolitik og administration af samme, tør det vistnok slås fast, at den som forudskikket og nu forhåbentlig bevist ikke var præget af nogen asocial eller ufølsom holdning. Det ses alene af Socialdemokratiets stilling til de mange sociale lov-

forslag, ministeriet fremkom med. Søren P. Larsen – og dermed den hele regering – var villig til at fire og gøre indrømmelser, og denne kompromisvilje medførte en fortsat udbygning af velfærdsstaten. Muligt nok var man ikke særlig fantasifuld, og sikkert er det, at nye banebrydende principper blev ikke lanceret; men nogen socialpause var der ikke tale om. Kanhænde stigningstakten var en smule langsommere, end Socialdemokratiet og selvfølgelig også DKP ønskede. Men man havde en klar bevidsthed om, at der skulle være penge til det, man satte i gang.

Søren P. Larsen led imidlertid af et handicap, særlig ubehageligt for en politiker; han blev mere og mere tunghør. Under rigsdagsdebatterne måtte han sætte sig på tingsekretærens plads helt oppe under talerstolen for at kunne høre, hvad der blev sagt. Ganske vist spøjte han galgenhumoristisk med, at han slap for at høre en masse bavl. Men en skønne dag i det tidlige forår 1947, hvor arbejds- og socialministeriets love så godt som alle var igennem, kaldte Knud Kristensen Søren P. Larsen til sig og bad ham gå af. Knud Kristensen var i sådanne forhold helt usentimental, hvilket ikke nævnes til hans forklejning, da det både land og rige bedst, om dets ministre ikke kun kan læse og skrive samt tænke, men også høre og se. Søren P. Larsen var som de øvrige ministre tilhænger af, at sydslesvigerne fik afstemningsret, men han følte sig overbevist om, at der aldrig ville blive dansk flertal i Sydslesvig. Det er dog svært at sige, om denne skepsis har betydet noget for Knud Kristensen, men udelukkes kan det ikke.

Søren P. Larsen var naturligvis ked af sit endeligt som minister, men affandt sig dermed med det overskud af lune og kraft, han havde. Efter sin afgang traf han på Storebæltsfærgen en ven, der spurgte, hvordan det gik med hørelsen. Svaret lød: „Tak bedre. Nu kan jeg høre, at Knud Kristensen bliver kritiseret“.

Søren P. Larsen døde allerede i 1948. Han var med vennen og partifællen Harald Nielsens ord „som menneske og politiker gjort i ét stykke“. Med rod i den fynske befolkning var han en betydelig politiker af den type, der bringer folkets ønsker frem på tinge snarere end søger at opdrage dette. Til sin død virkede han for det folkelige frihedssyn, som altid har præget Venstre.

*

Til ny arbejds- og socialminister udnævntes gårdejer Jens Sønderup (f. 1894). Det var en klog og rigtig disposition, for var nogen minister driftssikker, så var det denne af alt og alle, også af sig selv, uimponerede vestjyde.

Jens Sønderup er født på Sønderupgård i Nørre Vium sogn. Den er på 100 tønder land, altså i virkeligheden en proprietærgård, der har været i slægtens eje i over 300 år. Han blev uddannet ved praktisk landbrug, og den boglige uddannelse, der ligger ud over syv år i en toklasset hverandendagsskole, har Sønderup erhvervet sig på Hadsten Højskole 1913-14 og Askov Højskole 1917-18. Men Sønderup har hele sit liv været en god læser, ja, faktisk studerende, ikke blot af landbrugsforhold og politik, men også af nationaløkonomi og historie. Han er typen på den kloge bonde.

Tidligt fik Sønderup ansvar for gårdens drift, da hans i øvrigt meget initiativrige far var svagelig. Det barske, forblæste land og det hårde slid har dog ikke berøvet Sønderup lune eller evnen til at smile, men grundtonen i hans holdning er en af pessimisme præget resignation over menneskets uforstand.

I det J. C. Christensenske Vestjylland, hvorfra Sønderup stammer, var det nærmest at betragte som omgængelse mod naturen ikke at være venstremand. Sønderup var da også som ung mand medstifter af Vestres Ungdom i Skjern-kredsen og 1919-25 formand for foreningen. 1920-27 var han tillige medlem af bestyrelsen for Skjern-kredsens Venstre. Hertil

kom andre lokale hverv: Nr. Vium menighedsråd 1930-34, sognerådet 1933-37 og skolekommissionen 1934-37. Tillidshvervenes art viser, at han var optaget af åndelige og kulturelle forhold. Ved sin opstilling i Skjern-kredsen havde han efter to afstemninger vundet over Knud Kristensen.

I 1935 kom Sønderup som nævnt sammen med Erik Eriksen og Ejnar Kjær i folkettinget. Han virkede da som en stilfærdig vestjysk bonde; samtidige iagttagere vurderede ham ikke til at blive en politiker af format. Hurtigt opdagede man dog, at Jens Sønderup sin godmodighed til trods ikke var nem at bide skeer med, og også, at han evnede at sætte sig ind i indviklede sager og dog bevare overblikket. Han kom i statens jordlovsudvalg i 1940, og i 1945 blev han næstformand for Vestres rigsdagsgruppe. Betydelige ordførerskaber betroedes ham i disse år.

Ved at udskifte Søren P. Larsen, hvis fynske lynne Knud Kristensen næppe helt forstod eller værdsatte, med Jens Sønderup, hvis jyske væsen til gengæld tiltalte statsministeren, havde regeringen ikke blot opnået fuldstændig dækning i forhold til det jyske Venstre; den havde også sikret sig en betydelig arbejdskraft, hvis folkelige kontakter og sunde dømmekraft var værdifulde.

*

I den sociale sammenhæng bør også minister for særlige anliggender Per Federspiel nævnes. Hans eneste lov var et tillæg af 12. juli 1946 til loven af 1. oktober 1945 om erstatning til besættelsestidens ofre. Tillæggets formål var dels at råde bod på forskellige enkeltproblemer, som var opstået ved kommunernes behandling af sager vedrørende tort og lidelse, dels at yde hjælp til de op mod 500 danske, der var begyndt at vende hjem fra allieret tjeneste og fra Det fjerne Østen, og som ikke faldt ind under erstatningslovens regler. Denne lov vedtoges enstemmig uden særlig debat.

Man må ikke af minister Federspiels enlige lov og hele tilbagetrukne rolle i rigsdagen og også i ministeriet slutte, at han ellers flød hen i den totale lediggang. Der var for ministeriet for særlige anliggender mange individuelle forhold vedrørende krigsramte personer, som krævede både grundig behandling og takt. At disse eventuelt lige så godt kunne være behandlet af socialministeriet, er en anden sag. Tidens syn på de sociale myndigheder krævede imidlertid, at anden verdenskrigs ofre behandlede i en anden regie. Det må også anføres, at det på denne tid var overordentlig vigtigt for ministeriet at have en god forbindelse til de kredse, modstandsbevægelsen repræsenterede.

Per Federspiel havde en klar forståelse for, at de særlige anliggender så snart som muligt burde normaliseres. Han er en af de få ministre – den eneste? – der har foreslået sit eget ministeriums ophævelse. 7. februar 1947 sagde han i et interview, at han i løbet af sommeren eller efteråret ville foreslå sit ministerium opløst, eftersom det ikke længere tjente noget praktisk formål. Ophævelsen skete også, men først da regeringen, som Federspiel var medlem af, var væltet.

*

Den større del af den virksomhed, indenrigsminister Ejnar Kjær udfoldede, var i virkeligheden af overvejende socialt tilsnit, idet f.eks. hele boligområdet endnu dengang hørte under indenrigsministeriet. Også på dette område fortsatte ministeriet den i de foregående år lagte linje, hvorefter staten på alle måder trådte hjælpende til.

Allerede i december 1945 kom således efter enstemmig vedtagelse en lov om ekstraordinære byggelån. Baggrunden for denne lov var materialemangelen, der undertiden medførte, at et igangsat byggeri gik i stå, hvorved bygherren kom i vanskeligheder. Her kunne staten nu yde byggelån på 80-90% af grundpris

og håndværkerudgifter. Prisen for loven var 20 mill. kr., som dog kunne forhøjes med tilslutning af rigsdagen.

Den helt afgørende, socialt betingede bygge- lov var dog loven af 30. april 1946 om byggeri med offentlig støtte. Siden 1938 havde staten stillet 318 mill. kr. til rådighed for boligbyggeri, såvel til parcelhuse som til kommunalt og socialt boligbyggeri, og for erhvervsmæssigt byggeri. I alt var der på denne måde opført 46.200 lejligheder svarende til halvdelen af alt boligbyggeri i de nævnte otte år. Men det var ikke nok. Boligmangelen var stor. Der havde formentlig været en skjult bolignød i 1930'erne, selv om der var tomme lejligheder. Mange unge måtte bo hos forældre og nogle ældre hos deres børn, fordi de ikke havde råd til egen lejlighed. Med stigende indtægter øges kravet til bolig, og denne mekanisme mærkedes nu. Mange fægtede sig frem selv og skaffede sig en bolig, som var utilfredsstillende; andre gav op og gik til kommunen. 1. januar 1946 opgjordes antallet af familier under kommunal boligforsorg til ca. 4.000 eller ca. 17.000 personer, hvoraf halvdelen var børn. Indenrigsministeriets byggeudvalg af 1940 og dets udvalg af 1941 vedrørende statens forhold til byggeriet var i 1945 begge enstemmigt gået ind for, at staten fortsat skulle støtte byggeriet både for at afhjælpe bolignøden og for at fremme beskæftigelsen. Støtten burde gives som lavt forrentede statslån. Dette synspunkt sluttede ministeriet sig til. Hvad andet kunne det gøre? Det var utænkeligt, at nogen regering kunne komme igennem med at ville lade boligbyggeriets finansiering være et staten uvedkommende område. Hverken Venstre eller de konservative havde hjertet med i denne lovgivning; de radikale havde vel visse økonomiske anfægtelser, men ville dog, når alt kom til alt, se bort fra dem og lægge vægten på de sociale hensyn, altså snarere trække over mod Socialdemokratiet. Re-

geringen gjorde derfor en dyd af nødvendigheden, prisgav endnu nogle liberale principper og fremsatte et forslag, som efter en vis DKP- og Dansk Samling-kritik og efter en række ændringer tiltrådt af ministeren dog til sidst blev vedtaget enstemmigt.

Efter loven, der gjorde staten til den største långiver på byggemarkedet, stillede der i otteårsperioden fra 1946-47 til 1953-54 100 mill. kr. årligt til rådighed til udlån til socialt præget byggeri. Af disse penge skulle 75 mill. kr. gå til kommuners og boligselskabers byggeri, 20 mill. kr. til parcelhusbyggeri og 4 mill. kr. til forsamlingshuse, børneinstitutioner m.v. Det forretningsmæssige byggeri, som man havde hjulpet ved den midlertidige lov af 9. april 1941, blev til en vis grad sorteper. Det kom ikke med i loven, men Kjær fik et tilsagn om, at der på de årlige finanslove skulle bevilges støtte til forretningsmæssigt boligbyggeri i det omfang, forholdene nødvendiggjorde. En minister må bestandig leve efter devisen: Lidt er bedre end ingen ting.

Det følgende år udbyggedes boliglovgivningen yderligere med loven af 15. marts 1947 om boligbyggeri med særlig byggemåde, hvorved staten kunne give lån på 85-90 % til ultraditionelt byggeri, som ellers ikke kunne få lån, og ved loven af 4. juni 1947 om lån til forandring af ældre ejendomme med henblik på at øge antallet af lejligheder. I første tilfælde skulle ministeren hente pengene efter behov på de årlige finanslove, i det andet stillede 2 mill. kr. til rådighed pr. år.

I tråd med denne lovgivning var den enstemmige vedtagelse af forlængelse af loven af 22. august 1945 om tvungen boliganvisning. På dette område havde Socialdemokratiet stillet et mere vidtgående lovforslag, men da indenrigsministeren viste sig imødekommende under behandlingen, trak socialdemokraterne deres forslag tilbage. Boliganvisningsloven forlængedes igen for ét år i 1947 med yderligere

begrænsninger i ejernes rettigheder. 31. maj 1946 vedtoges også enstemmigt en forlængelse af lejeloven, hvorefter man opretholdt de begrænsninger i adgangen til opsigelse og til at forhøje huslejerne, der var gældende for boliger udlejet før 1. september 1939. Nu kom der yderligere den indskrænkning i husejernes dispositionsret, at de skulle have kommunalbestyrelsens samtykke til at sammenlægge en del af en lejlighed med en anden, ligesom de måtte tåle, at lejere af en lejlighed over tre værelser kunne fremleje en del af lejligheden. Lejeloven strammedes allerede i december 1946 yderligere med hensyn til indskrænkning i ejernes opsigelsesrettigheder, og den forlængedes på ny for et år i maj 1947 med visse mindre ændringer, bl.a. gående ud på, at også enkeltværelser m.v. udlejet efter 1. september 1939 var underkastet samme regler som de ældre boliger.

Sluttelig skal det i forbindelse med boligsektoren nævnes, at der ved lov af 19. marts 1947 oprettedes et institut for byggeforskning med den bestemte opgave at søge at forbedre og billiggøre byggeriet.

Som boliglovgivningen i Danmark overvejende er socialt betinget, således rækker også lovgivningen om sundhed og sygdom i høj grad ind på det sociale område. Det gælder f.eks. loven om lægeundersøgelse af børn, som indenrigsminister Kjær fik gennemført i april 1946; i henhold til denne lov kunne børn i den ikke-undervisningspligtige alder gratis få foretaget ni forebyggende helbredsundersøgelser. For 4,6 mill. kr. pr. år fik velfærdsstaten enstemmigt en ny forgrening.

Indenrigsminister Kjær overtog ved sin tiltrædelse et efter tidens forhold veludbygget sygehusvæsen. I hvert amt fandtes nu mindst ét centralsygehus, og der var tb-stationer alle vegne.

Loven om sygehusvæsenet af 27. februar 1946 rummede derfor ikke nogen nyskabelse.

Den betød en betydelig forøgelse af de tilskud, som staten og den fælleskommunale udlig-ningsfond ydede til de kommunale sygehuse, nemlig fra ca. 17 mill. kr. til ca. 40 mill. kr. årligt. Ved lov af 4. juni 1947 skaffedes en længe tiltrængt forbedring af de sindssyges kår. Også dengang hinkede forsorgen for de sindssyge, der jo ikke over for regering og rigsdag taler med egen mund og ej heller sætter kryds på valgdagen med egen hånd, men må virke gennem andre, bagefter. Sindssygehospita-lerne var således over 50 år gamle, og bortset fra et niårigt ombygningsprogram til 2,9 mill. kr. for sindssygehospitalet i Risskov var der ikke sket meget. Nu kom der skred i udviklin-gen, idet den nye lov indebar 15 mill. kr. til et nyt sindssygehospital i Brønderslev, 10,2 mill. til ombygning af hospitalet i Viborg og 2,5 mill. til en børnepsykiatrisk afdeling i Risskov. Placeringen af det nye hospital i Brønderslev var ikke problemfri, idet stærke kræfter i stedet ønskede det anbragt i Hjørring eller Ålborg, hvis specialiserede sygehusvæ-sen kunne samarbejde med sindssygehospita-let. Men indenrigsministeren, der jo var fra Brønderslev – og skam få den, der tænker ilde om det – savnede ikke argumenter for, at netop Brønderslev var det bedst tænkelige sted, ligesom han mente, at speciallægerne nemt burde kunne køre de 27 km fra Ålborg eller de 23 fra Hjørring. Udvalget delte sig i denne lokalpolitisk vigtige sag uafhængigt af partifarve, men ikke af valgkreds, i fire mindretal, der – nævnt efter størrelse – gik ind for Brønderslev, Hjørring, Ålborg og Nørre-sundby. Ministerens farligste fjender var nogle af hans egne partifæller, der til det sidste kæmpede for Hjørring. Men Brønderslev tog stikket hjem, og uagtet den lægelige kritik, der var blevet rejst herimod, var det vigtigste nok, at der nu skabtes behandlings-muligheder for et stort antal syge vendelboer.

I et andet indenrigsministerielt anliggende

delte folketingsmedlemmerne sig endog så utraditionelt, at kommunisterne støttede de konservative. Det gjaldt loven om bekæmpelse af kønssygdomme. Mens ingen var modstan-der af denne bekæmpelse, mente Socialdemo-kratiet og Venstre, at alene embedslægerne skulle tage sig af den, mens radikale og konser-vative af effektivitetshensyn mente, at også de praktiserende læger for offentlig regning burde kunne behandle veneriske patienter, og hertil sluttede DKP sig. Ministeren fik dog loven igennem i den form, han havde ønsket.

Indenrigsminister Kjær måtte også bakke med indfødsretssager. Disse kørte normalt rutinemæssigt, men efter 1945 måtte man ændre reglerne for automatisk opnåelse af dansk statsborgerskab, fordi man f.eks. ikke ønskede at give danske SS-medlemmers tyske hustruer dansk statsborgerskab. Besvær voldte også loven om kommunale valg. Der var vel eni-ghed om, at sådanne burde udskrives så hurtigt som muligt, fordi DKP ved valgene i 1943 havde været udelukket; men hele sagen blev hurtigt til et spørgsmål om, hvem der kunne placere sig bedst med hensyn til en nedsættelse af valgretsalderen til 21 år eller eventuelt kun til 23 år. Heri indgik de mest subtile taktiske manøvrer, især spørgsmålet om folkeafstem-ning og en sådans procentsatser. Efter mange forvirrende afstemninger endte sagen som af ministeren ønsket med kommunevalg i marts 1946 efter de gældende regler, dog at personer involveret i frihedskampen ikke behøvede at opfylde de ellers krævede skattebetalingsbe-tingelser.

Ganske som Søren P. Larsen måtte inden-rigsminister Kjær indordne sig under mindretalsregeringens vilkår, idet han dog udnyttede de muligheder, der lå, ved en smidig forhand-lingstaktik.

Var Ejnar Kjær stærk i en forhandling og djærv og robust af væsen, så var hans helbred dog ikke stærkt. Da hans anden rigsdagssam-

ling var til ende, døde han 18. juni 1947 kun 54 år gammel. Venstre mistede derved en stor arbejdskraft, rigsdagen en betydelig parlamentariker.

*

Til ny indenrigsminister udnævntes 1. juli 1947 Niels Ejler Arnth Jensen (1883-1966), hvad der var noget af en oprejsning, siden det ikke i 1945 lykkedes at få ham anbragt på forsvarsministerposten. Ved hans udnævnelse sagde Knud Kristensen til ham, at han ikke skulle regne med at være fæstet for livstid, og det kom også til at holde stik; fire måneder senere var regeringen væltet. Arnth Jensen var en af Venstres veteraner, en kendt rigsdagspolitiker, hvis ry befæstedes af Bo Bojesens tegninger i „Politiken“ af „Venstrevikingerne“, hvor Arnth Jensen var fast figur under betegnelsen Arnth Rorsmand. Han var født som søn af brugsuddeleren i Gerlev ved Slagelse og blev både førstelærer (1908-38) og sognerådsformand (1917-29) i sit fødesogn. Forinden havde han taget lærereksamen fra Vordingborg Seminarium og været lærer ved Ryslinge Højskole.

Han var grundtvigsk præget og stærkt optaget af det folkelige ungdomsarbejde. Han virkede som foredragsholder, ledede gymnastik- og aftenskole og var medstifter af og formand for De vestsjællandske Ungdomsforeninger.

Dette arbejde ledte naturligt over i De danske Skytte- og Gymnastikforeninger. For disse folkelige landboforeninger udførte han et meget stort organisatorisk arbejde, som gav ham en betydelig position. Han blev medlem af Skytte- og Gymnastikforeningernes overbestyrelse i 1926 og dens formand fra 1934 til 1963.

Sideløbende hermed gik et landspolitisk virke. Fra 1918 var han Venstres kandidat i Slagelse-kredsen, og medlem af folketinget

som suppleant blev han i 1927. Han sad der til 1957 som repræsentant for Sorø amt.

Arnth Jensen var en typisk venstremand, solidt forankret i sin vestsjællandske fødeegn; han var ikke de store syners mand, men en ægte folkelig politiker.

*

Indenrigsminister Arnth Jensen sad så kort, at han ikke nåede at sætte sit præg på indenrigsministeriet. Han fremsatte 1. oktober 1947 forslag om ændringer i valgloven, så at folketingets medlemstal øgedes med to mandater til 151, ligesom han bebudede et forslag om at give Færøerne endnu et folketingsmandat, hvorved tingets samlede tal ville nå det i grundloven foreskrevne maksimum. De to mandater skulle gå som tillægsmandater i hovedstadsområdet. Her kom Arnth Jensen svært op at køre, fordi aviserne 27. september havde oplyst, at Venstre i København overvejede at konstituere sig som selvstændigt parti og derved udnytte valglovens bestemmelser, der ville give et sådant parti mulighed for at få andel i tillægsmandaterne, hvis antal indenrigsministeren altså nu foreslog udvidet for, som han sagde, at råde bod på det forhold, at hovedstadens befolkning var øget kraftigere end det øvrige lands. Den var for tyk for alle øvrige partier, som ikke blot pure nægtede at lave andet om på valgloven end at indføre bestemmelser om hjælp til blinde vælgere og om lukketid for hovedstadens valglokaler, men også med Bertel Dahlggaard som talsmand fik vedtaget en dagsorden, som indenrigsministeren måtte tage imod, men som Venstre undlod at stemme for. Den havde også brodd direkte mod regeringspartiet, idet den på skruet rigsdagsdansk hævdede, at oprettelsen af Hovedstadens Venstre var i strid med valglovens mening og hensigt og kun var et udslag af, at Venstre ville tilrane sig mandater, som rettelig tilkom de andre partier. Angrebene

regnede ned over regeringen og Venstre, som forsyningsminister Axel Kristensen, der var dybt involveret i oprettelsen af Hovedstadens Venstre, forsvarede som en anden Sven Duva. Uagtet Arnth Jensen ikke fik den ønskede udvidelse af tillægsmandaterne igennem, indsamlede Hovedstadens Venstre på få dage de nødvendige 10.000 underskrifter, så at det til det forestående folketingsvalg kunne anmeldes som nyt parti.

*

Minister for offentlige arbejder Niels Elgaard måtte i foråret 1946 som sine forløpere og efterfølgere lægge ryg til takstforhøjelser såvel for postvæsenet som for DSB. Han fik ligeledes rutinemæssigt rigsdagens samtykke til på de årlige finanslove at søge tilskud til dækning af vanskeligt stillede privatbaners underskud. I februar 1946 vedtog rigsdagen efter forslag fra Elgaard at overtage færgeruten Fåborg-Mommark. Det var et underskudsforetagende, men på Sydfyn lagde man megen vægt på at bevare ruten, og der argumenteredes også for, at det ville være „nationalt beskæmmende“, hvis man opgav en rute, der var blevet etableret efter genforeningen.

En besværlig sag havde trafikministeren med hensyn til sikringen af de stærkt truede Limfjordstanger ved Agger, hvor der var flere forslag, både om fuldstændig lukning og om forskellige sikringsmetoder – alle meget dyre. Der var dog i den i 1937 nedsatte kommission et lille flertal for at bevare gennemsejlingen. Efter mange og lange overvejelser gik ministeriet ind for en løsning, der indebar, at man lukkede Aggertangen, men forsynede den med sluser og moler. Det var et projekt til ca. 100 mill. kr.

Ligeledes vedtoges i første samling en lov om civile lufthavne. Den klassificerede dem i A- og B-havne (statens) og landingspladser

(kommunale). Loven bemyndigede ministeren til – ganske vist efter bevilling fra finansudvalget – at anlægge en offentlig lufthavn ved Århus samt at købe lufthavnene i Ålborg, Esbjerg og Rønne. Det sidste skete, men Århus har aldrig fået sin lufthavn.

Bortset fra loven om Aggertangen var det ikke store eller udgiftkrævende love, Elgaard havde stået fadder til. I den anden rigsdags-samling blev det endnu mindre såsom ekspropriationer til et fjerde spor mellem Hellerup og Holte, mens f.eks. et forslag om at yde 27 mill. kr. til modernisering af privatbanerne blev slyttet af det nedsatte folketingsudvalg. Men tiden var også en anden. Den private bilkørsel var dårlig nok kommet i gang, så at samfundet endnu ikke var begyndt at lide af trafikelefantiasis, hvis symptomer er feberagtigt byggeri af motorveje, bilfærger, broer, tunneler og tilsvarende gadegennembrud m.v. Trafikflyvningen var endnu i sin vorden. Vi var stadig stolte af den gamle Lillebæltsbro og Storstrømsbroen og af vore få røde lyntog og ellers tilfredse med damplokomotivernes betjening. Alene det at kunne rejse i et frit land . . .

*

En af de ministre, der fik sin sag for – hvilket udtryk vel kan forsvares, når talen er om rettens forhold – var justitsminister Elmquist. Hans udnævnelse faldt, netop som kritikken mod sommeren 1945's strenge straffe var ved at vinde gehør. Men utålmodigheden var stor både hos dem, der stadig krævede drakoniske straffe under den resterende del af retsopgøret, og dem, der som tidligere retspræsident og justitsminister Svenning Rytter rasede mod væsentlige sider af udrensningens principper og former. Det skal i øvrigt anføres, at kampen mod retsopgøret blev den gamle politikers svanesang. I Venstres gruppemøder talte han udførligt sin sag uden at få nogen til-

slutning. Man forstod vel, hvad han sagde, men anså det for politisk ugørligt under de herskende forhold at følge ham. Svenning Rytter gik ud af landstinget i 1947, han døde i 1957 i en alder af 82 år. Hans store tid var perioden som amtmand over Færøerne under første verdenskrig og som justitsminister i 1920'erne. Han var en dybt konservativ natur, der med misbilligelse så på udviklingen, som den formede sig i hans sidste 20-30 år.

Uagtet Rytter altså efter sine partifællers mening gik for vidt i sin kritik af retsopgøret, var man i alle politiske partier enige om, at en modifikation var påkrævet. Allerede i 1945 fik Elmquist da også gennemført den første mildnelse. Det skete ved en ændring af det retsplejetillæg, der havde gjort det obligatorisk at fængsle enhver, der sigtedes for overtrædelse af straffelovstillægget vedrørende landskadelig virksomhed. Denne bestemmelse havde medført en overfyldning af fængslerne. Pr. 24. november 1945 sad 17.000 personer bag lås og slå. Af disse var ca. 6.000 almindelige fanger, og 11.000 var landssvigere; af disse sidste var ca. 9.500 varetægtsfanger. Der åbnedes nu mulighed for, at de ufarlige varetægtsfanger kunne løslades, mens de afventede domfældelse.

I november 1945 nedsatte justitsministeren et sagkyndigt udvalg, der skulle overveje ændringer i straffelovstillægget under indtryk af de indhøstede erfaringer. En af de bestemmelser, der var i søgelyset, var den, som forudsatte, at der skulle idømmes mindst fire års fængsel, medmindre der forelå formildende omstændigheder. Tanken havde været, at kun grovere forbrydelser skulle omfattes af denne bestemmelse; men anklagemyndigheden bragte også mindre graverende forseelser for retten, der så idømte lavere straf end fire år, skønt der i og for sig ikke forelå formildende omstændigheder. I en vis forstand havde domstolene altså lavet loven om. Hertil kom, at

personer straffet i august 1945, altså i begyndelsen af retsopgøret, var blevet idømt strengere straffe end dem, der for tilsvarende forseelser havde været så heldige først at blive dømt i december. Det sagkyndige udvalg afgav betænkning 14. januar 1946, og otte af dets medlemmer foreslog en række lempelser, som Elmquist kunne tiltræde; men af hensyn til folkestemningen og de politiske muligheder afsvækkede han udvalgets forslag noget. Udvalget havde til eksempel foreslået anvendelse af betingede straffedomme, hvad justitsministeren ikke turde præsentere rigsdagen for.

I rigsdagen vedtoges der yderligere lempelser til straffelovstillægget af juni 1945. Ministeren havde bl.a. ønsket den fireårige mindstestraf sat ned til kun ét år, men folketinget satte minimumsstraffen til to år – dog mindre, når der var formildende omstændigheder. Disse forelå bl.a., hvis handlingen var begået før 29. august 1943, hvis gerningsmanden var ung, tilhørte det tyske mindretal, eller hvis han havde ladet sig hverve i udlandet. Reglerne for prøveløsladelse og rettighedsfortabelse lempedes også. Loven blev i folketinget vedtaget mod DKP's heftige protest, men også mod Socialdemokratiets mere beherskede, af tidligere justitsminister Busch-Jensen ledede modstand. Han mente ikke, at nogen var dømt med urette, og ej heller, at nogen var dømt for strengt. Men straffelovstillægget var jo også hans værk, og han havde som justitsminister til november 1945 haft et medansvar for dets anvendelse. I folketinget stemte Socialdemokratiet imod. I landstinget markerede tidligere justitsminister Steincke en distance i forhold til Busch-Jensen, og det endte med, at socialdemokraterne i landstinget undlod at stemme. I virkeligheden kunne vel de fleste socialdemokrater tiltræde ændringerne, men som forholdene var, tilkendegav de det kun ugerne. Ved lov af 1. juni 1947 lempedes yderligere reglerne for generhvervelse af bor-

gerlige rettigheder, herunder bl.a. reglerne for at erhverve næringsbrev og modtage alders- og invaliderente.

Tjenestemandsdømstolens virksomhed var blevet kritiseret på samme måde som det egentlige retsopgør. De konservative fremlagde i august 1946 et forslag om ændringer, som tiltrådtes af finansminister Thorkil Kristensen, under hvem denne lovgivning hørte, og i juni 1947 oprettedes derfor en ankedømstol for tjenestemandssager.

Krigens efterslæt sås også i justitsminister Elmquists lov af 12. juli 1946 om straf for krigsforbrydelser begået i Danmark af udlændinge i tysk tjeneste. Det var en særlig straffelov, som indførtes efter allieret forbillede. Ministeren havde ønsket en første instans bestående af ekstraordinære domstole sammensat af en dommer og en officer, mens en appeldomstol skulle bestå af tre dommere, en folkeretskyndig og en officer. Men disse særdomstole erstattedes under rigsdagsbehandlingen af de ordinære domstole. Strafferammen gik op til livsstraf.

Ved våbenloven af 12. juli 1946 søgte man at normalisere reglerne for besiddelse af skydevåben, af hvilke der var flere ude blandt folk end på noget andet tidspunkt. Glatløbede haglgeværer og salonrifler, som var blevet inddraget under besættelsen, blev atter givet fri, men justitsministeren fik nu tilladelse til mod fuld erstatning også at beslaglægge våben, som den pågældende havde tilladelse til at have. Undtaget fra lovens bestemmelse var til de radikales fortrydelse hjemmeværnsforeningerne og De danske Skytte-, Gymnastik- og Idrætsforeninger, der til gengæld var underkastet en række restriktioner for våbnes opbevaring og anvendelse. Bortset fra de af krigen skabte helt anormale forhold har Danmark modsat USA aldrig hyldet princippet „hver mand sin skyde“.

Loven af 12. juli 1946 om borteblevne var

også en følge af krigstidens særlige forhold. Mens ægteskabsloven gav regler for skilsmisse, når den anden ægtefælle var forsvundet, benyttede man sig endnu af en forordning fra 1817, når det gjaldt den arv, der ved skifte skulle udlægges til en fraværende, og en forordning fra 1839, når det drejede sig om behandlingen af en borteblevns formue. Under krigen forsvandt så mange, at urimeligheden i 1839-lovens lange frister fremtrådte særlig grelt. Det virkede også utidssvarende, at 1839-loven ikke betragtede en bortebleven som død, selv om hans formue blev skiftet. 1946-loven indførte nu et i svensk og finsk ret kendt, men i dansk ret hidtil ukendt begreb, nemlig afsigelse af dødsformodningsdom, hvorefter den borteblevne ved dom kan anses for død, hvilket medfører en række praktiske fordele for de efterladte.

I samlingen 1946-47 tørrede det som for ministerkollegerne også ud for justitsminister Elmquist. Han fik dog lov til ved en ændring i ægteskabsloven at lade en mand ægte sin afdøde hustrus datter af et tidligere ægteskab, selv om han havde fællesbørn med hustruen.

I marts 1947 satte en typografstrejke lovgiverne i en ny og besværlig situation, som nødvendiggjorde en midlertidig lov om kundgørelse af love m.v. En sådan var og er nødvendig, for at en lov kan træde i kraft. Nu kunne kundgørelsen midlertidigt ske i radioen.

Et mere omfattende lovkompleks var det forslag til en ny arvelov, som justitsminister Elmquist fremsatte i landstinget i december 1946, og som bl.a. medførte nogle moderate begrænsninger i de da eksisterende fem arveklasser, men i øvrigt en række nye praktiske bestemmelser. Det var et forslag, som landstinget gik til med den største grundighed, og det var da heller ikke nået over i folketinget, før regeringen var væltet. Det samme gjaldt et forslag om en ny skiftelov og en ny fremmedlov.

Til sidst skal nævnes, at heller ikke justitsminister Elmquist undgik en af de åbenbart med mellemrum tilbagevendende debatter om politiets hemmelige kartoteker. Formentlig ud fra den historisk set ikke ubegrundede anskuelse, at DKP's medlemmer fyldte godt op i politiets kartoteker, var det også i 1947 dette parti, der førte an. Den kolde krig var begyndt og kastede også sine skygger ind over Danmark. Partiet stillede en forespørgsel, som justitsministeren afviste. Han svarede, at der ikke førtes kartoteker, hvor der ikke forelå mistanke om forbrydelse eller om handlinger rettet mod statens sikkerhed eller mod ro og orden. Enhver justitsminister gruer for en sådan debat, thi ifølge sagens natur kan man ikke give hemmelige oplysninger fra sig. Derfor er mulighederne for at kaste et suspekt skær over politi og justitsministerium og det demokratiske system betydelige, hvilket selvfølgelig vil blive udnyttet, når lejlighed byder sig. For resten er kritik af politiet ikke forbudt ved lov. Her – i marts 1947 – sprang Arne Sørensen til og søgte at stille sig foran DKP ved et dagsordensforslag om at afvikle det politiske politis virksomhed inden 31. marts 1948. Det fik han intet ud af, for alle medlemmer undtagen Dansk Samlings stemte for en af venstremanden Thisted Knudsen stillet dagsorden, i henhold til hvilken der blev nedsat et 17-mandsudvalg, som skulle modtage underretning om det politiske politis virksomhed siden 5. maj 1945. Da DKP ville få hele to mand i et sådant udvalg, kunne også de stemme for forslaget.

*

Skoleloven af 1937 forudsatte et ret betydeligt byggeri i form af udvidelser af de bestående skoler. Krigen med deraf følgende penge- og materialemangel havde sat dette arbejde i stå. Da krigen var forbi, havde ca. 350 skoler fået foretaget tilbygninger med faglokaler

m.v. Men der forelå for endnu 500 skoler klare byggeplaner, så snart penge og mursten kunne skaffes. Yderligere ville mindst 1.000 skoler melde sig. Til sådanne arbejder ydede staten tilskud og lån, og undervisningsminister Hartling fik nu sat gang i dette arbejde igen ved at skaffe bevillinger og gøre tilskudsreglerne mere animerende for kommunerne.

Han styrkede videre amtsskolekonsulenternes stilling, forbedrede kommunelærernes avancementsmuligheder og gennemførte en friskolelov, der var den første samlede lovgivning om denne helt specifikt danske skoleform. Baggrunden for loven var den afsmitning, 1937-lovens forbedringer for den offentlige skole skabte. Man ønskede ikke fra politisk side at lade friskolen i stikken, så at den blev en sekundaskole med ringere lokaler og lærere, der var dårligere stillet end kommunelærerne. Friskolernes antal var i øvrigt vigende: I 1940 var der 338 friskoler med 11.664 elever, i 1944 313 med 10.571 elever. Men på landet stod friskolen enkelte steder stærkt, og endnu stærkere var den tradition, at de grundtvigsk-koldske skoletanker, friskolen byggede på, burde beskyttes. M. R. Hartling foreslog som et kompromis mellem forskellige forslag, at staten gik ind med et tilskud på $\frac{2}{3}$ af friskolernes udgifter, hvilket betød en stigning i statstilskuddet fra knap 1 mill. kr. til 2,5 mill. kr. Socialdemokratiet, som foretrak den offentlige skole, besværede sig over dette forhold, og dets ordfører sagde, at man snarere burde kalde skolerne stats-skoler, og at man hellere burde bruge pengene til en statslig forsøgsskole. Efter visse indrømmelser kunne Socialdemokratiet dog også stemme for denne lov. Socialdemokratiet var i denne sag presset til en velvillig indstilling, fordi det samtidig gik ind for, at det sønderjyske, offentlige tyske skolevæsen, som senere skal omtales, skulle være privat, men på rimelige vilkår.

I den følgende samling gennemførtes love, der øgede statens tilskud til de private seminarier, realskoler, gymnasier, folkehøjskoler og landbrugsskoler samt husholdningsskoler, så at lærerne lønmæssigt kom på niveau med den offentlige skoles lærere, ligesom der for at afhjælpe lærermangelen gennemførtes en 2¹/₂-årig læreruddannelse for studenter og en lov, der begrænsede timetallet en smule for førsteklasserne. Baggrunden var, at de store årgange nu begyndte at melde sig. Nævnes skal det også, at M. R. Hartling i 1946 fik vedtaget en lov, der gjorde det obligatorisk at ansætte skolelæger ved samtlige landets skoler.

Et særligt problem frembød de tysksprogede kommunale skoler i Sønderjylland. De var blevet lukket straks efter 5. maj 1945, og først ved lov af 21. december 1945 blev der tilvejebragt en midlertidig ordning, hvorefter eleverne foreløbig anbragtes i særklasser i de danske kommuneskoler. Det drejede sig om ca. 1.100 børn. Derimod fik de tysksprogede privatskoler lov at fortsætte; deres ca. 400 elever kunne dog ikke undervises, fordi de tyske læreres forhold var til undersøgelse. Den midlertidige lovgivning afløstes 12. juli 1946 af en endelig lov. Dennes tilblivelse var bevæget og delte folketinget efter helt andre skillelinjer end sædvanligt. Loven medførte i korthed den tysksprogede kommuneskoles definitive forsvinden. Herefter skulle tysksindedes børn kun kunne undervises i privatskoler af lærere med eksamen fra et dansk seminarium, og fristen for oprettelse af nye privatskoler blev sat så kort, at den i praksis betød, at mindretallet måtte sende sine børn i offentlige danske skoler. Det var, hvad Venstre, Socialdemokratiet, DKP og Dansk Samling var blevet enige om. Modstandere af loven var derimod Retsforbundet, Det radikale Venstre og et konservativt mindretal bestående af Christmas Møller og hans trofaste væbner Flemming Hvidberg. De to sidste fandt, at

den tyske kommuneskole aldrig havde udøvet nogen påviseligt skadelig virkning, at den offentlige skole var undergivet mere kontrol end den private, at loven diskriminerede det tyske mindretal, som de facto ikke fik de samme rettigheder som andre borgere i Danmark, og at ordningen kunne vendes mod det danske mindretal i Sydslesvig. Dette standpunkt delte de radikale, om end de brugte andre ord. Jørgen Jørgensen sagde bl.a., at den i 1920 etablerede ordning ikke var et udtryk for, hvad tyskerne havde gjort sig fortjent til, men for højsind og retsind.

Sådanne argumenter havde dog ingen vægt 1945-46. Mindretallet opfattedes nord for Kongeåen og blandt mange syd for – især tilflyttere uden forståelse for grænselandets særlige problemer – som forrædere, der ikke burde nyde godt af den offentlige danske skole. Rent bortset fra de større kontrolmuligheder i kommuneskolen skal ordet „privatskole“ tages cum grano salis, eftersom privatskoler i Danmark, hvad finansieringen angår, er lidet private, idet de overvejende betaales af det offentlige. Der var altså reelt tale om en folkepsykologisk begrundet straf, som i grunden ikke var hensigtsmæssig ud fra et dansk synspunkt. Loven kom dog snart til at fungere til mindretallets tilfredshed.

Tid efter anden opstår affærer, som uanset det isolerede tilfældes begrænsede samfundsmæssige vigtighed let politisk kan få en betydning, der er større end mange reformer. De rider en minister som en mare og irriterer hans eller hendes embedsmænd, samtidig med at partisekretærene nervøst måler brevposten i tommer og telefonopringningerne i timer. En sådan affære slap undervisningsminister Mads Hartling heller ikke for.

1. april 1945 udnævnte Københavns skoleinspektion kommunelærerinde Inger Merete Nordentoft til skoleinspektør ved Katrine-dalsskolen, og 30. oktober indvalgte Dan-

marks kommunistiske Parti hende i folketin- get. Hun havde i den periode, hvor undervisningsminister M. R. Hartling var formand for de københavnske kommunelærere, været formand for Københavns Kommunelærerinde- forening, som den hed i hine tider, hvor køns- adskillelsen praktiseredes også på det organi- satoriske område. Selv håndhævede hun ikke dette princip strengt, for i december 1945 søgte hun orlov fra skolen, fordi hun, der var ugift, skulle have et barn. Det havde natu- rligvis været det letteste for hende selv at gå stille med dørene, men det fandt hun for- argeligt, eftersom det ud fra hendes moral- opfattelse var en kvindes ret at føde de børn, hun ønskede. I dag ville det næppe vække of- fentlig forargelse, og det er formentlig svært for mange nu at forstå det røre, der opstod dengang. Men affæren bør anstændigvis vur- deres ud fra moralopfattelsen, som den var for 30 år siden. Et møde blandt forældrene i december 1945 gav hende med 270 stemmer mod 54 et tillidsvotum, hvorimod de to kø- enhavnske lærerorganisationer misbilligede hendes indstilling til ugifte mødre. Derpå blev der holdt en almindelig afstemning blandt forældrene, og den gav 1.258 for og 701 imod hendes forbliven.

Nu kom der for alvor gang i affæren. Indre Missions formand, Chr. Bartholdy, proteste- rede i februar 1946 imod Inger Merete Nord- tofts syn på ægteskabet; de københavnske lærere og lærerinder fordømte med stort fler- tal hendes adfærd, og i maj viste en ny for- ældrefastemning, at hendes flertal var ved at forsvinde. Skoledirektionen bestemte dog, at hun skulle blive, men at såvel børn som lærere kunne flytte til andre skoler. Hermed var sagen moden til rigsdagen, ihvorvel bl.a. hovedstadens skolevæsen siden stormen på København i 1659 nød stor uafhængighed af regeringen. To konservative, nemlig Flem- ming Hvidberg, professor, dr. theol., og Vilh.

Fibiger, Indre Missions mand på tinge, stil- lede i fællig en forespørgsel til undervisnings- ministeren om, hvad han agtede at foretage sig i anledning af skoledirektionens afgørelse. Forespørgernes synspunkt, som Hvidberg gjor- de rede for, var, at skoleloven af 1937 udtrykke- ligt fastslog, at folkeskolen skulle udvikle og styrke børnenes sans for de etiske og kriste- lige værdier og gennem undervisningen ind- skærpe, at ægteskabet er det fundamentale i samfundets opbygning. Lidet anende, at han selv få år efter skulle sidde med en lige så ubehagelig sag i hænderne, og endnu mere uvidende om, at en partifælle en snes år senere skulle give både pornografi og aborter fri, konstaterede Hvidberg, at man nu stod ved en korsvej: „Til den ene side: det gamle grundlag. Til den anden side: nye principper, som kan få skæbnsvanger betydning for vor skole og vort folk“.

For undervisningsministeren var det en såre ubehagelig sag; han var på den ene side personligt enig med forespørgerne, men på den anden side afskåret fra at gribe ind over for Københavns skoledirektion, medmindre rigsdagen gennemførte en lovændring, og dette var et, sagens realiteter taget i betragt- ning, meget tungt våben at bruge, sandsyn- ligvis uanvendeligt, fordi det ikke ville kunne samle flertal i folketinget. Men mange af Venstres vælgere var dybt forargede over, at en skoleleder, der havde ansvaret for opdra- gelsen af store drenge og piger, kunne tillade sig en sådan opførsel. Hartling trådte derfor vande, da han 21. juni 1946 besvarede fore- spørgslen. Han sagde, at det afgørende ikke var, at „en kvindelig lærerinde“ var blevet mor uden for ægteskab, men at det i dette til- fælde var blevet lagt offentligt frem for at kon- stituere en ny moral, hvilket Hartling fandt uredeligt, da en skoleleder ifølge loven skulle hævde den kristne moral og ægteskabet som bærende for et sundt samfundsliv. Han mente

derfor, at det ville blive nødvendigt for den nyalgte skoledirektion at tage sagen op igen.

Herefter stillede Hvidberg og Fibiger forslag om en dagsordensresolution, der henstillede til ministeren at drage omsorg for, at skoledirektionen bragte sin afgørelse i overensstemmelse med det grundlag, hvorpå folkeskolen hvilede.

Den socialdemokratiske ordfører forsvarede skoledirektionens suverænitæt, men også ægteskabet. Han fandt i det hele den specielle sag kompliceret. Der måtte kunne tages hensyn til enkelttilfælde, sagde han. Socialdemokratiet ville altså ikke springe på den konservative vogn; men det var helt åbenbart, at også socialdemokratiske vælgere overvejende var imod Inger Merete Nordentoft. Derimod karakteriserede Mogens Fog affæren som et udslag af rent og skært hykleri.

Længe havde sveden perlet på Jørgen Jørgensens pande, for formuleringen af 1937-lovens mål, som nu blev holdt op, var hans og ikke kun indsat for et syns skyld, hvilket de konservative naturligvis havde skelet til. Men der var også i hans parti en tradition for frisind. I gruppen måtte han tage førergreb på Kirsten Gloerfelt-Tarp for at få hende ned i salen og bidrage til den radikale fordømmelse af skoledirektion og frk. Nordentoft. Da de konservatives dagsorden var praktisk uopfyldelig, stillede Jørgen Jørgensen da sammen med Venstre en afværgedagsorden, der kun opfordrede ministeren til at foranledige, at den nye skoledirektion tog sagen op. Den blev vedtaget af alle partier undtagen Socialdemokratiet og DKP, hvorhos dog skal bemærkes, at der var 35 fraværende.

Skoledirektionen ønskede imidlertid fortsat ikke at gribe ind over for Inger Merete Nordentoft, og debatten om sagen fortsatte mange måneder endnu, men fortrinsvis uden for Christiansborg. Den endte med, at den pågældende skole blev delt, idet en ekstra skoleinspektør blev ansat, under hvem de utilfredse

forældre og lærere kom til at sortere. Sagen er omtalt så fyldigt her, dels fordi den kan stå som et eksempel på en forespørgselsdebat, dels fordi den er et udtryk for moralopfattelsen dengang og for politikernes ængstelige hensyn-tagen hertil.

•

Kirkeminister Hermansen var i al fald ifølge sine erindringer ikke imponeret af arbejdet i ministeriet. „Det var jo i virkeligheden kun et stærkt udvidet provsti . . .“, siger han. Det synes, som om embedsmændene var glade for hans udnævnelse, fordi man nu vendte tilbage til den gamle departementale stil. Arne Sørensen havde ølkasser i kontoret og overvejende redaktionen af „Morgenbladet“ i tankerne. Departementschefen sammenlignede menagen med Wallensteins lejr; men krigen var jo også knap nok forbi.

Gransker man lovgivningsarbejdet og rigsdagsforhandlingerne, kan man undre sig over, hvad en kirkeminister får tiden til at gå med – i al fald sammenlignet med finansministeren. Carl Hermansen kunne dog pege på, at han i juli 1946 fik gennemført love om folkekirkens lønningsvæsen, men de var en del af den almindelige tjenestemandslvgivning, som blev vedtaget på dette tidspunkt, og altså noget, ministeren kunne relativt let til. Selv fremhæver Carl Hermansen nedsættelsen af en salmebogskommission i maj 1946 som det væsentligste fra sin første ministerperiode.

Men den politisk mest interessante sag var og er dog hele problemet om kvindelige præster. Allerede i december 1945 fik Carl Hermansen besøg af en deputation af kvinder – blandt dem senere kirkeminister Bodil Koch – der bad ham om at fremsætte lovforslag om kvinders adgang til præsteembeder. Han havde intet imod kvindelige præster, men som den politiske og teologiske pragmatiker, han var, ønskede han ikke at fremkomme

med nogen lov, før det var nødvendigt. Med alle de kirkelige berøringsflader, han havde, vidste han meget vel, at der ville opstå en vældig larm, som kun kunne skade roen i folkekirken og genere regeringens tilværelse.

Debat undgik kirkeministeren ikke, og i forbindelse med et uvæsentligt lovforslag (om afskaffelse af sønderjyske præsters studieophold i Tyskland) tog han anledning til at præcisere sit og altså dermed regeringens syn på problemet. Det gik i al sin enkelhed ud på, at så længe en bestemt situation, der krævede sin løsning, ikke forelå, var der ingen grund til at lovgive. Tværtimod, for en lang række menighedsråd havde sendt adresser til ministeriet om ikke at ændre loven, og den ene kvindelige fængselspræst, der fandtes, var tilfreds med de muligheder, hun havde. Set i et kirkehistorisk perspektiv var den socialdemokratiske ordfører, tidligere kirkeminister Johannes Hansens opfattelse interessant. Han sagde nemlig, at kirken selv, ikke rigsdagen, burde bestemme, om kvinder skulle kunne blive præster, mens Mogens Fog var traditionens vogter: Når et land som Danmark havde, hvad han kaldte en statskirke, burde det være landets rigsdag, der havde ansvaret for kirkens sager og kunne give adgang også for kvinder til kirkens embeder. Til dette standpunkt sluttede Jørgen Jørgensen sig.

Det var forpostfægtningen, og Carl Hermansen har utvivlsomt opsendt en stille bøn til Vorherre om, at den egentlige kamp måtte finde sted under hans efterfølger. I stedet blev det ministerens egne venner, der troppede op i ministeriet og ønskede cand. theol. Johanne Andersen udnævnt til præst for Nr. Alslev valgmenighed. Carl Hermansen fremsatte derfor i december 1946 i folketinget et forslag om at ændre den gældende lov om præsters ansættelse således, at kvinder kunne blive præster på vilkår, at der var flertal derfor i hvert enkelt menighedsråd i det pågældende pasto-

rat. Et flertal bestående af DKP, Socialdemokratiet og Det radikale Venstre ønskede imidlertid, at mænd og kvinder skulle stilles fuldstændig lige, mens de konservative mente, at rigsdagen én gang for alle skulle fritages for afgørelse i spørgsmål, der greb ind i kirkens indre forhold, og derfor ønskede en kirkeforfatning. Flertallet foretrak imidlertid den førstnævnte løsning om lighed, og dette accepterede kirkeministeren, om end uden glæde, da han forudså uro om lovens praktiske anvendelse. Rigsdagen fastholdt altså sin ret som folkekirkens øverste organ, og kvinderne nåede på endnu et punkt ligestilling, i første omgang vel overvejende formelt, snart efter også reelt. Men Carl Hermansen havde ret i, at den ubetingede ligestilling, som især Jørgen Jørgensen havde ivret for, kort tid efter skabte vanskeligheder, som først efter megen strid blev overvundet.

*

Da vi i samlingsregeringens tid blev optaget i FN, understregedes det, at vi hermed havde opgivet vor traditionelle neutralitetspolitik. Men da Tyskland var slået og delt i zoner mellem stormagternes besættelsesstyrker, og da Øst og Vest endnu ikke havde erklæret hinanden kold krig, var det ret beset relativt problemfrit at sige, at vi ikke længere var neutrale.

Nogen vestblok var der ikke tale om at vi i givet fald ville slutte os til. Tværtimod talte man om, at vi kunne være formidlere mellem Øst og Vest. Gustav Rasmussen delte denne opfattelse, og han tog som sin forgænger, Christmas Møller, også afstand fra en nordisk blok, da denne kunne befrygtes at fremkalde en sovjetrussisk uvilje, som måske især ville forværre Finlands situation.

Et særligt problem, der i denne sammenhæng kunne tilsige os at gå på listefødder i forholdet mellem Øst og Vest, var den sovjet-

russiske besættelse af Bornholm. Officielt opretholdt den danske regering en positiv og optimistisk mask: russerne var vore venner, og efter deres egne udsagn var de russiske tropper kun midlertidigt stationeret på øen. Men i de interne rådslagninger var bekymringen ikke ubetydelig. Man søgte på forskellig måde ad diplomatisk vej at virke for troppernes fjernelse, og dette i forbindelse med, at den sovjetrussiske regering formentlig fæstede lid til både Christmas Møllers og Gustav Rasmussens erklæringer om, at vi ikke ville tilslutte os en vestblok, gjorde, at russerne i marts-april 1946 rømmede øen. Forinden havde de i en note til den danske regering givet tilsagn om rømningen, dersom danske tropper straks ville blive sendt til øen, og dersom vi ville give tilsagn om „uden nogen som helst fremmed medvirken at opretholde dansk administration på øen“. Dette var jo, hvad man hele tiden havde gjort, og afkrævningen af tilsagnet var utvivlsomt sket ud fra et ønske om, at Bornholm skulle være et pant på de danske stræders neutralisering. Men som altid, når det gælder Sovjetunionens motiver, er man henvist til at gætte. Formentlig har man på det pågældende tidspunkt prioriteret Norden lavt, fordi man troede at kunne beherske udviklingen i hele Tyskland, og fordi man med indlemmelsen af Königsberg havde skudt grænsepælene ved Østersøen langt frem mod vest. Hvad der ville være sket, hvis russerne havde opholdt sig på Bornholm blot året efter, unddrager sig bedømmelse.

I den anden ende af vore besiddelser lå Grønland, der som omtalt havde fået amerikanske baser ved Kauffmanns aftale, som senere var blevet bekræftet af den danske regering. Her gik det modsat Bornholm. USA måtte, som månederne gik, prioritere Grønland højere og højere. Da Gustav Rasmussen i december 1946 var i USA for at deltage i FN's generalforsamling, blev han lige før sin

hjemrejse kaldt til udenrigsminister Byrnes, der sagde ham, at baserne på Grønland var en livsbetingelse for USA. Han så tre muligheder: USA overtog Grønlands forsvar eller forpagtede baserne på 99 år eller købte Grønland af os. Det sidste forekom ham mest rationelt, men var til gengæld også den eneste mulighed, Gustav Rasmussen kategorisk afviste at gå ind på. Da udenrigsministeren var kommet hjem, sendte Kauffmann den danske marineattaché, kommandør Kjølsten, til Danmark for at forklare den danske regering, at Byrnes' udtalelse var alvorligt ment, fordi Grønland lukkede et hul i USA's forsvar, men også for at sige, at det russiske krav om baser på Svalbard gjorde det opportunt at vente lidt med en afgørelse af det grønlandske spørgsmål. Kort efter begyndte der at gå rygter i den danske presse om, at vi overvejede at sælge Grønland. Gustav Rasmussen dementerede med god grund, men fandt selvfølgelig ingen anledning til at nævne noget om, at USA's udenrigsminister havde været inde på tanken. Senere besluttede regeringen, at en ophævelse af Kauffmanns Grønlandstraktat skulle forhandles. Men inden man kom i gang for alvor, begyndte den kolde krig, og problemet ændrede karakter også for os. Først med vor tilslutning til Atlantpagten fandt det sin løsning.

Udenrigspolitisk satte vi i denne fase vor lid til, at FN ville blive udviklet til et universelt sikkerhedssystem, som vi måtte yde vor støtte. Herom var der en usædvanlig enighed rækkende fra DKP til Det konservative Folkeparti, og Gustav Rasmussen kunne derfor i FN slå fast, at vi ville påtage os de byrder, som vort bidrag til en kommende international retsordning nødvendiggjorde. Hvor meget det var, kunne ingen vide noget som helst om. Enhver debat om en dansk forsvarsordning var altså i virkeligheden udelukket. Alt flød. I et sådant tilfælde er der kun ét at gøre,

nemlig – som J. C. Christensen gjorde i 1902 – at få en forsvarskommission nedsat, hvortil alle ubekvemme spørgsmål kan henvises, indtil tiden er moden til problemets løsning. Et forslag om en sådan kommission fremkom forsvarsminister Harald Petersen da også med 1. marts 1946, og dens nedsættelse vedtoges enstemmigt den følgende måned.

Med andre ord var grundlaget for forsvarrets ordning stadig 1937-lovene om hær og søværn, og da disse ikke skønnedes at række til, og da yderligere tyskernes ran helt havde fjernet 1937-ordningens materielle grundlag, så fik forsvarsminister Harald Petersen ved lov i marts 1946 bemyndigelse til på en række punkter at fravige forsvarslovens bestemmelser, både hvad angik antallet af indkaldte, materielanskaffelser og forsvarsudgifternes højde.

Netop på denne tid begyndte modsætningerne mellem Øst og Vest at træde frem. Jerntæppet var ved at gå ned, og under finanslovdebatten 28. november 1946 lod Harald Petersen forstå, at dersom FN ikke fungerede efter sin hensigt, så måtte vi med egne midler søge at undgå en gentagelse af 1940-situationen. I virkeligheden tydede meget da på, at vi kunne komme til at befinde os i samme neutrale position som den, vi var i før 1940.

At regeringen var forsvarsvenlig, og at den fandt den nuværende tilstand utilfredsstillende, fremgik klart af forsvarsministerens udtalelser. Uagtet de radikale stadig opretholdt førkrigsholdningen, sagde Harald Petersen f.eks. i en tale 19. februar 1947, at dersom vi hindrede, at Danmark blev et militært tomrum, så skabte man også forudsætninger for at bevare vor handlefrihed. Før krigen havde vi en mobiliseringsstyrke på 120.000 mand, sagde forsvarsministeren, men nu kun materiel til ca. 20.000 mand, og vore forsvarsudgifter var i forhold til nationalindkomsten under det halve af Norges og Sveriges.

Nogen form for afklaring nåedes ikke i denne fase, og det eneste konkrete, som Harald Petersen lagde navn til, var i grunden udsendelsen af en dansk brigade til Tyskland. Ideen hertil var i første række Christmas Møllers; han fandt, at vi nok kunne lette briternes byrder ved at lade danske soldater aflaste dem med hensyn til besættelsen af Tyskland. Allerede i samlingsregeringens tid var der givet et tilsagn om at stille en division på 11.000 mand. Men da vi måtte trækkes med det store antal flygtninge, vogte grænsen og passe godt på Bornholm foruden på vor bestrængte økonomi, ja, så lykkedes det os ved forhandlinger med den britiske regering at få antallet af besættelsestropper reduceret til 4.000 mand, hvilket var, hvad man kaldte „en modificeret brigade“. Brigadeloven, der stadfæstede 4. juni 1947, indebar, at Danmark af briterne købte materiel for ca. 1,5 mill. £ og lejede for ca. det samme beløb. Kun DKP stemte imod loven, der også tjente som en slags afbetaling af militær gæld til de allierede for en krigsindsats, der i høj grad havde været til gavn også for os.

Betød vort medlemskab af FN usikkerhed om konsekvenserne for forsvarrets ordning, var der ingen tvivl om, at det i løbet af 1946 medførte vor tilslutning til en række af FN's underorganisationer som UNRRA for hjælp og genopbygning, Den internationale Valutafond, Verdensbanken, FAO til fremme af levnedsmiddelproduktion, UNESCO for undervisning, videnskab og kultur samt FN's mellemfolkelige domstol. Rigsdagens vedtagelse af denne betydelige udvidelse af Danmarks deltagelse i internationalt samarbejde skete enstemmigt.

•

Under statsministeren selv hørte de statspolitiske relationer til Færøerne, og forholdet til disse grønne øer kom til at volde regeringen

problemer. 1940-45 var Færøerne besat af briterne og afskåret fra forbindelse med Danmark. Med tilslutning fra lagtingets flertal gennemførtes en midlertidig styrelseslov, hvorefter amtmanden styrede øerne i samarbejde med lagtinget. Under krigen eksporterede færingerne fisk til Storbritannien til gode priser, og hertil kom, at briterne betalte for besættelsen modsat tyskerne i Danmark. Isolationen fra Danmark og de gode indtægter var baggrunden for, at den eksisterende selvstyrebevægelse blev styrket.

Da krigen var forbi, stod det klart, at det ville være uacceptabelt for hovedparten af færingerne at vende tilbage til førkrigstidens tilstand, hvor Færøerne var et dansk amt. I januar 1946 forhandlede en færøsk lagtingsdelegation i København med den danske regering. Færingerne var som altid i dette forhold indbyrdes uenige, og den danske regering stillede derfor et kompromisforslag, der søgte at forene Sambandspartiets og Socialdemokratiets synspunkter. Folkeflokket, der ønskede selvstyre, var utilfreds med forslaget, som kun blev accepteret af de to andre partier, fordi Knud Kristensen erklærede, at man ikke kunne strække sig videre „inden for rigshædens grænser“.

Den danske regerings forslag indebar retten til eget flag, ligestilling af færøsk og dansk sprog, egen skattemyndighed, ret til at afgøre de anliggender, som man selv betalte for, og fortsat støtte fra Danmark til sociale og kulturelle formål, havne- og vejbyggeri m.v. Forvaltningen skulle underlægges et landsstyre bestående af en rigsombudsmand, som afløste amtmanden, og fire lagtingsmænd. Ordningen, der i forhold til den gamle amtsstatus indebar en ikke ubetydelig grad af selvstyre, lå ikke langt fra den, der blev vedtaget i 1948.

Men inden man kom så vidt, var der mange genvordigheder. Den færøske forhandlingsdelegation kunne nemlig ikke skaffe flertal for

forslaget i lagtinget. Efter forslag fra Folkeflokket afholdtes da 14. september 1946 en folkeafstemning, men i en form, der mod Folkeflokkens vilje kun opstillede alternativerne: løsrivelse eller regeringsforslaget. Afstemningsresultatet viste, at færingerne var delt i tre lige store grupper: 5.499 stemte for regeringsforslaget, 5.660 for løsrivelse, mens ca. 5.900 blev hjemme.

Det var et dårligt resultat set ud fra næsten enhver synsvinkel. Dels var mange åbenbart ligeglade, dels var der vel et mikroskopisk flertal for løsrivelse, men gjort op på den anden led kunne det siges, at kun 32 % af befolkningen havde stemt for løsrivelse.

Knud Kristensen erklærede imidlertid dagen efter afstemningen som „sin personlige opfattelse“ – et begreb, der senere vil blive lejlighed til at vurdere – at løsrivelsesflertallet måtte betyde, at Danmark og Færøerne skiltes, som vi havde lovet dem. „Vi har ingen glæde af færingerne, hvis de ikke vil være sammen med os, og vi må respektere flertallet for løsrivelse. Der må nu komme forhandling i fordragelighed om, hvordan en adskillelse skal foregå“, sagde statsministeren.

Det var en forhastet udtalelse. Afstemningsresultatet var så tvetydigt, at det havde været klogere, om Knud Kristensen havde efterlevet sit valgspog: A plejer at tænke, før A taler. Der var da heller ikke enighed i ministeriet. Blandt dem, der mente, at man snarere burde forhandle med færingerne for at få dem til at blive, var Thorkil Kristensen.

Imidlertid skete der 18. september 1946 det, at lagtingsformanden, Thorstein Petersen, erklærede Færøerne for et selvstændigt rige, ligesom han proklamerede lagtingsvalg. Herved fik den danske regering et udgangspunkt for at komme om ved folkeafstemningen, idet denne ikke, hverken folkeretligt eller statsretligt, uden videre gav lagtinget ret til straks at iværksætte løsrivelse. De øvrige danske par-

tier delte denne opfattelse. Lagtingsflertallet fortsatte dispositioner viste, at det var til sinds at føre løsrivelsen igennem, og den danske regering opløste da 24. september 1946 lagtinget.

Samtidig hermed sammensattes en dansk rigsdagsdelegation med landbrugsminister Erik Eriksen som formand og Vilh. Buhl, Jens Sønderup, A. M. Hansen, Halfdan Hendriksen, Robert Mikkelsen, Viggo Starcke og Robert Størnøse som øvrige medlemmer. Thor-kil Kristensen havde foreslået, at også Carl Hermansen, der jo var bekendt med øerne og talte færøsk, kom med; men Knud Kristensen afviste dette forslag med ordene: „Nej, A vil ikke have Hermansen, han er jo gift med Færøerne“. Om delegationen, der afgik til øerne 28. september, er i øvrigt at sige, at den var godt sammensat og dygtigt ledet, men den havde det ikke let, fordi kun Sambandspartiet og Socialdemokratiet ville forhandle med den. Delegationen fik etableret nyttige kontakter og forberedt vejen for fortsatte drøftelser efter valget. Inden dette blev det meddelt, at den danske regering var parat til at give flere indrømmelser.

Valget 8. november 1946 gav lagtinget en anden sammensætning, som ligefrem ved tingets åbning medførte, at der for første gang i dets historie udrabtes et leve for Danmark. Sambandspartiet og Socialdemokratiet fik 10 mandater, Folkeslokken 7 og det gamle moderate Selvstyreparti 2. Hermed var der flertal for at bevare fællesskabet med Danmark, og 12. maj 1947 kom en lagtingsdelegation til København. 16. juli 1947 enedes dens flertal om at acceptere et 14-punktsforslag, der udbyggede den danske regerings tidligere fremsatte tilbud. 9. september 1947 accepterede lagtingets flertal med 12 stemmer mod 7 forslaget til hjemmestyrelse, og i oktober 1947 rejste et lagtingsudvalg til København for at forhandle om lovens detaljer. Mens den var i

Danmark, faldt ministeriet Knud Kristensen, og færdigbehandlingen skete under ministeriet Hedtoft, der også førte loven igennem til vedtagelse 23. marts 1948.

Alt besværet havde ministeriet Knud Kristensen haft, og den endelige lov svarede nøje til forliget af 16. juli 1947, og dette lå igen ikke langt fra den danske regerings udspil i januar 1946. Under hele den lange forhandlingsfase var det lykkedes på dansk side at bevare enighed. Da først Knud Kristensen havde sluppet sin „personlige opfattelse“, fandt man hurtigt sammen om en ordning, der registrerede den tredeling, folkeafstemningen havde vist, så at man på den ene side ikke svigtede de færinger, der anså forbindelsen med Danmark som værdifuld, og på den anden side i al fald efter dansk målestok øgede Færøernes selvstændighed betydeligt. Hjemmestyreløven betød i realiteten anerkendelsen af en færøsk nation. Hjemmestyreløven har da også vist sig så fleksibel, at den stadig uforandret er i kraft og har dannet rammen om en rolig udvikling af det dansk-færøiske forhold.

*

Det beror på en subjektiv vurdering, hvor godt eller hvor dårligt en regering klarer sig. Hvis målestokken for en mindretalsregering som Knud Kristensens er dens evne til at bevare sine støttepartiers tillid og undgå at komme i ødelæggende kamp med oppositionen, dens evne til at få gennemført en lovgivning på felter, som ud fra en kontinuitetsbetragtning synes at kræve statsmagtens indgreb, samt til at bevare sine egne tilhængeres og vælgernes tillid, uagtet man må gå på kompromis – hvis altså dette er en brugbar målestok, må svaret for ministeriet Knud Kristensen være, at det i grunden klarede sig godt. Venstre fik bl.a. lejlighed til at dokumentere, at det på trods af sin statsminister, der var endnu mere agrarisk i sin fremtræden end

storbonden Madsen-Mygdal, ikke førte klassepolitik.

Og hele denne succes satte Knud Kristensen over styr på grund af en Sydslesvig-politik, der – uden at gavne de danske sydslesvigere – vel gav en kortvarig partigevinst, men dog satte Venstre udenfor indenrigspolitisk og drev de radikale tilbage i armene på Socialdemokratiet, hvor mange af dem – sandt nok – helst ville være.

Sydslesvig-spørgsmålet havde i det mindste fire sider: udviklingen i landsdelen, den danske regerings politik, den danske oppositions politik og endelig briternes syn på hele denne komplicerede udvikling.

I 1928 var der 2% nazister i Slesvig. I 1932 var der under indtryk af krisen, som ramte en landbrugsprovinc som Slesvig særlig hårdt, 64% i Flensborg dog aldrig over 47%, mod 45% i Tyskland som helhed. Ved folkeafstemningen i 1920 havde i anden zone 12.800 stemt dansk (heraf alene 8.944 i Flensborg), svarende til ca. 20% af områdets befolkning. Ved valget i 1924 var tallet nede på 6.761 og i 1933 på 1.781; men nu var den nazistiske forfølgelse begyndt, og tallet kan ikke tages som et sandt udtryk for det danske mindretals størrelse. Medlemstallet i den danske Slesvigsk Forening ændrede sig på samme måde. I 1923 var der ca. 7.000 medlemmer, i 1945 2.728, hvoraf de ca. 2.000 i Flensborg. I efteråret 1945 var medlemstallet på ny ca. 7.000; men i løbet af 1946 voksede det til ca. 62.000 (hvoraf 27.000 i Flensborg), og ved det første offentlige valg 13. oktober 1946 stemte ca. 80.000 dansk, formentlig svarende til godt 50% af den hjemmehørende befolknings stemmer; ved landdagsvalget 20. april 1947 nåede stemmetallet 99.000, svarende til knap 60%.

Det er såre nemt at raillere herover og, som det også skete, tale om „Speck-Dänen“, hvorved sigtedes til, at væksten i det danske stemmetal skyldtes ønsket om at få danske levned-

middelpakker, eller i et videre perspektiv, at alene materielle årsager drev stemmetallet i vejret. Det er for nem en konklusion. Historikeren Lorenz Rerup har i sin bog om grænsen sagt, at en drivkraft var, at sydslesvigerne kunne se: „Her et Tyskland, der lå på sine egne gerninger, hist et Danmark, der var blevet et folkehjem, mens Tyskland havde ødet sine kræfter på oprustning og krig“. Det danske samfund øvede efter ragnarok'et, som jo var det andet på mindre end 30 år, en stærk tiltrækning især på de sydslesvigere, der var socialt svagt stillede. Trangen til at bekende sig til danskheden skyldtes da en kombination af psykologiske, kulturelle og sociale årsager og i mindre grad snævert materielle grunde. Sydslesvigerne ønskede i 1945-46 fred for enhver pris. Tyskland havde til overflod vist, at det ikke var dets sag, mens Danmark forekom dem som en idyl.

Dette brogede billede kompliceredes yderligere af de østtyske flygtninge, af hvilke der i maj 1945 var mindst 227.000 i Sydslesvig, et tal, der senere steg til knap 300.000, da Potsdam-aftalerne fordrev de tyskere, der var bosat øst for Oder-Neisse-linjen. Heroverfor stod en hjemmehørende befolkning på formentlig ca. 370.000. Intet andet sted i Tyskland var flygtningepresset så hårdt; de menneskelige, bolig-mæssige og øvrige sociale og økonomiske problemer var næsten uoverskuelige.

Alle disse problemer skulle håndteres af det britiske militærstyre, som viste en betydelig uvidenhed om et grænselands særlige problematik. De britiske guvernørers enkle lære var den, at eftersom den danske regering 9. maj 1945 havde erklæret, at grænsen lå fast, var den potte ude. Man kunne til nød acceptere en lille klub „gamle danskere“, men hvad der var derudover, kunne kun tjene til at vanskeliggøre forholdet til flygtningene og de tyske partier. Uviljen mod det danske mindretal som politisk parti hang utvivlsomt sammen

med, at man fra britisk side ønskede at undgå Weimar-Tysklands partisplittelse. Der var dog også internationale hensyn bag de britiske officerers ønske om ro, ikke kun magelighedshensyn. Den britiske regering ønskede nemlig intet røre om Kielerkanal-problematikken. Storbritannien var formentlig ikke uvillig til at internationalisere Kielerkanalen mod fordel andre steder som f.eks. ved Dardanellerne, men sådanne syntes russerne i sommeren 1946 mindre villige til at indrømme. Hertil kom, at konkurrencen mellem Øst og Vest om at sikre sig tyskerne som allierede så småt var ved at begynde. Derfor sluttede Foreign Office i det store og hele op bag militærregeringen. Alle disse forhold i de ydre konjunkturer er overbevisende fremlagt i politologen Bjarne W. Frederiksens bog om Danmarks Sydslesvig-politik. Men hvad der i dag synes næsten selvfølgeligt set i et historisk perspektiv, kan i samtiden meget vel have forvoldt store erkendelsesmæssige vanskeligheder.

Mens den danske regering og rigsdag nok kunne registrere de konkrete udslag, som de ydre konjunkturer gav sig i navnlig den britiske holdning, så var det vanskeligt, til dels umuligt, at erkende i 1946-47, hvad stormagterne egentlig ville, fordi de slørede deres hensigter. Det var derfor vanskeligt for danske politikere at se, hvilke reelle muligheder der forelå for en grænsepolitik, som gik ud over intet som helst at foretage sig og altså undlade enhver intervention, det være sig med hensyn til flygtninge, administrativ adskillelse af Slesvig og Holsten og hjælp til det danske mindretal, for slet ikke at tale om en eventuel grænserevision. Ikke alene regering og rigsdag, men også den offentlige opinion overdrev formentlig de muligheder, vi havde over for det slagne Tyskland.

I løbet af sommeren 1945 var aktivistkredse gået i gang med ved forskellige former for

agitation at skabe interesse for Sydslesvig forud for valget. Størst betydning havde Sydslesvigsk Udvalg, der til samtlige husstande udsendte en valgavis med titlen „Det brændende Spørgsmaal“, og som foranstaltede en underskriftindsamling, ved hvilken underskriverne gik ind for, at Sydslesvig frigjordes fra tysk overhøjhed. Den havde før valget passeret over 100.000 underskrifter og nåede i løbet af januar 1946 en halv million. Mangt og meget kunne minde om 1919-20. De samme personer handlede på samme måde. Eksempelvis sendte den konservative grænsepolitikker Holger Andersen i september 1946 et memorandum til de politiske direktører i det franske udenrigsministerium. Det havde dog ingen effekt. Betydningsfuld herhjemme var derimod formentlig den stemning for en mere aktivt præget dansk udenrigspolitik, som kredse i modstandsbevægelsen var eksponenter for. Et sådant folkeligt røre måtte gøre indtryk på politikerne, og vi har da også set, hvorledes Knud Kristensen i forbindelse med valget tog tonen højere end de konservative, om end Christmas Møller ved som udenrigsminister at foretage forskellige demarcher over for det britiske udenrigsministerium for at få det til at lette det danske mindretals vilkår søgte at tage vinderen ud af Venstres sejl.

Selv om nogle af Venstres udtalelser før valget viste, at partiet var begyndt at lægge en anden fortolkning i 9. maj-erklæringen, end der var tilsigtet ved dens udarbejdelse, var ministeriets tiltrædelseserklæring af 22. november 1945 dog moderat. Den vedkendte sig selvbestemmelsesretten, gav tilsagn om støtte til sikring af den sydslesvigske befolknings ret til et frit folkeligt liv og lovede hjælp til at fjerne flygtningene. Der var intet om, at grænsen lå fast, og selv om de radikale, af hvis velvilje regeringens liv ahang, ikke var glade for det, regnede de med, at udeladelsen var en indrømmelse til vælgerstemninger, som de

sammen med Socialdemokratiet nok skulle kunne styre.

Hvad Knud Kristensen tænkte om problemet og dets betydning for regeringens muligheder, ved vi ikke. Ej heller ved vi noget om, hvad hans motiver har været til i løbet af 1946-47 at lede sin regering ind på den selv-morderiske linje. Knud Kristensens viden om det sydslesvigske spørgsmål var uhyre begrænset, og han kunne stille sine omgivelser spørgsmål, som røbede en elementær mangel på kendskab til de nationale og geografiske forhold i den landsdel, til hvis fremtid han så at sige knyttede sin og sit partis politiske eksistens. Da en delegation af sydslesvigere søgte statsministeren, spurgte denne således, om man talte dansk i Holsten.

Endnu i januar 1946 var han ifølge kirke-minister Carl Hermansen inde på tanken om at optage de radikale i regeringen. Hermansen tager dette som et udtryk for, at det sydslesvigske spørgsmål endnu ikke „var en brændende ild i hans kappefold“. Men snart efter gik det hurtigt. Carl Hermansen og med ham Svend Thorsen har anlagt den vurdering, at han ville bruge Sydslesvig-spørgsmålet til at komme bort fra den statsministerpost, han ikke magtede. Carl Hermansen har berettet, at han en morgen traf Knud Kristensen uden for partiværelset, han så træt og sløj ud. Til Hermansen sagde han da: „A ka itt sov. Det er ansvaret, der tynger mig“. Sandt er det, at han manglede det overblik over stats-sagerne, som en statsminister bør have, og at ministermøderne ofte var en lidelse for del-tagerne. Thorsen formulerer på dette grund-lag den opfattelse, at „statsminister Knud Kristensen, skønt også han kendte glæden ved magt, efterhånden blev grebet af en politisk dødsdrift... Tungt knuset af en situation, der var ham „over evne“, og meget træt styrede han mod regeringens selvdåd og mod sin per-sonlige flugt ind i myten, hvis luftige og smig-

rende verden er meget lettere at leve i end i den reelle“.

Alle vidnesbyrd fra ministre og embeds-mænd synes at bekræfte, at Knud Kristensen ikke formåede at bære en regeringschefs tunge byrder. Men som Svend Thorsen i det samme essay også siger om Knud Kristensen: „Han ved meget vel at spille sine kort i den rigtige rækkefølge, og han lægger dem undertiden på bordet med en hård tommelfinger. Taktisk instinkt manglede Knud Kristensen aldrig; han har set, at han havde stigende medhold hos vælgerne, navnlig hos de konservative, hvis ledere farligt længe fastholdt Christmas Møllers „grænsen ligger fast“-politik“. Derfor skal den hypotese voves, at Knud Kristensen ikke ønskede at komme ud af ministeriet, men i stedet at lade det ride på en bølge så stærk, at andre spørgsmål trådte i baggrunden. Han ville vinde et flertal. Gallup havde i januar 1946 beskæftiget sig med det, man med et ud-tryk, der leder tanken hen på amøber, kalder den amorfe opinion, altså taget temperaturen på folkestemningen. Den viste i alle befolk-ningsklasser en feberhed tilslutning på ca. 75% til folkeafstemning i Sydslesvig. Knud Kristensen har ikke behovet sådanne ny-modens meningsmålinger. Hans instinkt sagde ham, at han ikke blot kunne rive de kon-servative op, men også gøre indhug på ra-dikale og socialdemokrater, hvad partifæller advarede ham mod at tro, samt udslette Dansk Samling. Alt i alt kunne det vel ikke udelukkes, at det kunne give Venstre flertal sammen med et konservativt parti, der var nødt til med pas-sende ydmyghed at følge efter Venstre.

Denne vurdering udelukker ikke, at Knud Kristensens følelse for de danske sydslesvigere var dyb og ægte.

Enten hypotesen er sand eller falsk, så står det fast, at Knud Kristensen begyndte sin fare-fulde færd med sin grundlovstale 5. juni 1946 i Toftlund.

Denne tale markerer begyndelsen på Knud Kristensens personlige Sydslesvig-politik, og dens kerne var udmøntet i sætningen: „Sydslesvigs land genvundet folkeligt, kulturelt og dernæst også politisk – det er kampens mål“. Og da han talte ti dage efter, sagde han med adresse til dem, der forudså et stærkt Tyskland og derfor ønskede en forsigtig politik, at der var tale om „en selvopgivelsens ånd, der er ødelæggende for folkets kraft og livsvilje“. Det var en næsestyver til regeringens radikale støtteparti. Det var næppe tilfældigt, at disse taler blev holdt få dage efter Grænseforeningens sendemandsmøde, der havde vedtaget en resolution gående på „en særlig politisk status for Sydslesvig med de i så henseende fornødne traktatmæssigt fastlagte bestemmelser“. Det britiske udenrigsministerium stedsede over statsministerens udtalelse, der ikke harmonerede med den danske regerings officielle tilkendegivelser, men det var endnu mere utilpas over, at der på samme tidspunkt under ledelse af Gustav Rasmussen i Moskva forhandlede om en dansk-sovjetisk handelsaftale, skønt briterne havde advaret os mod denne tilnærmelse til Sovjetunionen, der skete mere af politiske grunde for at markere vor neutralitet mellem Øst og Vest end af kommercielle grunde. I den britiske presse gik der rygter om, at russerne ville støtte danske krav på Sydslesvig. Og disse rygter var ikke ganske ubegrundede. Uofficielt lod russerne den danske regering forstå, at de ville støtte ethvert dansk krav på Sydslesvig.

Foreign Office meddelte derfor vor gesandt i London, grev Reventlow, at den britiske regering ikke ønskede et Sydslesvig-problem liggende uløst ud i fremtiden. Danmark havde efter det britiske udenrigsministeriums opfattelse tre muligheder: 1. Sydslesvig kunne blive indlemmet i Danmark, hvad Foreign Office advarede imod. 2. Mindretallene kunne udveksles, hvad Foreign Office på grund af sit

manglende kendskab til den slesvigske hjemstavnsfølelse anså for den bedste mulighed. 3. En mindre landafståelse kunne finde sted, såfremt det danske mindretal samledes her. Denne sidste mulighed tillod altså Flensborgs genforening med Danmark som en endelig løsning.

Disse muligheder kom til rigsdagens kundskab under det opgør, som Knud Kristensens taler fremkaldte, og som førte til en forespørgselsdebat i folketinget 9. juli 1946. Ingen ville acceptere nogen af disse tre muligheder. Man lukkede altså øjnene for de udenrigspolitiske muligheder. Det var hverken første eller sidste gang, dansk udenrigspolitik blev anlagt efter indenrigspolitiske kriterier.

Partiernes stilling under denne første alvorlige parlamentariske Sydslesvig-konfrontation er interessant, fordi den viser deres vanskeligheder. Det konservative Folkeparti kunne ikke holde til at være mindre nationalpatriotisk end Venstre, og Christmas Møller, der som udenrigsminister havde set en partipolitisk redningsplanke i energisk at virke for en administrativ adskillelse af Slesvig og Holsten, erstattedes som Sydslesvig-ordfører af Ole Bjørn Kraft, der kunne tage tonen rent og purt:

„Vi har før i vor historie set de kolde hjerner, den såkaldte nøgterne fornuft, tage skæbnesvangert fejl og set, hvorledes synspunkter, der alene var dikteret af forsigtighed og frygt for at vove et fremstød, har måttet revideres, når livets udvikling og menneskers krav på retfærdighed fejede de kolde og kløgtige matematiske beregninger til side. Både Slesvigs og Danmarks historie er rig på eksempler herpå, helt op til den allersidste tid; det er ikke altid, at de alt for kloge har vist sig at være folkets rigtigste rådgivere“.

Men også Det radikale Venstre befandt sig i vanskeligheder, om end disse på grund af et bedre partisammenhold aldrig blotlagdes på samme belastende måde, som Det konservative Folkepartis Christmas Møller-konflikt

blev. Også de radikale skiftede Sydslesvig-ordførere. Bertel Dahlgaard, som hele tiden havde været skeptisk over for Knud Kristensens person, og som ikke var indstillet på at tage emotionelle hensyn i denne sag, veg pladsen for Jørgen Jørgensen, der vel var enig med Dahlgaard, men som jo havde været advokat for et samarbejde med Venstre, og hvis rundere og mere folkelige form ville være bedre egnet til at fastholde de mange radikale, der var påvirket af Sydslesvig-feberen. Men Dahlgaard og „Politiken“ lod sig ikke påvirke heraf og førte an i kritikken mod Knud Kristensen. De radikale befandt sig ikke godt i denne nationalt ophedede tid, hvor radikale dyder ikke var værdsat; partiets ledere havde ikke glemt deres ungdoms chok i 1920, da partiet efter deres mening først og fremmest halveredes, fordi det i grænsesagen havde forkyndt H. P. Hanssen-linjen uden vaklen.

I Socialdemokratiet var der et godt sammenhold, og uaftet forlydender om, at denne eller hin kendte socialdemokrat dog vist var i skred over mod en mere aktiv Sydslesvig-politik, forblev partiet dog usplittet. Derimod var det efter den kommunistiske blodigle store sug ved valget i 1945 endnu ikke lystent efter et valg og derfor trods alt tilbageholdende. Friest stillet var på den ene side DKP, som med Aksel Larsen som talsmand bed og borede i Knud Kristensens, regeringens og de øvrige partiers politik, og på den anden fløj Dansk Samling, der var den aktivistiske Sydslesvig-politik mest ubetingede talerør.

Under forespørgselsdebatten 9. juli 1946 drøftedes også problemet med den af statsministeren forfægtede ret til „et personligt standpunkt“, der adskilte sig fra regeringens. Knud Kristensen fastholdt sin ret til ude i landet fortsat at fremkomme med sit særstandpunkt. Der er da grund til kort at prøve denne påstand. Grundloven så lidt som andre statsretlige forskrifter hindrer en statsminister

i at have et særstandpunkt eller en personlig mening, der er en anden end det øvrige ministeriums. Men i praktisk politik anerkendes ingen særmening hos en statsminister. Han er kun privatperson, når han er inden for hjemmets fire vægge og bag nedrullede gardiner og i øvrigt kan modstå telefoninterviews. Hverken vælgerne eller fremmede magter er i stand til at skelne mellem en statsministers „private“ og „officielle“ meninger, rent bortset fra, at en sådan sondring ikke virker troværdig på fremmede iagttagere, som derfor snarere vil anse anvendelsen af „private“ udtalelser for et listigt påfund. Når det store flertal 9. juli 1946 accepterede Knud Kristensens krav om at kunne fortsætte med de private taler, var det først og fremmest, fordi man ikke ønskede valg, og fordi man håbede på, at Knud Kristensen dog ville skikke sig.

Regeringens udkast til det memorandum, som forespørgselsdebatten skulle munde ud i, var ret vagt, men talte dog om muligheden for afstemning i Sydslesvig ad åre. Det blev imidlertid et af Bertel Dahlgaard formuleret forslag, der var tiltrådt af Socialdemokratiet, som regeringen accepterede. Nu var folkeafstemningsmuligheden helt strøget, ligesom der ikke fandtes nogen omtale af den administrative adskillelse af Slesvig og Holsten. I stedet taltes om at sikre de danskes rettigheder, om at få flygtningene fjernet og om at give Danmark adgang til under internationale forhandlinger at varetage de nationale danske interesser, som var knyttet til den fremtidige ordning af forholdene i Sydslesvig. Om end der i de kommende måneder blev udlagt adskillige tågebanker, forblev den officielle danske Sydslesvig-politik i princippet stående på dette standpunkt, og heller ikke briterne rokkede sig i forhold til den tilkendegivelse, grev Reventlow havde fået fra Foreign Office.

Folketingsbeslutningen fik briterne over-

rakt i en note 24. juli 1946, og deres reaktion, som kom i et memorandum 9. september 1946, var skarp. Den sagde ligeud, at den britiske regering ikke kunne anerkende den danske regerings ret til at blande sig i forholdene i Sydslesvig og arbejde på politisk forskelsbehandling til gunst for tyske statsborgere af dansk oprindelse. Et udslag af den danske regerings direkte intervention så briterne bl.a. i, at en embedsmand fra indenrigsministeriet var blevet udnævnt til generalsekretær for Sydslesvigsk Vælgerforening. Påstanden er et bevis på, hvor let en handling kan opfattes forkert af en udenlandsk magt; den pågældende embedsmand havde benyttet sig af sin ret til at træde uden for nummer og var således ikke den danske regerings repræsentant. Statsminister Knud Kristensens „privatstandpunkt“ blev også halet frem, idet man blufærdigt henviste til „nylige taler af prominente danskere“, hvoraf man sluttede, at den danske regering ønskede at få „det danske element af den tyske befolkning i Sydslesvig inden for den danske grænse nu“. Derfor kunne vi nu vælge mellem udveksling og grænseregulering med eller uden folkeafstemning.

Briternes memorandum, der havde karakteren af et kniven-på-struben-ultimatum, udløste en hektisk aktivitet både i udenrigsministeriet og blandt de politiske partier. Til det udenrigspolitiske nævn, som her for en gangs skyld blev centrum for en væsentlig beslutning, afleverede regeringen 10. oktober 1946 et fuldt udarbejdet udkast til en svarnote. Det henviste til og byggede på folketingsbeslutningen fra juli 1946, men Knud Kristensens personlige udenrigspolitik syntes rigtignok derudover at være blevet den hele regerings. Der stod i udkastet ikke blot, at den danske regering var rede til forhandling om traktatmæssig sikring af de danske sydslesvigeres rettigheder, men også, at det ikke ville være

rigtigt „at berøve sydslesvigerne deres naturlige ret til selv at tilkendegive deres ønsker om landsdelens fremtidige styreform og politiske stilling“. Tværtimod burde de, når de selv ønskede det, og når forholdene var tilstrækkeligt afklaret, udøve deres selvbestemmelsesret og frit tilkendegive deres ønsker om landsdelens politiske fremtid og styreform.

En gammel læresætning på Christiansborg siger, at den, der til en forhandling møder med et smukt udkast på prent, altid får noget med deraf. Venstre-regeringen fik også en del med, men ikke alt. Kravet om den administrative adskillelse af Slesvig og Holsten blev således stort set opretholdt, mens der skete afgørende ændringer i det ovenfor anførte stykke om sydslesvigerens ret til folkeafstemning. Her tog radikale og socialdemokrater fat, i realiteten støttet af Gustav Rasmussen, der kun havde accepteret, at folkeafstemningsønsket kom med, fordi han følte sig overbevist om, at oppositionen ville kræve det slettet, hvilket var en usædvanlig opfattelse af en ministers opgave. Formuleringen ændredes nu til, at den danske regering ikke agtede at stille forslag om nogen ændring i Sydslesvigs statslige tilhørsforhold. Det var et centralt forbehold, selv om den følgende sætning lød: „Det må bero på den sydslesvigiske befolkning selv, hvorvidt den ønsker at rejse spørgsmål om adgang til at udøve sin naturlige selvbestemmelsesret“. Selv om sorteper i en vis forstand for en tid skubbedes over til de danske sydslesviger, var det dog reelt sagt, at territoriale forandringer ikke kunne komme på tale. Hvad der skulle ske, når kortet som venteligt kom tilbage over bordet, blev der ikke sagt noget om. Socialdemokrater og radikale havde også betalt for at bevare sammenholdet og for at undgå valg. Men noten var præget af, at den søgte at bøje uforligelige synspunkter mod hinanden. Den kunne derfor gøres til genstand for fortolkning, hvad der måtte tirre briterne

og fremkalde falske forhåbninger hos mange nord og syd for grænsen.

I den kommende tid gik Knud Kristensens regering fra krise til krise på grund af statsministerens „private“ udtalelser. I en tale i Sønderborg 18. november 1946 sagde han: „Vi skal søge at få et godt forhold til Tyskland; men vi skal ikke købe Tysklands velvilje ved at ofre vore landsmænd i Sydslesvig“. Denne udtalelse medførte, at Hans Hedtoft 4. december 1946 stillede et dagsordensforslag, som „misbilligede statsministerens illoyale optræden over for tingets stilling i det sydslesvigske spørgsmål“. Det radikale Venstre ønskede stadig ikke valg og var endnu villigt til at udkaste en redningsplanke. Sammen med Venstre og Det konservative Folkeparti stillede det en afværgedagsorden, der refererede til Knud Kristensens ord under forespørgselsdebatten, at „oktobernotens ord og indhold er afgørende for regeringens politik“. Hertil føjedes med direkte adresse til statsministeren en bemærkning om, at oktobernoten var „forpligtende for alle, der handler på Danmarks vegne“.

Den anden krise opstod i februar 1947. Baggrunden herfor var, at de allierede i december 1946 opfordrede os til at fremsætte vore synspunkter på Tysklands fremtid over for en viceudenrigsministerkonference i London. De dansksindede sydslesvigere ønskede, at deres synspunkter under alle omstændigheder blev forebragt konferencen – og helst gennem den danske regering. Gennem januar 1947 drøftedes i det udenrigspolitiske nævn dette problem sammen med spørgsmålet om instruksen for den danske delegation. Hvad de dansksindede sydslesvigeres ønsker angik, blev det kun til, at en dansk regeringsrepræsentant kunne overbringe den britiske guvernør i Kiel krav om fjernelse af flygtningene og Sydslesvigs administrative adskillelse fra Holsten. Statspolitiske krav kunne ikke stilles, og det fremgik

også af instruksen for forhandlingerne i London. I denne hed det udtrykkeligt, at den danske regering ikke agtede at stille forslag om nogen ændring i Sydslesvigs statslige tilhørsforhold. Instruksen slog i stedet på, at den dansksindede folkegruppe måtte tilsikres lige ret med den tyske, at Slesvig burde skilles administrativt fra Holsten, og at flygtningene burde fjernes. Samtidig hermed tirrede Knud Kristensen socialdemokraterne ved 10. februar 1947 at spørge dem om, hvorfor de stod på selvbestemmelsesrettens grund og dog ikke nogen sinde ønskede en afstemning. Hedtoft svarede, at stadig større kredse ønskede et opgør med Knud Kristensens politik. Et opgør ønskede også Dansk Samling, og partiet stillede 28. februar 1947 dagsordensforslag, som udtrykte, hvad Knud Kristensen ønskede, nemlig folkeafstemning ad åre i Sydslesvig. Ved denne lejlighed måtte Knud Kristensen bøje sig for flertallet i sin egen gruppe, og der vedtoges en dagsorden med Venstres, Socialdemokratiets, Det konservative Folkepartis og Det radikale Venstres stemmer om, at man stadig stod på oktobernotens grund.

Ved landstingsvalget 1. april 1947 gik Venstre frem på bekostning af konservative og radikale, mens Socialdemokratiet tog fra kommunisterne. I mandater var forskydningerne ikke betydelige; men tendensen var klar, og den måtte bestyrke socialdemokraterne i at gå til angreb på regeringen, mens omvendt Knud Kristensen kunne føle sig bestyrket i sin politiks rigtighed. De radikale var mismodige og endnu ikke motiveret for at ombringe statsministeren.

For Det konservative Folkepartis vedkommende resulterede landstingsvalget i, at Christmas Møller nedlagde sit hverv som rigsdagsgruppens formand. Han havde forinden ladet foretage et rundspørge til partiets tillidsmænd, hvis store flertal erklærede, at hans bestemte grænsen-ligger-fast-politik var en af

hovedårsagerne til partiets nederlag. Blandt dem, der placerede ansvaret for partiets tilbagegang på Christmas Møller, var Halfdan Hendriksen.

Også Knud Kristensen gik et skridt videre mod sit endeligt. Han talte 3. maj 1947 i Ringkøbing, og det centrale indhold i talen var, at sydslesvigerne skulle have lejlighed til at udøve deres selvbestemmelsesret. Denne udtalelse udviklede sig til den tredje parlamentariske krise for Knud Kristensen. Under tredje behandling af tillægsbevillingsloven gik Hedtoft og Aksel Larsen sammen med Christmas Møller, der nu som menigt medlem i realiteten førte an, til angreb på Knud Kristensen. Christmas Møller sagde bl.a., at han i statsministerens optræden så en fare for, at vi skulle forbyrde os over for selvbestemmelsesretten og over for statsen enhed. Da Knud Kristensen hertil svarede, at man ikke stående på selvbestemmelsesrettens grund kunne hævde, at grænsen skulle ligge fast, uanset hvad der skete, greb Aksel Larsen ind med vanlig parlamentarisk behændighed og stillede forslag om en dagsorden, der mindede statsministeren om hans ansvar over for folketingets vedtagelser. Knud Kristensen fik nu tommelskruerne på. I folketinget oplæste han følgende erklæring:

„Jeg har til enhver tid erklæret og ønsker her atter over for folketinget at understrege, at den danske stats politik i det sydslesvigske spørgsmål er udtrykt i noten af 19. oktober 1946 og memorandummet af 31. januar 1947, og det er klart, at jeg og den samlede regering vil sætte al vor evne ind på at føre den i noten angivne politik igennem“.

Denne udtalelse var skrevet af Bertel Dahlgaard, og Knud Kristensen sagde ikke „A“, men „jeg“, åbenbart for at markere, at han distancerede sig fra erklæringen, der var den stillede betingelse for, at de radikale ved en afværge dagsorden sammen med de konservative på ny reddede hans regering.

Ved et møde i Ladelund 21. juni 1947 de-

menterede Knud Kristensen, at han mente noget med den nys citerede erklæring. Han sagde nemlig, at blev kravet om en afstemning om Sydslesvigs statsretlige forhold ikke fæstnet, mens de allierede havde Tysklands skæbne i deres hånd, skete det næppe. To dage efter gentog han dette nærmest i forstærket form, og dermed var de radikales tålmodighed bristet. Bertel Dahlgaard følte sig snydt og narret, og da „Politiken“ efter en typografstrejke kunne udkomme igen 6. juli, varslede bladet, inspireret dertil, at Knud Kristensens dage var talte. Samtidig hermed opsøgte Jørgen Jørgensen udenrigsminister Gustav Rasmussen og bad ham meddele ministeriet, at Det radikale Venstre ikke længere havde tillid til Knud Kristensen, og at man ikke ville være med til flere erklæringer.

I slutningen af august indledtes en række skinforhandlinger om dannelsen af en samlingsregering, som Socialdemokratiet ikke ville være med i, fordi Knud Kristensen skulle fortsætte som statsminister, og derpå om en VKR-regering, som de radikale ikke ville indtræde i, fordi de to andre partier ikke ville love at holde fast ved oktobernoten, og fordi Venstre ikke ville stille nogen anden statsminister end Knud Kristensen, der temmelig risikofrit havde lovet at gå.

Da rigsdagen mødtes 23. september, kunne der ikke godt være tvivl om, at en parlamentarisk konfrontation var uundgåelig. Den kom også. Socialdemokratiet krævede valg, hvad Det radikale Venstre ikke fandt nødvendigt, fordi det modsat Socialdemokratiet frygtede for tilbagegang. Jørgen Jørgensen motiverede i stedet et dagsordensforslag, der udtrykte mistillid til statsministerens Sydslesvig-politik, hvilket teoretisk holdt en lille mulighed åben for at undgå valg, hvis nemlig Venstre ville kvitte Knud Kristensen, men som i virkeligheden havde samme effekt som Socialdemokratiets forslag.

Ingen i Venstre eller i regeringen ønskede nemlig at distancere sig fra Knud Kristensen, da det kom til stykket. „Vi sloges som brave karle i regeringen om den [sydslesvigske] sag“, skal forsvarsminister Harald Petersen have sagt ifølge Venstres partihistorie fra 1970. Det er et udsagn, der skal tages med et betydeligt korn salt. Der var ingen, som sloges, knap nok nogen, der løftede stemmen til en lavmælt protest mod statsministerens politik. Nogen håndfæstning havde Knud Kristensen ganske vist ikke alkrævet sine ministre, bortset fra Jens Sønderup og Arnth Jensen, der indtrådte i ministeriet, da Sydslesvig-striden var på sit højeste. Carl Hermansen refererer rigtignok indenrigsminister Kjær for et udbrud på et ministermøde i begyndelsen af 1947 om, at han ikke ville aflægge nogen bekendelse om sit syn på det sydslesvigske spørgsmål, men heri lå jo ingen dissens. Heller ikke Erik Eriksen, Harald Petersen eller Thor kil Kristensen, som man senere har henregnet til den moderate fløj, gik imod Knud Kristensen. De erkendte vel, at hans politik ikke var holdbar, men også, at hans position var urokkelig, så at den, der i regering og parti opponerede mod ham, var færdig på grund af folkestemningen og den styrke, som statsministeren herved på kort sigt erhvervede sig.

Om Gustav Rasmussen sagde Knud Kristensen i en tale i efteråret 1946: „Vi har delt arbejdet således imellem os, at jeg i mine taler giver udtryk for, hvad der er vort mål, og Gustav Rasmussen gennem forhandlinger søger at finde de veje, der fører frem til det“. Her til nikkede udenrigsministeren smilende. Sandheden er imidlertid, at han ved udførelsen af regeringens Sydslesvig-politik modarbejdede sin statsminister, mens han dog udadtil og i forhold til kollegerne kom til at stå som en garant for dennes personlige udenrigspolitik. Moralsk forsvarede Gustav Rasmussen

sin holdning med, at han satte landets interesser over hensynet til den loyalitet, en minister ellers skylder sin statsminister. Heri viste han sin begrænsning som politiker, thi i en sådan mærkesag, der efter hans egen vurdering kunne få vidtrækkende konsekvenser for landets fremtidige forhold til Tyskland, burde intet offer være for stort – heller ikke, at han gik som minister for derved at gøre nationen opmærksom på dens statsministers farlige kurs. Men Gustav Rasmussen var en forfængelig mand, der nødig forlod ministertaburetten, og han blev for at modificere statsministerens politik. Muligvis har det også betydet noget for den monarkistisk indstillede mand, at han mente, at kong Frederik nødig så ham træde tilbage. Gustav Rasmussen var imidlertid ingen Talleyrand, og han ødelagde sig selv ved sit dobbeltspil.

Da dramaet nærmede sig sidste akt, var oppositionen klar over, at udenrigsministeren ikke delte sin statsministers opfattelse. 2. og 3. oktober 1947 behandlede folkettinget et dagsordensforslag fra de radikale, som misbilligede den af statsministeren indledte politik, der efter forslagsstillernes opfattelse ville pådrage Danmark forpligtelser af uoverskuelig rækkevidde. Trods flere opfordringer forholdt Gustav Rasmussen sig i realiteten tavs. Rigtig nok havde han ordet efter Knud Kristensens store forsvarstale, men ret beset var indholdet af hans udtalelser så skruet og uklart, at det kunne tages til indtægt af begge sider i salen, hvad det da også blev. Svend Thorsen, der i denne dramatiske periode som protokolsekretær i folkettinget sad i begivenhedernes centrum, har givet følgende øjenvidneskildring af Knud Kristensens slutspil som statsminister:

„Debatten i folkettinget natten til den 4. oktober 1947, den, der endte med et mistillidsvotum til statsministeren personligt og udskrivelse af valg, er en nærmest uhyggelig erindring. På talerstolen fejrede Knud Kristensen store triumfer i en logisk ana-

lyse af, hvorvidt han var jeg eller ikke jeg, i salen sad hans gruppe halvt lammet, og på ministerbænkene, altså i hans ryg, en fire-fem mand, hvoriblandt formentlig udenrigsministeren, der ikke havde tillid til hans sydslesvigske linje, men som nok skulle vogte sig for at blive set i nærheden af Finderup lade".

Først nedstemtes med 142 stemmer mod 3 Dansk Samlings forslag om i en kommende fredstraktat at få indføjet en bestemmelse om Sydslesvigs adskillelse fra Tyskland, dernæst afvistes de konservatives af valgskræk motive-rede forslag om folkeafstemning med 81 stemmer imod, 63 for og 3, der undlod at stemme, og sluttelig vedtoges de radikales dagsorden med 80 stemmer, nemlig S, R, DKP, Retsforbundet og Christmas Møller, der under debatten havde givet udtryk for, at han næsten ikke tilhørte noget parti mere. Imod stemte V, K og Dansk Samling, mens den konservative Flemming Hvidberg – Christmas Møllers staldbroder – undlod at stemme. Dermed var Socialdemokratiets forslag bortfaldet, men det blev i virkeligheden det, som kom til udførelse, fordi Knud Kristensen meddelte, at han ville udskrive valg.

Samtidig med Knud Kristensens endeligt bevægede hans antipode, Christmas Møller, sig med stigende hast mod sit politiske selvmord. Det er nævnt, hvorledes han i juni 1946 overdrog ordførerskabet i Sydslesvig-sagen til Ole Bjørn Kraft, og sammen med Hvidberg undlod han at stemme for den udtalelse, der da reddede Knud Kristensens liv. Han troede ikke på, at Knud Kristensen ville holde aftalen. „I sandhed en tragisk situation for den konservative rigsdagsgruppe“, siger Ole Bjørn Kraft om det paradoks, at gruppens formand sammen med DKP vendte sig mod det, alle de øvrige var blevet enige om. Christmas Møller overvejede at gå som formand, men lod sig overtale til at blive. Som allerede omtalt nedlagde han dog posten efter det konservative nederlag ved landstingsvalget i april 1947. I

den anledning holdt han i en tale på Det konservative Folkepartis repræsentantskabsmøde dommedag over sig selv og sagde bl.a.: „Jeg kendte bogstavelig talt ikke forskel på landsmænd, da jeg vendte hjem“. Just heri lå – bortset fra Sydslesvig-dissensen – en fatal brist; en partipolitiker er nødt til at kunne kende forskel. Men Christmas havde rost ikke blot en socialdemokrat som Frode Jakobsen, men også en kommunist som Aksel Larsen. Sandt var det, når Christmas Møller sagde: „Meget er gået i stykker for mig i det sidste par år“. Det måtte naturligvis forblive et samvittighedsspørgsmål, hvor meget han med sin fra partigruppens store flertal afvigende Sydslesvig-holdning kunne gå med til. Men det må understreges, at gruppen strakte sig til det yderste for at give ham mulighed for at blive i partiet med ret til at indtage en afvigende holdning. Men han tilkendegav den på en så voldsom, ja, desperat måde, at det måtte ende med et definitivt brud mellem ham og hans parti. Han ville ingen hensyn tage, fordi hans politiske dødsdrift var for stærk. Han ville ødelægge sig selv. Efter sin afgang som partiformand blev han i virkeligheden som nævnt Knud Kristensens hovedmodstander, og han forsømte ikke nogen lejlighed til på det heftigste at angribe statsministeren og hans Sydslesvig-politik. F.eks. talte han 20. juli 1947 sammen med Bertel Dahlgaard på det årlige radikale stævne på Daugbjerg Dås og benyttede lejligheden til at angribe sit eget parti for dets forslag om folkeafstemning i Sydslesvig-sagen. En sådan adfærd er uholdbar, hvad Christmas Møller må have gjort sig klart.

Under slutopgøret i oktober 1947 var Christmas Møller på ny forrest i kampen mod Knud Kristensen. Forud for folketingsvalget var Christmas Møller inde på den helt urealistiske tanke med Det konservative Folkepartis samtykke at danne et nyt parti, der kun skulle adskille sig fra moderpartiet med hensyn til

Sydslesvig. Det afviste gruppen og hovedbestyrelsen, der i stedet tilbød, at Christmas Møller kunne blive opstillet i tilslutning til partiet, hvad Christmas Møller til gengæld afviste, fordi han mente, det ville skabe usikkerhed om partiets linje. 6. oktober udtrådte han af rigsdagsgruppen, og 12. oktober lod han sig opstille som løsgænger uden for partierne i Sønderjylland. Det var hovedløst, thi hvor skulle han få stemmer fra? De, der var mod Knud Kristensens politik, hørte overvejende hjemme hos socialdemokraterne og de radikale, og de havde ingen særlig årsag til at stemme på Christmas Møller, da deres partier delte hans grænsepolitiske opfattelse. En opstilling i hovedstaden sammen med meningsfæller havde formentlig været Christmas Møllers eneste chance. De senere ministre den konservative Ninn-Hansen og venstremanden Ove Guldberg, dengang konservativ, m.fl. tilrettelagde da også en valgkampagne for ham i Østre storkreds, men han foretrak Sønderjylland, og her fik han under 4.000 stemmer og var dermed helt uden mulighed for valg. Christmas Møllers dage som politiker var talte. I forbindelse med det konservative landsrådsmøde i november 1947 var der patetiske bestræbelser for, at han skulle indbydes, men han havde selv brudt broerne af bag sig til det parti, som han dybest set slet ikke havde været i overensstemmelse med siden sin hjemkomst fra London. Han var nu i virkeligheden nedbrudt fysisk og åndeligt. 6. april 1948 meldte han sig ud af sit gamle parti og var i sin desperation endog inde på overvejelser af at indmelde sig i Det radikale Venstre, skønt dette parti jo i forsvarssagen ville have beredt ham de samme skuffelser, som Det konservative Folkeparti havde gjort i Sydslesvig-sagen. Man kom i disse dage til at tænke på Christmas Møllers ofte citerede udtalelse, da hans politiske stjerne stod i zenit i 1930'erne: „Harve det ikke været for forsvarssagens skyld,

kunne jeg godt være blevet radikal“. Men også på hans ven og pennesfører, redaktør Anders Vigens ord om Christmas Møller lige efter krigen: „Han kommer aldrig over, at han ikke stod ved grænsen med et gevær den 9. april!“ En nådig død ugedagen efter udmeldelsen skånede Christmas Møller for flere bitre oplevelser.

Om Christmas Møllers modpol, Knud Kristensen, sagde Jens Sønderup i efteråret 1947: „Nu skal vi have valg, vi får en stor sejr, og så smider Knud det hele, og vi andre har kun at sige: Herren gav, Herren tog, Herrens navn være lovet“. Sådan gik det også 28. oktober 1947. Venstre erobrede 11 mandater og opnåede 49; til gengæld gik Det konservative Folkeparti 9 tilbage og fik kun 17, Det radikale Venstre gik fra 11 til 10 mandater, og Dansk Samling mistede alle sine 4. Socialdemokratiet hentede 9 af de mandater tilbage, det havde udlånt til DKP, som dermed gik fra 18 til 9. Retsforbundet gik fra 3 til 6. Knud Kristensen og Venstre forekom øjensynlig borgerlige vælgere mere pålidelige end Det konservative Folkeparti, der næsten til valgdagen havde været Christmas Møllers parti, og på den anden fløj begyndte fortryllesen ved DKP at fordufte. Frihedsrusen var ved at blive erstattet af en stigende bekymring for den kolde krig.

Efter valget var Knud Kristensen i tvivl om, hvorvidt han var nødt til at demissionere. Nogen pligt dertil havde han vel ikke; men da regeringens ene støtteparti, Det radikale Venstre, havde været initiativtager til det mistillidsvotum, der var blevet vedtaget, og da VK tilsammen kun havde 66 mandater (mod før 64), var der reelt intet at stille op, hvis parlamentarismens uskrevne spilleregler skulle

overholdes. Vil man tilføre familien en nettogevinst, må man rane fra andre end sin bror.

Knud Kristensen ønskede dog at fortsætte, men 31. oktober 1947 erklærede de radikale sig imod denne tanke, og Knud Kristensen demissionerede derfor 4. november. Derpå søgtes på radikal foranledning en samlingsregering under Vilh. Buhl dannet, men da en sådan ikke var mulig, fordi såvel Venstre som Socialdemokratiet ønskede statsministerposten, erklærede Vilh. Buhl, at så måtte formanden for regeringspartiet, Edvard Sørensen, overtage forsøgene på at danne en ny regering. Buhls udspil var naturligvis taktisk bestemt for at tvinge de radikale til at vælge side. I de efterfølgende forhandlinger søgte man at tilvejebringe en Venstre-regering under Edvard Sørensen, hvilket var urealistisk, fordi Venstre betingede sig, at Knud Kristensen og andre i Venstre skulle kunne fortsætte deres Sydslesvig-politik, mens de radikale krævede hans afgang som Venstres formand, hvis han fortsatte sin enegang. Heller ikke en VK-regering ville de radikale støtte endsige være med i. Der førtes derpå yderligere skinforhandlinger om en trekant-regering af S, R og Retsforbundet. En sådan så de radikale gerne, mens socialdemokraterne var imod. Under en forhandling med Buhl og Hedtoft stillede disse sådanne betingelser, at Retsforbundet sagde nej tak. Tilbage var så kun to muligheder: en SR- eller en S-regering. Det blev den sidste, da de radikale ikke ville sidde alene i en mindretalsregering med socialdemokraterne og i givet fald være afhængige af DKP's stemmer. Derpå kunne ministeriet Hans Hedtoft udnævnes 13. november 1947.

Man kan da med nogen ret spørge, hvad Venstre fik ud af valget. Det mistede regeringsmagten, men man må ikke glemme den partimæssige fordel, der lå i den store stemmefremgang, fordi den virkede som et effektivt de-

menti af, at Venstre var et døende parti, som man ikke behøvede at regne med.

*

Erik Eriksen, Thorkil Kristensen, Harald Petersen, Jens Sønderup og Carl Hermansen møder vi på ny som ministre ved næste korsvej, mens Gustav Rasmussen fortsatte uden standsnings og uden at se sig tilbage. Derimod vil der være at tage afsked med syv ministre, som ikke igen blev medlem af nogen regering.

Undervisningsminister M. Hartling fik ved sin afgang det vidnesbyrd i „Folkeskolen“, at han ikke havde været „aktivitetens og initiativets mand“. Karakteristikken er rigtig i den forstand, at han ikke ønskede at omkalfatre den danske skolestruktur, men ville nøjes med forsigtige skridt. M. Hartling vendte tilbage til inspektørstillingen ved Skolen ved Sundet, et embede, han beklædte til 1951. Han tog ikke siden del i politik på nogen fremtrædende måde; han var 1948-54 formand for det Venstre nærtstående Liberalt Oplysnings Forbund og 1948-53 for den danske afdeling af World Friendship Association. M. Hartling døde i 1960, 74 år gammel. Hans søn er den senere udenrigs- og statsminister Poul Hartling.

*

Den stillfærdige og forsigtige Niels Elgaard havde ikke haft det ubetinget let i sin anden trafikministerperiode, fordi der fortsat var mangel på olie og kul, hvad folk bedre havde kunnet affinde sig med under krigen. Han havde båret byrden og kritikken med tålmodighed, og han havde flere virksomme år som politiker foran sig. Han fortsatte som folketingsmand for Års-kredsen til 1953 og var virksom ved den nye grundlovs gennemførelse som formand for underudvalget vedrørende borgernes retslige beskyttelse. Han sad også i en række af de nordiske samarbejds-

organisationer, som oprettedes i disse år. Niels Elgaard døde i 1963.

*

Også Arnth Jensen fortsatte en årrække som politiker i første række. Han sad i folketinget til 1957 og var lige så længe første næstformand for tinget, hvilket betød, at han var vikar for Julius Bomholt under dennes lange sygdomsperiode i 1949.

Jævnside med sin folketingsgerning virkede Arnth Jensen i en årrække som lærer ved Gerlev Idrætshøjskole, til hvis oprettelse han havde bidraget stærkt. Han omfattede denne skole med stor interesse og blev efter sin udtræden af folketinget i en alder af 75 år dens økonomiske administrator. Således sluttede han sit virksomme offentlige liv, hvor det var begyndt. Arnth Jensen døde i 1966. En søn er tidligere formand for Industrirådet, direktør Niels Arnth-Jensen.

*

Justitsminister A. L. H. Elmquist bevarede sit sæde i landstinget til dets afskaffelse i 1953, og han var dets første næstformand 1949-53. Han støttede loyalt Erik Eriksens grundlovspolitik. Han var i sine sidste rigsdagsår tillige medlem af bl.a. det udenrigspolitiske nævn og af folkeforsikringskommissionen. Elmquist døde 74 år gammel i 1962.

*

Forsyningsminister Axel Kristensen fortsatte sin næsten vulkanske aktivitet. Hans hverv og interesser var utallige som havets sand og himlens stjerner. Her skal kun nævnes, at han på det organisatoriske plan var formand for det sjællandsk-bornholmske Venstre til 1961. Ved folketingsvalget i 1950 faldt han, og han kom først igen i 1957. Ved denne lejlighed var det ham en sorg, at Erik Eriksen, hvem han fulgte i tykt og tyndt, ikke ville danne en ren Venstre-regering, hvad Axel

Kristensen under valgkampen ellers havde accepteret. Axel Kristensens stærke side var ikke taktik, men den indtrængende, overbevisende agitation for Venstre. Dets ideer havde efter hans mening en sådan gennemslagskraft, at han blev bedrøvet og fortørnet, når ikke alle lod sig overbevise af hans veltalenhed. Han var i mange år efter anden verdenskrig en forgrundsfigur i Venstre, og han skånede sig ikke i arbejdet for sit partis sag, men belønnedes ikke med vælgernes ubetingede gunst. I 1966 gled han igen ud af folketinget. Axel Kristensen døde i 1971, 76 år gammel. En dattersøn er radiorådets formand, læge Jørgen Kleener.

*

Ministeriets benjamin var minister for særlige anliggender Per Federspiel. Han var kun 42 år gammel, da regeringen væltede. Han stillede utvivlsomt efter en politisk karriere, men satte næppe de kræfter ind derpå, som kræves, hvilket ej heller er let, hvis man vil passe en advokatvirksomhed og tillige en udstrakt deltagelse i erhvervslivet. Ved folketingsvalget i 1947 blev han en af de mange nyvalgte venstremænd, men da tidevandsbølgen trak sig tilbage igen i 1950, gled Federspiel med ud. I april 1951 kom han i landstinget og sad her til dets afskaffelse i 1953. I 1957 valgtes han på ny i Sorø amt til folketinget, men skiftede i 1960 over til Århus amt, fordi han havde kritiseret Landbrugets Afsætningsråd og derfor næppe kunne genvælges, uagtet kritikken ikke var ubegrundet. Også Federspiels hverv var og er talrige. Her skal fremhæves, at hans sprogsans, diplomatiske smidighed samt gode forstand gjorde ham anvendelig i mange internationale sammenhænge. 1947-48 var han således FN-delegeret og Danmarks repræsentant i De Forenede Nationers Palæstina-kommission, en brydsom bestilling. 1950-71 var han delegeret ved Eu-

roparådets rådgivende forsamling, hvis præsident han var 1960-63, og han nåede i 1973 at blive medlem af Europa-Parlamentet. Men ved folketingsvalget i 1973 faldt han.

*

Det er svært at skrive Knud Kristensens nekrolog uden at ryste på hænderne. Sydslesvig-spørgsmålet blev hans skæbne, ligesom det blev Christmas Møllers. Og hvad end hans motiver har været til at vælge den vej, der førte til skibbrud, må det konstateres, at Knud Kristensen, når han var bedst, var en betydelig folkelig politiker, der kunne argumentere skarpt, logisk og med et sikkert instinkt. Hans enkle, næsten primitive åndsform øvede længe en betydelig indflydelse på befolkningskredse, som ellers stod ham og Venstre fjernt, men som specielt efter krigens opløsning så et værn i denne jævne bonde. Tilslutningen til hans møder var formidabel, og i vide borgerlige kredse var han genstand for tilbedelse.

Men Knud Kristensen var også udstyret med et Jakob Knudsensk sind. Et problem kunne rugge i hans sjæl og antage uhyrlige dimensioner, og ingen ydre påvirkning kunne ændre derved. Som regeringschef viste han ringe forståelse for de krav, denne post kræver. Her tænkes ikke på problemet med de „private“ udtalelser, men f.eks. på, at han en dag spurgte Thorkil Kristensen, om denne ville passe sagerne den følgende dag: „A er væk“. Ved at forhøre hans chauffør opdagede ministrene, at statsministeren var taget til Moralsk Oprustnings møde i Caux, hvilket chaufføren havde fundet ud af ved at bruge øjnene i Kastrop. Ikke blot var de statsretlige formaliteter for en statsministers rejse til udlandet ikke overholdt – det skete med tilbagevirkende kraft ved Knud Kristensens tilbagekomst – men ej heller var kollegerne informeret. Ministermøderne var som omtalt ikke lystelige på

grund af statsministerens usikkerhed, og Axel Kristensen og Jens Sønderup, der som de sidst udnævnte ministre sad længst borte, kunne ikke høre, hvad deres chef sagde, hvilket til deres tilfredshed gjorde det muligt for dem at handle pr. konduite. Knud Kristensen var lettet over sin afsked med den besværlige statsministerpost.

I Venstre tegnede Erik Eriksen efterhånden mere og mere billedet, og 15. januar 1949 nedlagde Knud Kristensen sit folketingsmandat med den motivering, at han ikke kunne sidde i en rigsdag, „hvis flertal har svigtet både vort folks fortid og dets fremtid“. Han fandt, at Venstre var ved at give køb i det sydslesvigske spørgsmål. I september 1949 trak han sig på Venstres landsmøde også tilbage som landsorganisationens formand. Men han hyldedes, og i 1952 blev hans portræt ophængt i Venstres partiværelse.

Da Erik Eriksen imidlertid i februar 1953 var ved at have grundlovsværket sikret, tog Knud Kristensen i bladartikler udførligt afstand fra det og bekendte sig til det tokammersystem, han i 1936 havde været imod. 5. juni 1953 udmeldte han sig af Venstre og deltog kort efter i oprettelsen af partiet De Uafhængige, der skulle føre en fastere borgerlig politik end den, Venstre efter Knud Kristensens opfattelse havde ført i samarbejde med de konservative, men styret af de radikale. Knud Kristensen så i 1960 De Uafhængige komme i folketinget med 6 mandater.

Knud Kristensen var en dybt konservativ natur, selv om han foragtede Det konservative Folkeparti. For ham var ord som respekt for den private ejendomsret, personlig frihed og personligt ansvar ikke tomme talemåder. Hans karrighed drejede sig ikke så meget om pengene, selv om han også kendte disses værdi, som om, at vi ikke burde drive den offentlige støtte så vidt, at viljen til selvhjælp blev undergrævet. Skete dette, mente Knud Kristensen.

at vi alle blev ringere mennesker; han fandt nemlig, at „det personlige selvansvar“ var det bedste opdragende og karakterdannende middel.

Knud Kristensen, om hvem det også skal siges, at han var personligt fordringsløs og præget af et ofte befriende vestjysk lune, døde i 1962.

*

20. april 1947 døde kong Christian X, og det blev således Knud Kristensen, der fra Christiansborgs balkon udråbte den nye konge – en ceremoni, der for første gang gennem radio hørtes i alle hjem. Kong Christian var født i 1870; han var altså fire år, da Estrup trådte til, og han var 23 år, da Estrup blev svigtet af sine egne og måtte gå af. Kong Christians samfundsopfattelse var formet, da konservatismen i Estrup-tiden stod i zenit, og hans holdning forblev hele tiden en konservativ officers. Det skabte ham efter tronbestigelsen i 1912 samarbejdsvanskeligheder med den radikale regering. Han, der var både yderst pligtopfyldende og ansvarsbevidst, men også meget emotionelt indstillet, følte det bittert, at netop han skulle regere med ministerier, der – som det syntes ham – solgte ud af de nationale værdier. Det førte til påskekrisen i 1920, der dog aldrig fra kongens side havde været tænkt som indledningen til et nyt systemskifte, hvad den da heller ikke blev. Hans glimrende op-

træden under genforeningsfestlighederne få måneder efter mildnede indtrykket af den uoverlagte handling.

Langsomt groede kongen nu sammen med sit folk. En medfødt intuition for den rette fremtræden var ham et stort aktiv, og under besættelsen blev han et symbol på nationens sammenhold og fortsatte eksistens, et symbol, som ingen dansker ville have undværet. Hans blotte tilstedeværelse i hovedstaden og hans daglige rideture blev af enorm psykologisk betydning. Efter rideuheldet i 1942 var han syg, det kvæstede ben ville ikke komme sig, og hans sidste år var triste på trods af den store hyldest, der blev ham til del. Han kunne henfalde i mismod. Da han døde, lagde man som den eneste prydelse modstandsfolkenes armbind på hans kiste. Det var ment som en gestus over for modstandsbevægelsen og kunne siges at imødekomme en folkelig vidt udbredt opfattelse, men det var ikke historisk korrekt. Kong Christian havde loyalt fulgt forhandlingspolitikkerne og nærede længe deres ængstelse for modstandsbevægelsen. Scavenius blev så bitter over frihedskæmperarmbindet, at han i sin bog om forhandlingspolitikken offentliggjorde kongens tak til ham 5. maj 1945. Dog, ved kongens død var folket i sorg. Monarkiet stod ved denne lejlighed i den offentlige bevidsthed på et højdepunkt, som det aldrig før havde nået.

FREDERIK IX
DANMARKS KONGE
1947-1972

Maleri af August Torsleff (Motorfærgeren Kong Frederik IX)

MINISTERIET HANS HEDTOFT I

MARIUS SORENSEN

CARL PETERSEN

RASMUS HANSEN

J. O. KRAG

FREDE NIELSEN

GUSTAV RASMUSSEN

HANS HEDTOFT

V. BUHL

JOHN KJERBOL

KR. BORDING

H. C. HANSEN

HARTVIG FRISCH

JENS SMORCOM

JOHAN STROM

FANNY JENSEN

N. BUSCH-JENSEN

CHR. CHRISTIANSEN

MINISTERIET HANS HEDTOFT I

(13. november 1947 - 16. september 1950)

I Socialdemokratiets inderkreds var det aftalt, at Hans Hedtoft skulle være statsminister, hvis den situation indtraf, at partiet atter skulle stille en sådan. Hertil var han jo selvskreven som formand for partiet. De radikale ledere, hvis støtte var nødvendig, havde helst set Vilhelm Buhl endnu en gang og ikke en grøn socialdemokrat, der aldrig havde arbejdet snævert sammen med dem; men dette synspunkt svarede hverken til Buhls eller Socialdemokratiets opfattelse. Yngre kræfter måtte til. To muligheder kunne tænkes: den 44-årige Hans Hedtoft eller den 41-årige H. C. Hansen, som havde markeret sig stærkt både inden for og uden for partiet. Men Hedtoft havde som tidligere nævnt været Staunings kronprins, og han var også Buhls. Den tidligere statsminister skal have kaldt H. C. Hansen til sig og på sin usentimentale og realistiske facon have sagt, at af de to var kun H. C. egnet til at være nr. 2. Der var heri nok det rigtige, at Hedtoft ikke ville have haft psyke til at tage en forbigåelse, mens H. C. Hansen som finansminister loyalt stillede sig bag Hedtoft.

Som udenrigsminister fortsatte til forbløffelse og ulempe Gustav Rasmussen, mens Alsing Andersen blev indenrigsminister, om end kun for en kort bemærkning.

Vilhelm Buhl blev minister uden portefølje med henblik på samordning af den økono-

miske politik, hvilket passede ham svært godt. Gengangere var landbrugsminister Kr. Bording. Carl Petersen havde været på tale til denne post; men han var selv i tvivl, fordi der var usikkerhed omkring de små landbrugsstilling under en kommende mekanisering, og fordi hans skeptiske holdning over for de små familiebrug næppe ville være tjenlig for partiet. På trods af sine 71 år var Bording derfor selvskreven. Øvrige veteraner var minister for byggeri og sundhedsvæsen Johannes Kjærboel, som havde høstet stor anerkendelse for sin ledelse og afvikling af de tyske flygtningelejre, justitsminister Niels Busch-Jensen, der var faldet godt til i rigsdagsgruppen - som for resten ville have ondt ved at stille en anden justitsminister, da man dengang endnu havde den fordom, at en sådan nødvendigvis burde være jurist - og endelig Carl Petersen, der igen blev minister for offentlige arbejder.

Nye ministre var i aldersorden, men ikke i betydning: minister uden portefølje med særligt henblik på hjemmenes, husførelsens og børnenes interesser inden for sociale og forsyningsmæssige områder og på selverhvervende kvinders interesser, fru Fanny Jensen, arbejdsminister Marius Sørensen, kirkeminister Frede Nielsen, undervisningsminister Hartvig Frisch, fiskeriminister Chr. Christiansen, forsvarsminister Rasmus Hansen, social-

minister Johan Strøm og minister for handel, industri og søfart J. O. Krag. Bryggeriet Stjernens direktør, Peder Nørgaard, havde været på tale til handelsministeriet og Krag til forsyningsministeriet; men Nørgaard sagde nej til dette formindskede ministerium, og det blev da Krag, som fik begge ministerier under sig under den gamle betegnelse.

Ministeriet var altså tre personer større end Knud Kristensens, og selv om to af de tre var uden portefølje, foretoges der dog visse ressortomfordelinger. Som det fremgår, blev såvel arbejds- og socialministeriet som ministeriet for landbrug og fiskeri delt. Til gengæld blev forsyningsministeriet og ministeriet for særlige anliggender nedlagt og deres forretninger overført til henholdsvis handelsministeriet og socialministeriet. Endelig oprettedes et ministerium for byggeri og sundhedsvæsen, hvis område senere skulle fastlægges. Inden man var nået så vidt, var indenrigsministeren 23. november 1947 blevet udskiftet, hvilket straks skal omtales, og man benyttede da lejligheden til at omdøbe Kjærboels ministerium til ministeriet for byggeri og boligvæsen. Med andre ord nåede sundhedsstyrelsen aldrig at forlade indenrigsministeriet. Derimod bestemtes det, hvilke sager der skulle overflyttes til Kjærboels nye ministerium fra indenrigs-, handels-, landbrugs-, arbejds- og socialministerierne.

*

Af de nye ministre havde Hartvig Marcus Frisch (1893-1950) længe været ministerfæhig, men først nu anbringelig. Hartvig Frisch var som Gustav Bang en anden betydelig socialdemokratisk akademiker. Han var født og opvokset i et akademisk miljø. Da hans far døde, flyttede den da 3-årige Hartvig Frisch med sin mor og sine søstre ind i morfaderens, rektor C. Iversens, hjem i Hillerød. Rektor Iversen ledte sin dattersøns interesser mod de klassiske

fag og fik blivende betydning for ham. I det konservative, men frisindede hjem kom også Hartvigs fætter Herbert Iversen, en samfundsomstyrtende rebel, der vakte Hartvig Frisch til en socialdemokratisk erkendelse.

1910-17 læste Frisch ved Københavns Universitet. Han siger selv, at det filologiske, det historiske og det sociale lå lige dybt i hans natur. Han blev cand. mag. i latin og græsk. Han var i studietiden engageret i Studenter-samfundets politiske aktiviteter. 1918-23 var han adjunkt ved Aarhus Katedralskole, men i det lokale partiarbejde mærkede man ham ikke. Hans miljø var de socialistisk intellektuelles, og i dette kom han på ny til at færdes, da han i 1923 fik embede ved Metropolitanskolen.

Frisch kom nu ind i en hektisk organisatorisk, politisk og historisk-filologisk virksomhed, hvis omfang viser, hvilke utrolige både åndelige og fysiske kræfter den høje, seje mand havde. I 1924 kom hans første bog, „Platons Stat“, i hvis indledning det hedder: „Frihedens og demokratiets idealer blev stillet på en frygtelig prøve. Med nederlagene kom så mismodet og desperationen, som førte til uhyggelige forvildelser. Under fortvivlelsen kom folkets laveste instinkter ofte til at gøre udslaget: egenkærligheden, misundelsen og den mest lavpandede fanatisme“. Hermed var det tema anslået, som Frisch forfulgte hele sit liv: forholdet mellem magt og ret, mellem politik og humanisme. Han havde 1920-21 været på studieophold i Athen og Rom og medbragte derfra foruden en mængde viden om den klassiske tid også en klar opfattelse af fascismens væsen. Indtrykkene omsatte han i sin på et materialistisk historiesyn funderede „Europas Kulturhistorie“ I-II, der kom i 1926-27 og blev genoptrykt i 1961. Frejdigt og chokerende for mange i denne tid forkyndte han: „Kultur er vaner“, og beskrev den almindelige befolkningens sociale og økonomiske historie. Bag det

historiske værk mærker man forfatterens ønske om social retfærdighed.

Politisk virkede han 1923-25 som formand for Studentersamfundet, og han var 1925 medstifter af den venstreorienterede forening Clarté. Han var teoretiker og kunne endnu på dette tidspunkt tale nok så nedladende om de resultater, fagbevægelsen og Socialdemokratiet havde nået, og der var dem, der så hen til, at Frisch kom til at stå i spidsen for en radikalisering af den socialdemokratiske bevægelse. Derfor var partiledelsen mistroisk over for ham, da han i 1926 blev valgt i Maribokredsen, som Marinus Kristensen ikke længere ville have, og til hvilken han havde anbefalet Frisch. I sine valgkampe var han mere optaget af at bringe oplysning end af at polemisere, og han talte sådan, at den almindelige arbejder kunne forstå ham. Han var pædagogen i politik.

Hartvig Frisch blev hurtigt et skattet medlem af den socialdemokratiske gruppe. Han havde udstråling og charme, og han tilførte gruppen et korn attisk salt. I begyndelsen var det ellers sukker, han talte om. Som valgt i Maribo fik han sit første vigtige ordførerskab i 1931 i forbindelse med sukkerloven, en meget vigtig og vanskelig lov. Han klarede opgaven med bravur. Efter Hitlers magtovertagelse blev Frisch' grundsyn, at arbejderbevægelsen skulle være positiv i sit forhold til nationen og demokratiet samt bekæmpe kommunisme og nazisme.

I 1935 blev han valgt til folketingsgruppens formand, og derfor vakte hans udtalelser i 1939 om kapitalismens dødstime stor og for partiet skadelig opsigt, selv om Frisch fandt sig mistolket. De var et udslag af hans lyst til at pointere et synspunkt for stærkt uden helt at kunne vurdere virkningen deraf. Hvad der lod sig sige i Studentersamfundet, var ikke altid god latin udenfor.

I 1933 havde Hartvig Frisch skrevet „Pest

over Europa“, hvori fascisternes og nazisternes onde gerninger blev afdækket. Han var derfor i tyskernes søgelys efter 9. april og blev som Hedtoft og H. C. Hansen tvunget til politisk passivitet. Han skrev da i rekordfart sin doktordisputats: „Athenernes Statsforfatning“ (1941), og blev samme år professor i klassiske sprog ved Københavns Universitet.

Det kom til at svie til ham, at han i en tale 13. november 1943 kritiserede modstandsbevægelsen og fremhævede Gøngehøvdingen på dens bekostning. Han var opbragt over sabotagen mod en storebæltss færge, fordi denne uigennemtænkte handling havde kostet danske liv. En sådan uoverlagt bemærkning var nok til på kort sigt at slette det indtryk, „Pest over Europa“ havde gjort. Hvad ville han egentlig? Selv havde han ventet at blive finansminister i befrielsesregeringen, men Buhl foretrak H. C. Hansen, som han fandt var bedre egnet til hurtigt og håndfast at drive pengeombytningen m.v. igennem. Frisch' bitterhed var stor. Lettere for sig selv gjorde han det ikke ved i august 1945 at omtale stikkerlikvideringerne som mord, og ved valget i oktober 1945 faldt han og blev kun 1. suppleant. Men da partiet formåede en af de valgte til at nedlægge sit mandat, kunne Frisch rykke ind i tinget igen.

I årene før sin ministerudnævnelse var han formand for det udenrigspolitiske nævn, medlem af tilsynsrådet for Det kgl. Teater, radiorådets programudvalg, forsvarskommissionen og mange andre udvalg, ligesom han fortsatte det mellemfolkelige arbejde, han var begyndt på i 1930'erne – nu i FN. Hedtoft havde i maj 1945 lovet ham oprejsning; den fik han ved udnævnelsen til undervisningsminister, selv om han selv helst ville have været udenrigsminister.

*

Udnævnelsen af Frede Nielsen (1891-1954) til minister følte helt naturlig på grund af hans nære tilknytning til Sønderjylland, men

at han skulle være kirkeminister, virkede nok en smule overraskende, for der var intet i hans hidtidige løbebane, der indicerede, at han ved given lejlighed skulle blive folkekirken øverste verdslige embedsmand. Men som det er nævnt, skulle Carl Petersen have været landbrugsminister, og Frede Nielsen var da tiltænkt trafikministeriet; men det gik anderledes, og da Hedtoft ville have Frede Nielsen med, blev det som kirkeminister.

Frede Nielsen var født i Alsø i Randers amt. Hans far var gårdejer, og en farbror var den fremtrædende socialdemokratiske politiker Gerhard Nielsen. Frede Nielsen var ved landbruget til 1917, men ind imellem to gange på Askov Højskole, ligesom han også i de unge år ved studierejser søgte at udvide sin horisont. Fra 1917 var han journalist ved den socialdemokratiske presse, først i Ålborg, fra 1923 som redaktionssekretær i Slagelse og fra 1925 som redaktør i Nykøbing F.

Da den socialdemokratiske presse i Sønderjylland skulle udbygges i 1930 med selvstændigt trykkeri i Sønderborg, blev Frede Nielsen redaktør dér. Han havde på dette tidspunkt ikke været i landsdelen, hvor han dog hurtigt faldt til. Da „bageren“, den navnkundige J. P. Nielsen, der for en tilflytter i sjælden grad var vokset sammen med landsdelen, i 1943 på grund af alder opgav sit folketingsmandat, blev Frede Nielsen hans efterfølger og dermed de sønderjyske socialdemokraters førstemand. Både i 1930'erne og under besættelsen var han aktiv i kampen mod nazismen.

I efterkrigstidens sønderjyske politik var han for et opgør med hjemmetskerne og bl.a. i modsætning til J. P. Nielsen og mange sønderjyder af den lidt ældre generation for lukningen af de tyske kommuneskoler. I Sydslesvig-sagen var han Socialdemokratiets ordfører og klart og utvetydigt for partiets linje. Med ro og overbevisning talte han mod al aktivisme, men ikke uden forståelse for sydslesvigerne,

hvis vilkår han kendte. En sådan mand var god at have med i regeringen i en tid, hvor man måtte påregne fortsat strid om det sydslesvigske spørgsmål.

Bl. a. fra konservativ side kritiseredes Frede Niensens udnævnelse til kirkeminister, og det spurgtes, om han overhovedet var medlem af folkekirken, underforstået, at det var anstødeligt, om han stod udenfor. Det gjorde han ikke, men det er i øvrigt ikke nødvendigt at være medlem, da kirkeministerens post er borgerlig og ikke forudsætter nogen speciel tro, ja tro overhovedet. VKR-regeringens kirkeminister 1968-71, Arne Fog Pedersen, stod da også uantastet uden for folkekirken.

•

Forsvarsminister Hans Rasmus Hansen (1896-1971) hørte til Christian Christiansens slægtled, og også han havde efter første verdenskrig valgt den „rigtige“ side under det ungsocialistiske oprør. Han var en af DsU's fædre i 1920, en veteran med andre ord! Rasmus Hansen var født i Kolding som søn af byens socialdemokratiske redaktør, senere også folketingsmand og borgmester, Knud Hansen. Han gik i folkeskole og nogle år i Kolding højere Almenskole, men uden at tage studentereksamen. 1913-14 var han elev på Askov Højskole. Han kom derpå som journalist til den socialdemokratiske avis i Slagelse, hvor han var til 1923, de sidste fire år som redaktionssekretær.

Rasmus Hansen var hele sit liv partiloyal. Han deltog første gang i en socialdemokratisk ungdomskongres i Ålborg i 1917, hvor han valgtes til SUF's hovedbestyrelse, og hvor han foreslog, at de socialdemokratiske ungdomsforeninger skulle være afdelinger af parti-foreningerne. Han var altså mere kongelig end kongen, og på den berømmelige Slagelsekongres i 1919 kunne han umuligt gå med den kommunistiske fløj, men nok med dem, der

ville have en selvstændig ungdomsforening i loyal forbindelse med Socialdemokratiet.

I fire år, fra 1923 til 1927, foretog han en europæisk dannelsesrejse, nemlig som elev på Fircroft College i Birmingham, London School of Economics, arbejderhøjskolen i Tinz i Thüringen og ved ophold i Paris. Han var derpå 1927-29 redaktør af den socialdemokratiske presses aflægger i Vordingborg og 1929-36 redaktionssekretær ved „Socialdemokraten“ i København. Tillige var han 1933-40 udenrigspolitisk kronikør ved radioen, hvor han alternerede med Nic. Blædel. I radioen virkede han som taler tung, men nøgtern. Igennem 1930'erne var han en kampglad, stridbar modstander af både DKP'ere og DNSAP'ere.

Rasmus Hansen var opstillet til folketingsvalget i Sønder storkreds i 1935, men kom først ind i januar 1936 ved Borgbjergs død. I rigsdagsarbejdet gjorde han sig ikke stærkt gældende, men til gengæld fik han en svær politisk opgave, da han i 1942 blev sendt til Odense som redaktør af „Fyns Social-Demokrat“. Her måtte han under de store strejkeuroligheder, som førte frem til bruddet med besættelsesmagten 29. august 1943, virke for forhandlingspolitikken under uhyre vanskelige, for ikke at sige umulige vilkår.

Da krigen var forbi, blev Rasmus Hansen politisk medarbejder ved sin gamle avis i København, og han var tillige i denne periode sit partis ordfører i forsvarspolitiske sager. Det følte derfor naturligt, at han nu blev forsvarsminister, så meget mere som hans internationale horisont og beherskelse af de tre hovedsprog måtte siges at være en fordel i en tid, hvor dansk forsvarspolitik formentlig skulle udvikles i en international sammenhæng, selv om næppe mange i 1947 havde fantasi til at forestille sig arten og omfanget af det arbejde, Rasmus Hansen ret snart kom til at forestå.

*

Ved udnævnelsen af Jens Christian Carl

Marinus Christiansen (1895-1963) til fiskeriminister tog Hedtoft en af sin ungdoms mentorer med sig ind i regeringen. Christian Kultur, som hans kælenavn var, havde oprindeligt ikke noget med fisk at gøre, men nu var han valgt i Frederikshavn, og dér vidste man nok, hvad rødspætter og torsk var værd.

Christian Christiansen var født i Hjortshøj uden for Århus. Hans far var smed, og han kom selv i lære som maskinarbejder ved Frichs fabrikker 1911-16. Som lærling startede han en lærlingeforening, vakt til socialdemokratisk aktivitet bl.a. af Peter Sabroe. Ved skismaet i de unge socialisters forbund i kølvandet af den russiske revolution forblev han loyal over for Socialdemokratiet og valgtes i 1920 til formand for DsU, en post, han havde til 1927.

Det nævnte tilnavn fik han ikke ved nogen tilfældighed. Den røde tråd gennem Christian Christiansens liv var efterlevelse af slagordet „Kundskab er magt“. For ham var det ikke en frase. Han sled for det og især for ungdommens oplysning. 1927-30 var han formand for AOF i Århus og derpå til sin ministerudnævnelse forretningsfører. Yderligere var han i samme periode formand for Roskilde Højskole, hvortil kom en aktiv indsats for Folkeuniversitetet, undervisningsministeriets forfatterudvalg, den kulturelle fonds bestyrelse og meget andet. Som skribent havde han virket med en række publikationer om organisationskundskab.

I 1932 havde han nogle måneder været suppleant i folketinget, men først i 1935 kom han permanent ind, som nævnt valgt i Frederikshavn. Chr. Christiansen var ikke nogen fængende ildsjæl med store, overraskende visioner, men en ærlig politisk tjener, som med tro på sin sag virkede ved den indtrængende og overbevisende måde, på hvilken han talte kulturens, folkeoplysningens og partiets sag. Han var en stilfærdig og rolig mand, der havde

tjent sit parti i mange år, og som ikke begik dumheder.

*

Arbejdsminister Søren Marius Sørensen (1891-1964) var en kendt skikkelse i fagbevægelsen. Han var født i Hvorslev nær Gudenaen midtvejs mellem Bjerringbro og Langå som søn af en teglbrænder. Hans rod var altså landproletariatet. Allerede som 11-årig blev han tjenestedreng og senere karl, indtil han i 1915 blev teglværksarbejder som faderen. Det er ikke overraskende, at han sluttede sig til Socialdemokratiet. Fra 1920 til 1929 var han kontorbestyrer for Arbejdsmandenes Fagforening i Ulstrup og fra 1921 til 1938 medlem af Vellev sogneråd. Hvorslev, Ulstrup, Vellev – hidtil havde hans horisont og radius været under en halv mil. Men i 1922 blev han medlem af hovedbestyrelsen for Dansk Arbejdsmandsforbund og var 1925-34 rejseagitator med stort A. I disse år rejste han under drøje vilkår fra distrikt til distrikt i rigets yderste kanter for at få organiseret landarbejdere og andre fra de laveste sociale lag, som hidtil havde unddraget sig fællesskabet af frygt og uvidenhed. I 1934 blev han rejserevisor for Arbejdsmandenes Arbejdsløshedskasse. I det jyske var hans position vokset: 1930 valgtes han til formand for Socialdemokratiet i Sdr. Vinge-kredsen og i 1935 til medlem af Viborg amtsråd.

Alle disse lokale hverv såvel som bopælen i Vellev måtte han opgive i 1938, da han blev forretningsfører for Arbejdsmandenes Arbejdsløshedskasse. Han bosatte sig i Hvidovre, af hvis sogneråd han var medlem 1943-46. Hans stilling og den tillid, der stod om den nøjeregnende og omhyggelige mand, skaffede ham yderligere ind i arbejdsmiljøet 1938 og i bestyrelsen for arbejdsløshedsfonden i 1943, ligesom han samme år blev formand for de statsanerkendte arbejdsløshedskassers sam-

virke. I april 1947 blev han tingvalgt medlem af landstinget.

Ved sin udnævnelse til arbejdsminister stod Marius Sørensen med store berøringsflader til fagbevægelsen, men først og fremmest var han en skarpsindig og vidende mand, når det gjaldt alt vedrørende arbejdsløshedsforhold. Det var hans styrke og hans begrænsning.

*

Socialminister Johan Niels Alexander Strøm (1898-1958) var fra Ålborg, nærmere bestemt Vejgård, og den nordjyske metropol forblev hans faste holdepunkt. Johan Strøms forældre var gravere, men da faderen var både svag og svagelig, var det moderen, en frodig og livskraftig kvinde, der bar hjemmet. Hun havde endog overskud til at sidde i hjælpe-kassens bestyrelse. Men penge var der ikke mange af, og Johan måtte tjene penge som dreng, først som bælgetræder for organisten og siden sammen med sine søskende ved at hjælpe moderen med at grave grave på Vejgård kirkegård. Næsten altid præger de første indtryk os med en særlig intensitet. Johan Strøm blev afholdsmand, og han blev en utrættelig forkæmper for de små i samfundet. Han, der var et lyrisk-sentimentalt gemyt, vendte ofte tilbage til barndommens oplevelser.

Johan Strøm havde ellers en budplads 1913-17, og da han blev for gammel og dyr til en sådan, gled han ind som arbejdsmand på Ålborg Skibsværft, hvor han blev valgt til tilidsmand fra 1924 og indtil 1928. Dette år avancerede han til formand for Fabriksarbejdernes Fagforening i Ålborg for to år efter at blive formand for Arbejdernes Fællesorganisation. En sådan mand er svær at slå, når en lokal kreds bliver ledig. Det måtte Hedtoft som nævnt registrere; uden uvilje mod Hedtoft foretrak man dog Strøm i 1932.

I folketinget var han tingsekretær fra 1935

og til sin ministerudnævnelse og havde enkelte andre hverv. Selv satte han formentlig størst pris på det som formand for socialministeriets ungdomsudvalg fra 1937. I 1945 blev han medlem af rigsdagsgruppens bestyrelse og af partiets forretningsudvalg.

Strøm kunne på vælgermøder være skarp, hans sociale indignation kunne let tændes; men han var vellidt overalt, fordi han var en god karakter med en oprigtig kærlighed til sine medmennesker. Nogen betydelig teoretisk eller praktisk baggrund for at overtage socialministeriet havde han – modsat Steincke ikke, men han var en god og snusfornuftig politiker, og derfor lykkedes, hvad mange fandt var et eksperiment.

Minister uden portefølje, fru Fanny Alfrida Jensen (1890-1969) kom med i regeringen som repræsentant for de kvindelige arbejdere, hvis interesser hun med dygtighed havde varetaget i mange år. Fanny Jensen var født i Horsens som datter af en vognmand. Hendes baggrund var jævn. Hun kom i folkeskolen, men havde kundskabstrang, som hun tilfredsstillede ved selv læsning og på højskoleophold. Tidligt måtte hun på fabrik og blev hurtigt sine kvindelige fællers talsmand. 1912-35 var hun formand for Kvindeligt Arbejderforbunds Horsens-afdeling, 1915 kom hun i hovedbestyrelsen og forretningsudvalget for Kvindeligt Arbejderforbund, hvis sekretær hun blev i 1935 forsluttelig at blive forbundets formand i 1937. Denne post førte i 1940 ind i De samvirkende Fagforbunds forretningsudvalg.

Sideløbende hermed virkede Fanny Jensen i kommunalpolitik. Hun var 1924-30 medlem af Horsens byråd og fra 1943 til ministerudnævnelsen af Københavns borgerrepræsentation. I 1947 blev hun valgt til medlem af folketinget i Roskilde-kredsen. Det var altså ikke et ubeskrevet blad, Hedtoft gjorde til minister

uden portefølje med særligt henblik på hjem, husførelse og børn i social og forsyningsmæssig sammenhæng samt selverhvervende kvinder. Hun var en dygtig og rolig forhandler, næsten blid, og var meget afholdt af alle dem, hun kom i kontakt med.

Sidst, men absolut ikke mindst, skal ministeriet Hedtofts benjamin biografes, nemlig minister for handel, industri og søfart Jens Otto Krag, født 1914 og lige akkurat fyldt 33 år ved sin udnævnelse. Krag er Randersdreng, og han har i sin erindringsbog „Ung mand fra trediverne“ (1969) givet en stillfærdig og indtrængende fremstilling af sin overvejende uglædelige barndom. Faderen ernærede sig som cigarhandler, dengang en ikke usædvanlig retræte for „bedre folk“, det var gået tilbage for. Der var smalhans i hjemmet, og den opvakte dreng, der kom i Randers Statsskole, følte stærkt det sociale skel mellem sig og kammeraterne fra de mere velstående hjem. Jens Otto vakte som dreng ikke opsigt. Han var stillfærdig, mild og venlig og lidt kedelig.

Krag var 16 år, da han i 1930 kom i gymnasiet. Verdenskrisen og depressionen var begyndt. Randers blev hurtigt som andre byer lagt øde i beskæftigelsesmæssig henseende, og en dag i 1930 sad J. O. Krag på centralbiblioteket og bladede i det populærvidenskabelige tidsskrift „Frem“, der har betydet så meget for læselystne unge:

„Mit blik faldt på en artikel af den unge Hartvig Frisch om Platons dialog „Staten“. Jeg læste artiklen og så verden forandre sig for mine øjne. En helt ny problemstilling tonede frem. Den tanke, at samfundet kunne laves om efter menneskenes vilje, at institutionerne ikke var noget naturgivet og urokkeligt, at fattigdom og ulighed ikke er noget forudbestemt – var aldrig forekommet hos mig før“.

Krag havde været ivrig i den kristelige gym-

nasiastbevægelse, men „efterhånden tog det kristelige af og det socialistiske til“, og i 1932 meldte han sig ind i DsU.

I 1933 blev Krag matematisk student og tog til København, hvor han begyndte at læse til cand. polit. for at lære at lave samfundet om, dog ikke som politiker, endsiges som embedsmand, men som journalist. Han ernærede sig som skriver i valutacentralen og bestod i 1936 1. del med så smukt et resultat, at han fik kommunitetet og kom på Regensen samtidig med bl.a. K. B. Andersen og P. Nyboe Andersen, hvorefter, med Svend Thorsens ord, „Christian IV overtog hans forsørgelse“. Cand. polit. blev han i 1940.

Den journalistiske løbebane lykkedes det ikke Krag at komme ind på. H. P. Sørensen på „Socialdemokraten“ ville gerne trykke hans artikler, men frarådede fast ansættelse på dette tidspunkt, og på „Politiken“, hvor Krag havde fået en fod ind, blev der hurtigt tale om gemytternes uoverensstemmelse. Men så var der varedirektoratet, og her arbejdede Krag dygtigt hele krigen igennem. I 1945 blev han kontorchef.

Omtalt er hans virke for Socialdemokratiets socialiseringskommission og hans betydelige ansvar for programmet „Fremtidens Danmark“. Krag var for alvor blevet opdaget af partiet og især af Hedtoft, som herefter protegerede ham. Efter kapitulationen blev han kontorchef i Arbejderbevægelsens Erhvervsråd, hvad der betød snæver kontakt med fagforeningerne. Hans bane var lagt. Skønt han levede en bohemes uregelmæssige liv, skal man ikke undervurdere omfanget af det arbejde, Krag fik fra hånden. Hans kundskaber var store, og Hedtofts intuitive opfattelse af, at her var et godt anlægspapir, viste sig jo rigtig. Minister blev Krag også, fordi det var en fordel i 1947 at have en ung „rød“ økonom med i ministeriet på et tidspunkt, hvor kommunister stadig var generende.

*

Ministeriet Hedtoft fik ikke nogen flyvende start. Hedtoft var altid loyal over for dem, han havde arbejdet sammen med, og blandt dem var Alsing Andersen, der havde taget imod ham, da Hedtoft i sin grønne ungdom var blevet forhyret som jungmand på partikontoret, og hvis fars valgkreds han havde overtaget.

Alsing Andersen havde støttet Hedtoft og havde ikke optaget konkurrencen med ham, da Hedtoft begyndte at aspirere til at blive Staunings efterfølger, skønt Alsing Andersen vel havde været kronprins i 1920'erne. Han kunne ikke blive medlem af befrielsesregeringen, men nu mente Hedtoft, at tiden var inde til at rehabilitere ham. Det var den ikke, hvad bl.a. Krag indså, men Hedtoft ville ikke lytte til advarslerne.

Ole Bjørn Kraft fik sit parti med på ved folketingets sammentræden at stille mistillidsvotum til Alsing Andersen. Motiveringen var, at Alsing Andersen i særlig grad skulle have svigtet 8. april 1940, specielt ved ikke at instruere Rechnitzer tilstrækkelig klart. Efter de konservatives opfattelse burde Alsing Andersen ikke blive minister igen, før spørgsmålet om rigsretstiltale var afgjort, når den parlamentariske kommission havde gjort sig færdig. Det var en subtil begrundelse. Sandheden var jo den, at Alsing Andersen ikke havde noget særligt ansvar for 9. april. Ved forsvarslovenes udformning og deres udførelse var han ekspeditionssekretær for Stauning og Munch; han foretog sig op til 9. april intet skridt uden i forståelse med dem. Både Buhl, Bording og Kjærbøl havde dertil også været ministre 9. april, og Buhl havde været til stede ved det betydningsfulde partiformandsmøde 8. april.

Alt dette vidste selvfølgelig både de konservative og Alsing Andersens ministerkolleger. Men han havde stået essen nærmere end de, der trådte blæsebælgen, og var kendelig ved de ar, det havde givet. Hertil kom, at han

havde lagt navn til det berygtede cirkulære, der efter 29. august kastede ansvaret for bruddet med besættelsesmagten på „en ansvarsløs koalition af chauvinister og kommunister“. Alsing Andersen var derfor en brugbar syndebuk.

19. november 1947 meddelte de konservative deres hensigt, 20. november sagde Alsing Andersen til „B.T.“, at han ville blive og tage kampen op i folketinget; men samme dags eftermiddag anmodede han Hedtoft om sin afsked. Hedtoft og navnlig Buhl havde lagt pres på ham. Deres grunde er lette at se: Et mistillidsvotum vendt mod Alsing Andersen ville utvivlsomt have medført en uheldig alliance af Venstre, konservative og DKP, hvilket gav 75 af 150 medlemmer. Alsing Andersens afskedsbegæring blev følgelig imødekommet. Han tog denne parlamentariske straf uden at kny, men den pinte ham.

Alsing Andersen fortsatte i folketinget til sin død. Han fik i februar 1950 tilbudt posten som formand for folketinget, men afsløg den. Som et plaster på såret blev han i 1948 FN-delegeret, i 1957 blev han formand for FN's Ungarn-komité og samme år for Socialistisk Internationale. Mange andre hverv kunne føjes til. Med hensyn til oprejsning måtte han vente til 1955, hvor 153 folketingsmedlemmer stemte mod rigsret.

Alsing Andersen var lys og retlinet, men også modsat Hans Hedtoft uden bredde og uden glød; han var derfor lettere at fremstille som den førkrigsminister, der i særlig grad var uden overblik og handlekraft, og på hvem derfor et særligt ansvar hvilede. Alsing Andersen døde i 1962. En søn, Niels Alsing Andersen, er borgmester i København.

*

Med Alsing Andersens ufrivillige afgang skulle der hurtigst muligt findes en afløser. Gruppen kunne vel nok have stillet en mand,

men Hedtoft gik udenfor og tog Jens Smørum, der havde været en dygtig kommunalpolitiker i Københavns voksende opland.

Jens Laurits Oluf Smørum (1891-1976) hed til 1933 Sørensen, da han antog sit fødesogns navn. Hans far var landpostbud, og Jens fik en hård opvækst og ikke nogen lang skolegang. Som tiårig var han tjenestekarl. Efter kommuneskolen stak han til søs 1906-08. En tid var han medhjælper hos fisker Severin Hansen, den senere socialdemokratiske landstingsmand, men blev derefter landarbejder. En gårdejer, der også var dyrlæge, stimulerede hans trang til at dygtiggøre sig. 1910-11 var han på Kerteminde Højskole og vinteren 1911-12 på Husmandsskolen ved Odense. I 1917 købte han i Smørum et lille landbrug, som han drev til 1931.

Han var tidligt aktiv i landarbejderbevægelsen, i 1919 valgtes han til formand for dennes kredsorganisation for Københavns amt og 1924-27 var han medlem af Landarbejderforbundets hovedbestyrelse. I 1917 blev han opstillet og valgt til Ledøje-Smørum sogneråd af Socialdemokratiet. Som sognerådsmedlem oplevede han, at sognets største og dygtigste jordbesidder, godsejer Th. Madsen-Mygdal, skønt statsminister, på sin selvangivelse opgav kr. 0 i indtægt og kr. 0 i formue. Årsagen var væsentligst mund- og klovsyge i den store kvægbesætning. Efter at have afhændet sit husmandsbrug kom Smørum fra 1933 til 1943 i Ballerup-Måløv sogneråd, hvis formand han var de sidste otte år. Han var også vurderingsmand, skyldrådsformand og formand for jordfordelingskommissionen for Københavns amtsrådsreds. Statens jordlovsudvalg var han blevet medlem af i 1933.

Sideløbende hermed virkede han også på det landspolitiske plan, om end med skiftende held. Han var opstillet som folketingskandidat i Københavns amtskreds i 1926 og kom i 1929 ind som suppleant og blev derpå valgt til 1939,

hvor han faldt. I 1941 kom han igen som suppleant og sad som sådan til 1943. Ved valget i 1943 blev han opstillet og valgt i Holbæk amt, men blev hverken genvalgt i 1945 eller 1947.

Den 56-årige Jens Smørum var således en erfaren mand, og selv om hans virksomhed snarere pegede mod landbrugsministeriet, var Hedtofts disposition forståelig, ikke blot på grund af Smøruns omtalte kommunale indsigt, men også fordi den slittige, uærgerrige og besindige mand havde både menneskeforstand og dømmekraft.

*

Ved Alsing Andersens resolute afsked var et politisk drama afværget. Mere ubehag havde regeringen i al fald den første tid af, at Gustav Rasmussen gik fra Knud Kristensens regering over i Hedtofts. Hedtoft havde regnet med et afslag fra Gustav Rasmussen og ville i så fald have spurgt Frants Hvass. Uagtet Gustav Rasmussen hævdede at være upolitisk, er det ud fra de sædvanlige spilleregler ikke vanskeligt at forstå, at Ole Bjørn Kraft i sine erindringer slår fast, at en minister ikke bør gå over i modstanderens regering: „Han er i besiddelse af en fortrolig viden, som – hvor meget han end søger at undgå det – måske ubevidst for ham selv påvirker hans holdning“.

4. december 1947 rettede Knud Kristensen et heftigt angreb på sin tidligere udenrigsminister. Han bad befolkningen om undskyldning for, at han ikke havde været i stand til at gennemskue Gustav Rasmussens sydslesvigske dobbeltspil. 9. december svarede Gustav Rasmussen, at han aldrig i hele sin løbebane, hverken her eller i udlandet, havde truffet en politiker i fremtrædende stilling med en så begrænset forståelse af, hvad udenrigspolitiske hensyn krævede. Heri havde han formentlig ret, men påstanden efterlod det spørgsmål,

hvorfor han da havde været den vankundiges tjener gennem tykt og tyndt. Gustav Rasmussen lagde ikke skjul på, at han følte sig såret af Knud Kristensen, der var gået så vidt, at han om Gustav Rasmussen henvendte sig til Hedtoft i folketinget havde sagt: „A siger velbekomme“. Angrebene slog indad på den sølsomme mand og gav ham vel i virkeligheden et sjæleligt banesår. Han ville gerne være gået af, men Hedtoft pressede ham til at blive, fordi regeringen kun vanskeligt kunne bære en ny „Alsing Andersen-affære“. Politisk lagde stormen sig dog ret hurtigt – bl.a. fordi man fik andet at tænke på.

*

Ved dannelsen af ministeriet oprettedes et særligt kabinet til behandling af alle økonomiske sager. Dets navn var ministerudvalget for økonomi og forsyning, til daglig kaldt MØF. Buhl blev dets formand, og medlemmerne var i øvrigt statsminister Hedtoft, finansminister H. C. Hansen, udenrigsminister Gustav Rasmussen, landbrugsminister Bording, boligminister Kjærboel og handelsminister Krag. MØF blev bistået af det økonomiske sekretariat, hvis leder var Viggo Kampmann, som hermed holdt sit indtog i den socialdemokratiske inderkreds, og som i udvalget gjorde sig stærkt gældende ved sin eminente viden om den økonomiske lovgivning og administration. Ifølge J. O. Krag var embedsmændene bekymrede over MØF, men efter Krags mening lykkedes det gennem den nye organisation at skabe en nødvendig koordination af handels-, forsynings-, rationerings-, finans- og boligpolitik – kort sagt hele den økonomiske planlægning. Buhl kørte dette ministerudvalg med hård hånd. „Gud nåde og trøste den minister, der lod en vigtig afgørelse slippe fra sig uden at have haft den for i MØF. Buhl lod ikke solen gå ned over sin vrede . . .“, skriver Krag, utvivlsomt selv-

oplevet. Nogen mæglertype var Buhl ikke, men til gengæld synes Hedtoft, der ikke havde nogen særlig økonomisk forståelse, at have gjort sig gældende som formidleren. Behovet for MØF var naturligvis i sig selv større, når ministeriet var vokset, men der er næppe tvivl om, at dette ministerudvalg fremmede sammenhængen i den økonomiske politik.

•

Ved regeringens første møde med folketinget 25. november 1947 erklærede Hedtoft i den på alle punkter moderate tiltrædelsestale, at man for at få klarhed over landets økonomiske stilling ville lade udarbejde et nationalbudget; det skulle udarbejdes af Kampmanns sekretariat. Efter Hedtofts udtalelser at dømme fandt regeringen ikke situationen opmunrende. For årene 1946 og 1947 opgjordes valutamerforbruget til 1.700 mill. kr., og det var for meget. Derfor bebudedes, at forsyningerne ikke på alle områder kunne opretholdes. For at hæmme inflationstendenserne kunne en yderligere sanering af pengevæsenet komme på tale, ligesom statens finanser ville blive søgt konsolideret ved øgede direkte skatter. Regeringen fandt, at man hidtil havde lagt for stor vægt på de indirekte skatter.

En mere konkret og håndfast hensigtserklæring kom i december 1947 i det økonomiske sekretariats økonomiske oversigt. Her kritiseredes det, at man ikke i større udstrækning havde anvendt overbalancering af statsbudgettet, ligesom oversigten tog afstand fra rentestigning. Renten var uden betydning for opsparingen og for investeringerne, hed det. De hidtidige pengeopsagningsforanstaltninger fandt heller ikke nåde. De havde ikke haft tilstrækkelig virkning på indkomstdannelsen og opsparingen. Den samlede opfattelse var, at inflationen kunne styres ved den indvirkning, finanspolitikken havde på indkomsterne, og at investeringernes omfang og sammensæt-

ning kunne styres ved direkte reguleringer. Likviditeten anså man for mindre væsentlig. Med Erik Hoffmeyers ord var her lagt op til en væsentlig ændring af den økonomiske politik, men den modvirkedes af den almindelige tendens til liberalisering, overgang til markedsøkonomi, og af, at de nominelle indkomster og udgifter steg stærkt, hvilket forårsagede en rentestigning. En sådan ønskedes i øvrigt af Nationalbanken på grund af underskuddet på betalingsbalancen og fordampningen af valutareserverne.

•

Det så altså ikke ubetinget lyst ud, og handelsminister Krag måtte da også, som det senere skal omtales, ret snart efter ministeriets udnævnelse træde frem for den hele nation med dårlige tidender. Men hurtigt kom der opmuntring.

I februar 1948 nåedes nemt til enighed med Storbritannien om en ny handelsaftale, der øgede priserne for smør med ca. 33%, for bacon med 40% og for æg med 48%. Og samtidig hermed trillede en herlig appelsin i finansminister H. C. Hansens turban – og dermed i MØF's og den hele regerings. Talen er om Marshall-hjælpen. Baggrunden for denne håndsrækning var den kolde krig. Den amerikanske udenrigsminister, George Marshall, tilbød i en tale 5. juni 1947 Europa meget betydelige beløb i form af både lån og gaver til brug for Europas genopbygning, til glæde og gavn for Europas befolkning, men også for USA, der ikke kunne påregne noget marked i et udbombet Europa, der havde et stort underskud på betalingsbalancen over for USA. De østeuropæiske lande sagde nej tak under pres fra Sovjetunionen, men efter forhandlinger i juli 1947 i Paris med 16 europæiske stater, blandt dem Danmark, kunne præsident Truman i december 1947 forelægge kongressen loven om økonomisk hjælp til

Europa. Loven blev vedtaget 3. april 1948, og den indebar en støtte til Europa på godt 5 milliarder dollars, hvoraf mindst en femtedel skulle ydes som lån. Til at formidle hjælpen oprettedes med sæde i Paris OEEC, Den europæiske økonomiske Samarbejdsorganisation. De europæiske lande, der tilsluttede sig OEEC og derved fik andel i hjælpen, lovede at gennemføre et fælles genopbygningsprogram, så at Europa kunne klare sig uden hjælp udefra. Mere konkret og håndgribelig betydning havde det, at vi forpligtede os til at afvikle restriktionerne og til fortsat at opretholde valutastabilitet. Det var udenrigsminister Gustav Rasmussen, der gennemførte ratifikationen i den danske rigsdag 1. til 2. juli 1948. Kun DKP gik imod ratifikationen. For alle andre var det åbenbart, at vi ikke kunne eller burde sige nej. Vor hovedkunde, Storbritannien, havde været en af initiativtagerne, og Norge og Sverige gik også med.

Samtidig med ratifikationen fremsatte finansminister H. C. Hansen forslag om den nødvendige følgelovgivning. Da hele den praktiske udformning endnu flød, var loven en bemyndigelse til regeringen, som fik fuldmagt til at optage de statslån, som ydedes os af Marshall-hjælpen. Lånene skulle hensættes på en særlig konto i Nationalbanken til indfrielse af statsgælden og derved muliggøre en yderligere pengesaning. H. C. Hansen oplyste, at vi for april kvartal 1948 havde fået tilsagn om 10 mill. dollars som lån og 10 mill. som gave, og dette forhold fandt Hansen skævt. Danmarks økonomiske stilling og specielt Danmarks muligheder for at indtjene dollars retfærdiggjorde efter regeringens opfattelse et andet fordelingstal med større gave, mindre lån.

Det følgende år – d.v.s. i marts 1949 – fik H. C. Hansen forlænget fuldmagten til 30. juni 1952. Han oplyste da, at vi i den første Marshall-periode fra april 1948 til april 1949

havde lånt 31 mill. dollars og fået 72 mill. i gave. Der havde altså været sangbund for vore ønsker. Lånet skulle forrentes med 2,5% og afdrages fra 1956 til 1983. I de fire år, programmet løb, modtog vi i lån 42 mill. dollars og i gave 236 mill. dollars svarende til ca. 1 milliard og 727 mill. kroner. Det var med andre ord lykkedes at opnå et gunstigt forhold mellem lån og gave.

De mange penge blev et betydningsfuldt incitament for efterkrigstidens økonomiske udvikling, især fordi vor valutasituation var så dårlig. Der blev nu råd til indkøb af korn, fødevarer, traktorer og andre maskiner. Landbrugets teknificering blev i disse år fremskyndet af Marshall-hjælpen. Fra 1938 til 1951 formindskedes landbrugets arbejdskraft med 85.000 helårsarbejdere.

*

Finansminister H. C. Hansen fortsatte sin forgængers pengeopsugende virksomhed. I marts 1948 kom der en lov, som introducerede et system af præmieobligationer til et beløb af 100 mill. kr. Man kan også kalde dem for lodsedler, eftersom ihændehaverne i stedet for at få rente af lånet deltog i halvårige udlodninger af gevinster fra 50 og op til 200.000 kr. For at fremme opsparingen vedtoges i december 1947 og december 1948 forlængelse af de gældende love om udstedelse af statspareobligationer. Til brug for oprettelse af statsberedskabslagre fik H. C. Hansen i juni 1948 bemyndigelse til at optage et statslån på indtil 200 mill. kr.

På skatteområdet fik H. C. Hansen i december 1947 vedtaget skattelettelser for alders- og invaliderentemodtagere til et beløb af ca. 10 mill. kr. og i marts 1948 andre lettelser på ca. 4 mill. kr. ved at hæve grænsen for formueskattepligten fra 10.000 til 20.000 kr. Samtidig hermed gav han også skatteskrænten en ny omgang. I december 1947 forhøjedes

den overordentlige indkomstskat af aktieselskaber med 20%, mens H. C. Hansen havde ønsket den ordinære indkomst- og formueskat til staten for alle andre – altså også enkeltpersoner – forhøjet med 10%. Motiveringen var den enkle, at udgifterne på statens driftsbudget for finansåret 1947-48 blev anslået til godt 2 milliarder kr., indtægterne til ca. 1,8 milliarder kr. Endda ville landbrugsordningerne stille yderligere krav. Skatteforhøjelsen fra den ekstra selskabsskat ville give 15 mill., forhøjelsen af den ordinære indkomstskat og formueskatterne ville have givet et provenu på henholdsvis 55 og 6 mill. kr. Imidlertid kunne der kun samles flertal for selskabsskatten, nemlig mellem S, R og DKP.

I stedet forhandlede der i vinteren 1948 mellem H. C. Hansen og de fire gamle partier om en anden form for øget indkomst- og formueskat, og i maj 1948 nåedes et kompromis, som omfattede også forbrugsafgifterne. Herefter udgik den øgede formueskat, og den ekstra indtægtsskat blev ikke blot lagt oven i den eksisterende med en 10% forhøjelse, men udskrevet som en selvstændig tillægsindkomstskat med andre satser, nemlig således at de skulle udgøre ca. 4% for de laveste indtægter og 10% for de højeste. Herved ville statens indtægt ikke blive 55 mill. kr., men kun 35 mill. kr.

I 1946 var som nævnt restaurationsskatten blevet forhøjet, ligesom konsumis var blevet inddraget som et skatteobjekt af den art, man benævner „midlertidig“. Disse to skatter var et led i landbrugsordningen fra august 1946, og de forlængedes nu. Det samme gjaldt de i 1945 forhøjede benzinafgifter og de øvrige eksisterende forbrugsafgifter. Skatten på guld- og sølvvarer samt ure blev forhøjet fra 10 til 15%. Samtidig udfandt den aldrig hvilende finansministerielle opfindsomhed et nyt midlertidigt skatteobjekt: pelsvarer og pelsskind, der belagdes med en 15% afgift. Provenuet

blev anslået til 6 mill. kr. I modsætning til de andre afgifter blev denne afgift af hensyn til pelsdyravlernes erhverv og buntmagerfagets beskæftigelse ikke forlænget i 1949. Samme år nedsattes afgiften på guld, sølv og ure fra 15 til 10%.

Mere betydningsfuldt var det skatteforlig, der af alle partier på nær DKP blev indgået i forbindelse med udskrivningslovens behandling i marts 1949. Her gennemførtes skattelettelse for alle indkomster under 20.000 kr., hvilket kostede staten 123 mill. kr. og kommunerne 30 mill. kr. Thorkil Kristensen gik imod. Han fandt det galt at forlade den forbrugsbegrænsende politik, mens H. C. Hansen håbede på ved skattelettelserne at have berøvet oppositionen en angrebsmulighed. De konservative fortsatte dog ligefuldt. I øvrigt medførte skattelettelserne ikke, at statens overskud faldt, hvad regeringen havde erklæret sig som tilhænger af ved sin udnævnelse. Både i 1948 og 1949 var det på over 600 mill. kr.

I første halvår af 1949 var vor økonomiske situation i det hele rimeligt god. Det er fra denne fase, den ungdommelige handelsminister Krag's udtalelse: „Vi ligger lunt i svinget“, stammer. Marshall-hjælpen og den nye Englandsaftale er nævnt. Hertil kom forbedring i bytteforholdet og gode høstår, ligesom valutagælden dalede og mange restriktioner kunne ophæves, som det senere skal beskrives. Yderligere steg landbrugets animalske produktion fra 1947 til 1949 med godt 30%, industriproduktionen med knap 20%.

I sommeren 1949 gik der rygter om en forestående britisk devaluering. Den var forståelig ud fra et britisk synspunkt på grund af det store britiske dollarunderskud; men den britiske Labour-finansminister Stafford Cripps dementerede og blev troet bl.a. af nationalbankdirektør Bramsnæs, der var i London, hvorfra han så sent som 16. september rapporterede beroligende hjem til Hedtoft. Dagen

efter skete devalueringen, og efter hektiske sonderinger bl.a. i Norge og Sverige fulgte vi sterling sammen med 16 andre lande. Motiveringen var, at dersom man ikke gjorde det, ville vi straffe eksportørerne, der fik mindre for deres varer, og opmuntre importørerne, som kunne købe billigere. Da hertil kom, at Storbritannien var vort vigtigste eksportmarked, turde regeringen ikke andet. Den støttedes af Venstre og radikale, mens DKP og konservative gik imod. De sidste ville have en mindre devaluering. Effekten af de konservatives modstand svækkedes dog noget af, at erhvervslivet gik ind for regeringens handle-måde.

Devalueringen besværliggjorde landets – og dermed regeringens – stilling. Den medførte prisstigninger og forringede vort bytteforhold. Men miseren ville næppe summa summarum være blevet mindre, hvis vi havde undladt at devaluere. Vi lå ikke længere lunt i svinget. Hedtoft begyndte at spekulere på valg, inden den økonomiske nedgang var slået helt igen-nem. Formentlig havde det været en parti-politisk fordel for hans parti, men Venstre ville ikke have valg, og Hedtoft resignerede og gled af på et kompromis om vareforsynings-loven.

I 1950 gennemførtes forskellige rationalise-ringer af forbrugsafgifternes beregnings- og opkrævningsform, ligesom der gennemførtes en gennemgribende reform af loven af 1922 om forlystelsesaftifter. Ændringerne i denne sidste lov skyldtes bl.a., at forlystelsesebegrebet havde ændret sig, navnlig sådan, at visse ny-modens påhit ikke kunne beskattes efter gæl-dende lov. I øvrigt betød lovændringen, at teatrene slap helt for forlystelsesaftift, mens væddeløb med totalisatorspil fik skatten sat ned fra 60 til 40%. Til gengæld blev biogra-fernes afgift øget fra 40 til 60% af billetprisen. Alt i alt anslag man provenuet til at falde fra ca. 34 mill. kr. til godt 31 mill. kr. om året.

Under behandlingen af alle disse love og lovændringer havde der været en del diskus-sion om, hvor stor en del af de opkrævede penge der skulle indbetales på statens regule-ringskonto i Nationalbanken til afdrag på det, besættelsen havde kostet det danske samfund. Ultimo 1945 var restgælden ca. 7,6 milliarder kr. og ultimo 1950 ca. 4 milliarder kr. Derpå begyndte det at gå langsomt. Behovet for pengesaning var ikke længere så stort, tiderne blev mere og mere normale med øget produktion, stigende priser og højere løn. Ultimo 1954 resterede derfor stadig 3,2 mil-liarder på kontoen. Marshall-hjælpen bidrog til at nedbringe gælden. I 1959 var den på 2,9 milliarder, og herefter skulle staten for-rente og afdrage 50 millioner om året. I en vis forstand var dette en debat om skinproblemer eller om bogholderimæssige dispositioner, ef-tersom det afgørende naturligvis er, om sta-ten suger penge op eller sender dem ud i om-sætningen, samt om, hvilken rente- og kredit-politik Nationalbanken fører.

I forbindelse med udskrivningslovens be-handling i februar-marts 1950 blev der mel-lem de fire gamle partier indgået et alminde-ligt finanspolitisk forlig. Man enedes ved den-le lejlighed om, hvor stort et beløb af Mar-shall-pengene der skulle afskrives på regule-ringskontoen, og hvor stort et beløb der skulle anvendes til udlån til modernisering af det danske produktionsapparat. Ligeledes om-fattede forliget en aftale om optagelse af stats-lån til et beløb af 250 mill. kr. og om, at rabat-ordningerne for kød, flæsk, smør, margarine og tekstilvarer skulle afskaffes og erstattes af børnetilskud, tilskud til alders- og invalide-rentemodtagere samt visse skattelettelser, i alt svarende godt og vel til rabatordningerne.

Men ellers forstærkedes de økonomiske vanskeligheder i 1950. Allerede ved national-budgettets fremlæggelse i marts forudså Vilh. Buhl et underskud på 170 mill. kr. Devalue-

ringens ugunstige virkninger havde vist sig stærkere, end man havde forudset. De konservative krævede kreditindskrænkning og stillede 12. april et mistillidsvotum, men Venstre ville ikke med, og der kom intet ud af stormløbet mod regeringen. Hertil kom så udbruddet af Korea-krigen i juni 1950. Oprustningen fik råvarepriserne til at stige, uden at vore eksportpriser fulgte med. Mens importpristallet ultimo 1950 var steget med 18%, var eksportpristallet faldet med 6%. Det var alvorligt og medførte bl.a. et valutatab for året 1950 på ca. 500 mill. kr. Oppositionen vejrede morgenluft.

To af H. C. Hansens love falder uden for det hidtil skildrede. Det er loven om grundstigningsskyld, der vedtoges 27. maj 1950. Den gamle lov var fra 1933, og man havde i de tre rigsdagssamlinger forud for den nye lov forhandlet om dette vanskelige emne. Selv om der skete en række ændringer bl.a. vedrørende vurderingsgrundlaget, blev den gamle lovs principper dog opretholdt. Det vil sige, at man fortsat årligt skulle udrede 4% af den afgiftspligtige grundstigning i grundstigningsskyld. Kun efter mange og lange forhandlinger gik Venstre med regeringen og de radikale, mens de konservative stemte imod. Retsforbundet ønskede de samfundsskabte jordværdier inddraget i endnu højere grad, men kunne dog stemme for loven, da den efter partiets mening bød på nogle af manglerne ved den eksisterende lovgivning.

I H. C. Hansens finansministertid lykkedes det også at komme igennem med den af Thorkil Kristensen forberedte lov om tipning. Nu hørte den tidligere finansminister til tipningens modstandere. Han vedgik, at hans eget lovforslag ikke havde været tilstrækkelig godt forberedt, og sammen med en række andre Venstre-medlemmer tog han derfor nu med mange undskyldninger forbehold over for loven med den begrundelse, at det ikke var til

at sige, hvor stort et beløb idrætten behøvede, ligesom det måtte tages med i betragtning, at idrætsforeningernes kontingenter ikke var forhøjet i forhold til pris- og lønstigningerne siden 1939. Thorkil Kristensen m.fl. mente derfor, at man i stedet kunne yde et direkte statstilskud til idrætten, hvis vel at mærke dens medlemmer ville betale mere i kontingent. Dette forslag kunne Thorkil Kristensens ministerkollega Arnth Jensen – selv om han principielt ville foretrække direkte statstilskud – ikke acceptere, idet han frygtede for, at der ville blive for få penge til rådighed for idrætten.

En helt anden opfattelse havde Bertel Dahlgaard. Han var først og fremmest bekymret for, at spillelysten ville vokse „i et her i landet hidtil ukendt omfang og dermed bidrage til at fremme de tendenser, der får mennesker til at håbe på heldet i stedet for at stole på frugten af arbejde og flid“.

Loven blev dog ligefuldt vedtaget ved socialdemokraters og konservatives stemmer; den stadfæstedes 9. juni 1948. Overskuddet skulle dels gå til idrætsformål, dels til alment kulturelle formål. Staten fik en afgift på 15% af indskudssummen og tillige 15% af gevinsterne, der til gengæld var fritaget for indkomstskat. Tipningen organiseredes gennem et privat aktieselskab, som staten havde 70% af aktiekapitalen i. Selv om halvdelen af indskudssummen i tidens løb er tilfaldet de spilleglade, er dog store beløb blevet idrætten og andre gode formål til del. Man kan finde ordningen principielt angribelig, men alle forhold afvejet har den næppe undergravet folkesjælen.

Bertel Dahlgaard havde dog ikke opgivet sin kamp mod det nye spilsystem, der mindede ham om det af enevælden indførte talloteri, som var blevet nedlagt i 1850. Afskaffelse af loven kunne der ikke blive tale om, men i juni 1950 fik han dog drevet et af de sjældne private lovforslag igennem. I henhold

til dette skulle det overskud, tipningen indbragte ud over 5 mill. kr., anvendes til studielegater. Den nye lov forbød også avertering om tipssystemer og såkaldt klubtipning.

*

Handelsminister J. O. Krag blev kastet ud i opgaverne. I virkeligheden var Hedtofts udnævnelse dristig, for hele vareforsyningsområdet var netop i denne periode yderst ømtåleligt. Befolkningens utålmodighed med hensyn til restriktionerne var stigende. Krigen var blevet historie, og det blev stadig sværere at forklare og forsvare rationeringer og importreguleringer. Var direktoratet for vareforsyning upopulært, men dog tålt under krigen og lige efter denne, blev det nu et politisk farligt irritationsmoment – også fordi Venstre var frigjort fra sit ansvar. Uden definitivt at have dokumenteret sine evner som frisvømmer blev J. O. Krag altså smidt ud på det dybe vand, og om end han slugte af det, viste han dog, at han kunne svømme. Hedtoft havde set ret.

Krag indledte i december 1947 sin virksomhed med i radioen at meddele, at forsyningsituationen krævede en stramning. Importen skulle nedskræres med 10%, fordi der pr. 1. november 1947 var konstateret et valutunderskud på 676 mill. kr., hvortil kom en dårlig høst og sammenbrudte dansk-britiske handelsforhandlinger. Det var ikke videre lysteligt. Bedre var det, at Krag kunne tage de vordende mødre om hjertet; de fik nemlig i januar 1948 lov til at indkøbe 300 g strikægarn, ligesom rationen af kartofler og cigaretter – også for ikke-gravide – blev øget. Men ellers fik den nye handelsminister kærligheden at føle, da han i februar 1948 forelagde forslag om forlængelse af vareforsyningsloven. Den hidtil gældende lov udløb 31. marts 1948, og Krag ønskede denne lov forlænget uændret, men i udvalget tog man sig af åbenbare tak-

tiske grunde god tid. Krag måtte derfor nøjes med en halvanden måneds forlængelse til 15. maj 1948 (stadfæstet 31. marts), mens partierne fik placeret sig. Resultatet blev et helt nyt lovforslag. For at bevare enigheden gik Socialdemokratiet med til i loven at optage en formålsparagraf, som præciserede, hvad der hele tiden havde været lovens hensigt, nemlig under de ekstraordinære forhold at ordne landets betalingsforhold til udlandet bl.a. ved begrænsning af forbruget, at sikre de nødvendige varer og fordele disse ligeligt. Hertil føjedes, at kun sådanne indgreb måtte foretages, som „den forsvarlige løsning“ nødvendiggjorde, ligesom man burde stræbe efter at vende tilbage til normale forhold bl.a. ved udvidelse af frilisterne.

Heri var ikke meget andet end almindelighed, og det måtte nærmest kalde på smilet, når Krag gav folketingsudvalget tilsagn om at undersøge, om man nu kunne overføre bl.a. synåle, fiskekroge, kunstige tænder og lignende varer af valutamæssig mindre betydning til friliste. Herudover indførtes andre ikke særlig betydningsfulde begrænsninger i ministerens handlefrihed. De gik alle i retning af at liberalisere og normalisere udenrigshandelsområdet. En af de nye bestemmelser indebar nedsættelsen af et 15-mandsudvalg, over for hvilket handelsministeren skulle gøre rede for mere betydende foranstaltninger.

Der er meget i oppositionens handlemåde, som leder tanken hen på de bestræbelser, der udfoldedes efter første verdenskrigs afslutning for at begrænse Ove Rodes beføjelser. Men dengang medførte de mellem regering og opposition en alvorlig konflikt, som også involverede selve det parlamentariske princip. I virkeligheden var oppositionen, som den også selv havde vist 1945-47, klar over, at en hovedløs liberalisering var til ulykke for landet. Man havde lært af tiden 1920-24 og 1930'erne. Rigtignok erklærede Venstres repræ-

sentanter under forhandlingerne i april 1948, at det kun var „med allerstørste betænkelse, man fortsætter den hidtidige bemyndigelseslovgivning“. Men ud fra de „faktisk eksisterende vilkår“ gik man med til at forlænge loven til udgangen af december 1948. Det samme gjorde de konservative, om end også de var betænkkelige. I virkeligheden var der vel ingen, som holdt af vareforsyningsloven; der var formentlig også enighed om, som påpeget af Venstre, at restriktionssystemet var med til at skabe statsbeskyttede monopoler med næsten sikker fortjeneste og kun ringe risiko. Men hvad andet havde man at stille i stedet?

Hvorledes man end vurderer kompromiset, viser alt besværet med dets tilvejebringelse, at området som sagt var følsomt. Ellers ville Venstre og konservative næppe have udfoldet så store anstrengelser. De havde en stor befolkningsgruppe at spille på.

Vareforsyningsloven blev da vedtaget med de fire gamle partiers tilslutning, mens Retsforbundet stemte imod og DKP undlod at stemme.

Under udvalgsforhandlingerne søgte Venstre at binde boligminister Kjærboel med hensyn til anvendelsen af byggematerialer; men han afviste pure at give indrømmelser, og på dette punkt måtte oppositionen bøje sig.

Da handelsminister J. O. Krag i oktober 1948 på ny anmodede om forlængelse af vareforsyningsloven, var han i en mindre presset situation. Modsat 1947 havde årets høst været god, og Marshall-hjælpen havde gjort det muligt at lempe og afvikle restriktioner. Ikke blot blev neonlysene nu tændt, men frigivet blev også gassen, hvedebrødet, franskbrødet, rugbrødet, grynene og tobakken. Alligevel krævede og fik oppositionen indrømmelser. Loven blev kun forlænget til 15. november 1949, og Krag måtte give tilsagn om at nedlægge en hurtigt arbejdende kommission, der

skulle undersøge mulighederne for en endelig afvikling af vareforsyningsloven og prisloven. Denne kommission fandt Venstre, der i det hele havde været meget fronderende, overflødig, og forlængelsen af og ændringerne i vareforsyningsloven blev alene vedtaget af Socialdemokratiet, radikale og konservative, mens Retsforbundet stemte imod og Venstre og DKP afholdt sig fra at stemme.

I løbet af 1949 fortsatte normaliseringen. Fodtøj, uld, sæbe, fedt, flæsk, kød, te og kakao blev nu frigivet. Da Krag i oktober 1949 umiddelbart efter devalueringen igen skulle have vareforsyningsloven forlænget, kom han ind i forhandlinger, der med hans egne ord var „spegede som bare pokker“. De konservative ville have valg, Venstre ikke, mens Socialdemokratiet nærmest var for. Hedtoft besluttede sig dog som nævnt for at afstå fra valg. Hele denne indenrigspolitiske situation kompliceredes imidlertid af, at OEEC 30. oktober 1949 meddelte, at 50% af importen fra andre Marshall-lande skulle på friliste. Det ville ramme Danmark hårdt, bl.a. fordi vi havde lave toldsats og små valutareserver. Krag rejste over hals og hoved til Paris og sikrede sig dispensationsmuligheder.

Hjemkommen fik Krag V og K til at acceptere regeringens forslag om friliste, og samtidig gik han med til kun at forlænge vareforsyningsloven for et halvt år og til, at nye rationeringer og reguleringer kun måtte ske ved lov eller med tilslutning af vareforsyningsudvalget. Krags afgang, som var krævet af Viggo Starcke fra Retsforbundet, blev ikke til noget.

I det halve år, han fik, skulle han med dette udvalg overveje yderligere afviklinger. Ved den næste forlængelse i maj 1950 (til april 1951) gennemførte et flertal bestående af Venstre, konservative og Retsforbundet, at nye produktionsreguleringer m.v. alene kunne ske ved lov. Feltråbet var nu liberalisering.

Oppositionen ønskede importen frigivet, hvad Krag af hensyn til betalingsbalancen ikke turde gå med til. Fri import ville efter regeringens opfattelse gå ud over indførslen af råvarer og halvfabrikata, og dette ville igen ramme produktionen. Krag kunne dog gå med til at ophæve de særlig tyngende restriktioner for kul og koks, hvad Buhl vistnok ikke billigede. Luften var nu fyldt med politiske baciller, og vareforsyningsloven blev alene vedtaget af socialdemokraterne og de radikale, mens de konservative og Retsforbundet stemte imod og Venstre og DKP undlod at stemme. Foruden det udenlandske brændsel blev også ris og chokolade frigivet, mens kaffe, sukker og den – som det skulle vise sig – parlamentarisk vigtige vare smør stadig var rationeret.

Hvor hurtigt liberaliseringen ville være foregået under en VK-regering, er ikke til at sige. Skærer man igennem de taktisk betonedede talemåder, må det vistnok konstateres, at kun nuancer skilte oppositionen fra regeringen, da denne handlede under nødvendighedens lov. Heller ikke blandt socialdemokraterne var rationeringerne populære.

Krags vareforsyningsbesværigheder i rigsdagen var naturligvis for en stor del en refleks af den utilfredshed, der var i befolkningen. Den skabte også bryderier på det administrative plan. Der var således megen kritik af fordelingen af benzin og af indkøbstilladelser til biler. De handlende var irriterede over rationeringsmærkereskaberne og forbrugerne over mærkernes blotte tilstedeværelse. Det lykkedes dog Krag at få så godt som alle rationeringer afskaffet, og han ville i august 1950 – kort før valget – også have droppet smør-rationeringen; men Buhl fik regeringen med sig, så at smørret forblev rationeret. Både Buhl og H. C. Hansen fandt, at Krag afviklede rationeringerne for hurtigt, mens OEEC fandt, at det gik for langsomt.

Komplementær i forhold til vareforsyningsloven var i disse år prisloven. Også den ønskede J. O. Krag forlænget ved sin tiltræden, men den blev af det ubarmhjertige folketing behandlet på samme måde som vareforsyningsloven, d.v.s. at behandlingen forsinkedes bevidst, hvorved det var nødvendigt at forlænge prisloven to gange, i marts og maj 1948, ved kortvarige forlængelseslove.

I sin forelæggelsestale i marts 1948 fremhævede Krag, at også regeringen gerne så prisrestriktionerne lempet. Men på den anden side måtte man ikke glemme, at under første verdenskrig var detailpristallet steget 82%, under den længerevarende anden verdenskrig kun 59%. Dette skyldtes efter Krags opfattelse i høj grad en mere effektiv prisregulering. Gik man til efterkrigstiden, var forskellen endnu mere slående. Fra 1914 til 1920 steg pristallet fra 100 til 262, men fra 1939 til 1947 kun fra 100 til 163. Med andre ord var det lykkedes at holde inflationen nogenlunde fra døren.

På samme måde som ved vareforsyningsloven vedtoges der under udvalgsarbejdet en række ændringer i den gældende prislov, ændringer, som alle viste et politisk ønske om at vende tilbage til normale forhold. Men loven gav fortsat ministeren og priskontrolrådet muligheder for at gribe ind over for prisreguleringer og prisdannelse, om end rådet havde pligt til ved udfærdigelse af forskrifter af generel karakter at forhandle med de interesserede erhvervsorganisationer. Oppositionen mente herved og ved andre pålæg at have sikret erhvervene visse minimumsrettigheder, og ændringerne i prisloven kunne derfor i maj 1948 vedtages enstemmigt, idet kun Retsforbundet undlod at stemme. Under den højspændte situation i november 1949 måtte Krag gå med til ændringer, han fandt utilfredsstillende på grund af de begrænsninger, de pålagde ham. Forlængelserne skete også

kun for et år ad gangen. Rigsdagen ville ikke styrke ministerens magt.

Sukkerfabrikation har ligesom spiritusfremstilling en særstilling i dansk lovgivning ved sin sammenblanding af statsmonopol og privat foretagsomhed. I marts 1950 vedtog rigsdagen på Krag's forslag med de fire gamle partiers stemmer, men mod DKP's og Retsforbundets stemmer, en ny sukkerordning for en 10-årig periode til erstatning for de hidtidige etårige koncessioner. Dens hensigt var at muliggøre en tiltrængt modernisering af fabrikkerne og – som ved de tidligere love – at sikre en høj sukkerproduktion dels af hensyn til hjemmemarkedet, dels af hensyn til eksporten. Der var også et beskæftigelseshensyn. Krag fremsførte rigtignok, at han og hans parti foretrak en nationalisering af sukkerfabrikkerne fremfor en koncession, men måtte erkende, at der ikke kunne skaffes flertal for en sådan. Det samme gjaldt tanken om at ændre sukkerfabrikkerne til andelselskaber. En koncession var den tredjebedste løsning, mens den ringeste udvej var produktion på normale frie vilkår, der ikke gav de samme kontrolmuligheder som en koncession, som både fastsatte roepriserne og begrænsede aktieudbyttet til maksimalt 5%.

28. maj 1948 stillede Aksel Møller på Det konservative Folkepartis vegne en forespørgsel til handelsminister Krag i forbindelse med dannelsen af A/S Margarine-Compagniet. „Et omfattende verdensmonopols endelige sejr over selvstændigheden inden for dansk margarineproduktion“, kaldte Aksel Møller det. Han mente, at de danske forbrugere ville komme til at betale for Unilevers fremtrængen, der også kunne ødelægge de ca. 100 endnu eksisterende selvstændige margarinefabrikker. Aksel Møllers og de konservatives synspunkt var, at „så mange frie, selvstændige mellemstandsbedrifter som vel muligt“ burde be-
vares.

Krag svarede, at margarineområdet ikke kunne betragtes isoleret. Regeringen havde derfor overvejet at nedsætte en trustkommission, der skulle undersøge alle monopolten-denser. Det var en behændig afværgemanøvre. De konservative kunne intet indvende, socialdemokraterne måtte være glade for enhver omhyggelig observation af kapitalistisk cancer, og Unilever kunne man alligevel ikke komme til livs inden for de gældende loves rammer.

I oktober 1948 kom Krag da med forslaget om en trustkommission på ni medlemmer, der skulle undersøge, i hvilket omfang dansk næringslivs enkelte grene var behersket af danske eller udenlandske enkeltforetagender, og om den frie konkurrence på anden måde begrænsedes. Under behandlingen af loven om trustkommissionen mærkedes modsætningen mellem rigsdagens to fløje. De konservative, der havde rejst margarinesagen, var ikke interesseret i, at kommissionens indsamling af oplysninger blev for nærgående over for firmaerne, og socialdemokraterne fandt det ufornødent, at kommissionen beskæftigede sig med løn- og arbejdsforhold eller med vareforsyningslovens og valutaforholdenes betydning i denne sammenhæng. Et kompromis blev dog nået og kommissionen nedsat. Nogle få havde håbet, men næppe mange ventet, at den fik en væsentlig betydning; det fik den da heller ikke.

Herudover gennemførte J. O. Krag i november 1948 en forlængelse af udbyttebegrænsningsloven, en anden af tidens „unormale“ love, der snart var ved at være normal. Men også på dette område følte folketingets flertal tiden inde til normalisering, og Krag måtte acceptere mange ændringer i sit oprindelige forslag.

Mindre kontroversielle var loven af 3. april 1948 om velfærdsforanstaltninger for søfarende, loven af 23. marts 1949 om sømands-

uddannelse, loven af 12. april 1949 om ejendoms­mægler­virksomhed, loven af 28. februar 1950 om handels­rejsendes udstilling af deres prøvekollektioner og loven af 31. maj 1950 om tilsyn med pensionskasser. Derimod var der i marts 1949 mere besvær med bagernes lukketider. Ved typisk og forunderlig fin­afvejning måtte bagere kun sælge brød til kl. 18.30, men chokolade til kl. 21 og is til kl. 22. I maj 1950 kom efter megen debat en samlet lukkelovsrevision, der dog bortset fra nogle detail­ændringer fastholdt den gamle lovs principper. Også Krag måtte erfare, hvor vanskeligt dette område var.

•

Landbrugsminister Bording videreførte de gældende kornordninger, og selv om han ikke fik landbrugsorganisationernes samtykke, samlede han, bortset fra DKP, rigsdagens til­slutning til fortsat udskrivning af foderkorn og til tilvejebringelse af brødkorn. Også her gik man dog frem mod normale tider ved at lempe afleverings­pligten, ligesom man i enighed forhøjede priserne på brødkorn væsentligt. De fire gamle partier var enige om, at hjem­me­markedsprisen på smør og flæsk skulle sættes lig med gennemsnittet af de opnåede eksport­priser. Der skulle herefter ydes tilskud til hjemmemarkedspriserne på flæsk, hvorimod tilskuddet til smørret faldt bort. Tilskuddene til at holde forbrugerpriserne nede beregnedes i 1949 for et år til at være 96 mill. kr. for flæsk og 48 mill. kr. for mælk og fløde. Tilsvarende tilskudsordninger bevarede for rug- og sigte­brød. I 1950 bortfaldt tilskuddene til flæsken, dog således, at man i stedet gik over til at ud­dele rabatmærker til mindre­bemidlede forbrugere.

Debatten om disse ordninger optog meget af rigsdagens og af landbrugsministeriets tid, men nye principper introduceredes ikke. Mere interessant er den gennemførte jordlovgivning.

I landbrugsminister Erik Eriksens tid var en revision af husmandslovgivningen bragt et langt stykke frem. Nu kom landbrugsminister Bording til at føre loven igennem, men da flertallet i rigsdagen var det samme, blev loven ikke meget anderledes end den, Erik Eriksen havde fremsat forslag om. Socialdemokratiet måtte give afkald på ekspropriation og på statens forkøbsret ved familiesalg. Denne sidste undtagelse medførte efter landbrugs­ministerens skøn, at ca. halvdelen af dansk landbrug ikke var omfattet af forkøbsretten. En sådan fik staten derimod til andre land­ejendomme, hvis grundværdi var over 35.000 kr. (fra 1951 dog hævet til 56.000 kr.) og på en række særlige betingelser også under. Me­ningen var herved at gøre det muligt for de for små brug – ca. 20% af alle landejendomme – at få tillægsjord. Bordings opfattelse var, at dette øjemed kun med besvær kunne opfyldes, fordi de indeklemt brug ofte ville behøve jord fra gårde, der kun kom til familiesalg, mens loven snarere kunne skaffe jord til nye husmandsbrug. Men Bording måtte tage, hvad han kunne få. Loven, der samlede ca. 40 ældre jordlove i én lov, blev enstemmigt vedtaget og stadfæstet 9. juni 1948.

I sammenhæng med denne lov skal land­brugsloven fra 1949 ses. På 50 års dagen for den første statshusmandslov, 24. marts 1949, vedtog folketinget, hvad man har kaldt „de små jordlove“ (modsat de store fra 1919). Heri bestemtes det, at ingen måtte eje mere end to gårde, medmindre køberen afgav mindst 20% af de nyhvervede ejendommens areal til jordlovsudvalget – et princip, den konservative Edv. Tesdorpf karakteriserede som afladshandel. I denne sag var Venstre delt. Erik Eriksens fløj var for loven, land­brugsorganisationslederen Hans Pinstrup i­mod. Vedtagelse skete med 89 stemmer mod 33, 15 stemte hverken for eller imod. Hus­mændene karakteriserede dagen som historisk.

25. april 1949 kom loven om jordfordeling mellem landejendomme. Dens hensigt var i første række at fremme mulighederne for en rationel dyrkning, men også denne lov gav muligheder for at skaffe tillægsjord. Til dette kompleks af love kan også henregnes loven af 5. juli 1949 vedrørende den sønderjyske præstegårdsjord, som nu i øget omfang kunne udstykkes og bruges til tillægsjord og dertil bøde på de meget splittede arealer, mange brug led under.

En samlet opgørelse viser, at der i perioden 1940-50 blev nyoprettet 1.000 jordrentebrug og ca. 950 brug på privat indkøbt jord. Hertil kom, at 740 bestående brug fik tillægsjord. Indtil midten af 1950'erne oprettedes ca. 300 nye statshusmandsbrug pr. år på gennemsnitlig 14 ha, hvortil kom godt 430 tillægsparceller à ca. 2 ha hver. Samtidig nedlagdes ca. 500 brug pr. år. Få år efter – omkring 1960 – var billedet helt vendt. Nu nedlagdes dobbelt så mange og oprettedes halvt så mange. Sammenlægning af små brug kom på tale.

De små jordlove betegner slutstenen på en mangeårig udstykningspolitik. Herefter begyndte udviklingen som følge af de tekniske fremskridt langsomt at gå den anden vej.

*

Fiskeriminister Christian Christiansen måtte som sine kolleger notere rigsdagens trang til at afvikle krigstidens støtteordninger. I dette tilfælde bortfaldt således i december 1947 støtte til mindrebemidlede fiskeres olieforbrug, hvorimod krigsforsikring for disse stadig blev udredt af staten. Ligeledes fortsatte statens tilskud til nybygning af fiskerfartøjer. Ny var en lov fra marts 1949, der stillede 1 mill. kr. til rådighed for lån til fiskeindustrien. Også fiskerne fik gavn af Marshall-pengene. I maj 1950 ydedes af det europæiske genopbygningsprogram 10 mill. kr. til nybygning og ombygning af fiskerfar-

tøjer og til modernisering m.v. af fiskeindustrivirksomheder. Endelig skal af Chr. Christiansens virksomhed nævnes, at han i juni 1948 fik gennemført en lov, der skulle tjene til at opfylde de forpligtelser, vi ved en international konvention havde påtaget os for at hindre overfiskning i Nordøen, bl.a. ved at gøre fiskenettene masker større.

*

Trafikminister Carl Petersen fik gennemført en række mindre banelove. I marts 1948 gennemførtes statens overtagelse af Slangerup-banen, i samme måned bevilgedes 28 mill. kr. til modernisering af privatbanerne og i juni 1948 gennemførtes en lov om ekspropriation til anlæg af en dobbeltsporet nærbane langs Køge Bugt. På den anden side begyndte i Carl Petersens tid også banenedlæggelserne med gennemførelsen af en lov, der medførte nedlæggelse af strækningen Dalmose-Skælskør.

I øvrigt måtte Carl Petersen, hvad den offentlige trafik angik, affinde sig med et privat lovforslag. Initiativtagerne til dette var Venstre og konservative med Jens Sønderup som ordfører. De fremkom i oktober 1949 med et forslag, der havde til hensigt at beskytte og bevare de private rutebilruter, som undertiden var blevet bragt i vanskeligheder, når deres koncessioner skulle forlænges og staten så sin fordel i at nægte en sådan for selv at overtage ruten. Efter mange trakasserier måtte Carl Petersen erklære: „Jeg er blevet tvunget til at gå frivilligt med...“. Den noget forbedne tilslutning gjaldt oprettelsen af trafikudvalg for amterne og af et nævn for hele landet. Disse organer skulle behandle koncessionsspørgsmål, og når ministeren var mere end lunken, skyldtes det naturligvis, at statsovertagelse af private busruter vanskeligjordes.

En besværlig sag, der dengang rigtignok forekom mange mere utopisk end 25 år efter,

var hele den problemstilling, der ledte frem til „Lov om efterforskning og indvinding af råstoffer i kongeriget Danmarks undergrund“, som den hed dengang. Den gældende lov var fra 1932, og i henhold til den var der i 1938 givet en 50-årig eneretsbevilling til et amerikansk firma. Denne koncession var opnået ved, at en amerikansk ingeniør, Rawlin, påstod at have fundet salt ved en boring ved Harte i 1936. Han havde kort derefter solgt sine rettigheder til Gulf Oil's selskab Danish American Prospecting Company. Et sagkyndigt udvalg mente imidlertid i 1948 at kunne godtgøre, at Harte-fundet var et falsum. Derfor kunne den danske regering annullere koncessionen, som skulle løbe til 1988. Det ønskede Carl Petersen ikke, da Gulf Oil havde været i god tro, og da det efter regeringens opfattelse havde opereret med dygtighed. Forhandlinger blev imidlertid optaget med selskabet, og ved lov stadfæstet 8. maj 1950 overgik bevillingen, så snart indvindingen af et råstof var kommet i gang, fra Danish American Prospecting Company til et i Danmark indregistreret selskab, som vel var finansieret af Gulf Oil, men med større dansk statslig kontrol. Det var videre en betingelse, at bevillingen ville bortfalde, såfremt der ikke inden ti år var begyndt en indvinding. Hertil kom, at den nye lov præciserede, at udvindingsrettighederne kun angik olie, salt, svovl og helium, mens kul og malm var holdt udenfor.

Debatten omkring loven var intens. Fremtidsvisionerne om givtige boretårne og andre pekuniært sprudlende kilder var store, samtidig med at kommunisterne slog på, at Danmarks undergrund var solgt til USA. Det hele fortonede sig i tidens fylde langsomt. Der fandtes intet, og først da olieplatformene i den danske del af Nordsøen satte deres sugerør i vor fælles undergrund, fik problemet ny aktualitet.

*

En socialdemokratisk regering må ifølge sagens natur prioritere det sociale område højt. Ganske vist kan man som tidligere fastslået ikke sige, at Knud Kristensens regering skruede den sociale udvikling tilbage; men de pengeydelse, de gamle og invaliderne fik, var i købekraft stagnerende. Det er for en nutidig vurdering svært at forstå, at det var muligt at eksistere alene på alders- eller invaliderenten, hvad mange måtte; men nøjsomheden var dengang større. Ikke desto mindre var det i 1947 almindeligt erkendt, at satserne var for lave. Socialminister Strøm, der gerne ville gøre godt inden jul, fremsatte derfor 9. december 1947 – altså tre uger efter sin udnævnelse – et forslag om at forhøje rentens grundbeløb med fra 66 kr. til 123 kr. – om året vel at mærke. Forholdstallet mellem de tre kommunegrupper (hovedstad, købstæder, landet), der siden 1946 havde været henholdsvis 100 - 85 - 72, ændredes nu til 100 - 88 - 74. Udjævningen mellem de forskellige områder fortsatte altså. I praksis betød loven eksempelvis, at et ægtepar i København steg fra 2.310 kr. til 2.376 kr. i årlig ydelse. Endelig skete der visse mindre forhøjelser bl.a. for børnetillægene og brændselhjælpen, hvilken sidste nu ændrede navn til brændselstillæg. Prisen for julegaven var 50 mill. kr. pr. år, hvorved udgiften til den kvarte million alders- og invaliderentemodtagere ville stige fra 390 til 440 mill. kr. om året.

De politiske molekyler var endnu ikke faldet til ro efter valget. Bitterheden over, hvad oppositionen opfattede som udenrigsministerens forræderi, var stor. Oppositionen følte ingen trang til at vise godgørenhed over for Johan Strøm, selv om den principielt udtrykte sig i forbindtlige vendinger om i givet fald at øge visse af satserne; man fandt ingen anledning til at haste loven igennem inden jul. Johan Strøm måtte nøjes med S's, R's, Rets-

forbundets og DKP's stemmer, mens V og K undlod at stemme.

I november 1948 var der dog enighed mellem alle partierne om at give alders- og invaliderentynderne forholdsmæssigt samme tillæg som de pensionerede statstjenestemænd, hvilket medførte en merudgift på 4,2 mill. kr. Enstemmighed opnåedes også i november 1949 om at yde ekstraordinære tillæg begrundet i prisstigningerne. Merudgiften var her 5,6 mill. kr. I marts 1950 enedes alle ligeledes om at lade det hidtil gældende rabatordnings-system for alders- og invaliderentemodtagere afløse af pengetilskud. Det betød en stigning fra 11 til 13 mill. kr. om året.

I februar 1948 opnåede Johan Strøm også enstemmig tilslutning til at forøge statens tilskud til skolebespisning fra 100.000 kr. om året til 1 mill. kr., hvorved kommunerne ville få dækket ca. en tredjedel af deres udgifter til denne foranstaltning. Sygekassegrænsen forsvandt som skel. Det var en indrømmelse, ministeren ikke havde svært ved at acceptere. Man forventede, at næppe mange børn fra merbemidlede hjem ville deltage i skolebespisning, som stadig havde karakter af en socialhjælp. Næste år var skolebespisningen atter på dagsordenen; men nu var det ikke muligt at bevare enigheden. Det viste sig nemlig, at flere, end man havde antaget, gik til skolebespisning, bl.a. fordi der 1. oktober 1948 blev givet fritagelse for at aflevere margarinemærker til skolebespisningen. Her ved steg udgifterne til 10 mill. kr., og socialminister Strøm foreslog derfor i marts 1949, at statens tilskud skulle forhøjes fra 1 til 4 mill. kr., hvad Venstre var imod.

Ved lov af 9. juni 1948 indførtes en række ændringer i forsorgslovens bestemmelser vedrørende børnebidrag til enlige forsørgere. Loven, der også forbedrede forældreløses kår, betød en merudgift for staten på ca. 10 mill. kr. Denne lov gennemførtes enstemmigt, og

det samme gjaldt i samme samling visse forbedringer i lovgivningen om hjemmesygepleje, i loven om offentlig forsorg, hvorefter gigtpatienter i henseende til hjælp stilledes lige med tb-patienter, og i ulykkesforsikringsloven. Da Strøm i marts 1949 ville forbedre den sidste lov yderligere, afholdt Venstre og konservative sig fra at stemme, idet de var betænkelige ved at lade dagpengene komme til udbetaling fra 7.-dagen og ikke fra 13.-dagen som efter den gældende lov. De mente, at for stor en byrde blev væltet over på erhvervslivet. Merudgiften ansloges til ca. 20 mill. kr.

En nyskabelse i det stadig mere fintmasketede sociale sikkerhedsnet var loven af 12. april 1949 om husmoderafløsning. Herefter kunne der ved læge- eller jordemoderrekvistion ydes hushjælp, når der midlertidigt skønnes at være behov derfor på grund af sygdom, overanstrengelse eller barnefødsel. Husmoderafløsningen var gratis for ubemidlede, mens andre skulle yde en efter indtægt gradueret betaling. Staten skulle gå ind med halvdelen af udgifterne, kommunerne med resten. Det ville blive ca. 5 mill. kr. i alt. Venstre undlod at stemme, da man ønskede et loft over ordningen svarende til 1 kr. pr. indbygger. I virkeligheden havde dette parti hjertet med i loven, som vedtoges med alle andre partiers stemmer.

Ny var også den definition af invaliditetsbegrebet, som gennemførtes ved lov af 31. marts 1950 om ændringer i folkeforsikringsloven. Efter den gældende ordning var retten til invaliderente betinget af, at erhvervsevnen var nedsat til $\frac{1}{3}$. Men denne regel medførte for de lavestlønnede, at en tredjedel af den normale løn ville udgøre et mindre beløb end invaliderenten, hvilket igen betød, at de invalider, hvis erhvervsevne kun var lidt over $\frac{1}{3}$, havde dårligere levevilkår, end hvis de fik invaliderente. Nu ændredes bestemmelserne således, at der ved skønnet ikke blot

skulle tages hensyn til erhvervsevnenes ned-sættelse til en tredjedel, men også til den på-gældendes alder, livsstilling, bopæl og arbejds-muligheder „samt til andre omstændigheder, som passende findes at kunne tillægges vægt...“. Med andre ord havde invalidefor-sikringsretten nu mulighed for at udøve et smidigt skøn. Hertil kom forskellige andre for-bedringer af invalidernes kår. Merudgiften blev anslået til 5,4 mill. kr.

Denne lov blev vedtaget enstemmigt, selv om Venstre og DKP ud fra hver sin anskuelse havde visse betænkeligheder.

*

I sine erindringer skriver Johs. Kjærboel, at det almindelige, men letfærdige ræsonne-ment bag hans overtagelse af boligministeriet var: „Havde jeg kunnet indkvartere mange tusinde flygtninge, måtte jeg vel også kunne bekæmpe bolignøden“. Om de 10 dage som sundhedsminister fortæller han, at sundheds-væsenet skulle slås sammen med boligvæsenet, fordi man regnede med, at hans ministerium ellers ville blive for lille. Men inden minist-eriet var blevet organiseret, indså Kjærboel, at han havde nok i boligvæsenet og flygtninge-administrationen. Ved Smørum's udnævnelse til indenrigsminister efter Alsing Andersen fik sundheden lov at blive ved indenrigsmini-steriet, hvor den da også har ligget siden; kun i 1957 var der tale om at oprette et særligt sundhedsministerium for at finde en passende placering til Viggo Starcke.

Boligbyggeriet var, hjulpet af ministeriet Knud Kristensens boligstøttelej, kommet så småt i gang igen, men hæmmedes fortsat af materialemangel. I 1945 var der fuldført ca. 8.400 lejligheder, i 1946 ca. 8.300 og i 1947 knap 10.000. Men Kjærboel's forgænger havde følt sig foranlediget til at indføre et byggestop for at sikre færdiggørelsen af de huse, der var i gang, og det resulterede i, at der i Kjærboel's

første år som boligminister færdiggjordes knap 17.000 boliger (1948). Det var dog ikke kun baseret på forgængernes indgreb, at Kjærboel havde held. Materialetilførslerne steg, og Kjærboel smidiggjorde administrationen af materialetildelinger ved at oprette provins-kontorer. I 1949 kunne der derfor færdiggøres 21.000 boliger og i 1950 17.500. Hermed var boligproblemet dog ikke løst. Befolkningstil-væksten og de øgede krav til boligerne ud-gjorde et konstant pres, og i hele perioden 1945-51 var der pr. år ca. 9.000 personer under kommunal boligforsorg.

Kjærboel mener ikke selv, at han fik nogen videre anerkendelse for sin virksomhed som igangsætter af boligbyggeri. De, der fik lejlig-hed, har dog nok været tilfredse, men har næppe tænkt på Kjærboel. Derimod irriterede „den bedrevende smed“, når han søgte at forklare konservativt lavsbevidste håndværks-mestre, at man måtte kunne bygge huse lige så rationelt som skibe på et skibsværft.

Politisk var området også ømtåleligt, og Kjærboel havde det ikke let på Christiansborg, hvor man hev og sled i hans lovforslag.

Mange unge under uddannelse besværede sig over, hvor vanskeligt det var at opdrive værelser, skønt ungdomskommissionen havde godtgjort, at der i byerne var ca. 30.000 „over-tallige“ værelser. Herved forstod man, at havde f.eks. en familie på fire personer mere end seks værelser, var de overskydende værel-ser „overtallige“. Hvis man kun gav en margin på ét overtalligt værelse pr. husstand, var der hele 200.000 ledige værelser. Kunsten var nu at få i al fald de 30.000 udbudt på boligmarke-det. Kjærboel søgte at løse problemet ved lov af 9. juni 1948. Loven, der blev til efter meget besværlige udvalgsforhandlinger, forpligtede lejlighedsindehavere til efter nærmere regler at udleje overtallige værelser; dersom de ikke ønskede dette, måtte de pr. værelse betale en årlig afgift på fra 40 til 120 kr., alt efter antallet

af overtallige værelser. Loven blev en fiasko. De uddannelsessøgendes behov var ikke nær så stort, som det var blevet gjort til, og hvor der konstateredes et sådant, viste de store lejligheders indehavere megen fantasi, når det gjaldt at omgå loven. Kjærbøl trøstede sig med, at havde han ikke gjort forsøget, ville der fortsat have været larm om det.

Hvad angår boligstøtte- og huslejelov, opnåede Kjærbøl kun at forlænge den gældende lovgivning uden væsentlige ændringer. Han havde gerne set lettere adgang til statslån og øget huslejetilskud til børnerige familier, men han kunne ikke samle flertal for det og nåede ikke videre på dette område, før regeringen gik af.

Under Kjærbøls ministerium var også henlagt byudvikling og byplaner. Ved lov af 23. april 1949 om regulering af bymæssige bebyggelser gaves regler for byudviklingsplaner, der skulle fastlægge, hvilke arealer der hørte til inderzoner, mellemzoner eller yderzoner. I udvalget havde Kjærbøl for enighedens skyld måttet gøre mange indrømmelser, og han var ikke selv tilfreds med resultatet, idet han ikke fandt, at loven gav de reguleringsmuligheder, som samfundsudviklingen krævede. Det samme gjaldt den samtidig gennemførte byplanlov. Her havde Kjærbøl bl.a. ønsket at præcisere muligheden for ekspropriation til boligbyggeri, men måtte frafalde dette ønske.

Bortset fra sit arbejde for opførelsen af Det danske Hus i Paris og for udlægningen af en del af Søndermarken til Zoologisk Have mener Kjærbøl selv, at hans væsentligste indsats som minister simpelt hen var opbygningen af boligministeriet.

*

Arbejdsminister Marius Sørensen nåede i sin toårige funktionstid ikke mange resultater. Han havde i et lovforslag fra april 1948 ønsket bedre refusionsregler i arbejdsløshedsloven,

men kunne ikke få flertal for det. Bedre gik det ikke med visse ændringer i lærlingeloven. Derimod fik Marius Sørensen ved lov af 9. juni 1948 gennemført visse, om end ikke store, forbedringer i funktionærloven, der som før omtalt også havde de konservatives bevågenhed. Forbedringen gjaldt funktionærernes forhold i forbindelse med sygdom, værnepligt, ægteskab og graviditet samt hverv uden for tjenesten.

I oktober fik Marius Sørensen finansudvalget til at tiltræde en bevilling til vanskeligt stillede arbejdsløshedskasser på 13 mill. kr., hvoraf Arbejdsmandenes Arbejdsløshedskasse alene fik de 12.

Marius Sørensen befandt sig ikke godt som minister eller som parlamentariker. Han havde svært ved at overskue endelige gennemskue det politiske systems irgange. Det var en fremmed verden for ham, og han bad sig fritaget for sit ministerhverv, hvilket skete 23. november 1949. Marius Sørensen vendte da tilbage som forretningsfører for Arbejdsmandenes Arbejdsløshedskasse. Det var et arbejde, han kendte ud og ind. Han havde stillingen til 1953. Samme år ophørte hans rigsdagsmandat ved landstingets nedlæggelse, og samtidig hermed udtrådte han af arbejdsnævnet. Han virkeliggjorde nu en barndomsdrøm, idet han etablerede sig som gårdejer nær Nykøbing Sjælland. Marius Sørensen døde i 1964.

*

Ved Marius Sørensens afgang blev Kjærbøl tillige arbejdsminister, idet dog alle sager vedrørende arbejdsløshedsforsikring, ferielov samt medhjælper- og funktionærlovgivningen overførtes til socialministeriet.

*

Den ændring i arbejdsløshedsloven, som Marius Sørensen ikke havde opnået, kom

Johan Strøm igennem med i maj 1950. Den tjente til at skaffe compensation til betrængte kassers udgifter til børne- og forsørgertillæg. Strøm måtte acceptere mange indskrænkninger i det oprindelige forslag; men den største indrømmelse, Socialdemokratiet gjorde, var dog, at man gik med til, at Kristelig Arbejdsløshedskasse fik offentlig anerkendelse, selv om den ikke var en fagligt begrænset kasse.

Hermed var i grunden ministeriet Hedtofts sociale lovgivning 1947-50 udtømt. Den kan virke ret så beskeden; men det er på denne langsomme skridt-for-skridt-metode, at velfærdsstaten er blevet opbygget. Den var afpasset efter de politiske muligheder og en klar fornemmelse af, at offentlige udgifter skal ledsages af statsindtægter, og at disse igen er afhængige af produktion, i hvilken forbindelse det skal nævnes, at Hedtoft i sin første nytårstale som statsminister havde beklaget, at produktionen var 8% mindre pr. indbygger end før krigen.

•

Under indenrigsministeren hører valgloven, og på dette område fik Jens Smørum straks en delikat sag. Som før nævnt havde Hovedstadens Venstre udskilt sig fra moderpartiet for af valgtekniske grunde at anmelde sig som selvstændigt parti, nemlig for at få del i tillægsmandaterne i København, hvad Venstre ellers ikke kunne få. Det havde til alle andre partiers udelte forargelse givet en nettogevinst på tre mandater. Det er overraskende, at Axel Kristensen og hans værkfæller ikke forudså, at hævnens time ville komme.

Allerede da udvalget til valgs prøvelse skulle afgive indstilling, anslog et mindretal på 10 medlemmer (S og DKP) truende toner. Dette mindretal påpegede, at Venstre ved valget i 1945 uden fiksfakserier havde fået tre mandater mere, end partiet skulle have haft i henhold til såkaldt matematisk retfærdighed. Denne

favorisering skyldtes grundlovens og valglovens bestemmelser om at tage hensyn til de tyndest befolkede egne. Ved valget i 1947 voksede tallet på de overtallige venstremænd til fire, hvortil så kom de tre fra Hovedstadens Venstre. Socialdemokrater og kommunister ønskede derfor valget af disse tre kendt ugyldigt, fordi oprettelsen af Hovedstadens Venstre efter deres opfattelse alene var sket for at omgå valgloven.

Konservative og radikale mente derimod, at man var nødt til at godkende mandaterne, fordi loven var overholdt, men denne burde så ændres. Venstre mente naturligvis, at alt var såre godt. Dette mindretal talte som S og DKP også 10 medlemmer. Retsforbundets ene mand ville afholde sig fra at stemme.

Ved afstemningen i salen godkendtes Hovedstadens Venstre med 70 stemmer mod 64, idet 1 radikal og Retsforbundets 6 undlod at stemme. Det var altså ikke til paukers og trompeters lyd, at Hovedstadens Venstre blev introduceret i tinget – snarere under piften og hysen.

Anden akt udspillede 5. februar 1948, hvor indenrigsminister Smørum fremsatte forslag til en ny valglov. Dette forslag kom ikke igennem uden mange ændringer og først efter talrige og besværlige udvalgs møder. Ikke blot var Venstre på forhånd elektrisk, men de andre partier var også stærkt præget af, at intet optager tingets medlemmer mere end forskydninger i antallet af kreds- og tillægsmandater samt reguleringer af valgkredsene. Valgloven er et såre følsomt instrument, og der skal ikke rystes meget på hænderne, før et sikkert mandat bliver usikkert.

I maj 1948 enedes dog i det store og hele alle andre partier end Venstre om en ny valglov. Herefter blev antallet af mandater forøget til 151. Færøerne havde allerede i december 1947 fået et mandat mere, og det øvrige Danmark fik nu også et til. Samtidig forhøjede

man bl.a. antallet af tillægsmandater fra 31 til 44, mens antallet af kredsmandater til gengæld nedsattes fra 117 til 105. Herved søgte man at hindre, at et parti fik flere mandater, end det efter stemmetallet havde krav på. Men ikke nok med det. For at være fuldstændig sikret mod nye forsøg ad modum Hovedstadens Venstre bestemtes det, at partier, som på trods af den lige omtalte ændring alligevel blev for stærkt repræsenteret, skulle afgive det overskydende antal kredsmandater.

Onde tunger døbte Hovedstadens Venstre „Fidusia“. I så fald var det en klam fidus. Den nye valglov ikke blot udslettede partiet ved det næste valg, men den satte også bom for Venstres begunstige.

Det følgende år løstes et andet stridsspørgsmål ved ændring i loven om kommunale valg. Siden kommunalreformen af 1908 havde valgretsalderen til kommunalbestyrelser været 25 år. Nu ønskede regeringen den nedsat til 21 år. Det ville VK-partierne ikke acceptere. De fandt, at dette spørgsmål burde behandles af forfatningskommissionen, fordi en vedtagelse om 21 års kommunevalgret let ville få præjudicerende virkning for rigsdagsvalgene. Imidlertid indgik S, V, K, R og Retsforbundet 16. marts 1949 en overenskomst om, at valgretten skulle fikseres ved 23 år, og dette vedtoges da af alle. Ved anden behandling stemte DKP og Karl Skytte dog imod. De var for 21 år.

På det kommunale område fik Smørum samlet bredt flertal i marts 1949 for nogle mindre ændringer i de kommunale skattelove. De begrænsede bl.a. kredsen af erhvervs-skattepligtige personer og tilvejebragte større ensartethed med hensyn til kooperative virksomheders skattepligt. Smørum fik også tilslutning til en ændring i landkommunalloven, således at også afgæde sognerådsformænd kunne få pension. I maj 1950 blev der ved ændringer i købstadkommunernes styrelseslov

mulighed for at vælge rådmænd i Århus. Baggrunden herfor var, at man ville muliggøre indførelsen af en magistratsordning som den københavnske. Ligeledes blev der nu mulighed for at yde diæter til medlemmer af kommunalbestyrelser.

Fra indenrigsministerens ressort er også den i juni 1948 vedtagne ændring af loven om statens husholdningsråd fra 1935, en ændring, der på forskellig måde konsoliderede og udvidede rådets beføjelser. Ved ændringer i 1949 forhøjedes tilskuddene fra den kommunale udligningsfond for at nedbringe kommunernes sygehusudgifter. Ved andre lidet opsigtsvækkende initiativer ændredes der ved distriktsjordemødrenes og apotekernes forhold.

Væsentlig mere central var loven af 1. april 1949 om civilforsvaret. Nu videreførtes de eksisterende CBU-kolonner som et regulært civilforsvarskorps inddelt i kasererede brigader og med udskrevet, værnepligtigt mandskab. Endvidere indrettedes et stedligt civilforsvar under kommunale civilforsvarskommissioner. Den nye organisation byggede naturligvis som berørt på, hvad man havde, og på de erfaringer, der var indhøstet under anden verdenskrig. Effektiviseringen lå især på de statslige brigaders udrykningskolonner. Deres udbygning ansloges at ville koste 113 mill. kr., hvortil kom årlige udgifter på mellem 10 og 13 mill. kr.

Denne lov fik kun støtte fra S, V, K og Retsforbundet. R og DKP fandt loven alt for vidtgående. Disse to partier mente, at man kunne klare sig med færre indkaldte og uden tjenestemandsansatte befalingsmænd. Atlantpagtskillet omfattede også civilforsvaret.

I maj 1950 vedtoges en ny indfødsretslov til erstatning for den gældende af 1925, som på grund af krigsforholdene var blevet garneret med midlertidige bestemmelser. Den nye lovs væsentlige bestemmelser gav kvinder statsborgerlig ligestilling, ligesom den indførte sær-

lig lempelige regler for personer fra de øvrige nordiske lande. Denne sidste bestemmelse byggede på gensidighed mellem landene.

*

Selv mener justitsminister Busch-Jensen, at hans mest betydningsfulde initiativ var nedsettelsen af den permanente straffelovskommission, hvilket skete 14. februar 1950 kort før hans afgang. I stedet for ad hoc-kommissioner, der sad længe og måske ønskede omfattende ændringer, kunne den nye kommission over for ministeriet løbende fremkomme med forslag om mindre ændringer, ligesom ministeriet kunne høre kommissionen i enkeltforhold.

På lovgivningsfronten var det ikke store sager, der gennemførtes. I 1948 var der tale om ændrede regler vedrørende udpantningsafgifter, visse sagers henlæggelse fra landsret til underret, nordiske aftaler om fuldbyrdelse af straffedomme, brandsagers behandling, regler for kørelærere og om mærkning af cykelstel. I 1949 udvidedes antallet af landsdommere og højesteretsdommere. Til dette lovgivningsarbejde kom talrige besværlige administrative afgørelser ikke mindst vedrørende på den ene side eksekveringer af dødsdomme og på den anden side de begyndende benådnings af visse landssvigere.

Meget besvær havde Busch-Jensen også af den såkaldte „Edderkopsag“, der medførte, at adskillige politifolk blev suspenderet og senere straffet for at have bistået eller holdt hånden over en række økonomisk-kriminelle. For at få ro om sagen og neddæmpet den mistillid, der var opstået til politiet, lod justitsministeren i juli 1949 nedsætte et tremandsudvalg med højesteretsdommer Jesper Simonsen som formand til at følge sagens behandling.

Den kolde krig var nu i fuld gang, vi havde tilsluttet os Atlantpagten, og næsten alle gamle fostbroderskaber mellem kommunister

og ikke-kommunister fra besættelsestiden var bristet, i al fald på det politiske plan. I „Land og Folk“ havde redaktør Børge Houmann fremsat sådanne udtalelser om retsmyndighedernes behandling af entreprenørfirmaet Wright, Thomsen & Kiers forhold under krigen, at justitsministeriet og rigsadvokaten havde følt sig foranlediget til at anlægge sag for æresfornærmelse og bagvaskelse mod bladet. Under byrettens behandling af denne sag erklærede Aksel Larsen og landsretssagfører Carl Madsen, som justitsminister Busch-Jensen havde måttet fyre fra hvervet som konstitueret statsadvokat i oktober 1948 for at have kørt bil i spirituspåvirket tilstand, at Busch-Jensen i 1947 havde samråd med dem om Wright, Thomsen & Kier-sagen for at få styrtet daværende justitsminister Elmquist. Busch-Jensen afviste beskyldningerne, men hans forklaring i retten virkede vaklende, så at det så ud, som om han løj, hvilket ikke er ensbetydende med, at han gjorde det. Selv mente han, at han var offer for et kommunistisk komplot. Sandt er det, at kommunisterne udnyttede sagen, og borgerlige blade fulgte efter i kritikken og krævede justitsministerens afgang. Busch-Jensen så med stoisk ro på alt postyret og følte ingen trang til at tage kampen op.

Som enhver statsminister er i en sådan situation, var Hedtoft bekymret over angrebene på justitsministeren. De kom nemlig samtidig med, at regeringen var svækket på andre måder. Undervisningsminister Hartvig Frisch døde netop i disse dage, og den økonomiske situation var som omtalt ikke gunstig. Samtidig erklærede Ole Bjørn Kraft privat over for Hedtoft, at de konservative havde planer om at stille mistillidsvotum til Busch-Jensen. Hedtoft så en ny Alsing Andersen-affære for sig og lod via Kjærboel sin bekymring gå videre til Busch-Jensen, der naturligvis forstod signalet og derfor 23. februar bad om sin afsked,

hvilket bevilgedes 25. februar 1950. Han var naturligvis skuffet over måden, på hvilken det skete, men var dybest set lettet over at slippe bort fra ministerens trælsomme hverv. Han var kørt træt. K. K. Steincke siger om Busch-Jensen, at han „manglede noget af den pågænhed og den seje energi til at overvinde modstanden, kort sagt det temperament, som er nødvendigt i en situation som den, der forelå i de her omhandlede år“.

Busch-Jensen, der var 63 år, blev siddende i folketinget til april 1953, hvorefter han gik over i landstinget til dets afskaffelse i september samme år. Hans tid er siden gået med aldrig hvilende polyhistoriske studier, alt mens han med venlig-ironisk overbærenhed har iagttaget menneskehedens vakkende vandring.

•

Hedtoft var i bekneb for en efterfølger. For at vinde tid blev Vilh. Buhl udnævnt til justitsminister ad interim; men allerede dagen før Busch-Jensens officielle afskedigelse havde Hedtoft spurgt K. K. Steincke, ifølge denne selv med den begrundelse, at der tiltrængtes „en stærk mand“ med „et navn udadtil“. Hedtoft slog også på, at Steincke burde opfatte henvendelsen som en oprejsning for afskedigelsen i 1939, men rigtignok med den tilføjelse, at man ikke ville have en gentagelse af de ubehageligheder, Steincke havde skabt for regeringen i tiden op til 1939, hvorfor han skulle forelægge alle sager af en vis rækkevidde for Hedtoft.

Steincke havde ikke lyst, skriver han da. Han syntes, der var begået fejl på retsområdet i Busch-Jensens tid, og frygtede for besværer med at få dem rettet op, og han var ængstelig for, at Buhl og Bording stadig ville være ham fjendtlig stemt. For resten var han 69 år. Han sagde derfor nej tak, men da han i de følgende dage fik mange tilkendegivelser – også fra tidligere justitsminister Elmquist – gik han til

sidst ind på at blive justitsminister på vilkår, at han efter sin afgang som minister atter kunne blive kryoltdirektør og formand for landstinget. Udnævnelsen skete 4. marts 1950, og den blev modtaget positivt. Animositeten fra 1939 var borte, men der var unægtelig også løbet meget vand i stranden i den forløbne tid.

Til kongen sagde Steincke, at han syntes, det var en god idé af Hedtoft at udnævne ham, men at han godt kunne have fået den noget før.

Det var Steinckes opfattelse, at man i det retsopgør, han i øvrigt fandt nødvendigt, havde fejlet med for hård en kost, og i maj 1950 fremsatte han et amnestiforslag, der omfattede 10.000 personer dømt for mindre forseelser; ved forslagens vedtagelse fik de deres borgerlige rettigheder tilbage. Krigstidens efterdønninger lå også bag debatten om de likvideringer af stikkere o.a., som modstandsbevægelsen havde følt sig tvunget til at gennemføre. Allerede i 1945 var Hartvig Frisch kommet i modvind for sin krasse kritik af likvideringerne. I marts 1947 havde Steincke rettet en forespørgsel til justitsminister Elmquist, men den resulterede alene i nedsættelse af et udvalg, der skulle modtage oplysninger om likvideringerne. Steincke gennemførte nu i sin korte ministerperiode, at pårørende, der ønskede det, kunne få et sådant drab undersøgt, hvorefter den likviderede kunne opnå æresoprejsning post mortem, hvis drabet havde været ubegrundet. Dette skete i en snes tilfælde, men de fleste af de øvrige ca. 375 likvideringer blev dog ikke undersøgt, da de pårørende ikke ønskede det. Spørgsmålet var meget ømtåleligt. På den ene side fandt modstandsbevægelsens ledere Steinckes initiativ ubegrundet, idet de bl.a. ønskede at beskytte de modstandsfolk, der havde udført likvideringerne. På den anden side var der hensynet til de likvideredes familier. Steinckes løsning bragte ro om spørgsmålet, selv om dette

først skete definitivt i ministeriet Erik Eriksens tid.

Af love nåede Steincke bl.a. at få vedtaget nye love om ligbrænding, om overformynderi og om ændringer i motorloven, hvorved landbrugets anvendelse af traktorer lettedes, og en ny lov om værn for dyr. Meget af dette var forberedt af Busch-Jensen. Andet lykkedes det ikke at blive færdig med. Det gjaldt bl.a. den effektivisering af sikkerhedspolitiet, som Steincke jo også havde interesseret sig for før krigen.

*

Allerede en uges tid efter sin udnævnelse nedsatte undervisningsminister Hartvig Frisch en kommission, der skulle komme med forslag om en ændring af seminarieloven fra 1930. Det skyldtes kritik af, at seminarierne var „for stærkt præget af positiv kundskabstilegnelse, for lidt af at forberede til en gerning blandt børn“. Kommissionen afgav allerede i februar 1948 sin første indstilling, i henhold til hvilken Hartvig Frisch i maj 1948 fik rigsdagens samtykke til at ændre seminarieloven, så at en forsøgsvirksomhed kunne sættes i gang; en egentlig reform på seminarieområdet blev det dog ikke beskåret Frisch at gennemføre. Han fik derimod i sin første samling som minister bl.a. forbedret de private studenterkursers og efterskolernes kår, omdannet Ribe Statsseminarium til fællesseminarium for kvinder og mænd og fik rigsdagen til at acceptere statens overtagelse af det private, men statsstøttede kongelige musikkonservatorium i København.

En af Hartvig Frisch' embedsmænd var statskonsulenten for folkeskolen og seminarierne, F. C. Kaalund-Jørgensen. Han havde været gennem en tjenestemandssag for unaturlig opræden, men var blevet frifundet. Sagen, der var bagatelagtig, omtales meget, og Kaalund-Jørgensen blev kritiseret i høj grad,

også fordi mange fandt, at han aldrig havde haft de egenskaber, hans embede krævede. Da han derfor 15. november 1948 deltog i en eksamen på Ranum Statsseminarium, demonstrerede eleverne ved at udeblive. Nationale efterklange fra 1945 gjorde sig stadig gældende. Der foreligger ingen vidnesbyrd om, at Frisch agtede sin statskonsulent særlig højt, men han var altså frifundet, og seminarieeleverne havde at rette sig efter loven. 27. november indfandt ministeren sig derfor overraskende på Ranum Statsseminarium, hvor han under eksamensagtige former lod de genstridige elever udfylde et spørgeskema om deres kendskab til sagen mod statskonsulenten. Set i lyset af de senere års udvikling kan det undre, at de unge mennesker besvarede spørgeskemaet, men respekten for øvrigheden var større dengang. Besvarelserne viste i øvrigt, at der kun var 10% af Ranum-eleverne, der vidste noget om sagen, og Frisch havde utvivlsomt ret i, at den var et eksempel på, at en person kan dømmes på løse rygter. En prøve et par uger efter forløb i ro. Uroen om statskonsulenten fortsatte dog, og Hartvig Frisch så sig nødsaget til i vinteren 1949 med tilslutning fra partierne at oprette et dybest set overflødigt embede til ham som konsulent fortrinsvis vedrørende skoleordninger i fremmede lande.

På samme måde, som han trådte op for at beskytte en embedsmand, gik han i brechen for en tidligere tb-ramt lærer, hvis elever blev holdt hjemme, skønt læreren havde været raskmeldt i fire år.

For eftertiden er Hartvig Frisch' eftermæle som minister helt domineret af retskrivningsreformen af 1948. Den måde, han greb denne sag an på, viste hans evne til at skære igennem på et område, hvor man havde ført endeløse diskussioner i mange år. Straks ved sin udnævnelse besluttede Frisch sig for at afskaffe de store begyndelsesbogstaver i navneord,

indføre å i stedet for aa og kunne, skulle, ville uden d. Han fik 13. januar 1948 bemyndigelse dertil på et ministermøde, og straks brød vejret løs. Det er farligt at ændre på indgroede vaner. I folketinget stillede Venstre forespørgsel, og Knud Kristensen selv førte slaget, der endte med, at et folketingsudvalg skulle modtage oplysninger fra ministeren. Sagen var, at en ny retskrivning kunne indføres administrativt, hvad Frisch dog ikke ønskede, når der opstod strid om sagen. 19. februar 1948 godkendte udvalget reformen, og 22. marts bekendtgjordes den. Dønningerne lagde sig hurtigt, og den nye retskrivning sivede langsomt, men sikkert ind alle vegne, hvad enten den var påbudt eller det skete frivilligt.

Samlingen 1948-49 blev Frisch' sidste, hvor han var nogenlunde i vigør. Han gennemførte en ny skolestyrelseslov, der havde til hensigt at styrke forældrenes indflydelse. Nævnes skal også loven om oprettelsen af Emdrupborg Statsseminarium i København og en lov om statstilskud til oprettelsen og driften af et J. F. Willumsen-museum. Lige så meget glædede det ham, at han fik presset forøgelser igennem af visse videnskabelige bevillinger, bl.a. en på 3 mill. kr. til Rask-Ørsted Fondet.

En egentlig skolereform fik Hartvig Frisch derimod ikke gennemført. Han lod i sommeren 1949 indkalde til et stort skolemøde med repræsentanter for partierne og skoleorganisationerne, men afstanden mellem parterne var stor. Det eneste, der kom ud af mødet, var en senere gennemført tilføjelse til den gældende skolelovgivning, således at ministeren kunne fravige lovens bestemmelser for at gøre det muligt for kommuner, som måtte ønske det, at iværksætte et forsøgsarbejde i folkeskolen.

2. november 1949 fremsatte han et lovforslag om ændringer i folkebiblioteksloven, der skulle tjene til at lette oprettelsen af biblioteker i hver kommune. Men han var på dette

tidspunkt dødsmerket. 29. november 1949 måtte han lade sig indlægge, og kirkeminister Frede Nielsen blev konstitueret i hans sted. Først 11. februar 1950 døde Frisch efter et smertefuldt sygeleje. Til det sidste fulgte han med i, hvad der skete i hans ministerium.

Hartvig Frisch' død var et alvorligt tab for både regeringen og partiet. Han gav arbejderbevægelsen en åbning mod universitet og forskning. Han gav som Edvard og Georg Brandes før århundredskiftet sit parti et ekstra tilskud, uden at han glemte de mennesker, hvis interesser han varetog. Han troede på den sociale udlicning, men en folkeskolereform, der kunne tjene til at fremme denne tanke, nåede han ikke at gennemføre. Hartvig Frisch' hovedindsats lå før hans ministertid. Han var en brændende forsvarer af demokratiet i skrift og tale og en blændende forsker og lærer – det sidste ikke kun for dem, der sad under hans kateder i gymnasiet og på universitetet, men også for alle dem, der læste hans artikler og bøger.

*

Hartvig Frisch' efterfølger blev folketingets formand, Laurits Julius Bomholt (1896-1969). Han var som sin forgænger en interessant og sammensat personlighed, men dog vidt forskellig fra ham.

Julius Bomholt var født i et typisk provinsarbejderhjem. Hans far var ansat på Silkeborg Papirfabrik, men boede i forstaden Alderslyst under Balle kommune, hvor han blev socialdemokratisk sognerådmedlem. Julius blev holdt til bogen og tog studentereksamen fra Th. Langs Skole i 1915. Hans klassekammerat var kirkeminister Carl Hermansen. I 1921 blev Bomholt cand. theol. Han havde dog ingen trang til at søge præstekald. Allerede på dette tidspunkt var han grebet af de socialistiske ideer og ønskede at virke i folkeoplysningens tjeneste. Han var efter nogle måneder ved sin

gamle skole i Silkeborg 1921-22 lærer ved Askov Højskole, men først da han i 1922 fik stilling ved Esbjerg Arbejderhøjskole, kom han i havn. 1924-29 var han skolens forstander. Samtidig skrev han litterære og politiske artikler til „Vestjyllands Socialdemokrat“. Han blev så at sige søl hos den viltre J. P. Sundbo, der foruden at være redaktør også repræsenterede nybyggerstaden i folketinget.

Da Sundbo døde, blev Bomholt i 1929 hans efterfølger som folketingsmand, hvad han var helt til 1968, da han som 71-årig ikke stillede sig mere. På tre fronter ydede Bomholt en markant indsats, inden han blev minister. Han blev i 1933 medlem af byrådet og samtidig formand for skolekommissionen, ligesom han havde flere andre lokale hverv. Alt dette forlod han ved byrådsvalget i 1941, fordi han fik mere og mere at se til i København. Kort efter flyttede han til Roskilde, men de 20 års arbejde i Esbjerg gav ham en usvækket lokal position.

Landspolitisk passede han sit rigsdagsarbejde; men det taktiske spil interesserede ham ikke meget, og en stor del af det trælse almindelige arbejde kedede ham. Men i sager, som han brændte for, gav han alt, hvad han havde i sig. Han var således en dygtig ordfører for den betydningsfulde naturfredningslov af 1937 og blev året efter medlem af overfredningsnævnet. Han var også stærkt optaget af ungdomsarbejdsløsheden og alle problemer forbundet med unge arbejdsløses oplæring.

Først og sidst var det dog på det kulturpolitiske område i videste forstand, han gjorde sig gældende. Han blev medlem af radiorådet i 1934, af dets programudvalg i 1937 for endelig at blive radiorådsformand i 1940, hvad han også var ved sin ministerudnævnelse. Han stod altså i spidsen for radioen i de vanskelige krigsår og gjorde det på en uangribelig måde,

hvorfor hans politiske position var stærk, da krigen var forbi.

I 1945 valgtes han til folketingets formand, et hverv, han varetog med værdighed, ikke mindst i forbindelse med rigsdagens 100 års jubilæum.

Fundamentet for den faste stilling, han havde skabt sig, var hans virke for, hvad han kaldte arbejderkultur, og hans bestræbelser for at gennemføre en sådan i praksis. I 1930 udsendte han bogen „Dansk Digtning fra den industrielle Revolution til vore Dage“ og i 1932 „Arbejderkultur“, hvori han slog til lyd for, at arbejderne ikke skulle efterligne det kapitalistiske samfunds selskabelige og kulturelle former, men skabe egne, bygget op om socialismen som fællesskabets idé. Det var dristigt og vidnede om et frodigt og konstruktivt sind, der stræbte efter at betræde nye veje. I 1933 kom bogen „Moderne Skribenter“, i 1938 „Den danske Folkeskole“ og i 1945 „Kulturproblemer“. Yderligere udfoldede Bomholt sig som romanforfatter.

Skønt Bomholt modsat Hartvig Frisch havde folkelig bredde og utallige folkelige kontakter, kom han dog ligesom til at stå i skyggen af Frisch i 1930'erne og 1940'erne. Virkelig kendt blev Bomholt først efter 1945. Forholdet var vel, at Frisch, der var begyndt tre år før som folketingsmand, havde fået sig placeret bedre i gruppen, hvortil kom, at han i en vis forstand talte ud over partiet, mens Bomholt mere snævert arbejdede for og blandt arbejderne.

Hofmarskal Hans Sølvhøj, dengang ung programsekretær ved statsradiofonien, siger trællende om Julius Bomholt i perioden før ministerudnævnelsen:

„Han var hastigt på vej væk fra sin snævre udgangsposition, som byggede på begrebet arbejderkultur, over i en langt bredere fortolkning ud fra folkehøjskolens livssyn. Bomholt blev aldrig rigtig klassepolitiker, heller ikke på radioen. Han kunne slet ikke

tilpasse sig til klassekampens ideologi, den var ham for snæver og for lidt menneskevenlig. Men han kendte kategorien fattigfolk, og han vidste, at med fattigdom følger svaghed og magtesløshed. Der var i ham en mærkelig blanding af dyb forståelse for disse enkle ting og så en trang til blomstersprog og svulst. Det lidt for højtidelige og en vis mangel på selvironi var hans svageste træk."

Da Frisch døde, følte Bomholts udnævnelse til undervisnings- og dermed også kulturminister som en selvfølge. Men i den korte funktionstid, han fik, kunne han ikke nå andet end at færdiggøre visse mindre sager, som Hartvig Frisch var begyndt på.

*

Som det fremgår af omtalen af de tidligere kirkeministre, gav deres virksomhed sig ikke store udslag, når bortses fra enkeltaffærer og f.eks. en sag som den, der angik loven om de kvindelige præster. Denne sag var ført igennem af Carl Hermansen, og han havde også forberedt den lov om stiftsbåndsløsning for en menighed og dennes præster, som Frede Nielsen fik gennemført og stadfæstet i marts 1948. Denne lov var nødvendig, fordi biskoppen over Lolland-Falsters stift ikke ville give den første kvindelige præst kollats, hvad der var en betingelse for, at hun kunne overtage sit embede.

I april 1949 blev menighedsrådsloven lavet om, så at man ikke længere skulle tilmelde sig de kirkelige lister, ligesom valgretsaldern blev fikseret til de 23 år, man var blevet enige om for de politiske valg. Nogen strid opstod om ministerens behjertede forsøg på at hjælpe udlandspræster og præster på Færøerne og Grønland til kald i Danmark. Dette skulle efter forslaget ske ved, at hvert 10. embede besattes af ministeriet, dog således, at menighedsrådet fik tilsend en liste over tre præster, det kunne vælge imellem. Men dette indgreb i menighedernes frie præstevalg kunne ikke samle et flertal.

En ændring i bispevalgloven i marts 1950 gav valgmenighedspræster og repræsentanter for valgmenighederne adgang til at deltage i bispevalgene.

*

I ministeriet Hedtofts tid nåedes en ordning af de dansk-færøske relationer. Lagtinget vedtog den nye lov 5. december 1947 med 12 stemmer mod 6. I rigsdagen vedtoges loven 19. marts 1948; her stemte kun én imod, nemlig den ene af de to færøske folketingsmænd, Thorstein Petersen. Den nye hjemmestyrelov fulgte i alt væsentligt det resultat, man allerede i ministeriet Knud Kristensens tid havde forhandlet sig frem til. Herefter blev Færøerne betegnet som „et selvstyrende folkesamfund i det danske rige“, og lagtinget og det færøske landsstyre overtog bestemmelsesretten over og betalingen for de færøske særanliggender som f.eks. havne, veje, biblioteker m.v., mens fælles anliggender som undervisning og sygehuse, politi og kirke overvejende skulle betales af Danmark. For at smidiggøre den fremtidige udvikling var det lovens princip, at Færøerne kunne overtage en række fællessager, når blot de selv ville betale for dem. Loven har nu fungeret i over 25 år, og selv om disse år ikke er forløbet problemfrit, må det siges, at hjemmestyreloven har været så fleksibel, at den har kunnet danne en rimelig ramme om de to folks fælles forhold.

*

I mindebogen om Hans Hedtoft, der udkom i 1955, samme år, som han døde, profeteredes det: „En dag vil der i Godthåb blive rejst et monument for Hans Hedtoft, og uden tvivl vil man da indhugge datoen 4. august 1948, der stadig af alle unge grønlandere regnes som skelsættende dato i deres nyere historie. 1948 kan for grønlanderne kun sammenlignes med vort 1849“. På den nævnte dato talte Hans Hedtoft for de to grønlandske landsråd,

der var samlet til fællesmøde i Godthåb. I talen opridsede han forskellige muligheder for en nyordning af det grønlandske erhvervsliv, bl.a. monopolhandelens afskaffelse og landets åbning.

Baggrunden for Hedtofts initiativ var en ændring i den danske offentligheds indstilling til Grønland. Hidtil havde man anlagt en patriarkalsk holdning over for grønlænderne. Landet var lukket, lønningerne lave, nemlig svarende til indtjeningsmulighederne, men priserne holdt kunstigt nede af Den kongelige grønlandske Handel. Grønlændernes politiske rettigheder var begrænsede. Udsendte danske tjenestemænd styrede det vidtstrakte område. Grønland var med andre ord en koloni, men rigtignok en koloni, vi aldrig havde udnyttet på imperialistisk vis.

Men Grønland var også et u-land. Folk var fattige, boligerne ofte usle, tuberkulosen hærgede, og kønssygdommene var udbredte. Folkeoplysningens stade var lavt, selv om udsendte lærere og grønlandske kateketer søgte at råde bod på manglerne. Den voksende afstand mellem de udsendte danskeres levestandard og grønlændernes blev en kilde til misfornøjelse. Grønlandske politikere som Augo Lynge krævede Grønlands fuldstændige integrering i Danmark for derved at opnå social, økonomisk og politisk ligestilling med danskerne. Grønlands særlige stilling under den anden verdenskrig havde sat en udvikling i gang.

I Danmark var troen på den patriarkalske indstilling, der sidst var blevet bekræftet ved femårsplanen for Grønland i 1945, i al fald i medierne blevet afløst af en stemning, der bedst kan karakteriseres som dårlig samvittighed. Kolonisystemet var i tiden lige efter anden verdenskrig ude for massive angreb. Selv om grønlændernes ledere oprindeligt havde ønsket en beskyttet tilværelse for deres landsmænd, følte mange i Danmark, at vi ikke kunne være forholdene på Grønland bekendt.

Pressen krævede højlydt reformer og det straks.

Det er ikke svært at forstå, at enhver socialdemokratisk politiker måtte registrere denne ændrede opfattelse med opmærksomhed, og det er også letfatteligt, at en politiker med Hedtofts modtagelige sind måtte føle det som en stor og betydningsfuld opgave at løfte grønlænderne fra fangerstadiet op i en moderne tilværelse, så meget mere som det nu også var, hvad grønlændernes talsmænd stort set enstemmigt ønskede. Den revolutionerende udvikling, der nu begyndte, varsledes ved Hedtofts tale, som landsrådene accepterede, alene med det forbehold, at der fortsat skulle være statskontrol med handelen. Hans initiativ hilstes med tilfredshed af alle fremskridtsvenlige kredse. Ganske vist var der nogle få ældre danske embedsmænd og grønlandske politikere, som hævdede en advarende røst. De mente, at alt det nye kun langsomt burde sættes i gang. De ængstedes for, at den grønlandske udviklings kontinuitet, der under krigen var blevet forstyrret, ville blive definitivt brudt, at grønlænderne ville blive ladet tilbage, og at den grønlandske egenart ville forsvinde. Men disse skumlere og pessimister blev ikke hørt, og de fik ingen indflydelse på det, der nu skete.

Den grønlandske omvæltning blev forberedt af den store og alsidigt sammensatte Grønlandskommission, som blev nedsat straks ved Hans Hedtofts hjemkomst i august 1948, og den fik den kloge og dynamiske departementschef H. H. Koch som formand. Kommissionen arbejdede intenst gennem hele 1949, og allerede 27. april 1950 kunne Hedtoft forelægge folketinget otte omfattende lovforslag vedrørende Grønlands fremtidige udvikling. Nøjagtig månedsdagen efter var de alle stadfæstet af kongen. I betragtning af lovkompleksets vidtrækkende betydning både menneskeligt og økonomisk tør det siges at være endog meget hurtigt, idet kommissionen havde lagt

1.000 sider på rigsdagens bord. Al modstand mod den nye udvikling blev blæst bort.

Ved loven om Grønlands landsråd og kommunalbestyrelser m.v. forsvandt de gamle systemer og små kommuneråd. I stedet indførtes større kommunalbestyrelser med flere beføjelser. De to landsråd sloges sammen til ét, der var valgt ved direkte valg, og de to landsfogeder blev til én landshøvding. Den røde tråd i denne lov er i øvrigt Grønlands tilknytning til Danmark. Der var ikke tale om at skabe Færø-status, men derimod om i fuld forståelse med de grønlandske ledere overvældende flertal at knytte Grønland så tæt som muligt til Danmark som en ligeberettiget del af det danske rige. Kommissionen havde ønsket at give grønlænderne repræsentation i den danske rigsdag. Dette var man i princippet indforstået med, men mente, at spørgsmålet måtte finde sin løsning i forfatningskommissionen.

Til administrationsloven knyttede sig loven om de offentlige grønlandske kasser, der gav regler for opkrævning af forbrugsafgifter til landskassen og for overførsel af midler til kommunekasserne fra landskassen.

Loven om skolevæsenet i Grønland havde til hensigt at sikre en effektiv danskundervisning. Højskolen og seminariet i Godthåb skulle reorganiseres for at bedre læreruddannelsen, ligesom man påregnede en udsendelse af lærere fra Danmark. Provstens og præsternes ledende funktion i skolen forsvandt ved oprettelsen af en central skoledirektion og et embede som skoledirektør. De gamle grønlandsksprogede skoler, der i sin tid var begyndt af missionen, skulle erstattes af et moderne, overvejende dansk skolevæsen, som kunne føre børnene og de unge ind i den moderne civilisation.

Loven om kirken i Grønland var nødvendiggjort af, at kirkens og skolens administration blev adskilt. Den styrkede i øvrigt prov-

stens beføjelser og søgte at tilnærme det grønlandske kirkelige system så meget til det danske som muligt.

Mere skelsættende var den fjerde lov i komplekset: loven om sundhedsvæsenet. En landslæge forestår herefter, som i Danmark amtslægen, hele områdets lægevæsen. Som hidtil skulle der derudover være distriktslæger. Afgørende var naturligvis, hvad man ville udfylde rammerne med. Der blev bygget et tuberkulosesanatorium og foretaget ombygninger og udvidelser af eksisterende sygehuse. Antallet af udsendte læger og sygeplejersker blev øget voldsomt. Der blev lavet bedre vandforsyning, kloakker og renovation.

Loven om Den kongelige grønlandske Handel, loven om udøvelse af erhverv i Grønland og loven om en grønlandsk erhvervslånefond skulle sikre, at Grønland nu blev et frit handels- og erhvervsområde. Det fastsloges ganske vist, at den danske stat fortsat havde ansvaret for den grønlandske befolknings forsyninger, men samtidig ophævedes statsmonopolet på afsætningen af de grønlandske produkter, og der lukkedes op for private danske til at deltage i det grønlandske erhvervsliv. Nogen overvejelse af, om man eventuelt skulle have søgt at overføre den danske andelstanke til Grønland, skete ikke. Bag den økonomiske lovgivning lå en optimistisk tro på, at når blot vi fik skabt en sanering af sygdom, uvidenhed og slum, ville Grønlands erhvervsmuligheder være sådanne, at dets befolkning kunne stå på egne ben. Netop i disse år var torskeforekomsterne meget betydelige.

•

Det var en betydelig national og humanitær opgave, som Hedtoft kunne lægge hele sin sjæl i, og støtten i rigsdagen og i pressen var massiv. Behandlingen af lovforslagene skete netop i den periode, hvor vanskelighederne var begyndt at tårne sig op for regeringen, og

der er næppe tvivl om, at regeringen og især dens statsminister opfattede det som en aflastning at kunne fremkomme med en lovgivning, der i den grad kaldte på enighed. Han trådte kraftigt op mod de fåtallige kritikere af initiativet og sagde, at det ikke kunne „nytte at stå og holde sentimentale eller romantiske foredrag om en døende eskimoisk kultur“. Når et samfunds økonomiske form skiftede, skiftede også dets kulturelle struktur, sagde han.

Helt uden kritik kom lovkomplekset altså ikke igennem. De to Venstre-medlemmer Elin Appel og Jensen-Brobj, der ellers befandt sig i hver sin ende af deres fælles parti, protesterede. De fandt, at rigsdagen ikke burde vedtage så betydningsfulde love efter, hvad de kaldte „et kun løseligt gennemsyn“. Efter deres opfattelse burde vi nøjes med at hjælpe med til at udvikle det grønlandske samfund efter dets egne naturlige forudsætninger og ikke gennemføre en hårdhændet danisering. De mente, at man i stedet burde nå frem til en syntese af dansk og grønlandsk kultur, som kunne passe for grønlandsk sind. Elin Appel var nok den af de to, der mest frygtede daniseringen og den deraf flydende fremmedgørelse og rodløshed, mens Jensen-Brobj tænkte på pengene. Han troede ikke på, at hele dette udviklingsprogram „kun“ ville koste 10 mill. kr. om året i 10 år. Heri fik han unægtelig ret. Til 1964 var der brugt 1,3 milliarder kr.

Eftertiden vil nok være mere tilbøjelig til at lytte til de kritiske røster, fordi så mange af optimisternes vurderinger og prognoser slog fejl. Pengeforbruget er omtalt. Andre forhold kan nævnes. I 1805 var der 6.000 indbyggere, i 1947 21.000. Man anslog herudfra befolkningens størrelse til ca. 27.000 i 1960, men dette tal blev passeret allerede i 1955, og i 1970 var der godt 46.000 mod prognosens ca. 31.000. Man havde regnet med, at udviklingsprogrammet kun skulle strække sig over 10-15

år. Derfor ville man alene bruge udsendt arbejdskraft, for at grønlænderne kunne varetage deres normale funktioner. Men processen er fortsat i gang, og resultatet er, at grønlænderne står som passive tilskuere. Mange forfalder under denne udvikling til sløvhed, drikkeri, promiskuitet og kriminalitet – alt sammen fremmet ved den tilstræbte flytning fra de små udsteder til de større bysamfund. Samtidig har det i al fald til nu vist sig, at det er tvivlsomt, om de naturlige erhvervsmæssige muligheder med de svindende fiskemængder er til stede. På den anden side bør det også understreges, at den politiske dialog, der føres i hjemmestyrekommissionen, ligger på et niveau, der ikke var tænkeligt i 1949, og som netop har udviklingen i den mellemliggende tid til forudsætning.

Om fremtiden vil bringe et erhvervsmirakel i form af udnyttelige olie- eller mineralfund, kan man ikke vide, men det kan vel ikke udelukkes. Unge grønlændere med mediernes bevågenhed taler om selvstyre eller i det mindste Færø-status. Det er næppe sandsynligt, at en Hedtoft-statue vil blive rejst i Godthåb, men det må understreges, at hans initiativ bør vurderes ud fra hans tids forudsætninger. Hvad han i 1948-50 ville, var dengang det „sagligt rigtige“, fordi det store flertal både her og i Grønland ønskede modernisering, teknificering, danisering. Det var heller ikke let i 1950 at se, at den danske levestandard ville blive fordoblet i løbet af den næste snes år, hvilket satte yderligere pres på bestræbelserne i Grønland. Om ærligheden i Hedtofts bestræbelser kan der ikke herske tvivl.

*

I ministeriet Hans Hedtofts tiltrædelseserklæring fra november 1947 blev det fremhævet, at man i Sydslesvig-sagen fortsat stod på oktobernotens grund, og det understregedes, at man navnlig ville yde støtte til, at

dansksindede i Sydslesvig kulturelt og økonomisk fik fuld adgang til fri livsudfoldelse og opnåede politisk ligheder med den øvrige i Sydslesvig hjemmehørende befolkning. For ministeriet Hedtoft var der ingen tvivl om, at de dansksindede sydslesvigere skulle hjælpes på de bestående statspolitiske præmisser. Grænsen lå fast. Hedtoft havde ønsket et dramatisk brud med „eventyrpolitikken“, men modererede sin opfattelse. I de kommende år blev der lagt vægt på den kulturelle kappestrid, og langsomt nærmede man sig en løsning af det sydslesvigiske problem, selv om langt fra alt var i en god gænge. F. eks. satte flygtningene sig fastere og fastere i landsdelen, ligesom de tyske myndigheder chikanerede bl.a. danske tjenestemænd. Men briterne gav tilladelse til oprettelsen af Sydslesvigsk Vælgerforening, der skulle varetage de dansksindedes politiske interesser, som militærregeringen ikke havde villet kendes ved. Samtidig medførte den kolde krig med kuppet i Tjekkosllovakiet og Berlinblokaden, at de vestallierede begyndte at forberede oprettelsen af en selvstændig vesttysk stat. Marshall-hjælpen bidrog til at forbedre Vesttysklands økonomiske situation, der allerede var ved at vende ved valutareformen i juni 1948.

I London begyndte forhandlinger mellem vestmagterne om den fremtidige ordning af Vesttysklands forhold. Med støtte fra den danske regering anmodede sydslesvigerne om at blive hørt. Men den danske opposition ønskede, at også Danmark skulle være repræsenteret ligesom Benelux-landene. Regeringen var imidlertid betænkelig, fordi Sovjetunionen kunne opfatte dansk deltagelse som en fravigelse af den neutralitetslinje, vi endnu forfægtede, og som ikke mindst regeringens støttepærti, Det radikale Venstre, stod stejlt på. Hertil kom, at den danske regering næppe har troet på, at der kunne komme noget fornuftigt ud af en deltagelse i konferencen.

Under indtryk af oppositionens pres gav den danske regering dog til sidst efter, og i oktober 1948 foregik en rundbordskonference i London om Sydslesvig mellem embedsmænd fra Foreign Office og en dansk delegation med udenrigsminister Gustav Rasmussen som formand og de tidligere ministre Alsing Andersen, Jørgen Jørgensen, Thorkil Kristensen og Ole Bjørn Kraft samt ambassadør Reventlow som medlemmer. Den danske delegations forslag var: Sydslesvigs administrative adskillelse fra Holsten, fjernelse af flygtningene eller formindskelse af deres antal og sikring af den dansksindede befolknings kulturelle og borgerlige rettigheder.

Den administrative adskillelse gik briterne blankt imod, fordi den var uønsket af det store flertal i landsdelen, og fordi man mente, at en påtvungen adskillelse kunne belaste det fremtidige dansk-tyske forhold. Flygtningeproblemet lovede man at se på, idet Sydslesvig dog ikke kunne forvente at få forholdsmæssigt færre flygtninge end de øvrige dele af Tyskland. Hvad angår sydslesvigeres rettigheder, henstillede briterne, at Sydslesvigsk Vælgerforening gik til den slesvig-holstenske landsregering for at opnå en overenskomst. Dette skete også og førte i september 1949 frem til Kiel-erklæringen, der straks skal omtales.

Interessant for Storbritanniens syn på Danmarks placering i den internationale politik var Lord Hendersons afsluttende, fortrolige indlæg under rundbordskonferencen. Han fremstillede her først Europas deling under den kolde krig og sagde derpå:

„Gennem sin beliggenhed ved indgangen til Østersøen er Danmark i en kritisk stilling, og man må i Danmark, tror jeg, overveje, om Danmark foruden at stå over for denne trussel fra øst også skal dyrke et uvenskabeligt forhold til den nye magt, der nu vil vokse op mod syd. . . . Jeg ønsker at henstille til Dem, at De nu må betragte Deres nationale sikkerhed ikke på basis af Sydslesvig, men på basis af sikringen af indsejlerne til Østersøen mod tryk og måske

aggression fra øst og på basis af, hvor megen villig politisk eller anden støtte De vil modtage fra Deres naboer mod nord og syd og muligvis også mod vest. Tror De ikke, at Deres stilling i nogen grad vil forværres, hvis De har et konstant irritationsmoment i Deres forhold til Vesttyskland?"

Her var det sagt så temmelig uden omsvøb, at Storbritannien, der ikke særlig overraskende anlagde en almindelig storpolitisk vurdering, betragtede det sydslesvigske spørgsmål som et irritationsmoment. Vesttyskland skulle inddrages i Vestens forsvarssystem, og den bistand, briterne kunne give de danske interesser i Sydslesvig, ville højst blive mæglerens under direkte forhandlinger mellem tyske og danske.

I Danmark fortsatte Sydslesvig-debatten 1948-49. 1. maj 1949 holdt Hedtoft en tale, der skal ses i lyset af vor tilslutning til Atlantpagten. Han sagde bl.a., at vi intet vidste om holdbarheden i den danske bevægelse og derfor ikke kunne binde Danmarks politik mange år ud i fremtiden. Af denne grund kunne vi ikke stille statspolitiske krav. Denne tale tirrede Venstre og konservative, og der fandt nu en række besværlige forhandlinger sted i det udenrigspolitiske nævn. Ingen ønskede valg, og i juni 1949 kunne de politiske partier med undtagelse af DKP da enes om en erklæring, der understregede mindretallets ret til med demokratiske midler at virke for selvbestemmelsesretten, og at det ikke af denne grund burde forfølges. Det hed også, at flygtningebyrden burde lettes og de dansksindede på lige vilkår have indflydelse på lokalforvaltningen. Udtalelsen sluttede med et løfte om, at det danske folk altid ville yde den danske kulturkamp i Sydslesvig virksom støtte og bistand. Det var med Troels Finks ord, „hvad mange danske fandt ret og rimeligt“. Hermed havde den danske rigsdag også for sit vedkommende sat punktum for Sydslesvig-debatten. Spørgsmålet kunne ikke bære mere. Vor nye sikkerhedspolitiske situation gjorde, at oppositionen

ikke ønskede en forstyrrende kamp om en sag, som også den erkendte var tabt.

Sideløbende med denne danske debat forhandlede de dansksindede med den slesvig-holstenske landsregering i Kiel. Forhandlingerne endte positivt derved, at landdagen vedtog en erklæring 26. september 1949, hvori man tilsikrede mindretallet almindelige demokratiske rettigheder i henhold til den kort forinden vedtagne vesttyske forfatning. Den vigtigste bestemmelse sagde, at bekendelse til den danske nationalitet og kultur var fri, og at dansk sindelag hverken måtte bestrides eller efterprøves. Retten til at oprette danske skoler nævnedes også. Brud på erklæringen skulle undersøges af et udvalg på tre danske og tre tyske medlemmer.

Meget var nået med denne erklæring, men helt havde den slesvig-holstenske regering ikke annammet demokratiets væsen, og chikane-rierne fortsatte. Ved landdagsvalget i 1954 fik det danske mindretal således 42.200 stemmer, men intet sæde i landdagen på grund af den tyske valglovs 5%-regel og en omlægning af valgkredsene i Flensborg, mens det tyske mindretal for 9.700 stemmer fik et mandat i det danske folketing. Denne forskel stak stærkt i øjnene, debat opstod, og også blandt frisindede tyskere kritiseredes forholdet. Hertil kom Vesttysklands forestående optagelse i NATO. Bonn-regeringen ønskede ikke problemer med en nabo, der i forvejen var i NATO. Forbundskansler Adenauer kaldte partifællerne i Kiel til orden, og ud af denne problemstilling kom Bonn-aftalerne 1955 mellem Tyskland og Danmark, hvorved det sydslesvigske spørgsmål har fundet sin definitive løsning. Den fælles sikkerhedspolitik, som Lord Henderson syv år før havde fremhævet, blev den tap, hvorom problemet blev drejet.

*

Flere gange i det foregående har begrebet „den kolde krig“ været omtalt. Den lyse frem-

tidstro fra sommeren 1945 var efterhånden forsvundet, og i løbet af 1947 syntes skyerne at trække mere og mere sammen. De østeuropæiske lande på nær Tjekkoslovakiet overgik under sovjetisk pres til såkaldt folkedemokratisk, d.v.s. kommunistisk styre. Vi lå udsat, men forsvarspolitisk befandt vi os i et ejendommeligt dødvande. De ledende officerer var utilfredse med den siddende forsvarskommissions arbejde og med, at værnene manglede både materiel, befalingsmænd og navnlig rammør for fremtiden. Chefen for hæren, generalløjtnant E. Gørtz, påpegede i begyndelsen af januar 1948 nødvendigheden af en mobiliseringsstyrke på 400.000 mand. Men det var svært at se, hvorledes man skulle fastslå styrkemål og andre rammer, når der herskede uklarhed med hensyn til det præcise indhold af den udenrigspolitik, som forsvaret skulle være et instrument for. I et interview i radioen 30. januar 1948 blev Hedtoft spurgt, om vi skulle placere os i øst- eller vestblokken. Hans svar var: „Vi skal overhovedet ikke placere vort land i nogen blok“. I denne udtalelse var der ikke meget at hente som retningslinje for værnenes opbygning.

Selv om vi i alle henseender – økonomiske som kulturelle – følte os tilhørende den vestlige, demokratiske verden og ikke Stalins på den anden side jerntæppet, var Hedtofts udtalelse et sandt udtryk for, hvad regeringens mål var. Men det var et mål, der ikke lod sig opretholde længe.

I februar 1948 kom turen til Tjekkoslovakiet. I al fald fra 20. februar befandt landet sig i en også i Vesteuropa klart erkendt krise, der kulminerede 23. februar med kommunisternes magtovertagelse. Udviklingens dramatiske karakter understregedes 10. marts 1948 ved udenrigsminister Jan Masaryks voldsomme død ved et styrt fra et vindue i Czerninpalæet i Prag – en styrt selvmord eller drab.

Sideløbende hermed var en russisk blokade

af Berlin under opsejling, samtidig med at der foregik et sovjetisk pres på Finland, som indledtes 27. februar 1948 med et brev fra Stalin til præsident Paasikivi med et tilbud om en sovjetisk-finsk pagt. Selv om man erkendte Finlands afhængighed af Sovjetunionen, føltes det chokerende, dersom også dette land nu skulle tvangsfolkedemokratiseres. Yderligere var der uro og spænding andre steder som f.eks. i Italien, hvor et tilstundende valg formodedes at kunne give kommunistisk flertal, i Trieste-området og i Mellemøsten. Først og sidst var der naturligvis de dybe modsætninger mellem stormagterne. Havde de danske politikere – og da navnlig regeringen, der havde de bedste informationer – før været ængstelige, blev de nu direkte bange.

Alle de ansvarlige danske statsledere havde haft begivenhederne forud for den 9. april 1940 tæt inde på livet. Flere havde været medansvarlige for beslutningerne om intet at gøre, og de fleste af dem var påvirket af slagordet „Aldrig mere en 9. april“. Nu syntes det, som om en ny var på vej.

Midt i denne situation sendte ambassadør Kauffmann så ambassaderåd Bang-Jensen hjem 15. marts 1948. Da han meldte sig hos udenrigsministeriets direktør, J. R. Dahl, spurgte han: „Må jeg spille min plade?“ Pladen var – for at blive i Bang-Jensens billedsprog – indspillet af ham selv, Kaufmann og kommandør Kjølens, nu dansk marineattaché i Washington. Den indeholdt oplysninger, der mindede om dem, Kjølens havde sendt fra Berlin før 9. april 1940. Der kan næppe være tvivl om, at hensigten har været at trække Danmark i vestlig retning og få det til at yde en forsvarsmæssig indsats. Specielt Kauffmann og Kjølens havde før vist, at de ikke var bange for at drive politik. Det kan ikke udelukkes, at der foreligger en amerikansk inspiration, idet USA var begyndt at interessere sig

for Skandinavien i relation til en inddæmning af USSR.

Grammofonpladen virkede på baggrund af den spændte situation og udløste den reaktion, man har kaldt „påskekrisen“ 1948. Det er dog Ole Bjørn Krafts vurdering, at oplysninger, Hans Hedtoft havde fået af den norske statsminister Gerhardsen under et ophold i Stockholm 17. til 20. marts, betød lige så meget eller mere. Efter disse frygtede nordmændene for, at de ligesom Finland ville få et russisk „tilbud“ om en pagt, og de havde derfor iværksat en række militære foranstaltninger og foretaget diplomatiske sonderinger. Da Hedtoft kom hjem, kunne han til denne viden føje Bang-Jensens oplysninger eller agitation, som Gustav Rasmussen næppe ubegrundet fandt uheldig.

Hedtoft og forsvarsminister Rasmus Hansen lod derfor i påsken iværksætte en række militære beredskabsforanstaltninger, ligesom også politiet var alarmeret. 24. marts opfordrede justitsminister Busch-Jensen i radioen til årvågenhed over for handlinger, som kunne være rettet mod statens eller folkets sikkerhed. Kort sagt, man ville ikke overraskes, hverken af et sovjetisk angreb eller af et kommunistisk kup, og man ville heller ikke være uforberedt, hvis stormagtsmodsatningerne førte til krig eller krigslignende tilstande. Der var dog utvivlsomt tale om en overreaktion. Ængstelsen var ubegrundet, hvad en rolig analyse af konkrete data formentlig ville have vist. Rigtignok gik der i officerskredse rygter om russiske troppesforskydninger i Østtyskland, men amerikanske efterretningskilder fra de samme dage kunne oplyse, at der ikke forelå militære oplysninger om en umiddelbart forestående aggression. Men det må understreges, at kildematerialet kun er delvis kendt.

Statsminister Hedtoft opholdt sig et par af påskehelligdagene (25. til 29. marts) hos den konservative politiker, godsejer E. Tesdorpf,

Gjorslev på Stevns. Blandt de øvrige gæster var også efterretningsofficeren oberst M. Lunding, som kort før daggry blev vækket af Hedtoft, der ved lyden af tunge køretøjer og flakkende lys troede, at russerne muligvis var i færd med en luftlandsætning. Det blev hurtigt opklaret, at godsets morgenduelige folk var gået i gang med at så. Hedtofts reaktion er typisk for den febrile stemning, der herskede.

„Påskekrisen“ 1948 skal ikke yderligere beskrives. Rasmus Hansen og Hedtoft fik travlt med at bagatellisere de trufne dispositioner, der var mere omfattende, end man fik indtryk af under den forespørgselsdebat, Aksel Larsen rejste i folketinget for at løbe storm mod regeringen. I sig selv er episoden måske ikke betydningsfuld, men den er symptomatisk og genkalder atmosfæren bag de forsvars- og udenrigspolitiske forhandlinger, der i det kommende år fandt sted. Den havde formentlig psykologisk betydning for regeringen, der fik den opfattelse, at man nu måtte foretage sig noget konkret på det sikkerhedspolitiske område.

En umiddelbar konsekvens af de erfaringer, man havde gjort under „påskekrisen“, var oprettelsen 20. marts 1948 af en forsvarsstab bestående af de to værnschefer og de to flyvekorps' chefer. Overvejelserne om en sådan havde stået på længe. Endelig indførtes et statsligt hjemmевærn. 29. maj 1948 fremsatte forsvarsminister Rasmus Hansen et forslag herom, og loven vedtoges og stadfæstedes i juli 1948. Den opererede med en styrke på 100.000 mand, stillede årligt 12 mill. kr. til rådighed og gav i finansåret 1948-49 en samlet ekstraordinær bevilling på indtil 50 mill. kr. til uniformer og våben m.v. I sin forelæggelsestale lagde Rasmus Hansen ikke skjul på, at oprettelsen af et hjemmевærn netop på dette tidspunkt skyldtes ønsket om at markere, at Danmark ville forsvare sig, dersom det blev angrebet. Rigtignok kunne det anføres, at det

i mange henseender ville være mest praktisk, hvis oprettelsen af et hjemmeværn afventede forsvarskommissionens forslag om en endelig og samlet forsvarsordning. Men dette hensyn fandt regeringen samt Venstre og konservative måtte vige.

I denne sag var generalkommandoen og søværnskommandoen enig med Det radikale Venstre, der fandt, at man burde vente med at fastlægge en så omfattende organisation, indtil man kendte den almindelige militærordning. Motiverne var dog nok forskellige, og partiets holdning var et memento til Hedtoft om, at han måtte gå på listefødder, hvis han ville have 1930'ernes forbundsfælle med sig. Hjemmeværnsloven vedtoges alene af S, V og K. En ny brudflade syntes at tegne sig.

Formentlig fra samme fase stammer et udateret notat i H. C. Hansens arkiv. Af dette fremgår, at man i regerings- og embedsmandskredse drøftede foranstaltninger med henblik på hurtigt at kunne etablere en dansk eksilregering. Man forestillede sig i hemmelighed at oprette et kontor, der kunne grundlægge en samling af alt fornødent materiale fra kongen, rigsdagen og regeringen m.fl., så at alt var parat til en hurtig overførsel. Planerne blev dog ikke bragt til udførelse. Formentlig har man følt tilslutningen til Atlantpagten som tilstrækkelig sikring.

*

Regeringssikkerhedspolitiske overvejelser i marts-april 1948 indebar i første omgang en række dansk-norsk-svenske forhandlinger om en eller anden form for et nordisk forsvarssamarbejde. Helhjertet kastede Hans Hedtoft sig ind i disse drøftelser fulgt af sin udenrigsminister. Mange grunde kunne anføres for at søge en nordisk løsning. Den burde være Sovjetunionen, vor nye nabo, mere behagelig, og der var grund til at antage, at de danske partier – bortset fra DKP – kunne bevare

enighed om udenrigspolitikken, hvilket måtte være en fordel for Socialdemokratiet, der gerne ønskede at retablere 1930'ernes samarbejde med Det radikale Venstre, og dette parti syntes nu – modsat i 1930'erne – at være rede til at betale, hvad et forsvar kostede, når blot det var neutralt. Et nordisk forsvarsforbund ville antagelig heller ikke fremkalde så heftig en opposition fra DKP, som en tilslutning til et vestligt alliancesystem ville. Hedtoft havde tillige håb om, at Sverige ubetinget ville støtte ham.

Men et nordisk forsvars- og udenrigspolitisk forbund lod sig, som vi ved, ikke skabe. Skandinaviens strategisk vigtige beliggenhed gjorde, at Norge og Sverige havde forskellige interesser. Norge var en Atlanterhavsstat, Sverige en Østersøstat. For Sverige gjaldt, at ethvert skridt, der af Sovjetunionen blev opfattet som provokerende, kunne skade Finland betydeligt og dermed Sverige. Hertil kom, at Sveriges neutralitetspolitik under anden verdenskrig havde vist sig heldbringende. Det var ret beset usandsynligt, at Sverige, hvis holdning her er fremstillet meget forenklet, ville gå med i noget forbund, som ikke var ubetinget neutralt. Hedtoft og de fleste danske politikere kunne utvivlsomt acceptere denne holdning, der jo harmonerede med den traditionelle danske politik. Der var stor intern svensk uenighed om holdningen til de nordiske forsvarsplaner, idet nogle politikere ønskede at bevare Sveriges isolerede neutralitetspolitik, andre – som Tage Erlander – kunne gå ind for et forbund, hvis dette var neutralt, og atter andre stillede som en betingelse, at Danmark og Norge skulle opruste til svensk niveau, evt. ved våbenleverancer fra vestmagterne. Dette skabte uklarhed om, på hvilke vilkår Sverige kunne tiltræde et nordisk forsvarsforbund, og det gav de nordmænd, som ønskede en vestlig tilknytning, vind i sejlene.

Norges holdning var også kompliceret.

Psykologisk var der mange hæmninger. Unionen, der først var blevet ophævet i 1905, gav fortsat komplekser i forholdet til Sverige, og det samme gjorde den tyske transit gennem Sverige under besættelsen. Nordmændene havde ikke glemt Grønlandsstriden, og de havde ej heller glemt den danske kapitulation 9. april. Allerede 1940-41 havde den norske eksilregerings udenrigsminister, Trygve Lie, planer om en nordatlantisk forsvarspagt mellem Storbritannien, USA og Norge, men med udelukkelse af Danmark. Vi skulle straffes ved at aflevere Færøerne til Norge. Lies planer gik også ud på vestallierede baser i Norge. „Danmark vil ikke få lov til at rejse på første-klasse i de allieredes tog for prisen på en anden-klasses billet. Danmark må blive på anden-klasse, indtil differencen i pris er betalt“, sagde Trygve Lie. Briterne afviste imidlertid hans tanker, og som krigen gik, ændredes nordmændenes opfattelse af os dels på grund af bruddet med tyskerne og den øgede modstand, dels på grund af levnedsmiddelleverancerne til de sultende nordmænd. Hertil kom, at de norske eksilpolitikere blev mere kritiske over for deres allierede, da Roosevelt bad Lie overveje, om ikke Norge kunne give Sovjet baser i Norge, og da briterne ikke ville lade norske eksiltropper gå i land i Nordnorge og derved overlødig gøre den begyndende russiske indmarch. Den norske eksilregering frygtede for, at tyskerne eventuelt ville fortsætte kampen i Norge, fordi russerne stod i landet – altså i en vis forstand, som det gik på Bornholm. Den bad derfor forgæves den svenske regering om at markere sin vilje til at hjælpe ved at mobilisere. Da krigen sluttede, var Norge rede til at vende tilbage til førkrigstidens neutralitetspolitik, og Norge var mere skeptisk over for de vesteuropæiske samlingsbestrebelsers og Marshall-hjælpen end Danmark, også fordi man frygtede, at USA ville komme ud i en krise som efter første verdenskrig. I løbet af

sommeren 1947 vendte Arbejderpartiet imidlertid tilbage til den første krigstids atlantiske tilbøjeligheder. Baggrunden var den skæbne, de østeuropæiske socialdemokratier havde lidt, og talsmændene for Vestkursen var Trygve Lie, Haakon Lie og Jens Christian Hauge, mens Halvard Lange længe holdt på tanken om brobygning mellem Øst og Vest, en opfattelse, som også Hedtofts førnævnte udtalelse fra januar 1948 bar præg af. Den eksisterende norske uvilje mod svenskerne blev ikke mindre ved, at Sverige bevilgede USSR kreditter, men var vrangvilligt over for Norge, ej heller ved, at Sverige i 1946 revaluerede på trods af norske protester.

Mellem Norge og Sverige stod Danmark som den ærlige mægler; men det var Sverige, som i april 1948 tog initiativet til at søge et nordisk forsvarsforbund tilvejebragt. Det skulle imidlertid med udenrigsminister Östen Undéns udtryk være „forudsætningsløst“, mens Norge ønskede et sådant forbunds tilknytning til Vestunionen. Denne modsætning, som var uoverstigelig, blev i realiteten konstateret straks og i al fald med en tale, Halvard Lange holdt 4. juni 1948.

Et skandinavisk udenrigsministermøde 8.-9. september 1948 besluttede dog, at man skulle gå videre og undersøge mulighederne for et nordisk forsvarssamarbejde. I de kommende måneders forhandlinger var det navnlig Danmark, d.v.s. Hedtoft og Gustav Rasmussen, som drev på for at nå et resultat. Det krydsede deres bestræbelser, at vi allerede 23. september 1948 fik at vide, at Danmark kunne påregne en invitation til at tilslutte sig en Atlanterhavspagt, og vi frabad os på det høiligste invitationen. I stedet blev en skandinavisk forsvarskomiteé etableret, og et skandinavisk statsministermøde i Uddevalla 18. december 1948 bekræftede ønsket om, at man nåede frem til en nordisk regionalpagt inden for FN's rammer.

Samtidig hermed havde Norge dog allerede lagt sig fast på en anden kurs. Det fremgik til overflod af Halvard Langes udtalelser ved årsskiftet 1948/49, hvor han talte om, at en sikkerhedspolitisk løsning ville kræve et samarbejde ud over Nordens grænser. Det var netop, hvad Sverige ikke kunne gå med til. Det var derfor ikke under gode auspicer, de nordiske stats-, udenrigs- og forsvarsministre mødtes i Karlstad 5. til 6. januar 1949. Man kendte da forsvarskomiteens vurdering, og Hedtoft har håbet, måske også troet på, at Sveriges vilje til at levere våben til de miserable danske og norske værn og dets tilsagn om straks at lade forbundet træde i kraft kunne få Norge til at acceptere et nordisk forsvarsforbund. Men i Karlstad såvel som i København 22. til 24. januar og i Oslo 29. til 30. januar viste modsætningerne sig uoverstigelige. Sverige ønskede, at forbundet skulle stå frit, og selv om der ikke godt kunne herske tvivl om, at et sådant fritstående forbunds hældning på grund af befolkningernes sympatier og landenes interesser gik mod Vest og ikke mod Øst, ville Norge ikke være med. Det krævede forhåndsforhandlinger med USA om våbenleverancer. Hermed måtte det åbent erkendes, at mulighederne for en nordisk alliance ikke forelå. Mange andre forhold talte imod dens realisation. USA ville således under alle omstændigheder knytte Grønland til det nordatlantiske traktatsystem, og selv om man under de nordiske forhandlinger holdt Færøerne, Grønland, Jan Mayen og Svalbard uden for en skandinavisk forsvarstraktats garantiforpligtelser, ville det ligefuldt være en kompliceret situation med Danmark i et neutralt nordisk forsvarsforbund, mens dets nordatlantiske besiddelse Grønland var et overmåde centralt led i Atlantpagten.

Gustav Rasmussen, der i overensstemmelse med Hedtoft længst muligt havde virket for et nordisk forsvarsforbund, fik ret i sin ud-

talelse på et møde i det udenrigspolitiske nævn, hvor han betegnede det nordiske samarbejde som et spørgsmål om cirkelns kvadratur: „På én gang at formulere en nordisk alliance for at holde os uden for krig og samtidig opnå vestmagternes godkendelse af alliancen og vilighed til at levere os de nødvendige våben“.

5. februar 1949 rejste Halvard Lange sammen med andre norske politikere til USA for at undersøge mulighederne og vilkårene for norsk medlemskab af Atlantpagten. Da de kom hjem, holdt det norske arbejderparti landsmøde 20. februar, og her besluttedes det, at Norge ville slutte sig til en vestlig pagt. Hedtoft, der sammen med Tage Erlander deltog i landsmødet, var både fortvivlet over denne udgang og forbitret på Lange, som han følte havde forrådt den nordiske idé. „Vi fælder ham“, råbte han rasende til ambassadør Nils Svenningsen. Hedtoft spurgte da i sin bitre nød Erlander, om der var mulighed for et dansk-svensk forbund; men dette blev efter få dages forløb, 23. februar 1949, definitivt afvist fra svensk side. Hedtoft var klar over, at dette ville blive svaret. Men han kunne nu hævde, at han var gået til den yderste grænse for at undgå vor tilslutning til Atlantpagten. Ingen kunne bebrejde ham noget i så henseende.

Til Ritzaus Bureau sagde Hedtoft af et ærligt hjerte: „Personlig føler jeg det mere end tragisk, at den fællesskandinaviske løsning ikke kunne gennemføres. Blot har vi ret til at sige, at der fra dansk side blev gjort alt for at hindre, at de skandinaviske forhandlinger skulle ende uden resultat“. I sine øvrige udtalelser beredte Hedtoft forsigtigt jorden for en tilslutning til Atlantpagten. Han havde gjort op med sig selv, at der ikke var nogen vej udenom. Nu gjaldt det at skaffe den fornødne tilslutning i hans eget parti og i det danske folk.

*

I den socialdemokratiske gruppe kom spørgsmålet op 24. februar 1949. Ingen gik direkte imod, men Kaj Bundvad, Svend Horn og Holger Eriksen ytrede dog betænkelighed ved den hastige tilslutning til Atlantpagten, der nu skulle drives igennem. En måned før havde Hedtoft kaldt Frode Jakobsen illoyal og truet ham med eksklusion, fordi han offentligt var gået ind for dansk medlemskab af Atlantpagten. Så hurtigt kan der ændres signal i politik.

Skelsættende for omsvinget i dansk udenrigspolitik var det socialdemokratiske hovedbestyrelsesmøde 27. februar 1949. I en indtrængende tale argumenterede Hans Hedtoft over for sit partis tillidsmænd for en tilslutning til Atlantpagten. Han gennemgik udviklingen i Østeuropa, spurgte, hvad folkedemokratiets gennemførelse havde betydet, og svarede:

„at de menneskelige frihedsgoder, vi kalder umistelige, er afskaffede... Vi har grund til at mærke os, at der i Østeuropa i dag ikke findes et eneste socialdemokratisk parti. De socialdemokratiske partiers ledere, som har holdt ryggen rank, sidder i dag i fængsel eller koncentrationslejr. Mange er gået i landflygtighed. Andre har ment, at det var rigtigt at gå over til kommunismen“.

Hedtoft undlod ikke at kritisere vestmagterne, ligesom han fremholdt grunde til, at Rusland var mistroisk over for Vesten. Men hovedskylden for spændingen placerede han på Rusland, mens f.eks. USA rostes for Marshall-hjælpen. FN var efter Hedtofts opfattelse ikke tilstrækkelig fredsgarant, bl.a. på grund af Sovjetunionens udnyttelse af vetoet.

Om de skandinaviske forhandlinger sagde Hedtoft, at efter hans vurdering kunne vi have nået til et alliancefrit skandinavisk forsvarsforbund, hvis vi allerede ved forhandlingerne i Karlstad havde besluttet at gå til Amerika med det standpunkt, at vi simpelt hen havde besluttet at danne et sådant forbund. Men det var just det, man ikke kunne enes om. Nu var der kun to muligheder: isoleret

og hjælpeløs neutralitet eller Atlantpagten.

I sin redegørelse for denne gjorde Hedtoft alt, hvad han kunne, for at fremstille den som så blød en organisation som muligt, idet han fremhævede, at den var underordnet bestemmelserne i FN-pagten, at medlemmerne fortsat skulle samarbejde gennem allerede bestående organisationer, at Norge havde gjort indsigelse mod at påtage sig solidariske forpligtelser „over for et Middelhavsland som Italien“, at alle medlemmer havde samme stemme, at det ikke kunne komme på tale at åbne baser for fremmede tropper, hverken fra et enkelt forbundsland eller fra alle forbundslandene i fællesskab, at al planlægning var fælles, og at omfanget af pligten til gensidig hjælp ikke var afgjort, men at i al fald Halvard Lange mente, at alverden nu ville vide, at et angreb på nogen del af norsk område var det samme som et angreb på USA.

Om den indenrigspolitiske baggrund sagde han, at V og K pressede på for at få os med i Atlantpagten, mens han anså det for „lidet sandsynligt“, at radikale og Retsforbundet ville forlade den traditionelle danske neutralitetslinje. DKP's stilling kendte man. Regeringens holdning var, at den ville sige nej tak, hvis russerne tilbød os en ikke-angrebspagt på samme måde, som de havde tilbudt Norge en sådan. Om medlemskab af Atlantpagten udtalte Hedtoft, at man ikke kunne sige noget bindende, så længe man ikke havde nøjere kendskab til garantier og risiko:

„Vi beder i dag hovedbestyrelsen om bemyndigelse til at undersøge vilkår og risiko og, når tiden er inde, at træffe de nødvendige beslutninger for at sikre Danmarks frihed og fred. Som den politiske situation er, er det nødvendigt, at vi får bemyndigelse til at tage dette skridt, og det skal ikke på nogen måde skjules for hovedbestyrelsen, at denne bemyndigelse kan betyde et afgørende skridt.“

Hedtoft sluttede sin timelange tale med at understrege, at vi naturligvis ikke ville gå ind i nogen aggressiv politik, ligesom han erin-

drede om, at vi havde pligt til at lære af 9. april og af det beskæmmende i, at de demokratiske stater i 1930'erne ikke kunne samles om en fælles politik vendt mod Hitler. Han slog på, at Socialdemokratiet byggedes på solidaritetstanken, og den måtte ikke svigtes nu.

Talen betegner kulminationen af Hedtofts virke i dansk politik. Han fik den ønskede bemyndigelse med alle stemmer mod én. Talen var velgennemtænkt, og dens argumentation og form var i virkeligheden den, der i den kommende tid også i rigsdagen og på møder blev anvendt for at samle tilslutning til Atlantpagten. Hedtoft lagde ikke skjul på sagens alvorlige og hastende karakter, men hans understregning af pagtens defensive karakter, af det norske arbejderpartis proatlantiske holdning og af de forsvundne østeuropæiske socialdemokratier var velegnet til at gøre indtryk på en forsamling af socialdemokratiske tillidsmænd. Talen rummede også al den information, Hedtoft kunne give. Tillidsmændene måtte føle, at de fik et rimeligt grundlag at træffe afgørelsen på. Denne gik klogt ud på alene at opnå en bemyndigelse til fortsatte forhandlinger, men rigtignok i en form, der for den vågne politiske iagttagelse ikke kunne levne tvivl om, hvad resultatet ville blive.

Den massive tilslutning fra hovedbestyrelsen – altså fra tillidsmændene – og også fra rigsdagsgruppen gav Hedtoft en styrke, han ikke havde kunnet undvære, da han og hans parti jo nu kunne forvente angreb både fra R og DKP. Hedtoft var dog ikke tilfreds alene med hovedbestyrelsens tilslutning. Han sørgede for, at alle partiets amsorganisationer holdt møder både for partiets folk og offentligt. Hedtoft talte selv ved flere – således ved et kæmpemøde i KB-hallen 10. marts 1949 – og temaet var, forenklet sagt: Aldrig mere en 9. april. Det lykkedes at holde også „the rank and file“ sammen om tilslutningen, og der var et enigt parti bag Gustav Rasmussens fore-

læggelse af forslag til „Rigsdagsbeslutning om Danmarks tilslutning til en Nordatlantisk Traktat“ 22. marts 1949.

Inden man var kommet så langt, havde man drøftet proceduren i det udenrigspolitiske nævn. Regeringen havde ønsket, at ambassadør Kauffmann skulle deltage i de afsluttende forhandlinger vedrørende pagtens udformning, men de radikale, der naturligvis var helt på det rene med, hvor det bar hen, ønskede i et sidste forsøg på at hindre opgivelsen af neutraliteten, at Kauffmann kun blev observatør. Den nye konstellation, som allerede var markeret året før ved hjemmeværnsloven, tonede nu atter frem med S, V og K på den ene side og R og DKP på den anden, mens Retsforbundet var delt på tre forskellige standpunkter. V og K var mod observatørforslaget, og i stedet bestemtes det 4. marts 1949, at Gustav Rasmussen skulle tage til USA for, som det hed i den officielle meddelelse, „at tilvejebringe det bedst mulige grundlag for Danmarks endelige stillingtagen til pagten“. De radikale gik imod, at udenrigsministeren medbragte en af forsvarsministeriet udarbejdet våbenønskeseddel.

Efter forhandlingerne mellem Gustav Rasmussen og den amerikanske udenrigsminister, Dean Acheson, hvorunder vi modtog forsikringer om, at der ikke ville blive tale om fremmede baser i Danmark, fik vi 17. marts tilbud om at tiltræde pagten. Ved denne forpligtede deltagerne sig til hver for sig og i fællesskab gennem selvhjælp og gensidig hjælp at opbygge et stærkt forsvar, ligesom det hed, at et angreb på en stat skulle betragtes som et angreb mod dem alle. USA bekræftede, at man ikke ville tolerere et angreb på noget andet pagtmedlem, og at man var rede til i givet fald at gå i krig. Til beroligelse for ængstelige danskere oplyste Gustav Rasmussen, at hver enkelt deltager kunne afgøre, hvad der skulle foretages for at genoprette områ-

dets sikkerhed. Vi var med andre ord ikke forpligtet til at sende tropper uden for dansk territorium.

Under debatten i folketinget foreslog Retsforbundet og Det radikale Venstre, at man holdt folkeafstemning inden ratifikationen. På sit partis vegne motiverede Jørgen Jørgensen forslaget med, at regeringens nye kurs var et så stærkt brud med vor traditionelle neutralitet, at befolkningen burde spørges. De radikale fandt i øvrigt, at argumenterne mod pagten var dem, der vejede tungest. Jørgen Jørgensen slog i sin tale på den store usikkerhed og den megen tvivl, der var i mange menneskers sind. Det var sikkert rigtigt, og det dækkede utvivlsomt over, at der også var radikale Atlantpagttilhængere, skønt hovedparten var modstandere. En folkeafstemning ville derfor være behageligere for partiet end et folketingsvalg for og imod Atlantpagten. Af samme grunde havde de konservative i 1947 været for en folkeafstemning i Sydslesvig-spørgsmålet, mens de nu gik imod en sådan.

24. marts 1949 blev folkeafstemningsforslaget i folketinget nedstemt med 117 stemmer mod 24, mens regeringsforslaget om at tiltræde pagten blev vedtaget med 119 stemmer mod 23.

Dermed havde vi fået den løsning på vor sikkerhedspolitik, Hans Hedtoft længst muligt havde ønsket at undgå, først og fremmest fordi perspektiverne i en nordisk alliance tiltalte ham historisk, kulturelt og emotionelt, og fordi den måtte antages at belaste vort forhold til USSR mindre end Atlantpagten, men også fordi vestkursen betød, at Socialdemokratiet nu i forsvars- og udenrigspolitikken fik opposition både til højre og til venstre for sig. Der er mange vidnesbyrd om, hvor ulykkelig Hedtoft var over, at det, der kunne være blevet en nordisk union med udviklingsmuligheder også ud over det udenrigs- og forsvarspolitiske område, ikke lod sig gennemføre.

„I de dage følte han det, som var den dyrebareste streng i hans politiske sind bristet“, beretter J. O. Krag, der også siger, at Hedtofts „fejl“ i hans skandinaviske politik var, at „han havde troet på, at man ved en personlig indsats, ved vilje, flid, ukuelighed, idealisme og charme, alt samlet i en stærk mands hele fysiske og åndelige kraft, kunne ændre politiske realiteter“. Men det kan man, som Krag også føjer til, meget sjældent. Selv om Hedtoft ikke var blind for den taktiske fordel ved at føre de nordiske forhandlinger til den yderste grænse, var hans ihærdige, oprigtige og idealistiske bestræbelser for et nordisk forsvarssamarbejde ikke udtryk for en ubetinget realitetsopfattelse.

Hedtoft måtte altså bittert resignerende erkende, at trods vor uafhængighed som stat var vore muligheder for at påvirke den internationale politik meget begrænsede. Vi havde ikke kunnet forlige nordmændenes og svenskernes forskellige interesser, og den danske regering og det store flertal af det danske folk turde da ikke lade Danmark henligge alliancefrit. Det var et radikalt brud på dansk udenrigspolitik, der ikke siden Napoleonskrigene 150 år før havde bygget på alliancer. Men den alliancefri neutralitetspolitik, der vel havde holdt os uden for krig fra 1864 til 1940, havde altså netop i 1940 vist, at den ikke nødvendigvis gav os nogen garanti. I 1949 skønnede man, at FN's fredsbestræbelser var for usikre, og derfor sluttede man sig til Atlantpagten. For Hedtoft var det afgørende, at vort blotte medlemskab betød den fornødne sikkerhed. Vi tegnede en forsikring.

Det kan ikke understreges stærkt nok, at forudsætningen for vor tilslutning går tilbage til besættelsestiden. Der var tale om en udvikling, i hvilken Frihedsrådets eksposé fra efteråret 1944 udgør et betydningsfuldt holdpunkt. Heri stilledes den om betingelse for modstandsbevægelsens deltagelse i en efter-

krigsregering, at „alle forestillinger om Danmarks isolerede neutralitet må efter denne krig være til ende“. Dette krav blev godkendt af politikerne. Når politikerne efter krigen hverken kunne eller ville gå fra denne godkendelse, skyldtes det ikke blot den storpolitiske udvikling, men også, at der under besættelsen var skabt en helt anden folkelig holdning, der gjorde det umuligt at vende tilbage til „systemet Munch“.

Det afgørende militære ræsonnement bag vor tilslutning til Atlantpagten var af marinestrategisk karakter. Med dansk medlemskab kunne der skabes en effektiv spærring for sovjetiske u-både i Bælt, Sund og Skagerrak.

3. april 1949 afleverede den sovjetiske gesandt et memorandum, hvori den nordatlantiske traktat blev betegnet som aggressiv og rettet mod Sovjetunionen, hvad Hans Hedtoft i en svarnote af 4. maj 1949 tilbageviste, idet han samtidig forsikrede, at Danmark kun ønskede fredelige og venskabelige forbindelser med Sovjetunionen. Mere skete der ikke. Der blev ikke tale om russiske sanktioner.

*

I hele forhandlingsperioden 1948-49 havde der været betydelig agtpågivenhed grænsende til uro i danske regeringskredse over russernes mulige reaktioner. De blev altså beherskede. Stor var også ængstelsen for, hvad de danske kommunister kunne finde på. Regeringen var velorienteret herom. Den fik således i november 1948 kendskab til, at DKP havde nedsat et udvalg til tilrettelæggelse af sabotage i tilfælde af en engelsk eller amerikansk besættelse. Udvalget bestod bl.a. af Alfred Jensen, Martin Nielsen og Svend Nielsen. I de interne forhandlinger sagde Alfred Jensen, at DKP officielt måtte tilkendegive et modsætningsforhold til enhver fremmed besættelse af landet, men at man i realiteten på enhver måde ville støtte en eventuel russisk besættelse af Dan-

mark med våbenmagt og sabotage. Til dette formål var pålidelige folk anbragt på centrale steder, nemlig arbejdere på Refshaleøen, på kaserne og i andre militære etableringer. BOPA, den effektive kommunistiske sabotageorganisation fra besættelsestiden, var udset til at spille en central rolle, således som den også var det i sommeren 1950, hvor DKP ventede krig. Hvad der også kunne gøre regeringen nervøs, var de kommunistiske modstandsfolk, der ved den særlige lov fra 1945 havde fået mulighed for at blive befalingsmænd.

8. marts 1949, altså kort før vi tiltrådte Atlantpagten, holdt DKP's centralkomité møde. Aksel Larsen havde da kort forinden været i Oslo for at drøfte en fælles dansk-norsk kommunistisk optræden og for at modtage parolen fra Moskva. Den gav han nu videre til centralkomiteen: Man måtte være forberedt på hvad som helst, og DKP måtte holde sig parat. Partiet ville blive adviseret i tilfælde af en russisk besættelse, men måske kun med en times varsel, hvorfor intet aktivt partimedlem måtte rejse bort. Den kommende tid ville blive en betydningsfuld kraftprøve mellem USSR og vestmagterne, sagde Aksel Larsen.

Tilsvarende oplysninger modtog Hedtoft fra sine norske forbindelser i parti og fagbevægelse, og de blev troet – ikke mindst fordi man havde set, hvorledes kommunistpartierne havde virket i de østeuropæiske lande.

*

„Ekspeditionssekretær Gustav Rasmussen“ kaldtes udenrigsministeren af visse af sine modstandere, der herved ville understrege, at han lydigt og lydøst ekspederede den til enhver tid siddende statsministers udenrigspolitiske befalinger uanset sin enighed eller uenighed. I nogen måde havde Gustav Rasmussen selv skaffet sig tilnavnet, fordi han virkede, som han gjorde under Knud Kristensen. Andre har som hans efterfølger, Ole Bjørn Kraft,

hævded, at Gustav Rasmussen i perioden januar-marts 1949, hvor det nordiske sammenbrud erkendtes af flere og flere, modsat sin statsminister søgte „at mistænkeliggøre Atlantpagten og at fremføre alt, hvad der talte imod den“. Det er en opfattelse, der også deles af den svenske politiker Per Edvin Sköld, der fra Karlstad-mødet refererer Gustav Rasmussen for en udtalelse om, at Danmark „underskrev sin egen dødsdom“, hvis det sluttede sig til Atlantpagten. Og da Dean Acheson iagttog Gustav Rasmussen under de afsluttende Atlantpagtforhandlinger, fik den danske udenrigsministers optræden ham til at erindre en sætning i et brev fra abbed Bernard til kong Ludvig VII: „Som en spurv, der med omhyggelig vagtsomhed undgår fuglefængens snare“.

Selv om Gustav Rasmussen i dette spil dybest set var en uvæsentlig figurant, kan det næppe bebrejdes ham, at han var forsigtig og overvejede, om han gik i en snare. Men det må navnlig understreges, at Gustav Rasmussens nølen og betænkeligheder over for Atlantpagten før og efter årsskiftet 1948-49 naturligvis var en refleks af hans statsministers ønske om ikke at lade et eneste skridt mod en nordisk løsning være ubetrådt. I spørgsmålet om nordisk alliance eller NATO var det Hans Hedtoft, der traf beslutningerne, og Gustav Rasmussen, der bistod med at effektuere dem – alene af den grund, at Hedtoft var den politiker, som skulle være sikker på at have tilslutning fra landets største parti til, hvad han foretog sig, og dertil siden skaffe sig fuld parlamentarisk rygdækning. Således må formentlig en ikke-partipolitisk udenrigsministers rolle altid være. Da først Hans Hedtoft og dermed Socialdemokratiet og regeringen og siden folketingets store flertal havde lagt sig fast på den atlantiske linje, fulgte Gustav Rasmussen den loyalt. Men det kan gerne være, at han har bævet lidt mere derved end

hans gamle kammerater fra Akademisk Skyttekorps.

Den fundamentale og skelsættende forandring i vor udenrigspolitik fik betydelige følger for forsvarets ordening. Den usikre tilstand var ophørt, forsvarskommissionen kunne nu afslutte sit arbejde, og byggende på dens forslag fremsatte forsvarsminister Rasmus Hansen 26. april 1950 forslag om den hidtil mest bekostelige og omfattende forsvarsordening i hele folkestyrets tid, men nu – modsat før – støttet af et overbevisende stort politisk flertal i rigsdagen. Nu blev marineministeriet og krigsministeriet slået sammen til et forsvarsministerium, og samtidig blev der oprettet et selvstændigt flyvevåben. Til bistand for forsvarsministeren blev oprettet en forsvarsstyrelse bestående af en forsvarschef og cheferne for de tre værn samt chefen for forsvarsstaben.

Fremdeles fik forsvarsministeren bemyndigelse til at tilvejebringe de nødvendige forsyninger af udrustning og materiel også ud over det årlige driftsbeløb på 41 mill. kr., der var fastsat ifølge de nu helt forældede love fra 1937.

Den traditionelle uenighed mellem hær og flåde, der havde redet forsvaret som en mare i 1930'erne, kom nu frem igen. Søværnet kunne ikke acceptere en fælles forsvarsstyrelse, bl.a. fordi dets ret til at bære et særstandpunkt frem for ministeren forsvandt, idet forsvarsstyrelsen skulle fremkomme med en fælles indstilling. Det var åbenbart, at marinen frygtede at blive sorteper i forhold til den større hær og til det populære luftvåben. På det politiske plan nærrede de radikale betænkeligheder ved forsvarschefens stærke stilling og ved, at man straks bestemte sig for, at landet militært skulle deles i landsdelskommandoer, regioner og distrikter, skønt man efter deres opfattelse savnede et mere omfattende kendskab til arten af den militære nyordning. Dette tema slog

Bertel Dahlgaard stærkt på under forhandlingerne i folketinget, idet han fremhævede, at man først burde fastlægge og afgrænse forsvarrets opgaver og derpå bestemme dets omfang og administration. Det radikale Venstre ville ikke være med til at fastlægge rammerne, når man ikke vidste, hvad de skulle udfyldes med. Også DKP gik imod, fordi det var imod vor deltagelse i Atlantpagten, mens Retsforbundet var mod, hvad man kaldte den „tvungne værnepligt“. V og K kunne tilslutte sig regeringens forslag, for Thorkil Kristensens vedkommende dog med en udtalelse om, at han fandt, at man i for høj grad havde fulgt hærens synspunkter.

Under udvalgsarbejdet blev det præciseret, at ethvert medlem af forsvarsstyrelsen kunne forelægge ministeren en eventuel dissens, og at forsvarschefen kunne afskediges inden for sin treårige ansættelsesperiode. Forsvarsordningen blev til sidst vedtaget af S, V og K mod R og DKP, mens Retsforbundet undlod at stemme.

Konsekvensen af medlemskabet af Atlantpagten og den deraf flydende forsvarsordning var stærkt stigende forsvarsudgifter. I 1946 lå de på ca. 210 mill. og i 1947 og 1948 på godt 300 mill. kr. pr. år. I de følgende år var de i 1949: 360 mill. kr., 1950: 359, 1951: 475, 1952: 676 og 1953: 889 mill. kr. Rent bortset fra uenighed om den valgte udenrigspolitiske kurs blev som i slutningen af forrige århundrede de mange „forsvarsmillioner“ et stadig tilbagevendende kritikpunkt for radikale og kommunister. Fra den anden side fremholdt man, at vi i forhold til de øvrige Atlantpagtlande slap forholdsvis billigt; men heroverfor indvendtes igen, at en sådan sammenligning var falsk, da vor udenrigshandel i disse år led under et ugunstigt bytteforhold. Forsvarsudgifter er svært sammenlignelige, da de ikke opgøres på ganske samme grundlag i hvert land. Det står dog fast, at de i Danmark steg

meget i forhold til, hvad vi var vant til. Men det accepteredes på samme måde som den nye udenrigspolitik. Bag den stod de tre største partier, der handlede i konsekvens af en siden 9. april 1940 opbygget forsvarsvilje.

*

8. august 1950 mødtes folketinget til en ekstraordinær sommersamling. Regeringen var kørt fast og ønskede enten folketingets samtykke til en række indgreb eller valg, hvad den naturligvis ikke bekendtgjorde. Baggrunden har været omtalt tidligere: Pristigninger som følge af Korea-konflikten fremkaldte et valutaunderskud, der i august 1950 ansloges til at ville være ca. 350 mill. kr. ved årets udgang. Samtidig betød Korea-konflikten efter regeringens og de øvrige Atlantpagtregeringers skøn, at oprustningen måtte fremskyndes, selv om USA's våbenhjælp var ved at komme igang.

For at råde bod på disse forhold foreslog handelsminister J. O. Krag, at der førtes en række varer fra friliste til bunden liste, hvorved ca. 300 mill. kr. skulle kunne spares i fremmed valuta. Yderligere foreslog finansminister H. C. Hansen, at de indirekte afgifter blev øget med 125 mill. kr. i finansåret 1950-51 og med 200 mill. kr. i det følgende år, samtidig med at der foretoges besparelser på 60 mill. kr. Udgifter på 300 mill. kr. til forsvaret fordelt over to år og 50 mill. kr. til civilforsvaret skulle dækkes ved en ikke fradragsberettiget værneskat på indtægter over 10.000 kr., ved øget selskabsskat og ved tvangslån af formuer over 50.000 kr. Det forhandlede man om uafbrudt til 9. august om morgenen. Da solen stod op, var det konstateret, at regeringen var isoleret, og den udskrev da valg til 5. september 1950. Importstramningen blev sat i kraft midlertidigt, så at det nyalgte folketing kunne tage stilling til den.

*

Om ministeriet Knud Kristensen konstateredes det, at det ikke betød noget brud med den pragmatiske, rolige skridt-for-skridt-politik, som var karakteristisk for Danmark i disse årtier. Ligesom Knud Kristensen ikke henfaldt til vilde liberalistiske eksperimenter, således forsøgte Hans Hedtoft sig ikke med raffinerede socialistiske forehavender. Rigsdagen frembød i disse år et normalbillede, der muliggjorde kontinuitet.

Selv om regeringen var kørt fast, må man sige, at Hedtoft i mange henseender var en stærk statsminister, nemlig ved sit greb om partiet og ved sin varme og sit folketække, der gjorde det muligt for ham at tale til andre end partimedlemmerne. Han havde et klart ønske om at være hele landets statsminister, og han havde gode forudsætninger derfor. Han var derfor også sin egen førsteminister, især i alle de vigtige udenrigspolitiske beslutninger. Økonomi var han usikker over for, og da det var periodens anden store udfordring, kom vel i de generelle økonomiske overvejelser Vilhelm Buhl – med Viggo Kampmann bag sig – og H. C. Hansen – med et skarpt blik rettet mod J. O. Krag – til at spille en betydelig rolle i ministeriet.

Det havde været en drøj tid; ministeriet – og dets parti – havde måttet lægge ryg til mange svære og ubehagelige afgørelser. Dets chef var udmattet og ikke rustet til at tage flere genvordigheder.

*

Hedtoft havde forudset, at det ville ende med valg, og han havde også ønsket det. Han ville gerne være grundlovgiver, men mente det nødvendigt at rense luften først. Som det tegnede sig for Hedtoft og hans rådgivere, kunne man påregne, at kommunisterne på grund af den skærpede internationale situation måtte gå tilbage; Venstre havde mistet Knud Kristensen, og Sydslesvig-sagen var død i dansk

politik; Det konservative Folkeparti havde frigjort sig fra Christmas Møller, hvad der kunne tiltrække mange, men frastøde andre, og partiets nye ledelse havde ikke den stilling i folks bevidsthed, som Christmas Møller havde haft i sine velmagtsdage. Men som altid ved et valg måtte statsministeren gøre sig klart, at opløsningsretten er et tveægget sværd, og der var unægtelig sket meget siden 1947.

Valgkampen blev hård. I forsvars- og udenrigspolitikken forsvarede S, V og K Atlantpagt, forsvarsordning og forsvarsudgifter, men var dog ikke enige om værneskatten. De tre partier måtte tåle mange angreb fra R og DKP, der begge var mere farlige for S end for V og K. Yderligere angreb V og K regeringen for den økonomiske politik, derunder de nye importrestriktioner. Skrappest opposition på det forsyningsmæssige område leveredes dog af Retsforbundet, hvis appel til restriktions-trætte husmødre skulle vise sig at give bonus på valgdagen.

Ved valget gik Socialdemokratiets stemmeandel ned fra 40 til 39,6%, men partiet fik dog 2 mandater mere og blev 59. Det skyldtes de ændringer i valgloven, der var forårsaget af ønsket om at aflive Hovedstadens Venstre. Resultatet var en skuffelse for Socialdemokratiet, selv om det ret beset vel snarere var overraskende, at partiet så smertefrit slap gennem Atlantpagt-tilslutningen og det økonomiske besvær.

Det radikale Venstre gik også 2 mandater frem, men på en regulær stigning i stemmeandelen. I betragtning af den intensitet, med hvilken partiet havde kritiseret den nye udenrigs- og forsvarspolitik, var resultatet et bevis på, at befolkningen godkendte denne. Dette forhold understregedes også ved, at DKP mistede 2 mandater og blev 7. Det konservative Folkeparti gik som parti stærkt konsolideret ud af valget. Det gik fra 17 til 27. Sydslesvig-lånet var tilbagebetalt, sporene efter Christmas

Møller nogenlunde udslettet, hvormed ikke er sagt, at hans arvtager svigtede hans opfattelse af den folkelige konservatisme. Venstre blev valgets store taber. Det gik fra 49 til 32, hvilket også til en vis grad skyldtes den nævnte valglovsændring. Det gav et samlet tab til VK-partierne på 7. Valgets største vinder blev således i virkeligheden Retsforbundet, der fordoblede sit mandattal ved at gå fra 6 til 12 mandater. Da partiets folketingsgruppe i Atlantpagt-sagen havde delt sig i tre standpunkter, og da det fortsat var svært at finde en fælles formel for Viggo Starckes forsvarsvenlige holdning og Oluf Pedersens pacifistiske, kan der ikke være tvivl om, at det var Retsforbundets nævnte krav om restriktioner og rationerings afskaffelse, der gav mandatfremgangen. Grundskyldstanken har næppe skaffet mere end to-tre mandater.

*

Valget skabte ikke megen klaring i den parlamentariske situation. Regeringens parlamentariske basis havde lige siden 1947 været usikker. Flertallet bag rådene til kongen havde dengang bestået af S, R og DKP. Det havde ikke været noget pålideligt flertal. De radikale ville ikke gennemføre noget alene med S og DKP, og DKP var specielt efter 1949 aggressivt indstillet over for regeringen. Atlantpagten havde også drevet de radikale længere bort fra Socialdemokratiet, og regeringen var da blevet mere afhængig af VK-partierne, som til gengæld ikke så med sympati på regeringens økonomiske politik. I virkeligheden medførte valget i 1950 ingen afgørende ændring i regeringens parlamentariske basis. Den var lige usikker. Resultatet kan gøres op på mange måder. To lige store blokke stod over for hinanden med hver 59 mandater, nemlig S og VK. Det var snarest en fremgang for S, der i 1947 kun havde haft 57 mod VK's 66. Regnede man Retsforbundets 12 med

til VK-siden, hvad man på grund af partiets antirestriktionsholdning gjorde, og fordi det 7. september 1950 frarådede kongen at lade den socialdemokratiske regering fortsætte, fik oppositionen altså 71; men Det radikale Venstre havde også 12, og disse skulle i en sådan opstilling snarere regnes sammen med S, hvilken kombination da også fik 71. Yderligere ville DKP i alt, hvad der ikke havde med forsvars- og udenrigspolitik at gøre, snarere trække til S-siden, men aldrig til VK-siden, hvorved man altså kunne nå 78 mandater til fordel for Hedtoft, hvilket var 2 mere end i 1947.

Det parlamentariske maskineri havde dog nået et dødt punkt, hvor det næsten ikke syntes muligt at komme videre. Ministeriet Hedtoft indgav ikke sin demissionsbegæring, hvad der heller ikke var nogen indlysende grund til. Det indebar den fordel, at Hedtoft og Socialdemokratiet fortsat havde hånd i hanke med regeringsforhandlingernes tilrettelæggelse.

I den første forhandlingsrunde hos kongen 7. september 1950 tilrådede S, at Hedtoft fortsatte, mens V og K frarådede det, K med den tilføjelse, at der burde dannes en VK-regering, om muligt en regering på endnu bredere basis. R fremhævede det ønskelige i, at den nye regering fik et bredere grundlag – eventuelt i form af en SVR-regering. Retsforbundet fremkom efter Hedtofts opfattelse med „en række vidtløftige betragtninger“, der mundede ud i, at partiet ville støtte enhver regering, der havde liberaliseringens videreførelse på sit program, og i, at man måtte fraråde en socialdemokratisk regering. DKP, der i 1947 klart havde tilrådet en sådan, udtalte sig nu imod enhver regering, der havde Atlantpagt og Marshall-samarbejde på sit program.

9. september spurgte Hans Hedtoft Erik Eriksen og Stensballe, om en SVR-regering var realistisk, hvad Erik Eriksen benægtede. „Dagdrømme“ kaldte han det, og han sagde

også, at en sådan tanke end ikke var blevet nævnt på Venstres gruppemøde – „end ikke af én“, føjede han til med et smil. Efter at Venstre således havde udelukket et samarbejde med S, kunne dette parti risikofrit 11. september erklære sig villig til at forhandle om en regering på bredere basis. De radikale, og blandt dem især Jørgen Jørgensen, så gerne, at det blev en trekantregering af S, R og Retsforbundet, men Socialdemokratiet var helt afvisende, og under en forhandling mellem de tre partier 12. september viste det sig umuligt at nå til enighed om ret meget andet end grundskyldsspørgsmålet, mens uoverensstemmelserne om liberaliseringen var uoverstigelige. H. C. Hansen meddelte derfor sent 12. september Starcke, at S ikke ville være med. Dahlgaard, der under forhandlingen fnyssende havde talt om „fallittenspillere“, var enig med ham. Derpå forhandlede Retsforbundet med V og K, hvilket heller ikke førte til noget.

Under 13. september-forhandlingerne, der også omfattede en orienteringsrunde hos kongen, stod V og K last og brast om at ønske en VK-regering, støttet af radikale og Retsforbundet, mens de radikale, som kun ugerne ville vælge side, holdt på en SVR-regering, hvad de også sagde til kongen 13. september. Hedtoft gik nu ind på tanken og fik derfor til opgave at søge en regering på bredere basis dannet. Dette tolkede han som en SVR-regering og søgte også en forhandling herom, men måtte som ventet erkende, at den ikke kunne dannes. Nu kom hin ene, som Erik Eriksen havde hentydet til, frem: Thorkil Kristensen var den eneste i Venstres gruppe, som kunne tænke sig en SVR-regering. Hedtoft meddelte samme dag kongen det negative udfald. Nu var sandhedens stund kommet for Det radikale Venstre. Der var ingen vej udenom. Jørgen Jørgensen og Bertel Dahlgaard måtte over for kongen rykke ud med det sidste og definitive råd. Det var at fraråde en VK-rege-

ring. Derefter udtalte de, at såfremt resultatet af kongens overvejelser måtte blive, at det nuværende ministerium fortsatte, ville Det radikale Venstres stilling være som i den periode, hvori ministeriet havde siddet. Det kunne se ud, som om partiet ville tillægge majestæten ret til frit valg, men formuleringen skulle tjene til så meget som muligt at sløre, at de radikale nu i virkeligheden tilrådede, at Hedtoft fortsatte, fordi de af de foreliggende onder måtte betragte det som det mindste.

Regeringskrisen, om man tør bruge et så stærkt ord i denne sammenhæng, var altså endt med, at ministeriet Hedtoft måtte tage på sig at fortsætte. Erik Eriksen karakteriserede regeringen som den svagest tænkelige. Selv om dette udsagn var en agitatorisk overdriivelse, er det dog rigtigt, at ministeriet var svagt. De øvrige partier havde under regeringsforhandlingerne reserveret sig over for ministeriet, om end med forskellig styrke. Der var ikke noget godt at vente fra det nye folketing.

*

Hedtofts ministerium blev altså ved en stakket stund, men i rekonstrueret skikkelse. Omdannelseskete 16. september 1950. Landbrugsminister Bording ønskede at gå af på grund af alder, og handelsminister Krag mente det nødvendigt, at han og hans kone for en tid akslede deres skind og drog udenlands. Der ved kunne Carl Petersen rykke fra trafikministeriet over i landbrugsministeriet og Frede Nielsen fra kirkeministeriet til trafikministeriet. Mere betydningsfuldt var det, at handelsministeriet blev ledigt. Hedtoft var inde på tanken om at udnævne Peder Nørgaard eller Gustav Pedersen, begge veltjente politikere; men Krags forslag om at flytte H. C. Hansen forekom Hedtoft bedre, og H. C. ville gerne væk fra det mere teoretiske talministerium og over i det mere praktiske madministerium. Herved blev finans-

ministeriet ledigt, og hertil bragte Krag Viggo Kampmann i forslag. Han havde som leder af Buhls økonomiske sekretariat vist, at han på socialdemokratisk grundlag var en konstruktiv og alvidende økonomisk rådgiver, så hvorfor ikke spænde ham for vognen? Til ny kirkeminister udnævntes folketingsmedlem, cand. theol. Bodil Koch, der kom til at erstatte minister u.p. Fanny Jensen som ministeriets eneste kvindelige medlem.

*

Denne sidste disposition fremkaldte en intern kritik, som viser, hvor delikate ministerudnævnelser kan være. Formanden for Kvindeligt Arbejderforbund, Edith Olsen, tilskrev Hedtoft et harmdirrende brev, hvori hun først fremførte, at Fanny Jensen i 1947 var blevet „en slags andenklassens minister“, fordi hun ikke fik et fagministerium, men nu var hun blevet kasseret og erstattet „med en akademisk uddannet kvinde, som øjeblikkelig får et fagministerium tildelt“. Det var en hån mod arbejderkvinderne og en udfordring til Kvindeligt Arbejderforbund, mente dets formand. Hedtofts svar var, at Fanny Jensen selv havde ønsket at udtræde, men han sagde ikke, at dette ønske måske skyldtes, at hun ingen opgaver havde.

Der stod sympati om Fanny Jensen på grund af hendes tidligere store arbejde for de kvindelige arbejdere og på grund af hendes menneskelige egenskaber, men på den anden side var det altså svært at se, hvad gavn hun egentlig gjorde. Det var meget godt i hendes titel at remse op om selverhvervende kvinder, børn, hjem, husførelse o.s.v., men hun var og forblev u.p., altså uden departement, uden lovgivningsinitiativ, uden konkret ansvar. En minister uden portefølje, der ikke har helt præciserede beføjelser, er ingenting, medmindre det er en politisk vismand af et usædvanligt format. Selv en mand som Buhl

gjorde sig i første række gældende som formand for MØF. For Fanny Jensen blev der ikke meget andet tilbage end visse møder, åbning af en udstilling med børnetegninger og foredrag bl.a. i radioen om sådanne materier som kvinders mulighed for at blive smukkere og dygtigere som husmødre. Fanny Jensen sad i folketinget til 1953. Hun bestred efter sin afgang som minister derudover en række poster i sociale, humanitære og kristelige foreninger – altid beskeden, positiv og uselvsk. Fanny Jensen døde i 1969.

*

Når J. O. Krag stod af ved ministeriets rekonstruktion, skyldtes det ingen tvingende politisk nødvendighed, selv om hans ministertid havde været svær. Det var dengang en udfordring at gøre en 33-årig til minister, også selv om en af Hedtofts bagtanker havde været at vise, at ikke blot DKP havde dygtige unge. Krags forfatterskab til „Fremtidens Danmark“ blev nu pludselig uhyre interessant og et godt angrebsmål. Ingen andre af de ansvarlige følte nogen særlig anledning til at stå frem og tilstå deres medskyld. Let havde det heller ikke været at balancere mellem på den ene side de utålmodige husmødres krav – støttet af OEEC og heppet af oppositionen – og på den anden side så stærke ministre som Buhl og H. C. Hansen, der ville en langsom afvikling af restriktionerne, og som stræbte efter „at holde hvalpen i ørerne“. Hvis ikke Hedtoft loyalt havde støttet Krag i denne 3-årsperiode, kunne der meget vel være sat en stopper for hans fremtidige politiske løbebane. Krag var dygtig træt af det hele. Når de andre så stædigt ville opretholde smørrationeringen, ja, så kunne H. C. Hansen passende forvalte sit smørpund selv. Hertil kom, og det var måske, når alt kom til alt, det afgørende, at hans ægteskab med forfatterinden Birgit Tengroth – senere litterært behandlet af dem begge – gjorde det opportunt for Krag at søge til ud-

landet. Birgit Tengroth var for kompliceret og speciel til at være dansk ministerkone.

Krags udnævnelse til økonomisk rådgiver ved ambassaden i Washington blev genstand for politisk kritik. Axel Kristensen, der i 1947 blev detroniseret af det unge socialdemokratiske menneske, måtte nu se socialdemokraterne fortsætte. Han kaldte da skadeligt udnævnelsen af en så udpræget partipolitiker som Krag for en grov udfordring. Vist var Krag en udpræget partipolitiker, men han var nærmest overkvalificeret til posten, der kun var normeret som fuldmægtig. Ikke desto mindre var „flugten til Amerika“ politisk radioaktiv længe, hvad Osvald Helmuths populære vise „Hvorfor fa' en sidder Krag i Nevørk den dag i dag“ er et udtryk for – uelskverdigt understreget med et „hvorfor ikke“, da Krag kom hjem. Opinionen er på vagt over for eksministre, der synes at ville berige sig på skatteborgernes bekostning, også selv om mistanken er uberettiget.

1950-52 finder vi da Krag i USA som økonomisk rådgiver ved den danske ambassade. I udenrigsministerlære, blev det sagt, og sådan kom det også til at virke, hvilket dog ikke var til at forudse på dette tidspunkt. Ingen havde i 1950 fantasi til at forestille sig Krags fortsatte stigen på det politiske firmament, heller ikke Krag selv, og der måtte også falde to marskaller (Hedtoft og H. C. Hansen) og en stabschef (Kampmann), før andet geled blev første. Det blev Krags lod at lede Socialdemokratiet i den fase, hvor samarbejdet med den gamle makker, Det radikale Venstre, ophørte, hvor nye partnere som SF prøvedes, og hvor partiet syntes at være blevet angrebet af tæring. Sygdommens årsag lå dog uden for Krag. Først de senere store vælgervandringer har sat den i det rette perspektiv, men alt dette ligger uden for dette værks rammer. Sine 25 år i dansk politik, deraf de 19 som minister, sluttede J. O. Krag med i 1972 at føre Danmark ind i

De europæiske Fællesskaber. Det var en skelsættende afgørelse, som var i dyb overensstemmelse med Krags politiske stræben gennem mange år. Ved sin lange og indflydelsesrige virksomhed vil Krag være en politiker, som man i beskrivelsen af dansk historie ikke kommer uden om.

*

Landbrugsminister Bording var gået ud af folketinget i 1947 for at nyde sit otium, men Hedtoft havde hentet ham ind fra hans elskede frugthave på Amager. Nu gik han af for alvor. Han havde da været minister i 21 $\frac{1}{2}$ år, en rekord, der kun slås af Estrup og hans marineminister, Ravn (begge med 23 år), og de var som bekendt fra en periode, hvor valgresultatet ikke influerede på ministeriets sammensætning. Bording var som minister afholdt af hele landbruget. Det var en styrke for partiet, at det i 1930'erne mærkedes, at landbrugsministeren havde hjerte for landbruget, og for en fredelig afvikling af modsætningsforholdet mellem by og land var det godt, at Bording stod på en udmærket fod med landbrugsorganisationernes ledere som f.eks. Henrik Hauch. Bording var familiebrugenes mand. Han var gerne gået videre for at få oprettet flere, men ekspropriationsvejen spærrede det politiske flertal for.

Den første cykel, Bording som dreng med ærefrygt havde set, var en velocipede; som ung bonde tærskede han med plejl, men han nåede at flyve med jet. Den milde, venlige mand var asket, ikke-ryger og afholdsmand, og han døde først i 1967, 91 år gammel.

Da Bording på sin 100-årsdag i 1976 mindedes i pressen, fremhævedes han som landbrugsministeren, der skaffede Socialdemokratiet fred på landbrugsområdet. Utvivlsomt var han tillige Staunings nærmeste og klogeste rådgiver på det almenpolitiske felt. Det er ganske vist svært at eftervise i de samtidige kilder, men fremhæves af politikerne fra denne periode.

MINISTERIET HANS HEDTOFT II

JOHAN STROM

CARL PETERSEN

RASMUS HANSEN

FREDE NIELSEN

GUSTAV RASMUSSEN

HANS HEDTOFT

V. BUHL

JOHS. KJÆRBOJ

K. K. STEINGKE

H. C. HANSEN

CHR. CHRISTIANSEN

VIGGO KAMPMANN

JENS SMORUM

JUL. BOMHOLT

RODIL KOCH

MINISTERIET HANS HEDTOFT II

(16. september 1950 – 30. oktober 1950)

Flertallet af det rekonstruerede ministerium Hedtofts medlemmer gik til arbejdet uden særlig lyst. De parlamentariske skyer var truende, og dets chef syntes at have mistet gejsten.

Den nye finansminister, Olfert Viggo Fischer Kampmann (1910-76), var svært godt tilfreds med at rykke frem fra kuglestøberiet og til den forreste frontlinje. Eller sagt på en anden måde er han en af de forholdsvis få ledende embedsmænd fra centraladministrationen, der er blevet politiker. Viggo Kampmann blev som lille adopteret af sin faster og dennes mand, der var pensioneret kaptajn i hæren og bosat i Fredericia. En halvbror var forfatteren Leck Fischer. Viggo blev i 1928 student fra Fredericia højere Almenskole og voksede altså op i et borgerligt, konservativt hjem præget af nøjsomhed, dyd og gode sæder. Gradvis vikledes Viggo Kampmann sig dog ud af hjemmets påvirkninger. Han blev socialist, uden dog straks at finde et fast partimæssigt tilhørsforhold.

I 1934 blev han cand. polit. og samme år sekretær i statistisk departement. Svend Thorsen siger, at Kampmanns kendemærke vistnok kan bestemmes som ratio, den planlæggende fornuft, men rigtignok „med en ikke ringe tilsætning af ukontrollabel følelse“. Den højt begavede Kampmann var ikke, hvad man med en kliché vil kalde helstøbt, men udstyret med et springsk sind.

Sådan virkede han ikke som taler – heller ikke i de unge år. Stud. polit. J. O. Krag traf ham i den socialistiske studenterfraktion Clarté og beretter, at Kampmann brugte tunge argumenter. Han elskede tal og facts og var mester i hovedregning; hans udtryksform var imidlertid ikke letløbende, men havde en tilbøjelighed til at blive søgende. På tommandshånd fik man derimod hurtigt øjnene op for Kampmanns utroligt hurtige hoved.

Kampmann havde meldt sig ind i Socialdemokratiet i 1935, men var ved en flytning i 1939 gledet ud igen. I 1945 fik Krag overtalt ham til på ny at slutte sig til partiet. Nogen tanke om en politisk karriere havde han dog næppe. Han ønskede at øve indflydelse som embedsmanden, der fodrer politikerne med ideer og bagefter laver de udfyldende bestemmelser. Under krigen var han i øvrigt med i Frit Danmarks tjenestemandsgroupe. I 1943 var han blevet sekretær for det såkaldte „professorudvalg“, der skulle komme med forslag om efterkrigstidens økonomiske politik. Her opdagedes Kampmanns dygtighed af Thorkil Kristensen, og da han blev finansminister, lod han i 1946 Kampmann „springe“ op i stillingen som skattedepartementets økonomisk-statistiske konsulent.

For alvor kom han dog først i en fremskudt stilling, da han som alt beskrevet i 1947 blev chef for det økonomiske sekretariat, som skulle

betjene minister Buhl. Nu fik også socialdemokraternes ledere øje på ham. „Han er jo et emne“, sagde H. C. Hansen, hvormed han mente som finansminister. Det var, hvad han nu blev, om end i første omgang kun for en kort bemærkning.

*

Allerede i 1947 havde Hedtoft gerne set cand. theol. Bodil Koch (1903-72) som kirke- minister, men han vovede det ikke, og skam få den, der tænker ilde derom, thi forholdene i 1947 var ikke som i dag. Men i 1950 turde han.

Bodil Koch var datter af direktør i Landbygningernes almindelige Brandforsikring Janus Thastum, og hendes hjem var et typisk indadvendt, roligt borgerhjem, der ikke var særlig engageret i religiøse og kulturelle rørelser, men nok i, at datteren fik en god uddannelse. At Bodil i 1922 blev student, var derfor ikke bemærkelsesværdigt, hvad det derimod var, at hun læste teologi og i 1929 blev cand. theol. Samme år blev hun gift med sin jævnaldrende kollega Hal Koch, hvorved etableredes et sjældent politisk, kulturelt og menneskeligt fællesskab mellem to begavede og, tør det vistnok siges, inderligt tænkende personer. Sagt uden ironi gik al deres id og tanke ud på menneskehedens forbedring.

Det ville være ubilligt at skildre Bodil Kochs løbebane på baggrund af ægtefællens. Hun var, som briterne siger, „a lady in her own right“; men mens hun tog sig af børnene, trådte Hal Koch, nu professor i teologi, frem for offentligheden som en demokratiets folkelige forsvarer under besættelsen.

Det lader sig næppe nægte, at hun i begyndelsen af sin politiske løbebane var den feterede Hal Kochs hustru. Vel var hun siden 1944 formand for Folkevirke, der skulle arbejde for kvinders politiske engagement, men hvad denne bevægelse stod for, ved næppe

nogen rødstrømpe i dag. Hendes djærve og oprigtige socialdemokratiske sindelag i forbindelse med professorens utvivlsomme position lod hende dog for den socialdemokratiske inderkreds fremtræde som et anlægspapir.

I 1947 – og for resten også senere – var hendes valgprog: I al din gerning, tænk på Hering. Hun blev nemlig Bordings efterfølger blandt de midtjyder, som dog er vestjyder. Da Hedtoft under alle omstændigheder mente, at en kvinde burde være minister, faldt det ham naturligt at tage ikke bare Hal Kochs kone, men også en kyndig teolog og oprigtig, folkevalgt socialdemokrat til kirkeminister. Dispositionen var ikke blot uangribelig, men også et vidnesbyrd om den vågne partileders ønske om fornyelse, inspiration og åbenhed.

*

Det rekonstruerede ministerium Hedtofts 40 dage blev på det udenrigspolitiske område interessante. På et forsoningsmøde med oppositionen 20. september 1950 forelagde udenrigsminister Gustav Rasmussen det spørgsmål fra Atlantpagtens udenrigsministermøde, om vi kunne give tilslutning til oprettelse af en atlantisk forsvarstyrke under enhedskommando og til, at Vesttyskland blev inkorporeret i det vesteuropæiske forsvarssystem. Denne sag gjorde det ikke nemmere for regeringen at komme i et tillidsfuldt forhold til de radikale, for de mente, at en accept af de to forslag var af langt større rækkevidde end vor tilslutning til selve pagten. Også Retsforbundet og DKP var imod. Sidstnævnte parti søgte gennem organisationen Fredens Tilhængere at give modstanden et videre perspektiv. S, V og K var derimod for, og Gustav Rasmussen fløj derpå til USA for at meddele Atlantpagtrådet vort ja. Kløften mellem S og R var blevet uddybet.

Det var dog overvejende på det økonomiske felt, at Hedtofts 40 dage blev begivenhedsrige. Ud fra et ønske om at vise sin vilje til sam-

arbejde indbød statsministeren 20. september 1950 S, V, K, R og Retsforbundet til at indtræde i et kontaktudvalg, der inden rigsdagens sammentræden kunne drøfte regeringens forslag. Disse ville ikke indebære nye forbrugsafgifter. Det blev som ventet et afslag bortset fra S og R. De øvrige partier ønskede ikke at afstive den vaklevorne regering.

H. C. Hansen måtte straks efter erklære, at rationeringerne ville blive opretholdt, ja, at kafferationerne snarere var i farezonen, at valutaunderskuddet tegnede til at blive ikke 350 mill., men 500 mill. kr. på årsbasis, og at bytteforholdet siden 1949 var blevet forringet med 20%, hvilket betød et årligt valutatab på over 800 mill. kr. Megen opmuntring var ikke at hente i regeringens oplæg, der i alt væsentligt var en genfremsættelse af de forslag, som havde ført til valg, og oppositionen var da også kamplysten under folketingets forhandlinger i oktober 1950.

Uroen kulminerede 25. oktober 1950, og den udkrystalliserede sig omkring den ulyksalige smørrationering. En vigtig faktor blev her Retsforbundet. Dets selvbevidsthed var ikke ubegrundet vokset med den kendsgerning, at dets mandattal var fordoblet, hvad de andre partier ikke var indstillet på at tage hensyn til. I disse år betragtede de øvrige partier Retsforbundet med overbærenhed eller foragt. Det mærkede Oluf Pedersen, da han 3. oktober 1950 opsøgte den socialdemokratiske gruppeformand, Gustav Pedersen, og henstillede, at Socialdemokratiet medvirkede til, at Retsforbundet ligesom Det radikale Venstre fik to mandater i finansudvalget. Han fik her uden omsvøb at vide, at det ikke kom Retsforbundet ved, at Socialdemokratiet for gammelt venskabs skyld forærede de radikale en af sine udvalgspladser. Oluf Pedersen søgte uden resultat at intimidere Gustav Pedersen ved at stille i udsigt, at Retsforbundet sammen med Venstre og konservative ville hindre hans

valg til formand for folketinget. Også Erik Eriksen viste Oluf Pedersen en kold skulder.

Dagen efter, at Oluf Pedersen var blevet afvist af Socialdemokratiets gruppeformand, anmeldte han følgende forespørgsel til handelsministeren: „Vil ministeren straks ophæve smørrationeringen?“ Denne forespørgsel, der kom til forhandling 25. oktober, udløste et virvar af dagsordensforslag, der vel alle til dels var en refleks af det simple forhold, at landets vælgere gerne så enten et tykkere lag smør eller i det mindste margarine på brødet. Det radikale Venstre prøvede at redde regeringen ved et forslag om, at smørproblemet skulle sendes i udvalg, mens V og K ønskede smørrationeringens snarlige ophævelse. De radikales dagsorden, som man havde ventet ville blive vedtaget, forkastedes med én stemmes flertal, 69-68, fordi den sønderjyske venstremand Fr. Heick kom til stede i sidste sekund; på et hængende hår nåede han det sidste lyn-tog i Rødekro ved at løbe under bommene. Vel blev Retsforbundets forslag ikke vedtaget, men det blev Venstres og konservatives, som alternativt støttedes af Retsforbundet. Bag dette partis energiske indsats ved denne lejlighed lå ligesom ved Oluf Pedersens henvendelse til Gustav Pedersen et ønske om at blive løftet ud af den parlamentariske paria-tilværelse, Retsforbundet hidtil havde levet i. De øvrige partiers ledere havde kun smil eller foragt tilovers for det. Men nu havde Retsforbundet fordoblet sit mandattal og var blevet lige så stort som Det radikale Venstre. Derfor krævede det ligeberettigelse. Dagsordensinitiativet var tænkt som en lærestreg.

Under debatten havde Thorkil Kristensen fra Venstre og Tesdorpf fra de konservative fremhævet, at afstemningen ikke burde få parlamentariske følger, men Hedtoft var kørt træt og ønskede at benytte afstemningen til at gå på. På det socialdemokratiske gruppemøde efter dagsordensdebatten plæderede Vilh. Buhl

kraftigt for, at regeringen skulle træde tilbage. Efter hans vurdering ville en ny regering ikke være i stand til at styre betalingsbalancen, hvis smørret blev givet frit. Det var dette synspunkt, Krag havde været uenig i, og han kunne i sit eksil i Washington kort efter se, at han fik ret. Andre som f.eks. Gustav Pedersen var helt uafhængigt heraf af den opfattelse, at ministeriet og især dets statsminister, på hvem problemerne havde slidt, trængte til en pause. Derimod var f.eks. H. C. Hansen, Steincke og forbundsformand Einer-Jensen for, at man skulle fortsætte. Men har først statsministeren sat sig for, at nu vil han ikke mere, er slaget tabt for dem, der gerne vil være spændt for ansvarets vogn endnu en stund. Spørgsmålet om nyvalg blev slet ikke berørt. Hedtoft havde kort efter valget erklæret, at han ikke kunne tænke sig straks at bruge opløsningsretten. Den ville næppe heller have været til gavn for Socialdemokratiet under de foreliggende omstændigheder.

*

Hedtoft indgav altså sit ministeriums demissionsbegæring. Det skete 26. oktober 1950, og han rådede samtidig kongen til at rådføre sig med de tre partier, som havde bragt regeringen i mindretal, altså V, K og RF. Til kongen sagde Erik Eriksen 27. oktober, at Venstre ønskede den stærkeste mulige regering af så mange som muligt, d.v.s. V, K og R. De konservative frygtede mest af alt en ren Venstre-regering, men de holdt frygten for sig selv. Ole Bjørn Kraft foreslog på sit partis vegne en såkaldt „Atlantpagtregering“ af S, V og K, eventuelt en VK-regering. I den konservative gruppe stemte otte – hvoriblandt Poul Sørensen og Halfdan Hendriksen – imod en VK-regering. Da hverken S eller R ville med i de her nævnte kombinationer, hvad V og K naturligvis vidste, var det klart, at alternativet til Hedtofts ministerium var en VK-regering. Også Viggo Starcke anbefalede en „Atlant-

pagtregering“, men tog den i næste åndedrag tilbage ved at sige, at den ingen „psykologisk baggrund“ havde, hvad derimod en ren Venstre-regering måske havde. Jørgen Jørgensen og Bertel Dahlgaard blev nu også tilkaldt, men de talte som i den foregående måned på ny om en bred regering af f.eks. V og S, et forslag, der havde været usandsynligt dengang, og som var umuligt nu.

Det er ofte ved en regeringsdannelse svært at se, hvad partierne egentlig mener; men den situation, som forelå nu, lod sig ikke adskille fra septemberforhandlingerne, og herefter kunne der ikke være tvivl om, at en VK-regering var det eneste alternativ, når S selv gav magten fra sig. Men de parlamentariske vilkår for en sådan borgerlig regering ville i al fald i nogen måde afhænge af tilblivelsesomstændighederne.

Da kongen 27. oktober 1950 spurgte Hedtoft, om Socialdemokratiet kunne tænkes at deltage i en regering på bredere basis, svarede statsministeren, at det tvivlede han personligt på, men at han måtte drøfte sagen med „de kompetente forsamlinger“, in casu partiets hovedbestyrelse, før han kunne tage stilling dertil, og dette kunne først ske 30. oktober. Dette opfattede Erik Eriksen ikke ubegrundet som en forhalingsmanøvre. Af kompetente parlamentariske forsamlinger findes i sådanne sager kun én, nemlig folketingsgruppen, uagtet Socialdemokratiets folketingsgruppe ifølge en partivedtagelse kun havde indstillingsret til hovedbestyrelsen i sådanne sager. Erik Eriksen vidste godt, at Hedtoft ville ud af det hele, men også på en måde, der kunne besværliggøre en borgerlig regerings tilværelse mest muligt. Da derfor Erik Eriksen igen blev kaldt til kongen, accepterede han at søge en regering på bred basis dannet, vel vidende, at han i dette tilfælde agtede at fortolke „bred“ på sin egen facon. Erik Eriksen måtte dog – også af hensyn til kongen –

sikre sig et vist alibi. Han telefonerede derfor til Hans Hedtoft og bad denne straks tage stilling til, om Socialdemokratiet ville deltage i et regeringssamarbejde, idet han lod forstå, at han ventede et nej, da et samarbejde i september jo ikke havde kunnet tilvejebringes. Hedtoft ønskede imidlertid en forhandling, og den fandt da sted samme dag – d.v.s. 27. oktober – mellem Hedtoft, Buhl, Kampmann og Gustav Pedersen på den ene side og Erik Eriksen, Stensballe, Sønderup og Hauch på den anden. De krav, Venstre stillede, var af en sådan karakter, at det var åbenbart, at Socialdemokratiet måtte afslå dem, bl.a. at ingen socialdemokrat måtte være stats-, finans-, handels- eller landbrugsminister. Det skete også. Erik Eriksen havde haft sin forhandling med Socialdemokratiet.

Sammen med Ole Bjørn Kraft tog Erik Eriksen til kongen, over for hvem de hævdede, at den eneste mulighed var en VK-regering, og da kongen ikke havde nogen grund til at betvivle dette udsagn, blev Erik Eriksen anmodet om at danne en sådan. Rigtignok ringede Vilh. Buhl til kongen for at få regeringsdannelsen udsat med henblik på det socialdemokratiske hovedbestyrelsesmøde. Det står åbent, hvad der ville være sket, hvis Hedtoft, der fortsat var fungerende statsminister, havde gjort indsigelse. Som sagen stod nu, var det næsten ikke til for kongen mod Erik Eriksens og Ole Bjørn Krafts udtrykkelige råd at indkalde til en ny partilederrunde og derved desavouere den kommende statsminister, som Hedtoft i virkeligheden selv havde peget på.

Den fart, Erik Eriksen havde på, skabte en kortvarig irritation hos socialdemokrater og radikale, der jo ikke nu fik mulighed for at reservere sig over for den nye regering. Hedtoft kaldte fremgangsmåden for „den ejendommeligste, jeg nogen sinde har været ude for“, og en radikal journalist erklærede: „Det er vel ikke statskup, men i al fald statsfup“,

mens den radikale politiker Oluf Steen mere nøgternt konstaterede: „Rådden pære falder også i stille vejr“. I denne sidste bemærkning lå ingen foragt for Socialdemokratiet, men kun den kendsgerning, at partiet selv havde valgt at gå, fordi det var kørt fast. På længere sigt fik omstændighederne ved regeringsdannelsen betydning ved, at specielt de radikale i 1957 for enhver pris ville undgå, at initiativet gled over til Erik Eriksen.

30. oktober var den nye VK-regering Erik Eriksen-Ole Bjørn Kraft dannet og Hedtoft og hans hold sat på ventepenge.

*

Hedtofts og H. C. Hansens nekrologer skal ikke skrives på dette sted, men gemmes til værkets slutning. Derimod vil der være at tage afsked med alle de øvrige ministre, af hvilke nogle trådte definitivt bort fra det politiske lederplan, mens andre kom til at øve en betydelig indsats i årene, der kom.

Til den første kategori hører udenrigsminister Gustav Rasmussen, der vendte tilbage til diplomatiet. Han havde gerne ønsket posten som ambassadør i Paris og førte sig også i denne anledning frem for statsminister Erik Eriksen, der da spurgte ham, hvorfor han ikke i 1947 på forhånd havde orienteret Knud Kristensen om sin overgang til den socialdemokratiske regering. Gustav Rasmussens svar, der i et glimt røber manglende politisk dømmekraft, var, at betjentformanden havde meddelt, at statsministeren sov til middag. Der var ingen større VK-iver efter at give Gustav Rasmussen mere end det, han havde, da han i 1945 blev minister. Det var posten som gesandt i Rom, den samme, som Poul Hartling i 1968 gav Hans Tabor. Det blev ikke nogen ubetinget lykkelig tid, da der kom ubehagelig kritik af hans livsførelse.

Gustav Rasmussen havde fået et knæk under den byge af angreb, der var regnet ned over ham i månederne efter regeringsskiftet i 1947;

han forstod næppe nogen sinde, at han var kommet til at stå i et tvetydigt skær. Hans valne holdning i Sydslesvig-politikken skyldtes for en stor del svaghed eller usikkerhed. Disse egenskaber kom ofte frem, således f.eks. i 1948, hvor Gustav Rasmussen under en af-fære, der rystede udenrigsministeriets ledelse, nærmest flygtede til FN's generalforsamling for at undgå at tage stilling til sagen, som så blev ordnet af Hedtoft.

Gustav Rasmussen var ikke noget magt-menneske, men glad for at sidde i en indfly-delsesrig stilling. Han var først og fremmest en dygtig, sprogkyndig jurist og en behændig diplomat, der havde gjort udmærket fyldest både i ministeriet og på udeposter, selv om han på grund af en vis generthed næppe følte sig hjemme i den udadvendte side af diplomat-livet. Var han ikke gået over i ministeriet Hed-toft i 1947, ville hans eftermæle være blevet et andet. Den ensomme mand døde under et ophold i Danmark i 1953 efter en kort syg-domsperiode.

*

Vilhelm Buhl identificeres som finansmini-ster med slagordet „Betal din skat med glæde“ – et fyndord, der har sin rod i en bekendelse til velfærdsstaten, thi denne er i vort samfunds-system afhængig af skatteevne og skattevilje. Men det er som statsminister, han, som man siger, går over i historien. 4. maj 1942 efter-fulgte han Stauning, samme dato tre år senere meddeltes den tyske kapitulation, og Buhl blev statsminister for anden gang. Han blev således et utilsigtet mellemspil mellem Stau-ning og Hedtoft. Dette betød langtfra, at han kun holdt taburetten varm. Han var en mand i besiddelse ikke blot af megen selvstændighed og vilje, men også af et betydeligt mål af poli-tisk kløgt. Sin største indflydelse havde han formentlig 1943-45. Man støder i denne pe-riode igen og igen på ham i alle centrale anlig-gender: Han samlede og ledede 13-mandsud-

valget, ligesom general Gørtz og Nils Sven-ningen holdt sig tæt op ad ham, og det var ham, Frihedsrådet forhandlede med. Således som det er nævnt foran, blev hans betydning i 1943-45 overordentlig stor for, at det par-lamentariske folkestyres metamorfose fra for-handlingspolitik til allieret politik blev troværdig for den altovervejende del af det danske folk og også for udlandet. Meget blev han – selv om det var før tv-tiden – hjulpet af sit tillidvækkende udseende og sin værdige form.

Som gammel statsmand samlede han i sig en omfattende viden og erfaring, og det pas-sede ham svært godt, at han – om end i spøge-fuld form – blev betegnet som erfaringsmini-ster, da han i 1947 blev udnævnt til minister uden portefølje med ledelse af ministerudval-get for økonomi og forsyning. Vilh. Buhl var beskeden i al sin færd, men hans temperament var stærkt; som regel kunne han dog tøjle det. Af intellekt var han skeptiker og realist. Der-for så han fra første færd, at der intet ville komme ud af Hedtofts bestræbelser på at få et nordisk forsvarsforbund oprettet, men han søgte ikke at standse Hedtoft, fordi, som han sagde, „det er nu engang ikke mig, der er statsminister“. Da den nordiske drøm var bristet, ivrede Buhl for tilslutning til Atlant-pagten. Denne usentimentale mand nærede en dyb kærlighed til forfatningen og dens ånd, til lov, orden og menneskerettigheder, hvortil hørte social velfærd, og han øvede en betyde-lig indsats for denne ideologis udførelse. Vilh. Buhl, der var landstingsmand til tingets op-hævelse, døde i 1954. Af hans sønner er Søren Buhl dommer i Roskilde, Knud Buhl over-læge i Århus og Jens Buhl advokat i Køben-havn, af hvis borgerrepræsentation sidst-nævnte var socialdemokratisk medlem 1954-66.

*

Da afstemningen om smørrationeringens

ophævelse var til ende, sagde K. K. Steincke: „Det er første gang, jeg har oplevet en børnehæve, hvor alle var vågne så sent på aftenen“. Han var svært utilfreds med at blive afbrudt i sin energiske udførelse af justitsministerhvervet, der ikke blot havde omfattet inspektioner af fængsler med deltagelse i fangefodbold, men også forberedelse af en reorganisering og samling af forsvarrets og politiets efterretningstjenester under én ledelse. Værnet af det indre demokrati optog altid Steincke. Hans efterfølger, Helga Pedersen, ønskede imidlertid ikke forslaget gennemført, hvorfor det blev henlagt.

Steincke havde, som nævnt, af Hedtoft fået løfte om at vende tilbage som formand for landstinget; men her havde man ved Steinckes udnævnelse til minister valgt en kvinde, nemlig Ingeborg Hansen, til ny formand, og da partiet inden for de sidste to måneder havde måttet se to kvindelige ministre vandre ud i kulden, turde Hedtoft ikke straks lade Steincke fortrænge en tredje socialdemokratisk kvinde fra fremtrædende stilling. Men fra april 1951, og til han i august 1952 fyldte 72 år, var Steincke igen landstingets formand.

Jeg er „ikke politiker i ordets sædvanlige betydning, kun lovgiver og administrator“, skriver Steincke i sine erindringer. Karakteristikken er bortset fra ordet „kun“ sand, selv om enhver lovgiver pr. definition er politiker, men Steincke var ikke interesseret i det taktiske spil. Han var derimod som regeringsmedlem både minister og departementschef. Han blandede sig med stor fornøjelse – men også med baggrund i en enorm viden – i alt, hvad der skete i de ministerier, han ledede. Som lovgiver vil han først og fremmest huskes for socialreformen af 1933, og selv om denne som påpeget i høj grad var en administrativ reform, betød dens gennemførelse en hævvelse af retssynspunktet på bekostning af trangsynspunktet, og den åbnede for en gradvis ud-

vikling af den sociale lovgivning de følgende år.

For K. K. Steincke var det afgørende en moralsk og etisk helhedsopfattelse. I sine mange foredrag og skrifter, der alle ligger langt over den sædvanlige døgnpolitiske agitation, har han klart, logisk og med en sjælden konsekvens argumenteret for sin sociale og menneskelige samfundsopfattelse. Steincke foretrak bestandig de ældste sandheder for de nyeste vildfarelser. Samtidig med, at han bidrog til at forbedre sine medmenneskers materielle kår, advarede han mod den ansvarsløshed, han så kunne trives i en overvejende materialistisk tid. Han prædikede mådehold med stor lidenskab og vedholdenhed. Svend Thorsen skrev ved landstingets lukning i 1953, at Steincke var den største lovgiver, der var udgået fra landstinget, og han føjede til, at Steincke havde et uset alter, på hvis dug der stod: „Enhed, planmæssighed, simpelhed, menneskelighed“. Uagtet denne karakteristik mangler ordet „forfængelighed“, er den dog sand.

Steincke døde i 1963. Hans sønner er Mogens Steincke, ØK-direktør i London, Keld Steincke, medicinsk overlæge i Haderslev, og Helge Steincke, journalist i Det berlingske Hus.

*

Johannes Kjærboel havde på trods af sine 65 år stadig flere års ansvarsfuld politisk gerning foran sig. VK-regeringen gjorde ham allerede 4. december 1950 til formand for samfærdselskommissionen, og da Socialdemokratiet kom tilbage, var han 1953-55 indenrigs- og boligminister. I 1955 ombyttede han indenrigsministeriet med Grønlandsministeriet. Ved valget i 1957 trådte han ud af folketinget og ved trekantregeringens dannelse kort efter også ud af ministeriet.

Hans otium blev bittert. 30. januar 1959

gik det Grønlandsskib, som man for at hædre Hedtoft havde givet hans navn, ned ved Kap Farvel. Alle ombordværende omkom, blandt dem folketingsmand Augo Lyngge. Han havde i marts 1957, mens M/S „Hans Hedtoft“ var under bygning, stillet Kjærboel som Grønlandsminister det spørgsmål, om det var tilstrækkelig sikkert at besejle Grønland om vinteren. Kjærboel svarede ja og henholdt sig til en erklæring fra kaptajnerne ved Den kongelige grønlandske Handel. Ved det tragiske skibsforslis kom det frem, at der havde foreligget en tidligere og mindre optimistisk kaptajns-erklæring, som Kjærboel nu beskyldtes for at have undertrykt, fordi den ikke var ham tjenlig. En undersøgelseskommission kunne ikke klarlægge, om Kjærboel havde vildledt folkettinget. Oppositionen krævede nu rigsretsanklage. En sådan følte Kjærboel, der tog denne sag meget tungt, som en ydmygelse, og han henstillede indtrængende til Kampmann, der under H. C. Hansens sygdom var fungerende statsminister, at den socialdemokratiske gruppe modsatte sig dette. Prisen for at undgå rigsretstiltale var, at folkettinget vedtog en beklagelse af Kjærboels mangelfulde oplysninger om kaptajns-erklæringerne. Man sagde med andre ord, at Kjærboels forklaringer ikke stod til troende. Det var et reelt mistillids-votum, men det fik ingen følger, da Kjærboel jo var gået af som minister.

Det var ikke nogen værdig sortie for en mand som Kjærboel. Men det kan ikke fordunkle det faktum, at han øvede en fremragende indsats som administrator. Han var modsat Steincke ikke intellektuel – selv i jaketten stak smeden igennem – men han var en suggestiv kraft, der nøje vidste, hvorledes man skulle organisere et felt praktisk og rationelt, hvad han ikke mindst viste som en fremragende flygtningechef 1945-52. I en vis forstand var denne smed ikke sin egen lykkes smed. Han løftedes op af den voksende arbejderbevægelse, og han hav-

de både evner og karakter til at stå distancen. Kjærboel var en af de sidste store af den generation af selv-lærte arbejdere, der forenede teoretisk læsning med praktiske erfaringer.

Johs. Kjærboel døde i 1973. En søn er organisationsmanden, distriktstoldchef Niels Kjærboel.

*

Carl Petersens fortsatte løbebane var ikke uden ironi. Der var i mange henseender lagt op til, at han skulle være Bordings arvtager som den socialdemokratiske landbrugspolitik førstemand. Men han blev dog kun landbrugsminister i 45 dage. Han var for tidligt ude. I oppositionsperioden 1950-53 gav han udtryk for kætterske standpunkter om landbrugsstrukturen. De er ganske vist siden blevet accepteret, men da Hedtoft i 1953 dannede regering, var radikal velvilje nødvendig, og den besad Carl Petersen ikke. Hedtoft turde da kun gøre Carl Petersen til landbrugsminister, hvis han ville afsværges sine udtalelser om, at husmandsbrugene skulle være større. Det ville Carl Petersen ikke. Han blev da igen trafikminister, mens Smørum fik landbrugsministeriet. I 1955 blev han indenrigsminister, og også han gled ud i 1957. Han var dog fortsat medlem af folkettingen til 1966. 1959-66 var han tillige formand for finansudvalget og 1960-66 for Socialdemokratiets gruppe. Som sådan øvede han indflydelse på mange sager, bl.a. på momsforhandlingerne. Carl Petersen var som politiker både handlekraftig og selvstændig, men også smidig. Han kunne være brysk, men bag masken manglede ikke varm menneskelighed.

*

Julius Bomholt vendte tilbage som formand for radiorådet, men blev igen undervisningsminister i 1953. I 1957 måtte han gå over i socialministeriet, fordi Jørgen Jørgensen krævede at få undervisningsministeriet. Da

havde Bomholt ofret mange kræfter på at forberede den skolereform, som Jørgen Jørgensen derpå gennemførte i 1958 præget i sit billede. Det var, som om historien gentog sig: I 1935 havde Borgbjerg måttet vige for Jørgen Jørgensen, som derpå i 1937 gennemførte den af Borgbjerg planlagte skolereform. Socialministeriets idé tiltalte Bomholt, dets administration og lovgivning mindre. Han følte det som en stor lykke, da han i 1961 på Viggo Kampmanns initiativ blev den første minister for kulturelle anliggender, og som lige så stor en sorg, da Krag i 1964 temmelig hårdhændet satte ham fra bestillingen. Bomholt sluttede da sit politiske liv som folketingets formand. Men dette arbejde interesserede ham ikke længere. Han indså ikke, hvorfor han skulle udskiftes til fordel for Hans Sølvhøj. Ved valget i 1968 genopstillede han ikke. I 1966 var han blevet hædret med medaljen Ingenio et Arti – for begavelse og kunst; det forekommer at være en velvalgt æresbevisning for en mand, der i den grad havde arbejdet som en kulturens tjener og dertil selv været i besiddelse af et musisk talent. Afbrydelserne i hans ministergerning og forflyttelserne betød, at han ikke lovgivningsmæssigt nåede, hvad han gerne ville. Ved sin intelligens og flid nåede han på mange områder frem til en stor sagsbehandling, og alt, hvad han foretog sig, havde relation til en idé, nemlig at forme et fællesskab, der kunne styrke det sociale og kulturelle liv. Julius Bomholt døde i 1969. Hans hus på Fanø er nu efter hans ønske indrettet til bolig for en forfatter.

*

Ved valget i 1950 var Jens Smørum igen blevet medlem af folketinget, valgt i Ringkøbing amt, og ved sin afgang som minister var han nu kommet ind i den cirkel, hvorfra ministre hentes, og da Hedtoft dannede sit tredje ministerium i 1953, blev Smørum som nys

nævnt landbrugsminister i stedet for Carl Petersen. Smørum troede ubetinget på de små familiebrugs betydning, men han erkendte, at tiden kunne løbe fra hans synspunkter. Før valget i 1957 havde han meddelt, at han ikke ville genopstilles, og han var derfor også indstillet på at fratræde som minister. Ved trekantregeringens dannelse overdrog han da landbrugsministeriet til Karl Skytte – en anden ven af de små brug. Smørum døde i 1976.

*

Ved rekonstruktionen var Frede Nielsen som nævnt overgået til trafikministeriet, men på de 40 dage, det var ham forundt at have denne nye post, kunne han naturligvis intet udrette. I de følgende år varetog han en række hverv, bl.a. som formand for Sønderjysk Hjælpefond og for Arbejderbevægelsens sønderjyske Landsforening, ligesom han sad i sit partis forretningsudvalg og det udenrigspolitiske nævn.

Da Hedtoft på ny skulle danne regering i 1953, kom Frede Nielsen atter i klemme, da Carl Petersen igen måtte anbringes i trafikministeriet. Hedtoft tilbød da på ny Frede Nielsen kirkeministeriet, hvortil han – utvivlsomt skuffet – sagde nej. Han var da alvorligt syg og døde allerede i 1954.

*

Christian Christiansen blev fiskeriminister én gang til, 1953-57, men ved trekantregeringens dannelse måtte han vige for at give plads for Oluf Pedersen fra Danmarks Retsforbund. Chr. Christiansen forblev til sin død i 1963 i folketinget. Han havde da nået at følge begge sine lærlinge fra kælderen i Amaliegade, Hedtoft og H. C. Hansen, til graven.

*

Det var en udsat post, Rasmus Hansen havde haft. Han havde måttet lægge ryg til

meget, som gav gamle antimilitaristiske socialdemokrater kuldegysninger: uhørt store militærudgifter, indkøb af store mængder materiel, derunder jetjagere, hvilket gav ministeren tilnavnet „Rasmus Jet“. Men der var disciplin i partiet, og han kunne støtte sig til Hedtoft. Til den anden side måtte han herse og regere med værnenes folk, som efter hans opfattelse var for træge til at erkende en ny tids krav. Sagt på en anden måde: Rasmus Hansen ville selv bestemme, og mangen officer, der ikke lynhurtigt registrerede det, fik en brodden pande. De, der søgte at krydse hans planer, kunne godt sige farvel til kors og bånd og stjerner. Rasmus Hansen var heftig og ikke altid nem. Men officerskorpset var også vel-disciplineret; så det gik.

Rasmus Hansen blev atter forsvarsminister i 1953, men under et NATO-ministermøde i 1956 segnede han sammen. Maskinen var slidt op. Han måtte gå som minister, men fortsatte som folketingsmand til 1964. Det var trist at se den fordums stærke mand som en skygge af sig selv næsten krybe ind i folketingsalen, hvor han få år forinden havde fejdet med en ægte kampgejst. Rasmus Hansen vil blive erindret som den, der måtte påtage sig den uhyre opgave, det var, at opbygge et dansk forsvar fra bar bund. For en socialdemokrat af hans generation var det et tungt, ansvarsfuldt og betydeligt hverv. Rasmus Hansen døde i 1971.

*

Socialminister Strøm fik som sine kolleger en hvilepause på tre år. Han havde været populær og var blevet mødt med sympati i alle partier. I 1953 blev han socialminister for anden gang. Som sådan kom han i 1956 til at underskrive folkepensionsloven. Ministergerningen sled hårdt på ham, der hele tiden måtte spænde sine evner til det yderste. Da trekant-regeringen blev dannet i 1957, blev der heller ikke plads til Strøm, hvad der skuffede ham.

Han var da allerede svagelig, og han døde året efter.

*

Viggo Kampmanns finansministertid blev altså kun af seks ugers varighed. Han var i oppositionsperioden 1950-53 hypotekbankdirektør, dengang en almindeligt anerkendt vente- eller retrætepost for ministre. Kampmann afløste den nyudnævnte forsvarsminister Harald Petersen. I virkeligheden var Kampmann kommet i klemme, fordi han umuligt kunne vende tilbage som chef for det økonomiske sekretariat og rådgive VK-regeringen. Han kunne heller ikke agere som politiker, da han ikke havde sæde i folketinget. Det lykkedes først i 1953 at finde en valgkreds, der var villig til at tage imod den fra hovedkvarteret udsendte. I hele perioden 1953-60 var han finansminister. Han vurderes negativt af sin departementschef, E. Dige, som Kampmann aldrig rådspurgte, og som finder, at han skabte utryghed og tænkte for taktisk-politisk, mens Krag, der ellers ikke er nogen ukritisk bedømmer af Kampmann, siger, at han meget hurtigt blev regeringens centrale skikkelse. „Det var så afgjort Kampmann, der i denne periode var regeringens stærkeste kraft, sagligt, forhandlingsmæssigt og idémæssigt“. Hertil kom, at han styrkede regeringen parlamentarisk ved at vinde Bertel Dahlgaaards tillid. De talte samme sprog og var begge gode til at finde indviklede, men politisk bæredygtige løsninger.

Ved H. C. Hansens død i 1960 stillede rebellen Holger Eriksen ganske vist forslag om forbundsformand Hans Rasmussen som statsminister, men han sagde nej. Det blev da Kampmann, hvis position var så stærk, at han under alle omstændigheder var svær at komme uden om. Statsministertiden varede kun to år og var næppe nogen lykkelig tid. Kampmanns helbred var både i sind og skind vaklende, og efter et par alvorlige hjerteanfald måtte han

i 1962 gå af og overlade valpladsen til J. O. Krag. Folketingsmandatet nedlagde han det følgende år.

Siden var Kampmann fri forfatter og debator, af og til på en for partiet generende måde, ofte uden at blive taget højtideligt. I den halve snes år, han var økonomisk rådgiver og finansminister, nåede han dog ved idérigdom og forhandlingsevne at udrette mere, end hvad der bliver de fleste ministre til del, og det tør påstås, at han sammen med Niels Neergaard og Thorkil Kristensen hører til de betydeligste finansministre i dette århundrede. En af Viggo Kampmanns sønner er senere minister for offentlige arbejder og for forureningsbekæmpelse Jens Kampmann. Viggo Kampmann døde i 1976.

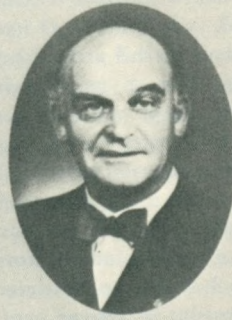
*

Bodil Koch blev kirkeminister igen i 1953, og nu var det for at blive, nemlig helt til 1966, hvorved hun er den, der siden folkestyrets indførelse længst har beklædt denne post. Ved regeringsomdannelsen i 1966 blev Bodil Koch kulturminister, hvad der ikke var nogen dårlig placering, fordi hun stedse havde et bredt folkeligt og kulturelt sigte med sit politiske virke, og fordi der stod sympati om hende i vide kunstneriske og intellektuelle kredse. Taktiker og rigtig partipolitiker blev Bodil Koch aldrig. Hendes hjerte bankede varmt for alt, hvad hun fandt positivt og livsbekræftende, især når det udsprang af unge menneskers initiativ. Når det gjaldt modsætningen mellem

Øst og Vest, fulgte hun skriftens ord og søgte ofte efter bjælken i sit eget øje, snarere end skæven i næstens. Det førte hende som den første minister til Maos Kina, til at vende sig mod Vesttysklands optagelse i NATO og til at bebrejde USA Korea-krigen. En udløber heraf var Bodil Kochs positive holdning til Kampagnen mod Atomvåben, markeret ved en tale på et af kampagnen arrangeret møde i 1961. Partiledelsen var imod hendes holdning, og eksklusion for illoyalitet var på tale, men blev opgivet, fordi Bodil Koch skabte goodwill for partiet og også syntes at være brugbar over for det nyetablerede SF, der ved valget i 1960 havde vist sig at være en generende konkurrent med appel til unge mennesker. I 1963 døde Bodil Kochs mand, professor Hal Koch, hvorved hendes faste holdpunkt i tilværelsen forsvandt, og hun blev grebet af mismod og undertiden også præget af usikkerhed. På den anden side foldede hun sig nu mere ud i udadvendte aktiviteter og på et meget bredere kulturelt grundlag end før. Som kulturminister virkede Bodil Koch kun godt et år, til VKR-regeringen kom til i februar 1968, og hun udtrådte af folketinget i 1971. Året efter døde hun.

To af børnene har fulgt moderens politiske arbejde op. Datteren, cand. theol. Dorte Bennedsen, var kirkeminister 1971-73 og blev folketingsmedlem i 1975, sønnen, universitetslektor, cand. jur. Ejler Koch blev medlem af folketinget i 1972.

MINISTERIET ERIK ERIKSEN

FLEMMING HVIDBERG	H. HAUCH	VICTOR LARSEN
OLE BJORN KRAFT	ERIK ERIKSEN	JESS SONDERUP
POUL SORENSEN	THORKIL KRISTENSEN	HARALD PETERSEN
OVE WEIKOP	AKSEL MOLLER	KNUD RÉE

MINISTERIET ERIK ERIKSEN

(30. oktober 1950 – 30. september 1953)

Valgets store taber, Venstre, var altså blevet regeringsbærende parti, hvad der viser, at udtrykket „valgets strømpil“ er en frase uden hverken statsretlig eller realpolitisk betydning, hvad derimod folketingets totalbillede har.

På vejen hjem fra Fredensborg 27. oktober 1950 aftalte Erik Eriksen og Ole Bjørn Kraft, at de allerede næste morgen, lørdag kl. 8, skulle mødes for at sammensætte regeringen. Det var allerede på dette tidspunkt afgjort, at der bortset fra statsministerposten skulle ske en ligelig deling. Da Venstre havde 32, de konservative 27, var der altså tale om en forholds- mæssig bedre stilling for K end for V. Men det var Erik Eriksen magtpåliggende at tilkende- give, at Venstre ikke agtede at majorisere de konservative. Han var naturligvis orienteret om, at der var store betænkeligheder hos mange konservative. Christmas Møller havde stræbt efter en ligestilling mellem de to store borgerlige partier med deraf følgende lige ind- flydelse. Dette mål var nået nu, 21 år efter, at Christmas Møller bevidst havde væltet spil- let for ministeriet Madsen-Mygdal. Meget vand var løbet i stranden siden da, Christmas Møller havde i mellemtiden revet sit parti op og var selv død. Hvor han havde sået, kom arvtagerne til at høste. På den anden side måtte mange i Venstre og vel især i Jylland overvinde deres aversioner mod de konserva-

tive som et parti af byoverklassefolk med et nedladende syn på bønder – bekræftet så sent som 22. oktober 1975, hvor den tidligere kon- servative finansminister Poul Møller i en tale hævdede, at „der trods alt til Venstre klæbede rester af lugten fra kostalden“.

Proceduren ved fordelingen af minister- posterne er interessant ved Erik Eriksens aktive indblanding i de konservatives personvalg og ved Det konservative Folkepartis fremgangs- måde. Erik Eriksen ønskede Kraft som uden- rigsminister, skønt denne helst var blevet for- svarsminister igen. Men udenrigsminister- posten var vigtigere, og Kraft lod sig overtale, formentlig uden lang betænkningstid. Det gik ham med andre ord ganske som P. Munch i 1929, og som man 1929-40 havde et ministe- rium Stauning-Munch, fik man altså nu et ministerium Eriksen-Kraft. Det kunne dog i 1950 hævdes, at udenrigsministerposten ikke blot i statsrådsorden var den næstfornemste. På grund af vor aktive deltagelse i det inter- nationale samarbejde, specielt i NATO, frem- trådte posten utvivlsomt som vigtigere i 1950 end i 1929.

Da dernæst den konservative borgmester Ove Weikop vægrede sig ved at blive handels- minister, måtte Erik Eriksen træde til for at få ham overtalt. Her gjorde statsministeren altså samarbejdspartneren en tjeneste. Derimod

krydsede han de konservatives planer ved besættelsen af undervisningsministerposten. De havde meget ønsket folketingsmand, lektor Karl Olsen; men Erik Eriksen så med Ole Bjørn Krafts ord gerne, „at de højere læreanstalter fik en repræsentant i regeringen“, og så måtte det blive Flemming Hvidberg. Erik Eriksens omsorg for alma mater kan virke rørende, men forholdet var vel snarere, at skolespørgsmålet var begyndt at blive brændende, og Hvidberg havde som skolepolitisk ordfører opnået en vis goodwill i lærerorganisationerne, mens Karl Olsen i så henseende var et mere ubeskrevet blad, men som gymnasie-lærer under mistanke. Hertil kom, at Erik Eriksen kan have betragtet Hvidberg som mere styrbar. I Det konservative Folkeparti vakte udnævnelsen ikke ubetinget velvilje. Folketingsgruppen havde ikke glemt hans angreb på partiet i „Bogen om Christmas Møller“ i 1948.

Den konservative gruppe, der ikke var forvænt med at skulle udpege ministre, havde nedsat et udvalg bestående af Kraft, Aksel Møller, Poul Sørensen og Fibiger til at drøfte porteføljefordelingen. Udvalget nærrede ønske om at placere Aksel Møller på finansministerposten, men da Erik Eriksen ønskede at drage nytte af, at Thorkil Kristensen uden al tvivl ville være den bedst egnede til at tilvejebringe økonomiske forlig med folk som H. C. Hansen, Kampmann og Bertel Dahlgaard, kunne de konservative ikke få finansministerposten. Aksel Møller – og dermed de konservative – blev da stivet af ved at få både indenrigs- og boligministeriet samtidig med, at Poul Sørensen blev arbejds- og socialminister. Endelig blev proprietær, folketingsmand Victor Larsen trafikminister. Ole Bjørn Kraft havde gerne set Fibiger som kirkeminister, men denne post havde Jens Sønderup gjort krav på, og som en stærk repræsentant for Venstre i Jylland var han ikke til at komme uden om.

Selv om de konservative ministerbesættelser som helhed var fornuftige i forhold til partiet og også funktionsduelige, var dog Venstres den stærkere af de to. Erik Eriksen, Thorkil Kristensen og Jens Sønderup er nævnt. Landbrugsminister blev landboforeningernes formand, Henrik Hauch, mens Harald Petersen blev forsvarsminister. De var begge veltjente og erfarne politikere. Dagbladet „Vestkysten“s redaktør, Knud Rée, nær ven af Erik Eriksen, blev fiskeriminister, og endelig blev som den eneste kvinde byretsdommer Helga Pedersen justitsminister.

Den nye regerings statsminister var 47 år gammel og på toppen af sin politiske ydeevne. Da Knud Kristensen gik af som statsminister i 1947, fortsatte Edvard Sørensen som folketingsgruppens formand, og da Knud Kristensen nedlagde sit hverv som landsorganisationens formand i 1949, blev Edvard Sørensen hans efterfølger. Imidlertid nedlagde Edvard Sørensen på grund af private forhold, som gruppens ene halvdel misbilligede, 19. april 1950 sit hverv som dens og landsorganisationens formand. Han efterfulgtes af Erik Eriksen i konkurrence med Thorkil Kristensen og Harald Petersen, hvad angik landsorganisationen. Som formand for folketingsgruppen havde den overvejende stemning været for Sønderup, men han ønskede ikke at blive valgt og havde straks ved mødets begyndelse foreslået Erik Eriksen. Selv om denne således i oktober 1950 kun kort tid havde været Venstres formelle førstemand, havde han dog i den offentlige bevidsthed stået klarere end den noble, men mere farveløse Edvard Sørensen, og han var langt mere i overensstemmelse med Venstres tillidsmænd end Thorkil Kristensen, som i oppositionsperioden 1947-50 havde været frejdig nok til at indtage særstandpunkter. Der var således ingen tvivl om, at Erik Eriksen nu var Venstres leder.

Af VK-regeringens medlemmer havde syv

ikke før været ministre; deraf tegnede de konservative sig for de fem, nemlig Aksel Møller, Poul Sørensen, Victor Larsen, Flemming Hvidberg og Ove Weikop. Af Venstres ministre var det Knud Rée og Helga Pedersen.

•

Om indenrigs- og boligminister Aksel Møller (1906-58) skriver Svend Thorsen: „Han blev konservativ på et grundtræk i sit væsen: med blikket rettet mod det kommende ville han bevare sammenhængen med det forbigangne, socialt forstående var han dog historisk forankret“. Hermed er sagt noget væsentligt om den folkelige konservatisme i almindelighed og Christmas Møller-disciplen Aksel Møller i særdeleshed.

Aksel Møller var født i et konservativt københavnsk middelstandshjem, der kæmpede for at opretholde det ydre skin. Faderen, der var bankprokurist, havde under første verdenskrig spekuleret i aktier og som så mange andre brændt sig, hvorfor han helt til anden verdenskrig måtte trækkes med gæld. For Aksel Møller betød derouten, at han blev taget ud af 2.G og i stedet i 1922 ansat som kontorist i Københavns Brandforsikring, hvor han var i 20 år. Aksel Møller ville dog ikke opgave sine drømme om en videregående uddannelse, så han meldte sig på et aftenkursus og præsterede det kunststykke at blive student som privatist samtidig med sine gymnasiekammerater. Stadig passende sit kontorarbejde blev han 1933 cand. polit. og avancerede til ekspeditionssekretær i Brandforsikringen. I 1942 tog han springet over i Assurandør-Societetet, hvor han dog kun var til 1944. Politikken, der længe havde været det væsentlige i hans tilværelse, tog ham nu helt.

Aksel Møller var som Christmas Møller studenterforeningspolitiker. 1928-30 var han formand for Studenterforeningens konservative og sekretær i KU, hvis landsformand han

blev i 1936. I perioden forud herfor havde han i kronikker, skrevet som „Breve til Karl Ulrik“, revset KU for de efterligninger af sydlige former, han, der var demokrat til marv og ben, ikke billigede. Udover talrige avis- og tidsskriftartikler fik han også stunder til at skrive to bøger: „Politik“ (1933) og „Ungkonservatisme“ (1936), hvori han forkyndte en moderne, progressivt indstillet mellemstandskonservatisme.

Ved valget i 1935 var han folketingskandidat i Svendborg amt, og i 1939 blev han medlem af folketinget, valgt i Vestre storkreds, der omfatter Frederiksberg, i hvis kommunalbestyrelse han havde siddet siden 1937. Hans bane var afstukket.

I folketetinget gjorde den milde og lysende mand sig straks gældende, både i gruppen og i salen. Han var myreflittig og samvittighedsfuld, hvilket medførte, at han kunne sine sager. Tillige var han en betydelig taler. Hans bror, politikeren Poul Møller, siger herom rigtigt, at hans taler ikke var ladet med kraft eller patos endsige stærke følelser. De var derimod stofmættede og båret af intelligens og omfattende læsning. Poul Møller mener, at talerne overbeviste ved deres underfundighed og bevidste overraskelsesmomenter. Det kan vel diskuteres, om Aksel Møller var underfundig, og overhovedet, hvor meget underfundigheder kan overbevise en politisk forsamling; de kan også fremkalde usikkerhed og mistro. Nej, Aksel Møllers store aktiv på en talerstol var hans udstråling af ærlig overbevisning og menneskelighed. I det interne politiske arbejde i udvalg, gruppe og private rådslagninger kom hans frodige fantasi til udfoldelse. „I enhver situation gik han ud fra som en naturlov, at der var oversete muligheder“, siger Poul Møller. På dette punkt kan han minde om Ove Rode.

Da besættelsen kom, lagde Aksel Møller sig i selen for at undgå et opgør om dansk for-

svarspolitik før 1940, men i stedet sætte alle kræfter ind på at bevare det nationale sammenhold. Denne holdning førte ham naturligt ind i den kreds af politikere – Kraft, Poul Sørensen, Hedtoft, H. C. Hansen og Buhl – der blev bindeleddet til modstandsbevægelsen. Det blev den rigeste tid i hans politiske tilværelse, vidner broderen. Det var derfor Aksel Møller en stor skuffelse, at ikke han, men den 59-årige ikke økonomisk sagkyndige Fibiger blev handelsminister, samtidig med at Socialdemokratiet og Venstre placerede unge folk som Hedtoft, H. C. Hansen og Erik Eriksen.

Aksel Møllers håb var, at det nære samarbejde med H. C. Hansen og Hedtoft under den forventede almindelige nyorientering ville bane vejen for en koalition mellem Socialdemokratiet og Det konservative Folkeparti, hvilket også ville passe smukt til Christmas Møllers linje. Men det gik helt anderledes. Ved valget i 1945 mistede Socialdemokratiet og de konservative flertallet, og alene af den grund var drømmen urealistisk. Hertil kom, at Socialdemokratiet måtte forsvare sig mod DKP, og de konservative mod både indre og ydre problemer som tidligere beskrevet. 1945-47 var der intet andet at gøre end at støtte ministeriet Knud Kristensen, men i tiden 1947-50 lykkedes det Aksel Møller og Ole Bjørn Kraft at understrege Det konservative Folkepartis selvstændighed i forhold til Venstre samtidig med, at der blev lagt op til et samarbejde mellem de to borgerlige partier. Fremmede for denne tanke var Knud Kristensens afgang og Erik Eriksens valg til Venstres leder. Under forhandlingerne om kronedskæringen i september 1949 fik Aksel Møller sit parti til at gå imod, mens Venstre af hensyn til sine landbovælgere var nødt til at følge S og R. De konservative var ikke længere Venstres halehæng, hvilket også havde vist sig under Atlantpagtforhandlingerne i februar-marts og de afsluttende Sydslesvig-

drøftelser i juni 1949. Aksel Møller havde et meget betydeligt ansvar for denne linje og var selvskreven til en stærk placering i den nye regering.

•

Aksel Møllers i mange henseender diametrale modsætning var arbejds- og socialminister Poul Clorius Sørensen (1904-69). Han var rundet af politisk æt. Hans farfar var landstingsmand, hans far borgmester i Roskilde. Selv tog han realeksamen fra Roskilde Kateדרalskole i 1921 og året efter handelseksamen fra Købmandsskolen i København. I tretten år var han derpå med sit eget udtryk ansat „ved forskellige erhvervsvirksomheder“, bl.a. som forsikringsagent.

Men det var ham ikke nok. Han udfoldede sig som ung på to andre områder, nemlig i sport og i politik. Lige straks syntes det, som om det var på det første felt, han skulle drive det længst: Han blev Sjællandsmester i enkeltmandsgymnastik. Det bliver man ikke uden flid og vilje.

Disse egenskaber viste han også i det ungkonservative organisationsarbejde som næstformand for KU 1930-36. Det var altså en post, han havde, mens dele af KU var inde på en kurs, han lige så lidt som Aksel Møller billigede. Poul Sørensen blev aldrig gode venner med Carsten Raft. Derimod fik Christmas Møller øjnene op for Poul Sørensens organisatoriske soliditet og fik ham 1935 udnævnt til partisekretær for Det konservative Folkeparti, hvis ubetinget tro og lydige tjener han herefter var til sin død.

Sit første offentlige hverv fik Poul Sørensen i 1933, hvor han blev medlem af Roskilde byråd. Han bestred dette hverv til 1951. Folketingskandidat var han fra 1935 i Københavns amtskreds, og da Povl Drachmann døde i 1941, indtrådte Poul Sørensen i folketinget som stedfortræder. Han blev valgt i 1943 og 1945, men ved de konservatives

chokvalg i 1947 faldt han. Til hans skuffelse ville folketingsgruppen ikke lade ham deltage i gruppemødernes forhandlinger, skønt han siden 1941 havde været partiets generalsekretær. Årsagen til afslaget var dog ifølge Ole Bjørn Kraft principiel, ikke personlig. I 1950 blev Poul Sørensen valgt i Christmas Møllers gamle kreds, Odense, som han gjorde meget for at holde sig i kontakt med.

Under krigen efterlevede Poul Sørensen sin udtalte devise: Partiet har altid ret. Han fulgte derfor forhandlingspolitikken og var oprindeligt skeptisk over for modstandsbevægelsen, som han aldrig sluttede sig direkte til. Men hans loyalitet over for Christmas Møller, der jo fra 1942 sad i London, var stor, og han blev da som nævnt en af politikernes kontakter til Frihedsrådet. Der kan ikke være tvivl om, at Poul Sørensen ganske som Vilh. Buhl m.fl. ønskede at bjærge sit parti igennem krigen og over på den rigtige side, når dets medlemmer var rede dertil.

Efterhånden pådrog han sig Gestapos interesse. Han blev anholdt og løsladt og på ny anholdt. Da Royal Air Force 21. marts 1945 bombede Shell-huset, måtte Poul Sørensen springe ud fra fjerde sal i håbet om at redde livet. Han blev dødeligt kvæstet, men overlevede altså.

Med mismod og misbilligelse iagttog Poul Sørensen Christmas Møllers partiødelæggende politik 1945-47. Nu kunne han ikke følge ham, netop fordi han måtte vurdere Christmas Møller som en belastning for Det konservative Folkeparti, og han handlede i logisk konsekvens heraf, da han nægtede ham sin støtte efter valget i 1947, hvor Christmas Møller havde optrådt som løsgænger og splittet sit parti.

Ved regeringsdannelsen i 1950 var Poul Sørensen som nævnt imod VK-regeringen. Så meget af Christmas Møllers ånd sad stadig i ham. Men da han ikke kunne hindre den, gik

han med, ja, det var utænkeligt at have ham udenfor. Dertil var hans position i partiorganisationen og blandt dens tillidsmænd for stærk.

*

Undervisningsminister Flemming Friis Hvidberg (1897-1959) var født i Nykøbing Mors, hvor hans far var by- og herredsfuldmægtig. I 1912 blev faderen protokolsekretær i højesteret, og samme år kom Flemming på Frederiksberg Gymnasium. Faderen blev senere byretsdommer og var i 10 år formand for Københavns værgeråd. Hjemmet var udpræget kristeligt. Flemming Hvidbergs far var formand for Skt. Lukas Stiftelsen, Kolonien Filadelfia og meget andet. Det prægede sønnen, der i 1922 blev cand. theol. Som faderen ikke havde været tilfreds med at skrive skøder og pantebreve på Mors, men var draget på studierejser i udlandet, var Flemming Hvidberg ikke indstillet på at lade sig nøje med et almindeligt præstekald, selv om han ubetinget satte præstegerningen højt. Han tog 1922-24 på en teologisk odysse, der førte ham fra Marburg over Oslo, London og Oxford til Cambridge. Han ville være gammeltestamentlig videnskabsmand. Da han kom hjem, søgte og fik han præstekald på Amager og skrev samtidig sin doktordisputats: „Menigheden af den nye Pagt i Damaskus“ (1928). Afhandlingen tolker nogle i Cairo i 1876 fundne, om diskutererede fragmenter.

Denne afhandling banede vejen for et docentur i Det gamle Testamente ved Københavns Universitet, og han fortsatte de kommende år sit teologiske forfatterskab bl.a. med afhandlingen „Graad og Latter i Det gamle Testamente“ (1938). Aktivt støttet af undervisningsminister Jørgen Jørgensen fik Hvidberg i 1941 sit docentur omnormeret til et ekstraordinært professorat. Han var en strålende pædagog, altid optaget af det menneskelige såvel i stoffet som hos de studerende.

Det var dog næppe gråd og latter i Det gamle Testamente, som motiverede Jørgen Jørgensen, men – bortset fra Københavns Universitets anbefaling – snarere Flemming Hvidbergs omfattende folkelige arbejde. Siden 1929 havde han været sekretær for Evangelisk Alliance, hvis formand han blev i 1941. Han var 1930-38 formand for De samarbejdende Menighedsbørnehaver, og han havde siden 1929 været medlem af repræsentantskabet for Københavns Kirkefond samt flere andre kristelige foreninger. Tillige havde han timer i religion, først på Blågårds Seminarium, siden på Zahles Skole. Her var altså tale om en forsker, der kom ud til folket, og som ikke skånede sig. Det havde han heller ikke gjort som præst, hvor han ikke mindst havde været optaget af sit fattige sogns sociale problemer.

Flemming Hvidberg, der siden 1940 redigerede „Nationaltidende“s kirkeside, sluttede sig under besættelsen til Det konservative Folkeparti, skønt han i den sociale politik vel snarere tænkte som en socialdemokrat. Han blev valgt til folketinget i 1943, og efter krigen sluttede han sig nært til Christmas Møller – så nært, at det var ved at bringe hans politiske løbebane til en hastig afslutning. Men han havde i 1950 i det hele en sådan position som en folkelig religiøs personlighed – dertil en estimeret videnskabsmand – at Erik Eriksen som nævnt kunne pege på ham som minister. Der var partifæller, som var skeptiske, fordi Hvidberg ikke blot var en begejstret sjæl, men også af et uroligt og svingende temperament med en tilbøjelighed til at pointere synspunkter skarpt og også til at henfalde til skrupler og tvivl. Han var påvirkelig, nærtagende og lidt robust. Siden sin opstilling til folketinget havde han søgt sin gamle lærer og kollega, professor, dr. theol. Johannes Pedersens råd, og denne, der kendte hans følsomhed, fra-

rådede, fordi han vidste, at problemerne ville slide urimeligt på ham.

•

Minister for offentlige arbejder, proprietær Otto Victor Larsen (1890-1952) var prototypen på den større konservative landejendomsbesidder, hvad han rigtignok oprindeligt ikke tegnede til at skulle blive. Han var født i Nørre Alslev på Falster som søn af en mejeribestyrer. Han blev holdt til bogen og tog præliminæreksamen i 1905, hvorefter han fik ansættelse som kontorist og senere som fuldmægtig, sidst ved Stamhuset Rosenkrantz 1906-08. Men han ville videre og tog i 1912 lærereksamen fra Jonstrup Seminarium. Derpå blev han – uægtelig paradoksalt for en senere konservativ proprietær – kommunelærer på Vesterbro. Han var lærer i København i fire år, og samtidig tog han studentereksamen som privatist (1914) og bestod også filosofikum (1915), hvorefter han fulgte forelæsninger på Landbohøjskolen. At klare dette samtidig med et krævende arbejde som lærer for københavnske mælkedrenge vidner både om et godt helbred, stærk kundskabstrang og god forstand.

I realskolen havde Victor Larsen imidlertid lært datteren fra proprietærgården Steffensminde at kende. De blev senere gift, men to gange afslog han sin svigerfars tilbud om at overtage denne gamle slægtsgård. Victor Larsen ville hellere være lærer og sagde nej; tredje gang accepterede han dog, både af interesse og for at bevare gården for slægten. 26 år gammel var han da ejer af 170 tdr. land af Falsters gode jord. En mejeribestyrersøn med studenterhue og filosofikum er ikke nødvendigvis en god landmand, og faktisk indskrænkede Victor Larsens praktiske erfaring sig til en enkelt høsthyre. Imidlertid var han en både overlegen og myndig landbrugsbedriftsleder, som hurtigt vandt sine fællers

tillid. Allerede i 1921 kom han i sognerådet og var, skønt eneste konservative, sognerådsformand i 12 år. Det gav indsigt, og hurtigt kom det ene tillidshverv efter det andet: formand for Lolland-Falsters Skovdyrkerforening, for repræsentantskabet for Landmandsbankens Nykøbing F.-afdeling, for Sukkerfabrikken Nykøbing og medlem af bestyrelsen for Sammenslutningen af Landbrugets Arbejdsgivere og meget andet.

Hertil kom poster i Det konservative Folkeparti. Han var således allerede fra 1918 til 1922 formand for Stubbekøbing-kredsens vælgerforening. 1932 blev han partiets kandidat i Hillerød-kredsen, og da oberst Parkov døde, indtrådte han i folketinget, hvor han havde sæde til sin død. I folketinget talte han om sociale og kommunale sager og gjorde det med autoritet og indsigt. Han blev medlem af finansudvalget i 1936 og af rigsdagsgruppens bestyrelse i 1939. I 1947 blev han folketingets anden næstformand. Han var i det hele en god mand at have med som konservativ minister; eftersom også de konservative dengang havde landbrugsinteresser at varetage, men i øvrigt tillige på grund af sin politiske indsigt og smidige forhandlings-evne.

•

Minister for handel, industri og søfart Ove Vilhelm Weikop (f. 1897) var eksponent for den københavnske handelsstand. Hans far var grosserer, og det blev han også selv. Han var uddannet i manufakturbranchen, og allerede i en alder af 19 år åbnede han selv en manufakturhandel en detail. Da han på grund af sin unge alder ikke kunne få næringsbrev, blev forretningen påbegyndt som et aktieselskab med ham som direktør. To år efter fik Ove Weikop imidlertid myndighedsbevilling, og han løste nu grossererborgerskab også i tekstiler, og denne branches tjener forblev Weikop, indtil han blev heltidspolitiker.

I 1930 indtrådte Ove Weikop i bestyrelsen for Manufakturhandler-Foreningen i København, og det førte til, at han året efter blev næstformand i hovedorganisationen for den danske tekstildetailhandel, Dansk Textil Union. Formand for Manufakturhandler-Foreningen var han 1934-37 og for Dansk Textil Union 1936-38 og igen 1938-50. Som organisationsformand arbejdede han med held på at få erhvervets udøvere til at slutte sig til deres forening for derved at skabe en sammenslutning, der med autoritet kunne forhandle med myndighederne, hvad der specielt efter valutacentralens oprettelse var nødvendigt. Også under og efter verdenskrigen var Ove Weikop centralt placeret i reguleringspolitikken bl.a. som forhandlingsleder for Dansk Textil Union i alle spørgsmål vedrørende varetillørsler, priskontrol, maksimalpriser, omsætningsafgifter, told m.v. Dette arbejde bestred Weikop på en måde, der aftvang respekt. Af sø- og handelsretten var han medlem 1941-51.

Politisk var han både af miljø og erhverv så at sige født konservativ og også hurtigt optaget af konservativ politik, men vel at mærke først og fremmest i den nære og mere overskuelige sammenhæng, som kommunalpolitikken udgør. I 1933 blev han medlem af Københavns borgerrepræsentation, og uanset hvilke hverv han siden fik, var det dette arbejde, som optog ham. 1941-50 var han rådmand for magistratens 5. afdeling (vand, el og sporveje), et venstrehåndshverv, der ikke hindrede ham i at drive sin forretning og heller ikke i at indtræde i folketinget, valgt på Østerbro i 1947 – det år, der ellers var karakteriseret ved, at så mange konservative måtte blive på valen.

Weikop var en meget dygtig administrator og en smidig forhandler – dertil regulær og med orden i sine sager. Hertil kom, at han som handelens mand måtte være og var mere interesseret i liberaliseringen end f.eks. en

industriemand, hvilket i efteråret 1950 var en dyd for en handelsminister i en VK-regering.

•

Fiskeriminister Knud Rée (1895-1972) stammede fra et konservativt lærerhjem i Holbæk. Familien flyttede ved århundredskiftet til Aarhus, fra hvis katedralskole Knud Rée i 1914 blev student. Han begyndte at læse på Polyteknisk Lærestalt i København og sluttede sig samtidig til Akademisk Skyttekorps. I samme kompagni var Christmas Møller delingsfører. Knud Rée var dog alt for optaget af liv og livsnydelse og af politik i denne den første verdenskrigs tid til, at han kunne passe sine studier. Han skrev digte, essays og politiske artikler og fik også nogle af dem optaget i „Tilskueren“ og „Lolland-Falsters Folketidende“, der redigeredes af digteren Sophus Claussen. Knud Rée brød af på Lærestalten for i 1917 at blive journalist på Venstre-avisen „Morsø Folkeblad“, hvis redaktør var Jakob Martin, en særpræget og uafhængig karakter. Hermed var Knud Rées skæbne beseglet. Han forskrev sig til Venstrepolitik og til bladvirksomhed.

I 1919 kom han til „Vestkysten“ i Esbjerg, og i denne endnu af nybyggerlivsstil prægede fiskerby fandt han sig godt til rette. Han blev samme år bladets redaktionssekretær og 1. januar 1928 dets redaktør, en post, han – afbrudt af de tre år som minister – beklædte til 1. januar 1970. Under ham kom bladet ind i en frodig fremgangstid, og som dets leder forkyndte han klart og utvetydigt sin opfattelse af Venstres politik, som regel sammenfaldende med partiets ledelse, men altid fremført karskt og djævt. Knud Rée havde haft et samarbejde med Erik Eriksen fra 1929, og da denne blev valgt i Varde-kredsen i 1935, blev samarbejdet snævert, og et livslangt venskabsopstod mellem de to mænd, der efterhånden opfattede Venstres politik som summen af

deres meninger. For Erik Eriksen var det meget værd at have en så ubetinget støtte i sin valgkreds' stærke avis – også fordi Knud Rée var en både kyndig og forslagen politisk taktiker. De to var i sjælden grad kongeniale.

Det skal også om Knud Rée anføres, at han var en af vore radiopionerer. 1924-32 og 1939-45 var han formand for Den jydsk Lytterforening, og via denne kom han 1925 i radiatorådet og i 1933 i dets programudvalg. Begge poster forlod han først i 1951 efter sin ministerudnævnelse. Det samme gjaldt hvervet som medlem af Esbjerg byråd, hvori han havde siddet siden 1937.

Fiskeriministeriet hører ikke til de fornemste, men deraf følger ikke, at embedets indehaver er en ydmyg sjæl. Rée sad vel nederst ved statsrådsbordet, men når mødet var hævet, indtog han kongens plads ved statsministerens højre hånd.

•

Justitsminister Inger Helga Pedersen (f. 1911) var først og fremmest jurist og en af kvindesagens forkæmpere fra tiden, før disses strømper blev røde. Hun er født på den nær Korsør Nor beliggende proprietærgård Hulby Møllegård, som var og er det faste holdpunkt i hendes tilværelse. Men politiker havde hun ikke tanker om at blive. Efter studentereksamen fra Slagelse højere Almenskole i 1930 tog hun juridisk embedseksamen i 1936 med så smukt et resultat, at hun efter en kort visit i finansministeriet ubesværet gled ind i justitsministeriet – rugekasse for dommere, politimestre, statsadvokater og andet godt. Under tjenesten havde hun efter tidens skik i perioder også ansættelse i fængselsdirektoratet (1936-37), som sagførerfuldmægtig (1937-38), som dommerfuldmægtig (1938-39) og som medhjælper for statsadvokaten for Sjælland (1945-46) samt endelig som konstitueret landsdommer (1947-48). Det var en alsidig og typisk ud-

dannelse for den, der sigtede mod et dommerembede. Et sådant fik Helga Pedersen da også i 1948 i Københavns byret.

Helga Pedersens interesser rakte imidlertid ud over den slagne embedskarriere. 1941-51 sad hun i bestyrelsen for Fængselshjælpen, fra 1948 i Juridisk Forenings bestyrelse, og endelig var hun i 1949 blevet valgt til formand for Danske Kvinders Nationalråd; som sådan havde hun været delegeret både ved UNESCO- og FN-konferencer bl.a. om kvinders retsstilling.

Helga Pedersen havde altså en betydelig position, men det var der så mange kvinder der havde, også tilhørende Venstre. Når Helga Pedersen blev minister, skyldtes det, at Elmquist henledte Erik Eriksens opmærksomhed på hende. Sagen var, at Helga Pedersen, der i 1939 af Steincke blev kaldt tilbage til justitsministeriet fra dommerfuldmægtigtjeneste i provinsen for at blive ministersekretær, siden da havde været sekretær for Unmack Larsen, Harald Petersen, Thune Jacobsen, Busch-Jensen og Elmquist. En ministersekretærs arbejde er i nogen grad, hvad den pågældende gør det til, og Helga Pedersen havde vist både initiativ og intelligens. Elmquist havde allerede dengang villet have hende ind i Venstre, hvad hun dog vægrede sig ved. Nu, i 1950, var Elmquists tanke, at hun kunne blive en brugbar familieminister, hvad hun dog ikke selv ville have accepteret, og Erik Eriksen ønskede heller ikke en særlig „kvindepost“, men en saglig, stærk arbejdskraft som justitsminister. Elmquist, der selv havde håbet på og regnet med at få posten, tog denne for ham utilsigtede udgang med oprejst pande. Først ved sin ministerudnævnelse meldte Helga Pedersen sig ind i partiet, skønt der ikke var stillet krav derom. Med Helga Pedersen havde regeringen fået ikke bare et forstandsmenneske med en klar juridisk hjerne som justitsminister, men også en robust admi-

nistrator, der tillige efterhånden udviklede politisk sans. Det var et aktiv, at hun havde begge ben plantet solidt i Sjællands fede jord.

*

Regeringen nedsatte et ministeriernes økonomiudvalg til erstatning for MØF, men med de samme funktioner. Dets formand blev finansminister Thorkil Kristensen, og de øvrige medlemmer var handelsminister Weikop, landbrugsminister Hauch, indenrigs- og boligminister Aksel Møller og fiskeriminister Rée. I den officielle meddelelse herom hed det, at derudover ville statsministeren og udenrigsministeren følge arbejdet efter behov.

*

Mange anså regeringsdannelsen for dristig. De to partiers gensidige fordomme er nævnt, men når det var lykkedes at overvinde dem på leder- og gruppeplanet, ville dog utvivlsomt bladene og tillidsmændene følge med, hvilket også skete. Værre var den parlamentariske stilling. Den var efter tallene ikke bedre end den afgåede regerings, ja, måske værre, fordi oppositionen ville blive mere ubønhørlig. Retsforbundet, der havde bragt VK-regeringen til magten, valgte Erik Eriksen helt at se bort fra. Betydningsfuld var derimod Det radikale Venstres stilling. Den var i virkeligheden tilkendegivet under dagsordensdebatten, hvor partiet ikke ville stemme imod VK-dagsordenen, og den understregedes af Bertel Dahlgaard allerede 29. oktober 1950, hvor han sagde, at partiet stod frit over for den nye regering som over for den afgående, men at det ville lade sin holdning til de forskellige spørgsmål diktere af rent saglige synspunkter. Med andre ord kunne VK-regeringen regne med en vis parlamentarisk støtte fra Det radikale Venstre. Den helt afgørende faktor var dog, at Socialdemokratiet selv havde givet magten fra sig og derfor ikke kunne påregnes

at ville indtage en holdning, der førte til valg, før partiet havde konsolideret sig. Derfor kunne ministeriet regne med en vis fredningstid, men den overvejende opfattelse var dog, at den nok ikke blev særlig lang. Meget ville imidlertid afhænge af skipperens manøvre-dygtighed, og den skulle vise sig så betydelig, at regeringen holdt i tre år.

•

Den nye regering udgjorde ved sin blotte tilstedeværelse et borgerligt alternativ til de socialdemokratiske ledede regeringer. Det var andre personer, som repræsenterede andre befolkningsgrupper, og som havde andre erklærede mål. Men for den praktiske politik var folketinget nøjagtig det samme efter den 30. oktober som før, og også VK-regeringen var en mindretalsregering, der måtte søge støtte hos socialdemokrater og/eller radikale. VK-regeringen måtte derfor holde en lav profil, hvis den skulle overleve, thi alene i overlevelsen lå, som forholdene var dengang, en mulighed for at vænne vælgerne til, at også andre end socialdemokraterne og de radikale kunne regere, og dermed på længere sigt en mulighed for konsolideret at komme tilbage på bedre præmisser.

Derfor var den udtalelse, statsminister Erik Eriksen fremsatte i folketingets første møde efter regeringsskiftet, 7. november 1950, også moderat. Udenrigspolitisk bekendte den sig til den i 1949 lagte atlantiske linje, hvad ikke kan undre, men henviste regeringen til et samarbejde med Socialdemokratiet, da de radikale fortsat holdt sig udenfor. I Sydslesvig-spørgsmålet var enigheden meget bredere, men ikke afgørende, da dette som omtalt var gledet i baggrunden. I den aktuelle situation var den økonomiske politik mere betydningsfuld, og på dette område tegnede Erik Eriksen et mørkt billede, især hvad angik det voksende underskud på betalingsbalancen. Denne kunne kun

rettes op ved at begrænse forbruget og øge produktionen samtidig med, at den offentlige bygge- og anlægsvirksomhed burde begrænses. Udover provenuet fra værneskatten skulle der inddrages ca. 500 mill. kr. Erik Eriksen understregede, at der var tale om et forhandlingsoplæg. Det må i øvrigt understreges, at Erik Eriksen lagde megen vægt på, at der nu kom en lovgivningspause.

Det blev finansminister Thorkil Kristensen, der straks kastedes ud i disse forhandlinger. Som udgangspunkt havde han det dagsordensforslag, der 18. oktober – altså under ministeriet Hedtoft – var blevet vedtaget af S, V og K, og som gik ud på at skaffe dækning for de nødvendige forsvarsbevillinger ved en særlig værneskat, men med bevarelse af skattefradragsretten og med en udvidelse af skattepligten, hvilket den daværende regering ikke oprindeligt havde kalkuleret med, men altså var blevet tvunget til at godtage. Ved samme lejlighed havde Socialdemokratiet accepteret, at man frafaldt tanken om et tvangslån.

Med andre ord havde de tre partier i virkeligheden allerede før regeringsskiftet nærmet sig hinanden så meget, at det ikke var alt for vanskeligt at opnå et forlig. Dette såkaldte „novemberforlig“ var udmøntet i otte love omhandlende forsvarslån, værneskat, tillægs-skat, bunden opsparing, forbrugsafgifter, omsætningsafgift, bilafgift og rejsevaluta. Forsvarslånet, der altså var blevet et almindeligt statslån, skulle tilvejebringe 150 mill. kr., mens værneskattens samlede provenu i de tre skatteår 1950-53 ansloges at udgøre ca. 210 mill. kr. Værneskatten skulle efter en progressiv skala betales af alle skatteydere med en skattepligtig indtægt over 8.000 kr., ligesom skatten på aktieselskaber og kooperative virksomheder forhøjedes med 20%. De mange penge skulle anvendes til den fornyelse af forsvaret, som var vedtaget i august 1950. Mod disse to love stemte radikale, Retsforbundet og DKP.

De øvrige love skulle tjene til at rette valutastillingen op og modvirke inflationstendenserne. Tillægsskatten, der erstattede et forslag om merindkomstskat, udgjorde 10 % af den ordinære indkomstskat til staten, og den havde først virkning for skattepligtige indtægter på ca. 15.000 kr. Den bundne opsparing skulle præsteres af skattepligtige indtægter over 6.000 kr., og den ansloges at kunne indbringe godt 100 mill. kr. Under forhandlingerne havde Thorkil Kristensen accepteret at halvere opsparingen. Øgede forbrugsafgifter skulle give ca. 300 mill. kr. Forslagene herom undergik også store ændringer, da folketingsudvalget tog fat på dem. Således bortfaldt en foreslået forhøjelse af tolden på kaffe og te samt den foreslåede afgift på telefoner og avispapir. Til gengæld fordobledes afgiften på andet papir, ligesom også tobaks-, chokolade- og sukkervareafgiften fik en tand til, hvilket oprindelig kun havde været tanken for tobakkens vedkommende. Samtidig måtte bilerne holde for, dels ved en tillægsafgift i to år, dels ved en klækkelig forhøjelse af den almindelige omsætningsafgift. Dernæst mærkedes det finansministerielle sugerør i form af en 20 % omsætningsafgift på gulvtæpper (men ikke almindelige gulvmåtter), grammofoner, fotografapparater og fyldepenne og en 15 % omsætningsafgift på støvsugere, bonemaskiner, køleskabe, lamper og lysekroner. På rejsevaluta lagdes også en 20 % afgift. Denne sidste foranstaltning blev dog ophævet i oktober 1951, fordi Den internationale Valutafond fandt, at den stred mod fondens statutter.

Alle disse love, som også Det radikale Venstre støttede, bortset fra tillægsafgiften på motorkøretøjer, stadfæstedes 19. november 1950, og de gav regeringen en vis respit. Under forhandlingerne om forliget drøftedes med landbrugsminister Hauch muligheden af at binde prisen på det indenlandske forbrug af smør, flæsk og æg for ét år; men Hauch og Ven-

stre ville ikke acceptere denne tanke. I stedet holdt folketingsudvalget samråd med handelsminister Weikop, som lovede at lade priskontrolrådet „med særlig årvågenhed“ følge udviklingen og gribe ind til sikring af rimelige priser og avancer, når det skønnedes rimeligt. Mindre kunne det ikke godt være, og mere afgørende var det, at Socialdemokratiet ikke kunne gå ind for, at de forhøjede afgifter skulle holdes uden for det lønregulerende pristal.

Novemberforliget viste, at Thorkil Kristensen var i stand til at forhandle med oppositionen og bagefter få regeringen med til at acceptere de nødvendige indrømmelser. Disse var heller ikke større, end at VK-partierne kunne bære dem. Retsforbundet opnåede ved sin dagsordensstorm ikke nogen ændring i den økonomiske politik, men derimod nok effektivt at gøre opmærksom på, at dets mandater var lige så betydningsfulde som de øvrige partiers. Imidlertid var forliget utilstrækkeligt, hvad Thorkil Kristensen allerede anede i november 1950. Efter ministeriets udnævnelse var de tal, man løbende fik, til stadighed ringere end forudset, men Thorkil Kristensen anså det for politisk opportunt at tage et skridt ad gangen og lade nødvendigheden være sit redskab. Denne problemstilling leder frem til påskeforliget i 1951, hvor man gjorde yderligere forsøg på at løse inflationsproblemet og betalingsbalanceproblemet.

Om påskeforliget skal det indledningsvis bemærkes, at det blev til i den specielle atmosfære, der altid følger af et forestående valg. Denne gang var det valgmandsvalget, der fandt sted 3. april, og selve landstingsvalget en uge efter. Stillingen i landstinget var herefter, at Socialdemokratiet og DKP uforandret fik henholdsvis 33 og 1, mens Venstre fik 22 og Det konservative Folkeparti 12 mod før 21 og 13. Det radikale Venstre fik 6 mod 7, og Retsforbundet fik nu for første gang repræsentation i landstinget. Det blev det sidste

ordinære landstingsvalg i 100 år, hvad man rigtignok ikke kunne forudsige.

Ved påskeforliget, der i alt omfattede 12 lovforslag, var man inde på tanken om en indkomstpoltik ved at indefryse dyrtidsportioner og på at indføre en almindelig omsætningsafgift på 5%, begge dele for at begrænse købekraften; men Socialdemokratiet og Det radikale Venstre var imod, og i stedet blev den bundne opsparing kraftigt øget. Skatterne indgik dengang i det lønregulerende pristal, og formålet med den bundne opsparing var så at sige at snyde pristalsberegningen. Da den skulle gå i stedet for en almindelig oms, der ville ramme alle, gik man meget længere ned i indtægtsklasserne end ved novemberforliget, ligesom den nye bundne opsparing var mindre progressiv end den tidligere. Groft regnet ville den nye bundne opsparing indbringe ca. 200 mill. kr. Loven herom blev stadfæstet 22. marts 1951, og det samme gjaldt de andre love, som indgik i forliget. Øl- og spiritusafgifterne blev øget, og forhøjelsen ansloges at ville indbringe 40 mill. kr. Det bestemtes, at forhøjelsen skulle holdes uden for pristallet. Ved at forhøje sukkerprisen tjentes ca. 19 mill. kr., ved en afgift på tipning ca. 10 mill. kr. og ved at øge stempelafgiften på klasselotterisedler ca. 5 mill. kr. Skibsfarten, hvis fragtindtægter var steget på grund af Korea-krigen, var sat til at skulle bløde med et bidrag på 50 mill. kr., men ved forhandlinger i juni 1951 enedes de fire forligspartier om at reducere dette til 15 mill. kr.

Af afgørende betydning var landbrugets ydelse til den økonomiske sanering. Omstændighederne i forbindelse hermed blev meget intrikate og knækkede i realiteten landbrugsminister Henrik Hauch, hvilket igen fik følger for Erik Eriksens muligheder for at føre grundlovssagen igennem. I sin bog „Kuling over Christiansborg“ har Svend Thorsen givet en karakteristik af Hauch. Han mener

for det første, at Hauch havde sin forhandlingsform imod sig; han virkede for durkdreven. Dernæst var han oprindelig en af landbrugserhvervets lønnede landbrugsakademikere, der attråede og nåede erhvervets topstillinger, men kun ved som organisationsmand at stille stærkere krav, end politikeren af samme navn fandt rimeligt. Men fra 30. oktober 1950 var Hauch ikke længere organisationsmand, men alene politiker, endog minister og dermed varetager af det hele lands interesser. Han måtte med Svend Thorsens udtryk „vende sin vogn på en tallerken, og han mødte nu sine tidligere – talrige og i mellemtiden avancerede – næstformænd som erhvervets repræsentanter“.

Kampen gjaldt i første række kornordningen, som landbrugsministeren efter lange og seje ministerråder sammen med andre love forelagde 15. marts 1951. Det gjorde allerede ondt, da finansminister Thorkil Kristensen udtalte, at den foreslåede kornordning ikke skulle betyde en stabilisering, men en nedgang i indtægterne for det større og til dels det mellemstore landbrug. Mens der for samtlige høstår fra 1940/41 og til 1948/49 var gennemført afleveringspligt for både rug og hvede, omfattede ordningen i de to sidste høstår kun hvede. Nu – i 1951 – kom rugen med igen, fordi størsteparten af den de foregående to år var blevet fodret op, hvorfor en stor del af brødkornet måtte importeres til høje priser. Det ville også for hveden være dyrt i dollars og tillige medføre prisstigninger. Striden stod både om, hvor meget korn der skulle afleveres, og til hvilken pris. Regeringen fik et stort flertal for ca. 490.000 t (mod 800.000 t under krigen). Blandt modstanderne var Hauchs partifælle og efterfølger som præsident for Landbrugsrådet, Hans Pinstrup, som med lavmælt indædthed bekæmpede forslaget. Han ville kun acceptere 450.000 t – en beskedent forskel, der viser, at der var andet og mere end

denne ene foranstaltning, som skilte de to landbrugsledere.

Loven om eksportafgift på kreaturer rummede også konfliktstof. Dens hensigt var at sikre fodtøj til rimelige priser. Ved påskeforliget bortfaldt nemlig de maksimalpriser på huder og skind, der havde eksisteret siden 1941. Landbruget havde naturligvis intet mod denne foranstaltning, hvad til gengæld oppositionen, som repræsenterede forbrugerne, havde. Derfor måtte Hauch acceptere det kompromis, at de forventede pristigninger skulle dækkes med $\frac{1}{3}$ af landbruget, $\frac{1}{3}$ af forbrugerne og $\frac{1}{3}$ af statskassen. Landbrugets del skulle tilvejebringes ved en eksportafgift og en slagteafgift. Samtidig blev hjemmemarkedspriserne på kød bundet, og der gennemførtes statstilskud til forbrugerpriserne på rugbrød og mælk på henholdsvis 60 og 16 mill. kr., ligesom en lov om udførsel af smør, svin og flæsk skulle sikre rimelige hjemmemarkedspriser. Til påskeforligets lovkompleks hørte også en lov, hvorefter landbrugsministeren kunne påligne skovejerner pligthugst af gavtræ, hvis ikke der ad frivillig vej kom nok til at hindre for stor indførsel.

Alt dette havde Hauch accepteret. Han var minister, ikke organisationsboss. Han havde gerne set et forlig, der var mere imødekomende over for landbruget, men dette var politisk umuligt. Værst for Venstre var det, at regeringen ikke kunne komme igennem med, at de første 12 points' stigning i pristallet skulle holdes uden for lønreguleringen. Hauch fandt, at denne – høje – pris måtte betales, thi tog han på dette spørgsmål og på dette tidspunkt sit gode tøj og agede hjem til Jylland, måtte regeringen gå, hvormed VK-samarbejdet som idé var ødelagt. Men på grund af konkurrencen mellem partierne lod denne enkle og dog komplicerede sandhed sig ikke udslønge. Poul Sørensen, der som nævnt var VK-skeptiker, har siden sagt, at denne så at sige parti-

uselviske handling overbeviste ham om levedygtigheden i det VK-alternativ, hvis svorne tilhænger han derpå var i mange år.

Poul Sørensens tillid var dog ikke nok til at opveje Hans Pinstrup's mistillid. Striden, som rystede ministeriet, nåede et dramatisk højdepunkt 1. juni 1951, da landbrugsministeren forsikrede De samvirkende danske Landboforeninger, at han endnu ikke var død og begravet, samt at de i al fald ikke var i stand til at lukke munden på ham. „Gud bevare mig for mine venner“ var Hauchs slutreplik, under hvilken han kun med møje kunne dølge sit raseri. I folketingets formandsstol sad den alvorstunge augur Gustav Pedersen; han følte sig med sit eget udtryk „underlig tilpas“ ved at overvære aktionen mod en af dette århundredes dygtigste og redeligste talsmænd for landbruget.

Hvad folketingets formand tænkte, var dog i denne sag mindre betydningsfuldt, uagtet hans opfattelse utvivlsomt deltes af størsteparten af rigsdagens medlemmer. Landbrugsminister Hauch fandt selv sin stilling umulig. Eksportafgiften følte uacceptabel især af de jyske bønder, da den voksede, fordi kødpri- serne steg. Der var megen primitiv og elementær harme i forargelsen over, at Hauch således svigtede sine egne, og kun ringe forståelse for, hvorfor ofret var nødvendigt. Den temperamentsfulde og blodrige Hauch følte sig arg og nedstemt over sine venners had. 13. september 1951 afgik han som minister. Måske var han også skuffet over sin statsminister, der kan have set sin fordel i ikke at lænke sin og sin regerings skæbne for tæt til landbrugsministeren.

Hauch blev siddende i landstinget, til nøglen blev drejet i. Han var da den eneste, som havde været med siden 1918. Hans tid som landbrugsminister indtraf, da han som 74-årig for længst havde passeret støvets år. Den blev ikke en harmonisk og naturlig afslutning

på et langt liv i det danske landbrugs og det danske samfunds tjeneste, men et bittert og til dels tragisk opgør med dem, der gennem et halvt århundrede havde båret Hauch frem til samfundets højeste poster. Hans storhedstid var 1930'erne. Han afløste Hans Pinstrup far, P. P. Pinstrup, som landbrugets førstemand 1932-33, altså netop på det tidspunkt, hvor en type som Pinstrup senior var passé, og hvor Hauch som den smidige og fremkommelige bondeven kunne gøre gavn. Han fik da et tillidsfuldt forhold til den socialdemokratiske landbrugsminister, de var begge gode og dygtige bønder, der talte samme sprog, om end stående på hver sin side af et politisk skel. Især i disse år, men også senere tjente Hauch ikke blot sit land, men også sin stand. Henrik Hauch døde i 1957. En søn er Venstrepolitiker, kontorchef Viggo Hauch.

*

Samtidig med landbrugsminister Hauch afgik handelsminister Ove Weikop, om end ikke fordi han var kommet i et så skærende misforhold til de erhvervsinteresser, han repræsenterede, som Hauch. Weikops første handling som minister var at afskaffe den ulyksalige smørrationering – andet var utænkeligt under hensyn til, at det var gennem smørret, VK-regeringen var gledet frem til regeringsmagten. Tilbage var herefter kun kaffe- og sukkerationeringen. Kaffen turde man ikke foreløbig give fri på grund af valutaforbruget, og sukkerrationeringen betød øget sukkereksport, hvilket forbedrede valutabalancen. Et gammelt standpunkt var også uopfyldeligt. Det var en kroneopskrivning for at modvirke devalueringen i 1949, som de konservative jo havde været imod. Da man i januar 1951 drøftede den antiinflationplan, der ledte frem til påskeforliget, ventilerede Halfdan Hendriksen i den konservative rigsdagsgruppe tanken, som dog blev afvist af Aksel Møller med den

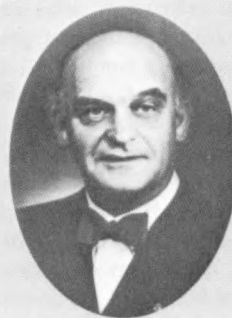
motivering, at Venstre var imod. Ethvert samarbejde har sin pris.

I forbindelse med påskeforliget søgte Weikop, der som handelsmand virkelig ønskede liberalisering, at få afskaffet hudeordningen, som sikrede landbrugets afsætning til faste priser. Med Poul Møllers udtryk gerådede han i den anledning „i klammeri“ med landbrugsministeren. Resultatet blev det allerede omtalte.

Weikops måske væsentligste indsats som handelsminister var, at han 1. februar 1951 i vareforsyningsudvalget fra V, K og R fik tilslutning til at frigive metervareimporten, men på den betingelse, at importørerne deponerede 120 eller 150% af bevillingsbeløbet i en bank. Det deponerede beløb blev så frigivet senere. Ordningen var et af de mere vellykkede forsøg på både at blæse og have mel i munden, og den blev senere på året udvidet til andre vareområder. Deponeringsordningen blev til efter forhandling med erhvervslivet, men Socialdemokratiet var imod den.

Derudover fik Weikop gennemført en række forlængelser og fornyelser af handelsministerielle love. Det gjaldt f.eks. vareforsyningsloven og prisloven, hvor VK-regeringen fortsatte den praksis, der de foregående år var blevet knæsat. Hertil kom en række love, som i al fald i disse år ikke fremkaldte partipolitiske modsætninger, og som f.eks. kunne angå patenter, beværternæring, handelshøjskoler, beemandingsregler for skibe, skibstilsyn, skibsmåling og skibsregistrering. Der er altid nok at gøre for en handelsminister.

Men denne handelsminister havde ikke rigtig hjertet med i rigsdagskampene – og da slet ikke, når en hudeordning skulle give anledning til strid i den fælles ranch. Det passede derfor både Erik Eriksen og Weikop, hvis hu som omtalt altid stod til den nære politik, at posten som skoleborgmester blev ledig i Weikops kære København. Samtidig med, at

FLEMMING HVIDBERG CARL HERMANSEN JØRGEN JØRGENSEN (ULLERUP)
OLE BJØRN KRAFT ERIK ERIKSEN JENS SØNDERUP
POUL SØRENSEN THORKIL KRISTENSEN HARALD PETERSEN HELGA PEDERSEN
AAGE RYTTER AKSEL MØLLER KNUD RÉE

Hauch begærede sig fritaget for sit ministerembedes byrder, ønskede Weikop at overgå til anden beskæftigelse. Statsministeren kunne altså afskibe både en V- og en K-minister, hvilket gjorde den hele transaktion nemmere.

Ove Weikop kunne da vende tilbage til sit kære rådhus som borgmester for magistratens 1. afdeling, hvorunder skole og kultur hører. Han havde denne post til 1970. Med borgmesterhvervet fulgte en række hverv som formand for uddannelses- og andre kulturinstitutioner. I folketinget sad han til 1968, idet han virkede for handelsfriheden og holdt sine efterfølgere til ilden. Men det var først og sidst den københavnske lokalpolitik i videste forstand, som optog ham. Det var således Weikop, der stod bag indretningen af et nyt fisketorv, grønttorv, hovedbibliotek, bymuseum, vandrehjem og talrige skoler.

*

Mindre end et år efter sin udnævnelse så VK-regeringen sig altså udrustet med to nye erhvervsministre. Til landbrugsminister udnævntes den snilde Jens Sønderup, der bragte et personligt offer ved at forlade det fredsommelige kirkeministerium. Men de rystelser, der var sket i forholdet mellem regeringen og da navnlig Venstre på den ene side og landboforeningerne på den anden side, gjorde det ubetinget tilrådeligt at undlade enhver form for eksperimenteren. Hvad der yderligere gjorde Jens Sønderup velegnet til at hele såret, var den kendsgerning, at han var indbegrebet af Jylland, hvis bønder havde været mest vrangvilligt indstillet over for Hauchs indrømmelser; netop over for jyderne måtte den fynske Erik Eriksen være dækket ind. Et bedre skjold end Sønderup gaves ikke, hvilket på den anden side forlenede ham med en egen autoritet over for statsministeren. Erik Eriksen havde ikke respekt for mange, men Sønderup

var en af dem, hvis meninger Erik Eriksen agtede på.

*

Den nye minister for handel, industri og søfart blev direktør Aage Ludvig Nielsen Rytter (1900-1961). Han blev født i Als i Himmerland, hvor hans far var lærer, og hvorfra slægten stammede, men da faderen fik kald som førstelærer i Verringe, kom Aage Rytter til at vokse op på Fyn. Han delte kår med bøndernes børn; der var kun skolegang hver anden dag, og han deltog da i arbejdet på gårdene. Aage Rytter tog præliminæreksamen i Glamsbjerg og ville egentlig have uddannet sig med henblik på selv at få et landbrug; men da han ingen kapital havde, begyndte han i stedet i Odense Katedralskole, hvorfra han blev student i 1920. Han tog derpå til København og gik til 1922 på Niels Brocks Handelsskole. Rytter havde indskrevet sig som jurastuderende, men blev hurtigt suget ud i det praktiske erhvervsliv. Allerede i 1928 kunne han pryde sig med titlen som direktør for A/S Andersen & Meyer.

Han begyndte imidlertid på sit egentlige virkefelt i 1929, hvor han blev sekretær i tobaksindustrien. Hermed blev han opslugt af organisationsarbejdet inden for denne industrigren. I 1934 blev han direktør for samtlige organisationer under tobaksindustrien, et hverv, der blev ret så brydsomt under krigens restriktionsforhold. Industrirådet var han blevet medlem af i 1933, og i 1951 blev han dets formand. I 1945 valgte de konservative ham i Skanderborg amt, men han faldt i 1947, hvor han havde skiftet over til Søndre storkreds i København. Samtidig med, at han i 1951 var blevet Industrirådets formand, kom han i Tuborgs direktion, og disse to krævende hverv var ham nok. Han fandt her afløb for sine egenskaber både som idérig organisationsmand og som dynamisk erhvervsleder. Erik Eriksen

blev mobiliseret og lagde sammen med de konservative ledere pres på Rytter, som da modvilligt opgav posten som dansk industris førstemand og forlod direktørstolen på Tuborg, hvilket betød en betragtelig indtægtsnedgang. Han stillede derfor det rimelige krav, at ministrene til gengæld for det offer, han bragte, herefter kun drak Tuborg øl, hvilket ikke bekom Carlsberg-direktøren Halfdan Henriksen vel. Weikop var handelens, frihandelens, mand, Rytter industriens. Disse to erhverv vil ikke altid det samme, men om noget systemskifte blev der ikke tale, selv om Rytter måtte finde sig i, at hans forgænger på de konservative gruppemøder bebrejdede ham, at han ikke liberaliserede hurtigt nok.

*

Ministeriet Erik Eriksen var trådt til under vanskelige økonomiske vilkår. På grund af de internationale prisstigninger på råvarer efter Korea-krigens udbrud i sommeren 1950 var bytteforholdet i 1951 forringet 20% i forhold til 1949, hvad der som nævnt gik hårdt ud over betalingsbalancen. Men ved årsskiftet begyndte den økonomiske situation at ændres til det bedre. De kontraktive foranstaltninger hjalp, ligesom bytteforholdet bedredes; finansminister Thorkil Kristensen, der i alle disse sager ubestridt var regeringens førende kraft, var af den opfattelse, at man stadig måtte være forsigtig. Derfor blev der i marts 1952 indgået et skatteforlig mellem regering og opposition, hvorved tillægsindkomsts-katten på 10% af den ordinære statsskat blev bevaret, hvilket ville give ca. 27 mill. kr. Til gengæld blev de 175.000 skatteydere, som betalte under 15 kr. i statsskat, helt fritaget for at betale denne, hvilket kostede staten ca. 2,5 mill. kr. Værneskatten blev forhøjet med 25%, men stadig ikke – på grund af Socialdemokratiets modstand – holdt uden for pristallet. Regeringen fik heller ikke bundgrænsen sat ned fra 8.000

kr. til 6.000 kr. I sin nye skikkelse ville værneskatten indbringe 191 mill. kr. i skatteåret 1952-53. I forliget indgik også en fordobling af vægtafgiften på visse biler, hvilket ville give ca. 17 mill. kr.

6. maj 1952 fremsatte finansminister Thorkil Kristensen forslag om forlængelse af de gældende forbrugsafgifter og omsætningsafgifter på tilsammen ca. 1.500 mill. kr., hvorom der var enighed mellem de fire store partier; samtidig fremkom han med et forslag om at øge toldafgifterne fra 132 til 184 mill. kr. årligt. Han foreslog også, at skotøjsrabatkortene blev sat ned fra 40 til 20 kr. pr. barn, hvilket ville nedbringe udgiften til 20 mill. kr., som skibsfarten passende kunne betale – et sted skulle pengene jo komme fra. Hensigten var at sikre betalingsbalancen og skabe „en nogenlunde betydelig valutareserve“. Det var en beskeden forhøjelse eller ajourføring af toldsatserne, men selve ordet told var dengang uuartigt, og da både S og R gik imod, måtte regeringen lade forslaget falde, mest til sorg for de konservative. I stedet enedes regeringspartierne 23. maj 1952 med de radikale om et kompromis, der som foreslået af regeringen bevarede forbrugertilskuddet til rugbrød på ca. 98 mill. kr. og forhøjede mælketilskuddet fra ca. 35 til 50 mill. kr., men nedsatte skotøjstilskuddet fra 20 til 15 mill. kr., mens prisbindingerne for smør og flæsk skulle bortfalde. Skibsfarten skulle dog til Dansk Dampskibsrederiforenings harme ligesuldt bløde 20 mill. kr. Socialdemokratiet var ikke tilfreds med dette kompromis, og ved yderligere skæren og filen blev da det endelige resultat en forhøjelse af skotøjsrabatten til 30 mill. kr. og en nedsættelse af hektoliterafgiften på øl for at undgå stigende ølpriser. Samtidig fritoges køleskabe, bonemaskiner, støvsugere, filmapparater m.v. for afgift, mens glødelamper og sikringer skulle yde mere. Historiske årbøger fritoges for papirskat.

Således havde regeringen på bedste mindretalsmånér staget sig et stykke videre. Forligets indhold er typisk for en række af sådanne kompromiser fra 1950'erne, hvor man ved køben og tingen søgte at skaffe staten de nødvendige midler uden at forrykke den sociale balance. Genstande som sikringer og historiske årbøger kunne som nævnt indgå i et sådant forlig; det kan virke kuriøst, men systemet fungerede.

Efter samme midtpunktsøgende linje fortsatte ministeriet Erik Eriksen sin sidste folketingsssamling 1952-53. Thorkil Kristensen fik enstemmig tilslutning til at forlænge loven om beskæftigelsesfremmende foranstaltninger, der betød en statsudgift på 50 mill. kr. Videre oprettedes ved lov af 31. marts 1953 en produktivitetsfond, der fik tilført 31,7 mill. kr. fra Det europæiske Genopbygningsprogram. Pengene skulle bruges til uddannelse af konsulenter og til oplysnings- og undersøgelsesvirksomhed vedrørende produktionsfremmende foranstaltninger inden for handel, industri og håndværk (6 mill. kr.), til byggeri (4,5 mill. kr.), til landbrug (15 mill. kr.) og til arbejde med husholdningsproblemer (0,6 mill. kr.). Hertil kom, at handelsministeren fik rådighed over 4 mill. kr. til udlån til modernisering og rationalisering af levnedsmiddelbutikker. Restbeløbet kunne anvendes inden for lovens rammer efter indstilling fra et særligt udvalg. Denne lov gennemførtes med de fire gamle partiers stemmer.

31. marts 1953 fik Thorkil Kristensen efter langvarige forhandlinger under socialdemokratisk modstand, men med radikal støtte, gennemført et kompleks af økonomiske og sociale love, der også i høj grad greb ind i landbrugsministerens, trafikministerens og socialministerens områder. Det drejede sig om forbrugsafgiftsloven, der nu bl.a. medtog coca-cola, men fritog fyldepenne, tornystre, kufferter m.v., patroner – der sad jægere i

folketingsudvalget – og kinofilm. Samtidig nedsattes tilskuddene til rugbrød og mælk. Hidtil havde staten betalt mere end halvdelen af rugbrødspriserne og en fjerdedel af mælkepriserne. Samtidig øgedes alders- og invaliderenten samt børnetilskuddene, de sidste med ca. 25%.

Statsskatten blev lettet for de laveste indtægter, mens post- og statsbanetaksterne blev sat op. Thorkil Kristensen fandt det uheldigt, at vi stadig havde for beskeden en valutareserve, og lidt mismodigt gjorde han op, at i stedet for en forbedring af statsfinanserne på 20-25 mill. kr. blev de forringet med det samme beløb. „Det beklager jeg“, sagde han sagtmodigt, „men det har været den bedste af de foreliggende politiske muligheder, og en mindretalsregering er jo nødt til at indrette sig på de foreliggende magtforhold i rigsdagen“.

Den internationale økonomiske udvikling var i begyndelsen af 1950'erne præget af en inflatorisk højkonjunktur. Denne kendsgerning prægede også vore forhold. Vi var endda vanskeligere stillet end de fleste vesteuropæiske lande. Det gjaldt navnlig den lige omtalte forringelse af bytteforholdet over for udlandet, der var begyndt i efteråret 1949, og som kulminerede i 1951 som følge af de af Koreakrigen fremkaldte råstofprisstigninger. Derfor blev regeringen stillet over for større krav til den økonomiske politik, end tilfældet var i de fleste europæiske lande. De indgreb, der er skildret foran, hjalp, så at der fra 1953 indtraf en forbedring.

*

Handelsminister Rytter fortsatte efter krav fra OEEC den påbegyndte liberalisering af importen, i gruppen som nævnt presset af sin forgænger, udenfor især af Knud Tholstrup, Retsforbundets veltalende erhvervsrepræsentant på tinge. Under debatten om vareforsyningslovens forlængelse i marts 1952 opgjorde

Rytter den samlede liberaliseringsprocent, altså størrelsen af den restriktionsfri indførsel, til at være steget fra 50 til 65; denne forøgelse af liberaliseringen skyldtes navnlig en udvidelse af liberaliseringen af bearbejdede varer, der var blevet liberaliseret fra 25 til 51%. Rytter gav tilsagn om yderligere at øge den samlede liberalisering til 75%. Når han ikke turde gå videre, skyldtes det de nævnte manglende valutareserver, offentlig gæld, der skulle forrentes og afdrages, samt forringelsen i dollarbalancen, der indtraf samtidig med nedgangen i den amerikanske dollarbestand.

I august 1952 godkendte rigsdagens vareforsyningsudvalg handelsminister Rytters forslag om en dollarpræmieringsordning. Noget vare- eller klasselotteri i egentlig forstand var der ikke tale om. Præmien bestod i en fri dispositionsret over 10% af eksportværdien til dollarlandene. Præmiebeløbet, der var på 35-40 mill. kr., blev stillet til rådighed for de eksportører, som hjemtog betalingen for deres USA-eksport i dollars, i form af „blød“ valuta, der da kunne bruges til anden import. Ordningen medførte, at der kom gang i importen af motorkøretøjer.

Alt i alt gik det fremad. Hvad selve liberaliseringen angik, er det økonomen Erling Olsens vurdering, at vi slap meletigt igennem den, fordi de danske myndigheder kunne deres liberaliseringsaritmetik. Denne dom gælder generelt for hele efterkrigstiden. Vi liberaliserede især de varer, der udgjorde en relativt stor del af importen, men en mindre del af den indenlandske produktion. Vi var vel under pres fra OEEC, men bøjede os sjældent helt, og når vi slap godt fra det, skyldtes det bl.a., at vi overbevisende kunne godtgøre, at handelen med landbrugsvarer ikke var blevet frigivet i samme omfang som handelen med industrivarer.

Udover det allerede omtalte fik Rytter i maj 1952 forlænget loven om foranstaltninger til

fremme af danske erhvervsinteresser helt til 1957, ligesom han bl.a. fik gennemført lov af 7. juni 1952 om udlån af 30 mill. kr. til industrien til produktionsfremmende investeringer og af samme dato en ny sømandslov, der medførte forskellige forbedringer i sømændenes vilkår.

*

Få dage efter sin udnævnelse til landbrugsminister blev Jens Sønderup indbudt til at overvære De jyske Landboforeningers årsmøde i Århus. Han havde aldrig før deltaget i disse møder, på hvilke hans forgænger før havde fejret så mange triumfer. Tidligere landbrugsminister Bording, hvis meninger Sønderup lagde vægt på, var også med til mødet, og med ham rådførte han sig. Bording rådede den nye landbrugsminister til at være afventende; men på et givet tidspunkt var de to enige om, at nu burde Sønderup tage ordet, og det skete da også med en velforberedt tale. Denne fik utvivlsomt væsentlig betydning for et fremtidigt bedre forhold mellem bønderne og Venstre, skønt Sønderup ikke ledede for dem, idet han – med en forrentningsprocent på ca. 7 i tankerne – sluttede med at slå fast, at trods alt havde bønderne det tåleligt. Hauch var blevet slidt op under striden med Pinstrup og landboforeningerne, men disses medlemmer kunne dybest set ikke have nogen interesse i at bekrige Venstre, og den troværdige Jens Sønderups tilforladelige udtalelser var da det grundlag, på hvilket man kunne begynde at vende tilbage til folden. Det pikante er, at ved denne betydningsfulde lejlighed blev Venstres landbrugsminister assisteret af sin socialdemokratiske modpart, som altså satte landets interesser over partitaktikken.

Landbrugsminister Jens Sønderup måtte i foråret 1952 lægge ryg til en kornordning, den sidste. Den var i princippet som de foregående, men medførte visse forbedringer for de korn-

afleverende landbrug, ikke så meget hvad angik priserne, men snarere ved begrænsningen af afleveringskvantummet og ved en sikring af ombytningskornets kvalitet. Producenterne kunne derhos levere kornet direkte fra marken – også i tvivlsom tilstand – og omgående få kontant afregning. Såvel landboforeningerne som tolvmandsforeningerne anså ordningen for overflødig, mens husmændene kunne acceptere den. For regeringen var det afgørende motiv dollarknapheden, der gjorde det uønskeligt at købe brødkorn for dollars. Også denne lov gik Hans Pinstrup imod, men uden heftighed og med fremhævelse af forbedringerne. Han sagde, at den var mindre tyngende end den foregående, hvilket fik en Venstre-folketingsmand til at bemærke, at kornloven set fra en landmands synspunkt kunne have den fejl, at den ikke rummede en paragraf, der lod den gælde i flere år. Det var lettere for Sønderup nu, hvor orkanen var blevet fulgt af jævn kuling, og hvor også landboforeningerne som antydet følte trang til at rebe sejlene, men han havde også været fiks på fingrene under forhandlingerne. Det følgende år meddelte Sønderup, at det nu var slut med kornordninger, og også de vrangvillige forstod nu, hvor stor en fordel den kontante afregning ved høstens begyndelse havde været.

Hvad loven om statstilskud til forbrugerpriserne på rugbrød og mælk angik, fik Sønderup den i maj 1952 kun igennem med de radikales stemmer. De udnyttede deres tunge-på-vægten-position til at opnå en yderligere nedsettelse af mælkeprisen. I marts 1953 kom en ny lov af samme art som et led i det omtalte almindelige økonomiske forlig, som Socialdemokratiet, DKP og RF holdt sig uden for med forskellig styrke. Nu nedbragtes rugbrødstilskuddet til ca. 30% af brødet virkelige pris. Ved samme lejlighed forsvandt det særlige sødmælkstilskud.

Udover disse nationaløkonomiske land-

brugslove satte Jens Sønderup sit navn under mange love, der ikke fremkaldte partipolitiske modsætninger, men som dog betød meget for landbrugserhvervets hverdag. Det gjaldt f.eks. loven om mark- og vejfred af 31. marts 1953. Denne lov, der erstattede en lov fra 1872, gav populært sagt regler for løsgående dyr. Nævnes skal også en række love om bekæmpelse af landbrugets sygdomme, om kontrol med udførsel af frugt og grøntsager, om lån til modernisering og rationalisering af erhvervsvirksomheder inden for landbrug, gartneri, frugtavl, mejerier og slagterier samt om støtte til husmænd, havebrug og arbejderboliger på landet. Det var alt sammen tiltag, der passede gennem rigsdagen uden store armsving, og som derfor heller ingen større presseomtale fik, men som ikke desto mindre udgjorde en væsentlig del af landbrugsministeriets arbejde.

Mere betydningsfuldt var det imidlertid simpelt hen at have Jens Sønderup med i regeringen. Hans blotte tilstedeværelse betød som allerede berørt neutralitet, om end væbnet, i forholdet til landboforeningernes lederhierarki, og den var guld værd i forholdet til de jyske bønder. Hertil kom Jens Sønderups sans for det arkimediske punkt i alle politiske sagsforhold, som angik en god del af Vestres vælgere.

En nyttig mand var også Knud Rée, om end på en anden måde. Sønderup måtte Erik Eriksen tåle, hvad han også gjorde uden at blinke, men de var så forskellige, som to bønder kan være i dette lille land; den ene forkælet i de hyggelige fynske humlehaver, den anden krøget af vestenvinden, der manipulerer med den karrige vestjyske jord. De to bønder forbandtes af det samme erhverv og af et fælles veludviklet lune. Men mens Sønderup var skåret i ét stykke, var Erik Eriksen den urolige,

søgende sjæl. Hos Knud Rée fandt han noget af det, han søgte: en dristighed og en livsudvidelse af en art, som Ryslinge valgmenighed ikke var leveringsdygtig i.

Knud Rées virksomhed som lovgiver er hurtigt opgjort. Der kom en af Chr. Christiansen forberedt lov om kvalitetskontrol med fisk, love om saltvandsfiskeri, ferskvandsfiskeri samt om fiskeri i Randers Fjord og Gudenåen. Det var alt sammen udmærket og ganske, som enhver habil politiker med et tilpas antal kompetente embedsmænd i ryggen ville være i stand til at gennemføre det. Knud Rées styrke lå i hans perfektibilitet. Dels var han brugbar som mange ministres stedfortræder, dels forstod han som Sønderup den almindelige taktik og strategi, men han talte i højere grad sin statsministers sprog, og han havde hans øren. Selv om et skriftligt samtidigt kildemateriale ikke foreligger – og måske aldrig vil komme til at foreligge – synes den almindelige opfattelse at være, at Knud Rée havde en ikke ringe indflydelse på sin statsminister, der jo også var valgt blandt „Vestkysten“'s læsere. Hvori denne indflydelse præcis bestod, når det gjaldt konkrete handlinger, er dog svært at klarlægge, al den stund betydningsfulde beslutninger i Erik Eriksens regering som i enhver anden regering blev truffet efter kollektive drøftelser. Under sådanne var Knud Rée ikke blot morsom, med et stenk af kynisme og udholdende, men også idérig og med forståelse for, hvad der tjente ikke blot Venstre, men også det borgerlige samarbejde.

*

Havde Knud Rée således ikke meget at udrette lovgivningsmæssigt og administrativt, hvilede til gengæld en meget stor byrde af denne art og af almindelig økonomisk-politisk art på indenrigs- og boligminister Aksel Møllers skuldre. Han var i virkeligheden mere end de to handelsministre de konservatives chef-

økonom, der var tiltænkt den opgave at indgå i en jævnbyrdig dialog med den urokkelige Thorkil Livrem.

Af stor nationaløkonomisk betydning var hele lovgivningen vedrørende huslejer og byggestøtte. Kort efter sin udnævnelse redegjorde Aksel Møller i folketinget for regeringens opfattelse af boligpolitikken. Han vedgik arv og gæld i forhold til loven af 1946, der betød, at ministeriet måtte skaffe årligt op mod 400 mill. kr. for at indfri lånetilsagn til byggeriet. Også på de øvrige punkter fortsatte regeringen de tidligere regerings boligpolitik, d.v.s. at man tog sociale hensyn ved at gå ind for at holde boligprisen nede ved offentlige indgreb. Dette udelukkede ikke, at man stillede en udligning af huslejerne mellem den gamle og den nye boligmasse i udsigt.

Hvad Aksel Møller kunne få igennem rigsdagen, viste sig i lejeloven af 14. juni 1951. Den var forberedt af et udvalg med dommer Knud Thestrup som formand. Nu gennemførte man, hvad allerede Kjærboel havde ventileret, en meget moderat huslejeregulering for boliger udlejet før 1. september 1939, nemlig på 5% (dog 6% i ejendomme med centralvarme). I tilfælde af uenighed mellem lejer og ejer kunne forhøjelsen under visse omstændigheder indbringes for særlige kommunale huslejenævn, der også på nærmere angivne vilkår havde kompetence til at tage stilling til, om udlejer overholdt sin vedligeholdelsespligt. Tillige kom der nu særlige boligretter ikke blot i hovedstaden, men overalt i landet.

Forud for lovforslagets fremsættelse var gået intense og indviklede forhandlinger, som havde medført, at Aksel Møller sikrede sig en massiv støtte til forslaget fra alle undtagen DKP. Kommunisterne ønskede et totalt lejestop ved at slette 1939-grænsen mellem gammelt og nyt boligbyggeri og fremsatte derfor Kjærboels forslag fra oktober 1949. Meningen var naturligvis at fremstille Socialdemokra-

tiet som marcherende i kapitalismens ledébånd. Til den anden side blev boligforliget angrebet af Københavns Grundejerforening. Dens medlemmer havde ventet andet og mere af den borgerlige regering, og både Aksel Møller og Knud Thestrup havde på et møde 30. maj 1951 sværet ved overhovedet at komme til orde, da de ville forklare, at de nu engang måtte bøje sig for folketingets flertal og tage de 5 % eller gå af på grundejernes utopiske krav om en 25 % stigning. Modsat udviklingen 20 år senere blev stormen og skuffelsen over den borgerlige regering dog væsentlig mindre, selv om boligforliget utvivlsomt var en af de faktorer, der dannede baggrund for oprettelsen af partiet De Uafhængige i 1953.

I 1949 havde Kjærboel også fremsat et forslag om ændringer i byggestøttelovgivningen. Det var imidlertid blevet stillet i bero. Aksel Møller tog det op, men således, at der skete en væsentlig indskrænkning i stats- og kommunistøtte, mens det på de fleste andre punkter fulgte principperne i Kjærboels forslag, f.eks. vedrørende begunstigelser af familier med børn samt af alders- og invaliderentnydere. Besparelserne androg for den bestående boligmasse 8,2 mill. kr. for familier med børn og 7,5 mill. kr. for rentemodtagere. Denne lov blev også vedtaget af de fire store partier. Enstemmigt vedtoges derimod i april 1952 ændringer i byggestøtteloven af 1946, som medførte simple lånformer. Oprindeligt havde det været boligministerens hensigt at fremme det private byggeri, men lovændringer herom kunne han ikke komme igennem med.

Som indenrigsminister måtte Aksel Møller 14. februar 1951 lægge navn til en lov, der betød, at hans egen kommune, Frederiksberg, og Gentofte måtte udrede et engangsbeløb på 1,6 mill. kr. til Københavns kommune for benyttelse af denne kommunes faciliteter, bl.a. Skt. Hans Hospital. Beløbet byggede på en kendelse fra en voldgiftsret, og der var dem,

som mente, at det var nådigt sluppet. Ved lov af 20. maj 1952 åbnedes der mulighed for, at de københavnske omegnskommuner fik samme status som Gentofte. Det vil sige, at de stort set kunne få købstadrettigheder bl.a. vedrørende skolevæsen uden at miste tilknytningen til amtskredsen.

Under indenrigsministerens omfattende ressort hørte også jordemodervæsenet, som undergik visse mindre ændringer i 1953, sygehusevæsenet, hvor ligeledes i 1953 kommunernes tilskud fra den fælleskommunale udligningsfond øgedes, og sindssygeevæsenet, der fik en af de relativt største saltvandsindsprøjtninger, det nogen sinde havde fået. Den indebar bl.a. et nyt sindssygehospital i Glostrup til 21 mill. kr., plejehjem for sindssyge i Ballerup og Viborg à 6,7 mill. kr., et sindssygehospital i Ålborg til 15 mill. kr., ombygninger i Viborg for 15 mill. kr., 9,5 mill. kr. til det nye hospital i Brønderslev og 3,5 mill. kr. til en børnepsykologisk afdeling i Århus. Bortset fra de mange penge var det væsentlige oprettelsen af hospitalerne i hovedstadsområdet og i Ålborg. Det sidste løste i nogen måde den heftige strid, der under den forrige regering havde været på kryds og tværs mellem partierne om Brønderslev-hospitalet. Nu bestemtes det, at det sidste fortrinvis skulle tage sig af de længevarende sindslidelser, mens Ålborg betjente de akutte tilfælde. Udbygningen af sindssygeevæsenet er et skoleeksempel på, at der trods meget bulder ikke i praksis var nogen forskel mellem partierne, når det gjaldt at udbygge velfærdsstaten. Det gjaldt i øvrigt også den året i forvejen vedtagne lov om statsstøtte til behandling og pleje af tuberkulose.

I alt dette havde Aksel Møller ikke blot sit intellekt med, men også sit hjerte. Han stred på mange fronter. I ministerembederne og i samtalerne mellem ministre uden for disse ivrede han for en borgerlig politik, hvis iklæd-

ning var forståelig for borgerlige vælgere; hans tøjrslag var imidlertid begrænset af de parlamentariske muligheder, hvilket dog næppe generede denne lidet aristokratisk sindede konservative politiker. Ved sin ærligt entusiastiske fremtræden gjorde han sin politik troværdig.

*

Trafikminister Victor Larsen nåede ikke at tage store nye initiativer. Som led i det økonomiske forlig måtte han som nævnt i marts 1951 forhøje bane- og posttaksterne. I maj samme år kom en lov, der gjorde det muligt at regulere udenlandske vognmænds kørsel i Danmark på samme måde, som danske vognmænds kørsel i udlandet allerede var underkastet restriktioner. Den mest betydningsfulde foranstaltning, Victor Larsen fik gennemført, var dog den af hans forgænger forberedte lov om Danmarks deltagelse i det skandinaviske luftfartssamarbejde af 20. december 1950. Siden 1946 havde Det Danske Luftfartselskab og de norske og svenske flyselskaber som uafhængige virksomheder under navnet Scandinavian Airlines System samarbejdet om udenrigstrafikken. Nu blev SAS et egentligt konsortium, og den danske stat tegnede aktier for 14 mill. kr. i DDL og gav tilsagn om yderligere 1,7 mill. kr. om året i fem år, ligesom ministeren fik bemyndigelse til at slutte overenskomst med de norske og svenske regeringer om at yde statsgaranti vedrørende driftstab. Da SAS først og fremmest var stiftet med henblik på udenrigstrafik og ikke den tabgivende indenrigsflyvning, fik ministeren samtidig bemyndigelse til efter forud indhentet tilladelse fra finansudvalget at betale, hvad det kostede at opretholde indenrigsflyvning. Det var alt sammen dyrt, men betød, at SAS fik muligheder for at ekspandere, ligesom indenrigsflyvningen blev reorganiseret.

Det skal også nævnes, at den nye statsbane-

forbindelse mellem Gedser og Grossenbrode blev etableret i Victor Larsens tid.

Når det ikke blev til mere, skyldtes det, at Victor Larsens helbred ikke rakte til. Han døde 24. april 1952, 62 år gammel. Han pris-tes for indsigt, omtanke og smidighed som forhandler.

*

Victor Larsens efterfølger blev formanden for Det konservative Folkepartis rigsdagsgruppe, gårdejer Jørgen Jørgensen, Ullerup (1891-1963). Han var gårdmandssøn fra Ullerup i Skamby sogn på Nordvestfyn, gik i almindelig landsbyskole, og da han blev indkaldt til sikringsstyrken i 1914, gennemgik han 1916-17 fodfolkets underofficersskole for ikke at spille tiden. Dermed var hans teoretiske uddannelse slut. Han var bonde og bestyrede siden 1909 den gård, hvor hans slægt havde siddet siden 1835. 1921 blev han forpagter af den 44 tdr. land store gård og i 1928 dens ejer. Han var den fjerde i rækken med samme navn.

Politisk var han en af de mange unge, der i tiden før og under 1. verdenskrig blev vundet for den nationale konservatisme af Aage Kidde. Han blev formand for KU i Otterup, og i 1922 valgtes han ved et kampvalg til KU's landsformand, opstillet som provinsens mand mod en københavner. Han beklædte denne post til 1925.

Derfra gled han ind i kommunalpolitik, idet han samme år blev medlem af Skamby sogneråd, hvori han sad til 1946, de sidste 13 år som dets formand. Meget fulgte efter: formand for Det nordfynske Jernbaneselskab 1937-52, medlem af bestyrelsen for Odense Amts Sognerådsforening, af landsoverskatterådet 1937-38 og ligningsrådet 1938-52. Han blev herved en meget vidende mand i alt, der angik ejendomsbeskatning.

På opfordring fra Christmas Møller, som han politisk stod nær, lod Jørgen Jørgensen sig

i 1939 vælge til landstinget. Han havde da siden 1924 været folketingskandidat ved de fleste valg. Jørgen Jørgensen passede godt til landstinget. Med Gustav Pedersens ord havde han nemlig de gamle landstingsmænds bedste egenskaber, idet han var så lidt ærgerrig, som det er muligt for en politiker at være, ligesom han kun tog ordet, når han havde noget reelt at sige. Han talte da altid kort og klart. Som forhandler var han smidig og fremkommelig. Der stod tillid til denne noble og retlinede, jævne og stillfærdige mand, hvis fynske lune hjalp ham til at se tingene i deres rette proportioner. 1944-50 var han landstingsgruppens formand. I 1950 gik han over i folketinget, valgt i Svendborg. Han havde ganske vist mest lyst til at blive i landstinget, men dettes indflydelse syntes at blive reduceret mere og mere, og partiet lagde vægt på at få ham flyttet. Allerede da var han på tale som minister; men han sagde nej tak. I stedet blev han valgt til rigsdagsgruppens formand. Ved Victor Larsens død accepterede han imidlertid posten som trafikminister, så at regeringen stadig talte en konservativ landmand, selv om Jørgen Jørgensen aldrig følte sig som agrarpolitiker.

Også Jørgen Jørgensen, Ullerup, måtte skrue takterne op, så at f.eks. brevportoens steg fra 25 øre til 30 øre. Han sad kun 17 måneder, og tiden var endnu ikke indstillet på så voldsomme trafikinvesteringer, som man var få år efter. Jørgen Jørgensens væsentligste indsats som trafikminister var da nok, at han forberedte anlægget af Siø-dæmningen som et led i Langelands broforbindelse med Fyn, ligesom han under megen strid traf bestemmelsen om, at der skulle oprettes en alternativ Storebæltsforbindelse Halskov-Knudshoved, hvad der skulle vise sig at være fremsynet.

•

Et meget betydeligt arbejdsområde skulle

dækkes af arbejds- og socialminister Poul Sørensen. Det kunne være svært for enhver, men Poul Sørensen gjorde det vanskeligere for sig selv, idet han mødte mange af sine embedsmænd med mistroiskhed. Han mente, at de måtte være mere eller mindre inficeret af den socialdemokratiske bacille, siden de fleste af dem nu engang var blevet befordret af socialdemokratiske ministre og dertil i årevis havde pylret om felter, der var socialdemokratiske kælebørn. Herved afskar Poul Sørensen sig fra at suge al den næring ud af embedsmændene, han ellers kunne have fået. Han fik de råd, han havde bedt om, men ikke altid dem, han havde brug for. Hertil kom, at han stod fremmed over for den ministerielle arbejdsform. Han kunne springe til sine konklusioner, der ikke nødvendigvis blev rigtige. Imidlertid jævnedes disse tilpasningsvanskeligheder sig, og han kom efterhånden i et mere tillidsfuldt forhold til sit personale, der på sin side lærte de menneskelige sider af hans væsen at kende.

Ingen enkelt stor reform og intet betydeligt initiativ kan knyttes til Poul Sørensens første ministerperiode – modsat den anden, hvor kommunalreformen af 1970 springer i øjnene – men mange enkelte sten af dem, hvoraf velfærdsstaten er bygget, blev lagt. Der indtrådte nemlig lige så lidt som i ministeriet Knud Kristensens tid en social reformpause. Poul Sørensen ønskede ikke, at den forslidte kliché „reaktionær“ skulle knyttes til det parti, som på den ene side kaldte sig konservativt, på den anden side føjede folkelig dertil.

Der er således noget næsten symbolsk i, at Poul Sørensens første ministergerning var at overtage og gennemføre et af Johan Strøm fremsat forslag om ekstraordinært tillæg til alders- og invaliderentemodtagere. Det blev fremsat af Strøm 5. oktober 1950 og vedtaget ved 3. behandling i folketinget 8. november, altså dagen efter Poul Sørensens udnævnelse.

11. november satte han sit navn forneden til højre under den skrå streg og indhentede den kongelige signatur. Loven betød en halv måneds ekstra pension, og ideen hermed var, at tillægget i første række skulle komme de rentemodtagere til gode, som ikke havde indtægt ved siden af renten. Regningen lød på 16,5 mill. kr. Loven vedtoges enstemmigt af begge ting og er for så vidt symptomatisk for den enighed, der var om alle – især sociale – love helt frem til samdrægtighedsmonsteret søndredes i 1967.

I marts 1951 fulgte yderligere en lov til 13 mill. kr. Den gav særlige ydelser til alders- og invaliderentemodtagere og enlige mødre som kompensation for bortfaldet af rabatordningen vedrørende kød og flæsk. Denne lov blev gentaget i maj 1952. I december 1951 fik de samme kategorier igen et tillæg, og samtidig vedtoges det at give dem pristalsregulering to gange årligt mod den ene, der havde været gældende siden 1937. I december 1952 og marts 1953 bevilgedes yderligere visse mindre, særlige ydelser til alders- og invaliderentemodtagere.

Ved lov af 25. maj 1951 blev reglerne for de statsanerkendte sygekassers medicinydelser omlagt, så at tilskuddet til ikke egentlig påkrævet medicin blev nedsat, mens på den anden side samtlige kasser forpligtedes til at yde $\frac{3}{4}$ tilskud til påkrævet medicin. Loven, der blev til på foranledning af De samvirkende Sygekasser, antoges at reducere kassernes medicinudgifter meget betydeligt. Når den vedtoges enstemmigt, skyldtes det, at medicinudgifterne fra 1941 til 1949 var steget fra 8 til 16 mill. kr., hvoraf langt den største del gik til ikke egentlig påkrævet medicin.

I Poul Sørensens ministertid øgedes 14. marts 1951 statstilskuddet til børneforsorgsinstitutioner, hvilket Venstre oprindeligt var imod ud fra den betragtning, at der var flere børneforsorgsklienter i byerne end på landet.

30. april 1951 forhøjedes normalbidragene for børn af enlige eller fraskilte mødre, hvilket med den sædvanlige inddrivelsesprocent ville koste stat og kommune 5,3 mill. kr. Endelig stadfæstedes 14. juni 1951 en lov om forbedret støtte til boliger for aldersrentenydere. Det følgende år revideredes 7. juni loven om husmoderafløsning, hvorved kommunerne stilledes friere, men dog fik 50% af lønudgifterne refunderet af staten og 40% af resten fra den fælleskommunale udligningsfond. 31. marts 1953 stadfæstedes følgende love inden for den sociale sektor: en lov, der satte statens tilskud til sygekasserne op fra 2 til 5 kr. pr. ubemidlet nydende medlem og øgede begravelseshjælpen, en særlig lov om hjælp til ofrene for polioepidemien i 1952, en ny lov om ferie med løn, der udvidede arbejdstagernes rettigheder bl.a. ved at øge feriens længde fra to til tre uger, og endelig en lov om erhvervsvejledning ved den offentlige arbejdsanvisning til en pris af ca. 1 mill. kr. om året.

Dette katalog over love vedtaget med meget store flertal giver et indtryk af, at udbygningen af velfærdsstaten fortsatte. Socialdemokratiet markerede undertiden i debatten en vis utålmodighed og stillede større krav, men alvorlig utilfredshed var der ikke tale om. Poul Sørensens havde utvivlsomt hjertet med i denne lovgivning; men han havde også hensyn at tage til de vælgere, der også fandtes dengang, og hvis sympati for social velfærd var begrænset. Det spillede formentlig en rolle for Poul Sørensens holdning til loven om ungdomsarbejdsløshed, der kom til behandling i februar 1951. Oprindeligt ville han helt nedlægge de arbejdstekniske skoler, og han havde det kort på hånden, at ungdomsarbejdsløsheden nu var ringe. Han kom her i et stærkt modsætningsforhold til Socialdemokratiet, og efter et langvarigt udvalgsarbejde accepterede han et kompromis tiltrådt af de fire gamle partier.

Det gik ud på kun at lukke to skoler og reducere personalet.

En anden sag, hvor der også uden skade kunne markeres et borgerligt standpunkt, som adskilte sig fra Socialdemokratiet, gjaldt børnebespisningen. Denne gaves ved Poul Sørensens udnævnelse hele året og uden transgbetingelser, hvilket kostede staten 4 mill. kr. om året og kommunerne godt 11 mill. kr. Det relativt lave beløb skyldtes, at kun 52 kommuner – hvoriblandt ganske vist hovedstaden – havde etableret skolebespisning. Noget virkelig stort problem var der altså ikke tale om, men det var symbolsk, og Poul Sørensens ønskede loven ændret til kun at dække månederne november-marts, ligesom den alene skulle omfatte børn i de fem første skoleklasser. Kommunerne skulle tillige selv kunne bestemme, om de i stedet for mad ønskede at give børnene mælk og vitaminpiller. Hermed ville stat og kommune spare i alt ca. 5 mill. kr. Da ernæringssituationen var forbedret, havde Poul Sørensen ligesom i tilfældet med den faldende ungdomsarbejdsløshed gode kort på hånden. Ind i debatten gik også spørgsmålet om, hvem der burde have ansvaret for børnenes ernæring: hjemmene eller det offentlige. Resultatet blev i juni 1951 et typisk Christiansborg-kompromis, fremstillet i den radikale smedie, hvorefter bespisningen skulle ydes også i april måned samt til børn i 6. klasse, ligesom børn i 7. klasse kunne få 1/4 l mælk om dagen. Poul Sørensen kæmpede imod til det sidste, og loven vedtoges uden regeringspartierne stemmer, en sjælden foreteelse. Der var dog intet ønske om at gøre sagen til et kabinetspørgsmål. Loven fik gyldighed til 1953, og den blev da med V's, K's og R's stemmer forlænget endnu ét år.

Bortset fra de to nævnte områder skete den sociale lovgivning altså i magsvejr. Socialdemokratiet var i venteposition og ønskede derfor ikke at rejse nogen storm. Poul Sørensens

lovgivning og administration gav heller ingen anledning dertil.

*

Justitsminister Helga Pedersen betingede sig ved sin tiltræden, at der ikke blev eksekveret flere dødsdomme over landssvigere, samt at lovbestemmelser om dødsstraf under krigsforhold blev givet i den militære straffelov og ikke som en del af den almindelige straffelovgivning. Også Erik Eriksen fandt, at retsopgøret nu kunne afdæmpes, og havde ingen betænkeligheder ved at imødekomme ønskerne.

Ministeriet var ikke en måned gammelt, før Helga Pedersen fik sin ilddåb. Aksel Larsen anmeldte en forespørgsel om rigsadvokatens behandling af den meget omtalte sag mod entreprenørfirmaet Wright, Thomsen & Kier. Ideen var at lade ministeriet fremtræde som beskytter af værnemagere og samtidig søge at tilføje den unge, uskyldige dame, der var blevet anbragt på justitsministerposten, et nederlag. Sagen behandledes 24. og 28. november 1950, men den gik helt anderledes, end Aksel Larsen – og hans daværende bagmand, landsretssagfører Carl Madsen – havde forestillet sig. Helga Pedersen gendrev med den største sindsro Aksel Larsens anklagepunkter, hvad han da også bagefter anerkendte, dog ikke offentligt. Justitsministeren havde skaffet sig respekt og havde derefter fred for parlamentariske drillierier.

Helga Pedersens første betydningsfulde lov kom i ministeriets første rigsdagssamling. Den hed „Lov om ændring af reglerne om fortabelse af rettigheder som følge af straf“ og blev vedtaget 18. juni 1951; den havde et decideret socialt sigte – og almenmenneskeligt, ville Helga Pedersen sikkert sige til. Efter de indtil da gældende regler fik en straffet person ofte en tillægsstraf derved, at han var afskåret fra at få næringsbrev eller sønæringsbevis, jagtret, ret til at føre motorkøretøj, til at sidde i en aktieselskabsbestyrelse eller til at få alders-

eller invalidepension – alt sammen fordi en række love stillede særlige vandelskrav. Steincke havde som tidligere omtalt søgt at råde bod herpå, men efter den permanente straffelovkommissions mening ikke i tilstrækkeligt omfang. Nu fulgte justitsministeren kommissionens udkast, hvorefter strafbart forhold ikke automatisk udløste tab af borgerlige rettigheder, men alene medførte udelukkelse fra stillinger, hvortil krævedes særlig autorisation, hvis der var nærliggende fare for misbrug.

Loven var genstand for indgående behandling i folketingsudvalget, og da den ændrede love, udstedt af en række andre ministerier, måtte der forhandles med disse, navnlig handelsministeriet, der især var betænkeligt ved ændringerne i reglerne om fortabelse af næringsrettigheder. Men rigsdagen tog altså i principerne loven, som Helga Pedersen havde fremsat den, og selv Aksel Larsen måtte på DKP's vegne konstatere, at loven betegnede et meget stort fremskridt. Denne har da også siden været anset som et væsentligt fundament for det moderne resocialiseringsarbejde.

En anden i sine praktiske konsekvenser indtil nu mindre betydningsfuld lov var den såkaldte femtekolonne-lov af 7. juni 1952. Den kaldte til gengæld på mange lidenskaber, og forhandlingerne i rigsdagen var besværlige og langvarige. Besættelsen havde vist, at straffelovens bestemmelser var utilstrækkelige, når det drejede sig om forbrydelser mod statens selvstændighed og sikkerhed samt mod statsforfatningen og de øverste statsmyndigheder, især under en besættelse. Nu ønskede man ved lovgivning på forhånd at sikre sig mod igen at skulle vedtage straffelove med tilbagevirkende kraft. Allerede i 1948 havde et juristudvalg udarbejdet en betænkning, og både Busch-Jensen og Steincke havde forhandlet med folketinget med denne betænk-

ning som grundlag, for Steinckes vedkommende efter i maj 1950 at have fremsat et forslag om ændringer i straffeloven. Nu – i oktober 1951 – fremsatte Helga Pedersen Steinckes forslag med visse ændringer og navnlig således, at dødsstraffen blev overført til den militære straffelovgivning. Forenklet sagt optog forslaget efterkrigstidens straffelovstillægs bestemmelser med den deraf flydende mulighed for strengere straffe.

Lovforslaget blev mødt med tilslutning fra V, K, S og RF, mens Aksel Larsen på DKP's vegne gik imod med den begrundelse, at det var „et led i det militære beredskab, hvorigenem Danmark er blevet en filial af Amerikas Forenede Staters magtapparat“. Det radikale Venstre gik midt over, idet et flertal kunne gå ind for loven, mens et mindretal på fem – blandt dem de senere ministre A. C. Normann og Karl Skytte – fandt, at loven i givet fald kunne blive vendt imod dem, den skulle beskytte.

Hvad dødsstraffen angik, blev der givet en selvstændig lov, hvad Helga Pedersen foretrak for at holde dødsstraffen ude fra den almindelige borgerlige straffelov. Flere medlemmer af rigsdagen ønskede en aldersgrænse for dødsstraf sat ved 18 år, da mange grove forbrydelser under besættelsen var begået af unge under 21 år, men Helga Pedersen, der personligt var imod dødsstraf af principielle grunde, stod fast på de 21 år og førte det igennem. For dødsstraffen stemte stort set V, K og S, mens R, DKP og Retsforbundet var imod. Der var dog mange dissenterne. Af socialdemokraterne kunne Bodil Koch og Edel Saunte ikke gå ind for forslaget. Det samme gjaldt fra Venstre bl.a. Elgaard og Hauch, mens senere minister Viggo Starcke fra Retsforbundet var blandt de tre retsstatsmænd, der stemte for.

Mindre kontroversiel, men til gengæld hidtil af større praktisk betydning var loven af 7. juni 1952 om udlændinges adgang til landet,

populært kaldet fremmedloven. Den gældende fremmedlov var fra 1875 med forskellige senere påførte broderier. Den nye lov kodificerede og moderniserede bestemmelserne vedrørende udlændinges adgang til og retsforhold i riget. En nydannelse var den principielt vigtigste bestemmelse om, at udlændinge, der, som det hed, „af politiet hensættes til bevogtning“, indtil deres eventuelle udvisning var besluttet, fik mulighed for at indbringe spørgsmålet for domstolene. Loven gav regler for politiske og ikke-politiske flygtninge, for arbejdstilladelser og for udvisning, der som hovedregel ikke kunne besluttes af politiet, men krævede forelæggelse for justitsministeren.

Pasloven, der hidtil havde været en del af fremmedloven, fandt justitsministeren det hensigtsmæssigt at udsondre i en særskilt lov. Den gav regler for pasudstedelse til danske. Det eneste punkt i denne lov, der gav anledning til debat, var spørgsmålet om de såkaldte hotelsedler. Helga Pedersen havde ønsket hotellerenes pligt til over for politiet at anmelde overnattende gæsters navne opretholdt, men folketinget ønskede at nøjes med en autoriseret protokol, og derved blev det.

I 1952 viste justitsministeren sin forståelse for landbruget ved at gennemføre lempelser i færdselslovens bestemmelser om benyttelse af traktorer, den såkaldte traktorlov, bl.a. ved at fritage påhængsvogne for kravet om godkendelse og vægtafgift og nedsætte aldersgrænsen for at opnå traktorførerbevis fra 18 til 16 år. Det var en vanskelig sag, fordi den berørte vognmandserhvervet. Samme år vedtoges en ny lov om hittegods, der moderniserede reglerne på området.

I 1952 fik Helga Pedersen rigsdagens samtykke til at forøge antallet af landsdommere med tre i hver af de to landsretter. Mere betydningsfuld var dog det følgende år loven, hvorved antallet af højesteretsdommere blev øget fra 13 til 15, samtidig med at det bestem-

tes, at mindsteantallet af dommere, der skal medvirke i hver sag, nedsattes fra 9 til 5. Dette betød, at højesteret herefter kunne arbejde i to afdelinger. Begrundelsen var det stærkt øgede antal sager, der blev indbragt for retten i forbindelse med retsopgørets straffesager og de mange borgerlige sager, der fulgte i dets kølvand.

I marts 1953 vedtog rigsdagen en ny livssektionslov til afløsning af den gamle, der var fra 1891. Den nye fulgte i flere henseender dyrebesskyttelsesforeningernes ønske uden dog at lægge urimelige hindringer i vejen for den sygdomsforebyggende og -bekæmpende forskning. Fra det kuriøse justitsministerielle overdrev var lov af 3. december 1952 om ophævelse af forordning af 6. oktober 1753 angående forbud mod hasardspil. Ganske pietetsløst afskaffede Helga Pedersen altså denne 199 år gamle forordning, der gav de politifolk, som greb ind over for ulovligt hasardspil, krav på de penge, der ved politiets tilstedekomst fandtes på bordet; med den pikante undtagelse, at den eventuelle angiver – uanset om han selv havde deltaget i spillet – havde krav på halvdelen af puljen samt en tredjedel af de bøder, der blev idømt. Det var virkelig en forordning, som kunne sætte fantasien i sving – især hvad angik angiverens rolle. Helga Pedersen kaldte den anstødelig og politiets særlige tilskyndelse til at skride ind over for en enkelt gruppe af forseelser for uheldig. Ingen på rigsdagen, af hvis medlemmer adskillige kendte kortkunstens irgange, om end kun i form af 2-øres whist, ønskede denne forordning bevaret, og Helga Pedersen fik dens ophævelse enstemmigt igennem.

Blandt justitsministerens love skal sluttelig nævnes ændringerne i færdselsloven af 31. marts 1953. Også denne var som loven om dødsstraf egnet til at sætte gemytterne i kog. Her var et emne, om hvilket enhver kunne have en mening. Efter megen debat fik mini-

steren dog vedtaget en indskærpelse af sidevejstrafikkens vigepligt, bl.a. ved indførelse af begrebet „fuldt stop“, hvor særlige tavler angav det. Tillige blev der indført fri hastighed for personbiler, når omstændighederne tillod det. Den sidste bestemmelse skyldtes ikke ministerens ønske om hver weekend at lade ministerbilen race ad hovedvej 1 til Hulby Møllegård, men den kendsgerning, at politiet længe systematisk havde lukket øjnene for hastighedsoverskridelser og mere set på kørselens karakter. Retstilstanden tilpassedes altså med Storm P.s udtryk de faktiske forhold i jernindustrien, hvilket langt fra er enestående. For resten var trafikken dengang så relativt beskeden, at fri hastighed ikke voldte de samme problemer som 20 år senere.

En justitsministers virke var i disse år formentlig mindre partipolitisk end så mange andre ministres, således at forstå, at f.eks. en finansministers eller en socialministers dispositioner snarere delte parlamentet efter partimæssige anskuelser, men politisk var dog justitsministerens virke, også på det omfattende administrative plan. Det var således på Helga Pedersens ansvar, at adskillige benådninger og løsladelser af landssvigere og tyske repræsentanter for besættelsesmagten fandt sted.

Blandt disse sager fik Helga Pedersen mest utak for frigivelsen af dr. Werner Best, der efter benådning blev løsladt fra fængslet i Horsens og udbragt af riget af politiet 29. august 1951. Det er forståeligt, at løsladelsen netop på denne nationale mindededag måtte ophidse store dele af befolkningen, og ansvaret var justitsministerens. Sandheden var, at selve beslutningen om benådningen efter samråd med statsministeren var truffet og havde været forelagt i ministermøde adskillige dage forinden. Man vidste selvfølgelig, at den praktiske gennemførelse af løsladelsen ville frembyde vanskeligheder, og den var derfor for-

beredt i enkeltheder. Med tilbageholdt åndedræt havde ministrene afventet offentlighedens reaktion. Da den ganske udeblev, konstaterede justitsministeren 27. august, at man i justitsministeriet havde begået en fejl, mens man forberedte løsladelsen. På dette tidspunkt kunne løsladelsens gennemførelse imidlertid ikke ændres. Ministeren håbede dog, at udbringelsen kunne ske diskret 28. august om eftermiddagen, men måtte selvfølgelig se i øjnene, at meddelelse herom ville blive offentliggjort 29. august, og dette skete da også, ledsaget af mange beske kommentarer.

Endnu en administrativ nyskabelse bør nævnes på dette sted. Mens kvinder, der, for at bruge Frederik VI's terminologi, gjorde sig fortjent til et udvortes tegn på anerkendt borgervær, måtte lade sig nøje med medaljer, kunne mændene pryde sig med kors og bånd og stjerner. I oktober 1951 åbnedes stjernehimlen imidlertid også for kvinder, og justitsministeren, der var med til at rejse dette ligestillingskrav, blev selv Danmarks første kvindelige Kommandør af Dannebrog.

Kanhænde en og anden garvet rigsdagsrotte, travende i folketingssalens sidegang med en udbrændt cigar i mundvigen, i 1950 har spurgt sig selv, hvad Erik Eriksen dog ville med denne blonde dannekvinde, der vel nok var bondefødt, men dog embedsopdraget. Cigaren blev hastigt lagt. Justitsminister Helga Pedersen tog meget hurtigt bestik af det politiske firmament, som hun for resten med sin egen lille kikkert havde iagttaget i de mange år som ministersekretær. Dertil kunne hun sine sager, som hun anskuede ud fra domstolsjuristens synsvinkel, hvilket – uden at klandre politijurister – måske heller ikke er den værste. I al fald kan hendes ministertid ikke kaldes reaktionær, men præget af sund fornuft og praktisk sans.

*

Om undervisningsminister Flemming Hvid-

berg skrev hans partifælle Poul Møller i 1961, at han ikke led „af tidens ulæglige sygdom „reformitis“, derfor så han det ikke som sin opgave at lave om på alt, som bestod“. Det gjaldt ikke mindst folkeskolens område. Efter hans mening trængte folkeskolen fremfor alt til ro om sit arbejde. Hvidberg vandt derved straks det store flertal af lærerne for sig. 24. oktober 1950 havde bl.a. Erik Eriksen, Thor-kil Kristensen og Jens Sønderup anmeldt en forespørgsel til undervisningsminister Bomholt, af hvem man ønskede at vide, med hvilken begrundelse han agtede „uden forudgående drøftelse med lærerne at ændre skolens disciplinære regler“. De sidste ord gjaldt den bebudede afskaffelse af legemlig revselse. Seks dage efter var Hvidberg minister, og han henlagde ganske roligt Bomholts cirkulæredokument. Hvidbergs taler om skolestruktur var også efter lærerorganisationernes hoved. Han gik nemlig varmt ind for bevarelsen af den delte skole. Han karakteriserede det som kraftspild at lade alle børn være sammen, til de var 14 år, og han udtalte med for ham karakteristiske vendinger: „Der trænges til fred og arbejdsro, skolens ærlige, redelige, glade hverdag må værnes“. Han udtalte sig derfor mod „nye konstruktioner“, men for at forbedre den i 1937 indførte eksamensfri mellem-skole.

Der skete dog ikke meget, hvad lærerorganisationerne ikke var tilfredse med. De havde på baggrund af ministerens udtalelser ventet mere end det mellemkoleudvalg, der blev nedsat i januar 1952 med et meget begrænset kommissorium, og som aldrig nåede at øve nogen indflydelse. En anden skoleform, som Hvidberg havde udtalt sin sympati for og vilje til at hjælpe, var landsbyskolen. Den ville han forbedre ved at øge mulighederne for, at dens elever kunne komme på præliminær- eller realkursus. Noget udvalg nåede han dog aldrig at få nedsat herom.

Bag denne nølen lå næppe alene svaghed,

men formentlig den kendsgerning, at Venstre ikke delte Hvidbergs skolesyn. Meget vide kredse i Venstre sympatiserede med enhedsskolen, og dette forhold måtte naturligvis lægge en dæmper på Hvidberg, thi denne uskyldige mand havde slet ikke sans for at drive et taktisk spil igennem, hvor han ikke blot skulle udmanøvrere oppositionen, men også regeringspartnern. Det var vel også et spil, der var tabt på forhånd.

Helt uden konkrete resultater på skoleområdet var Flemming Hvidberg dog ikke. Ved lov af 7. juni 1952 gaves der således mulighed for at begynde en forsøgsvirksomhed i den ellers ret så stramt regulerede gymnasieskole, som stadig styredes efter J. C. Christensens lov fra 1903. I Hvidbergs tid blev Vestjysk Gymnasium i Tarm overtaget af staten, ligesom der skete visse lempelser i 1946-loven om de tyske skoler i Sønderjylland, så at de nu stilledes lige med de almindelige danske eksamensfri privatskoler.

Hvidbergs blivende indsats som undervisningsminister kom til at ligge på det kunstneriske og videnskabelige område. Hvad det første angår, fik han ikke uden besvær halet statens overtagelse af Ordrupgaard-samlingen igennem ved lov af 19. marts 1952. Denne samling var med bygninger testamenteret staten af etatsråd Wilhelm Hansens enke, og den bestod af en udsøgt række billeder af Delacroix, Daumier, Courbet, Manet, Cézanne, Gauguin og flere andre franske malere fra samme tid.

Af stor betydning blev loven af 7. juni 1952 om Statens almindelige Videnskabsfond. Gennem længere tid forinden havde der i videnskabelige kredse været ængstelse for, at vi ville sakke agterud i forskningsmæssig henseende. Anført af rektor magnificus gik professorer og studenter i skøn samdrægtighed – det var den gang – 2. februar 1951 i procession til rigsdagen med bøn om penge til at forbedre mulig-

hederne for videnskabelig forskning, og Videnskaberne Selskab sluttede sig hertil ved dets præsident, Niels Bohr. Loven medførte, at der blev stillet to mill. kr. til rådighed om året til at fremhjelpe dansk videnskabelig forskning navnlig på grundvidenskabernes område. Statens almindelige Videnskabsfond, der i dag lever videre i form af de forskellige forskningsråd, har haft overordentlig stor betydning for en række forskningsmæssige aktiviteter.

I denne sammenhæng skal det også nævnes, at Flemming Hvidberg gennemførte det af den tidligere regering initierede forslag om at oprette en særlig studiefond af dele af tips-tjenestens årlige overskud. Den blev stadfæstet 7. juni 1952 og fik navnet Ungdommens Uddannelsesfond. Foreløbig stilledes 1,5 mill. kr. årligt til rådighed til ubemidlede, dygtige unge, der søgte uddannelse ved læreanstalter og fagskoler. Også denne lov blev af stor praktisk betydning.

Som andre ministre før og siden kom også Flemming Hvidberg til at lide under en affære. Den gjaldt Det kgl. Teaters betydelige balletmester, Harald Lander, der under dramatiske omstændigheder 13. august 1951 blev sigtet for at have holdt hånden over en dansende „voldtægtsforbryder“, der i øvrigt ved samme lejlighed blev anholdt, men løsladt få timer efter, fordi hans forseelse kun kunne betegnes som fyrige grovheder. Meget skidt hvirvledes op, og anklager for forbrydelser mod kønssædeligheden rejstes nu også mod Harald Lander. En tjenstlig undersøgelse ved landsdommer, senere højesteretspræsident Jørgen Trolle konkluderede 3. december 1951, at Lander i et par forhold havde handlet uheldigt og ukorrekt. Teaterchefen havde utvivlsomt tabt hovedet, og Hvidberg, der var moralsk forarget over, at balletens omgangsform i al fald i politiets rapportprog var anderledes end det teologiske fakultets, gennemskuede ikke, at det hele dybest set var en teaterkabale,

overvejende udsprunget af forskelligt kunstnerisk syn og af visses uvilje mod Harald Landers strenge kunstneriske krav. For ham betød det, at han, der straks selv havde søgt sin afsked, nu blev afskediget med pension, hvorefter han drog til Paris. Her fejrede han store kunstneriske triumfer, og få år efter rehabiliteredes han fuldstændigt i Danmark.

For Hvidberg betød sagen samvittigheds-kvaler, men også popularitet i borgerlige kredse. Da Det konservative Folkeparti sluttede sit landsrådsmøde 21. oktober 1951 – altså midt i det hele – blev Flemming Hvidberg stærkt hyldet. Poul Sørensen udtalte, at undervisningsministeren var personifikationen af den idé, der kunne tage kampen op mod socialismen, den idé, han ville kalde den åndelige konservatisme.

*

Samtidig med at Harald Lander rejste sin vej, gjorde den socialdemokratiske presse et stort nummer ud af, at kirkeminister Carl Hermansen i 1945 under et besøg i sit gamle pastorat Værum-Ørum i sognepræstens fravær havde skaffet sig adgang til kirkebogen og i denne ændret stavemåden i et af sine børns navne. Det var ikke nogen betænksom handling, alene af den grund, at den kunne krænke Carl Hermansens efterfølger, som nu havde ansvaret for kirkebøgerne. Navnlig var dog sagen, hvis substans var af mikroskopisk materielt indhold, farlig ved den risiko for politisk udnyttelse, den rummede på længere sigt. Mange politikere, også ministre, har tid efter anden måttet angre fortids uoverlagte handlinger, der, selv om de var fra småtingsafdelingen, senere ramte dem med en styrke, som ikke stod i forhold til brøden. For Carl Hermansen fik hans korrekturrettelser i Værum-Ørum kirkebog ikke alvorlige følger, men de var generende og gik ham på.

Selv mener Carl Hermansen, at hans væ-

sentligste indsats i hans anden periode som kirkeminister var færdiggørelsen af den nye salmebog, som han navngav „Den Danske Salmebog“ med tilbageblik på vor første salmebog og analogt med den svenske og den norske salmebog. Det var et arbejde, han lagde megen vægt på, og som han også prægede. 25. februar 1953 autoriserede kongen den nye salmebog.

Som eksempel på de mere kuriøse sager, en minister kan komme ud for, skal nævnes Skt. Johannes Kirkes tårn i Herning. Der var ikke penge til tårn på denne nye kirke, men kommunen ville betale det, hvis det samtidig kunne indrettes til vandtårn. Denne snusfornuftige vestjyske blanding af ånd og materie ophidsede såvel Nationalmuseet som kirkeministeriets departementschef, der med henvisning til kirkevielsesritualets ord om, at dette hus skal helliges og afsøndres fra al verdslig handel, energisk bekæmpede kirkevandtårnet. Man forstår meget vel, at den gode kirkejurist havde ondt ved at acceptere sin ministers argumenter, der gik ud på, at vand dog var dåbens element, men også, at samme minister skar igennem og gav de gudfrygtige, men pengekræve jyder et vandholdigt kirketårn.

31. marts 1953 stadfæstede kongen en lov, der gav øgede muligheder for ansættelse i Danmark af præster, der havde tjent på Grønland og Færøerne eller i udlandet. Kirkeminister Frede Nielsen havde i 1948 som nævnt forgæves søgt at lette disses tilbagevenden til Danmark ved at reservere hvert tiende præstekald til dem. Nu gik Carl Hermansen en mellemvej ved at forbeholde eksilpræsterne embedet som andenpræst ved kirker, der havde tre præster – i alt 52 embeder. Det var en praktisk, om end ikke helt tilfredsstillende løsning på et vanskeligt problem.

*

Udenrigsminister Ole Bjørn Kraft var – tæt

fulgt af forsvarsministeren – formentlig den af ministrene, som mest fik en oppositions nådesløshed at føle. Ikke blot DKP, men også Det radikale Venstre, og det var mere alvorligt, havde udset sig udenrigsministeren som syndeboek. Han frembød et godt mål. Hvad havde han ikke sagt i 1920'erne og 1930'erne, som i den rette tolkning kunne lade ane en fundamental usikkerhed i det demokratiske, og hvad kunne man ikke forvente af en så patriotisk-patetisk retoriker? For den, der tog angrebene efter deres fulde pålydende værdi, måtte Danmark befrygtes at gå mod afgrunden ledet af sin udenrigsminister.

Dog, en lokal fægtning endsigte nogen atom-bombe udløste Ole Bjørn Kraft ikke. Sandheden er derimod, at han på trods af forhånds-skepsis, vistnok også blandt udenrigstjenestens folk, og på trods af uafladelige angreb fra NATO-modstandere i virkeligheden ved sin flid og energi klarede sig igennem.

Ligesom Ole Bjørn Kraft i 1945 havde følt det som en stor lykke at blive forsvarsminister netop under befrielsessommerens omstændigheder, således fyldte det ham med dyb tilfredshed nu at være udenrigsminister på et tidspunkt, hvor vi med en overvældende folkelig støtte var gået ind i en amerikansk-vesteuropæisk alliance vendt mod kommunismen. Her var et grundlag og en filosofi, Ole Bjørn Kraft helhjertet kunne gå ind for.

Korea-krigen, der var brudt ud få måneder, før ministeriet Erik Eriksen tiltrådte, medførte, at Atlantpagten begyndte at udvikle sig til et egentligt militært samarbejde.

For Danmark og dets udenrigsminister betød det i første omgang undertegnelsen af en overenskomst mellem Danmark og USA om forsvaret af Grønland. Denne fandt sted 27. april 1951, og den ratificeredes ved rigsdagsbeslutning 8. juni 1951. For stemte V, K og S, imod DKP, mens R og RF undlod at stemme. Det var under behandlingen af denne sag, at

Aksel Larsen stillede forslag om en motiveret dagsorden af følgende indhold: „Idet folketinget udtaler, at den nuværende udenrigsminister er en farlig mand for Danmark, går tinget over til næste sag på dagsordenen“. Den blev dog forkastet med alle stemmer mod DKP's.

For den danske regering – og også for Socialdemokratiet – var det magtpåliggende, at den stadig gældende Grønlandstraktat fra 1941 kom ind under den nordatlantiske traktats bestemmelser, idet man foretrak en multilateral ramme fremfor en rent bilateral aftale. Overenskomsten gav USA mulighed for at deltage i forsvaret af Grønland bl.a. ved anlæg af baser, til hvilke danske myndigheder dog skulle have uindskrænket adgang. Den amerikanske marinestation Grønødal overgik til dansk drift. Kauffmanns traktat var ophævet med den nye overenskomst, der skulle forblive i kraft i samme tidsrum som den nordatlantiske traktat.

Korea-krigen medførte en kraftig oprustning, og USA gik ind på at støtte Vesteuropas forsvar, men på to betingelser, nemlig at de forskellige landes forsvar samordnedes ved etableringen af en integreret kommando, og at Vesttyskland deltog i forsvarssamarbejdet. Det sidste spørgsmål blev først et alvorligt problem i 1954 og skal derfor lades uomtalt her. Mens forsvarsminister Harald Petersen måtte tage angrebene på enhedskommandoen, kom udenrigsministeren – og i nogen måde også finansminister Thorkil Kristensen – i ilden, hvad angik Grækenlands og Tyrkiets tilslutning til Atlantpagten, hvilket bl.a. var ønsket for at mobilisere så mange lande som muligt i inddæmningen af Sovjetunionen. Der var i Danmark ingen særlig sympati for disse to lande. Dels kunne der sættes spørgsmålstegn ved, hvor demokratisk deres styreform var, dels følte mange formentlig – uden dog at sige det – at de to lande var

andenklasses stater. Hertil kom, at nogle mente, at der var udenrigspolitisk og forsvarsmæssig risiko forbundet med Atlantpagtens udvidelse, bl.a. fordi Mellemostens problemer derved rykkede nærmere.

Der var kort sagt tale om en varm kartoffel, og regeringen havde ingen større lyst til at pådrage sig Atlantpagt-oppositionens vrede og måske svække befolkningens tilslutning til den førte udenrigspolitik. Sagen skulle debatteres på Atlantpagtens ministerrådsmøde i Ottawa i september 1951 og blev forinden drøftet med det udenrigspolitiske nævn. Kraft gik på mødet imod Grækenlands og Tyrkiets optagelse, idet han i stedet forestillede sig en Middelhavspagt til sikring af de to lande. Norge havde ifølge Kraft ladet forstå, at denne linje ville også det anlægge på mødet i Ottawa. Det formodedes, at tillige Canada, Holland og Portugal delte betænkelighederne. På rejsen til Canada var Ole Bjørn Kraft som til andre vigtige NATO-møder ledsaget af Thorkil Kristensen, som både havde viden om og holdning til disse års udenrigspolitiske problemer. Det antoges almindeligt, at han tillige skulle repræsentere det gustne overlæg. I Ottawa kritiserede Kraft den håndfaste måde, USA havde præsenteret sit ønske på, og selv om udenrigsminister Dean Acheson høfligt erklærede, at Amerika ikke ville presse nogen, var det dog hurtigt klart, at Danmark stod alene med sin modstand. Kraft og Thorkil Kristensen kunne da have gjort brug af den vetoet, som pagten gav os, men afstod herfra og bad i stedet det udenrigspolitiske nævn om at omgøre sin beslutning.

Det skete også 19. september 1951 under helhjertet tilslutning fra nævnets formand, Hans Hedtoft. Veto-våbenet var simpelt hen for stærkt til, at vi ene af alle turde bruge det. Det blev dog understreget, at rigsdagen skulle give sit samtykke til pagtudvidelsen. I nævnet gik R og RF imod, og dette gentog sig også, da

godkendelsen blev behandlet 17. og 18. oktober 1951 i folketinget, hvor DKP sluttede sig til modstanden. Retsforbundet krævede folkeafstemning, hvad R og DKP støttede, men de tre Atlantpagtpartier var imod. Sluttelig blev pagtudvidelsen da godkendt med 103 stemmer mod 22.

Det var ingen nem sag for Ole Bjørn Kraft, thi alle de argumenter, han selv blot en måneds tid forinden havde anført mod Grækenlands og Tyrkiets optagelse i pagten, blev nu vendt mod ham. Spørgsmålet er så, om regeringen burde have forudset, at Danmark kom til at stå alene. I maj 1951 havde USA bragt sagen op i Atlantpagtens stedfortræderråd, og allerede ved denne lejlighed begyndte ifølge Ole Bjørn Krafts egen redegørelse i folketinget 16. oktober 1951 de nævnte mindre stater at se mere velvilligt på tanken om Grækenlands og Tyrkiets optagelse i NATO. Det var da til at forudse, at de til sidst ville gå med, og Ole Bjørn Kraft forudså det også, siger han. Ud fra en indenrigspolitisk vurdering var det vel opportunt ikke at kapitulere straks, men at lade den danske opinion se, at der reelt ingen muligheder var. Det havde dog utvivlsomt været klogere straks at søge at overbevise befolkningen om, at skridtet var uundgåeligt, fremfor at fremkalde en forvirret situation, der svækkede udenrigsministerens troværdighed.

Med rigsdagens beslutning var der ikke skaffet ro. Med sans for, hvad der lød som honningtale i visse radikale og pacifistiske øren, anmeldte Aksel Larsen med flere kommunister 23. november 1951 en forespørgsel om, hvilke oplysninger regeringen kunne give om forhandlingerne på FN's generalforsamling om international afspænding, sikring af freden og international afrustning samt om Danmarks deltagelse i disse forhandlinger. For ikke at føre en udenrigspolitisk debat på DKP's foranledning an-

meldte de fem andre partier en anden og helt generelt formuleret forespørgsel om den seneste tids internationale forhandlinger og vor udenrigspolitiske stilling. De to forespørgsler kom til forhandling og forløb i princippet ganske som så mange tilsvarende debatter i disse år. Man bevidnede fra Atlantpagtpartiernes side FN sin respekt, men slog dog fast, at alene NATO kunne sikre os. De radikale understregede derimod FN's betydning og vendte sig mod NATO-politikken, hvad selvfølgelig ikke mindst DKP også gjorde. Analyserer man disse års sikkerhedspolitiske diskussioner i folketinget, var det rundt regnet det samme dusin argumenter, som fra gang til gang fremførtes, og intet af dem overbeviste andre end dem, der i forvejen var overbevist. Partierne havde lagt sig fast, og først efter 1957 kom det til en vis optøning af fronterne.

I det konkrete tilfælde indgik spørgsmålet om tjenestetidens forlængelse i debatten, idet NATO havde henstillet til os at opstille en dækningsstyrke på en division, d.v.s. 18.000 mand + befalingsmænd, og denne henstilling kunne vi kun efterkomme ved at forlænge tjenestetiden fra 12 til 18 måneder, hvilket ville koste 70-80 mill. kr. om året i driftsudgifter foruden engangsudgifter til kasernebyggeri m.v. på ca. 200 mill. kr. Herved ville det samlede budget stige fra ca. 2.220 mill. kr. til ca. 2.650 mill. kr., men dog ikke til 3.100 mill. kr. som ønsket af NATO. I denne del af debatten var regeringen repræsenteret af finansminister Thorkil Kristensen, som havde deltaget i forhandlingerne i NATO herom. Det var også ham, der på et spørgsmål fra Aksel Larsen svarede, at der ikke forelå noget spørgsmål om stationering af fremmede tropper i Danmark.

S, V og K accepterede regeringens redegørelse og tilsluttede sig tjenestetidsforøgelsen, R, RF og DKP gik imod. De radikale påpe-

gede særligt, at de stigende råstofpriser og de øgede forsvarsudgifter ville medføre en væsentlig forringelse af befolkningens levestandard. Ordet „væsentlig“ er svært at definere; naturligvis kunne man have fået andre nyttige ting for de penge, der medgik til forsvaret; men det må nok konstateres, at frygten var ubegrundet. Befolkningens levestandard voksede de kommende år.

Stationeringsspørgsmålet blev imidlertid hurtigt aktuelt. Allerede i november 1951 havde NATO's militærkomité foreslået, at der stationeredes 150-200 amerikanske jagere og lette bombemaskiner i Danmark, og på NATO's rådsmøde i februar 1952 vedtoges det at udbygge Tirstrup og Vandel flyvepladser med henblik på i fredstid permanent at kunne huse amerikanske fly. Ole Bjørn Kraft og Thorkil Kristensen accepterede på mødet udbygningen af de to flyvepladser, men præciserede, at dette ikke indebar en forhåndsgodkendelse af stationeringen. Kraft og Thorkil Kristensen ventilerede i taler 16. og 17. maj 1952 muligheden af flystationering som et naturligt led i NATO-forsvaret, og forsvarsminister Harald Petersen fulgte udspillet op 2. juli 1952. Vigtigt var det, at også H. C. Hansen sluttede sig hertil i en tale 29. juni 1952. De afgørende grunde til at acceptere en stationering var dels opfattelsen af, at den ville muliggøre et effektivt forsvar af landet, dels at den ville være et bevis på USA's vilje til at hjælpe os.

Det så altså ud til, at de tre NATO-partier på ny ville stå sammen om udenrigs- og forsvarspolitikken, idet Socialdemokratiet i al fald i princippet havde accepteret stationeringen. Men sagen var ikke afgjort dermed; modstanden blev stor. I den offentlige debat spillede kritikerne på, at der var tale om baser, og det var ikke let for tilhængerne at forklare, at der er forskel på stationering og baser. Ligeledes var det virkningsfuldt at bringe besæt-

telsestiden i erindring. Skulle amerikanere nu afløse tyskere? Forrest i kampen mod stationeringen var DKP, men også Det radikale Venstre førte en energisk agitation, i hvilken de bl.a. hævdede, at en stationering ville være udtryk for en helt ny dansk politik. Også Sovjetunionen protesterede med en note 1. oktober 1952.

Derefter optog andre udenrigspolitiske forhold debatten nogle måneder, men i marts 1953 dukkede stationeringsspørgsmålet op igen. Nu var grundlovsforliget i alt væsentligt trukket igennem, og der skulle være valg. Det var da ubehageligt for Socialdemokratiet at skulle kæmpe mod de radikale i stationeringssagen, ligesom det også var meget generende, at den norske socialdemokratiske regering havde erklæret sig mod stationering i Norge. Statsminister Erik Eriksen havde en veludviklet tæft for sådanne bevæggrunde, og heller ikke han brød sig om for heftig en radikal opposition, så meget mere som han vel erkendte nødvendigheden af NATO-politikken, men ikke havde hjertet så meget med i den som de øvrige ministre - Knud Rée undtaget. I en tale 13. april erklærede Erik Eriksen derfor, at der skulle tungtvejende argumenter til for at modtage stationering af fremmede fly, og han antydede, at en helt anden løsning kunne dukke op.

Uagtet Thorkil Kristensen, som stod i den anden ende af regeringens forsvarsnuance-skala, den følgende dag i radioen søgte at afsvække indtrykket af sin statsministers tale, havde ministeriet dog stillet sig foran Socialdemokratiet, og 15. april 1953 begyndte Hedtoft da også på sit partis vegne at bakke ud for i juni 1953 at gå definitivt imod, hvorefter der intet flertal var for stationering. Socialdemokratiet kunne ikke holde til at være mere forsvarsvenligt end de to store borgerlige partier og var bestandig ængstelig for at blive bragt i denne situation. Eksempelvis dannede

H. C. Hansen sig det indtryk i august 1952 efter en samtale med Erik Eriksen, at denne overvejede militære besparelser, og så kan Socialdemokratiet „sjoske bagefter“, som han mistrøstigt rapporterede til Hedtoft. På den anden side havde Erik Eriksen ved sine forblommede udtalelser 13. april i et vist omfang sikret sig, at uenigheden mellem de tre partier ikke fremtrådte som uoverstigelig. Det skal i øvrigt anføres, at mange danske beslutningstagere nærrede betænkelighed i anledning af den republikanske magtovertagelse i USA i januar 1953. Den nye præsident, general Eisenhower, og især hans udenrigsminister, John Foster Dulles, førte et sprog, som kunne forkrække.

Vi har hermed ført en side af NATO-politikken helt frem til ministeriet Erik Eriksens afgang i september 1953 og har således oversprunget en for Ole Bjørn Kraft ikke uvæsentlig begivenhed. På NATO's rådsmøde i december 1952 tiltrådte han en resolution, hvori rådet udtrykte moralsk tilslutning til Frankrigs kamp i Indokina. Det gjorde han ikke med sin gode vilje, thi selv om han sympatiserede med franskmændene og deres krig, kunne han ikke være blind for, at man hjemme ville være af en anden mening; men han kunne, som forretningsordenen var, ikke nå at spørge det udenrigspolitiske nævn, og at lade Danmark stå alene fandt han ikke tilrådeligt, da NATO ved resolutionen ikke udvidede sine forpligtelser, men kun gav Frankrig et skulderklap. Om han ved et større mål af behændighed kunne have viklet sig ud af den ubehagelige klemhærke, er ikke let at sige; men nu udsatte han sig for stærk kritik, da han kom hjem. Den kom først fra de radikale, og heri var intet nyt eller mærkeligt. Værre, ja direkte politisk belastende var det, at Hans Hedtoft på Socialdemokratiets vegne i det udenrigspolitiske nævn 13. januar 1953 sluttede sig til kritikken. På dette tidspunkt, hvor grundlovssagen var

ved at gå ind i sin afsluttende og afgørende fase, var det ugørligt – i øvrigt også af mange andre grunde – at tage en konflikt. Ole Bjørn Kraft måtte da indtage attituden som den bodfærdige synder, der beklagede det skete og lovede aldrig at gøre det igen. Hvor taktisk betonet Socialdemokratiets kritik var, ses af den situation, som opstod i april 1953. På ny bad Frankrig om støtte, men inden vi meddelte vor stilling i NATO, søgte – og fik – regeringen Socialdemokratiets og Retsforbundets godkendelse af at gå imod en sådan støtte; samtidig blev der givet fuldmagt til at bøje sig, hvis vi stod alene.

Ole Bjørn Krafts væsentligste indsats som udenrigsminister kom til at falde inden for sikkerhedspolitikken, ikke kun fordi han særlig brændte for den – som den for resten bør optage enhver udenrigsminister – men også fordi de os udefra pånødede omstændigheder nu engang tvang ham dertil. Selv om Ole Bjørn Kraft fandt, at vort NATO-medlemskab var en livsbetingelse, gik han dog helhjertet ind for FN, hvilket fremgår af den tale, han holdt, da han i december 1952 forelagde forslag til rigsdagsbeslutning om Danmarks ratifikation af menneskerettighedskonventionen. Og som et yderligere led i det europæiske samarbejde var det ham, der i marts 1951 førte ratifikationen af overenskomsten vedrørende en europæisk betalingsunion igennem. Medens menneskerettighedskonventionen var en vigtig moralsk og juridisk landvinding, fik betalingsunionen stor praktisk betydning med hensyn til at lette pengeoverførsler mellem medlemslandene.

Fra Ole Bjørn Krafts udenrigsministertid er tilbage kun at omtale, at han med tilslutning af alle partier – undtagen DKP – fik oprettet Nordisk Råd ved lov af 7. juni 1952. Et nordisk samarbejde havde i årtier fundet sted mellem de øverste statslige myndigheder og ligeledes parlamentarisk fra 1907, hvor det

nordiske interparlamentariske forbund blev stiftet. Samarbejdet var ikke institutionaliseret, men foregik fra sag til sag, f.eks. ved at udenrigsministre mødtes eller ved nedsættelse af kommissioner til forberedelse af fællesnordisk lovgivning. Som alt behandlet var sammenbruddet af de nordiske forsvarsforhandlinger en stor personlig skuffelse for Hans Hedtoft, ja Svend Thorsen tør bruge udtrykket „en sorg“. I den kommende tid lagde Hedtoft alle sine kræfter i at få skabt en parlamentarisk overbygning over det nordiske samarbejde, som han håbede et sådant organ kunne kanalisere og udvikle. Ved det nordiske interparlamentariske delegeretmøde i Stockholm i august 1951 foreslog den danske delegation med Hedtoft som ordfører, at der oprettedes et nordisk råd, og dette vedtoges enstemmigt. Af de danske politikere var bl.a. Ole Bjørn Kraft og Bertel Dahlgaard varmhjertede tilhængere af forslaget. Af de svenske politikere var Nils Herlitz den drivende kraft. Man forestillede sig, at rådet skulle bestå af valgte parlamentsrepræsentanter, der mødtes regelmæssigt til indbyrdes samråd og med repræsentanter for regeringerne. Efter yderligere forhandlinger udarbejdedes et udkast til vedtægter for „Det nordiske Råd“, idet dog Finland ret hurtigt meldte fra.

I maj 1952 kunne Ole Bjørn Kraft da forelægge rigsdagen forslag om, at Danmark tilsluttede sig Nordisk Råd. Dette skulle bestå af 16 delegerede fra hvert parlament, fra Island dog kun fem, og det fik ikke besluttende myndighed, men kunne kun komme med henstillinger til regeringerne – rekommandationer, som det blev kaldt på fællesnordisk. Under behandlingen var ordførernes taler – bortset fra den kommunistiske, der var direkte negativ – præget af en næsten højstemt tone, som knap nok svarede til resultatet. Det vil være for nemt at referere til den noksom bekendte præst,

der hævdede stemmen, når argumentationen var svag. De fleste danske politikere var utvivlsomt overbeviste nordister; men der var formentlig for mange af dem tillige et moment af aflad i oprettelsen af Nordisk Råd. De vidste også, at stærke kræfter trak til den anden side, og at resultatet kunne blive en papirtiger. Der var medlemslandenes trang til at hævde deres suverænitet, Sverige som det største og mest avancerede, Norge og Island med en relativt nyvunden selvstændighed, og der var Danmarks, Norges og Islands medlemskab af NATO med Sverige udenfor, og der var forskelligartede økonomiske interesser, som da også i tidens fylde lagde sig hindrende i vejen for et nærmere økonomisk samarbejde. Derimod har Nordisk Råd taget initiativer inden for områder som f.eks. kultur, forskning, samfærdsel og arbejdsmarked og på disse punkter fremmet det nordiske samarbejde. Nordisk Råd har været kritiseret for sit formaliserede apparat og for sine papirmængder. Utvivlsomt har det da også nået mindre, end Hans Hedtoft og andre optimister håbede i 1952, men formentlig også mere, end pessimisterne regnede med.

Ole Bjørn Krafts udenrigsministertid havde været begivenhedsfyldt og rig på resultater. Han svarede godt til den situation, der forelå, og han forstod at føre sig frem også på det internationale plan; men rigtignok eksponerede han sig så kraftigt i Indokina-sagen, at hans gamle radikale venner nu fik støtte fra Socialdemokratiet, hvis bistand til NATO-politikken både var en parlamentarisk og politisk-psykologisk nødvendighed. Herved blev han en belastning for regeringen i dens sidste tid, skønt denne bar det samme ansvar som sin udenrigsminister.

•

Også forsvarsminister Harald Petersen kom ud for svære angreb i den sidste del af sin

ministertid, hvor de politiske kuldegrader tog til. Lige straks så det fredeligt ud. 5. november 1950 kom Rasmus Hansen hjem fra forsvarsforhandlinger i Washington med et ønske om at indføre en militær tjenestetid på mindst 18 måneder, og denne sag videregav han til Harald Petersen, som også gennemførte den. Der var intet skifte sket med hensyn til forsvarspolitikken.

Harald Petersens første væsentlige handling som minister var at søge rigsdagens tilslutning til, at vi accepterede udnævnelsen af en øverstkommanderende for Europas fælles forsvarsstyrker. Rigsdagsbeslutningen af 9. februar 1951 gav ikke den øverstkommanderende nogen kommandobeføjelser i fredstid, men indebar, at regeringen i tilfælde af krig kunne træffe aftaler om at stille styrker til rådighed for ham. I fredstid skulle han påse, at Atlantpagtstyrkerne var organiserede, udrustede og trænede, ligesom han kunne gøre henstillinger til de nationale regeringer. De tre små partier gik imod med den motivering, at Danmark efter deres opfattelse fraskrev sig et myndighedsområde, som det ikke var forsvarligt at give afkald på. Ved rigsdagsbeslutning af 1. juni 1951 gaves en tilsvarende bemyndigelse for en øverstkommanderende for Atlantområdet.

Ved lov af 18. juni 1951 vedtog rigsdagen en ny forsvarsordning, hvorefter hærens krigsinddeling skulle omfatte 11 kampgrupper eller brigader hver med et fodfolksregiment som kerne og fordelt på to landsdelskommandoer, der igen var inddelt i regioner. Den mobiliserede hær omfattede 25.000 mand felttropper. Foruden disse indførtes et lokalforsvar på 25.000 mand til beskyttelse af f.eks. byer, havne, flyvepladser m.v. Yderligere havde hjemmevernet på daværende tidspunkt ca. 40.000 mand, ligesom der regnedes med ca. 20.000 mand ved reserveanstalter m.v. For at øge beredskabet byggede ordningen på den

såkaldte regionale mobilisering, ifølge hvilken mandskabet i princippet skulle møde ved nærmeste militære forlægning.

Om søværnet udtrykte loven sig mere vagt, idet den ikke fikserede antallet af fartøjer, men kun nævnedes, hvilke kategorier flåden skulle omfatte – alle lettere enheder. Flyvevåbenets bærende element blev otte kampeskadriller, hvoraf én natjagereskadrille. Derudover gaves der regler for kommandoforholdene, forsvarets skoler o.s.v. Sammenhængende med denne lov var en selvstændig lov om personellets organisation, hvis væsentligste nydannelse var officiant- og kvartermestergruppens omdannelse til et specialofficerskorps.

Det var efter danske forhold en meget omfattende og bekostelig forsvarsordning, og den midaldrende officer, der som kornet eller søkadet i 1922 havde været vidne til den første alvorlige åreladning af forsvaret, som løjtnant i 1932 havde oplevet yderligere nedskæringer og som kaptajn i 1937 havde set en liden lap blive sat på det usle klædebon, kunne nu i 1951 let føle sig hensat til en drømmeverden. Det var dog realiteter. Ideen i det danske forsvar var, at det skulle kunne præstere et første forsvar af Danmark, dog støttet af mobile enheder fra USA og Storbritannien. Ud fra denne opfattelse var forsvarsordningen opbygget, og den omfattede derfor ikke større flådeenheder til brug i åbne farvande til forsvar af forbindelserne vestover og ej heller bombefly. Ordningen forudsatte betydelige våbenleverancer fra USA. For finansåret 1951-52 var udgifterne til den militære del af forsvarsministeriets driftsbudget anslået til 425 mill. kr. Inklusive anlægsudgifter m.v. ville dette beløb nu blive ca. 650 mill. kr.

Den mest besværlige opposition mod forsvarsordningen kom fra Det radikale Venstre, som opstillede et modforslag, der var en del billigere, men regeringsforslaget blev dog vedtaget af de tre store partier mod de tre små.

Næsten lige så stor strid opstod omkring den militære forholdsordre, forsvarsminister Harald Petersen udsendte 4. oktober 1951. Sammenlignet med mellemkrigstidens tilsvarende erklæringer var den nye krystalklar. Den sagde nemlig, at i tilfælde af angreb på dansk territorium eller på dansk militær enhed uden for territoriet skulle kamp ufortøvet optages uden at afvente eller indhente ordre. Angreb var at betragte som ordre til mobilisering, og ordrer, der i kongens eller regeringens navn blev udgivet om ikke at mobilisere eller ikke at gøre modstand, skulle betragtes som falske. Kampen skulle fortsætte, selv om den syntes håbløs. I radioen begrundede Harald Petersen denne meget utvetydige ordre. Men ministerens begrundelser var ikke nok for Bertel Dahlgaard, der dels var harm over, at forholdsordren var udsendt, uden at partierne var blevet orienteret, dels fandt det tvivlsomt, om ordren var statsretlig korrekt ved så at sige at sætte de lovlige myndigheder ud af kraft. Erik Eriksen, der ikke stod sin forsvarsminister særlig nær, beklagede offentligt, at Socialdemokratiet ikke var blevet spurgt på forhånd, og i det udenrigspolitiske nævn måtte Harald Petersen acceptere, at et særligt udvalg sammen med sagkyndige skulle se på de statsretlige problemer. 17. og 18. oktober drøftedes problemet – og hele NATO-politikken – i folketinget under ret ufordragelige former. Delingslinjerne var de sædvanlige, men det var en almindelig opfattelse, at Harald Petersen burde have dækket sig ind på forhånd, og at sagen, som den nu stod, ville føre til en modifikation af ordren. Bedre blev det ikke, da præsident Truman 13. februar 1952 fremhævede forholdsordrens drastiske indhold som bevis på vor forsvarsvilje. 6. marts 1952 kom da også en ny version, godkendt af alle partier bortset fra DKP. Nu hed det, at ordre om ikke at mobilisere eller ikke at kæmpe kun måtte adlydes, når der var vished

for, at ordren var udstedt af dertil kompetent myndighed. Selv om en forholdsordre i fredstid er et abstrakt begreb, var det dog muligt at fremkalde en stemning imod en formulering, der syntes helt at sætte de politiske myndigheder ud af spillet.

*

Det har været omtalt, at Harald Petersen overtog Rasmus Hansens hjembragte henstilling om at øge tjenestetiden til 18 måneder. Det var kun med de allerstørste betænkeligheder, at Harald Petersen gik med til at sige ja i 1952, skønt han fandt det uomgængelig nødvendigt, hvis vi skulle kunne stille den forudsatte division som kampberedt dækningsstyrke. Harald Petersen ville have datoen for forlængelsen udskudt. Han havde nemlig gjort NATO opmærksom på, at der først måtte tilvejebringes indkvarteringsmuligheder, skaffes våben og materiel fra USA og uddannes befalingsmænd. Navnlig var kaserneproblemet akut, og Harald Petersen ønskede at vente med tjenestetidsforlængelsen til foråret 1954, subsidiært efteråret 1953. Men Harald Petersens kolleger – og blandt dem især Ole Bjørn Kraft og Thorkil Kristensen fandt, at det af hensyn til forholdet over for NATO var nødvendigt at øge tjenestetiden allerede i foråret 1953. Harald Petersen tilkendegav et ønske om at gå af, men lod sig overtale til at blive, da hans demission kunne skabe regeringen indenrigspolitiske vanskeligheder, og da den kunne opfattes som en demonstration over for NATO. 5. november 1952 meddelte han da finansudvalget, at regeringen fra maj 1953 gradvis ville indføre 18 måneders tjenestetid. Socialdemokratiet havde allerede i december 1951 accepteret tjenestetidsforlængelsen, men nægtet at tage stilling til den økonomiske side af sagen, hvilket var forståeligt af taktiske grunde, men gjorde regeringens beslutningsgrundlag mere usikkert.

Vævet sammen med problemet om tjenestetidens forlængelse var spørgsmålet om en anden NATO-henstilling, der udtrykte ønsket om, at vi bidrog til at styrke nordregionens forsvar ved at udvide den danske brigade i Tyskland med større styrker i Slesvig-Holsten. Dette var så meget mere ønsket af NATO, som Norge af hensyn til sit eget forsvar havde bestemt sig for at trække sin 4.000 mand store brigade hjem i foråret 1953. I juli 1952 blev vi derfor anmodet om at øge de 1.500 mand, vi havde i Slesvig, til 5.000. I oktober 1952 blev henstillingen gentaget. Det var NATO meget om at gøre at dække indfaldsvejen til Jylland og dermed til hele nordregionen. Selv om Harald Petersen helst havde været fri for at sende en af vore regimentskampgrupper til Slesvig-Holsten, var der dog den finesse derved, at det muliggjorde udvidelsen af tjenestetiden fra maj 1953 for 85% af det året før indkaldte hold, idet man jo slap for at underbringe et betragteligt antal soldater i Danmark.

Regeringen var af den opfattelse, at Socialdemokratiet burde kunne tilslutte sig den nævnte disposition, idet partiet i 1951 sammen med V og K havde udtalt, at danske tropper i Nordtyskland „deltager i landets forsvar i lige så høj grad, som hvis de var placeret i selve Danmark“. Men 13. januar 1953 meldte Socialdemokratiet fra i denne sag samtidig med, at det besværede sig over, at Kraft havde tiltrådt den tidligere omtalte Indokina-resolution. På et møde i det udenrigspolitiske nævn 23. januar 1953 erklærede Hedtoft, at en ny situation ville foreligge for partiet, dersom NATO besluttede sig til at gennemføre en forstærket dækning af Slesvig-Holsten med styrker fra andre lande. På denne foranledning indbød regeringen repræsentanter for S og R til at deltage i en ny forhandling med NATO, men socialdemokraterne ville kun deltage i en sådan, såfremt de radikale

ville være med, hvad man på forhånd vidste de ikke ønskede. Noget konkret kom der ikke ud af den fornyede henvendelse, og 12. februar 1953 sagde Socialdemokratiet nej for anden gang. Muligheden for at imødekomme NATO's henstilling var altså ikke til stede. Hertil kom, at det nu ikke ville være muligt at forlænge tjenestetiden for samtlige indkaldte fra maj, men kun for ca. halvdelen, eftersom man ikke kunne kasernere dem. Meddelelsen om denne forskelsbehandling kunne på grund af det foran omtalte politiske tovtrækkeri først meddeles meget sent, og resultatet blev mytteri blandt de soldater, som fik lagt et halvt år til tjenesten. Hele sagen om at øge den danske Tysklandsbrigade og forlænge tjenestetiden havde fået et klodset forløb, men Harald Petersen var for så vidt uden skyld heri. Det skyldtes, at der af almindelige politiske grunde var ved at opstå en forsvarspolitisk kløft mellem Socialdemokratiet og regeringspartierne. Der skulle snart være valg, og Socialdemokratiet havde behov for at distancere sig fra regeringen og for at værne sig mod de radikale. Hertil kom, at konsekvenserne af NATO-medlemskabet begyndte at vise sig på en måde, der ikke var lige populær alle vegne.

Det var således symptomatisk, at Harald Petersen fra marts til november 1952 også måtte stå for skud i den såkaldte Pejtersensag. Denne begyndte med, at 10 utilfredse soldater gennempregede deres oversergent. Herfor blev de idømt skærpet arrest i fra 5 til 15 dage. At de slap så nådigt, skyldtes, at det under sagen kom frem, at oversergent Pejtersen havde behandlet soldaterne på en måde, auditøren fandt hårrejsende. Soldaterplager var han dog ikke, men han havde bl.a. anvendt en sprogbrug, som ikke tog sig godt ud på tryk i en rapport. Sagen var ubehagelig for forsvarret, fordi den var egnet til at give indtryk af, at de mange indkaldte unge blev dårligt behandlet, og dermed egnet til at skade

værneviljen, hvad f.eks. Hedtoft var ilde berørt over. Socialdemokratiet tog sagen op, idet Hedtoft i et brev til statsministeren kritiserede forsvarsministeren for at holde hånden over Pejtersen og hans foresatte. Der skulle rulle hoveder, og alle fra regimentschefen og ned til yngste løjtnant var i søgelyset. Harald Petersen gik da med til at benåde de 10 soldater og suspendere Pejtersens nærmeste foresatte samt nedsætte en undersøgelseskommission med en højesteretsdommer i spidsen. At denne banale sag kunne lægges op i dette plan, viser, at oprustningen i det ellers demilitariserede land ikke var uden psykologisk-politiske problemer. Den krævede både ministermøder, samråd mellem regering og partier og endte ved landsretten med, at den veltalende oversergent fik 30 dages vagtarrest for upassende og krænkende udtryk. For ikke at have påtalt oversergentens grovheder og for ikke at have ført fornødent tilsyn med ham fik hans kaptajn 6-dages kvarterarrest og hans løjtnant en irettesættelse.

For at mildne indtrykket af tjenestetidsforlængelsen indførtes en omfattende civilundervisning af de værnepligtige. Det var en sag, der havde bred politisk tilslutning. Harald Petersen karakteriserede civilundervisningen som et stort fremskridt, der var perspektiv i. Værnenes officerer var mere skeptiske, og det storstilede eksperiment blev heller ikke, hvad politikerne i deres optimisme troede og håbede.

Også med kasernebyggeriet havde Harald Petersen problemer, idet dette først var modent til behandling i finansudvalget 1953. Socialdemokratiet ville ikke være med til at bevilge mere end én kaserne. Først efter septembervalget i 1953, hvor Socialdemokratiet kom tilbage til magten, blev de nødvendige bevillinger vedtaget.

For Harald Petersen blev 1953 et ubehageligt og nervepirrende år. Ministeriet som hel-

hed kunne glæde sig over 7. januar 1953 at have opnået et omfattende forlig i forfatningssagen, men for Harald Petersen var det en sorgens dag, thi her begyndte hans kvaler. Der skulle nemlig nu være hele to folketingsvalg, og den paraply, forfatningsspørgsmålets behandling havde været også for forsvarsministeren, var nu borte, som det fremgår af det foregående. H. C. Hansen erklærede på sit partis vegne i april 1953, at man i udenrigs- og forsvarspolitikken kun ville støtte regeringen i det omfang, også Det radikale Venstre og Retsforbundet ville være med.

NATO's militære chefer udtrykte deres betænkeligheder over denne udvikling, og nordregionens chef, admiral Sir Patrick Brind, foretog endog det usædvanlige skridt, at han opsøgte Rasmus Hansen, hvad han dog ikke fik meget ud af – udover at han ifølge Harald Petersen fik en større forståelse for den danske forsvarsministers politiske vanskeligheder. Udviklingen i løbet af foråret 1953 gik Harald Petersen på, ikke mindst fordi han modtog det indtryk, at troværdigheden af vor NATO-politik blev svækket. Han fandt sine arbejdsvilkår „håbløst rodede“ og meddelte Erik Eriksen, at han ville udtræde af regeringen. Statsministeren bad ham om at blive til septembervalget, og denne anmodning imødekom Harald Petersen. Da valget var overstået, var der ikke noget problem, eftersom den hele regering nu måtte gå. Harald Petersen var da ligesom Ole Bjørn Kraft i realiteten på det nærmeste ødelagt som minister, fordi han i den grad havde været genstand for angreb – også af personlig art. Politik har grusomme sider, thi Harald Petersen førte den samme politik, som Rasmus Hansen gjorde både før og efter 1950-53. Harald Petersen var ingen udygtig minister. Han kunne sine sager og havde en idé med sit arbejde, men kørte til sidst fast i det indenrigspolitisk motiverede taktiske spil.

*

Da folketinget mødtes i 1951 første tirsdag i oktober, sagde statsminister Erik Eriksen i sin trontale bl.a., at regeringen med glæde så på, at arbejdet i forfatningskommissionen nu var genoptaget. Efter regeringens opfattelse ville folkestyret vinde i styrke, hvis en ny grundlov, der forenkede parlamentarismen, blev vedtaget. Da statsministeren selv var formand for den af ham roste kommission, betød udtalelsen naturligvis, at regeringen havde til hensigt at fremme grundlovssagens gennemførelse. Forfatningskommissionen var som tidligere berørt blevet nedsat i 1946 med en lidet revisionslysten Knud Kristensen som formand. Heller ikke Hans Hedtoft, der i 1947 fulgte efter, følte nogen særlig trang til at forsøge sig som grundlovsgiver. Som udviklingen formede sig, kom han til at bruge alle sine kræfter, og lidt til, på udenrigspolitikken.

Den store anstødssten i de første efterkrigstidsår var valgretsaldern på 25 år til folketinget, og i marts 1949 foreslog som før nævnt den socialdemokratiske regering en valgretsaldern på 21 år ved det forestående kommunvalg i 1950. Ved en aftale i forfatningskommissionen enedes alle partier bortset fra DKP 16. marts 1949 om, at der skulle være en fælles valgretsaldern på 23 år, og at et grundlovsforslag ville være til forelægge i samlingen 1949-50. Sænkning af valgretsaldern blev straks gennemført for kommunalbestyrelserne, men noget forfatningsforslag blev ikke fremsat, hvorefter partierne igen var frit stillet, hvad angik valgretsaldern.

Da Erik Eriksen blev statsminister, regnede han med, at hans regering – henset til, at Socialdemokratiet uden tvingende parlamentariske grunde havde nedlagt arbejdet – i al fald i begyndelsen ville få eksistensmuligheder, selv om ministeriet var en mindretalsregering. De mange besværligheder i forbindelse med påskeforliget i 1951 og striden mellem Hauch og Pinstrup viste imidlertid, at

regeringens vej snart kunne blive tornestrøet. Hurtigt indså Erik Eriksen, at skulle hans ministerium vare længere end en jagttrubber, så måtte han antage sig en sag, der kunne frede regeringen i forhold til oppositionen eller ligefrem tvinge denne ind i et samarbejde. Hertil var grundlovssagen, der fortsat vegeterede i forfatningskommissionen, særdeles velegnet, hvis – notabene – Erik Eriksen og de to regeringspartier var villige til at yde de nødvendige indrømmelser. Det var de, og ikke mindst ministeriets chef, dels fordi VK-samarbejdet derved kunne komme til at tegne sig som et alternativ til SR-konstellationen, der var under opbrud på grund af NATO, hvis regeringen vel at mærke fik lov at sidde en tid, dels fordi han med let hjerte gav de indrømmelser, som S og R kunne ønske at afpresse ham. Erik Eriksen var fra den lille gård, og han manglede intet i demokratisk grundanskuelse.

Svend Thorsen, der med personligt kendskab til aktørerne selv fra første parket fulgte grundlovsforhandlingerne, har træffende sagt:

„Den rolle, som det taktiske hensyn, d.v.s. den venstre-konservative regerings ønske om at forlænge sin levetid og derved skabe muligheder for sin økonomiske politik, har spillet for den tredje junigrundlovs tilblivelse, er fremtrædende. Men den, der tager Erik Eriksen for kun taktiker, tager fejl. Han er en fremragende kvægopdrætter, og han udnytter i sin politiske geming uden blu de erfaringer, han har gjort i stalden og på markedet; han kender menneskenaturen altfor vel, under en forhandling finder hans røntgen-blik straks det sted, hvor modparten har søgt at skjule sin interesse. Ikke desto mindre er Erik Eriksen en ægte søn af det Midtsyn, hvor en grundtvigsk bonde stilsfærdigt sagde, at det nu alligevel havde glædet ham, at de fem højest præmierede tyre på dyrskuet alle tilhørte medlemmer af frimenigheden! Statsministeren i tiden 1950-53 følte sig forpligtet af en folkelig tradition, han ville give det politiske liv et tilskud af noget, der lå højere end priser og lønninger, og som han derfor håbede kunne fængsle navnlig ungdommen. Hvad han ville, var en ny for-

fatning „i junigrundlovens ånd, men i vor tids klædebon“. Bag sig følte han et skyggefølge, hvori henfarne som Vilh. Birkedal, Kr. Kold og Klaus Bernsen. Også dette hører med til et sandt billede af den tredje junigrundlovs forhistorie“.

17. august 1951 lod statsminister Erik Eriksen forfatningskommissionen indkalde til konstituerende møde. Socialdemokratiet og DKP krævede nu, at spørgsmålet om et- eller tokammersystem og om valgretsaldere blev klarlagt, før der blev nedsat underudvalg. Erik Eriksen svarede, at Venstre stod på 23 års valgretsaldere, hvad konservative og radikale sluttede sig til, skønt de kunne godtage 21 år. Mere afgørende var det, at han erklærede ikke at have indvendinger mod et etkammersystem. Rigtig nok føjede han til, at dette spørgsmål først måtte forelægges folketingsgrupperne, inden regeringen kunne give endeligt svar; men det var åbenbart, at han dermed havde bundet ikke blot Venstre, men også de konservative, som ikke kunne ønske at sprænge regeringen, just som de efter årtiers ørkenvandring var blevet lukket ind i oasen.

Erik Eriksens standpunkt betegnede en køvending i forhold til den holdning, Venstre havde indtaget i årene efter krigen, hvor det gik ind for et modificeret tokammersystem med bl.a. ensartet valgretsaldere til begge kamre. Rigstinget fra 1939-forslaget betragtede Erik Eriksen som definitivt skrinlagt, mens Bertel Dahlgaard på sin side længe ikke kunne slippe tanken herom for dog at bevare en eller anden form for tokammersystem. Det var for så vidt en pikant situation, at den radikale leder var for de konservatives kongstanke fra 1939, som disse nu af hensyn til regerings-samarbejdet var nødt til at frafalde. Når Erik Eriksen så resolut gik ind for etkammersystemet, var det ikke kun for at tækkes Socialdemokratiet, men også fordi han ikke havde meget tilovers for det landsting, han selv i 1939 havde ønsket at afskaffe, og som ikke

siden ved sin personbesætning var blevet sagligt eller parlamentarisk styrket. Erik Eriksen foretrak da andre konservative garantier end dem, der lå i et førstekammer, hvis sammensætning efter hans og mange andres opfattelse var vanskelig at gøre forskellig fra andetkammerets, når det var en forudsætning, at der til begge skulle være lige og almindelig valgret.

Erik Eriksens forbeholdne vurdering af 1915-landstinget deltes utvivlsomt af de fleste politikere bortset fra en hård kerne af landstingsmænd. Men der var i virkeligheden ingen større folkelig utilfredshed med den gamle grundlov. Vel var der en vis irritation over valgretsaldere på 35 år, der på grund af den 8-årige valgperiode for nogle i praksis blev en 43 års grænse, og vel trak man af og til på smilebåndet ad det rudimentære landsting. Men vælgerne syntes ikke i tvivl om, at det var folketinget, som var magtens centrum, og på møderne var det i al fald ikke vælgerne, der utålmodigt rejste krav om en ny forfatning. Det var politikernes udspil – og da navnlig statsministerens – som skulle sælges til befolkningen.

Erik Eriksen havde spillet dristigt ud 17. august 1951. Først efter mødet i forfatningskommissionen spurgte han i et ministermøde, hvad Det konservative Folkeparti mente, og de konservative ministre lod da rigsdagsgruppen indkalde. I den konservative partihistorie kaldes situationen „lettere krisepræget“. Men gruppen fulgte hurtigt ministrenes indstilling, om end ikke alle med lige stor glæde og med ikke få tavse såvel som talende dissenterer. Både den positive og den negative interesse for grundlovsændringen var dog betydelig større i rigsdagsgruppen – og da især i landstingsgruppen – end i Det konservative Folkepartis landsråd. Da dette holdt møde 20.-21. oktober 1951, var man mest optaget af økonomi- og forsvarspolitik, og Aksel Møllers og Ole Bjørn Krafts bemærkninger til fordel

for en forfatningsændring fremkaldte ingen modbemærkninger. Aksel Møller karakteriserede landstingsvalgene som komedieagtige, og Kraft talte for én valgdag og ét vælgerkorps, idet han dog holdt muligheden åben for, at rigsdagen kunne dele sig. „Der skal nok findes en form, som hindrer overilede beslutninger“.

I Venstres rigsdagsgruppe var stemningen principielt som i den konservative gruppe. Også her var skumlerne flest blandt landstingsmedlemmerne, af hvilke dog kun én, N. C. Nielsen-Man, stemte imod. De andre modstandere tav, utvivlsomt i tillid til, at det i en senere fase ville være muligt at standse forfatningssagen. Det var mænd som J. Stensballe og Henrik Hauch, hvilken sidste dog var så politisk invalideret efter sin afgang som landbrugsminister, at hans modstand var til at overvinde.

Socialdemokratiets stilling var taktisk set vanskelig. Hedtoft søgte 25. august 1951 en samtale med Jørgen Jørgensen (Lejre), der på et spørgsmål om et muligt fremtidigt regeringssamarbejde erklærede, at et sådant måske havde været muligt for et års tid siden, men ikke nu på grund af de tiltagende modsætninger i udenrigs- og forsvarspolitikken. Det var Jørgen Jørgensens vurdering, at Erik Eriksen måtte sidde vinteren over, idet den radikale politiker tvivlede på, at VK-regeringen ville overleve foråret. Der var altså for Socialdemokratiet ingen øjeblikkelig trøst at hente hos Det radikale Venstre, hvad der måtte mane til besindighed i al fald et års tid endnu. I konsekvens heraf advarede H. C. Hansen og Hedtoft rigsdagsgruppen 28. november 1951 mod at stræbe efter eller håbe på valg. Et sådant måtte vente til bedre tider, og valg til foråret burde heller ikke tilstræbes, medmindre partiet vidste, at det også havde et grundlag, på hvilket det kunne regere. I de samme dage diskuteredes både uden for og inden for gruppen den i Ottawa opståede situation i for-

bindelse med Grækenlands og Tyrkiets optagelse i NATO, 18 måneders tjenestetid og et forsvarsbudget på 2.650 mill. kr., hvad mange socialdemokrater, som Bomholt, Hans Rasmussen, Johan Strøm og Bodil Koch, fandt for byrdefuldt, mens bl.a. Hedtoft, H. C. Hansen, Rasmus Hansen og Frode Jakobsen ikke så, at der var nogen vej udenom. Den hele situation fik H. C. Hansen til privat at konstatere, at tingene gik deres skæve gang, og at stillingen i gruppen var „noget rodet og trykket“. Det er klart, at de her beskrevne omstændigheder hæmmede Socialdemokratiets manøvre muligheder, så meget mere som regeringen viste megen imødekommenhed i forfatningssagen og derfor på det nærmeste var fredet i klasse A af de radikale.

Hele denne tilstand i Socialdemokratiet og i forholdet mellem dette parti og de radikale var baggrunden for, at Erik Eriksen kunne føre sin forfatningspolitik over den første hurdle og derfor i forfatningskommissionens møde 25. september 1951 kunne gentage sin erklæring om, at de fremtidige drøftelser burde foregå på grundlag af et etkammersystem og 23 års valgretsalder, men nu som den samlede regerings standpunkt. Hedtoft erklærede i dette møde, at Socialdemokratiet ville stille forslag om 21 års valgretsalder til kommune- og menighedsråd, når rigsdagen trådte sammen. Men det var åbenbart, at Socialdemokratiet ville få svært ved at finde substantielle indvendinger mod de forfatningstanker, som var fremherskende i de toneangivende kredse hos Venstre og de konservative – for ikke at tale om hos de radikale.

På mødet foretoges nyvalg til de fem underudvalg, som Hans Hedtoft allerede marts 1949 efter forhandling med partierne havde ladet nedsætte. Udvalg 1 skulle behandle rigsdagens sammensætning og opdeling, et- eller tokammersystem, folketingets ledende stilling og folkeafstemninger. Det fik ved K. K.

Steinckes udnævnelse til minister i 1950 socialdemokraten Holger Eriksen som en virksom og energisk formand, og blandt dets andre medlemmer var Hans Hedtoft, der dog ikke var særlig aktiv i udvalgsarbejdet, Stensballe, Niels Elgaard, Aksel Møller, Jørgen Jørgensen (Lejre), Bertel Dahlgaard, Aksel Larsen og retsstatsmanden Helge Madsen. Det var så ganske åbenbart i dette udvalg, at hovedslaget skulle slås, og det kom da også til at holde hele 39 møder, før værket var fuldbåret, mens de øvrige udvalg kunne nøjes med fra 18 til 27 møder.

Udvalg 2's område var ministres udnævnelser og afskedigelser, ministeransvarlighed, statssekretærer, lovråd og domstole. Det havde udenrigsminister Ole Bjørn Kraft som formand både før og efter rekonstruktionen og talte derudover bl.a. Jens Sønderup, Fibiger, Jørgen Jørgensen (Lejre), Dahlgaard, Helge Madsen og Aksel Larsen.

Udvalg 3, som Dahlgaard var formand for, skulle behandle rigsdagens kontrol med administrationen, ombudsmandsordning, revision, offentlighed i administrationen og forvaltningsdomstole. Blandt medlemmerne var Bomholt, senere forsvarsminister Poul Hansen, Jens Sønderup, Jørgen Jørgensen (Lejre), Helge Madsen og Aksel Larsen.

Udvalg 4 havde til opgave at se på frihedsrettighederne, og her var tidligere trafikminister Niels Elgaard formand og folketingsformand Gustav Pedersen et af medlemmerne.

Endelig var udvalg 5 en art overudvalg, idet det dels skulle udarbejde en generel oversigt over, hvad der burde ændres i grundloven, dels skulle fungere som redaktions- eller opsamlingsudvalg. Det havde haft Hedtoft som formand, men da han afgik som statsminister, blev han afløst af Erik Eriksen. De øvrige medlemmer i dette også vigtige udvalg var bl.a. Hedtoft, Bomholt, Stensballe, den konservative landstingsmand O. H. Malchau,

Fibiger, Jørgen Jørgensen (Lejre), Dahlgaard, retsstatsmændene Hans Hansen (Rørby) og Helge Madsen samt Aksel Larsen. Tilforordnede eksperter var departementschef Andreas Møller, folketingssekretær Jens Møller samt professorerne Poul Andersen og Alf Ross. Navnlig de tre sidste var meget aktive og selvstændige i opfattelsen af deres rolle.

Som man vil se, var det overvejende partiernes tårne, springere og løbere, der var placeret i disse udvalg. Man bemærker også, at alene de to radikale, Dahlgaard og Jørgen Jørgensen, kommunisten Aksel Larsen og retsstatsmanden Hans Hansen sad i samtlige udvalg både før og efter rekonstruktionen. Dette gav disse politikere en større mulighed for indsigt i og indflydelse på detaljerne i forfatningens udformning. Det synes, som om navnlig Dahlgaard og Aksel Larsen udnyttede denne mulighed. Begge tænkte naturligvis partipolitisk, men ville helt uafhængigt heraf gerne lave grundloven så logisk og sammenhængende som muligt; for den sidstes vedkommende dog med den sørgmuntre baggrund, at han hele tiden arbejdede i bevidstheden om, at han til sidst ville komme til at undsige det hele værk. Det må dog tilføjes, at selv om den parlamentariske situation gav specielt Det radikale Venstre en central placering, var det ikke de små partier, som dominerede grundlovsforhandlingerne. De vigtigste realbeslutninger blev truffet uden for forfatningskommissionen og dens underudvalg, hvorved, som rimeligt var, den magt, de store partier nu engang besad, kunne manifestere sig.

*

I begyndelsen af november 1951 trak det sammen til en realitetsafgørelse: Ville de konservative sprænge regeringssamarbejdet på grund af etkammerssystemet? 8. november 1951 fremlagde Aksel Møller i den konserva-

tive rigsdagsgruppe det resultat, han mente udvalgte ville nå frem til enighed om, nemlig et rent etkammer, eventuelt med et tilknyttet lovudvalg, der skulle prøve de færdigbehandlede forslag, inden de blev ophøjet til lov. Ganske vist sagde han, at der stadig var en mulighed for, at dette kammer delte sig i to som i Norge og således efterlevede ideen om ét vælgerkorps, én valgdag, som Det konservative Folkeparti i 1939 havde virket for. I samme åndedrag lod Aksel Møller dog gruppen forstå, at det ikke var realistisk at tro på kammerdelingen, idet han under forhandlingerne havde hævdet, at de to afdelinger i enhver henseende skulle være ligeberettigede, men som han nu sagde i den konservative gruppe, ville det være meget vanskeligt at trænge igennem med dette ønske, fordi det kunne tænkes, at en regering var i mindretal i den ene afdeling, men i flertal i den anden. Under debatten i gruppen stod Halfdan Hendriksen på 1939-forslaget for at sikre fremtrædende personer fra kultur- og erhvervs-liv valgt, mens Knud Thestrup gik ind for et rent tokammersystem, evt. med særligt sagskyndige i et førstekammer valgt af kommunalbestyrelserne. Interessant er det, at arbejds- og socialminister Poul Sørensen sluttede sig til Thestrups opfattelse. Han fandt det uklogt at gå over til et rent etkammersystem. Man skulle nok gå ind for ét vælgerkorps, men man måtte drage omsorg for, at der blev to kamre valgt enten på samme valgdag eller med års mellemrum. Poul Sørensen må som minister have været klar over, at det løb var kørt, hvad Aksel Møller da også gjorde ham opmærksom på og det fortaber sig i gisningernes verden, hvad Poul Sørensens opposition i gruppen skulle tjene til. Han kunne være oprigtigt bange for, hvad det konservative vælgerkorps kunne tage, og altså være blevet ængstelig for, hvad han som minister de facto havde affundet sig med, og han kan have tænkt at sikre sig

en fordel i den konservative gruppe. Der var dog ingen stemning for at bryde regerings-samarbejdet. Man besluttede at forhandle videre og få så meget igennem som muligt. Men gruppens stilling i forfatningssagen var længe uklar og flimrende.

9. november 1951 – d.v.s. samme dag, som man i folketinget førte en de facto skinfægtning om Socialdemokratiets af DKP støttede forslag om at nedsætte den kommunale valgrets alder til 21 år – opnåedes i forfatningskommissionens underudvalg i princippet enighed om rent etkammersystem med tilknyttet lovudvalg. 11. december 1951 foreslog indenrigsminister Aksel Møller i det samme udvalg, at der i forbindelse med folkeafstemningen om grundloven også stemtes om valgrets alderen. Dette skete i forståelse med Holger Eriksen. Ville man acceptere på denne måde at løfte valgrets alderen ud af grundlovsforslaget, var der i virkeligheden lagt op til en principbeslutning, der kunne bane vejen for en samlet løsning.

Kort efter årsskiftet 1952 kunne Holger Eriksen opgøre situationen således: Der ville kunne opnås enighed om et etkammer med 175 medlemmer, ophævelse af regeringens opløsningsret, der alene skulle tilkomme folketinget, valgrets alderens overførelse fra grundloven til valgloven, hvilket ville gøre fremtidige nedsættelser af valgrets alderen nemmere, folkeafstemning om 21 års valgrets alder ved bekræftelsesvalgene (men uenighed om, hvorvidt de 21-årige skulle kunne deltage i denne folkeafstemning), efter finsk forbillede et lovudvalg på 21 medlemmer, der skulle gennemse alle love, og folkeafstemning, når $\frac{2}{3}$ af folketingets medlemmer ønskede det; en bestemt procentdel skulle stemme imod for at forkaste det forslag, hvorom stemtes, og finans- og skattelove skulle ikke kunne sendes til folkeafstemning.

Selv om alt dette var drøftet igennem, var

Holger Eriksen dog for optimistisk i sin vurdering. Ved denne lejlighed blev stridsspørgsmålet afskaffelsen af regeringens ret til at opløse folketinget, hvad bl.a. Hedtoft, Holger Eriksen og Per Hækkerup kunne acceptere, mens Rasmus Hansen var imod. Det var den konservative gruppe som helhed også, mens Det radikale Venstre, hvis idé det var, længe holdt fast ved den. Med den tunge påvægtenstilling, Det radikale Venstre havde i disse år, ville folketingets herredømme over opløsningsretten give dette parti større muligheder for at operere uden at udsætte sig for sanktioner.

I første omgang enedes man om at slutte forlig om valgretsaldere, og dette skete definitivt i et møde i forfatningskommissionen 31. januar 1952. Forliget indebar, at valgretsaldere på forhånd nedsattes til 23 år; ved en særskilt folkeafstemning skulle der stemmes om, hvorvidt man skulle holde ved de 23 eller gå ned til 21 år, og i denne folkeafstemning skulle de 21-årige deltage. Erik Eriksen, der selv var for de 23 år, havde måttet sætte hårdt ind over for sin gruppe for at få den til at sluge dette kompromis, der forekom mange i den alt for vidtgående. Hermed havde Erik Eriksen imidlertid gjort det vanskeligt for de socialdemokrater, som var modstandere af en ny grundlov under en borgerlig regering, at sabotere grundlovspolitikken. Det kan ikke udelukkes, at ønsket om at standse grundlovs-sagen kan have spillet en rolle for K. K. Steincke, der som formand for underudvalg i 1949-50 havde virket for 1939-forslaget samt for en regel om, at et parti skulle have mindst 5% af de afgivne stemmer for at blive repræsenteret i rigsdagen. Efter Holger Eriksens vurdering var begge dele uigennemførlige; men Steincke forblev til det sidste tilhænger af et tokammersystem. For andre politikere, som f.eks. Bomholt, gjorde den ovenfor nævnte taktiske betragtning sig gældende. Hedtoft

synes at have været i syv sind, han var nærmest passiv, forhelede dog ikke forhandlingerne og sluttede sig til sidst til tilhængerne. Andre, som H. C. Hansen, var af den opfattelse, at dersom V og K ville give rimelige indrømmelser, burde man tage imod dem. Det var også Holger Eriksens standpunkt, og som formand for det vigtige udvalg i kom han som før antydet til at øve en ikke uvæsentlig indflydelse på forhandlingernes gang og resultat.

*

Det næste problem, som fandt sin løsning, var valgloven. Den løftedes som nævnt ud af grundloven, men skulle vedtages sammen med denne. Ikke med urette sagde mange – navnlig blandt modstanderne af grundlovsændringen – at valgloven i mange henseender var vigtigere end grundloven, for i valg måden og i valgkredsinddelingen lå i virkeligheden den politiske magt gemt. Sandheden var jo, at hvad et folketingsflertal vedtog under påberåbelse af hensynet til almenvellet, kunne ingen grundlovsbestemmelse hindre. I Venstre hævdede skeptikerne, at dersom man ikke kunne få indført valg i enkeltmandskredse, havde en grundlovsrevision ingen interesse. Derfor stred Stensballe længe og inderligt i underudvalg i for valg i enkeltmandskredse. Holger Eriksen var under radikal mistanke for også at tilstræbe denne ordening, hvad han måske nok inderst inde ønskede, men anså for uigennemførligt. Ingen andre ville altså, når det kom til stykket, følge Stensballe, der dog blev ved så længe, at han udtømte sine egne muligheder for at nå frem til andre løsninger. I denne situation bad Erik Eriksen Venstres partisekretær, folketingsmand Harald Nielsen, der som politiker kunne mere end sit fadervor, om at give møde i udvalget for at prøve at formulere et forslag, der kom Stensballes synspunkter i møde uden at forlade forholdstalsvalg måden, som radikale og konservative stod

stejlt på. Det gjorde han ved at foreslå at øge amtskredsmandaternes antal og indskrænke antallet af tillægsmandater. Herved bødedes noget på det forhold, at mange opstillingskredse var helt uden repræsentation i folketinget, mens tillægsmandaterne i stort tal faldt i de tæt befolkede kredse. Holger Eriksen, der straks havde set forslagens muligheder, støttede det varmt, og det blev da også antaget som udvalgets på det vilkår, at rigsdagsgrupperne også skulle godkende det. Værre var det at få det igennem i Venstres gruppe, hvis landstingsmedlemmer insisterede på valg i enkeltmandskredse. Imidlertid fik Harald Nielsen vendt stemningen hos flertallet ved at slå på, at ordningen i gennemsnit indebar ét kredsmandat mere i hvert amt, hvorved den, der sad på det sidste mandat, i fremtiden ville få det næstsidste og altså være væsentlig mere sikker. Da adskillige af gruppens folketingsmedlemmer under den gældende ordning netop havde det sidste mandat i amtet, var dette argument i al fald en medvirkende årsag til, at også Venstre accepterede valgloven.

Derpå kunne underudvalget 4. juni 1952 tilsende statsministeren en indstilling, hvorefter det nye etkammer skulle bestå af 135 kredsmandater og 40 tillægsmandater. Spærrereglen på 4 % gik V, K og S ind for, DKP og RF imod, mens R tog forbehold, idet partiet ville foretrække f.eks. 3%. Der var også flertal for et lovråd på 21 medlemmer, som skulle prøve lovforslagene inden disses endelige vedtagelse. Straks efter nedsatte indenrigsminister Aksel Møller med sig selv som formand en kommission, der nærmere skulle udforme valgloven efter de nu vedtagne direktiver.

Erik Eriksen havde naturligvis registreret den modstand, de tre små partier havde udvist over for 4%-reglen, og i en tale 13. juni 1952 erklærede han, at 4%-reglen var for vidtgående; valgloven måtte ikke holde nye partier og nye ideer ude, sagde han, idet han dog

navnlig tænkte på, at den ikke måtte virke afskrækkende på partier, der kunne frygte for at blive ramt af dens spærreregel. Det besluttedes derfor også få dage efter at udskyde spørgsmålet om de 4 % til senere afgørelse.

*

Resten af sommeren fortsatte dønningerne blandt Venstres rigsdagsmedlemmer, men Erik Eriksen fastholdt i offentlige udtalelser, at han på Venstres vegne havde givet tilslutning til at forhandle på grundlag af et etkammersystem, og at Venstre ikke løb fra sit tilsagn. Da underudvalg 1 holdt møde 7. august 1952, bekræftedes forliget da også på ny, men allerede dagen efter foreslog Stensballe i udvalget, at man fastholdt tokammersystemet, nemlig ved et kommunevalgt landsting. Det blev en næsten patetisk manifestation af et standpunkt, som slet ikke kunne vinde fornøden støtte. I samme møde enedes man om, at $\frac{1}{3}$ af rigsdagens medlemmer skulle kunne kræve visse love, der ikke havde udenrigspolitisk eller finansielt indhold, sendt ud til folkeafstemning. Navnlig de konservative var ivrige efter som en mindretalsbeskyttelse at skaffe en relativt nem adgang til folkeafstemning. Derimod kunne man ikke blive enige om, hvilken procent der var nødvendig for forkastelse. Socialdemokratiet krævede 40%, mens Venstre fandt 25 % tilstrækkeligt. Dette spørgsmål blev hensendt til redaktionsudvalget. Stensballe fik støtte af andre landstingsmænd, bl.a. Per Federspiel, der i en kronik i „Berlingske Tidende“ 19. august 1952 gik ind for tokammersystemet, om end ikke for at bevare landstinget i dets daværende skikkelse. Baggrunden for, at disse to venstremænd og andre med dem ikke kunne opgive tanken om et tokammersystem, var deres viden om, at ikke blot adskillige konservative politikere, men også en så fremtrædende radikal politiker som Bertel Dahlgaard viste sympati for tanken om

at finde frem til en eller anden form for to-kammersystem.

Men på Venstres gruppemøde 20. august fik statsministeren – oven i købet enstemmigt – tilslutning til at fortsætte forhandlingerne på grundlag af en etkammerforfatning. Rigtignok føjedes nu til, at den endelige standpunkttagen ville være afhængig af, om der kunne skaffes tilstrækkelige politiske og personlige garantier i den nye forfatning. Venstres landsmøde sluttede sig 17. september 1952 hertil, og på underudvalg 1's møde 4. oktober bekræftedes endnu en gang det tidligere aftalte bortset fra folkeafstemningsprocenten, og 6. oktober kunne man gøre status i plenum.

De fire andre udvalg havde vel ført forhandlinger i tiden indtil da, men ville ikke træffe nogen realitetsbeslutninger, så længe de helt afgørende problemer, der drøftedes i udvalg 1, ikke var definitivt afklaret. Der var derfor også større råderum for de ledende politikere til offentligt at kommentere de øvrige forfatningsproblemer. Det er i lyset heraf, at bl.a. Aksel Møllers udtalelser 17. august skal ses. Han sagde ved denne lejlighed, at han fandt det uheldigt, om man grundlovsfæstede parlamentarismen, ligesom han advarede mod at forringe kronens rettigheder over for folkerepræsentationen. Det var en beskeden gestus over for de konservativt konservative, men let havde netop Aksel Møller det ikke. Allerede i folketingssamlingen 1951-52 var som nævnt betænkelighederne i den konservative rigsdagsgruppe store. I landstingsgruppen var det bl.a. Halfdan Hendriksen og M. C. Korsgaard, der førte an i kritikken, mens det i folketingsgruppen var Knud Thestrup, Hans Thyge Jacobsen og Poul Sørensen. Det var derfor Aksel Møller, støttet af Ole Bjørn Kraft, der måtte bære forfatningsændringen igennem den konservative gruppe. Så sent som 8. oktober 1952 havde Aksel Møller og Poul Sørensen et sammenstød, men

det var på dette tidspunkt næsten ikke til for de konservative at træde tilbage fra en grundlovsrevision, som mange ganske vist i 1951 havde accepteret at gå ind i ud fra den opfattelse, at VK-regeringen ville blive styrtet, inden denne sag var blevet løst. På det konservative landsrådsmøde 25. og 26. oktober var debatten om forfatningen moderat og på ingen måde faretruende for partiets ledelse.

*

I den nævnte tale 17. august 1952 kom Aksel Møller også ind på spørgsmålet om tronfølgen, idet han derom sagde, at man fra konservativ side gerne så tronfølgeordenen ændret, så at også kvinder kunne arve tronen, men således at en prins fik fortrinnsret, selv om han var yngre, d.v.s. den britisk-hollandske model.

Hvem der først havde fået denne idé, der skulle vise sig at blive af afgørende betydning for gennemførelsen af det hele grundlovsværk, er vanskeligt at klarlægge. 10. april 1946 vedtog generalforsamlingen i Dansk Kvindesamfunds Københavnskreds en resolution om kvindelig arvefølge. Den blev omtalt i pressen, dog uden at vække særlig opsigt. Kong Christians privat fremsatte kommentar var, at vi med Margrethe I før havde haft kvindelig arvefølge, men at det jo nu ville kræve en grundlovsændring. Da spørgsmålet endnu ikke var blevet en sag, var der ikke noget at tage stilling til. I maj 1947 berørte folketingsmand P. Thisted Knudsen fra Venstre imidlertid spørgsmålet, idet han fremhævede, at en „ny dronning Margrethe“ var en mulighed, der kunne fremkalde interesse for grundlovssagen hos mange ellers ligegyldige vælgere. Når ingen før for alvor havde rejst spørgsmålet, kan det hænge sammen med hensynet til den gamle konge, som døde i april 1947, samt med, at prinsesse Anne-Marie ikke var fyldt ét år, og at det ikke kunne undelukkes, at der blev født en mandlig tronarving.

Bertel Dahlgaard fandt tanken om kvindelig arvefølge anvendelig, og Det radikale Venstres landsmøde i Århus 14.-15. juni 1947 sluttede op om den. 29. juni 1947 vedtog Dansk Kvindesamfunds landsorganisation at kræve ligestilling mellem mænd og kvinder, også når det gjaldt tronen. I konservative kredse viste der sig nu også sympati for ideen. Det skete bl.a. i „Nationaltidende“ 4. februar 1948 i en kronik, som bladet støttede ved stort opsat forsideomtale. En gallupundersøgelse fra foråret 1948 viste, at 48% var for kvindelig arvefølge, 34% var imod, mens 18% svarede „ved ikke“. Senere galluptal viste i øvrigt en markant stigning i tilslutningen til kvindelig arvefølge.

En afgørende begivenhed var det, at partiet Venstre på sit landsmøde 18. september 1948 gik ind for en sådan ændring af tronfølgen. Herefter fandt statsminister Hedtoft sig foranlediget til at gå ind i sagen. Han måtte tænke dels på, at hans parti ikke burde distanceres af de andre partier, dels på, at han som statsminister var kongens politiske rådgiver, hvilken sidste egenskab også nødvendiggjorde, at han – modsat de andre partiers ledere – rådførte sig med kongen, inden regeringspartiet gav sin mening til kende i denne sag.

Dagen efter Venstres landsmøde fandt der da et møde sted hos kongen, hvori deltog prins Axel, Hans Hedtoft, Gustav Rasmussen og kabinetssekretær Bardenfleth. Her viste kong Frederik sig utilbøjelig til at gå med til nogen ændring, idet han følte sig forpligtet over for det bestående, over for familien og bekymret ved tanken om de byrder, den da otteårige prinsesse Margrethe kunne komme til at bære. Hedtoft slog imidlertid meget stærkt på, at det ville være svært at komme uden om kravet på baggrund af de mange politiske og andre tilkendegivelser, og da prins Axel støttede denne opfattelse, gav kongen nølende efter.

*

Mens de radikales interesse for tronfølgen var overvejende taktisk begrundet, var deres ønske om en justitsombudsmand ideelt motiveret. Underudvalg 3, for hvilket Bertel Dahlgaard som omtalt var formand, bad 15. juli 1952 professor Poul Andersen om at udarbejde et responsum om en justitsombudsmand og eventuelt også en militær ombudsmand. På mødet i underudvalget 22. august 1952 enedes man da om et udkast til en lov om en ombudsmandsordning. Socialdemokratiet gik kun nølende med til denne og var decideret imod en militær ombudsmand. Ombudsmandsordningen, som så at sige alle tjenestemændene vendte sig imod, generede også justitsminister Helga Pedersen, der på et offentligt møde 12. september 1952 erklærede, at det stred mod dansk retsopfattelse, at en af rigsdagen valgt person skulle kunne føre tilsyn også med dommerne, hvilket bl.a. Bertel Dahlgaard havde ønsket, men senere frafaldt.

I underudvalg 2 enedes man 9. september 1952 om, at den nye rigsdag formelt skulle være inde hele året. De radikale prøvede på ny at få afskaffet regeringens opløsningsret, men blev afvist af V og K samt nu også af S. I mødet 24. september 1952 besluttede man at opgive tanken om viceministre eller statssekretærer og nøjes med den adgang, der hidtil havde været til at udnævne ministre uden portefølje. Ligeledes løste man problemet med sammensætningen af den nye rigsret, der jo ikke længere kunne tælle landstingsmedlemmer.

I udvalg 4, der arbejdede med frihedsrettighederne, fremsatte V og K 22. august 1952 forslag om, at grundloven skulle indeholde en bestemmelse om, at enhver havde adgang til arbejde, erhverv eller tjenestemandstilling uden hensyn til, om den pågældende var medlem af en forening eller en organisation. Forslaget var naturligvis tænkt som manna for borgerlige vælgere, som var uvenligt indstillet over for fagbevægelsens organisationsprincip-

per, men det havde ikke en jordisk chance for at få socialdemokratisk støtte. Det samme var tilfældet med de radikales forslag om, at faglige foreningers midler ikke måtte anvendes til politiske formål. Disse spørgsmål henvistes til behandling i opsamlingsudvalget.

*

På plenummødet 5. oktober 1952 kunne Erik Eriksen da konstatere, at man var nået meget langt. Udover det sidstnævnte problem med formuleringen af frihedsrettighederne stod kun tilbage at løse spørgsmålet om tronfølgen, hvor især Socialdemokratiet og kvindelige politikere i alle partier ønskede den ubetingede kvindelige arvefølge. Ligeledes var der divergenser vedrørende folkeafstemningsreglerne, hvor Socialdemokratiet fastholdt de 40% nej-stemmer, mens de radikale sagde 35%, Retsforbundet 33% og regeringen nu kunne gå med til 30%. Endelig var der visse problemer i forbindelse med ombudsmandsordningen og med domstolenes prøvelsesret i tilfælde af ekspropriation.

Få dage efter skete der det bemærkelsesværdige, at de tre tilfornævnte sagkyndige, Poul Andersen, Jens Møller og Alf Ross, over for kommissionen erklærede, at de anså etkammerssystemet for uheldigt. Henvendelsen blev pressen bekendt, og den irriterede Erik Eriksen og andre politikere, fordi de måtte finde, at her drev de sagkyndige politik, eftersom deres indlæg støttede forfatningskommissionens mindretal. De tre opretholdt dog deres standpunkt og afgav i den endelige betænkning en art mindretalsindstilling, der er stærkt præget af de tre juristers subjektive forfatningspolitiske anskuelser, som altså forblev betydningsløse.

I den resterende del af året fortsatte underudvalgene med at finpudse detaljerne, mens redaktionsudvalget begyndte på det sammenfattende arbejde og på at nå en afklaring af

stridsspørgsmålene. 18. december 1952 afsluttede redaktionsudvalget gennemgangen af udkastet til grundlovsforslaget. Der var stadig ikke fuldstændig klarhed over folkeafstemningsprocenten og tronfølgen samt domstolenes prøvelsesret og forvaltningsdomstolene; men det var åbenbart for forhandlingsdeltagerne, at man ville komme over disse vanskeligheder. Kløfterne var ikke uoverstigelige, og man havde nu forhandlet så længe og allerede på de væsentligste punkter gjort så store indrømmelser, at det kunne være svært at forklare vælgerne, at man nu gik fra hinanden i vrede. Det skal også nævnes, at i denne sidste fase havde Aksel Larsen foreslået en paragraf med ordlyden: „Enhver har ret til arbejde, frit valg af beskæftigelse, til retfærdige og gunstige arbejdsvilkår og til beskyttelse mod arbejdsløshed“. Det var en paragraf, som ingen af de andre partier ville acceptere, men som alligevel kom til at sætte sig spor i det endelige resultat.

*

Aksel Larsen var også på et andet, meget centralt punkt i diametral modsætning til de øvrige partier. Det gjaldt grundlovsforslagets § 20, som omhandlede overdragelse af dansk suverænitet til internationale organisationer. Det var stats- og folkeretsjuristen Max Sørensen, der havde henledt forfatningskommissionens opmærksomhed på dette problem senest i et responsum af 18. maj 1952. Baggrunden var det stigende internationale samarbejde efter krigen, f.eks. i forbindelse med den såkaldte Schuman-plan vedrørende et europæisk kul- og stål-fællesskab. Skulle Danmark tiltræde et sådant samarbejde, kunne det betyde, at en speciel grundlovsændring var nødvendig. Vort medlemskab af FN og NATO kunne også komme til at stille krav. Max Sørensen fandt da, at det var nemmere én gang for alle at indsætte en klausul, der gjorde det muligt på

nærmere angivne vilkår at overdrage beføjelser, der normalt tilkom regering og rigsdag, til overstatslige organer. Dette synspunkt vandt genklang hos politikerne, og en bestemmelse blev formuleret. Men Aksel Larsen bekæmpede den med næb og kløer, hvilket for så vidt var logisk ud fra et kommunistisk standpunkt, da bestemmelsen måtte antages at ville blive benyttet til at knytte Danmark stærkere til den vestlige verden. Ud fra det modsatte synspunkt kom der også i den konservative gruppe ængstelse frem vedrørende § 20. Thestrup og Aksel Møller gav således udtryk for bekymring, sidstnævnte ved i et gruppemøde 30. oktober 1952 at spørge, om en russisk besættelsesmagt kunne bruge paragraffen til at give Danmark samme skæbne som de baltiske stater. Carsten Raft synes ved denne lejlighed at have givet det svar, som bragte en ende på diskussionen. Han sagde nemlig, at dersom russerne kom, var papir ligegyldigt.

*

Hvad statsformen angår, skal det bemærkes, at man på intet tidspunkt – end ikke antydningssvis – drøftede indførelse af republik. Som et kuriosum kan det nævnes, at den socialdemokratiske politiker Ernst Christiansen i partiets tidsskrift „Verdens Gang“ i juni 1950 havde slået til lyd for indførelse af valgkongedømme. Det vakte dog ikke genklang. Derimod spillede tronfølgen som nævnt en stor rolle, der gav anledning til mange overvejelser. I december 1952 var der blandt forhandlerne dog næppe tvivl om, at den ville komme til at indebære betinget kvindelig arvefølge, hvad især de konservative ønskede og også de fleste i Venstre – dog ikke Helga Pedersen, der med Erik Eriksens accept til det sidste stred for den ubetingede kvindelige arvefølge, men måtte se sig slået af de konservatives modstand. Socialdemokratiet holdt også på den ubetingede kvindelige arvefølge, som navnlig havde

en kompromisløs advokat i landstingsformand Ingeborg Hansen, der endog ville foretrække den eksisterende orden fremfor den betingede kvindelige arvefølge. Men Holger Eriksen lod redaktionsudvalget forstå, at Socialdemokratiet ville bøje sig og lade yngre prins gå forud for ældre prinsesse. Dette medførte efter mødet, at Hedtoft og Bomholt bebrejdede Holger Eriksen at have solgt arvefølgen uden at få noget til gengæld. Holger Eriksen bestred dette, fordi han fandt kvindelig arvefølge nødvendig for at få grundloven igennem folkeafstemningen, og så måtte man tage arvefølgen i den form, hvorom enighed kunne opnås. Bomholts kritik bundede i, at han ikke ønskede en grundlov gennemført af Erik Eriksen, hvad Holger Eriksen fandt var en simpel betingelse for overhovedet nogen sinde at få en ny grundlov. Hedtoft forholdt sig tavs. Den lille incidens var symptomatisk for det dilemma, Socialdemokratiet befandt sig i ved at skulle give konkurrenterne en så betydelig prestigegevinst, som gennemførelsen af en ny forfatning betegnede. Dog, i gruppemødet 3. januar 1953 erklærede Hedtoft, at Socialdemokratiet skulle gå ind for grundlovsforslaget. Mødet sluttede med nogle sarkastiske bemærkninger fra et par af landstingsmændene, bl.a. borgmester Holger Brodthagen, der fandt, at folketingsmedlemmerne havde været lidt for ivrige efter at komme af med landstingsmedlemmerne. Sandheden var, at disse inderst inde ligesom hovedparten af de øvrige partiers landstingsmedlemmer havde håbet, at forfatningsrevisionen ville strande eller i det mindste bevare en eller anden form for tokammersystem.

*

7. januar 1953 kunne så det definitive, altomfattende forlig besegles. Det indebar, at den betingede kvindelige arvefølge indførtes, at nej-stemmerne ved en folkeafstemning skulle

udgøre et flertal af de afgivne stemmer og mindst 30% af de valgberettigede for at kunne forkaste et lovforslag, at vedtagelsesprocenten for fremtidige forfatningsændringer blev sat ned fra 45 til 40, hvad der var en meget afgørende nedsættelse, at der indførtes en bestemmelse om, at det til fremme af almenvellet tilstræbes, at enhver arbejdsduelig borger har mulighed for arbejde på vilkår, der betrykker hans tilværelse, hvilket var, hvad der blev tilbage af Aksel Larsens forslag, da brodden var taget af det, endvidere at domstolene skulle kunne dømme om en ekspropriationsakts lovlighed og om erstatningens størrelse, og at der indførtes en paragraf, der muliggjorde en civil og en militær ombudsmand. Tokammerssystemets skæbne var som flere gange nævnt beseglet, og om noget lovråd blev der heller ikke tale.

En række andre nye bestemmelser havde vel givet anledning til grundige overvejelser, men ikke til alvorlige divergenser. Det gjaldt f.eks. grundlovens ord om, at den omfattede alle dele af riget, hvorved Grønlands kolonistatus ophørte. Parlamentarismens formelle indførelse voldte ikke de store vanskeligheder, skønt nogle konservative var imod. Problemfri var tilføjjelsen om, at efter udnævnelsen af et nyt ministerium kan valg ikke udskrives, forinden statsministeren har fremstillet sig for folketinget. På dette punkt havde man påske-krisens begivenheder fra 1920 i tankerne. Det samme gjaldt bestemmelsen om, at folketinget skal indkaldes, når $\frac{2}{3}$ af medlemmerne eller statsministeren begærer det, og bestemmelsen om, at et demissioneret ministerium skal fungere, til et nyt er udnævnt.

Forfatningskommissionens betænkning, der blev underskrevet 29. januar 1953, var et kompromis, hvor alle havde måttet give for at få, idet der her ses bort fra DKP, som på en række punkter vendte sig mod forfatningsforliget. Det færdige resultat lå vel Det radikale Ven-

stres tanker en smule nærmere end de øvrige partier, og heri var intet mærkeligt, eftersom dette parti netop i denne sag stod i centrum. Konservative og Venstre, hvis grupper og vælgerkorps utvivlsomt talte et flertal af tokammertilhængere, måtte acceptere et rent etkammersystem og fik ikke engang et lovråd. Til gengæld indførtes folkeafstemningsinstituttet i en form, som skulle vise sig at være til gavn for de mere konservative kræfter. Jordlovsafstemningen i 1963 skulle vise, at Erik Eriksen så rigtigt på dette punkt. Folketingsparlamentarismens grundlovsfæstelse var et socialdemokratisk-radikalt krav, men i praksis havde denne statskik ikke været fraveget siden 1920. Til gengæld fik de radikale ikke afskaffet kongens (d.v.s. statsministerens) opløsningsret, og denne har da også vist sig som en virksom respirator for mindretalsregeringer. Under socialdemokratisk og konservativ modstand lykkedes det så de radikale at få ombudsmandsinstitutionen ind i grundloven, om end kun som et løfte. Dette blev dog straks efter grundlovens vedtagelse opfyldt. Grundlovens § 63 havde de konservative især ved folketingsmand, professor, dr. jur. Carl Rastning kæmpet for, idet den indebar en tydeliggørelse af reglerne om, at en ministerafgørelse, selv om den var endelig, dog kunne indbringes for domstolene. Det samme gjaldt domstolens ret til at prøve og eventuelt underkende love. De radikale og socialdemokraterne afværgede en grundlovsbestemmelse herom, og i stedet måtte de konservative nøjes med en bemærkning i betænkningen om, at den gældende retstilstand var opretholdt. Denne er som bekendt, at domstolene prøver loves grundlovsmedholdelighed, men også, at højestret ingen sinde er nået til at underkende en lov. Herved er en konfrontation mellem den dømmende og den lovgivende magt hidtil undgået. Det konservative Folkeparti og Venstre måtte også være kvalificerede vogtere af den private ejen-

domsret og fik på dette punkt den indrømmelse af Socialdemokratiet, at ethvert spørgsmål om en ekspropriationserstatnings størrelse kunne indbringes for domstolene. På den anden side blev det nemmere at gennemføre fremtidige grundlovsændringer, fordi vedtagelsesprocenten sattes ned fra 45 til 40, hvilket var et radikalt og socialdemokratisk ønske. Dette var en reel og betydningsfuld forandring, hvorimod paragraffen om enhvers ret til arbejde snarere var en skueret. Og endelig var der så opretholdelsen af forholdstalsvalgmåden, hvilket især R, K og Retsforbundet ønskede, og forliget om valgretsalderen, som S og R gerne havde set lavere, samt den betingede kvindelige arvefølge, som de kvindelige politikere var imod. En gallupundersøgelse i de samme dage viste dog, at kun 60% af befolkningen gik ind for, at kvinder fik arveret til tronen, og 55% mente, at den kvindelige arveret skulle være betinget af, at kongen ingen sønner havde. Summa summarum: Der var tale om et kompromis kogt i den 100 år gamle, velprøvede forligsgryde.

•

4. februar 1953 kunne Erik Eriksen da fremsætte forslaget om en ny Danmarks Riges Grundlov. Det skete i en klar og nøgtern tale, der svarede til grundlovsforslagets indhold. 1953 var hverken 1849 eller 1915. Søndagene i folkestyrets udvikling var afløst af lutter hverdage, og 1953-forfatningen betegnede vort slægtleds udramatiske tilpasning af de forfatningsmæssige rammer til den udvikling, der havde fundet sted siden første verdenskrig.

Det er åbenbart, at med de langvarige forhandlinger, der havde fundet sted i forfatningskommissionens underudvalg, hvis medlemmer stod i beständig rapport til deres rigsdagsgruppe, og med de underhåndsdrøftelser, der foregik mellem partilederne, var det utænkeligt, at rigsdagsbehandlingen kunne

medføre væsentlige ændringer. Det betød ikke, at rigsdagens arbejde med grundlovsforslaget var betydningsløst, idet det fulgtes opmærksomt af radio og dagspresse og derved dannede en nødvendig baggrund for informationen af de vælgere, som i løbet af få måneder skulle deltage i et folketingsvalg, et landstingsvalg og en folkeafstemning samt, hvis grundlovsforslaget vedtoges, yderligere et rigsdagsvalg efter den nye forfatning. Under behandlingen i folketetinget fik § 71 om den personlige frihed en tilføjelse, så at ingen dansk borger på grund af sin afstamning måtte underkastes nogen form for frihedsberøvelse. Det var efterklange af krigstidens afsky over jødefølgelserne, som her gav sig udtryk. Hvad rigsrettens ikke-juridiske dommere angik, bestemtes det under behandlingen i folketetinget, at de skulle vælges uden for det folketing, der jo oprådte som anklager. Endelig vedtog folketetinget ved 2. behandling med 85 stemmer mod 45, at folkerepræsentationens navn skulle være folketetinget.

2. marts 1953, d.v.s. dagen før folketingsvedtagelsen af forfatningen, vendte Knud Kristensen sig i en kronik i „Jyllands-Posten“ mod denne. Han var utilfreds med, at domstolenes prøvelsesret ikke udtrykkeligt blev fastslået, og han fandt § 75 om muligheden for arbejde farlig, idet han mente, at den ville flytte ansvaret for den enkelte borgers økonomiske velfærd bort fra hans egne skuldre, ligesom den forpligtede rigsdagen ud over det rimelige. Han var derudover nu – modsat 1939 – for bevarelse af tokammersystemet. Kronikken var et vidnesbyrd om Knud Kristensens stigende utilfredshed med sit gamle parti og dets leder.

Folketinget vedtog dog ligefuldt grundloven med 131 stemmer mod 8, nemlig den konservative Hans Thyge Jacobsen og 7 kommunister, mens 3 undlod at stemme.

Herefter overgik forslaget til landstinget, under hvis 1. behandling 5. marts 1953 Stens-

balle opgav sin kamp for tokammersystemet, hvilket medførte, at Erik Eriksen i salen demonstrativt trykkede hans hånd samtidig med, at han formentlig sendte Knud Kristensen en overbærende tanke. Landstinget vedtog i øvrigt, at $\frac{2}{3}$ af folketingets medlemmer kunne begære, at 3. behandling først skal foregå 12 søgnedage efter et lovforslags vedtagelse ved 2. behandling. Det var det mikroskopiske rudiment af tokammertanken. Tilskyndet af de konservative vedtog landstinget også, at parlamentet skulle benævnes rigsdagen. 28. marts 1953 vedtog landstinget med 61 stemmer mod 7 grundlovsforslaget. De 7 var kommunisten og 6 venstremænd, mens en konservativ og en venstremænd undlod at stemme.

Samme dag gik forslaget tilbage til folketinget, der fastholdt betegnelsen folketing, men ellers accepterede landstingets tilføjelse. Endnu samme dag sendtes forslaget retur til landstinget, der da antog forfatningen i samme skikkelse som folketinget.

27. marts 1953 var den nye tronfølgelov blevet enstemmigt vedtaget i begge ting, og dagen efter vedtoges den nye valglov. I denne var gjort den væsentlige indrømmelse, at 4%-spærrereglen, der havde vakt misnøje også uden for de små partier, bortfaldt og erstattedes af en de facto 3%-regel, idet loven bl.a. sagde, at et parti kunne få andel i tillægsmandaterne, såfremt partiet enten havde fået mindst ét kredsmandat eller i landet som helhed opnået mindst 60.000 stemmer eller, som det videre så ukompliceret hed, inden for hvert af de tre områder har opnået mindst lige så mange stemmer som det gennemsnitlige antal gyldige stemmer, der i området taget som helhed er afgivet pr. kredsmandat.

*

Imidlertid var den nye grundlov dermed langt fra vedtaget. Der skulle nu holdes valg til både folketing og landsting. Valgkampen

var naturligvis i høj grad præget af forfatningsforliget, og selv om dette var støttet af alle partier med undtagelse af DKP, blev det dog ikke et fredsvalg. Forholdet var det, at dersom grundlovsforslaget faldt ved den efterfølgende folkeafstemning, ville rigsdagen blive en ganske almindelig politisk forsamling, der skulle tage stilling til alle de problemer, der delte partierne efter anskuelser. Derfor drøftedes både skattelovgivning og anden form for økonomisk politik, folkepension, forsvarsministerens påståede klodsethed i forbindelse med forlængelsen af den militære tjenestetid, der medførte mytteri, Ole Bjørn Kraft og Indokina-resolutionen, stationering af fremmede fly og meget andet.

Også grundloven blev dog inddraget i den partipolitiske debat, bl.a. ved Jul. Bomholts udtalelse om, at der var tale om „en god socialdemokratisk grundlov“, som Hedtoft sluttede sig til med ordene, „at den med dens bekendelse til den sociale velfærdsstat i modsætning til den liberal-kapitalistiske stat sammen med alle de øvrige fremskridt er en indrømmelse til Socialdemokratiets synspunkter, som man ikke havde troet mulig for blot to år siden“. Udtalelserne lod sig vel i nogen måde forklare, dels fordi partiets ledelse måtte forsvare sig over for dem, der kritiserede det for at gå på kompromis med de borgerlige, dels fordi Socialdemokratiet faktisk havde opnået ikke så lidt. Men udtalelserne var velegnede til at bringe grundlovsforslaget i fare, thi hvad ville borgerlige vælgere ikke tænke? De konservative, som det skulle vise sig, ikke uefne svar var, at alene folkeafstemningen 28. maj 1953 var lejligheden, ved hvilken man kunne demonstrere sin eventuelle utilfredshed med grundlovsforslaget. Svaret kunne karakteriseres som berettiget nødværge, der vel eventuelt kunne bære gennem valgdagen, men på den anden side også bringe folkeafstemningsresultatet i fare.

Bekræftelsesvalget gav Socialdemokratiet en fremgang fra 59 til 61, Det radikale Venstre fra 12 til 13 og Venstre fra 32 til 33; Det konservative Folkeparti gik tilbage fra 27 til 26, og Retsforbundet fra 12 til 9, mens DKP uforandret stod på 7. Retsforbundet havde altså nu, hvor restriktionerne var afskaffet, ikke haft nok at rumle på og måtte betale gildet. Det konservative Folkeparti havde i 1950 haft et ekstraordinært godt valg, og en tilbagegang på 1 var nådigt sluppet. Da valgmændene, som var valgt samme dag, 28. april udpegede landstingsmændene, var den eneste ændring, at DKP's mandat gik til de konservative.

Erik Eriksen så med det samme, at hans regering var vanskeligt stillet, uagtet den havde det samme mandattal bag sig som før valget. Socialdemokratiet havde 2 mandater mere, og lagde man hertil de 13 radikale, ville man komme ud i uberegnelige forhold. Erik Eriksen var imidlertid en rådsnar taktiker. Han vidste, hvorledes man i denne situation skulle sætte tommelskruerne på Bertel Dahlgaard og Jørgen Jørgensen, nemlig ved at indgive regeringens demissionsbegæring. Han vidste meget vel, at de radikale ville erkende, at grundloven aldrig ville få flertal ved folkeafstemningen 28. maj, hvis der sad en socialdemokratisk regering. Under drøftelserne hos kongen krævede Socialdemokratiet, hvis taktik under Hedtofts sygdom forestodes af H. C. Hansen, ligefuldt regeringens afgang, idet man dog sagde, at man kunne acceptere, at dette først skete efter folkeafstemningen i maj og underskrivelsen af grundloven 5. juni 1953. Det er klart, at en aftale herom ville have afholdt borgerlige vælgere fra at stemme ja til grundloven, og det er lige så åbenbart, at Erik Eriksen måtte sige, at han ikke ville „fortsætte som betinget benådet på socialdemokratiske betingelser“. Omvendt kunne det ikke udelukkes, at socialdemokrater ville afholde sig fra at stemme af utilfredshed med, at Erik Eriksens regering

ikke gik. Det var i sandhed en situation, hvor konkurrencen mellem partierne kunne få destruktive virkninger.

Erik Eriksen handlede altså med velberåd hu, da han indgav sin afskedsbegæring. Han ville tvinge Det radikale Venstre til at anbefale, at VK-regeringen fortsatte. Dette skete også, idet de radikale tilkendegav, at man ikke kunne ansætte regeringen på opsigelse til en bestemt dato. Prisen, som Erik Eriksen måtte betale for denne støtte, var et skriftligt løfte til de radikale om, at der ikke uden om dem ville blive taget nogen væsentlig udenrigs- eller indenrigspolitisk beslutning, før grundloven var stadfæstet.

8. maj 1953 stillede Socialdemokratiet støttet af DKP en mistillidsdagsorden til regeringen, der dog bjærgede livet med støtte fra R og RF. Fra den anden side truedes folkeafstemningen af Knud Kristensen, der anbefalede at stemme nej „til hele molevitten“. Resultatet blev dog, at afstemningen 28. maj gav 1.183.292 ja-stemmer, 319.135 nej-stemmer, 17.193 blanke stemmesedler og 8.038 ugyldige. Hermed udgjorde ja-stemmerne 45,76% af antallet af vælgere, og grundloven var vedtaget med den snævrere tænkelige margen. Med blot ca. 25.000 stemmer mindre var forslaget faldet. Ved samme lejlighed faldt der 840.815 stemmer for 23 års valgret mod 700.122 for 21 år.

5. juni 1953 kunne Kong Frederik IX da i statsrådet sætte sit navn under den nye grundlov sammen med sine ministre. Alle brugte guldpenn med approberet blæk, kun kirkeministeren skrev med kuglepenn, hvilket dog ikke fritog ham for noget ansvar.

Selv om de rammer for statslivet, den gamle grundlov afstak, ikke var mere antikverede eller snærende, end at de stadig kunne fungere, ville det utvivlsomt have været en belastning for en rolig politisk udvikling, dersom grundlovsforslaget var blevet væltet ved folkeafstem-

ningen. I så fald ville det nemlig fremtræde som en etableret kendsgerning, at grundloven ikke kunne ændres ad forfatningsmæssig vej, selv om kun DKP var imod, fordi J. C. Christensens 45%-regel satte en bom for enhver forfatningsmæssig udvikling.

Værket var altså fuldført, og Erik Eriksen havde grund til at være tilfreds, selv om Knud Kristensen lige inden statsrådsmødet lod ham overbringe et brev, hvori Venstres gamle høvding opsagde ham huldskab og troskab. 1953-grundlovens vedtagelse skete ikke under 1848-49's dramatiske omstændigheder, og ej heller foranstaltede nogen som kvinderne i 1915 et taknemlighedsinspireret folketog til kongen. Hvad der skete i 1953, var en justering, en tilpasning til vor tids vilkår. Den daværende folketingsformand, Gustav Pedersen, der fra sit formandsæde både jagttog og filosoferede, veg ikke tilbage for at sige, at skønt alle gode kræfter – inklusive Holger Eriksen – i denne sag forenede sig, var dog grundlovsværket i særlig grad Erik Eriksens.

Om føje tid er et kvart århundrede forløbet, siden grundloven blev vedtaget. Alle dens bærende principper – ikke mindst vedrørende frihedsrettighederne – og tillige adskillige detaljer går tilbage til 1849, og den, der læser de to grundlove med henblik på en sammenligning, må sande, at om grundlovsfædrene anno 1953 kunne det med Ove Rodes ord fra 1903 i sandhed siges:

„Aldrig vi dog glemmer
over døgnets slid
folkets lyse stemmer
fra dets ungdomstid.“

Grundloven af 1953 vedgik arv og gæld, og skønt den med sit etkammersystem brød med en tradition, opfyldte den dog den vigtigste forudsætning i et ikke-revolutionært folks liv: kravet om kontinuitet. Hvad tokammersystemets afskaffelse angår, må også den modifikation tilføjes, at landstingsmedlemmerne havde

accepteret at holde fælles gruppemøder med folketingsgrupperne. Derved kunne de øve indflydelse på de politiske forhåndsbeslutninger, men gik så rigtignok med bundet mandat til møderne i landstinget, som herved blev et ekko af folketinget. Det højnede ikke respekten for førstekammeret, der tilmed i for høj grad blev aftægtsbolig for jævne politikere og i for få tilfælde sæde for glansfulde senatorer. Landstinget afskaffede så at sige sig selv.

*

Af de landstingsmænd, der nu gled ud af politik, var tidligere trafikminister Johannes Stensballe typen på de politikere, man havde tænkt sig skulle befolke landstinget. Han havde ikke stort vælgermødetække, men besad en betydelig saglig viden og var i udvalgene en dygtig og myndig forhandler, der altid forstod at skaffe Venstre en fordel. Stensballe hørte til dem, der mente, at landstinget reelt mistede sin selvstændige betydning, da landstingsmedlemmerne gik med til de fælles partimøder. Selv om han trods alt gerne så landstinget bevaret, fandt han dog til sidst ikke fornøden baggrund for at søge at opretholde dette imod Erik Eriksens ønske, som blev støttet af Venstres flertal. Stensballe var så gammel, at han ikke havde glemt Venstres opslidende interne stridigheder, og hans holdning havde formentlig til følge, at kun én af Venstres landstingsmænd stemte imod grundloven.

Johannes Stensballe døde i 1956.

*

Grundloven af 1953 har nu fungeret i snart 25 år og har altså efter dansk tradition endnu sin halve levetid tilbage. Den politiske udvikling de senere år har næppe formet sig så harmonisk, som grundlovsfædrene troede og håbede. Politiske storme og partistridigheder hører til det system, som grundloven er det retlige fundament for, og disse har aldrig været så voldsomme, at de har hindret det demokratiske system i at udvikle sig roligt – i al fald

indtil 1970'erne. Men et demokrati kan ikke fungere, medmindre borgerne også respekterer folkestyrets ånd, d.v.s. alle de gennem tradition fæstnede uskrevne regler, som omfattes af begrebet den demokratiske kultur. Det er ikke uden for denne at kritisere grundloven, og tid efter anden sker dette da også, men ikke med den intensitet, som det skete før, hvor man fortløbende diskuterede demokratiets grundbetingelser på baggrund af en uløst grundlovssag. Den forfatningsdebat, der har været ført efter 1953, er spredt: Nogle ønsker republik, andre at øge dronningens magt, nogle vil have færre folketingsmedlemmer, andre en eller anden form for tokammer-system, nogle kræver de borgerlige frihedsrettigheder styrket, andre vil have grundlovssikkert loft over trækprocenten, nogle er for udstrakt anvendelse af folkeafstemning, andre helt imod. Nogen særlig styrke har disse tilkendegivelser dog endnu ikke haft. Disse års politiske ustabilitet skyldtes nemlig ikke 1953-grundloven. Den har i alt væsentligt været en fornuftig og rimelig ramme om folkestyret, sådan som et meget betydeligt flertal hidtil har ønsket dette praktiseret.

Da historikeren C. O. Bøggild-Andersen ved junigrundlovens 100 års dag så tilbage over vort hele forfatningsliv, skrev han:

„Overskuer man de hundrede år, som siden er gået, i deres helhed, er det svært at fælde den dom, at det danske folk viste sig sin junigrundlov uværdig. Den tone fra Jyske Lov, som danner grundakkorden i det danske sind, fornægtede sig i al indbyrdes klasse- og interessestrid aldrig så meget, at den helt blev borte. Den hjalp efter forfatningskampen til at give os den rene junigrundlov igen, og den var med, da det sønderjydske spørgsmål løstes på en måde, som stemte mere med ret og billighed end Ejderprogrammet. Den har skabt et Danmark, hvor klassemodsetningerne er mindre end i de fleste andre lande“.

Denne vurdering er vel præget af den første efterkrigstids optimisme, men den rummer

megen sandhed også for udviklingen frem til i dag. Hvad fremtiden indebærer, ved vi ikke. Overalt i de vesteuropæiske velfærdsdemokratier ser man i disse år styringsproblemer, der forekommer større end f.eks. 1930'ernes.

Grundloven af 1953 synes dog at være så fleksibel, at der er grund til at tro, at den også fortsat vil kunne kanalisere samfundets brydninger, og at der derfor vil gå en rum tid, inden vi igen skal igennem en grundlovsændrings besværligheder. Mange andre opgaver forekommer også mere påtrængende at løse. Om dette kan ske, og om de selvødelæggende elementer, et demokrati synes at rumme, kan aves, er en lige så stor udfordring, som grundlovsfædrene stod over for i skæbnåret 1848.

*

Aldrig så snart var den ny grundlov underskrevet, før man begyndte på endnu en valgkamp. Der skulle nemlig være valg til den ny forfatnings folketing 22. september 1953. Borgerlige vælgeres skuffelse over, hvad de fandt var et unødigt knæfald for Socialdemokratiet, gav sig udslag i oprettelsen af partiet De Uafhængige, hvis vimpel og ballast Knud Kristensen var, og af hvis program det fremgik, at man ønskede at fastholde V og K ved en borgerlig politik. Partiet understregede, at der skulle indtages en mere fast holdning i forhandlingerne med andre partier, så at der ikke handlede ud fra princippet: hellere et dårligt resultat end intet resultat, hvorved man efter De Uafhængiges mening borthandlede de ideer, hvorpå man havde vundet sine vælgeres tilslutning. Bag disse ord mærkes Knud Kristensens holdning.

Under valgkampen anklagede Socialdemokratiet regeringen for en politik, der fik produktion og beskæftigelse til at falde, men det bed ikke rigtig, fordi den økonomiske situation var under bedring. Socialdemokratiet agiterede derudover stærkt for almindelig

folkepension, hvad de øvrige partier også nu ønskede; men det lykkedes socialdemokraterne, der jo havde fortids gode gerninger at henvise til, i nogen grad at stille sig foran de øvrige partier i denne sag, også fordi disse havde folkepensionsmodstandere som Halfdan Hendriksen og Thorkil Kristensen, og fordi de to partier ved forårsvalget i 1953 havde været forbeholdne over for folkepensionen. Denne havde i øvrigt stået på de radikales program siden 1945.

I øvrigt var valgkampen præget af forsvars- og udenrigspolitikken. Forsvarsminister Harald Petersen havde svære problemer med de over 300 værnepligtige, der havde fået alvorlige fængselsstraffe, fordi de som nævnt gjorde mytteri ved meddelelsen om, at de, men ikke alle andre, fik et halvt års længere tjenestetid. Det var en sag, oppositionen pressede for alt, hvad den kunne bære, idet Harald Petersen uvarslet havde meddelt tjenestetidsforlængelsen i radioen uden om garnisonskommandanterne. I august 1953 måtte Harald Petersen delvis benåde 290 af mytteristerne, mens 20 anstiftere fik opretholdt straffe fra et halvt til et helt års fængsel. Nævnt er tidligere, at finansudvalgets flertal standsede kasernebyggeriet. For Harald Petersen var det en bitter sommer, og en partifælle sagde om ham: „Harald Petersen bliver aldrig hverken minister eller folketingsmand mere“. Lige så hårdt belastedes Ole Bjørn Kraft. Også han blev angrebet heftigt af socialdemokrater og radikale. Væsentlig var tillige Socialdemokratiets beslutning af 23. juni 1953 om ikke „i den nuværende situation“ at acceptere stationering af fremmede fly. Selv om resolutionen holdt en dør åben for en fremtidig stationering, var spørgsmålet i realiteten taget af dagsordenen, hvad de radikale hilste med glæde, mens regeringspartierne med varierende grad af skuffelse tog beslutningen til efterretning.

*

Valgets udfald i mandater lader sig på grund af folketingets øgede medlemstal kun vanskeligt sammenligne med aprilvalget. Men i procenter gik Venstre fra 22,1 til 23,1, Det konservative Folkeparti fra 17,3 til 16,8; sammenlagt var regeringspartierne altså steget med 0,5. Socialdemokratiet steg fra 40,4 til 41,3, mens Det radikale Venstre faldt fra 8,6 til 7,8, DKP fra 4,8 til 4,3 og Danmarks Retsforbund fra 5,6 til 3,5. De Uafhængige fik 58.573 stemmer eller 2,7%, men altså ikke de 60.000, som valgloven foreskrev. Herved gik kostbare borgerlige stemmer tabt. I disse år, hvor partiidentifikationen var ret stabil, flyttedes kun få stemmer fra valg til valg. Til gengæld var promillegrænsen hårfin som også i dette tilfælde.

I mandater så det nye folketing således ud: V 42, K 30, S 74, R 14, DKP 8 og RF 6, hvortil kom 1 fra Slesvigsk Parti samt 2 fra Færøerne og 2 fra Grønland. Socialdemokratiet alene havde altså 2 mandater mere end VK, hvortil kom, at de 8 DKP'ere parlamentarisk set vanskeligt kunne lægges til nogen anden side end Socialdemokratiets, skønt partiet fralagde sig enhver tanke om samarbejde med kommunisterne. Harald Petersen og Ole Bjørn Kraft søgte straks at lette vejen for VK-regeringens forbliven ved at erklære, at de gerne gik af. Sidstnævnte sagde til Berlingske Tidende 27. september 1953, at det afgørende var „ikke, om han skulle fortsætte som udenrigsminister, men om regeringens politik skulle fortsætte“.

Socialdemokratiet opfattede imidlertid valget som en tillidserklæring og krævede at komme til at danne regering, hvorimod Erik Eriksen, i modsætning til, hvad han sagde efter aprilvalget, erklærede udfaldet for uklart, og at det måtte tilkomme ham at se, hvordan partierne ville placere sig. Det radikale Venstre ønskede en flertalsregering, hvad Erik Eriksen var villig til at overveje. På Retsforbundets vegne gav Viggo Starcke udtryk for, at der

ikke var nogen grund til at skifte regering nu, da Socialdemokratiet ikke var i flertal.

Resultatet af Erik Eriksens overvejelser blev, at han i første omgang ikke ville demissionere endsiges henstille til kongen, at denne rådførte sig med partiformændene. Erik Eriksen ville selv undersøge sin regerings muligheder for at fortsætte. Ud fra en statsretlig betragtning havde Erik Eriksen naturligvis lov til at afvente, om hans ministerium ville få et mistilidsvotum, når folketinget trådte sammen den 6. oktober; først i så tilfælde ville det være hans pligt at træde tilbage med deraf følgende rådslagninger hos kongen.

„Social-Demokraten“ erklærede imidlertid, at Socialdemokratiet havde besejret regeringspartierne (74 mod 72) og derfor var udpeget til at danne regering, af hvilken grund det var „stødende mod parlamentarisk praksis“ at søge regeringsspørgsmålet løst ved private underhåndshandlinger. Bladets påstand støttes for så vidt af parlamentarismens udvikling herhjemme i nyere tid; man kan i så henseende henvise til valget i 1924. På den anden side kunne Erik Eriksen med nogen ret hævde, at valgets udfald ikke dikterede hans afgang; hans ministerium havde i hele perioden 1950-53 været en mindretalsregering, hvad det altså fortsat var. Begge synspunkter havde noget for sig, og Erik Eriksen valgte da det, som taktisk set gav ham de største fordele. En helt anden sag er så, at man ikke kan sige, at der foreligger nogen ret for det største mindretal til at danne regering.

Imidlertid viste Erik Eriksens sonderinger sig ret hurtigt at føre til et for ham negativt resultat. Da de radikale ikke kunne komme igennem med en trepartiregering af S, V og R, ønskede de subsidiært en ren Venstre-regering, hvorimod de ikke kunne støtte en VK-regering. Erik Eriksen ønskede imidlertid ikke at sprænge Venstres og de konservatives samarbejde, og da forhandlinger med Retsforbun-

det var resultatløse, valgte han den 29. september at indgive sin regerings demissionsbegæring.

Under forhandlingsrunden hos kongen krævede socialdemokraterne regeringsmagten, eventuelt sammen med de radikale. Disse pegede atter på den omtalte trepartiregering; kunne en sådan ikke dannes, ville de love sagligt samarbejde, hvad enten en socialdemokratisk eller en Venstre-mindretalsregering blev resultatet. Kommunisterne henviste til Socialdemokratiet, hvad Retsforbundet også gjorde ved at pege på „det største parti“. Da de tre partier, som tilrådede en socialdemokratisk regering, med 89 mandater – inklusive det ene færøske medlem af folketinget – havde absolut flertal, fordi Slesvigsk Parti og de to grønlandske repræsentanter holdt sig uden for partigrupperingerne, rådede Erik Eriksen kongen til at opfordre Hans Hedtoft til at danne regering, hvilket skete. Et tilbud fra Hedtoft til Det radikale Venstre blev afvist den 30. september efter afholdelsen af et radikalt hovedbestyrelsesmøde, hvorpå Hedtoft dannede en socialdemokratisk mindretalsregering. De radikales afvisning kom ikke uventet for Socialdemokratiet.

*

Ministeriet Erik Eriksen-Ole Bjørn Krafts dage var altså talte. Det var et historisk ministerium i den forstand, at de to store borgerlige partier efter en menneskealders rivalisering fandt hinanden i et samarbejde på lige vilkår. Det konservative Folkeparti var rykket op i de regeringsbærende partiers klub uden at give afkald på væsentlige principper. Christmas Møllers linje var ført til sejr. Historisk blev ministeriet også derved, at det gennemførte en grundlovsrevision på en måde, der i hovedsagen må siges at være i overensstemmelse med Christmas Møllers regeringens fremtænk.

Samarbejdet i regeringen fremstilles af alle som harmonisk. Der kunne vel være modsæt-

ninger mellem visse af ministrene, men da snarere mellem ministre af samme partifarve – som f.eks. Aksel Møller og Poul Sørensen eller Erik Eriksen og Harald Petersen – end mellem Venstre og konservative. At det gik så godt, var i høj grad Erik Eriksens fortjeneste. Han var som Stauning helt ubestridt chefen og, som denne i sin tid havde været det, også en god formidler af samarbejdet. Poul Møller, der i denne periode sad som nyvalgt folketingsmand, gør yderligere den observation, at ministrenes kammeratskab gang på gang medførte, at de tog mindre hensyn til deres rigsdagsgrupper. Det var altså i de gode gamle dage, hvor en partileder tegnede et parti, også fordi han på forhånd stort set vidste, hvad det kunne tage, og agtede på ikke at bringe det derudover. Det gjaldt Erik Eriksen, især når også Knud Rée og Sønderup var med ham. For de konservative ministres vedkommende var der mere tale om et kollektivt lederskab af Aksel Møller, Poul Sørensen og Kraft.

Poul Møller siger også, hvad andre kilder bekræfter, at Erik Eriksen efterhånden befandt sig bedre i selskab med venner som Rytter, Aksel Møller og Poul Sørensen end med mange partifæller. Jens Sønderup, der ikke var nogen ynder af de konservative – og især ikke af „Møllerianerne“ – følte, at navnlig Poul Sørensen spandt Erik Eriksen ind i sit spind til fordel for de konservative. Poul Sørensen så på sin side, at vejen til regeringsmagten kun var opnåelig gennem Venstre, hvis magtfulde leder i disse år var Erik Eriksen. Siden lå nøglen til magten hos de radikale, hvad Poul Sørensen da også klart erkendte i 1968.

Vi er hermed nået langt ud over dette værks slutpunkt. Hvad vi kan konstatere ved ministeriet Erik Eriksens afgang, er, at det var lykkedes at skabe et regeringsdueligt borgerligt alternativ til Socialdemokratiet. Dette var naturligvis ikke Erik Eriksens fortjeneste alene. Der var dybereliggende grunde som f.eks.

Det radikale Venstres ønske om at stå mere frit, ikke mindst på grund af den ændrede forsvars- og udenrigspolitik. Men Erik Eriksens andel i alternativet var meget betydelig, og såvel socialdemokrater som radikale bekymredes over denne nye, i dansk politik hidtil usete størrelse, som gjorde tilværelsen mere usikker for dem.

Der vil altså nu være at tage afsked med en række fremtrædende politikere, af hvilke nogle definitivt sagde farvel til politik, mens andre længe endnu medvirkede ved fordelingen af de værdier, der har gyldighed for samfundet.

*

Manden på gården, ministeriets chef, Erik Eriksen, møder vi hyppigt i de følgende år. Alligevel var perioden 1950-53 kulminationen på hans politiske tilværelse, skønt han kun var 50 år ved sin afgang som statsminister.

Efter 1953 begyndte Venstres vanskeligheder og dermed også Erik Eriksens. Thorkil Kristensen befandt sig ikke godt i den opposition, som man kaldte de korslagte armer. I 1955 brød han første gang i en afgørende afstemning med sit parti. Fra da af og til det endelige brud i 1960 førtes mellem Erik Eriksen og Thorkil Kristensen en nervekrig, som har et element af tragik i sig, fordi de begge, om end meget forskellige, var betydelige og villende politikere.

I 1957 forelå en mulighed for en ren Venstre-regering; men Erik Eriksen sagde nej, og der kan gives mange grunde derfor. Med gennemførelsen af grundloven var Erik Eriksens politiske mål i høj grad opfyldt. Han sagde det selv i et tv-interview i 1966: „Jeg har sat mit navn under en grundlov, jeg har sat mit navn under en tronfølgelov o.s.v., det er der trods alt ikke ret mange, der lever, der oplever, og det er jeg stort set tilfreds med“. Lad være, at der heri kan være nogen esterrationalisering, men et gran af sandhed kan man nok sige at udtalelsen rummer. Erik Eriksen har tillige

understreget, at han ikke ønskede at være gidsel for de radikale, som ville få en betydelig indflydelse, hvis en ren Venstre-regering blev dannet. Men han har også selv i 1969 sagt, at politik kan være mere et spørgsmål om personer end om sager. Hvis denne udtalelse er dækkende, og det er den nok til en vis grad, kan han have tænkt på sit nære samarbejde med mænd som Aksel Møller og Poul Sørensen og dermed med de konservative. Udover dette personlige kammeratskab, som han ikke ville svigte, ønskede han heller ikke at opgive den for ham konstruktive VK-tanke til fordel for en måske kortvarig ren Venstre-regering. Havde muligheden for en VK-regering derimod været til stede, hvis H. C. Hansen var blevet tvunget til at give op, ville Erik Eriksen efter udsagn til sine venner have følt sig forpligtet til at danne den. Tanken bag var for ham såvel som for Poul Sørensen, at hvis det to gange med held var lykkedes at danne en sådan fællesregering, ville vælgerne måske være modne til en sammenslutning af de to partier, der nu havde fælles politik.

VK-samarbejdet viste sig imidlertid ikke bæredygtigt. Venstre og konservative kunne ikke tilsammen vinde mandater nok, bl.a. fordi de radikale stadig væk var i live. I Venstre opstod en frustration, fordi man så, at vandringer fra land til by kunne komme til at betyde, at partiet måtte vige pladsen som det største borgerlige parti. I marts 1965 kom denne stemning til udtryk ved Niels Westerby's og Børge Diderichsens brud med Venstre efter forhandlinger med den socialdemokratiske regering om en eventuel optagelse i denne. Ministeriet Krag var på dette tidspunkt i svar nød for parlamentarisk støtte, fordi de radikale var begyndt at trække bort fra det socialdemokratiske samarbejde, som var ved at koste dem livet. Hele denne sag gik nok Erik Eriksen mere på, end han brød sig om at indrømme. Han syntes, at Westerby svigtede i en så afgørende

sag, og det var, som om Erik Eriksen i disse måneder ikke følte sig tryk ved sit eget parti.

I denne situation syntes han at sætte alt på ét kort. 9. maj 1965 offentliggjorde „Berlingske Tidende“ en gallupundersøgelse, der viste, at 45 % af Venstres vælgere og 45 % af de konservatives gik ind for en sammenslutning af de to partier. Dagbladet „Vestkysten“, hvis redaktør var Knud Réé, tilsluttede sig tanken i en ledende artikel, hvori det hed, at to partier med samme politik ikke kan opretholdes som to i det lange løb. Dette fulgte Erik Eriksen op den 17. maj ved at erklære sig enig i synspunktet, og det fik dagbladet „Jyllands-Posten“ til den 20. maj at spørge 25 af Venstres folketingsmedlemmer, hvad de mente om denne sammenslutningstanke, som ikke havde været forelagt folketingsgruppen først. 16 svarede nej, 2 svarede ja, mens 7 gav mere eller mindre forbeholdne svar, og da Erik Eriksen havde set resultatet af dette rundspørge, trak han sig tilbage som Venstres formand.

I Venstres historie har der været et moment af høvdingedyrkelse lige fra Christen Bergs dage over J. C. Christensen, Madsen-Mygdal, Knud Kristensen og frem til Erik Eriksen. I lange perioder har høvdingene kunnet regne med de pålidelige tropper; men det er også karakteristisk, at lederne i nyere tid opgav deres formandspost i varierende grad af skuffelse, for ikke at sige bitterhed, over omstændighederne, der fik dem til at gå. Det gælder Madsen-Mygdal, Oluf Krag, Knud Kristensen og Edvard Sørensen, men også Erik Eriksen. For ham brast det, da han nu førte sammenslutningstanken frem. Han gjorde det formentlig ud fra den betragtning, at skulle en sammenslutning ske, måtte det være på et tidspunkt, hvor Venstre stadig væk var det ledende borgerlige parti. I øvrigt var han vel kørt træet af den interne partistrid og af Venstres vanskelige udsigter. Han valgte derfor at

bruge denne sag til at gå af på, da han ikke kunne komme igennem med den.

Ved valget i 1968 kom det borgerlige samarbejde, men på en anden måde end ventet af Erik Eriksen, idet en radikal politiker blev dets leder. I sine sidste år frygtede Erik Eriksen for, at Venstre ikke blot skulle blive mindre end de konservative, men også mindre end de radikale. Han levede ikke længe nok til at se Poul Hartling danne sin „smalle“, rene Venstre-regering og ej heller længe nok til at se Venstre blive større end konservative og radikale tilsammen, som det havde været tilfældet ved valget i 1947.

Erik Eriksen var for en forsigtig borgerlig politik og for at modstå presset fra Socialdemokratiet lempeligt og betinget. Med Svend Thorsens formulering var for Erik Eriksen et ja, udtalt ikke for tidligt og ikke for sent, den virkelige konservative garanti, fordi man derved efter hans mening kunne nå en rolig udvikling.

Selv bonde forstod Erik Eriksen i en tid, hvor Venstres traditionelle vælgerkorps var i talmæssig tilbagegang, at give partiet et præg, så at det fremtrådte bredere og mere moderne. Erik Eriksen var aldrig ensidig agrarpolitiker. Han var stedse større end sit parti og var i bedste forstand en folkelig politiker. Han stod sig vel i den politiske strid med betydelige mænd som Hans Hedtoft, H. C. Hansen, Viggo Kampmann, J. O. Krag, Bertel Dahlgaard og Jørgen Jørgensen, og han lyste i en menneskealder op blandt sine tilhængere. Også hans politiske modstandere satte ham højt. Da han var på højden, gav hans politiske flair ham en enestående position. Den emnente gennemførelse af forfatningen i 1953 vil sikre Erik Eriksen den eksklusive betegnelse grundlovsgiver ikke blot af navn, men også af gavn. Erik Eriksen døde i 1972.

*

Det var med blandede følelser, Ole Bjørn Kraft overdrog sit embede til H. C. Hansen, hvem han i øvrigt satte pris på. Helst havde Kraft set VK-regeringen fortsætte, selv om det i så fald ville være sket uden ham. Nu slap Det konservative Folkeparti imidlertid for denne pinagtige situation. Ole Bjørn Kraft blev efter regeringens afgang valgt til folketingsgruppens formand, hvilket i nogen måde kunne bøde på, at de radikale havde gjort ham til deres yndlingsaversion. På den anden side vidste Kraft såvel som hans partifæller, at det var en anomali, at gruppeformanden ikke igen skulle kunne blive minister. For i rimelig tid at forberede en ny VK-regering blev Ole Bjørn Kraft derfor i 1955 afløst af Aksel Møller som gruppeformand.

Det betød ikke et farvel til dansk politik; Ole Bjørn Kraft repræsenterede således Ålborg i folketinget til 1964, i alt altså i 38 år, og han var stærkt optaget af at deltage i det internationale samarbejde. Han var således medlem af Nordisk Råd 1953-62, delegeret ved FN 1962 og 1963 og ved Europarådet 1953-64. Hertil kom et væld af andre hverv. Det skal også nævnes, at han efter sin afgang som politiker brugte en del af sin tid på bevægelsen Moralsk Oprustning – samt til at skrive fyldige erindringer.

Især som partiets førstemand måtte Ole Bjørn Kraft beskæftige sig med økonomiske anliggender. Man mærkede da, at det ikke var hans felt. Det var derimod den nationale og ideologiske politik. Poul Sørensen, som ikke satte Kraft højt, erkendte, at Kraft som politikertype dækkede en del af det konservative vælgerkorps, som det så ud i disse år, hvor man måtte yde de patriotiske stemninger en tribut. Men Poul Sørensen fandt, at Kraft ikke altid tænkte sig godt nok om, og at han tillige var forfængelig og selvhævdende. Man må nok sige, at Kraft og Poul Sørensen var vidt forskellige. Den politiske taktik var således

ikke Krafts stærke side, ligesom Poul Sørensens irritation over partifællen også for en del kan skyldes, at Kraft blev en belastning i VK-regeringens sidste tid, fordi de radikale og efterhånden også socialdemokraterne angreb ham. Disse angreb var politisk begrundede, og Ole Bjørn Kraft udgjorde på grund af sit væsen og sin fortid et brugbart mål. Han havde ikke været fascist i 1930'erne, men han havde vovet sig langt ud i kritikken af demokratiet, og hans bog om fascismen kunne som før nævnt nu tages frem. Hertil kom hans emotionelt betonedede præg, som kunne lade hans taler rumme ord, der måske ikke altid var dækning for. Men Det konservative Folkeparti – og Poul Sørensen – skyldte ham en hel del for genopbygningen af partiet efter Christmas Møller-katastrofen. Det må som før nævnt også konstateres, at han gjorde fyldest som minister, hvad f.eks. H. C. Hansen erkendte, da han – ganske vist i begyndelsen af Krafts udenrigsministertid – skrev til en ven: „Jeg har virkelig fået øget min respekt for Ole Bjørn Kraft, der gør det både dygtigt og godt“. I sin bog „Fra kamp til samarbejde“ ironiserer Poul Møller over Ole Bjørn Kraft, hvis politiske grundsyn han karakteriserer som nationalliberalt, men om hvem han formentlig uden ironi siger, at „for ham var politik kun et spørgsmål om en overbevisning, et livssyn“, og at „hans politiske karriere byggede på en trofasthed livet igennem over for de livsværdier, som han havde taget til sig i den tidligste ungdom“.

Denne vurdering er utvivlsomt sand. Ole Bjørn Kraft var barn af de nationalpolitiske, for ikke at sige nationalistiske strømninger, som gjorde sig gældende i konservative kredse i København i tiden omkring første verdenskrig. Det af besættelsestiden fremkaldte brud med den Stauning-Munchske defaitisme og den hele patriotiske stemning gav Ole Bjørn Kraft en baggrund og muligheder, han ellers

ikke ville have fået. Det tør knap nok bebrejdes ham, at han udnyttede dem.

•

Med henblik på den allerede omtalte konflikt mellem finansminister Thorkil Kristensen på den ene side og hele Venstres øvrige folketingsgruppe på den anden side skriver Svend Thorsen i bogen „Mennesker i politik“ (1962):

„Med nogen forenkling kan det siges, at sluttelig stod Erik Eriksen over for Thorkil Kristensen; den første havde ved fødslen modtaget naturens forkælende kalveslik, hans styrke var intuitionen og agitationen, den sidste havde ved streng disciplinering af legeine og ånd opbygget sig selv, hans styrke var tanken og kundskaben. Var det inon nogen tilfældighed, at just disse to kom til at stå over for hinanden, frugtbarheden og karrigheden?“

Denne iagttagelse rummer utvivlsomt megen sandhed, men dog ikke den hele, der som så ofte i historien måske heller aldrig lader sig finde. Thorkil Kristensens filosofi tog sit udgangspunkt i, at Vilhelm Buhl ca. tre uger efter regeringsskiftet i 1950 havde sagt til ham, at hvis „smørstormen“ ikke var kommet, havde man skaffet sig en anden lejlighed til at komme i opposition. I hele VK-regeringens levetid måtte den søge at løse problemerne sammen med Socialdemokratiet, og den sad kun i tre år, fordi de radikale ikke ubegrundet mente, at en ny grundlov ikke kunne komme igennem folkeafstemningen, medmindre den bar en borgerlig regerings signatur. Derfor var VK-regeringens dage også talte, da grundloven var i havn. De radikale ville ikke være med til at støtte en regering, om hvilken de sagde, at den havde karakter af en mod arbejderne rettet blok. Denne motivering dækkede også over radikal angst for at blive klemmt mellem to blokke; men det var i denne sammenhæng underordnet, eftersom konklusionen var den samme. Da Thorkil Kristensen videre anså det for utænkeligt, at VK-blokken kunne få

flertal, og da altså R ikke ville støtte den, drog han den slutning, at så måtte V søge en politik i midten som den eneste, R ville støtte.

Om dette ræsonnement var rigtigt, lader sig ikke afgøre. Erik Eriksen og Poul Sørensen ville hævde, at netop et fast VK-samarbejde ville knuse de radikale og skabe en flertalsmulighed for VK. Under alle omstændigheder anlagde Thorkil Kristensen altså en langsigtet betragtning. Uheldigvis var den som nævnt i modstrid med den opfattelse, Venstres formand havde. Derfor kunne Thorkil Kristensen i september 1954 ikke få Erik Eriksen til at optage kontakt med de radikale for at få et firkantet forlig i stand i stedet for at drive de radikale i armene på socialdemokraterne, hvilket just var, hvad Erik Eriksen ønskede. Thorkil Kristensen stemte derfor ene mand fra VK-siden i marts 1955 for den socialdemokratiske regerings valutakriseforslag og slog dermed Erik Eriksens spil over ende. Om VK-blokken ved en anden holdning fra Thorkil Kristensens side havde kunnet opnå et valg, der tilføjede Socialdemokratiet ulivssår, ved vi ikke. Selv har Thorkil Kristensen hævdet, at dersom der havde været mulighed for en anden regering, ville han have stemt med sine gruppefæller. Imidlertid havde de radikale bestemt sig for at støtte regeringen, og han så da ingen grund til at svigte sin overbevisning; men hans „afhopning“ betød en betydelig aflastning for de radikale, der naturligvis gjorde et stort nummer ud af Thorkil Kristensens holdning.

Nogle dage efter martsforliget i 1955 sagde H. C. Hansen til Thorkil Kristensen, at Socialdemokratiets taktik var at få de radikale med i regeringen, og i så fald ville man gerne have Thorkil Kristensen som udenrigsminister; men Thorkil Kristensen svarede hertil, at hans stemmeafgivning ikke ville føre til et brud med Venstre, hvorfor tanken var umulig.

Imidlertid begyndte taxametret at løbe

hurtigt. Under regeringskrisen i 1957 var Thorkil Kristensen for en samlingsregering, men da denne ikke var praktikabel, gik han ind for en V- eller VR-regering. Det afgørende brud skete dog først i forbindelse med VK-forslaget af 4. oktober 1959 om den økonomiske politik. Det var udarbejdet af Poul Møller og Aage Hastrup fra de konservative og Henry Christensen og Kurt Sørensen fra Venstre og blev 4. oktober behandlet i de to partiers grupper hver for sig og et par timer efter i et fællesmøde. Thorkil Kristensen var ikke til stede, idet han havde sendt afbud på grund af et møde i Sydslesvig; han hævdede senere ikke at vide, hvilken karakter mødet ville få. Han og hans fæller påstod siden, at der var tale om en overrumpling. Omvendt fremførte Erik Eriksen, at Thorkil Kristensen var orienteret ved et brev fra ham to dage før, og at Thorkil Kristensen altså blot udeblev for siden at kunne hævde, at han var blevet snigløbet. I brevet skrev Erik Eriksen, at det forslag, man skulle behandle, ville pege på konkrete besparelsesområder. De skattelettelser, som blev hovedanstødsstenen for Thorkil Kristensen, var altså ikke nævnt, men det kunne naturligvis siges, at disse måtte være underforstået, når der samtidig taltes om besparelser.

Således kan begge parter altså hævde deres uskyld, og det synes svært at tilvejebringe en harmonisering. Vigtigt er det, at Venstres landsmøde 8. september 1959 var blevet en stor sejr for Erik Eriksen, som specielt havde vendt sig mod Thorkil Kristensens linje. En skilsmisse syntes allerede da uundgåelig. Thorkil Kristensen tog da også sit gode tøj, forlod 18. februar 1960 Venstres gruppe og lod sig ikke genopstille i Vejle. En kreds af højskolefolk, blandt dem senere økonomiminister Poul Nyboe Andersen, kritiserede skarpt Venstres ledelse, der til gengæld forsvarede af senere udenrigs- og statsminister Poul Hartling. Set i historiens perspektiv var der blot tale om

en af Venstres utallige spaltninger. Thorkil Kristensens venner stiftede Liberal Debat, der i 1965 blev til Liberalt Centrum. Men medens Thorkil Kristensen kunne støtte LD, der virkede inden for Venstres rammer, trådte han aldrig frem for LC.

Hertil kom nu, at Thorkil Kristensen fra 1. september 1960 tiltrådte den betydningsfulde stilling som generalsekretær for OEEC i Paris (fra 1961 OECD). Denne post havde han til 1969, hvorefter han i tre år fungerede som direktør for Institut for Udviklingsforskning. Siden har Thorkil Kristensen virket bl.a. for Ribe-Esbjerg-universitetsprojektet. Skønt på vej mod de 80 synes denne asketiske, men ærgerrige og utrættelige mand usvækket. Så sent som i december 1973 fremførtes han som et muligt statsministeremne. I dansk politik huskes han som et interessant og betydningsfuldt tilskud til Venstres politik, befordret ind af Knud Kristensen og siden ud af Erik Eriksen. Der var ikke plads til dem begge, og Thorkil Kristensen måtte vige for Erik Eriksen, hvis politik var i større overensstemmelse med opfattelsen hos Venstres kernevælgere. Hvad 1970'erne skulle bringe, var i 1959/60 umuligt at forudse.

*

Aksel Møller havde været en af det borgerlige samarbejdes konstruktører og havde som berørt været den, der mere end nogen anden i den konservative rigsdagsgruppe havde virket for, at VK-regeringen fik partiets støtte, hvilket også lykkedes; men et slid var det, ikke mindst da Aksel Møller varetog to ministerier, der hver for sig rigeligt kunne beskæftige en rask mand. Navnlig tog boligministeriet på hans kræfter. Efter sin afgang som minister vendte han tilbage til borgmesterposten på Frederiksberg, og i oktober 1955 afløste han som nævnt Ole Bjørn Kraft som folketingsgruppens formand. Ved valget i 1957 havde

de to borgerlige partiers ledere håbet på en ny VK-regering. Aksel Møller var dens designerede udenrigsminister. Jaketten var taget ud af skabet, da Retsforbundets ophøjelse til regeringsparti væltede spillet for Erik Eriksen og Aksel Møller. Allerede året efter døde Aksel Møller, ramt af hjertelammelse, slidt op af den strenge stræben og det hårde slid lige fra de unge år. En politiker må kunne træffe afgørelser. Det kunne Aksel Møller også, men forud gik en indre kamp præget af angsten for ikke at gøre det rette. Det gav søvnløse nætter, og det sled. Han var en følsom og urolig sjæl, også præget af usikkerhed, hvad der i forbindelse med hans loyalitet lod ham søge sin statsministers råd mere, end denne ventede.

Aksel Møller var en af de mest afholdte fremtrædende politikere, den danske rigsdag har talt. Man kan nok møde kritiske udsagn om hans politik, men aldrig om hans karakter, væsen og form. Han blev aldrig grov, men var altid en ridderlig modstander. Han var en fremragende taler, hans viden var stor, hans stræben ideel, da han aldrig søgte noget for sig selv. Svend Thorsen skrev fire år efter hans død sandt og smukt, idet han genskabte den sorgens stemning, der herskede i folketinget under formandens mindetale:

„Alle forstod, at ved Aksel Møllers død var ikke blot et parti blevet fattigere, men det hele folkestyre. Alle vidste, at for ham var partiet kun midlet til at gavne det fælles samfund. Man så for sig hans lyse, smukke skikkelse og de blå øjne, hvori der ikke var svig. Han havde været en ære for tinget. Et af de fineste mennesker i dansk politik var nu faldet; hans sinil havde virket som et lysstrejf. En inand, der nåede store mål og havde større i sigte, en inand, som endnu var på vej, var gået bort“.

Aksel Møllers bror Poul Møller søgte at videreføre sin brors politik. Han var finansminister i VKR-regeringen 1968-71, indtil sygdom tvang ham ud af politik.

*

En politikers eftermæle står ikke altid i et rimeligt forhold til det, den pågældende har udrettet. Den sikreste måde, på hvilken man kan komme i historiebøgerne, er at efterlade sig bindstærke optegnelser med henblik på udgivelse eller selv at skrive omfattende erindringer. P. Munch, K. K. Steincke og Ole Bjørn Kraft er eksempler herpå, hvorhos dog bemærkes, at de i enhver henseende fortjener „at gå over i historien“. Andre holder sig i baggrunden eller har ikke offentlighedstække, men udøver dog stor indflydelse. De er sværere at få hold på og huskes ofte ikke efter fortjeneste.

En sådan mand er landbrugsminister Jens Sønderup, der ligesom Kr. Bording på grund af et tilbageholdende væsen var let at overse for den overfladiske iagttager. Hverken før, under eller efter sin ministertid var Sønderup i rampelyset, når bortses fra en injuriproces, journalisterne ved Danmarks radio anlagde imod ham efter hans afgang for brugen af betegnelsen „røde lejesvende“. Til gengæld var Sønderup stærk på de indre linjer. I ministeriet Erik Eriksen var Sønderup bonden fremfor nogen, i besiddelse af en sikker fornemmelse for, hvad der rørte sig blandt en betragtelig del af Venstres kernevælgere og dertil udrustet med situationsfornemmelse og taktisk sans. I „Information“ skrev „Tilskueren“ om den kloge og tilforladelige landbrugsminister: „Jens Sønderups styrke ligger i det stille, i et uforfalsket bondeinstinkt med dets blanding af besindighed og mistænksom uvilje mod noget, der er alt for nyt, alt for let og alt for indviklet. Har man store planer, skal man ikke komme til Jens Sønderup, hvis man vil have dem gennemført, han vil næsten på stående fod kunne opremse alle de besværligheder, der vil opstå ved deres gennemførelse, selv om også planerne kan have hans fulde sympati og få udelt anerkendelse“.

Ulempen ved Sønderups betænelighedsfilosofi var, at den kunne fremkalde tøven,

hvor handling var nødvendig, også fordi han selv var betænkelig ved sine egne udprægede betænelighedsfornemmelser. Heraf må man dog ikke slutte, at han ingen handledygtig minister var. Det viste han ikke mindst på den måde, han fik regeringen og Venstre hjulpet ud af de vanskeligheder, Hauch havde skabt. Hertil kom, at Sønderup var en indflydelsesrig rådgiver. Han og Erik Eriksen supplerede hinanden godt, og Venstre var udmærket ledet i de år, hvor de to førte an. Sønderups tålmodighed var næsten grænseløs, og han forstod efter en lang debat at drage en bæredygtig konklusion.

Jens Sønderup blev i folketinget til 1960 og var samtidig hermed folketingsgruppens næstformand, ligesom han sad i det udenrigspolitiske nævn og i repræsentantskabet for Nationalbanken. I Det danske Hedeselskabs ledelse var han til 1968. Under regeringsforhandlingerne i 1957 var Sønderup vel snarest for, at Venstre skulle have dannet regering alene, men den taktiske situation udviklede sig sådan, og Erik Eriksen havde lagt sig så fast på VK-linjen, at Sønderup ikke skønnede det opportunt at gøre noget forsøg på at krydse partiformandens kurs. VK-samarbejdet, der nåede en kulmination i 1959-60, øgede hans betæneligheder, om end hans skepsis over for Thorvald Kristensen var større. Først og fremmest ville Sønderup dog hjem og passe sin gård. Fra denne har han ved megen læsning og skarpe observationer siden iagttaget den hjemlige politiske og økonomiske udvikling og herom skrevet en række artikler, nu og da præget af satire, men også af en til mismod grænsende pessimisme.

*

„Hans almene viden er ringe. Han taler ingen fremmede sprog. Han er forholdsvis blank på udenrigspolitik og økonomi. Han har hverken pressetække eller tv-charme“, skrev en

journalist i 1966 om arbejds- og socialminister Poul Sørensen. Selv om man kan se bort fra tv i den her skildrede periode, er karakteristikken ikke udtømmende. Det har allerede været omtalt, hvor stærkt et greb han havde om det konservative partiapparat. Han vidste, hvad partiets medlemmer og især dets tillidsmænd tænkte, og rigsdagsgruppens medlemmer var fuldt ud klar over dette forhold. Det gav Poul Sørensen en magt, som han forstod at udnytte.

Hertil kom, at Poul Sørensen havde taktisk sans. Han var ikke raffineret eller udpekuleret som skakspilleren, der ser 10 træk frem, men enkel og konsekvent i opfattelsen af situationens muligheder. Han var som nævnt oprindelig skeptisk over for VK-regeringen, men da den var dannet og viste sig funktionsduelig, blev han VK-samarbejdets trofaste forkæmper. I 1965 blev Erik Eriksen imidlertid afløst af Poul Hartling, som i en tale i Svanninge uden forinden at have kontakten Poul Sørensen inviterede til et samarbejde med de radikale. Poul Sørensen tilbød i stedet som et modtræk ganske uvarslet på de konservatives landsmøde i 1966 Socialdemokratiet samarbejde, hvilket var til ulempe for alle – også J. O. Krag, der længe i lommen havde haft den tale, der skulle opløse tinget og udskrive valg på kildeskatten. I virkeligheden indså Poul Sørensen, at vejen til konservativ indflydelse gik via de radikale, og væltede derfor efter valget i 1968 spillet for Hartling ved at pege på Baunsgaard som statsminister.

Poul Sørensen blev ved Aksel Møllers død i 1958 folketingsgruppens formand; dens politiske ordfører i samme periode var Poul Møller. De to supplerede hinanden godt, men Poul Sørensens position var den større. Da Poul Møller i 1960 søgte at styrte Poul Sørensen fra tronen, mislykkedes det ganske. I 1968 blev Poul Sørensen indenrigsminister og gennemførte som sådan den store kommunalreform,

der trådte i kraft i 1970. Selv døde han den 29. juni 1969, og han undgik da at blive vidne til Det konservative Folkepartis trængsler. Det er omsonst at drøfte, om Poul Sørensen med sin sikre fornemmelse for borgerlige vælgeres meninger kunne have holdt regeringen – eller i al fald de konservative ministre – på en linje, som var acceptabel for konservative vælgere. Det kan dog konstateres, at Poul Sørensen i sin tid som partileder altid støttede sig til en eller flere kolleger som Ole Bjørn Kraft, Aksel og Poul Møller, fordi han ganske simpelt ikke alene kunne tegne partiet. Dertil havde han for få visioner og for lidt folkelig appel. Men indenfor, ved essen i smedjen, befandt han sig vel, og her var han sit parti en betydningsfuld mand.

*

Forsvarsminister Harald Petersen gled ved ministeriets afgang definitivt ud af politik som en skuffet mand. Ved valget i 1950 var han faldet i Højrup-kredsen, og på samme tidspunkt måtte han se sine forfatningsplaner kastet over bord, skønt de blev fremlagt i forfatningskommissionen efter partiets bemyndigelse. Harald Petersen ønskede at bevare landstinget, men i moderniseret skikkelse, således at det valgtes hvert 8. år samtidig med kommunevalgene. Valgberettiget skulle alle folketingsvælgere være, og der skulle være en kandidatliste fælles for hele landstingskredsen med mulighed for listeforbund. Arbejdet for denne plan var spildt, da Erik Eriksen besluttede sig for etkammersystemet.

Som forsvarsminister var han blevet genstand for så heftige angreb især i regeringens sidste leveår, at han fandt det umuligt at føre en efter hans mening forsvarlig politik, når forsvarsministeren var borgerlig og Socialdemokratiet i opposition. Sikkert har han også følt, at Erik Eriksen, der var skeptisk over for ham, ikke ydede ham den fornødne støtte,

fordi statsministeren kunne se en taktisk fordel for regeringen som helhed ved at lade forsvarsministeren tage stødet. Forud for aprilvalget i 1950 frabad han sig genopstilling til landstinget, og forud for septembervalget i 1953 meddelte han som nævnt, at han ikke ville være forsvarsminister efter valget. Han havde fået nok.

Harald Petersens skæbne, hvis man tør bruge så stærkt et udtryk, er et eksempel på, hvorledes en indsigtfuld og flittig politiker kan køre fast, fordi de politiske omstændigheder udvikler sig på en måde, der ikke svarer til hans overbevisning. Og der var grænser for, hvor langt Harald Petersen ville gå på akkord med den. Han kunne dog se tilbage på fem års forsvarsministertid, hvor han havde gjort alt, hvad der stod i hans magt, for at udnytte mulighederne for en styrkelse af det danske forsvar.

Harald Petersen genindtrådte efter sin afgang som minister i sin gamle stilling som hypotekbankdirektør. Her sad han til 1964. Han døde i 1970, 75 år gammel.

Handelsminister Aage L. Rytter vendte også tilbage til den virksomhed, som han havde forladt ved sin udnævnelse til minister i 1951, nemlig til stillingen som Tuborgs administrerende direktør. Han havde ikke længere noget offentligt politisk hverv, men oplod gerne sin røst på de konservative hovedbestyrelses- og landsrådsmøder. Han fulgte stadig med, men al hans tid var optaget af hans utallige gøremål for dansk industri. Foruden i Tuborgs direktion sad han i bestyrelsen for bl.a. A. P. Møllers selskaber, ligesom han fra 1956 på ny blev Industrirådets formand. Han var stærkt optaget af dansk industris eksportforhold og af erhvervslivets muligheder for et samarbejde med forskningen. Han var en myndig og stærk minister, men vil dog huskes

mere i erhvervshistorien for sin indsats for øl, tobak og dansk industriorganisation. Aage L. Rytter døde kun 60 år gammel i 1961.

På samme måde, som Rytter mere var industrimand end politiker, om end med god politisk indsigt, var fiskeriminister Knud Rée først og fremmest bladmand, om end han tillige var en decideret homo politicus. Han fortsatte her en lang tradition inden for Venstre, ja, i dansk politik i det hele taget, hvor redaktørstillingen ofte var forbundet med en aktiv politisk gerning. Knud Rée vendte tilbage til Esbjerg og overtog på ny posten som chefredaktør af „Vestkysten“, en stilling, han først forlod med udgangen af 1969, ligesom han beklædte forskellige hverv inden for pressens organisationer. Han var ubetinget en dygtig administrator som både bladmand og minister. I byråd og radiatoråd, men først og fremmest på „Vestkysten“ ofrede han sine hektisk-dynamiske kræfter. Vigtig var også hans virksomhed som rådgiver. Den udøvedes ikke så meget i ministermøderne som i den vekselvirkning, der foregik gennem det indflydesrige treklover Erik Eriksen-Sønderup-Rée. Knud Rée slog en proper næve og gik ikke af vejen for en rask polemik, men var han uenig, sagde han fra direkte. Han kunne være kynisk, men var ikke uden storsind og gik ikke krogveje. For Knud Rée var Venstre ikke det samme efter Erik Eriksens afgang og opgivelsen af VK-politikken. Han så med skepsis på Poul Hartlings bestræbelser, især da denne i 1965 i den såkaldte Svanninge-tale inviterede de radikale uden om Det konservative Folkeparti. Knud Rée døde 77 år gammel i 1972.

En datter, Eva Rée, er programredaktør ved Danmarks Radio, medlem af folketinget for Venstre 1966-71. En anden datter, Kirsten Rée, er „Vestkysten“s Københavnsredaktør

og folketingskandidat for Venstre i Søndre storkreds.

*

Trafikminister Jørgen Jørgensen fortsatte til sin død som medlem af folketinget, ligesom han genindtrådte i de hverv, han havde afgivet, da han blev minister, d.v.s. bl.a. i bestillingen som medlem af ligningsrådet, af arbejdsnævnet, af repræsentantskabet for Fyens Landmandsbank. Endvidere blev han medlem af bestyrelsen for „Fyens Stiftstidende“. Han var en smidig, kompromissøgende forhandlingspolitiker, præget af en ukompliceret konservatisme, landligt forankret, men aldrig snævert agrarisk.

Jørgen Jørgensen, Ullerup, døde i 1963, 72 år gammel.

Hans eneste søn, der efter slægtens tradition også hedder Jørgen Jørgensen, viderefører gården, men er folketingskandidat for Fremskridtspartiet i Otterup-kredsen.

*

Justitsminister Helga Pedersen var ved valget 22. september 1953 blevet valgt til medlem af folketinget for Sorø amt. Hun gled samtidig ved sin afgang som minister tilbage i sit dommerembede ved byretten i København. I 1956 blev hun dommer i østre landsret. Ved valget 22. september 1964 lod Helga Pedersen sig ikke genopstille; hun vidste nemlig, at hun ville blive højesteretsdommer få uger efter, og hun fandt det – som sine kolleger i højesteret – principielt uheldigt at sidde både i højesteret og folketing samtidig. Da højesteret kan komme til at prøve loves grundlovsmedholdelighed, tør det vistnok fastslås, at det er rigtigt kun at bære én kasket. Hermed var Helga Pedersens juridiske løbebane ikke til ende. I 1971 blev hun første kvindelige dommer i den europæiske menneskerettighedsdomstol.

Venstre kunne dog ikke opgive tanken om at få denne kvindelige dynamo ind i det poli-

tiske arbejde igen. I 1968 fik Helga Pedersen af Poul Hartling tilbud om at blive minister – frit valg – men hun sagde nej tak, thi lige så vel som den øverste dømmende myndighed vanskeligt lader sig forene med den lovgivende, således fandt Helga Pedersen det umuligt at bevæge sig frem og tilbage mellem den dømmende og den udøvende magt. Hun traf med andre ord i 1964 sit endelige valg. Juraens formalisme, stringens og klarhed sejrede over politikens taktik, tvetydighed og rænker. Helga Pedersen vil hævde, at juraen er objektiv og hævet over politik.

Helga Pedersen er udrustet med en skarp juridisk hjerne, hun var og er en effektiv administrator, en raffineret debattør med evnen til at udtrykke sig djærvt og ukrukket og dertil udstyret med en smilende venlighed, som man ikke bør tage fejl af. Hvor i verden Helga Pedersen befinder sig, det være sig i purpurkappen i højesteret eller i den tynde juridiske luft i Strasbourg, vil hendes tanker dog bestandsig under de procederende advokaters digressioner bevæge sig til den kære Hulby Møllegård, thi Helga Pedersen er rodfæstet i det besiddende danske bondedemokrati, hvis styrke man ikke bør undervurdere. Mens Bodil Koch i det 17. århundrede utvivlsomt ville være blevet brændt som heks, ville Helga Pedersen kunne gøre regning på at blive en anden Thyra Danebod, dog med fru Justitias vægt i stedet for Thyras sværd.

*

Undervisningsminister Flemming Hvidberg vendte også tilbage til sit embede, nemlig som professor ved Københavns Universitet, samtidig med at han fortsatte i folketinget. Han egnede sig ikke for den politiske udvikling, som den nu formede sig. I 1957 var han med henblik på en ny VK-regering til sin skuffelse designeret kirkeminister. Hans skolepolitiske synspunkter var ikke gangbare.

Poul Møller har i mindebogen, der bærer det symbolske navn „Frugtbar uro“, om Hvidberg sagt, at han „som få andre var optaget af sammenhængen mellem politik og etik“. Det kan gerne være, at de øvrige politikere havde for ringe sans for det i deres arbejde med at fordele værdierne; givet er det, at Hvidberg tyngedes af problemet, om han nu gjorde det rette.

Flemming Hvidberg døde i 1959 i Jerusalem under en studierejse, hvis formål bl.a. var at studere de nyfundne Dødehavsruller. Han sluttede da sin forskning på det felt, hvor den var begyndt, og om end hans død skete i utide, var omstændighederne dog meningsfulde. Flemming Hvidberg var dybest set slet ikke politiker, men han kunne tilføre Det konservative Folkeparti en ekstra dimension, hvilket dets klartseende bogholder, Poul Sørensens, straks registrerede. Her var en person, som i efterkrigstidens særlige atmosfære var et aktiv for Det konservative Folkeparti.

Flemming Hvidberg vil huskes som Folkeligt Oplysnings Forbunds primus motor og som konservativ åndspersonlighed, men først og fremmest som teologisk forsker.

En søn, Otto, er landsdommer i Viborg.

*

Kirkeminister Carl Hermansen vendte tilbage til sit Hjørring, selv om han havde taget sin afsked som provst og sognepræst, men året efter, i 1954, blev han indvalgt i byrådet og samtidig valgt til borgmester. Som sådan viede han en stor del af sine kræfter til at skaffe Hjørring et seminarium, hvilket også lykkedes. I 1962 trådte han ud af byrådet, men han fortsatte som seminariets formand og havde også helt til 1970 timer på seminariet. Carl Hermansen havde altid en let flydende pen, og efter sin afgang som minister udsendte han en snes bøger, dels opbyggelseslitteratur, dels erindringer. Den røde tråd i Carl Her-

mansens liv ses også i disse, nemlig en ukompliceret, lys gudstro parret med glæde over, hvor herlig vidt damaskvæverens søn fra Silkeborg i grunden bragte det.

Carl Hermansen døde i 1976.

*

VK – hvis regering var den første i sin art – kom og gik sammen; men nogen stedsevarende borgerlig samling var der ikke tale om. 12 år efter lå den i skår for i 1968 at genopstå, nu som en trekant også omfattende de radikale, men heller ikke denne konstruktion var bæredygtig. De borgerliges borgerkrig fortsatte.

*

Tilbage står da at tage afsked med oppositionens ledere, der alle havde været ministre i tidligere regeringer, og som alle skulle blive det igen – på nær én, som dog var lige ved at nå det.

Denne ene er Aksel Larsen. Vi har fulgt ham og hans parti om end oftest i bisætninger, da det jo bortset fra den varme sommer 1945 ikke var regeringsdeltager. I efterkrigsårene hvilede en betydelig arbejdsbyrde på Aksel Larsen. Hans gruppe talte vel andre dygtige politikere; men hans parlamentariske talenter, taktiske evner og veltalenhed gjorde, at han mere end nogen anden tegnede firmaet.

Denne ydre position svarede imidlertid ikke til den indre. I kampen mod tilslutningen til NATO og den heftige kritik af dens følgevirkninger i form af oprustning, Grækenlands og Tyrkiets tilslutning o.s.v. kunne man vel stå sammen, også om forberedelserne til en illegal virksomhed helt efter den kommunistiske koge-bog, når tiden gjorde det opportunt at holde denne ret grydeklar. Endnu i foråret 1956, under strejkeurolighederne, der generede Socialdemokratiet stærkt, kunne Aksel Larsen ved sit samspil med „situationens generalstab“ give DKP en fremskudt position.

Men samme år begyndte det at gå galt. På det sovjetiske kommunistpartis 20. partikon-gres detroniseredes Stalin posthumt bl.a. ved en påpejning af hans misgerninger. Skællene faldt fra Aksel Larsens øjne, og hans indstilling, siger han, blev fra nu af kritisk. „Vi havde jo selv et alvorligt medansvar derved, at vi havde ladet os føre bag lyset og ladet troen vinde, hvor tvivlen havde været på sin plads“, skriver han. Er sandheden ikke, at Aksel Larsen, hvem ingen nogen sinde har beskyldt for at være naiv, bevidst lukkede øjnene? Efter Sovjetunionens indmarch i Ungarn senere på året begyndte for alvor en magtkamp i DKP, som Aksel Larsen ønskede drejet i retning af et nationalt, „titoistisk“ parti i samarbejde med Socialdemokratiet. Magtkampen endte med Aksel Larsens afsættelse som partiformand og politisk ordfører i oktober 1958. Han gjorde kort efter op med fortiden. Han skyldte ikke sine gamle partikammerater noget og lod derfor CIA få alle de oplysninger, han havde præsent om den danske og den internationale kommunistiske bevægelse.

Aksel Larsen gik nu i gang med at etablere et nyt demokratisk, socialistisk parti, der fik navnet Socialistisk Folkeparti. Ikke mindst takket være Aksel Larsens dygtighed blev partiet repræsenteret i folketinget fra 1960.

I begyndelsen betragtede Socialdemokra-tiet SF som et maskeret kommunistparti, men i 1966 nåede Aksel Larsens gruppe op på 20 mandater, og, hvad der var nok så vigtigt, de udgjorde sammen med Socialdemokratiet et flertal, som straks benævntes arbejderflertal. J. O. Krag vendte resolut sit parti og optog et samarbejde. Under forhandlingerne herom var SF's optagelse i regeringen på tale, og Aksel Larsen var designeret trafikminister. Heraf blev der dog intet, idet en sløj af partiet var imod, og hvis blot et par stykker sprang fra, havde regeringen intet flertal længere. Bittert sagde Aksel Larsen: „Hvis man har en

mening med at deltage i politik, så må det være den, at man vil have indflydelse og magt til at virkeliggøre sine ideer. Hvis man bliver skrækslagen den dag, man får tilbudt magten, så hører man til „nederlagets mænd“. Hvis man ikke er mere fast i overbevisningen om sine synspunkters rigtighed og om, at man vil kunne holde fast ved dem, så bør man opgive politik og give sig til at dyrke kål“. Alligevel betegner 1966 kulminationen på Aksel Lar-sens karriere, idet de to partier i stedet indgik en samarbejdsaftale, ud af hvilken den agita-toriske betegnelse „det røde kabinet“ opstod. Allerede året efter spaltedes SF ved, at en fraktion gik ud af partiet og dannede partiet Venstresocialisterne. Det var denne situation, VKR-partierne udnyttede til at fremkalde det valg, som i 1968 førte til dannelsen af minist-eriet Baunsgaard.

Under alle omstændigheder var det lykke-des Aksel Larsen at etablere et levedygtigt parti til venstre for Socialdemokratiet, som dette blev nødt til at tage hensyn til. Dette skabte samtidig med Det radikale Venstres ønske om at komme ud af samarbejdet med Socialdemokratiet en ny situation i dansk politik.

Da Aksel Larsen døde i 1972, knap 75 år gammel, havde denne sammensatte, bega-vede, udvejsrige og veltalende socialist i 40 år formået at holde sig i første række på det politisk-parlamentariske firmament. Dybest set var han ikke revolutionært indstillet, men som ung mand var han blevet ført bort fra Socialdemokratiet, og tilbage dertil kunne han ikke komme, som forholdene udviklede sig. Selv hævdede han få år før sin død, at det var godt for ham selv, at han ikke blev i So-cialdemokratiet i 1920, men han søjede til: „Måske skulle jeg have taget mod en slags til-bud, jeg fik i 1924 – så var jeg muligvis allige-vel blevet en god gennemsnitlig socialdemo-krat. Og der ville alligevel have været en

Hedtoft og en H. C. Hansen“. Aksel Larsen hørte til disse to's slægtled, og sikkert har hans fantasi leget med tanken om alt det, han ville have kunnet udrette som positiv, konstruktiv velfærdspolitik i ledende position efter Stau-nings død. Hvem ved – hans efterfølger?

Dog, sådanne tanker er hypotetiske. Aksel Larsen havde valgt en anden vej. „Trahimur“, vi føres, skrev han som indledning til sine erin-dringer med et citat af kirkefaderen Augustin. Aksel Larsen var blevet ført ud i en livsvarig rolle som oppositionspolitik. I et samfund som det danske kunne han ikke blive et samlingsmærke, men hans samtid husker ham som et salt, et polemisk talent, der æggede til mødsigelse, men aldrig påhørtes i ligegyldighed.

Længe vil han huskes, som Svend Thorsen beskrev ham i 1953:

„Stirrende på sin håndflade fremfører denne fhv. støberarbejder i søndagstøj, endnu med en anelse sod i ansigtets furer, i fuldstændig faste sætninger sin saglige eller politiske kritik, der ligesom understre-ges af hans ru, forslidte stemme. Han taler på en baggrund af samsundsforurettelse og hengiver sig under-tiden til en vis grum humor; da kommer der i hans øjne et foruroligende glimt som af sildeskæl. Hvem er egentlig Aksel Larsen? Ansigt synes at skjule sig bag ansigt i en lang række bagud, stadig det samme og dog et andet, måske skiftende med omstændig-hederne, indtil det sidste forsvinder i et flimmer, som når en film slukkes og efterlader rummet i uigennemskueligt mørke“.

*

De to radikale politikere Jørgen Jørgensen og Bertel Dahlgaard udgjorde i årene efter krigen og helt til deres samtidige udtræden af politik i 1961 et sjældent harmonisk makkerpar, hvilket ikke udelukker, at de kunne være uenige. I så fald foregik diskussionen dog inden døre, bag nedrullede gardiner, og ikke i fuld offentlighed til skade for partiet og til forvirring af vælgerne.

Den mest komplicerede og søgende sjæl af de to var Bertel Dahlgaard. Han tilstræbte efter 1945 en friere stilling for Det radikale Venstre, hvorved han også kalkulerede med muligheden for øget indflydelse for sit parti. Da Socialdemokratiet under indtryk af konkurrencen fra DKP i al fald i ord og toner syntes at tage et skridt mod venstre, lagde Dahlgaard sig i selen for at forkynde læren om de tre strømninger: den socialistiske, den social-liberale og den konservative. Det radikale Venstre skulle udgøre kernen i centrum. Tredelingslæren lanceredes samtidig med begrebet det samarbejdende folkestyre. Det sidste dogme rummede – og rummer – megen sandhed, thi et demokrati med parlamentarisme og forholdstalsvalg måde med et deraf flydende flerpartisystem kan ikke fungere uden vilje til samarbejde; men naturligvis var Dahlgaard ikke blind for, at som partiforholdene var i efterkrigstiden, ville Det radikale Venstre få en begunstiget placering, dersom det kunne lykkes at få disse tanker til at slå an.

Det må nok konstateres, at det ikke lykkedes. Partiet førte stemmemæssigt en vegeerende, ja, langsomt hensygnende tilværelse, og den frie stilling gik tabt, da Det radikale Venstre i 1957 blev tvunget til at vælge side, hvad Dahlgaard logisk nok længst muligt havde ønsket at undgå. Alligevel var perioden 1945-57 Bertel Dahlgaards storhedstid som politiker. I mange henseender var han i disse års politik – og især da den, som angik de almindelige parlamentariske forhold og de økonomiske forlig – folketingets centrale skikkelse, men stedsse med Jørgen Jørgensen ved sin side. Dahlgaards magt var stor i disse år, men dog avet af den også mindretalsregeringer tilkom-mende opløsningsret.

Som indenrigsminister 1929-40 havde Dahlgaard ikke blot skullet passe et stort fagmini-sterium, men, da P. Munch alene varetog udenrigspolitikken, også måttet følge med i,

hvad alle samarbejdspartnerens ministre foretog sig. 1957-61 var Dahlgaard økonomiminister, hvilket betød, at han næsten ingen departementale eller lovgivningsmæssige opgaver havde og derfor kunne følge med i hele den økonomiske politik, en opgave, der lettedes ved hans gode samarbejde med mænd som Viggo Kampmann og J. O. Krag. Den tilbageholdende og forsigtige politik, trekantregeringen førte, har Dahlgaard altså en stor del af æren for. Ved valget i 1960 udtrådte Dahlgaard af folketinget. Han havde da repræsenteret Skive-kredsen i 40 år. Året efter fratrådte han også som minister.

Fra sit hjem i Gentofte iagttog han uden indblanding partiets udvikling de følgende år. Tilbagegangen bekymrede ham, og han anså bruddet med Socialdemokratiet for nødvendigt. Om valgresultatet i 1968 sagde han: „Jeg vidste ikke, at der var så mange radikale i Danmark. Det er der heller ikke“. Men han fandt VKR-regeringen logisk rigtig i situationen.

Ser man tilbage på Bertel Dahlgaards politiske tilværelse, var der meget, som ikke lykkedes. Neutralitetspolitikken kunne efter 1945 ikke vinde flertal, og de nordiske forsvarsplaner brast også. En af Dahlgaards sidste handlinger som minister var at medvirke til et forsvarsforlig, der kun kunne opfattes som en anerkendelse af NATO-politikken. Husmandsbewægelsen, som han i sin jomfrutale karakteriserede som bærer af fremtiden, var i tilbagegang. Det lykkedes som nævnt ikke at skaffe partiet øget tilgang ved den socialliberale lære.

Alligevel udrettede han mere, end det beskæres de fleste ministre. Selv om han havde betænkelighedens nådegave og som indenrigsminister blev karakteriseret som nøleren, reformerede han i 1930'erne kommunal- og real-kreditlovene, indlemmelsesloven, sundheds-, skatte-, husleje-, bolig- og bygningslovgiv-

ningen. Landbrugets udvikling fulgte han ængsteligt, og han lagde et stort arbejde i at afbøde de værste virkninger af krisen.

Bedst befandt han sig dog i forligssmedjen, og bedst når han ikke var minister. Han nød at være udenfor, men dog have indflydelse. Det var ham en nydelse at manøvrere med andre politikere, navnlig når de ikke vidste, at der blev manøvreret med dem. Hvad han nåede, skete mest i samarbejde med Socialdemokratiet, hvis forslag han i mange situationer havde styrke til at beklippe og ændre, af hvilken grund han ikke ligefrem var elsket i Socialdemokratiet. Men han bidrog aktivt til velfærdsstatens udbygning i et forsigtigt skridt-for-skridt-tempo. Om oprigtigheden i hans ønske om at hjælpe småkårsfolk kan der ikke herske tvivl. Han var demokrat og socialt tænkende. Bertel Dahlgaards forhold til sin valgkreds og til sin vælgerforening var ideelt. Han mente nemlig, at såfremt en folketingsmand i en sag tog et standpunkt, der var kontroversielt inden for partiet, så måtte den pågældende tage til sin kreds og dér drøfte tingene igennem med den. Kunne han ikke tale sig til rette med kredsen, måtte han efter Dahlgaards opfattelse stille sit mandat til rådighed ved først givne lejlighed. Navnlig i forbindelse med alle de vanskelige afgørelser efter 9. april 1940 efterlevede Dahlgaard selv denne maksime.

Dahlgaards styrke var hans sans for de lange linjer i dansk politik. Han havde historisk sans, men også et vågent øje for perspektiverne i det, han foretog sig. Han så det store i det små. Han havde overblik over det hele samfundsliv, han var bundslittig og havde tillige et sikkert instinkt for, hvad vælgerne tænkte. Folkefører blev han aldrig. Han manglede nemlig folkelig bredde. Hans evner og anlæg gjorde ham til den deciderede parlamentariker, som suverænt beherskede alle spillets regler. Han var en drevnen taktiker, som dog

ikke tabte de strategiske mål af syne. Knud Kristensen, som Bertel Dahlgaard styrtede i 1947, var storsindet nok til at formulere denne dom over ham: „I sin færd som folketingsmand og minister har han ydet et stærkt bidrag til rigsdagens ry for ubestikkelighed og hæderlighed“.

Bertel Dahlgaard døde i 1972, 84 år gammel. Hans tre sønner blev alle cænd.polit.er: direktør for Regnecentralen Poul Dahlgaard, ambassadør Tyge Dahlgaard, der var socialdemokratisk handelsminister 1966-67, og kontorchef Lauge Dahlgaard, som var radikal arbejdsminister 1968-71.

•

Jørgen Jørgensen holdt lige så meget af magt som Bertel Dahlgaard, men han foretrak at udøve den direkte og uden omveje. I 1945 havde han derfor ønsket at modtage Knud Kristensens tilbud om radikal regeringsdeltagelse, men Bertel Dahlgaard havde styrke til at hindre det. Knud Kristensens Sydslesvig-politik iagttog Jørgen Jørgensen med forfærdelse, men hans forsøg på at besværgede efter hans mening onde ånder, der huserede i Venstres leder, mislykkedes. Han drog den lære, at der altså næppe var nogen anden regeringsmakker end Socialdemokratiet. Nogen mulighed herfor eksisterede dog ikke straks, men Jørgen Jørgensen udførte ligefuldt et utrætteligt arbejde for at omsætte Bertel Dahlgaards teori om det samarbejdende folkestyre i praksis. Han modarbejdede enhver form for klassepolitik, der kunne sætte den ene folkedel op mod den anden, og blev derved en betydelig politisk brobygger. Han var overhovedet en af vort demokratis ypperste folkelige politikere.

I 1937 havde han gennemført folkeskoleloven og i 1942 ungdomsskolelovene. I 1957 fik han på ny chancen for at gennemføre en betydningsfuld skolereform. Han erklærede sig ganske vist villig til ved trekantregeringens

dannelse at blive indenrigsminister, så at Bomholt kunne prøve at få sit skolelovsforslag igennem; men han ville helst være undervisningsminister igen, og sådan gik det da også. Resultatet heraf blev skoleloven af 1958 tilvejebragt ved et kompromis mellem regeringspartierne og Venstre, mens de konservative stod udenfor. Poul Sørensen og Erik Eriksen var kede af dette brud på VK-samarbejdet, men Venstres landlige og kulturelle rod præget af grundtvigske tanker bl.a. om den udelte skole gjorde det muligt for Jørgen Jørgensen og Poul Hartling at finde hinanden i et forslag, som også Socialdemokratiet kunne tilslutte sig, fordi det fremmede den sociale udligning.

Skoleloven medførte afskaffelsen af optagelsesprøven til mellemskolen, idet den skoleform helt forsvandt. I praksis fik man om end med visse modifikationer (den såkaldte „milde deling“) et fælles skoleforløb fra det 7. til det 14. år og derovenpå enten en treårig realafdeling eller et frivilligt 8. og 9. skoleår. På trods af reformpædagogerne var det Jørgen Jørgensen magtpåliggende, at der ikke måtte være tale om obligatorisk skolegang efter 7. klasse. Samtidig styrkede han de frie skoler, og ved hans afgang som undervisningsminister kunne forstander J. Th. Arnfred, Askov, sige, at Jørgen Jørgensen havde betydet mere for de frie skoler i Danmark end nogen anden i sit slægtled. Ingen højskoleelev har i sit senere liv takket folkehøjskolen bedre end han. Til gengæld stod han fremmed over for den akademiske verden. Han erkendte nødvendigheden af forskning og højere læreanstalter og skaffede også penge til disse formål, men han var altid på vagt, når han mente at stå over for akademisk ufolkelighed.

Politologen Erik Rasmussen har fremhævet, at det for Jørgen Jørgensen som politiker særegne var den styrke, hvormed han var fastgroet i sit udgangspunkt, og den viljekraft, hvormed han lod det præge sin skolepolitiske

standpunkttagen: „Han kunne meget vel samarbejde smidigt med andre strømninger, f.eks. modernistisk pædagogik, men ret beset førte samarbejdet ham aldrig ret mange fods-bred ud over det, han selv ville“.

Nej, Jørgen Jørgensen var i sjælden grad trofast mod sin grundtvigske overbevisning, sin landlige herkomst og sin sociale samfølelse med de små i samfundet. Svend Thorsen siger om ham, at han ved sin afgang som undervisningsminister i 1961 var langt den ældste på Christiansborg, som bærer af en politisk tradition vel næsten 150 år gammel. „Han var det eneste medlem, i hvem Bondevennerne blandt grundlovsfædrene fra 1848-1849, om de genopstod, ville finde nogle af deres træk bevaret“.

Jørgen Jørgensen havde ikke så rige kombinationsevner som Bertel Dahlgaard, han interesserede sig ikke for detaljer, men kun for de store linjer, og han havde ikke tilnærmelsesvis så stor viden som Dahlgaard. Men han havde et sikkert instinkt, og han var helt uden den for en politiker lammende tvivl. Hvor Bertel Dahlgaard måtte slide sig til sine resultater og kæmpe for at vinde respekt, kom det hele så at sige af sig selv til Jørgen Jørgensen, når ellers de ydre omstændigheder var gunstige. Var Bertel Dahlgaard en Nureddin, må Jørgen Jørgensen karakteriseres som en sjællandsktalende Aladdin.

Som Dahlgaard gik Jørgen Jørgensen ud af folketinget i 1960, og de afgik også samtidig som ministre. I sit otium glædede Jørgen Jørgensen sig over oprettelsen af Nordens folkelige Akademi i Kungälv, hvis første formand han var, og over at kunne være med til at udlevere de islandske håndskrifter ved en højtidelighed i Reykjavik. Han havde virket afgørende for begge dele.

Det radikale Venstres store sejr i 1968 troede han ikke på, og han forstod knap nok, at det kunne være i overensstemmelse med

radikal ideologi, som han opfattede den, at gå sammen med Det konservative Folkeparti. Han mente stadig, at der, som han tidligere havde sagt, „ikke kunne regeres uden om Socialdemokratiet“.

Jørgen Jørgensen blev 86 år gammel. Han døde i 1974. Han havde syv børn, blandt dem udenrigsministeriets direktør, ambassadør Eigil Jørgensen, departementschef i finansministeriet Erling Jørgensen og viceamtsborgmester, forpagter Svend Jørgensen, der driver Bispegården i Lejre videre.

*

Hans Hedtoft kom altså til at danne regering endnu en gang i september 1953; men det varede kun godt et års tid, og regeringsperioden blev ikke lykkelig. Han måtte kæmpe med de politisk-økonomiske problemer – først og fremmest valutaproblemet – som han knap nok forstod og derfor heller ikke interesserede sig mere for, end han var pisket til.

Hans parlamentariske stilling var yderst besværlig. De to forhenværende regeringspartier ydede ingen hjælp, men så helst, at regeringen slog sig selv ihjel, og Det radikale Venstre var forbeholdent over for den socialdemokratiske regering og da specielt dens chef, som man fandt uberegnelig og impulsiv og derfor en farlig makker for et lille parti. Et udtryk herfor så man bl.a. i en polemik i „Politiken“ i november 1952. Hedtoft havde ved denne lejlighed som sin vurdering af de radikales forsvarspolitik fremført, at de havde forenklet debatten ved i den grad at lægge alle principielle problemer bort og gøre det hele til et spørgsmål om kroner og øre, ja, han havde endog udslynget følgende bandbulle: „Det radikale Venstre har ikke villet gå ind for at ofre så meget som fem øre på fællesforsvaret af vort land, vor fred og vor frihed“. Bertel Dahlgaard bed fra sig og karakteriserede Hedtofts udtalelser som ukvemsord, der rø-

bede hans mangel på sindsligevægt. Lad nu være, at Hedtoft kan siges at have handlet i retfærdig harme, fordi Socialdemokratiet i opposition var klemt af de radikales udnyttelse af situationen, så var det dog uklogt, eftersom Dahlgaard og fæller ville stå ved næste korsvej.

Der er mange vidnesbyrd om, at Hedtoft i denne fase ikke havde greb om parti og regering. Han var ikke rask, og specielt efter hustruens død i 1954 efter lang tids sygdom virkede han næsten udslidt. Der var på dette tidspunkt ikke få socialdemokrater, som i al gedulghed søgte at virke for at få H. C. Hansen gjort til partiets leder. H. C. Hansen havde ikke andel i denne agitation, men sagde tværtimod på et møde for hovedstadens tillidsmænd, at han ikke på nogen måde ville medvirke til at støde Hedtoft fra tronen. Dette hindrede ikke, at H. C. Hansen klart så Hedtofts svagheder. Hedtoft, som selvfølgelig ikke var uvidende om disse stemninger, reagerede ved at sjerne sig fra H. C. Hansen, selv om det ikke kom til et brud.

Under et møde i Nordisk Råd i Stockholm i januar 1955 døde Hedtoft 51 år gammel af hjertelammelse, psykisk og fysisk udmarvet. Det var et dødsfald, som modtoges med sorg blandt alle nordiske politikere, fordi Hedtofts varme menneskelighed og ærlige idealisme, kort sagt hele udstråling, havde vundet ham venner overalt. For hans parti var det brutalt sagt i al fald på kortere sigt en lettelse, fordi H. C. Hansen havde nemmere ved at komme til rette med folketinget.

Selv ville Hedtoft formentlig helst mindes for sin betydelige indsats for det nordiske samarbejde. Selv om forsvarsforbundet ikke blev til noget, var dog Nordisk Råd blevet oprettet med Hedtoft som drivende kraft. Men nogen virkelig betydningsfuld konstruktion var denne institution dog ikke. Snarere vil da hans nyordning af Færøernes og specielt Grønlands forhold være at fremhæve.

Ganske vist kritiseres i dag udviklingen i Grønland, men Hedtoft handlede som nævnt ud fra, hvad et stort flertal af de politisk interesserede dengang fandt rigtigt. En rivende udvikling blev da også sat i gang.

Først og sidst ydede han dog en statsmands indsats, da han i 1949 førte Danmark ind i det vestlige forsvarssamarbejde. Der var og er nogle, som havde foretrukket andre løsninger. Men det var en bedrift at kunne gennemføre et så radikalt sporskifte, som afviklingen af en mere end hundredårig neutralitetspolitik betegnede, og dernæst vinde forståelse for de milliardinvesteringer, som tilslutningen til Atlantpagten betød. Selv om „Aldrig mere en 9. april“-dogmet endnu havde magt, og skønt besættelsestidens oplevelser havde bidraget betydeligt til at forberede jordbunden, kan det spørgsmål stilles, om nogen anden socialdemokratisk leder havde evnet at vinde partiets folk for denne beslutning, selv om de dengang var præget af autoritetstro.

Hans Hedtoft var i en meget ung alder blevet kåret som Staunings efterfølger. Rigtig nok blev han sat tilbage nogle år på grund af besættelsestiden, som han af denne grund følte ekstra bitter; men efter krigen nåede han det hele, endda at blive statsminister tre gange. Men det betegnede næppe den lykke, han havde drømt om som ung mand på vej mod tinderne. Besværighederne kunne virke uoverkommelige, og han havde ikke sind til den hårde kamp, en politikers lod er præget af.

Sit parti tilførte han, den blændende taler og agitator, næppe nye ideologiske visioner, naturligvis bortset fra det udenrigspolitiske skifte. Han videreførte Staunings moderate, reformistiske linje, om end i en festligere iklædning. Det skal også siges, at Hans Hedtoft var demokrat til marv og ben. Hurtigt tog han kampen mod nazismen op med de virkemidler, som var til rådighed i et lille neutralt

land, og under besættelsen støttede han tidligt modstandsbevægelsen. Samtidig glemte han ikke arvefjenden på den anden fløj, kommunisterne, som han for det danske partis vedkommende så på med overbærenhed før krigen, med mistro under krigen og med direkte afsky efter. Der var derfor konsekvens i hans afvisning af sammenslutningsplanerne i 1945 og i hans udenrigspolitiske linje i 1949.

Værkfællen J. O. Krag hævdede i 1955, at den renhed i motiverne og den ansvarsfølelse over for mennesker og bærende ideer, Hedtoft stedsede udviste, gør ham til den uden sammenligning største skikkelse i dansk politik. Det er en overdrivelse, men sandt er det, at Hedtoft var den etiske politiker, for hvem politik ikke blot var en ædel gerning, men en dybt forpligtende gerning.

*

Hedtoft og H. C. Hansen var som Jørgen Jørgensen og Bertel Dahlgaard knyttet snævert sammen i et samarbejde for deres parti. De var forskellige, ikke altid enige, men også de to socialdemokrater viste et fast sammenhold og forstod at resignere, når det krævedes. Men medens det kunne være svært at se, hvem af de to radikale der var nr. 1, fulgte H. C. Hansen bestandig efter Hedtoft trin for trin. Så længe Hedtoft var i stand til at føre marskalkstaven, forblev H. C. Hansen næstkommanderende, hvad der næppe altid faldt ham let, når han måtte mene, at partiformanden handlede uoverlagt. Da „smørstormen“ opstod i 1950, tilskyndede han stærkt Hedtoft til at fastholde ønsket om at gå af, ikke for selv at komme til, men fordi han så, at både partiformand og parti trængte til hvile for at kunne samle nye kræfter.

Ved regeringsdannelsen i 1953 blev H. C. Hansen udenrigsminister. Han havde udannet sig dertil, bl.a. ved at tage på kursus i England for at lære engelsk; tysk kunne han jo fra sine ophold som ung blandt tyske parti-

kammerater. H. C. Hansen kom hurtigt til at holde af udenrigsministeriet, med hvis direktør, Nils Svenningsen, han fik et forbilligt samarbejde. Efter alle foreliggende vidnesbyrd var H. C. Hansen en betydelig udenrigsminister på grund af sin intelligens, sin evne til at sætte sig hurtigt ind i komplicerede materier og sin klare opfattelse af realiteter, ikke mindst magtens, og det både på den internationale skueplads og på den mindre, hjemlige. Nils Svenningsen føjer hertil, at afgørende for, at hans udenrigsministergerning kan betegnes som fremragende, var først og fremmest „det faktum, at han var en personlighed med karakterfasthed og viljestyrke og dyb forståelse for alt menneskeligt. Det gjorde, at han var ganske den samme, hvad enten han stod over for konger og fyrster eller ganske jævne medborgere eller sine tjenestemænd i ministeriet eller sine ministerkolleger i NATO eller De Forenede Nationer“. Ved Hedtofts død var H. C. Hansen selvskreven som hans efterfølger, men kun ugerne forlod han udenrigsministeriet. Ved trekantregeringens dannelselse i 1957 overlod han J. O. Krag de udenrigsøkonomiske anliggender for det følgende år at afgive hele udenrigsministeriet til Krag. Som udenrigsminister gik H. C. Hansen efter Vesttysklands optagelse i NATO aktivt ind i arbejdet for at tilvejebringe en endelig løsning på det sydslesvigske spørgsmål, hvilket skete ved Bonn-aftalerne i 1955.

Som regeringschef kom H. C. Hansen ud for sin første alvorlige prøve under strejkeurolighederne marts-april 1956. Samtidig med, at arbejdsmarkedets parter ikke kunne nå hinanden ved overenskomsternes udløb, strejkede transportarbejderne, og det lykkedes ikke at holde olie og benzin udenfor, ej heller for hospitaler og andre livsvigtige institutioner. Hvis ikke regeringen greb ind, var der risiko for, at både V, K og R samt Retsforbundet ville indbringe forslag om statsindgreb.

Trods energisk modstand fra LO foreslog H. C. Hansen ikke blot lovindgreb mod benzinstrejken, men også, at mæglingforslaget, som var blevet forkastet af arbejdsgiverne, blev ophøjet til lov. Selv om der ud fra Socialdemokratiets mål ikke var andet at gøre, krævede det overmåde stor autoritet at gøre det, fordi LO's ledelse var imod, og fordi mange ikke indså nødvendigheden deraf. Det gik da også meget hårdt til under H. C. Hansens møder med LO-folkene, men han veg ikke.

Ved valget i 1957 overvurderede han mulighederne. Han mente, at DKP på Ungarn-opstanden havde mistet, hvad det havde vundet på regeringsindgrebet, og havde ikke regnet med, at så mange alligevel protesterede mod Socialdemokratiet, bl.a. ved at stemme på Retsforbundet. Han ønskede derfor at træde tilbage, fordi S var gået tilbage, og fordi han ikke så nogen regeringsmulighed. Andre præsenterede ham for trekantmuligheden med R og RF, og da først regeringen var blevet en kendsgerning, blev han en ypperlig chef for den. Hans sidste handling som statsminister var i 1960 at konfirmere det femkantede forsvarsforlig, som det ikke mindst takket være forsvarsminister Poul Hansen var lykkedes at hale igennem. Kort efter døde H. C. Hansen, 53 år gammel, efter lange sygdomsperioder.

Viggo Kampmann har givet denne træffende karakteristik af H. C. Hansen:

„Han var på skatteydernes side i den forstand, at han fuldstændig delte disses ulyst ved at skulle betale så meget i skat og forstod ganske deres lyst til ikke at selvangive mere, end der kunne kontrolleres. Netop denne totale identifikation med menigmand gav ham stor indsigt i, hvordan vælgerne ville reagere på lovforslag og andre politiske bevægelser“.

På ny var Socialdemokratiet altså ramt ved at miste en fremragende leder midt i værket. Hans efterfølger blev en helt anden type, nemlig finansminister Viggo Kampmann, en in-

tellektuel økonom, der aldrig på samme måde som de gamle arbejderledere havde deltaget i markarbejdet, og som først sent var kommet ind i partiet. Det var en intellektuel højnelse af ministeriet, men en folkelig svækkelse.

H. C. Hansen ofrede som Stauning og Hedtoft heller ikke mange tanker på ideologiske overvejelser. Han søgte ikke at fremmale morgenrøden. Han var en pragmatiker, der troede på den sunde fornuft. Sit parti og sin ungdomsbevægelse kørte han med så hård hånd, at skumlere kunne mene, at han foretrak lydige mænd fremfor selvstændige. Han satte konklusion over diskussion, og palaverdemokrati, som det kendes i mange forsamlinger i vore dage, ville have fyldt ham med ubehag. H. C. Hansens styrke var, at han på højden af sin løbebane formåede at fremtræde som hele landets statsminister. Om dette i det lange løb ville have været til gavn for Socialdemokratiet i 1960'ernes og 1970'ernes opbrudstid, er et andet spørgsmål.

*

Ministeriernes øverste chef er ifølge grundloven ikke statsministeren, men kongen, der udnævner og afskediger statsministeren og de øvrige ministre og fører forsædet i statsrådet, ligesom hans underskrift er nødvendig for at give de af ministre med møje gennemførte love virkning – alt dog under ministeriets ansvar. Kong Frederik IX kunne se tilbage på en lang række af anselige ministre. Da han som 18-årig indtog sit sæde i statsrådet, talte dette fremragende mænd som J. C. Christensen, Th. Stauning, C. Th. Zahle, Erik Scavenius, Edvard Brandes, P. Munch og Ove Rode – foruden snart efter H. P. Hanssen.

Med sine egne ministre, som er skildret i dette værk, fik han et forbilledligt samarbejde. Kong Frederik følte sig først og fremmest som søofficer og engagerede sig modsat sin far ikke i bestemte politiske holdninger, hvilket var en

styrke for ham som konstitutionel monark. Han slap dog ikke for en enkelt gang at gribe ind i den politiske mekanik, nemlig da han efter sin fars rideuheld i 1942 for en tid havde overtaget regeringens førelse. Han følte sig da foranlediget til aktivt at gå ind for dannelsen af ministeriet Scavenius, skønt Det konservative Folkeparti var imod et sådant. Men når kronen ved denne lejlighed blev gjort til et vigtigt led i beslutningsprocessen, skyldtes det politikernes holdning. De præsenterede ikke kronen for en færdig løsning, og alle forhold afvejet kunne kronprinsen næppe handle anderledes, hvad da også almindeligt accepteredes.

Også ved regeringsdannelser under normale forhold kan kronen blive inddraget i beslutningstagningen, selv om parlamentarismen blev grundlovsfæstet i 1953. Tænker man sig nemlig, at der efter et valg er flere forskellige mulige mindretalsregeringer, der hver for sig kan påberåbe sig lige stor eller lige ringe parlamentarisk støtte, kan kongen komme ud for at skulle træffe et valg. Men i så fald altså, fordi politikerne ikke har evnet at præsentere kongen for et entydigt resultat. Kong Frederik blev forskånet for en sådan ubehagelig valg-situation. Skulle det være sket, er der ingen tvivl om, at han ville have handlet uden personlige eller politiske præferencer. Det fremgår bl.a. af kongens deltagelse i den halve snes regeringsdannelser, som forekom i hans regeringstid. Både efter „smørstormen“ i 1950 og i 1957 opstod vanskelige tilfælde, men der fremkom ingen kritik af kongens dispositioner, som da også var uangribelige.

Kong Frederik holdt sig strikte inden for det konstitutionelle monarkis rammer og gjorde i øvrigt, hvad han kunne for i hverdagen at lette arbejdet for sine ministre.

Han forstod, at hans opgave var at være det neutrale overpunkt hævet over partistrid. Som rettesnor holdt han sig til lige dele stats-

ret og sund fornuft, og ingen politiker har nogen sinde anfægtet kongens loyalitet over for det politiske system, hvis første tjener han var. Også på det parapolitiske felt tjente kongen – og ikke mindst dronning Ingrid – samfundet, bl.a. ved at påtage sig mange byrdefulde repræsentative pligter. Det er ingenlunde ligegyldigt, hvorledes et statsoverhoved varetager disse statsfunktioner. Udadtil skabte kongeparret en goodwill for Danmark, der også erhvervsmæssigt kom landet til gode, og indadtil bidrog det til at understrege det værdifællesskab, de fleste trods partimodsætninger erkender at vi har.

Nutiden kender ikke „store konger“, thi sådanne er ikke mulige inden for de rammer, vore dages opfattelse afstikker. Men kong Frederik vil blive husket som en loyal, parlamentarisk konge, der på én gang folkeligt og dog kongeligt tjente demokratiets sag under ofte vanskelige forhold. Således øvede han sin kongegering afpasset efter tidens vilkår.

Kong Frederik døde i 1972. I 1958 havde han indført sin ældste datter, prinsesse Margrethe, i statsrådet. Hun blev nu regerende dronning under navn af Margrethe den Anden, hvorved kontinuiteten i monarkiet og dermed i nationens liv understregedes. Medens ministrene søger at løse nutidens problemer, idet de retter blikket mod fremtiden, tabes roden i fortiden ikke.

•

Denne fremstillings genstand har været, hvad man i stil med Ove Mallings bog fra 1777 kunne kalde „Store og gode Handler af danske Ministre“, idet dog blikket hverken har været vendt bort fra deres vanhæd eller fra de sider af deres deltagelse i det politiske spil, hvor de partitaktiske træk var dominerende. Ideerne kan synes at blegne eller blive helt borte, når man ser tilbage på ministerens handlinger. Men man må ikke

glemme, at bag disse lå udsagte idealer, ligesom man bør erindre, at intet enkelt parti havde flertal i rigsdagen. Alle ministerier var henvist til at søge et samarbejde med et eller flere andre partier end regeringspartiet. Derfor blegner farverne, og konturerne kan sløres. Det er typisk for den skildrede periode, at som regel kunne tre af de gamle partier – og ofte alle fire – nå til enighed om lovgivningen, ja, i efterkrigsårene frem til 1966 blev 59% af de skiftende regeringers lovforslag vedtaget enstemmigt og 26% af de fire store partier, som man kaldte dem, indtil et af dem blev mindre, hvorefter man talte om de fire gamle. Det er vigtigt at understrege, at selv om vi i slutningen af 1930'erne som i dag havde ti partier i parlamentet, foregik alt i den skildrede periode omkring Socialdemokratiet, Det radikale Venstre, Venstre og Det konservative Folkeparti. Da yderligere de to første af disse sædvanligvis samarbejdede og de to sidste efterhånden fik begravet stridsøksen, var det billede, der frembød sig for vælgerne, enklere og mindre kalejdoskopisk end det, de blev vidne til fra 1970'erne.

Der var dengang en høj grad af partiidentifikation. Selv om partierne kunne have vanskeligheder som Venstre med LS og Socialdemokratiet med DKP, skete der ikke store vælgervandringer. Der var i almindelighed tale om en høj grad af stabilitet. En arbejder eller håndværker stemte på Socialdemokratiet, en husmand på Det radikale Venstre, en gårdmand på Venstre, en officer, fabrikant eller grosserer på Det konservative Folkeparti. Dette er naturligvis en meget forenklet fremstilling; men så meget tør dog siges, at de politiske partier havde en fastere forankring i bestemte sociale grupper, end man kender i dag. Det gjorde det enklere for politikerne at holde sig i overensstemmelse med kernevælgerne, uden at man naturligvis glemte gennem øjenkrogene at skotte til de marginal-

vælgere, der også fandtes dengang, og det fremmede partisammenholdet.

Det skal også anføres, at skønt de fire gamle partier kunne kives og føre dag- og natlange forhandlinger, forenkledes hele den parlamentariske og lovgivningsmæssige procedure ved, at det kun var disse fire partier, der bestemte. Alligevel kritiseredes spillet på Christiansborg også dengang af systemfjendtlige. Der kunne i 1930'erne konstateres en vis parlamentslede. Det afgørende er imidlertid, at disse strømninger ingen betydningsfuld virkning havde.

Vort politiske system må altså i disse år karakteriseres som ganske stærkt og modstandsdygtigt. En prøve herpå er, at arbejderne ikke svigtede Socialdemokratiet på trods af de mange fattige, arbejdsløse og invalider, der modtog en væsentlig ringere hjælp end i vore dage. DKP fik først medvind i læ af modstandskampen. Nogen alvorlig infektion med fascistiske baciller skete heller ikke.

En anden prøve – og formentlig den hidtil alvorligste – kom folkestyret ud for under besættelsen. Det så i samtidens lys sort ud for folkestyret især i 1940-41. Alligevel var partierne i stand til at holde fred udadtil, selv om man godt indadtil og bag lukkede døre kunne strides. Uagtet besættelsesmagten satte flere og flere demokratiske institutioner ud af kraft og folkestyret måtte gå i hi, levede det dog så stærkt som ingen sinde før. Den væbnede modstandsbevægelse kæmpede således netop for folkestyrets tilbagevenden, hvad der også var alle politikeres mål – bortset fra nogle få og ubetydelige nazister.

Danmark har ikke mange krigergrave, og det kan ikke udelukkes, at en og anden, især udenlandsk iagttagere vil hævde, at vor demokratiske historie er uden gloire. Det hele kan synes at være uden de store syner og uden dristige eksperimenter. Vort folkestyres dragt kan virke som kedeligt, jævnt og uheroisk

vadmel. Allerede i 1820 skrev Grundtvig i sit digt „Danmarks Trøst“: „Vi er ikke skabte til højhed og blæst, / ved jorden at blive, det tjener os bedst“. Og han fortsatte: „Og da har i rigdom vi drevet det vidt, når få har for meget og færre for lidt“. Det kan gerne være, at digtet ved slittig, om end nu aftagende brug i skoler og forsamlingshuse er slidt ned; men det er udtryk for en folkelig tankegang, typisk for det kongelige, danske, sociale demokrati og med et perspektiv, som de danske ministerier søgte at efterleve i deres arbejde for det danske folk. Det får da være Danmarks trøst.

Synes værket, der øvedes, prunkløst ud fra

en eftertids betragtning, bør man huske, hvad Georg Brandes allerede i 1892 sagde:

„Danmark er jo ikke de to millioner danske, som lever nu, men de mange gange så mange millioner danske, der i den historiske tid har levet på landets grund, og de tænkende, virkende, frembringende i den nuværende slægt er kun for så vidt *Danmark*, som de betyder de levendes sammenslutning med de døde og de ufødte, nutiden med fortid og fremtid“.

Denne udtalelse har også gyldighed for de fem millioner danske, som lever nu. Den understreger det betydningsfulde i, at kontinuiteten i et folks liv bevares.

EFTERSKRIFT

Ved Svend Thorsens død 21.11.1971 forelå intet færdigt til De danske Ministerier 1929-53, ej heller i kladde. Derimod havde Svend Thorsen indsamlet en del avisudklip samt brevvekslet med enkelte af de aktører, han stod foran at skulle beskrive. Fru Anne Marie Thorsen overlod dette materiale til mig, og derfor siger jeg tak.

For ikke at bryde værkets helhed har forfatteren fulgt den disposition, som præger de to foregående bind. Af veneration for Svend Thorsen, men også fordi dennes indsigt i perioden 1929-53 var særlig stor, har forfatteren overalt, hvor det var muligt, inddraget Thorsens vurderinger af personer og tilstande, således som han har givet disse til kende i kronikker m.v. Fra de to tidligere udsendte bind er også overtaget princippet med at omtale dem af en ministers efterkommere, som kan siges at have gjort sig gældende i det offentlige liv, især politisk. Udvalgelsen er sket efter et skøn, mod hvilket der sikkert kan rettes berettigede indvendinger.

Værket er afsluttet i manuskript i marts 1976, første korrektur forelå august-september 1976, anden korrektur november 1976 – januar 1977. Til litteratur udkommet efter juli 1976 har der derfor kun i begrænset omfang kunnet tages hensyn. Indtrufne dødsfald er medtaget til udgangen af 1976.

Forfatteren står i gæld til en række institutioner og personer, som på forskellig måde har hjulpet under udarbejdelsen af værket. Det gælder Rigsarkivet, Arbejderbevægelsens Arkiv og Bibliotek, Folketingets Bibliotek og Arkiv og Odense Universitetsbibliotek, som

har fremskaffet en stor del af det benyttede kildemateriale.

Manuskriptet er renskrevet af assistent Lis Krogh Hansen, og cand. phil. Jørgen Thomsen har læst manuskriptkorrektur og foretaget litteraturverifikationer samt udarbejdet personindeks. Mine kolleger lektor, dr. phil. Jørgen Hæstrup og professor, dr. oecon. Hans Chr. Johansen har gennemlæst manuskriptet og givet nyttige korrektioner. På Pensionsforsikringsanstalten A/S har administrerende direktør Kjeld Bry vist værket, der var igangsat af hans forgænger, adm. direktør Børge Sørensen, stor interesse og forfatteren ikke ringe langmodighed. Direktørerne H. Buus og K. Rostrup samt vicedirektør V. A. Bork har gennemlæst manuskriptet og stillet forslag om sproglige forbedringer. Det er mig magtpåliggende at understrege, at ingen ved PFA har udøvet nogen form for censur. Korrektur er læst af ledende folketingskorrektør E. Thers-Jørgensen og cand. jur. K. Lunøe. Sekretær Grete Frederiksen, PFA, har fungeret som en utrættelig koordinator under hele værkets tilblivelse.

Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg og DSB har stillet malerierne af henholdsvis Kong Christian X og Kong Frederik IX til rådighed. Sidstnævnte maleri er ligesom ministerportræterne reproduceret af kgl. hof fotograf Elfelt.

For al denne gode hjælp takker jeg, uden at det skal tjene til at sløre den kendsgerning, at for det færdige resultat har alene forfatteren ansvaret.

Tage Kaarsted

KILDER OG LITTERATUR

Beretninger

En række af de i bogen omtalte personer og andre med førstehåndskendskab til den skildrede periode har leveret oplysninger til brug for værket i form af beretninger eller breve til forfatteren, interviews og samtaler, ligesom en del af aktørerne har gennemlæst og kommenteret dele af manuskriptet. De være hermed takket. De pågældende anføres her:

Direktør Niels Arnth-Jensen
Kabinettssekretær, kammerherre Gunnar Bardenfleth †
Undervisningsminister Jul. Bomholt †
Landbrugminister Kr. Bording †
Justitsminister N. Busch-Jensen
Minister u.p. Kr. Juul Christensen
Direktør, udenrigsråd J. R. Dahl
Indenrigsminister Bertel Dahlgaard †
Arbejdsminister, konsulent Lauge Dahlgaard
Departementschef E. Dige
Statsminister Erik Eriksen †
Redaktør, folketingsmand Holger Eriksen
Folketingsmand Niels Eriksen
Minister for særlige anliggender, professor Mogens Fog
Stats- og udenrigsminister Poul Hartling
Kirkeminister Carl Hermansen †
Departementschef, sen. stiftamtmand Jacob Høirup
Undervisningsdirektør Sigurd Højby
Stiftamtmand, dr. jur. Tyge Haarlov
Minister u.p. Frode Jakobsen
Undervisningsminister Jørgen Jørgensen †
Statsminister Viggo Kampmann †
Borgmester P. Thisted Knudsen †
Lektor, folketingsmand Ejler Koch
Departementschef H. H. Koch
Udenrigs- og forsvarsminister Ole Bjørn Kraft

Stats- og udenrigsminister J. O. Krag
Forsyningsminister Axel Kristensen †
Finansminister Thorkil Kristensen
Minister u.p. Aksel Larsen †
Partisekretær, folketingsmand Harald Nielsen †
Justitsminister Helga Pedersen
Redaktør Kirsten Rée
Professor, dr. phil. & jur. Alf Ross
Stats- og udenrigsminister Erik Scavenius †
Chefredaktør Knud Secher
Indenrigsminister Jens Smørum †
Direktør Bent Suenson
Direktør for udenrigsministeriet, ambassadør Nils Svenningsen
Landbrugminister Jens Sønderup
Kirkeminister Arne Sørensen

Arkiver m.v.

Statsminister Vilhelm Buhl (Rigsarkivet)
Indenrigsminister Bertel Dahlgaard (øst.)
Handelsminister Vilhelm Fibigers selvbiografi (Ordenskapitlet)
Statsminister H. C. Hansen (Arbejderbevægelsens Arkiv og Bibliotek)
Undervisningsminister Mads Hartlings selvbiografi (Ordenskapitlet)
Statsminister Hans Hedtoft (Arbejderbevægelsens Arkiv og Bibliotek)
Kirkeminister Vald. Holbølls selvbiografi (Ordenskapitlet)
Finansminister K. H. Kofoeds utrykte erindringer (vil blive udgivet 1977 ved Hans Kirchhoff)

Udenrigsminister Gustav Rasmussens selvbiografi (Ordenskapitlet)
 Ministermødeprotokol 1929-43 (Statsministeriet, afskrifter i B. Dahlgaaards arkiv)
 Det konservative Folkepartis rigsdagsgruppes protokol (hos partiet)
 Socialdemokratiets rigsdagsgruppes protokol (Folketingets arkiv)

Trykte kilder og fremstillinger

Forfatteren står i stor gæld til trykte aktpublikationer og andre forskeres arbejder. Til en del af disse er der, når det drejer sig om „standardoplysninger“, normalt ikke henvist.

Gennemgangen af lovgivningstøffet bygger således fortrinvis på *Rigsdagsårberne*, af hvilke der udkom én for hver samling. Da den er opdelt efter ministerier, vil den ikke være svær at anvende, hvis man ønsker supplerende oplysninger, ligesom man fra den let kan fortsætte over i Rigsdagstidende. *Årsårbogen* er brugt til tidsfæstelse af en række begivenheder. *Dagbladene* er benyttet i vid udstrækning, men til disse henvises der i hvert enkelt tilfælde.

Herudover er hentet baggrundsstof fra følgende værker:

Harald Westergaard Andersen: Dansk politik i går og i dag, 1972
 Harald Westergaard Andersen: De nordiske velfærdsstater efter 1939, 1976
 Rich. Andersen: Danmark i 30'erne, 1968
 Erling Bjøl m. fl.: Danmark og NATO, 1968
 Vilh. la Cour: På Vej mod Katastrofen I-III, 1945-49
 Vagn Dybdahl: Industrialisering og folkestyre 1849-1939, 1975
 E. og V. Elberling: Rigsdagens medlemmer gennem hundrede år I-III, 1949-50
 Troels Fink: Sønderjylland siden genforeningen, 1955
 Flygtningeadministrationen (udg.): Flygtninge i Danmark 1945-1949, 1950
 Fortegnelse over Rigsdagsasamlingerne, Ministerierne m.m. 1848-1941. Ved Rigsdagens Bureau, 1942
 Aage Friis (red.): Danmark under verdenskrig og besættelse I-V, 1946-48
 Hartvig Frisch m.fl.: Danmark besat og befriet I-III, 1945-48
 Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark II: 1914-1970, 1974

Udenrigsministeriet (udg.): Aktstykker vedr. de tyske flygtninge i Danmark 1945-1949, 1950
 J. Hæstrup (red.): Besættelsestidens Hvem-Hvad-Hvor, 1965
 Kraks Blaa Bog
 Mads Lidegaard: Det gælder Grønland, 1968
 Erling Olsen: Danmarks økonomiske historie siden 1770, 1962
 Erik Rasmussen: Velfærdsstaten på vej. 1913-1939. Politikens Danmarks historie XIII, 1965
 Erik Reske-Nielsen og Erik Kragh: Atlantpagten og Danmark, 1962
 P. Stavnsrup: Rigsdagen 1940-49, Den danske Rigsdag 1849-1949, II, 1951
 Svend Thorsen: Den danske dagspresse I-II, 1947-51
 Svend Thorsen: Folkets veje gennem dansk politik 1849-1949, 1953
 Knud Tågholt: Hvem var minister, 1971
 Frantz Wendt: Rigsdagen 1915-40, Den danske Rigsdag 1849-1949, II, 1951
 Frantz Wendt: Besættelse og atomtid. 1939-1965. Politikens Danmarks historie XIV, 1966
 John F. West: Færøerne. En nation og dens historie, 1972

Til følgende værker vil der blive henvist (i noterne er sædvanligvis kun forfatternavn og sidetal anført):

R. Aron: Histoire de la Libération de la France, 1959
 Jørgen H. Barfod: I kamp for friheden 1940-1945. Det konservative Folkepartis historie III, 1966
 Jørgen H. Barfod: Et centrum i periferien. Modstandsbevægelsen på Bornholm, 1976
 Carl Erik Bay: Socialdemokratiets stilling i den ideologiske debat i mellemkrigstiden, 1973
 Betænkning afgivet af forfatningskommissionen af 1946, 1953
 Betænkning afgivet af valglovskommissionen af 7. juni 1952, 1953
 Knud Berlin: Danmarks ret til Grønland, 1932
 Erik Beukel: Socialdemokratiet og stationeringsproblemet 1952-53, 1974
 L. Bindsløv Frederiksen: Pressen under besættelsen, 1960
 O. A. Borum: Domstolenes ret til prøvelse af lovs grundlovmæssighed - endnu engang. Festskrift til A. Ross, 1969
 Andreas Blinkenberg: Aarhus Universitet 1928-1953, 1953
 Henning Bregnsbo: Kampen om skolelovene af 1958, 1971

- Per Brogaard: Landbrugernes Sammenslutning: LS' organisatoriske opbygning og virksomhed 1930-1936, stenc. Studenterrådet ved Aarhus Universitet, 1969
- Jacob A. Buksti: Et enigt landbrug? Konflikt og samarbejde mellem landbrugets organisationer. En studie i landbrugets organisationsforhold med udgangspunkt i perioden 1957-61, 1974
- J. R. M. Butler: Grand Strategy II, 1957
- Karl O. Christiansen: Mandlige landssvigere i Danmark under besættelsen, 1950
- Karl O. Christiansen: Landssvigerkriminaliteten i sociologisk betydning, 1955
- Dansk biografisk Leksikon I-XXVII, 1933-44
- Mary Dau: Danmark og Sovjetunionen 1944-49, 1969
- Aage Deleuran: April 40. Da krigen kom til Danmark, 1965
- Vagn Dybdahl m. fl.: Krise i Danmark. Strukturændringer og krisepolitik i 1930'erne, 1976
- Eric S. Einhorn: National Security and Domestic Politics in Post-War Denmark 1945-1961, 1975
- Frank Esmann Jensen: Da fornuften sejrede. Det britiske udenrigsministeriums politik over for Danmark under 2. verdenskrig, 1972
- W. E. v. Eyben: Thi kendes for ret. Retsopgøret efter besættelsen, 1968
- Troels Fink: Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864, 1958
- Chr. P. Fogtmann: På frihedens vilkår. Venstre i 100 år 1939-1970, 1970
- Gunnar Fog-Petersen: Vor Regering og Rigsdag, 1938
- Johannes Frandsen: Sundhedsvæsenet 1927-1961, 1963
- Bjarne W. Frederiksen: Danmarks Sydslesvigpolitik, 1971
- Svend Gram-Jensen: Lovens strengeste straf, 1974
- Poul Hansen: En bygning vi rejser II-III, kap. XIII-XXV, 1955
- J. J. Holst: Surprise, Signals and Reaction, Cooperation and Conflict, 1966
- Jørgen Hæstrup: Kontakt med England 1940-43, 1954
- Jørgen Hæstrup: Hemmelig alliance I-II, 1959
- Jørgen Hæstrup: Til landets bedste I-II, 1966-71
- W. Hubatsch: Die deutsche Besetzung von Dänemark und Norwegen 1940, 1960
- Niels Højlund: Krisen uden alternativ. En analyse af dansk grønlandsdebat, 1972
- N. J. Haagerup: De forenede Nationer og Danmarks sikkerhed siden 1945, 1956
- Sigurd Jensen: Levevilkår under besættelsen, 1971
- Fr. von Jessen: Den dansk-norske strid om Østgrønland, 1932
- Bent Behrendt Jørgensen: Det danske Socialdemokratis syn på forsvaret 1929-35, Årbog for Arbejderbevægelsens historie III, 1973
- Klaus Jørgensen: Atomvåbnenes rolle i dansk politik, 1973
- Carl Kauffeldt: Nye tider - nye mål 1945-1965. Det konservative Folkepartis historie IV, 1966
- Hans Kirchhoff m. fl.: Besættelsestidens historie, 1964
- Kriser och krispolitik i Norden under mellankrigstiden. Nordiska historikermötet i Uppsala 1974. Mötesrapport, Uppsala 1974
- Torben Krogh: Anslag mod statens sikkerhed, 1971
- Tage Kaarsted: Hvad skal det nytte?, 1958
- Tage Kaarsted: Regeringskrisen 1957, 1964
- Tage Kaarsted: Storbritannien og Danmark 1914-1920, 2. udg., 1975
- Mads Lidegaard: Det gælder Grønland, 1968
- P. G. Lindhardt: Den danske kirkes historie VIII, 1966
- Lars Ole Lykkebo: Det danske Socialdemokratis militærpolitiske stilling 1933-1937. (Studenterafh. Odense, vol. 3, 1976)
- Finn Løkkegaard: Det danske gesandtskab i Washington 1940-42, 1968
- J. H. Monrad: Et land bygges op. Venstre i 100 år 1901-1939, 1970
- Aksel Møller (red.): Konservativ Ungdom 1904-44, 1944-47
- Poul Møller: Fra kamp til samarbejde. En fortælling om to partier, 1974
- Poul Møller: Politik på vrangen, 1974
- R. Neiiendam: Rigsdagen og Det kongelige Teater. Den danske Rigsdag V, 1953
- Henrik S. Nissen og Henning Poulsen: På dansk friheds grund, 1963
- Erling Olsen og Erik Hoffmeyer: Dansk pengehistorie 1914-1960, 1968
- Parlamentariske kommissions betænkninger I-XV m. bilag, 1945-58
- Oluf Pedersen: Den politiske Modstand under Besættelsen, 1946
- Finn Petersen: Grønlandssagens behandling i FN 1946-54, 1975
- Kjeld Philip: Staten og Fattigdommen, 1947
- Henning Poulsen: Besættelsesmagten og de danske nazister, 1970
- Erik Rasmussen og Roar Skovmand: Det radikale Venstre 1905-55, 1955

L. Rerup: Grænsen, 1969
 Erik Scavenius: Forhandlingspolitikken under Besættelsen, 1948
 Erik Ib Schmidt: 30 Aars kommunistisk Politik, 1948
 Peter Schou: Skivekredsens politiske historie til 1920, Skive 1971
 Knud Secher: De borgerliges borgerkrig. Situationer og personer i dansk politik fra 1945 til 1976, 1976
 Viggo Sjøqvist: Danmarks udenrigspolitik 1933-1940, 1966
 Magne Skodvin: Norden eller NATO? Utenriksdepartementet og allianseopømsålet 1947-1949, Oslo 1971
 Fridlev Skrubbeltang: Den danske husmand I-II, 1952-54
 Jørgen Steining: Rigsdagen og Færøerne og Danmark og Island, Den danske Rigsdag 1849-1949, IV, 1953
 Nils Svenning: Danmarks besættelse 1940-45, Nordisk Tidsskrift for international Ret, 1967
 Nils Svenning: Danmarks status efter den tyske besættelsesaktion den 9. april 1940. Nordisk Tidsskrift for international Ret, 1969
 Nils Svenning: Tidsrummet 1919-1961 i Den danske Udenrigstjeneste 1770-1970 II, 1970
 Bjørn Svensson: Sådan er kommunisterne, 1949
 Bjørn Svensson: Mytedannelser omkring 9. april 1940, 1957
 Bjørn Svensson: Derfor gik det sådan 9. april, 1965
 Niels Thomsen: Dagbladskonkurrencen 1870-1970, 1972
 Svend Thorsen: Den tredje junigrundlov, 1953
 Svend Thorsen: Kuling over Christiansborg, 1955
 Svend Thorsen: Mennesker i politik, 1962
 Svend Thorsen: Folketinget i nærbillede 1950-1970, 1974
 Ulf Torell: Hjälp till Danmark. Militära och politiska förbindelser 1943-45, Stockholm 1973
 Aage Trommer: Oprøret i KU i 1938 i Hilsen til Hæstrup, 1969
 Aage Trommer: Jernbanesabotagen i Danmark under den anden verdenskrig, 1971
 Aage Trommer: Myte og sandhed i besættelseshistorien, 1974
 Udenrigsministeriet: Dansk sikkerhedspolitik 1948-1966 I-II, 1968
 N. M. Udgaard: Great Power Politics and Norwegian Foreign Policy, Oslo 1973
 Jens Winther: Fra krise til krig 1929-1940. Det konservative Folkepartis historie II, 1966

Leni Yahil: Et demokrati på prøve. Jøderne i Danmark under besættelsen, 1967
 Anders Ølgaard (red.): Færinger-Frænder. Sprog, historie, politik og økonomi, 1968

Litteratur om enkelte personer

Fortegnelsen omfatter ikke omtale i værker som f.eks. Fog-Petersen: Vor Regering og Rigsdag (1938), Dansk biografisk Leksikon eller mindetaler i Rigsdagsårbogen m.v.

Julius Bomholt: Det egentlige, 1953
 Julius Bomholt: Erindringer I-V. På vej til livet, 1954 - Vinterlys, 1956 - Himmeriges dør, 1956 - Svalerne, 1957 - Døgnsflue og evighed, 1958
 Julius Bomholt: Fra nummer 21. Taler, 1957
 Julius Bomholt som radiorådsformand. Af Jens Rosenkjær i De musiske udsendelser, DR 1925-1975, 1976

Kr. Bording. Hans oprindelse, udvikling og gerning. Af Sigurd Elkjær, 1951
 Kristen Bording. Af Bodil Koch. Soc. 11.4.1956

F. J. Borgbjerg. Af H. P. Sørensen, 1943
 F. J. Borgbjerg. Af P. Stavnstrup i Politiske profiler, 1962
 F. J. Borgbjerg. Af Preben Wilmann i Fra folket de kom, 1962
 F. J. Borgbjerg. Skitse til et portræt. Af Johannes Lehmann i Nordisk Tidsskrift 1966
 Revolutionstaleren, der blev en politisk formidlende reformator (F. J. Borgbjerg). Af Gustav Pedersen i Berlingske Tidende 5.4.1966
 En kæmpeagtig, løbsk og rødskegget socialist (F. J. Borgbjerg). Af Svend Thorsen i Politiken 9.4.1966

C. V. Bramsnæs: Erindringer. En broget tilværelse, 1965
 (C. V. Bramsnæs): Sådan blev jeg det. 40 danske mænd og kvinder fortæller. Ved Aage Heinberg, 1953
 (C. V. Bramsnæs): Politisk testamente, 1962

Vagn Bro: Politimesteren fortæller, 1965
 Vagn Bro: De næste 25 år, 1966

Vilh. Buhl. Af J. O. Krag i Fra Folket de kom, 1962
 Vilh. Buhl. Af Viggo Kampmann i Seks socialdemokratiske statsministre, 1973

- Den store skiftedag på Christiansborg (Vilh. Buhl). Af Svend Thorsen i Folketinget i nærbillede, 1974
- N. Busch-Jensen: Vi slap for politisk kaos efter befrielsen. Vestkysten 5.5.1970
- Ernst Christiansen: - men det gik anderledes. Erindringer og vurderinger, 1960
- Bertel Dahlgaard: Kamp og samarbejde, 1964 (Bertel Dahlgaard): Politisk testamente, 1962
40 år i folkettinget (Bertel Dahlgaard). Af Aage Deleuran, Berlingske Aftenavis 22.4.1960
Ved vagtskiftet i Skivekredsen (Bertel Dahlgaard). Af Elin Hansen, Det radikale Venstres almanak 1960
Bertel Dahlgaard. Af Jørgen Jørgensen i Kristeligt Dagblad 6.11.1962
Hans ikke-ekscellence Bertel Dahlgaard. Af Svend Thorsen i Folketinget i nærbillede, 1974, jf. Mennesker i politik, 1962
Ud af „Smertens Port“ (Bertel Dahlgaard). Af Svend Thorsen, sst.
- (Niels Elgaard): Politisk testamente, 1962
- (A. L. H. Elmquist): Politisk testamente, 1962
- Erik Eriksen: Dansk politik i halvtredserne. Venstres Månedssblad, marts 1960
Bogen om Erik Eriksen. Ved Carl Hermansen, 1972
Statsminister Erik Eriksen. Af Knud Rée, Vestkysten 18.11.1952
Samtale med Erik Eriksen. Af Knud Poulsen, Politiken 11.11.1962
En venlig bonde af høvdinge-format. Interview med Erik Eriksen af Karl Bjarnhof, Berlingske Tidende 23.3.1969
Personerne kan betyde mere end partierne. Interview med Erik Eriksen af Tommy Elsvor, Morgenposten 13.12.1969
Personen før partiet. Interview med Erik Eriksen. Af Lars Jørgen Andersen i Jyllands-Posten 20.6.1971
- (Vilhelm Fibiger): Politisk testamente, 1962
- Mogens Fog. Sine meningers mod. Ved Børge Houmann, 1964
Mogens Fog: Efterskrift 1904-45, 1976
Frihed, en fortsat kamp (M. Fog) i NB! 1.5.1970
- Johannes Frandsen: Dr. Frandsens erindringer, 1966
- Hartvig Frisch: Tænkt og talt under krigen, 1945
Hartvig Frisch. Hans personlighed og gerning. Ved Hans Hedtoft og M. K. Nørgaard, 1950
Hartvig Frisch. Af J. Bomholt i Fra folket de kom, 1962
Den aristokratiske radikalist (H. Frisch). Af Stig Jørgensen i Information 9.2.1973
Hartvig Frisch in memoriam. Af H. C. Hansen, Soc. 2.5.1950
- H. C. Hansen: Blandt nye naboer, 1957
Bogen om H. C. Hansen. Ved V. Kampmann og J. Bomholt, 1960
Hverdag med H. C. Hansen. Af Carl Th. Jørgensen, 1960
H. C. Hansen. Af Sigvald Kristensen i Fra folket de kom, 1962
H. C. Hansen. Af Peder Tabor i Nærbilleder, 1961
Gerda H. C. Hansen: Mit lykkelige liv med H.C., 1965
H. C. Hansen. Af Viggo Kampmann i Seks socialdemokratiske statsministre, 1973
Det yderste ansvars mand (H. C. Hansen). Af Svend Thorsen i Folketinget i nærbillede, 1974
- Henning Hasle: Skyggen fra syd. Erindringer, 1974
- Henrik Hauch: Erindringer, ugebladet Landet 1955 (nr. 16-50, 52) og 1956 (nr. 1-9)
Manden det står på (H. Hauch). Af Svend Thorsen i Folketinget i nærbillede, 1974
En ministers skæbne (H. Hauch). Svend Thorsen sst.
- Hans Hedtoft: Liv og virke. Ved H. C. Hansen og J. Bomholt, 1955
Idé og arbejde. En bog til Hans Hedtoft på 50 årsdagen. Ved J. Bomholt, 1953
Hans Hedtoft. Af Peder Tabor i Nærbilleder, 1961
Hans Hedtoft. Af Svend Thorsen i Fra folket de kom, 1962
Hans Hedtoft. Af Viggo Kampmann i Seks socialdemokratiske statsministre, 1973
En storpolitikers skæbne på et tidsskel (H. Hedtoft). Af Svend Thorsen i Folketinget i nærbillede, 1974
- W. F. Hellner: I anden række. Et tidsskille, 1971
- Halfdan Hendriksen. En dansk Købmand og Politiker.

- Ved H. Bølling, H. Mikkelsen og E. Haunstrup Clemmensen, 1956
- Carl Hermansen: Fra Thorshavn til Frederiksholms Kanal, 1948
- Carl Hermansen: Så mängen en sommer, 1967
- Carl Hermansen: Så mängen en vinter, 1970
- Frugtbar uro. En bog om Flemming Hvidberg. Ved Paul Honoré, 1961
- Sigurd Højby: Som jeg oplevede det, 1976
- E. Thune Jacobsen: Paa en Uriaspost, 1946
- To skæbner (E. Thune Jacobsen og P. Knutzen). Af Troels G. Jørgensen, 1950
- Frode Jakobsen: Standpunkter. Fra besættelsestid til Vietnam, 1966
- Frode Jakobsen: Nej, der skal ikke ties, 1972
- Frode Jakobsen: I Danmarks Frihedsråd I-II, 1975
- Frode Jakobsen: Da leret tog form (erindringer), 1976
- Jørgen Jørgensen: Erindringer. Ved H. Westergaard Andersen, 1970
- (Jørgen Jørgensen): Politisk testamente, 1962
- Ur-venstremanden i Lejrekredsen (Jørgen Jørgensen). Af Svend Thorsen i Folketinget i nærbillede, 1974
- Ud af „Smertens Port“ (Jørgen Jørgensen). Af Svend Thorsen, sst.
- En minister og styrken bag ham (Jørgen Jørgensen). Af Roar Skovmand i Politiken 8.9.1961
- Jørgen Jørgensen. Af Bertel Dahlgaard i Kristeligt Dagblad 11.5.1963
- Troels G. Jørgensen: I Justitias Tjeneste. Erindringer, 1954
- Troels G. Jørgensen. En dansk historiker og jurist. Af Johannes Lehmann, 1959
- Viggo Kampmann: Undervejs. Artikler fra ungdom og manddom, 1960
- Viggo Kampmann: Hvad livet lærte mig. Ved Gert Munch, 1963
- Viggo Kampmann: Socialismens skæbne, 1967
- Viggo Kampmann: Økonomisk demokrati, 1970
- Viggo Kampmann: Mit forhenværende liv – i glimt, 1971
- Viggo Kampmann: Seks socialdemokratiske statsministre – skildret af den syvende, 1973
- Gennem kundskab til magt (V. Kampmann). Af Svend Thorsen i Folketinget i nærbillede, 1974. Jf. samme i Kuling over Christiansborg, 1955
- Johs. Kjærboel: Modvind og medbør, 1959
- Frits Hammer Kjølse: Optakten til 9. April, 1945
- Frits Hammer Kjølse: Mit Livs Logbog, 1957
- Peter Knutzen: 40 Aar i Statens Tjeneste, 1948
- Dommen over Generaldirektør P. Knutzen. Af H. H. Bruun, 1948
- Ole Bjørn Kraft: Fascismen. Liv – Lære – Lov, 1932
- Ole Bjørn Kraft: Vê de besejrede, 1962
- Ole Bjørn Kraft: Ung mand undervejs. Erindringer fra årene 1912-1926 (I), 1958
- Ole Bjørn Kraft: En konservativ poliitikers erindringer 1926-1945 (II), 1971
- Ole Bjørn Kraft: Frem mod nye tider. En konservativ poliitikers erindringer 1945-1947 (III), 1974
- Ole Bjørn Kraft: Danmark skifter kurs. En konservativ poliitikers erindringer 1947-1950 (IV), 1975
- J. O. Krag: Ung mand fra trediverne, 1969
- J. O. Krag. Travl tid, god tid, 1974
- Ukendt minister – trods Helmuth (J. O. Krag). Af Svend Thorsen i Folketinget i nærbillede, 1974
- Fem år under regeringen Krag. Af Jens Winther i Berlingske Tidende 2.9.1967
- J. O. Krag i NB! 6.3.1970
- Oluf Krag. Af P. Stavstrup i Gads danske Magasin, årg. 36
- Dr. Krag – en af de store poliitikere. Sjællands Tidende 8.9.1970
- Kristian Krater: Fra Kong Harald til Hans Hedtoft. Information 21.11.-31.12.1947
- Knud Kristensen: Set fra mine Vinduer, 1954
- Knud Kristensen – fra plov til stauror. Ved Gunnar Hansen, 1949
- Knud Kristensen og hans politik. Af Bjørn Svensson, 1949
- (Knud Kristensen): Politisk testamente, 1962
- Tilfældet Knud Kristensen. Af Svend Thorsen i Folketinget i nærbillede, 1974. Jf. samme i Kuling over Christiansborg, 1955
- Da Knud Kristensen selv styrkede sit ministerium. Af

- Carl Hermansen i Berlingske Aftenavis 8.12.1958
- Finansministeren og partiet (Thorkil Kristensen). Af Svend Thorsen i Folketinget i nærbillede, 1974
- Det politiske spørgsmålstegn (Thorkil Kristensen). Af Svend Thorsen sst.
- „Liberal Debat“ (Thorkil Kristensen). Af Svend Thorsen sst.
- Efterskrift til de femten højskolefolks åbne brev. Af P. Nyboe Andersen m.fl., 1960
- En læremester (Thorkil Kristensen). Af Viggo Kampmann i Politiken 9.10.1959
- Den store ener i dansk politik (Thorkil Kristensen). Af Svend Ove Gade i Politiken 5.10.1969
- Harald Lander: Thi kendes for ret -? Erindringer, 1951
- Aksel Larsen-bibliografi, 1977
- Aksel Larsen: Den levende vej. Taler og artikler 1956, 1957, 1958, 1958
- Aksel Larsen: Valget, 1964
- Aksel Larsen ser tilbage, 1970
- Aksel Larsens højdepunkter. Af Tage Kaarsted i Politiken 5.4.1970 (Aksel Larsens svar 12.4.1970)
- Aksel Larsens spil. Konflikten i SF. Af Ejvind Riisgaard, 1967
- Kommunismen i Danmark. Af Svend Thorsen i Folketinget i nærbillede, 1974, jf. samme i Kuling over Christiansborg, 1955
- Aksel Larsen og Gestapo. Af Richard Jensen, u.å., 1968
- En fynsk rigsdagsmand (S.P. Larsen). Af Harald Nielsen i Dannevirke 29.6.1967
- (Svend Unmack Larsen): Barn i Århus II, 1957
- (Svend Unmack Larsen): Borgere i byens råd, 1963
- (H. M. Lunding): Stemplet fortroligt. Oberst H. M. Lundings erindringer. Af H. M. Lunding og Otto Lippert, 1970
- Kai Moltke: Fire år i fangedragt, 1973
- P. Munch: Erindringer I-VIII, 1959-67
- (P. Munch). Polemik mellem Povl Bagge og K. Bøgholm i Højskolebladet 1948 (s. 39-119)
- P. Munch. Af Aage Friis i Historisk Tidsskrift 1948
- Udenrigsminister P. Munchs opfattelse af Danmarks stilling i international politik. Af Ole Karup Pedersen, 1970. Anmeldt af Erling Bjøl i Historie 1970, af Sven Henningsen i Historisk Tidsskrift 1975
- På sporet af P. Munch. Af Erling Bjøl i Politiken 25.7.1970
- Peter Munch. Af Viggo Sjøqvist, 1976
- (Aksel Møller). Mennesker og meninger. Af Poul Møller, 1970
- (Aksel Møller). Overanstrengelsen til døden. Af Svend Thorsen i Folketinget i nærbillede, 1974
- J. Christmas Møller: Danmark under den anden verdenskrig, 1945
- J. Christmas Møller: Når Danmark atter er frit, 1945
- J. Christmas Møller: En tale, som ikke blev holdt, 1948
- J. Christmas Møller: En poliitikers åbenhjertige mening om sig selv, 1948
- Christmas Møller gør Status. Ved Chr. Torpe i Gads danske Magasin 1946
- Christmas Møllers Londonbreve. Ved Jørgen Hæstrup, 1974
- Vi er alle socialister. Sagt og skrevet af Christmas Møller. Ved Preben Dich, 1966
- Christmas Møller. Af Knud Secher, 1945
- Bogen om Christmas Møller skrevet af hans venner, 1948
- Det samarbejdende folkestyres pionér (Christmas Møller). Af Jens Winther i Berl. Tid. 3.4.1964
- Christmas Møller og de konservative. Af Søren Krarup. Berl. Weekend 6.12.1974
- Poul Møller: Mennesker og meninger, 1970
- Oluf Pedersen: Fra nimandsudvalg og trekantregering, 1967
- Harald Petersen: Forsvarets opbygning. 3 artikler i Berlingske Aftenavis 10.-15.1.1959
- (Harald Petersen): Politisk testamente, 1962
- Victor Pürschel: Ret kurs, 1957
- (Laust Rasmussen). Forsvarsministeren, hvis mål var egen overflødigførelse. Af Carl Th. Jørgensen, 1961
- E. Reventlow: I dansk tjeneste, 1956
- Erik Scavenius: Dansk Udenrigspolitik under den 1. Verdenskrig, 1959

- Erik Scavenius: Forhandlingspolitikken under Besættelsen, 1948
- Erik Scavenius. Af Anders Vigen, 1958
- Erik Scavenius I-II. Af Viggo Sjøqvist, 1973. Anmeldt af Gustav Pedersen i Kristeligt Dagblad 28.9.1973, J. O. Krag i Politiken 29.8.1973, Holger Eriksen i Ny Politik maj 1974
- Per Edvin Sköld 1946-1951. Af Gustaf Jonasson, Stockholm 1976
- Jens Smørum: Vejen jeg gik og mennesker jeg mødte, 1961
- Th. Stauning 1873-1942. En bibliografi. Ved Mette Charlotte Rask Sørensen m.fl., 1973
- Danmark og Sverrig. Statsminister Th. Staunings Tale ved Studentermødet i Lund den 8. Marts 1937. Ved Johannes Lehmann, 1937
- Bogen om Stauning. Skrevet af hans Venner. Ved J. Bomholt, 1950 (I)
- Th. Stauning. Mennesket og Politikereren. Ved Børge Schmidt, 1964 (II)
- Th. Stauning. Af Bertel Dahlgaard i Fra folket de kom, 1962
- Th. Stauning. Af P. Stavnstrup i Politiske profiler, 1962
- Sådan husker jeg Stauning. Af Svend Erichsen i Aktuelt 1. og 27.1. 1973
- K. K. Steincke: Også en tilværelse I-V, 1945-54 (K. K. Steincke): Politisk testamente, 1962
- Bogen til og om Steincke – skrevet af hans venner m.fl., 1962
- K. K. Steincke – socialismens aristokrat, 1963
- Arne Sørensen: Funktionalisme og Samfund, 1933
- Arne Sørensen: Det moderne Menneske, 1936
- Arne Sørensen: Danmarks Fremtid, 1938
- Arne Sørensen: Niels Jydes Breve 1943-45, 1946
- Arne Sørensen: Fra Hollywood til Akropolis, 1952
- (Arne Sørensen): Sokrates i forsamlingshuset. Indlæg i tidens debat 1949-1966, 1966
- (Arne Sørensen). Af Halfdan Lefèvre i Mændene i Danmarks Frihedsraad, 1945
- Hvem er Arne Sørensen? Af Jens Lampe, 1945
- (Poul Sørensen). En dansk patriot. Af Povl Westphall i Berlingske Tidende 9.9.1945
- Sådan er Poul Sørensen. Af H. E. Teglers i Information 10.12.1966
- Poul Sørensen og dansk politik 1960-1970. Af Vilhelm Topsøe, 1972
- Knud Thestrup: Mit livs gågade, 1976
- C. Th. Zahles epoke. Af Svend Thorsen i Politiken 18.1.1966

NOTER OG HENVISNINGER

Ministeriet Th. Stauning II

- 12a: Munch V 147, Bramsnæs 159, Dahlgaard 40 f.
12b: Munch V 151, Stauning II 159
13a: Bramsnæs 160
14a: Munch V 154 f.
14b: En bygning II 162
15a: Stauning II 164
15b-16a: Stauning II 162-64, Munch V 153-57, Dahlgaard 41, Jørgensen 22 ff.
17b: Lauge Dahlgaards oplys.
18 : Dahlgaard 13-19
19a: RU 1911-61, s. 9, Schou, Fog-Petersen 41
19b: Thorsen utrykt nekrolog
20a: Rd. Årb. 1929, s. 20, Pengehist. 123
21a: Min. mødeprot., Rechnitzers opt., Munch V 181-200, Fink: Fem 77
22a: Gram Jensen
22b: Neiiendam 677-83
23a: Lindhardt 143 ff.
25a: Brogaard 9-29, Munch V 221 f.
25b: Hansen 33
26a: Pengehist. 164 ff., Hansen 34, Bramsnæs 219-22
27a: Winther 19
28b: Steincke III 25
29a: Krise 73
29b: Munch V 286
30a: Munch V 291. Min. mødeprot.
30b: Vestkysten 30.11.1962
31b: Munch V 296, Bramsnæs 234, jf. Pol. 21. og 22.11.1932. Pol. og Soc. 17.4.1941 (L. Rasmussen)
32 : Fog-Petersen 228-32, Gustav Pedersens beretn.
33a: Winther 31, Brogaard 19 ff.
35a: Ft. tid. sp. 2795
35b: E. Rasmussen 420
38a: Pengehist. 186, 200, Philip 90
40 : Steincke III 13 f., 16
42b: Bramsnæs 239 f.
43a: Munch V 308-16, Bramsnæs 243
43b: Bramsnæs 237
44a: Berl. Aften 7.3.1970, Bramsnæs 243 ff., Pol. og Soc. 30.8.1965, Fog-Petersen 387 (Bramsnæs), breve fra Harald Nielsen til forf. (Madsen-Mygdal)
44b: Gustav Pedersens beretn.
45a: Harald Nielsens beretn., Thorsen: Nærbillede 226 f.
45b: Munch V 235-51, K. Berlin og F. von Jessen
46a: Munch V 250 f., Steincke III 104
46b: Svenningsen 142
47a: Frandsens Erindr. 146 ff.
47b: Steincke III 76 ff., 91
49 : Aksel Møller: KU, Jens Winther 65-91, Trommer: Oprøret 304 ff., Poul Meyer i Information 12.8.1966
52a: Brogaard 188 f.
52b: (1. 16-20): B. Dahlgaards egen vurdering (oplysning fra Lauge D.)
53b: Brogaard 117-26
54b: Dybdahl: Rusintrod. (utrykt 1973)
55a: Lykkebo 71 ff.
55b: Dybdahl: Krise 192
56 : Min. mødeprot., Lykkebo 44-48, 68-71
57a: Steincke II 261, Munch VI 92
57b: Soc. 16.1.1936, Stavnstrup 55-64, Fra folket 79-87
58a: Erik Arup i Scandia 1946, 132-36, Pol. og Soc. 5.2.1946, Fog-Petersen 349 (Zahle)
58b: Thorsen, Politikens kronik 18.1.1966, Munch VI 94, Pol. og Soc. 26.12.1940, Fog-Petersen 310 (Hauge). Pol. og Soc. 16.12.1946, Fog-Petersen 270 (Friis-Skotte), Pol. og Soc. 8.5.1936 (Dahl)

Ministeriet Th. Stauning III

- 63a: Munch VI 92 f., Jørgensen 29 f.
64a: Thorsen: Nærbillede 156, Jørgensen 13
65a: Jørgensen 22 ff.
65b: Jørgensen 28, Fog-Petersen 53-58

66a-67b: Kjærboel 1-139, Fog-Petersen 59-62
 67b-68a: Pol. 6.9.1936, Fog-Petersen 45-48
 68b: Fog-Petersen 56-59
 69 : Soc. 27.7.1948, Fog-Petersen 48-50
 70a: Fog-Petersen 50-53
 72b: Kjærboel 134 f.
 72b: Winther 58
 74a: Kjærboel 144
 74b: H. C. Johansen: Krise 42, Dahlgaard 56
 76a: Frandsens Erindr. 146-49
 78b: Fog-Petersen 231
 79a: Pol. og Soc. 18.1.1953, Berl. Aften marts 1970
 (H. P. Hansen)
 79b-80a: Oluf Bertolt i DBL, Sv. Thorsen: Nær-
 billede 114-119, Gustav Pedersens beretn., Fra
 folket 229-280
 80b: Fog-Petersen 30-33, Berl. Aften marts 1970
 82a: Steincke IV 12, 18
 82b: Steincke III 197
 84a: Steincke IV 54, 25
 84b: Steincke IV 28
 85a: Parl. Kom. VII, Steincke IV 69-85
 85b: Steincke IV 135-62
 86a: Steincke IV 163-89
 86b: Steincke IV 287-292
 87 : Jørgensen 31 f.
 88a: Blinkenberg 47 ff.
 88b: Lindhardt 143, Pol. 2.8.1953
 89a: Harald Nielsens beretn.
 90a: Winther 134
 91a: Kraft II 67
 92b: Frisch 34
 94 : Bogen om Christmas M., Munch VI 279
 95a: Munch VI 277, Stauning II 84
 96a: E. Helmer Pedersen: Krise 122
 96b: Ole Hyldtoft: Krise 163, Hansen 53
 97b: Krise 49
 98b: Krise 197
 99 : B. B. Jørgensen 24, jf. Lykkebo 68 ff.
 100a: Min. mødeprot., Sjøqvist 107
 101a: Sjøqvist 141
 101b: Munch V 200 f.
 102 : Munch VI 178 f., Sjøqvist 166, jf. Lykkebo
 91 ff.
 104b: Jørgensen 42, Sjøqvist 157
 105a: Danmark og Sverrig, Sjøqvist 182-88
 105b: Sjøqvist 188-98, 201 f.
 106b: Sjøqvist 279
 108a: Sjøqvist 167 ff.
 108b: Jørgensen 44, Dahlgaard 54, Kjærboel 157-63,

Stauning II 205 f.
 109a: Steincke IV 301
 109b: Soc. og Pol. 27.12.1939

Ministeriet Th. Stauning IV

115 : Steincke IV 115a, Barn i Arhus II 159-66,
 Borgere i byens råd, 1968
 116b: Soc. 29.10.1947, Sig. Højbys oplysn.
 117b: Sjøqvist 342 f., Hasle 126 f.
 118-119a: W. Hubatsch, J. R. M. Butler, J. J. Holst:
 Surprise, Sjøqvist 245
 119b-120: Sjøqvist 343-49, Kjelsen 7 f., Parl. Kom.
 I-II, Munch VII 22 ff., Schøns oplysn.
 120b: Parl. Kom. II 106, Kaarsted: Hvad skal 29
 121b: Hasle 174 f., Munch VII 26 f.
 122a: Pol. 9.4.1965
 122b: G. Bardenfleths oplysn., Munch 28
 123a: Munch 29
 123b-124a: Svensson: Mytedannelser og Derfor gik,
 Parl. Kom. III, Deleuran
 125 : Berl. Tid. 1.1.1971. En lidt ændret oversættelse
 er trykt i F. Esmann Jensen 34

Ministeriet Th. Stauning V

130a: Parl. Kom. IV, Barfod 12
 132a: Fog-Petersen 460, Hauchs erindr. i „Landet“
 132b: Fog-Petersen 114 f., Hasle: Skyggen
 133 : Fog-Petersen 97 ff., Kr. Dbl. 31.1.1955
 134a: Nissen 30, 42
 134b: Nissen 67-72
 135b: Nissen 93
 136a: Dahlgaard 67 f.
 136b: Kjærboel 181
 137a: Nissen 154
 137b: Barfod 20
 138a: Poulsen 96, 161
 138b: G. Bardenfleths oplysn.
 139a: Sjøqvist 74 ff., Nissen 190
 139-140: Sjøqvist 71-81, Nissen 198-261
 140a: Munch III 335
 141a: Brev fra Axel Sneum (1951) i Hedtofts arkiv.
 Aarhus Stiftstid., Demokraten 24.3.1976
 141b: Soc. 29.10.1947
 142a: Soc. og Pol. 29.3.1956, Soc. og Pol. 2.8.1953

- 142b: I den konservative rigsdagsgruppe oplystes, at brevet var opsnappet under krigen af Ebbe Munch (gruppeprot.), Hasle: Skyggen
- 143a: Ringkøbing Amts Dagbl., Pol., Soc., Berl. T. 11.9.1942. Harald Nielsen i Dannevirke 6.10.1975, Fog-Petersen 136-39
- 144 : Munch VIII 381-88, Karup Pedersen 497, Højskolebladet 1948, 39-42, N. Svenningsen i Nord. Tidsskr. f. int. ret 1969, 19, Sjøqvist: Peter Munch (m. referencer)

Ministeriet Th. Stauning VI

- 149b: Sjøqvist 30 ff.
- 150a: Sjøqvist 50-60, 68
- 151a: Parl. Kom. IX og X, Mogens Boserup i Clarté 1942, s. 23-28, Povl Vinding i DBL
- 151b: A. Falk-Jensen i DBL
- 152a: Sønderborg Idrætshøjskoles årsskrift 1962, G. Hansen, Svensson
- 152b: Fog-Petersen 139-41, Thorsen: Nærbillede 98
- 153a: Svensson 53, Nissen 226-39
- 153b: Sjøqvist 87, Barfod 39
- 154a: Sjøqvist 96, Nissen 283
- 155a: Historie 1973, 513, Knutzen 154-81, K. Kristensen 14
- 155b: Pengehist. 233
- 156b: Kjærboel 184 ff.
- 157a: Bindsløv 65, Nissen og Poulsen
- 158a: Parl. Kom. IV, Poulsen 227, Fink i Historie 1970, 352 ff.
- 158b: Poulsen 245, Svensson: Derfor gik 218 ff.
- 159a: Parl. Kom. IX, bilag 136
- 159b: Kaarsted: Storbr. 245
- 160a: Parl. Kom. IX, Poulsen 243
- 160b: Nissen 434 ff.
- 161a: G. Bardenfleths oplysn., Munch VII, 98
- 161b: Hendriksen 7
- 162b: Hendriksen 32
- 166b-167a: Parl. Kom. VII, Juristen 1948
- 167b: Parl. Kom. IV
- 168a: Thune Jacobsen 12
- 168b: Information 11.-24.10.1952, Thune Jacobsen 24
- 169a: Parl. Kom. VII, 994 f.
- 169b: Kraft II 189 ff.
- 170a: Sjøqvist 147, Poulsen 282
- 171a: K. Kristensen 19, 21, Sjøqvist 161
- 172b: Sjøqvist 164
- 173a: Jørgensen 75
- 173b: Sjøqvist 173, Scavenius 54, K. Kristensen 22

- 174a: Sjøqvist 177 ff.
- 174b: Sjøqvist 188
- 175a: Berl. Tid. juni 1922, H. Kauffmanns ridderbiografi
- 175b: A. Svane i Hist. Tidsskr. 1970, 529, Fink i Historie 1970, 331
- 176b: Hist. Tidsskr. 538, Historie 326
- 177a: Parl. Kom. V, Løkkegaard
- 177b: Reventlow 144 ff., G. Bardenfleths oplysn.
- 178a: Frode Jakobsen II 197
- 178b: Londonbreve 23 f.
- 179a: Jørgensen 67-71
- 180a: Kjærboel 185
- 180b: J. Høirups oplysn.
- 181a: Stauning I 291
- 182f: Kaarsted i Berl. Tid. 26.10.1973

Ministeriet Vilh. Buhl I

- 189a: Munch VII 313
- 190a: G. Bardenfleths oplysn., Munch VII 328
- 190b: Sjøqvist 198
- 191a: Parl. Kom. VII 569
- 191b: Munch VII 384
- 192a: Sjøqvist 209 ff., Munch VII 397
- 192b: Kraft II 201
- 193a: Munch VII 415 f., Kraft II 202-06, Jørgensen 79, Sjøqvist 220
- 194b: Kristensen 24

Ministeriet Erik Scavenius

- 199a: Kjærboel 96
- 199b: Fog-Petersen 92, Pol. testamente 1962
- 200a: Thomsen II 707
- 201 : En bygning 264, Gustav Pedersens, Jacob Høirups, H. H. Kochs, Ernst Bergs oplysn., Sig. Jensen 89
- 202a: DBL, Koføeds utr. erindr.
- 202b: Bramsnæs 126, Sjøqvist 223
- 203 : DBL, A. Rossens oplysn., „Gymn.skolen“ 1972, s. 948 f.
- 204a: DBL, ridderbiografi, Pol. 13.12.1941
- 204b: Sjøqvist 224
- 205a: Sjøqvist 225
- 206a: Hæstrup: Kontakt

- 206b: Parl. Kom. IV
 207a: Sjøqvist 234, Munch VIII 7
 208a: Sjøqvist 239
 208b: Sjøqvist 241
 209a: Munch VIII 79, Kraft II 206-12
 209b: Londonbreve 64
 210a: Bindsløv 346, Sjøqvist 244
 210b: Poulsen 382 ff.
 211a: Munch VIII 88, 94, G. Bardenfleths oplysn.
 211b: Trommer: Myte 42, Den da. Rigsd. II 644, Frode Jakobsen I 44
 212a: Sjøqvist 248 f.
 212b: Sjøqvist 254, Munch VIII 145
 213a: Trommer: Myte 44, Hæstrup: Kontakt 272 f.
 213b: Munch VIII 153, Kraft II 219 f., Barfod 169 ff.
 214a: Sjøqvist 257, jf. dog Poulsen i Besættelsestidens historie (1964) s. 173, hvorefter Best fik 1 time ul over for Hitler at redegøre for sin politik
 214b: Sjøqvist 256 ff., Munch VIII 178 f., Poulsen i Besættelsestidens hist. 175
 215b: Parl. Kom. VII, Moltke: Fire år 81-87, Thune Jacobsen 88 ff.
 216a: Sjøqvist 260 f.
 217a: Sjøqvist 239
 217b: Parl. Kom. IV, 29.8.43 omtalt hos Kraft, Jørgensen, Munch o.m.a., Hæstrup: Bedste I. Monografi af Kirchhoff kan snart ventes
 218a: Hansen 102 f., Munch VIII 107 ff.
 219a: Pengehist. 249
 220a: Hæstrup: Bedste I 32
 220b: Hæstrup: Bedste I 55-58, 77
 221a: Hæstrup: Bedste I 84, 98
 221b: Hæstrup: Bedste I 103, J. Høirups oplysn.
 223a: Yahil
 223b: Hæstrup: Bedste I 246 ff., Frode Jakobsens oplysn.
 224a: Hæstrup: Bedste I 348 ff., 372, Fog 177. Der var kontakt mellem modstandsbevægelsen og dep. cheferne i forbindelse med etableringen af Frølevlejren og opløsningen af politiet
 224b: Hæstrup: Bedste II 55-82
 225a: Hæstrup: Bedste I 333 ff.
 225b: Hæstrup: Bedste I 123, 178
 226 : Hæstrup: Bedste I 178 f., 247, 326. Høirups og Kochs oplysn.
 227a: Hæstrup: Bedste I 301, 327
 227b: Hæstrup: Bedste I 321 f., Høirups oplysn.
 228b: Kochs oplysn., Hæstrup: Bedste 472-85
 229a: Hæstrup: Bedste I 485-93
 229b: Hæstrup: Bedste I 496
 230a: Hæstrup: Bedste I 510-18, 523
 231a: Hæstrup: Bedste II 75, 85, 89, J. Høirups og H. H. Kochs oplysn.
 231b: Hæstrup: Bedste II 91-107
 232a: Hæstrup: Bedste II 124, 150, Diges oplysn.
 233a: Solrun Harðarson i Journal of Contemp. Hist. 1974, 27-56
 233b: B. Suensons dagb., N. Svenningsens oplysn.
 234a: J. Høirups oplysn.
 234b: Jakobsen I 27
 235a: Jakobsen: Leret, Ninka i Pol. 25.11.1973
 235b: D. Favrholtts vurdering af Nietzsche-bogen
 236 : Fog: Efterskrift
 237a: Frit Danm. Hvidbog I 10, Jakobsen I 74, II 21
 237b: Jakobsen I 58
 238a: Hæstrup: Hemmelig I 58
 238b: Jakobsen I 192, 221
 239a: Hæstrup: Bedste I 530, Hemmelig I 20, Jakobsen I 223
 239b: Hæstrup: Hemmelig I 28, Jakobsen I 233
 240a: Jakobsen II 37 ff.
 240b: Hæstrup: Hemmelig II 33
 241a: Hæstrup: Hemmelig II 34 ff., 40, Dau 57
 241b: Hæstrup: Hemmelig II 51
 242a: Jakobsen II 148, Dau 24
 242b: Dau 30
 243a: Hæstrup: Hemmelig II 63 ff., 72-77, Dau 58, 64
 243b: Hæstrup: Hemmelig II 242, Jakobsen II 59 ff.
 244a: Hæstrup: Hemmelig II 250, Jakobsen II 61, 70
 244b: Hæstrup: Hemmelig II 252 ff., 287, Jakobsen II 86, 94
 245a: Dau 111
 245b: Dau 72, Hæstrup: Hemmelig 266, Jakobsen II 184
 246a: Hæstrup: Hemmelig II 276
 246b: Dau 72, Dahlgaard 87
 247a: Jakobsen II 166, Kraft II 275, Torell
 247b: Jakobsen II 188. Fog så gerne sig selv som udenrigsminister (Fog 233), Kraft II 276-81
 248a: Jensen 181, jf. Hansen 96
 248b: Jensen 167, 171, 182, Olsen 182
 249a: Hansen 99 ff.
 249b: Jensen 191 ff.
 250a: Jensen 255
 251a: Nord. adm. Tidsskr. 1967, 142
 252a: Jakobsen I 20 f., 43
 253a: Sjøqvist II 270, 287, 294
 253b: G. Bardenfleths oplysn.
 254a: Parl. Kom. Scavenius' forklaringer for kom., se XV 439

- 255b: Parl. Kom. X 154 ff.
 256a: Munch VII 333, 352, Parl. Kom. Xa 219, 193
 256b: Inf. 3.2.1973, G.L. til Buhl 3.5.1942 (Buhls arkiv), Jyllands-Posten 15.10.1972
 257a: Munch VII 338, 352, Parl. Kom. VII 21-40, 95-280, 391-410, 555-622
 257b: Inf. 27.5.1949, Pol. 28.5.1949
 258a: En bygn. III 264, Parl. Kom. VIII 39-76, E. Bergs oplysn., Meissners oplysn. i H. C. Hansens arkiv
 258b: A. Rossens nekrolog i „Gym. sk.“ 1972, 948 f., Højby 105 f. – Kr. Dagbl., Soc., Pol. 20.6.1954
 259a: E. Diges oplysn., Inf. 15.5.1951 (Poul Meyer), Soc. og Pol. 16.5.1951 (Bramsnes, A. Linvald)
 259b: Fog-Petersen 86, Inf. 18.2.1961
 260 : Fog-Petersen 358, Berl. Tid., Pol. 23.10.1961

Ministeriet Vilh. Buhl II

- 266-67: Fog-Petersen 275 ff., se i øvr. litteraturlisten
 267b: Krag 64, Gustav Pedersens oplysn.
 268 : Fog-Petersen 227 f., se i øvr. litteraturlisten
 269a: Fog-Petersen 252 ff., G. Pedersens oplysn., Soc. 27.5.1945
 269b-270: Kraft I-II, Fog-Petersen 133-36, Kronik-samtale ved Chr. Torpe, Pol. 28.9.1952
 271-272a: Bogen om Erik Eriksen, Fog-Petersen 94 f., Harald Nielsens beretn., Kroniksamtale ved Chr. Torpe, Pol. 7.9.1952
 272b: Fog-Petersen 75 ff.
 273 : Christmas 18, Hasle 179
 274 : Busch-Jensens beretn., se endv. bl.a. Frode Jakobsen: Frihedsr. og J. Hæstrup: Hem. all.
 275a: B.-J. i Vestkysten 5.5.1970
 275b-276a: Aksel Larsen ser, Fog-Petersen 283 ff.
 276b: Rich. Jensen: A.L. og Gestapo, Parl. Kom. VII 1202 f., forhørsudskr. i Ebbe Muncks arkiv (RA)
 277 : Fog-Petersen 121 f.
 278f: Arne Sørensens, Hellners, Juul Christensens, Paul Holts oplysn., Hellner 136-46
 280 : Juul Christensens oplysn., breve vekslet april-maj 1945 mel. J. C., N. Banke og A. Sørensen i J. C.s arkiv, Hæstrup: Hem. II 289, Fog 243
 281a: Frode Jakobsens oplysn.
 281b: Frode Jakobsen II 160-72, Hæstrup: Hem. II 234 ff.
 284a: Frode Jakobsen II 154-59, Aron 638-55, 723

- 284b: Busch-Jensens beretn., Frode Jakobsen I 103 f.
 287b: Eyben 57, Karl O. Christiansen: Landsvigermentaliteten
 288a: Eyben 95
 290b: Om forberedelsen af erstatningsloven se Fog 266 ff.
 291b: Barfod 263-74. Notater i Hedtofts og H. C. Hansens arkiver, Kraft III 21-30
 292b: Haagerup 15
 293a: Svenningen: U.M. II 249, Dich 128 ff.
 293b: Thestrup 191 f.
 294a: Dich 134 f., Kraft III 63 ff.
 294b: Hedtofts og H. C. Hansens arkiver, Christmas M. 277
 297a: Kjærboel 205
 299a: Randers Dagbl. 23.5. og 2.6.1945, Randers Amtsavis 23.5.1945, Juul Chr. oplysn.
 299b: Fog 281 f., Kraft III 47 ff., Busch-Jensens og Frode Jakobsens oplysn.
 300-302: En bygn. III 262, Oplysn. i Hedtofts arkiv
 302b: Svensson: Knud Kristensen 86
 303a: Avisårbogen
 303b: Krag: Ung 181-185
 304a: Krag: Ung 195-199
 305a: Bjarne Frederiksen 129
 305b: Kraft III 97
 306a: Kraft III 73
 306b: Fog hævder s. 243, at ministeriet kun så lidt til J. C., Morgenbl. 3.7.1945, Juul C.s oplysn.
 307a: Kr. Dbl. 26.1.1947, Inf. 25.9.1947, Kr. Dbl. 26.9.1947, Brevveksl. mel. Hellner, Arne Sørensens og Juul Christensen nov.-dec. 1946 (J. C.s arkiv)
 308a: Fog: Sine Meninger 27, Krogh 13, Fogs oplysn.
 309a: Frode Jakobsens oplysn. Kr. Dbl., Pol., Inf., Berl. Tid. 6.6.1963
 310a: Frode Jakobsens oplysn. Interviews i Berl. Tid. og Jyllands-P. 19.12.1976. – Soc. 16.10.1951
 310b: Juul Christensens oplysn.
 311a: Hedtoft 96, H. C. Hansen 123
 312a: Kraft III 80-94
 312b: Pol. 29.10.1960, Avisårbogen
 313a: Svensson: Knud Kristensen 78, 81

Ministeriet Knud Kristensen

- 319a: Kraft III 103, Kaarsted: 1957 s. 9 f.
 320a: Jørgensen 113

321-22: G. Rasmussens ridderbiografi, Kr. Dbl. 17.3. 1946, J. R. Dahls oplysn.

321b: Kbh. Univ. Festskrift 1921, s. 129-31

323 : Acta Jutlandica, Aarsb. 1938, s. 154 ff., Sv. Thorsen: Folket. i nærb., Harald Nielsens beretn., Sv. O. Gade i Pol. 5.10.1969

324 : Hæstrup: Hemmelig I-II, Harald Nielsens oplysn.

324b-325a: Carl Hermansens erindr.

325b-326a: M. Hartlings ridderbiografi

326b: Pol. testamente 1962

327a: Harald Nielsens beretn.

327b: Fog-Petersen 386 f.

328a: Fog-Petersen 317-19, Har. Nielsen i Dannevirke 29.6.1967, N. Arnth-Jensens oplysn.

328b-329a: Pol. testamente 1962 (ms. m. rettelser, RA), Frederiksborg Amts Avis 1.6.1969, Vejle Amts Folkebl. 19.10.1953

331a: Thorsen: Nærbillede 87 f.

338b-339a: Pol. 31.3.1955

343a: Har. Nielsens beretn.

344b: Har. Nielsen i Dannevirke 29.6.1967, Pol. 30.5.1948, J. Sønderups beretn.

344 : Fog-Petersen 191 f., Sønderups breve til forf., Gustav Pedersens beretn.

346b: Frandsens erindr.

348a: Fog-Petersen 237-39, N. Arnth-Jensens oplysn.

350a: Fog-Petersen 355-58, Lolland-Falsters Folke-tid., Randers Dagbl. 9.9.1957

350b: Eyben, Pol. testamente, 47 ff.

353a: Jørgensen 106

354-355a: Avisårb., M. Hartlings ridderbiografi, K. Gloerfelt-Tarps oplysn.

355b: Hermansen: Sommer 121

357a: Dau 127

357b: Oplysn. i Hedtofts arkiv

359 : Færinger-Frønder 88

360a: Hermansens brev til forf.

361-362: Rerup: Grønsen, Frederiksen: Danmarks Sydslesvigpolitik

363a: Carl Hermansens og Thorkil Kristensens oplysn., Berl. Aften 8.12.1958, Thorsen: Nærbil-lede 100 f.

364a: Den sovjetiske gesandt lod dep.chef H. H. Koch forstå dette med henblik på videregivelse til regeringen, hvilket også skete, Frederiksen 40

364b: Frederiksen 134

368a: Om Christmas Møller og Knud Kristensen og Sydslesvig se Fr. Thygesen i Grænsevagten jan. 1970, Berl. Aftenavis 9.5.1970

368b: Jørgensen 123 ff., Hermansens oplysn.

369a: Fogtmann 41, Fra plov 163

370a: Thorsen: Nærbillede 102, Kraft III 138

370b: Kraft III 169, 179

371a: K. Sechers oplysn., B. Hermanns oplysn., Gunnar Nielsen m.fl. i Pol. 14.4.1948, Berl. Tid., Inf. 14.4.1948

371b: Kraft IV 19

372a: Kaarsted: 1957, s. 11

373a: Randers Dagblad 16.6.1963, N. Arnth-Jensens oplysn., Sjæll. Tid. 28.2.1966, Svendb. Avis 22.9.1962, Axel Kristensens oplysn.

373b: Buksti 215

374 : Thorkil Kristensens oplysn., Pol. 12.1.1949, Inf. 3.8.1953, Inf., Berl. Tid., Pol. 30.9.1962, Svensson, Fra plov, Harald Nielsens beretn.

Ministeriet Hans Hedtoft I

381a: Kaarsted: 1957, s. 11, K. Damsgaard Hansens oplysn.

381b: Carl Petersen i Aktuelt, her cit. efter Aarh. Stift. 28.12.1964

382a: Gustav Pedersens beretn.

382b-383: Frisch. Hans personlighed etc., Fog-Peter-sen 331-35, Tom Kristensen i Pol. 13.2.1950, Gustav Pedersens beretn., Højby 80, 112

383b: Frode Jakobsen I 59, Tabor: Nærbilleder 127 f.

384b: Gustav Pedersens beretn.

385a: Fog-Petersen 273ff.

385b: Fog-Petersen 89 f.

386a: Jacob Høirups og Tyge Haarløvs oplysn., Fog-Petersen 187 ff.

387b: Krag: Ung 28

388a: Thorsen: Nærbillede 137

388b: Krag: Travl 119, Kraft IV 23 f.

389a: Gustav Pedersens oplysn., Pol., Akt., Inf. 26.12. 1962

389b: Fog-Petersen 257 ff., Brev fra J. Smørum dec. 1970

390a: Kraft IV 23

390b: Breve i Hedtofts arkiv, Krag: Hedtoft 112

391a: Til Manchester Guardian 2.1.1948 udtalte Hedtoft, at der kun ville blive nationaliseret, hvis der var sikkerhed for, at det ville være til gavn for samfundet som helhed, Pengehist. 264 f.

394a: Krag: Travl 125 f., 136, Hedtoft 115 f., H. C. Hansen 136

397b: Krag: Travl 141
 398a: Krag: Travl 124
 400b: Skrubbetrang II 318
 404a: Kjærbel 225
 404b: Thestrup 199 f.
 405a: Kjærbel 228
 405b: J. Høirups og T. Haarløvs oplysn.
 408a: Busch-Jensens beretn.
 408b: Oplysn. i Hedtofts arkiv
 409a: Steincke V 124
 410 : H. C. Hansen i Frisch 45 ff.
 411a: Bregnsbo 28
 411b: Inf. 11.2.1950 (P. P. Rohde), 13.2., 14.2.
 (C. Høeg), Kr. Dbl. 12.2., Soc. 12.2. (Bomholt
 m. fl.), Pol. 12.2. (C. Høeg), Inf. 9.2.1973
 (Stig Jørgensen), Krag: Travl 184 ff.
 412 : Fog-Petersen 82-86, Berl. Weekend 26.3.1976
 413b: J. Lindskov Hansen i Hedtoft 212
 414a: Lidegaard 15 ff., Højlund 37 ff.
 416a: Højlund 53
 417a: Kraft IV 107
 417b: Kraft IV 115, Rerup 101 f.
 418b: Rerup 106 ff., 118-40
 419a: Reske-Nielsen og Kragh 26 ff.
 419b: Da. sikkerhedspol. I 23, J. R. Dahls oplysn.
 420 : Da. sikkerhedspol. I 23-25, II 33 f., Kraft IV
 32-36, Land og Folk, Inf., Soc. 20.3.-10.4. 1948,
 H. M. Lundings og J. R. Dahls oplysn.
 421b: Jonasson: Sköld. Aksel Møller, Hvidberg og
 Amby var oprindeligt imod en vestalliance,
 mens Thestrup og Kraft var for, Thestrup 197
 422a: Udgaard: Great Power
 422b: Da. sikkerhedspol. I 21-34
 423a: Skodvin: Norden
 423b: Kraft IV 92, Svenningsens oplysn., Hedtoft
 119-133 (J. O. Krag) 201-211 (Sv. Thorsen)
 424a: Soc.dem. gruppeprot.
 424 : Ms. i Hedtofts arkiv
 425 : Da. sikkerhedspol. I 35-41
 426a: Hedtoft 130-36
 427a: Hæstrup: Hemmelig II 240 ff.
 427b: Schmidt 263-80, oplysn. i Hedtofts arkiv
 428a: Kraft IV 92
 429a: Reske-Nielsen og Kragh 179
 430a: Gustav Pedersens beretn.
 431 : Notater i Hedtofts arkiv, Dahlgard 109 f.
 432a: H. C. Hansens og Hedtofts notater (ABA)
 432b: Krag: Travl 216 ff., 220 f.
 433a: Breve i Hedtofts arkiv
 433b: Krag: Travl 217 ff.

434a: Avisår. 17.9.1950
 434b: Rosenørn-Lehn var udenrigsminister i knap
 21¹/₈ år, Nellemann justitsminister i 21 år,
 Fog-Petersen 38 ff., Tabor: Stauning II 15,
 Scavenius', Jørgen Jørgensens, Sønderups op-
 lysn. Pol. og Soc. 27.9.1967

Ministeriet Hans Hedtoft II

439a: Kampmann: Forhenværende
 439b: J. O. Krag i Ekstrabl. 21.7.1970
 440a: Ejler Kochs oplysn., Thestrup 215
 441b: Fr. Heicks oplysn., Oluf Pedersens beretn.
 442a: Kraft IV 149, Gustav Pedersens beretn.
 442f: Kaarsted: 1957, 12-18, Poul Møller: Kamp
 43-46, Mennesker 223-26
 443b: Erik Eriksens beretn.
 444a: Krafts og Svenningsens oplysn., breve i Hed-
 tofts arkiv, Inf., Pol., Soc., Berl. Tid. 14.9.
 1953, J. R. Dahl i Berl. Aften 9.8.1965
 444b: Damsgaard Hansen i Aktuelt 12.8.1962, Soc.
 og Pol. 19.12.1954, Inf. 20.12.1954
 445a: Steincke V 150, 162, Fog-Petersen 33-37
 445b: Pol. 1.9.1953
 446a: Kjærbel, Berl. Tid. 29.8.1973, Akt. 30.8.1973
 446b: Pol. 1.5.1954, Verdens Gang 1966, 320
 447a: Bomholts oplysn., Akt., Pol. og Berl. Tid.
 3.1.1969
 447b: Akt. 24.12.1976, Soc., Kr. Dbl., Pol. 17.6.1954
 448a: Gustav Pedersens beretn., Soc., Pol. 12.12.1958
 448b: Berl. Aften marts 1970, Ekstrabl. 21.7.1970,
 Lembourn i Berl. Tid. 13.6.1976, Outze i Inf.
 4.6.1976, Poul Møller i Berl. Tid. 4.6.1976,
 Soc.dem. gruppeprot.
 449b: Klaus Jørgensen 70, Ejler Kochs oplysn., Soc.
 dem. gruppeprot.

Ministeriet Erik Eriksen

455-456: Kauffeldt 133-43, Kons. gruppeprot.
 455b: Pol. 23.10. 1975
 456a: Kraft IV 150 f. Uviljen mod Hvidbergs ud-
 nævnelse og forbigåelsen af K. Olsen var stor i
 den konservative gruppe, Thestrup 224
 456b: Sønderups oplysn.
 457a: Thorsen: Nærbillede 80, Poul Møller: Menne-
 sker 18
 457b: Berl. Tid. 30.12.1975

- 458a: Berl. Weekend 23.7.1971, Poul Møller: Kamp 30
- 459a: Secher 33, Kraft IV 25 f., Teglers i Inf. 10.12.1966, Kons. gruppeprot.
- 459b: DBL, Jørgensen 44
- 460a: Frugtbar uro 27
- 460b: Vor Tid 11.12.1946
- 461a: Fog-Petersen 246 f.
- 461b: Kauffeldt i Fyens Stf. 20.4.1957
- 462a: Rée i Kr. Dbl. 6.11.1963
- 463a: Helga Pedersens oplysn., Møller: Kamp 84
- 464b: Møller: Kamp 48-55
- 466a: Møller: Kamp 55 ff.
- 466f: Hauch: „Landet“ nr. 8, 1956, Thorsen: Nærbillede 103-114, Møller: Kamp 59
- 468a: Kr. Dbl. 5.9.1956, Inf. 19.8.1957
- 468b: Kauffeldt 151, Møller: Kamp 57 ff.
- 469a: Berl. Tid. 5.1.1968, Fy. Stf. 20.4.1957, Vor Tid 7.2.1958
- 471b: Fy. Stf. 15.12.1960
- 472a: Kons. gruppeprot., Møller: Kamp 59 f.
- 473b: Sv. Aa. Hansen 127 f.
- 474a: Olsen 150
- 475b: Sønderups beretn.
- 476a: Sønderups og Hermansens beretn., Møller: Kamp 84
- 476b: Møller: Kamp 58
- 477a: Kauffeldt 153, Thestrup 226
- 478b: Loll. Falsters Stf. 24.4.1952 (Kauffeldt)
- 479a: Møller: Kamp 120 f., Gustav Pedersens beretn., Vor Tid juli 1963 (Kauffeldt)
- 479b: Møller: Kamp 61 f.
- 480b: Helga Pedersens oplysn.
- 484a: Helga Pedersens oplysn., Møller: Kamp 118 f.
- 485a: Frugtbar uro 65, Bregnsbo 44 f.
- 485-486: Møller: Kamp 62 f., 115-18
- 486 : Lander, Redeg. af 3.12.1951 af Jørgen Trolle (H. Landers arkiv), Hermansen: Sommer 153, Nat.tid. 22.10.1951
- 486b: Hermansens oplysn.
- 487a: Hermansen: Sommer 145, 151
- 487b: Møller: Kamp 108-111
- 488a: Einhorn 28 ff.
- 488-489a: Da. sikkerhedspol. I 43-47, Einhorn 27 f., Møller: Kamp 64 ff.
- 489b: Reske-Nielsen og Kragh: 214
- 490 : Beukel, Einhorn 30-34
- 491a: Brev i Hedtofts arkiv, Møller: Kamp 65 f.
- 492a: Hedtoft 205
- 492b: Møller Vrangén 35. 9.10.1952 slår J. O. Krag på Krafts følelsesmæssige og temperamentsmæssige indstilling (Avisårbogen)
- 493-495: H. Petersen i Berl. Aften 10. og 12.1.1959, Da. sikkerhedspol. I 55-58. Spørgsmålet om Vesttysklands genoprustning blev først et problem for Danmark i 1954 (Einhorn 34-45)
- 496a: Redegørelse vedr. den under 7. april 1952 nedsatte kommissionsdomstols undersøgelse af sagen om mytteriet i Århus den 11. februar 1952. Af E. Colov.
- 496b: Møller: Kamp 67 ff., H. Petersen i Berl. Aften 15.1.1959
- 497-512: Forf.kom.s bet., Thorsen: Den tredje juni-grundlov
- 497b: Thorsen: Den tredje 35 f.
- 498a: Møller: Kamp 76, Thorsen: Den tredje 29-35
- 498b: Se f.eks. Inf. 26.1.1952, Kauffeldt 179, Kons. gruppeprot.
- 499a: Notat i Hedtofts arkiv, Soc.dem. gruppeprot.
- 499b: H. C. Hansen 12.12.1951, H. C. H.s arkiv. Ref. af forf.kom.s møder (også underudv.) findes bl.a. i Buhls og Dahlgaaards arkiver
- 500a: Forf.kom.s bet., Fog-Petersen 95 ff.
- 500b: Aksel Larsens oplysn.
- 501a: Kons. gruppeprot., Thestrup 227
- 501b: Soc.dem. gruppeprot.
- 502a: Thorsen: Den tredje 39, Steincke V 76-82, Inf. 3.2.1953, Bomholts og H. Eriksens oplysn., Harald Nielsens beretn.
- 502b: Harald Nielsens beretn.
- 503a: Harald Nielsens beretn., H. Eriksens oplysn.
- 503b: Ref. af møde i u.udv. 1. Også Harald Petersen var tokammermand, Pol. testamente 104 f.
- 504a: Kons. gruppeprot.
- 504b: Møller: Kamp 79-81, G. Bardenfleths og Thisted Knudsens oplysn., Fr.borg Amts Avis 6.5.1947
- 505a: Dahlggaard 120, G. Bardenfleths oplysn. Oplysn. i Hedtofts arkiv
- 505b: Ref. af mødet i u.udv.
- 506a: Soc.dem. og Kons. gruppeprot., Forf.kom.s bet.
- 506b: Forf.kom.s bet.
- 507a: Kons. gruppeprot., Poul Andersens, H. Eriksens, B. Dahlgaaards og Helga Pedersens oplysn.
- 507b: H. Eriksens beretn., jf. Jyllands-Posten 8.8.1971, Soc.dem. gruppeprot.
- 508b: O. A. Borum i Festskrift t. A. Ross 1969

- 509b: Også trykt i Fr.borg Amts Avis
- 510a: Bet. afg. af valglovskom. Inf. 5.-20.2.1953 har gennemg. af grundl. v. P. Meyer, A. Randsholt og E. Seidenfaden
- 510b: Inf. 9.4.1953
- 511a: Tabor 141, Kaarsted: 1957, s. 19
- 511b: Dahlgaard 121, Møller: Kamp 125 f., Kauffeldt 195 ff.
- 512a: Gustav Pedersens beretn.
- 512b: Harald Nielsens beretn.
- 513a: Jyllands-Posten 5.6.1949
- 513b: Kauffeldt 200-205
- 514a: Tidens Tanker marts 1953, Beukel
- 515 : Kaarsted: 1957, s. 20 f.
- 516a: Møller: Kamp 47, 91-93, Sønderups og Harald Nielsens oplysn.
- 516b: Afskrift af „Portrætskitse af Erik Eriksen“ TV 13.3.1966 (hos forf.)
- 517a: Sønderups og Har. Nielsens oplysn., Morgenposten 13.12.1969
- 517b: Bogen om E. Eriksen
- 518a: E. Eriksens oplysn., Thorsen: Den tredje 35, Berl. Tid. 23.3.1969 (K. Bjarnhof), Jyll.-P. 20.6.1971 (L. J. Andersen), Silkeb. Avis (H. C. Clausen), Fyens St. 7.10.1972 (C. Kauffeldt), Morgenposten (J. P. Jensen), Berl. Tid. (Poul Møller), Pol. (Poul Petersen), Aarh. St. (G. Bjerg Møller), Jyll.-P. (Erh. Larsen) 8.10.1972, Inf. (B. Outze), Kr. Dbl. 9.10.1972
- 518b: Secher 22, 37, Jyll.-P. 4.7.1971 (L. J. Andersen)
- 519a: H. C. Hansen til Sv. Schjødt-Eriksen 17.1.1951 (H. C. H.s arkiv)
- 520 : Breve fra Th. Kristensen til Sv. Thorsen 1962 (hos forf.) og 1971 og 1973 til forf., jf. Fogtmann 85-100, Møller: Kamp 112-115
- 521b: Thorsen: Nærbillede 79, Berl. Tid., Pol., Fyens Stiftstid. 21.3.1958, Poul Møller i Berl. Weekend 23.7.1971, Berl. Tid. 30.12.1975
- 522 : Møller: Kamp 120, Simon Froms afskedstale for Sønderup (Ms. hos forf.), Sønderups beretn., „Tilskueren“ er Anker Randsholt
- 523 : H. E. Teglers i Inf. 10.12.1966, Secher 32 ff., Møller: Kamp 60 f., 96 ff., Vrangen 58 ff., Berl. Tid. (Tage Mortensen), Pol. (Poul Petersen), Fyens Stiftst. (K. Secher) 30.6.1969 og 29.6.1971, Vilh. Topsøe
- 523b: Pol. test. 1962, N. Eriksens oplysn.
- 524a: Pol., Berl. Tid., Fyns Tid. 17.1.1970, Berl. Tid., Pol. (Søren Hansen), Dag. Nyh. (Palle Loft), Fyens Stiftst. (C. Kauffeldt) 13.2.1961
- 524b: Kr. Dbl. 6.11.1963 („Derfor blev jeg venstrestremand“), Morgenposten (Aa. Røsted), Aarh. Stiftst. Jyll.-P. (Erh. Larsen) 21.8.1972, Vestkysten 21.8.1972, Sønderups beretn.
- 525a: Fyens Stift. 4.6.1961 og 5.7.1963 (C. Kauffeldt), Berl. Tid. 6.7.1963, Vor Tid juli 1963 (C. Kauffeldt)
- 525b: Helga Pedersens oplysn.
- 526a: Dag. Nyh., Berl. Tid., Pol. 22.1.1959, Kbh. Univ.s årsberetn. 1959, Breve fra C. Hermansen til Sv. Thorsen og forf., Harald Nielsens beretn., Kr. Dbl., Vends. Tid. 9.11.1976
- 527 : Inf. 5.7.-17.11.1958, A. Larsen ser tilbage, Berl. Weekend 14.1.1972 (Dan Larsen), 19.10.1973 (Finn Borberg), Pol. 28.1.1976, Min-avisen 29.1.1976
- 528a: A. Larsen t. forf. 27.12.1968, Thorsen: Nærbillede 58
- 529 : Thorsen: Nærbillede 148-56, 162-67, Elin Hansen: Ved vagtaktivitet, Rad. almanak 1960, Aage Deleuran i Berl. Aften 22.4.1960, Jørgen Jørgensen i Kr. Dbl. 6.11.1962, Sv. Thorsen i Pol. 13.10.1964, utrykt nekrolog af Sv. Thorsen ca. 1966 (hos forf.), Skive Folkeblad (H. Larsen) 5.4.1972, Berl. Tid. (Poul Møller), Pol. (Helge Larsen), Fyens Stiftstid. (C. Kauffeldt) 6.4.1972, Skive Fbl. (L. Dahlgaard) 1.11.1972, Vestkysten (L. Dahlgaard) 12.7.1975
- 530-531: Thorsen: Nærbillede 156-67, R. Skovmand i Pol. 8.9.1961, utrykt nekrolog af Sv. Thorsen ca. 1966 (hos forf.), E. Rasmussen i Årb. f. da. skolehist. 1971, Pol. (Helge Larsen), Inf. (K. Vilby), Berl. Tid. (Poul Møller) 16.12.1974, Kr. Dbl. 17.12.1974 (R. Skovmand)
- 531-533: Hedtoft 151, 175, Kampmann: 6 statsm., Thorsen: Nærbillede 42-45, 119-25, Gustav Pedersens beretn., Chr. Torpe i Pol. 14.9.1952, Soc. (Peder Tabor m.fl.), Pol. (Sv. Thorsen m.fl.), Inf. (E. Seidenfaden m.fl.), Berl. Tid., Demokraten 30.1.1955
- 533-534: Bogen om H. C. Hansen 175 f., Kampmann: 6 statsm., Thorsen: Nærbillede 125-33, Gustav Pedersens beretn., Chr. Torpe i Pol. 21.4.1957, Soc., Demokraten, Inf. (B. Outze m. fl.), Kr. Dbl., Pol. (Ole Hansen m.fl.) 20.2.1960
- 536 : Mogens N. Pedersen i Historie 1967, s. 404-36

PERSONREGISTER

- Acheson, Dean, amer. udenrigsminister.
425, 428, 488.
- Adenauer, Konrad, vesttysk forbundskansler.
418.
- Ahlefeldt-Laurvig, Preben, gesandt, greve.
105.
- Alberti, P. A., justitsminister.
18, 144, 182f., 201, 325.
- Amby, Kristen, præst, MF.
131, 238, 299, 319f., 333.
- Andersen, Alsing, forsvars-, finans- og indenrigsminister.
12f., 50, 63, 68f., 101-103, 109, 117, 119, 121f., 137,
140, 160, 168, 171, 190, 192-194, 214, 237f., 241, 266,
269, 301, 303f., 309, 381f., 388-390, 404, 408, 417.
- Andersen, C. C., bageribestyrer, ML.
12.
- Andersen, Fr., rådmand, MF.
12f., 68.
- Andersen, H. N., etatsråd.
162.
- Andersen, Holger, cand. theol., ML.
90, 151, 362.
- Andersen, Johanne, valgmenighedspræst.
356.
- Andersen, K. B., stud. polit., senere undervisnings- og
udenrigsminister. 388.
- Andersen, Niels Alsing, borgmester.
389.
- Andersen, P. Nyboe, stud. polit., senere økonomi- og
handelsminister. 279, 388, 520.
- Andersen, Poul, professor, dr. jur.
500, 505f.
- Andreasen, N. P., parcellist, MF.
335.
- Anne-Marie, prinsesse.
504.
- Appel, Elin Høgabro, seminarielærer, MF.
416.
- Appel, Jacob, højskoleforstander, undervisnings- og
kirkeminister. 18.
- Arnfred, J. Th., højskoleforstander.
530.
- Arnth-Jensen, Niels, direktør.
373.
- Asquith, Herbert Henry, brit. premierminister.
45.
- Augustin, kirkefader.
528.
- Axel, prins.
151, 159, 233, 505.
- Bach, Knud, gårdejer, formand for LS.
33, 158.
- Bang, Gustav, historiker, MF.
382.
- Bang-Jensen, Povl, diplomat.
175, 419f.
- Banke, Jørgen, bibliotekskonsulent.
278.
- Banke, Niels, sekretær, senere direktør for Monopol-
tilsynet. 278, 280.
- Bardenfleth, Gunnar, kabinetssekretær.
138, 177, 211, 216, 231, 233, 253, 505.
- Barfod, A., departementschef.
222, 227.
- Bartholdy, Chr., sognepræst, formand for Indre Mission.
354.
- Baunsgaard, Hilmar, statsminister.
523, 527.
- Begtrup-Hansen, Knud, rigspolitichef.
228.
- Bennedsen, Dorte, kirkeminister, cand. theol.
449.
- Berg, Christen, politiker, MF.
272, 517.
- Bernadotte, Folke, svensk greve og officer.
224.
- Bernhard af Clairvaux, fransk abbed.
428.
- Berntsen, Klaus, konseilspræsident.
19, 63, 328, 498.
- Best, Werner, tysk rigsbefuldmagtiget.
192, 204, 206-208, 210-212, 214-216, 220-224, 229f.,
254, 484.

- Birck, L. V., professor, dr. polit., MF.
18, 328.
- Birkedal, Vilhelm, valgmenighedspræst.
271, 498.
- Bismarck, Otto von, tysk rigskansler.
143.
- Bjerre, Siliam, forstander.
278.
- Blædel, Nic., redaktør.
385.
- Boeck-Hansen, Emil, direktør, cand. polyt., MF.
132.
- Bohr, Niels, professor, dr. phil.
486.
- Bojesen, Bo, tegner.
338, 348.
- Bojsen, Frede, politiker, MF.
328.
- Bomholt, Julius, undervisningsminister.
268, 373, 411-413, 446f., 485, 499f., 502, 507, 510, 530.
- Bording, Kristen, landbrugminister.
17, 21, 25f., 30, 35f., 47, 71-73, 100, 102, 108, 149, 153, 155, 164, 171, 173, 180, 190, 192f., 199, 209, 216f., 219, 221, 225, 228f., 231, 247, 260, 269, 381, 388, 390, 400, 409, 432, 434, 440, 446, 474, 522.
- Borgbjerg, F. J., undervisningsminister.
12f., 15, 17f., 22, 30, 51, 56-58, 63, 65, 79, 87, 203, 385, 447.
- Borum, O. A., professor, dr. jur.
167.
- Bovensiepen, Otto, chef for det tyske sikkerhedspoliti i Danmark. 224.
- Bramsnæs, C. V., finansminister.
12f., 15-18, 25-27, 30f., 42-44, 56, 73, 78, 80, 140, 154, 192, 202, 218, 232, 259, 294, 393.
- Bramsnæs, Frode, professor.
44.
- Brandes, Edvard, finansminister.
14, 72, 411, 534.
- Brandes, Georg, kritiker, forfatter.
411, 537.
- Brind, Sir Patrick, britisk admiral.
496.
- Bro, Vagn, politimester, MF.
22.
- Brockdorff-Rantzau, Ulrich von, tysk gesandt, greve.
121, 206.
- Brodthagen, Holger, borgmester, ML.
507.
- Brorsen, Søren, forsvarsminister.
131-134, 149, 153, 170, 199, 207, 215, 220, 259.
- Buhl, Jens, advokat.
444.
- Buhl, Knud, overlæge, dr. med.
444.
- Buhl, Søren, dommer.
444.
- Buhl, Vilhelm, stats- og finansminister.
18, 44, 74, 79-81, 94, 106, 108f., 116, 121, 137, 149, 165, 168f., 171, 173, 189-194, 201, 205, 214-217, 220f., 225-234, 237-241, 243f., 246f., 253, 256-259, 265, 268f., 281-286, 288, 297, 299-301, 304, 306, 309-311, 319, 332, 335, 360, 372, 381, 383, 388-391, 394, 398, 409, 430, 433, 440f., 443f., 458f., 519.
- Bukh, Niels, gymnastikpædagog.
306.
- Bundvad, Kaj, maskinarbejder, MF., senere socialminister.
424.
- Busch-Jensen, Niels, justitsminister.
255, 257, 265, 274f., 281, 284, 286, 299, 309, 350, 381, 408-410, 420, 463, 482.
- Bülow, Johan, overpræsident, kammerherre.
192.
- Byrnes, James F., amer. udenrigsminister.
357.
- Byskov, Jens, seminarieførstander, undervisningsminister. 328.
- Bøggild-Andersen, C. O., professor, dr. phil.
513.
- Bøgholm, K., redaktør, cand. mag.
49.
- Canaris, Wilhelm, chef for den tyske militære efterretningstjeneste. 123.
- Cavling, Henrik, journalist.
200.
- Cecil, Robert, brit. viceudenrigsminister.
159.
- Cézanne, Paul, fransk maler.
485.
- Chamberlain, Joseph, brit. politiker.
143.
- Chamberlain, Neville, brit. premierminister.
106, 279.
- Chievitz, Ole, professor, dr. med.
206.
- Christensen, A. C. Højberg, undervisningsminister.
199, 203, 219, 225, 258.
- Christensen, Chr. R., gårdejer, MF.
335.

- Christensen, Henry, landsretsagfører, MF.
520.
- Christensen, J. C., konseilspræsident.
19, 22, 58, 90, 92, 143f., 152, 181-183, 201, 203f., 325,
344, 358, 485, 512, 517, 534.
- Christensen, Jacob, redaktør, MF.
67.
- Christensen, Kristen Juul, minister uden portefølje.
265, 280-282, 286, 298f., 306.
- Christensen, Ludvig, socialminister.
63, 69, 76-78, 81, 85, 137, 140-142, 304.
- Christensen, Marie, fhv. lærerinde, ML.
22.
- Christensen, Viggo, overborgmester.
192, 229f.
- Christian IV, konge.
388.
- Christian IX, konge.
159.
- Christian X, konge.
11, 17, 46, 53, 63, 75, 120, 122f., 138, 140, 150f., 157-
161, 166, 171, 174, 176f., 190-193, 210f., 213, 216,
220-222, 225, 233, 238, 240, 253, 281, 298, 319f., 332,
375, 504, 534f.
- Christiansen, Christian, fiskeriminister.
266, 277, 381, 384f., 401, 447, 476.
- Christiansen, Ernst, redaktør, ML.
276f., 507.
- Christiansen, Karl O., kriminolog.
287.
- Churchill, Winston, brit. premierminister.
119, 124, 245.
- Ciano, Galeazzo, ital. udenrigsminister, greve.
174.
- Clausen, Frits, læge, partifører, MF.
140, 158, 169, 178, 210.
- Claussen, Sophus, digter.
462.
- Cohn, Einar, departementschef.
222.
- la Cour, Vilhelm, historiker, dr. phil.
144, 151, 190.
- Courbet, Gustave, fransk maler.
485.
- Cripps, Sir Richard Stafford, britisk politiker.
393.
- Dahl, J. R., direktør for udenrigsministeriet.
321, 419.
- Dahl, P., kirkeminister.
17, 22f., 56-58.
- Dahlgaard, Bertel, indenrigsminister.
13, 15-19, 24, 30, 35, 37, 46f., 52, 56, 74f., 80, 108f.,
136, 140, 152, 246f., 273, 288, 304, 320, 332, 334, 348,
365, 368, 370, 395, 429, 432, 442, 448, 456, 463, 492,
494, 498, 500, 503, 505, 511, 518, 528-533.
- Dahlgaard, Lauge, arbejdsminister.
530.
- Dahlgaard, Poul, direktør.
530.
- Dahlgaard, Poul, proprietær.
17f.
- Dahlgaard, Tyge, handelsminister.
530.
- Dalby, J. A. K., lærer, MF.
93, 279.
- Dalton, Hugh, britisk politiker.
178.
- Damgaard, Aage, fabrikant.
307.
- Daumier, Honoré, fransk grafiker, maler og billed-
hugger. 485.
- Dedichen, Herman, ingeniør.
238f.
- Dekanosov, Vladimir, sovjetisk viceudenrigskommissær.
244f.
- Delacroix, Eugène, fransk maler.
485.
- Diderichsen, Børge, professor, dr. theol., MF.
517.
- Dige, E., departementschef.
44, 79f., 222f., 225-228, 232, 259, 448.
- Drachmann, Povl, redaktør, MF.
458.
- Duckwitz, G. F., tysk skibsfartsattaché.
223, 230.
- Dulles, John Foster, amer. udenrigsminister.
491.
- Dybdahl, Vagn, historiker.
54f., 98.
- Døssing, Thomas, biblioteksdirektør.
206, 242-246.
- Eden, Anthony, brit. udenrigsminister.
245.
- Einer-Jensen, O. E., forbundsformand, MF.
442.
- Eisenhower, Dwight D., amer. præsident.
491.
- Elgaard, Niels, trafikminister, minister for offentlige

- arbejder. 199-201, 219, 221, 260, 320f., 349, 372f., 482, 500.
- Elmquist, A. L. H., justitsminister. 22, 309, 320, 326, 349-352, 373, 408f., 463.
- Elmquist, E. E., overretssagfører, kreditforeningsdirektør. 326
- Erichsen, Augusta, frøken. 122.
- Eriksen, Erik, stats- og landbrugsminister. 244, 265, 271f., 295, 302, 312, 320f., 325, 328f., 334f., 344, 369, 372-374, 400, 410, 431f., 441-443, 455f., 458, 460, 462-464, 466-468, 471-473, 475f., 481, 484f., 487, 490f., 494, 496-500, 502-504, 506-512, 514-524, 530.
- Eriksen, Holger, redaktør, MF. 424, 448, 500-503, 507, 512.
- Erlander, Tage, svensk statsminister. 421, 423.
- Estrup, J. B. S., konseilspræsident. 45, 375, 434.
- Eyben, W. E. von, professor, dr. jur. 288.
- Federspiel, Holger, dr. jur. 324.
- Federspiel, Per, minister for særlige anliggender. 321, 324, 344f., 373, 503.
- Fibiger, Vilhelm, minister u.p., kirke- og handelsminister. 131, 133, 149, 171, 190, 192, 194, 204, 229, 265, 269, 290-292, 298, 311f., 319, 354f., 456, 458, 500.
- Fink, Troels, historiker. 21, 154, 176, 418.
- Fischer, Leck, forfatter. 439.
- Fisker, N. P., trafikminister. 26, 28, 34f., 43, 63, 67-69, 109.
- Fog, Emil, bibliotekar, dr. phil. 236.
- Fog, Jørgen, overlæge. 308.
- Fog, Mogens, minister for særlige anliggender. 178, 206, 229, 234, 236-239, 243, 247, 265, 275, 281, 290, 292, 300f., 307f., 355f.
- Fog-Petersen, Gunnar, gårdejer, MF. 13, 19, 65, 68, 78, 80, 132, 152, 272, 277.
- Foss, Alexander, ingeniør. 150.
- Foss, Erling, civilingeniør. 234, 242, 246.
- Franco, Francisco, spansk general og statschef. 83, 118.
- Frandsen, Johannes, medicinaldirektør. 47.
- Frederik VI, konge. 484.
- Frederik IX, konge. 122, 191, 193, 211, 221, 243, 369, 409, 414, 431f., 442f., 462, 487, 505, 511, 515, 534f.
- Frederiksen, Bjarne W., politolog. 362.
- Frederiksen, Niels, formand for statens jordlovsudvalg, MF. 13, 15, 26, 35, 65, 335.
- Friis-Skotte, J., trafikminister. 17, 23, 56-58, 100.
- Frijs, Mogens, lensgreve, ML. 18.
- Frisch, Hartvig, undervisningsminister. 18, 50, 92, 99, 121, 160, 252, 268, 270, 292, 309, 381, 383, 387, 408-413.
- Fritzner, Andreas, syndikalist. 67.
- Funk, Walter, tysk rigsekonomiminister. 154.
- Gallop, Rodney, britisk diplomat. 324.
- Gauguin, Paul, fransk maler. 485.
- George, Henry, amerikansk filosof. 17.
- Gerhardsen, Einar, norsk statsminister. 420.
- Gloerfelt-Tarp, Bror V. V., direktør. 18.
- Gloerfelt-Tarp, Kirsten, kontorchef, MF. 18, 355.
- Goll, Aug., rigsadvokat. 82.
- Gram, Mads, gårdejer, tidligere MF. 45.
- Grieg, Nordahl, norsk forfatter. 307.
- Grundtvig, N. F. S., digter og præst. 65f., 88, 179, 537.
- Graae, Frederik, departementschef. 56, 222, 227.
- Gudiksen, Gudik, proprietær, ML. 18.
- Guldberg, Ove, cand. polyt., senere minister for offentlige arbejder og udenrigsminister. 371.

Gørtz, Ebbe, generallejtant.

121, 240, 286, 419, 444.

Hammerich, Louis L., professor, dr. phil.
203.

Hanneken, Hermann von, øverstkommanderende for
de tyske tropper i Danmark. 191, 206f., 211f., 214-
216, 220, 223.

Hansen, A. M., undervisningsminister.

171, 228f., 265, 272f., 281, 312, 320, 360.

Hansen, Carl, redaktør, borgmester.

19.

Hansen, Elin, redaktør.

19.

Hansen, H. C., finans- og handelsminister.

69, 102, 142, 157, 161, 228, 230f., 239, 241, 243f.,
265-268, 287, 289, 295, 301, 306, 310-312, 331f., 381,
383, 390-393, 395, 398, 421, 429f., 432-434, 440-443,
446-448, 456, 458, 490f., 496, 499, 502, 511, 517-520,
528, 532-534.

Hansen, H. P., forsvars- og finansminister.

21, 31f., 44, 56, 78-80, 99f., 102, 108, 189f., 192, 229,
231f.

Hansen, Ingeborg, landstingsformand.

445, 507.

Hansen, J. A., redaktør, MF.

21.

Hansen, J. A., smed, fagforeningsformand.

66f.

Hansen, Johannes, kirkeminister.

63, 69f., 88, 140, 142, 356.

Hansen, Johannes, maskinarbejder, partisekretær.

301.

Hansen, K. Damsgaard, overtoldinspektør.

142.

Hansen, Knud, redaktør, borgmester.

384.

Hansen, Laurits, socialminister.

199-201, 212, 219, 221, 257f.

Hansen, Leonhard, fagforeningsformand.

67.

Hansen, Ole, landbrugsminister.

327.

Hansen, Oskar, forfatter og journalist.

55.

Hansen, Poul, sekretær, MF, senere forsvarsminister.

500, 534.

Hansen, Rasmus, forsvarsminister.

381, 384f., 420, 428, 447f., 493f. 496, 499, 502.

Hansen, Robert Svane, amtsborgmester.

268.

Hansen, Severin, fisker, ML.

389.

Hansen, Svend Aage, professor, dr. polit.

249.

Hansen, Wilhelm, etatsråd.

485.

Hansen (Lundby), Peder, husmand og politisk agitator.

64.

Hansen (Rørby), Hans, gårdejer, MF.

500.

Hanssen, H. P., minister for sønderjyske anliggender.

365, 534.

Hansson, Per Albin, svensk statsminister.

105, 247.

Hartel, A. C., proprietær, MF.

169.

Hartling, M. R., undervisningsminister.

321, 325f., 352-354, 372.

Hartling, Poul, stats- og udenrigsminister.

372, 443, 518, 520, 523-525, 530.

Hasle, Henning, minister u.p.

94, 117, 121, 131-133, 140, 142, 273, 285, 290, 309.

Hastrup, Aage, redaktør, senere boligminister og mi-
nister for statens lønnings- og pensionsvæsen. 520.

Hauch, Henrik, minister u.p. og landbrugsminister.

34f., 43, 131-133, 140, 192, 194, 334, 434, 443, 456,
463, 465-468, 471, 474, 482, 497, 499, 522.

Hauch, Viggo, administrationschef, amtsborgmester.

468.

Hauge, C. N., indenrigs- og handelsminister.

17, 21, 24, 27, 30, 35, 38, 44, 47, 56-58, 73, 100, 162.

Hauge, Jens Christian, norsk politiker.

422.

Hedebol, Peder, finansborgmester.

69.

Hedtoft, Hans, stats-, arbejds- og socialminister.

80, 115, 161, 168, 178, 189, 230f., 237-239, 241, 244,
257, 265-268, 271, 277, 281, 295f., 301, 303f., 309-311,
319, 340f., 360, 367f., 372, 381, 383-391, 393f., 396f.,
406, 408f., 413-428, 430-434, 439-448, 458, 464, 488,
490-492, 495-497, 499f., 502, 505, 507, 510f., 515,
518, 528, 531-534.

Heick, Frederik, forstander, MF.

441.

Hellner, W. F., adjunkt, senere rektor.

278f.

Helmuth, Osvald, skuespiller.

434.

Henderson, Lord W. W., britisk diplomat.

417f.

- Hendriksen, Halfdan, handelsminister.
27, 32, 88, 92, 94, 117, 121, 158, 161-163, 171, 173, 181, 190, 193, 199, 209, 217f., 221, 225, 229, 246f., 259f., 269, 311f., 360, 368, 442, 468, 472, 501, 504, 514.
- Henningsen, Poul, arkitekt og forfatter.
278.
- Henrik IV, tysk kejser.
240.
- Henriques, C. B., højesteretssagfører.
299.
- Herfelt, Jens, kontorchef.
284.
- Herlitz, Nils, svensk politiker.
492.
- Hermansen, Carl, kirkeminister.
321, 324f., 355f., 360, 363, 369, 372, 411, 413, 486f., 526.
- Herschend, Peder, stiftamtmand.
222.
- Himmler, Heinrich, tysk chef for Gestapo.
123.
- Hindhede, Mikkel, læge.
235.
- Hitler, Adolf, tysk diktator.
36, 48, 99-104, 106f., 118-120, 123, 138, 154, 157, 161, 166, 172, 174, 191, 205, 214, 235f., 252-254, 268, 276, 300, 383, 425.
- Hjermind, Poul, landsretssagfører, MF.
285.
- Hoffmeyer, Erik, nationalbankdirektør, dr. polit.
25, 38, 219, 391.
- Hoffmeyer, Henrik, læge.
249.
- Holberg, Ludvig, forfatter.
105, 326.
- Holbøll, Valdemar K., kirkeminister.
199, 203f., 258.
- Holdgaard, Jens, husmand, MF.
34, 43.
- Holstein, Bent, lensgreve, MF.
51f., 132, 162.
- Holstein-Ledreborg, Josef, lensgreve.
64.
- Holt, Paul, lektor, MF.
306.
- Horn, Svend, smed, MF, senere minister for offentlige arbejder.
424.
- Hoskier, Finn, departementschef.
222.
- Houmann, Børge, redaktør og forfatter.
206, 234, 237, 239, 243, 301, 408.
- Hurwitz, Stephan, professor, dr. jur.
285.
- Husfeldt, Erik, professor, dr. med.
292.
- Hvass, Frants, direktør for udenrigsministeriet.
192, 224, 309, 390.
- Hvidberg, Flemming, undervisningsminister.
238, 353-355, 370, 456f., 459f., 484-486, 525f.
- Hvidberg, Otto, landsdommer.
526.
- Hækkerup, Per, MF, senere udenrigs-, økonomi-, budget- og handelsminister.
502.
- Hæstrup, Jørgen, historiker.
178, 220, 222, 230, 240.
- Høeg, Carsten, professor, dr. phil.
287.
- Høffding, Harald, professor.
274.
- Hørup, Jacob, departementschef, senere stiftamtmand.
222f., 226f., 229, 231f., 234, 296.
- Højgaard, Knud, ingeniør.
151, 158-160.
- Hørdum, Chr., politiker, MF.
267.
- Hørup, Viggo, journalist og politiker, MF.
278.
- Høst, Niels, tidligere gesandt.
159f.
- Haakon VII, norsk konge.
158f.
- Ihlen, N. C., norsk udenrigsminister.
45.
- Ingrid, dronning.
122f., 535.
- Ipsen, Percy Harald, direktør, civilingeniør.
159.
- Iversen, Carl, nationalekonom, professor, dr. polit.
382.
- Iversen, Herbert, filosof.
382.
- Jacobsen, Eigil Thune, justitsminister.
167-169, 173, 181, 190, 199, 205, 207f., 212, 214-216, 219, 257, 463.
- Jacobsen, Hans Thyge, sognepræst, MF.
504, 509.
- Jakobsen, Erhard, sekretær, senere borgmester, MF.
304.
- Jakobsen, Frode, minister u.p.

- 178, 223, 230, 234-239, 242-244, 246f., 252, 257, 265, 274f., 281, 299f., 309f., 325, 370, 424, 499.
- Jensen, Albinus, typograf.
266.
- Jensen, Alfred, trafikminister.
244, 246, 265, 277, 281, 301, 308, 427.
- Jensen, Eiler, fagforeningsformand.
229-232, 301, 304.
- Jensen, Fanny, minister u.p.
381, 387, 433.
- Jensen, J. K., læge, MF.
297.
- Jensen, Johannes V., forfatter.
183.
- Jensen, K. J., generaldirektør.
222.
- Jensen, N. Arnth, indenrigsminister.
329, 348f., 369, 373, 395.
- Jensen, Richard, søfyrbøder, medlem af Københavns borgerrepræsentation. 276.
- Jensen, Sigurd, historiker.
249.
- Jensen-Aale, Mads, husmand, ML.
116.
- Jensen-Broby, J. Chr., gårdejer, MF.
416.
- Jespersen, Hakon, departementschef.
222.
- Johansen, A., smed, hovedkasserer.
66.
- Johansen, Hans Chr., historiker og økonom.
97.
- Juncker, Flemming, godsejer.
241.
- Jørgensen, Eigil, direktør for udenrigsministeriet.
531.
- Jørgensen, Erling, departementschef.
531.
- Jørgensen, Jens Hassing, tidligere minister for offentlige arbejder og handelsminister. 77, 102.
- Jørgensen, Jørgen, gårdejer.
525.
- Jørgensen, Jørgen, undervisnings- og indenrigsminister.
13, 28, 63-65, 67, 87f., 104, 108f., 149, 153, 171f., 174, 178f., 192f., 199, 203, 205, 209, 213, 216-219, 221, 225, 228f., 231, 244, 247, 260, 272f., 312, 320, 353, 355f., 365, 368, 417, 426, 432, 442, 446f., 459f., 499f., 511, 518, 528, 530f., 533.
- Jørgensen, Svend, forpagter, viceamborgmester.
531.
- Jørgensen, Troels G., højesteretspræsident, dr. jur.
169, 216, 221f.
- Jørgensen (Ullerup), Jørgen, minister for offentlige arbejder. 473, 478f., 525.
- Kampmann, Jens, minister for offentlige arbejder og for foreningsbækempelse. 449.
- Kampmann, Per, civilingeniør.
151.
- Kampmann, Viggo, finansminister.
250, 390f., 430, 433f., 439, 443, 446-449, 456, 518, 529, 534.
- Kanstein, Paul, tysk SS-brigadefører.
138, 168, 201, 216, 224, 258.
- Kauffmann, Axel, kammerherre.
174.
- Kauffmann, Heinrich, stabschef.
174.
- Kauffmann, Henrik, minister u.p.
174-177, 241, 244, 246f., 265, 274, 282, 292f., 308f., 357, 419, 425, 488.
- Kauffmann, Wilhelm, krigsminister.
174.
- Kauffmann, Aage, kammerherre.
174f.
- Kidde, Aage, politiker, MF.
270, 478.
- Kierkegaard, Søren, filosof.
235.
- Kiilerich, Ole, journalist.
206.
- Kipling, Rudyard, britisk forfatter.
143.
- Kjær, Ejnar, indenrigsminister.
180, 272, 320, 326f., 329, 344-347, 369.
- Kjærbøl, Johannes, handels-, arbejds-, social- og indenrigsminister. 63f., 66f., 69, 72-74, 81, 109, 136f., 149, 156, 164f., 173, 179f., 199, 201, 212f., 217, 221, 225f., 229, 232, 234, 260, 269, 297, 381f., 388, 390, 397, 404f., 408, 445f., 476f.
- Kjærbøl, Niels, distriktstoldchef.
446.
- Kjærbølling, Niels, ornitolog.
67.
- Kjølens, Frits Hammer, marineattaché.
119f., 357, 419.
- Kleener, Jørgen, læge, radiorådsformand.
373.
- Knudsen, Jakob, forfatter.
235, 374.

- Knudsen, Johan, godsejer, formand for Det konservative Folkeparti. 94.
- Knudsen, P., politiker, MF. 267.
- Knudsen, Poul Thisted, landsretssagfører, MF. 352, 504.
- Knutzen, Peter, generaldirektør. 155, 192, 222, 288, 308.
- Koch, Bodil, kirkeminister. 355, 433, 440, 449, 482, 499, 525.
- Koch, Ejler, universitetslektor, MF. 449.
- Koch, Hal, teolog. 157, 299, 311, 440, 449.
- Koch, Hans Henrik, departementschef. 222-231, 237, 239, 257, 414.
- Kofoed, K. H., finansminister. 78, 192, 201f., 204, 212, 214, 216-218, 225, 258f., 331.
- Kolbjørn, Ib, rådmand. 301, 304.
- Kold, Kristen, højskolepioner. 498.
- Kollontaj, Aleksandra, sovjetisk diplomat og forfatter. 242f.
- Koppel, Valdemar, redaktør. 150, 278.
- Korsgaard, M. C., proprietær, ML. 504.
- Korst, Knud, generaldirektør. 222, 227.
- Kraft, Alexander, vicefængselsinspektør, dr. phil. 269.
- Kraft, Ole Bjørn, forsvars- og udenrigsminister. 49, 91, 101, 169, 171f., 209, 213, 217, 220, 228-231, 243f., 247, 265, 269-271, 281f., 285, 292, 305, 311f., 319, 364, 370, 388, 390, 408, 417, 420, 427, 442f., 455f., 458f., 463, 487-492, 494-496, 498-500, 504, 510, 514-516, 518f., 521-523.
- Krag, J. O., minister for handel, industri og søfart. 268, 303f., 382, 387f., 390f., 393, 396-400, 426, 429f., 432-434, 439, 442, 447-449, 517f., 523, 527, 529, 533.
- Krag, Oluf, minister u.p. 21, 28, 30, 33, 35, 45, 50, 52f., 89, 98, 107, 122, 131, 133, 140, 142f., 236.
- Kristensen, Axel, forsynings- og handelsminister. 338f., 349, 373f., 406, 434.
- Kristensen, Knud, stats- og indenrigsminister. 92, 134, 137, 149, 152f., 155f., 163f., 170-173, 179, 181, 193f., 199f., 210, 217, 228f., 231, 247, 265, 271, 281, 286, 291, 297, 302f., 305, 310, 312f., 319-324, 326, 329f., 335, 337-339, 341, 343f., 348, 358-372, 374f., 382, 390, 402, 404, 411, 413, 427, 430, 443, 456, 458, 479, 497, 509-513, 517, 521, 530.
- Kristensen, Marinus, redaktør. 383.
- Kristensen, Thorkil, finansminister. 156, 320, 322f., 330-335, 337, 351, 359f., 369, 372, 374, 393, 395, 417, 429, 432, 439, 441, 449, 456, 463-466, 472f., 476, 485, 488-490, 494, 514, 516, 519-522.
- Kruse, J. C. W., gesandt, kammerherre. 233.
- Kryssing, Christian Peter, oberstløjtnant. 170.
- Kaalund-Jørgensen, F. C., statskonsulent for folkeskolen og seminarierne. 410.
- Lander, Harald, balletmester. 486.
- Lang, Theodora Linderstrøm, skolebestyrerinde. 324.
- Lange, Halvard, norsk udenrigsminister. 422-424.
- Lange, Jakob E., botaniker og skolemand. 17f.
- Lange, Morten, professor, dr. phil., MF. 18.
- Lannung, Hermod, landsretssagfører, ML. 86.
- Larsen, Aksel, minister u.p. 31, 35, 47f., 206, 265, 275-277, 301, 308, 332, 336, 341, 365, 368, 370, 408, 420, 427, 481f., 488f., 500, 506-508, 526-528.
- Larsen, Eivind, departementschef. 167, 215, 222, 226-230.
- Larsen, Gunnar, trafikminister og minister for offentlige arbejder. 149-151, 154, 165-167, 169-173, 181, 192f., 199f., 205, 212, 217, 219f., 255-258, 311.
- Larsen, Holger, redaktør, MF. 74.
- Larsen, K. E., skolebladsredaktør, senere højskoleforstander. 152.
- Larsen, Poul, ingeniør. 150f.
- Larsen, Arne Unmack, dommer. 141.
- Larsen, Steffen Unmack, dommer. 141.
- Larsen, Svend Unmack, justitsminister. 115f., 135, 138, 140f., 166, 463.

- Larsen, Søren Peter, arbejds- og socialminister.
320, 328, 339-344, 347.
- Larsen, Victor, minister for offentlige arbejder.
456f., 460, 478f.
- Lassen, Julius, professor, dr. jur.
79.
- Leunbach, J. H., læge, dr. med.
31.
- Lie, H., norsk politiker.
422.
- Lie, Trygve, norsk politiker.
422.
- Lillelund, J. P., gårdejer, MF.
200.
- Lindberg, Jakob Kr., nationalbankdirektør.
44.
- Lindgren, Erik, direktør for direktoratet for varefor-
syning. 337.
- Linvald, Axel, historiker.
202, 259.
- Ludvig VII, fransk konge.
428.
- Lundgren, Kjeld, fuldmægtig, senere landsretssagfører.
284.
- Lunding, H. M., oberstløjtnant.
420.
- Lüdke, Erich, øverstbefalende for de tyske tropper i
Danmark. 191.
- Lynge, Augo, grønlandsk politiker, MF.
414, 446.
- Løkkegaard, Finn, historiker.
176.
- Madsen, Carl, landsretssagfører.
255, 284, 408, 481.
- Madsen, Helge, overlærer, MF.
500.
- Madsen-Mygdal, Thomas, stats- og landbrugsminister.
11f., 14-16, 25-28, 33, 35, 44f., 137, 143, 162, 273, 361,
389, 455, 517.
- Malchau, Oluf, H., trafikkontrollør, ML.
500.
- Malling, Anders, præst.
279.
- Malling, Ove, embedsmand og historiker.
535.
- Manet, Édouard, fransk maler.
485.
- Marcussen, Peter, lærer.
278.
- Margrethe I, dronning.
504.
- Margrethe II, dronning.
504f., 535.
- Marie, prinsesse.
159.
- Marshall, George C., amerikansk udenrigsminister.
391.
- Martin, Jakob, redaktør.
462.
- Masaryk, Jan, tjekkisk politiker.
419.
- Meissner, Gustav, tysk presseattaché.
201.
- Meyer, Raphael, bibliotekar.
274.
- Meza, Christian de, overgeneral.
174.
- Mikkelsen, Robert, landsretssagfører, MF.
360.
- Mildner, Rudolf, tysk sikkerhedspolitichef i Danmark.
224.
- Moesgaard-Kjeldsen, C., godsejer.
33.
- Mogensen, Jens Christian, direktør for landbrugsmini-
steriets erhvervsdirektorat. 222, 227.
- Mohr, Otto Carl, diplomat.
122, 154, 171, 191.
- Monrad, D. G., politiker og teolog.
254.
- Montgomery of Alamein, Bernard Law, britisk felt-
marskal. 206, 245.
- Munch, P., udenrigsminister.
12-17, 20f., 24f., 27, 29f., 32, 34f., 43, 45f., 56, 63, 65f.,
83f., 94, 98, 100-108, 117-123, 134f., 137-140, 143f.,
153f., 157, 171, 173, 175, 181, 193, 204, 209, 215, 217,
221, 225, 228f., 270, 273, 279, 288, 388, 427, 455, 519,
522, 528, 534.
- Munch-Petersen, Arne, partisekretær, MF.
31, 48, 276.
- Munck, Ebbe, journalist, cand. polit.
237, 241, 243, 246.
- Mussolini, Benito, italiensk diktator.
106, 212.
- Muus, Flemming B., modstandsmand.
213, 229, 238, 243.
- Møller, A. P., skibsreder.
151, 159, 162, 524.
- Møller, Aksel, indenrigs- og boligminister.
141, 157, 239, 243f., 246, 332, 399, 456-458, 463, 468,

476f., 498-501, 503f., 507, 516-518, 521, 523.
Møller, Andreas, teaterchef og departementschef.
22, 222, 500.
Møller, Ejvind, højesteretsagfører.
284.
Møller, Jens, dyrlæge, MF.
219.
Møller, Jens, folketingssekretær.
500, 506.
Møller, John Christmas, minister u.p., handels- og udenrigsminister. 11, 26-28, 33, 48, 50, 52f., 72f., 77, 88-95, 100, 107, 122, 131-134, 136-138, 142, 149f., 153, 156, 158, 160-162, 178, 190, 206, 209f., 213, 234, 237f., 240f., 244, 246f., 252, 265, 269, 273f., 276, 281f., 285, 292-295, 300, 305-307, 309, 312f., 319-322, 332, 337, 353, 356-358, 362-364, 367f., 370f., 374, 430f., 455-460, 462, 478, 515, 519.
Møller, Poul, jurist, MF, senere finansminister.
455, 457, 468, 485, 516, 519-521, 523, 526.

Napoleon I, fransk kejser.
303.
Neergaard, Niels, stats-, finans- og forsvarsminister.
23, 30, 143, 328, 449.
Nielsen, Anders, redaktør, senere landbrugsminister.
200.
Nielsen, Frede, kirkeminister og minister for offentlige arbejder. 381, 383f., 411, 413, 432, 447, 487.
Nielsen, Gerhard, redaktør, MF.
384.
Nielsen, Hans, redaktør, MF.
56, 99.
Nielsen, Harald, partisekretær, MF.
143, 271f., 344, 502f.
Nielsen, J. P., bager, MF.
99, 384.
Nielsen, Marie, lærerinde.
276.
Nielsen, Martin, redaktør, MF.
427.
Nielsen, Svend, matros, MF.
301, 427.
Nielsen (Dølby), Hans.
19.
Nielsen-Man, N. C., gårdejer, ML.
499.
Nietzsche, Friedrich Wilhelm, tysk filosof.
235.
Ninn-Hansen, Erik, stud. jur., senere forsvars- og finansminister. 371.

Nissen, Henrik, historiker.
154.
Noc-Nygaard, Arne, professor, dr. phil.
234.
Nordentoft, Inger Merete, skoleinspektør, MF.
353-355.
Normann, A. C., journalist, MF, senere fiskeriminister og minister for Grønland. 482.
Norrie, William Good, teaterdirektør.
22.
Nutzhorn, Heinrich von, højskolemand.
324.
Nygaard, Vilhelm, formand for De samvirkende Fagforbund. 268.
Nyrop, Kristoffer, professor, dr. phil.
274.
Nørgaard, Peder, bryggeridirektør, senere radiorådsformand. 382, 432.

Oldendow, Knud, direktør for Grønlands styrelse.
222.
Olsen, Axel, forbundsformand.
229, 232.
Olsen, Edith, forbundsformand.
433.
Olsen, Erling, professor, dr. polit.
20, 248, 474.
Olsen, Karl, lektor, MF, senere rektor.
456.
Outze, Børge, redaktør.
256, 259.

Paasikivi, J. K., finsk præsident.
419.
Pancke, Günther, chef for det tyske politi i Danmark.
224, 227, 229.
Parkov, Hans, oberst, MF.
461.
Pedersen, Arne Fog, kirkeminister.
384.
Pedersen, Gustav, folketingsformand.
32, 267, 340, 432, 441-443, 467, 479, 500, 512.
Pedersen, Helga, justitsminister.
445, 456f., 462f., 481-484, 505, 507, 525.
Pedersen, Johannes P. E., professor, dr. phil. & theol.
460.
Pedersen, Jørgen, professor, dr. polit.
29.
Pedersen, Ole Karup, historiker.
144.

- Pedersen, Oluf, havebrugskandidat, MF, senere fiskeriminister. 171, 173, 229, 265, 299, 431, 441, 447.
- Pedersen, P. J., borgmester. 69.
- Pejtersen, K. B. J. H., oversergent. 495f.
- Petersen, Carl, minister for offentlige arbejder og landbrugsminister. 265, 269, 311, 381, 384, 401f., 432, 446f.
- Petersen, Harald, forsvarsminister. 244, 320, 322f., 328f., 358, 369, 372, 448, 456, 487f., 490, 492-496, 514, 516, 523f.
- Petersen, Harald, justitsminister. 135, 149, 151, 154, 157f., 161, 166f., 169, 240f., 284, 463.
- Petersen, Jens M., arbejdsmand. 269.
- Petersen, Robert Storm, tegner, forfatter, skuespiller. 484.
- Petersen, Thorstein, færøsk lagtingsformand, MF. 359, 413.
- Petersen (Dame), Emil, førstelærer, MF. 328.
- Petersen-Dalum, Johannes, landbrugsskoleforstander. 271.
- Philip, Kjeld, professor, dr. oecon. 39.
- Pihl, F., rigsadvokat. 284.
- Pinstrup, Hans, gårdejer, MF. 335, 400, 466-468, 474f., 497.
- Pinstrup, P. P., gårdejer, MF. 322, 468.
- Platon, græsk filosof. 382, 387.
- Pontoppidan, Henrik, forfatter. 235.
- Popp-Madsen, Carl, dr. jur. 279.
- Poulsen, Adam, teaterchef. 22.
- Poulsen, Henning, historiker. 158, 160.
- Povlsen, Thorvald, kirkeminister. 13.
- Prenter, Regin, professor, dr. theol. 280.
- Prior, William W., hærchef. 121f.
- Pürschel, Victor, generalauditor, MF. 50, 84, 90, 92f., 279.
- Quisling, Vidkun, norsk regeringschef. 124, 159, 208.
- Raft, Carsten, journalist, MF. 50, 131, 458, 507.
- Rasmussen, Casperitta, f. baronesse Wedell-Wedellsborg, frue. 321.
- Rasmussen, Chr., overretssagfører. 321.
- Rasmussen, Erik, historiker og politolog. 35, 530.
- Rasmussen, Gustav, udenrigsminister. 45, 241, 320-322, 334, 356f., 364, 366, 368-370, 372, 381, 390, 392, 402, 417, 420-423, 425, 427f., 440, 443f., 505.
- Rasmussen, Hans, forbundsformand, MF. 448, 499.
- Rasmussen, L. Bie, borgmester. 32.
- Rasmussen, Laust, forsvarsminister. 12, 16f., 20f., 31f., 56, 99, 102, 116.
- Rasmussen, N. P. Arboe, præst. 133.
- Rasting, Carl, professor, dr. jur., MF. 508.
- Ravlin, F., amerikansk ingeniør. 402.
- Ravn, Niels F., marine-, krigs- og udenrigsminister. 434.
- Rechnitzer, Hjalmar, chef for søværnet. 121f., 388.
- Rée, Eva, programredaktør. 524.
- Réc, Kirsten, redaktør. 524.
- Rée, Knud, fiskeriminister. 135, 244, 456f., 462f., 475f., 490, 516f., 524.
- Renthe-Fink, Cecil von, tysk gesandt. 105, 121, 123, 131, 134, 139, 158, 160f., 169, 172-174, 177, 189-191, 206.
- Rerup, Lorenz, historiker. 361.
- Reventlow, Eduard, gesandt, lensgreve. 177, 240f., 364f., 417.
- Ribbentrop, Joachim von, tysk udenrigsminister. 105, 107, 158, 160, 168, 173f., 191f., 201, 204f., 214.
- Riis-Hansen, K., forligsmand, tidligere departementschef og trafikminister. 34, 67.
- Ritter, Karl, tysk embedsmand. 154.

Rode, Ove, indenrigsminister.
13-16, 18, 64f., 96, 182, 322, 396, 457, 512, 534.
207.

Rolsted, Hans, generalmajor.
207.

Roosevelt, Franklin D., amerikansk præsident.
106f., 177, 422.

Ross, Alf, professor, dr. jur.
500, 506.

Rytter, Svenning, justitsminister.
47, 88, 274, 286, 349f.

Rytter, Aage L., minister for handel, industri og søfart.
336, 471-474, 516, 524.

Røder, Hans Christian, skibsfører.
336.

Röhm, Ernst, tysk SA-leder.
48.

Sabroe, Peter, redaktør, MF.
385.

Salter of Kidlington, Lord (James) Arthur.
252.

Sandbæk, Harald, sognepræst, senere provst.
278.

Sandfeld, Kr., professor, dr. phil.
274.

Saunte, Edel, landsretssagfører, MF, senere borgmester.
482.

Saubrey, Justus, departementschef.
222.

Scavenius, Erik, stats- og udenrigsminister.
56, 102, 138-140, 142, 149-151, 153-155, 158-162,
166f., 169-177, 181, 189-194, 199, 201f., 204-218,
220f., 225, 233f., 241f., 244-248, 251-257, 259, 267,
269, 271, 288, 294, 305, 322, 375, 534f.

Scavenius, Harald, gesandt, tidligere udenrigsminister.
45.

Schack, Otto Didrik, amtmand, lensgreve.
221.

Scherffig, Hans, forfatter, maler og journalist.
236.

Schmit, Inger Gautier, frue, MF.
323.

Schoch, Aage, chefredaktør.
234, 238f., 247, 275.

Schrøder, Ludvig, højskoleforstander.
18.

Schøn, Frode, legationssekretær.
120.

Sehested, Jørgen, stamhusbesidder.
33, 138.

Seidenfaden, Erik, journalist.
245f.

Seidenfaden, Aage, politimester.
168, 226.

Selborne, Lord (Roundell Cecil, Earl of Selborne),
brit. minister. 256.

Semjonov, Vladimir, sovjetisk diplomat.
242.

Simonsen, Jesper, højesteretssagfører.
57, 63, 408.

Sindballe, Kristian, professor, dr. jur., tidligere justits-
minister. 192.

Sjøqvist, Viggo, historiker.
101, 104, 150, 172f., 192, 208.

Skade, Hans, fungerende departementschef.
222.

Skov, Einard, journalist.
150.

Skov, Peter, tidligere gesandt.
242.

Skytte, Karl, gårdejer, MF, senere landbrugsminister
og folketingsformand.
335, 407, 447, 482.

Sköld, Per Edvin, svensk politiker.
428.

Slebsager, Erik, bankdirektør.
31.

Slebsager, M. N., trafik- og handelsminister.
30f., 65.

Slengerik, Carl, statsrevisor, MF.
200.

Smith, Charles Howard, britisk diplomat.
124f., 131.

Smørum, Jens, indenrigsminister.
335, 389f., 404, 406f., 446f.

Speer, Albert, tysk rustningsminister.
252.

Sperling, Johannes, direktør for Folke Ferie.
267f.

Stalin, Josef, sovjetisk statschef.
157, 245, 276, 419, 527.

Starcke, Viggo, overlæge, MF, senere minister u.p.
360, 397, 404, 431f., 442, 482, 514.

Stauning, Thorvald, statsminister, minister for søfart
og fiskeri samt forsvarsminister. 11-17, 19-21, 24f.,
30-32, 34-36, 41, 43-46, 50, 52-58, 63, 66-70, 80f.,
88-95, 98-102, 104-106, 108f., 115-118, 120-123,
131, 134, 136f., 139-141, 149-151, 153, 156, 158-162,
166-168, 171, 173, 177f., 181-183, 189f., 193, 201,
266f., 273, 304, 310f., 321, 381, 388, 434, 444, 455, 516.

- 519, 528, 532, 534.
 Steen, Oluf, landmand, MF.
 273, 443.
 Steglich-Petersen, Kristian, højesteretssagfører.
 45, 151.
 Steincke, Helge, journalist.
 445.
 Steincke, K. K., social- og justitsminister.
 15, 17, 21, 24, 28, 30, 38-41, 46f., 56f., 63, 69, 76,
 81-86, 100, 108f., 115f., 142, 276, 341, 350, 387, 409f.,
 442, 445f., 463, 482, 499f., 502, 522.
 Steincke, Keld, overlæge, dr. med.
 445.
 Steincke, Mogens, direktør.
 445.
 Stemann, J. D. von, direktør for krigsministeriet.
 222.
 Stemann, P. C. von, amtmand.
 89.
 Stensballe, J. P., tidligere trafik- og handelsminister,
 ML. 229, 275, 431, 443, 499f., 502f., 509f., 512.
 Sthyr, Knud S., direktør.
 151.
 Strøm, Johan, socialminister.
 266, 301, 382, 386f., 402f., 406, 448, 479, 499.
 Stærmosé, Robert, højskoleforstander, MF., senere
 direktør. 278, 360.
 Suenson, Bent, direktør for Det Store Nordiske Tele-
 graf-Selskab. 233.
 Sundbo, J. P., redaktør, MF.
 412.
 Svane, Aksel, landsfoged.
 176.
 Svendsen, Aage, departementschef.
 222, 229, 231.
 Svenningsen, Nils, direktør for udenrigsministeriet.
 46, 167, 171, 212f., 220-227, 229-233, 251f., 309, 423,
 444, 533.
 Svensson, Bjørn, redaktør, cand. polit.
 123, 313.
 Sølvhøj, Hans, generaldirektør, senere minister for
 kulturelle anliggender og Hofmarskal.
 412, 447.
 Sønderup, Jens, arbejds-, social-, kirke- og landbrugs-
 minister. 272, 335, 344, 360, 369, 371f., 374, 401,
 443, 456, 471, 473-476, 485, 500, 516, 522, 524.
 Sørensen, Arne, kirkeminister.
 93, 234, 238, 242, 265, 277-282, 303f., 306f., 352, 355.
 Sørensen, Axel, trafikminister.
 116, 140f.
- Sørensen, Edvard, husmand, MF.
 153, 321, 372, 456, 517.
 Sørensen, Erik N., forretningsfører.
 116.
 Sørensen, H. P., borgmester.
 229, 388.
 Sørensen, Kurt, journalist, partisekretær.
 520.
 Sørensen, Marius, arbejdsminister.
 381, 386, 405.
 Sørensen, Max, professor, dr. jur.
 506.
 Sørensen, Poul, arbejds- og socialminister.
 244, 343, 442, 456-459, 467, 473, 479-481, 486, 501,
 504, 516-520, 523, 526, 530.
- Tabor, Hans, udenrigsminister og gesandt.
 443.
 Tabor, Peder, redaktør.
 95, 258.
 Talleyrand, Charles Maurice de, fransk diplomat og
 politiker. 369.
 Tengroth, Birgit, forfatterinde.
 433f.
 Terboven, Joseph, tysk rigskommissær.
 159.
 Tesdorpf, Edward, godsejer, MF.
 400, 420, 441.
 Tetens, Hans, direktør for fængselsvæsenet.
 222.
 Thastum, Janus, direktør i Landbygningernes almin-
 delige Brandforsikring. 440.
 Thestrup, Knud, dommer, MF., senere justitsminister.
 476f., 501, 504, 507.
 Tholstrup, Knud, direktør, MF.
 473.
 Thomsen, Carl Trolle, fiskeridirektør.
 222.
 Thomsen, J. Th., departementschef.
 222.
 Thomsen, Knud, handelsminister.
 337.
 Thomsen, T. K., civilingeniør, formand for Dansk
 Arbejdsgiverforening. 230, 232.
 Thomsen, Valdemar, gårdejer, MF.
 33, 51f.
 Thorsen, Svend, redaktør og forfatter.
 19, 52, 58, 64, 97, 122, 152, 331, 363, 369, 388, 439,
 445, 457, 466, 492, 497, 518f., 521, 528, 531.
 Thyra, dronning.
 525.

- Thøgersen, Thøger, politisk agitator.
236, 276.
- Todt, Fritz, tysk rigsdagminister for bevæbning og ammunition. 166.
- Tordenakjold, Peter, dansk-norsk søhelt.
90.
- Trier, Herman, politiker, MF, senere ML.
18, 149.
- Trolle, Jørgen, landsdommer, senere højesteretspræsident. 486.
- Trommer, Aage, historiker.
213.
- Trotskij, Lev, sovjetisk politiker.
56.
- Truman, Harry S., amerikansk præsident.
391, 494.
- Undén, Östen, svensk udenrigsminister.
422.
- Valdemar, prins.
159.
- Vanggaard, Jens S., gårdejer, MF.
221.
- Vedel, A. H., viceadmiral.
215, 222, 238.
- Vest, Johan, hofchef.
243.
- Vigen, Anders, journalist.
90, 92, 94, 117, 371.
- Villemoes, J., minister for handel, industri og søfart.
320, 327, 335-339.
- Wallenstein, Albrecht von, tysk feltherre.
355.
- Weikop, Ove, minister for handel, industri og søfart.
455, 457, 461, 463, 465, 468, 471-473.
- Wesche, tysk politimand.
307.
- Westerby, Niels, fuldmægtig, MF.
517.
- Westergaard, Jack, cand. polit., formand for KU.
48, 279.
- Wilcke, J. W., departementschef.
222, 227.
- Willumsen, J. F., maler og billedhugger.
411.
- Winther, Jens, historiker.
90, 92.
- With, Erik, generallejtant.
99, 101f.
- Wordsworth, William, britisk digter.
269.
- Wreschner, M., overretssagfører.
274.
- Yde, Marinus L., generalkonsul.
156.
- Zahle, C. Th., justitsminister.
11, 13, 15, 17, 21, 38, 47f., 50, 53, 56-58, 81f., 102, 109, 138, 149, 172, 534.
- Zahle, Erik, direktør for Kunstindustrimuseet.
58.
- Zahle, Herluf, gesandt, kammerherre.
120, 171.
- Zahle, Mathilde, rigsdagsstenograf.
58.
- Øllgaard, Hans, biskop.
281, 321.
- Ørum, T. P. A., oberstlejtant.
161, 166.
- Aakjær, Jeppe, forfatter.
108.

INDHOLD

Forord	side 5
Ministeriet TH. STAUNING II	side 7
Ministeriet TH. STAUNING III	side 59
Ministeriet TH. STAUNING IV	side 111
Ministeriet TH. STAUNING V	side 127
Ministeriet TH. STAUNING VI	side 145
Ministeriet VILHELM BUHL I	side 185
Ministeriet ERIK SCAVENIUS	side 195
Ministeriet VILHELM BUHL II	side 261
Ministeriet KNUD KRISTENSEN	side 315
Ministeriet HANS HEDTOFT I	side 377
Ministeriet HANS HEDTOFT II	side 435
Ministeriet ERIK ERIKSEN	side 451
Efterskrift	side 539
Kilder og litteratur	side 541
Noter og henvisninger	side 549
Personregister	side 559

Trykt i offset
i Egmont H. Petersen kgl. Hof-bogtrykkeri.

Billedmaterialet
leveret af kgl. Hoffotograf Elfelt.

Bogbinderarbejdet
udført af Anker Kysters Eftf.

Et begrænset antal bøger er stillet til rådighed for boghandelen
gennem Nyt Nordisk Forlag, Arnold Busck.